Edhem Eldem

Osmanlı Bankası Tarihi

OSMANLI BANKASI

Bu kitap Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi ve
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
ortak projesi olarak yayımlanmıştır.

Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi
İstiklal Caddesi No. 276, 80050 Beyoğlu / İstanbul
Tel: (0212) 245 50 95 – 292 76 06 – 07

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş / İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 – Faks: (0212) 227 37 32

© Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, 1999

Kapak Tasarımı
2 Tasarım
Mehmet Ulusel – Didem Ateş

Sayfa Yapımı
Hazar Yayıncılık

Baskı
Ofset Yapımevi

Cilt
Bayındır

İstanbul, Aralık 1999

ISBN 975-333-111-8

Edhem Eldem

Osmanlı Bankası Tarihi

Çeviri
Ayşe Berktay

Amcam Vedat Eldem'in anısına

Türk bankacılık sektörünün en eski kurumu Osmanlı Bankası, gerek kendi tarihine, gerekse faaliyette olduğu dönemin tarihine sahip çıkmayı ilke edinmiştir. Köklü geçmişinden aldığı birikimleri günümüze taşımaya özen gösteren Osmanlı Bankası, bugüne kadar, tarihe ışık tutacak pek çok değerli çalışmaya imza atmıştır.

Osmanlı Bankası'nın tarihini Prof. Dr. Edhem Eldem'in kaleminden yansıtan *Osmanlı Bankası Tarihi* kitabının, Türk bankacılık tarihinde önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyorum. Bir devlet bankası, hazinedar, yatırım bankası veya ticari banka olarak, devletin değişik kademeleri ve toplumun çeşitli kesimleriyle bağlantıları olan Osmanlı Bankası'nın hikâyesi, konuya ilgi duyan herkes için çok yönlü ve zengin bir kaynak niteliğindedir.

Bu seçkin eserin hazırlanmasında emeği geçen herkese içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayhan Şahenk
Yönetim Kurulu Başkanı

137 yıllık tarihi boyunca pek çok önemli olaya tanıklık eden Osmanlı Bankası, geçmişinden aldığı birikimleri geleceğe yansıtmayı kurumsal geleneğinin vazgeçilmez bir parçası olarak benimsemiş, ekonomik ve toplumsal tarihimize ışık tutacak çalışmalar gerçekleştirmeyi görev edinmiştir. Bu doğrultuda, sahip olduğu değerlerin başında gelen arşivini kullanılır hale getirmek amacıyla, 1997 yılında Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi'ni kurmuştur.

1930'lara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez bankası, emisyon bankası ve hazinedarı olarak görev yapan Banka'nın arşivi, faaliyette bulunduğu dönemin politik, ekonomik, finansal ve sosyal tarihini belgeleyen dokümanları içermektedir. Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi tarafından düzenlenerek hayat bulan arşivdeki belgelerden yola çıkılarak, titiz bir çalışmayla kaleme alınan *Osmanlı Bankası Tarihi* kitabı, İmparatorluğun emisyon tarihinin yanı sıra, Banka'nın müşteri ilişkilerini ve personel politikalarını da gözler önüne sermektedir.

Kuşkusuz bu çalışma, bilim dünyasının, özellikle de iktisat tarihçileri ile öğrencilerin gözünde ayrıcalıklı bir yere sahip olacaktır. Ancak dileğimiz, bu yapıtın bir son değil, araştırmacılara ilham verecek bir başlangıç teşkil etmesi. Yakın geçmişimizdeki bilinmeyen yönlerin aydınlatılması, ancak bu tür çalışmaların artmasıyla mümkün olabilecektir.

Prof. Dr. Edhem Eldem tarafından hazırlanan kitabın, Osmanlı Bankası'nın, tarihe karşı duyduğu sorumluluğun ifade bulduğu önemli bir çalışma olduğuna inanıyoruz. Uzun yıllar sonra da olsa, gün ışığına çıkan bu değerli bilgilerin, sosyal, ekonomik ve toplumsal hayatımıza farklı bakış açıları ve derinlikler kazandırmasını diliyoruz.

Aclan Acar
Genel Müdür

İÇİNDEKİLER

Resimler listesi xi
Ekler listesi xii
Tablolar listesi xii
Grafik ve şekiller listesi xiii

Önsöz ve Teşekkür, ya da
Osmanlı Bankası Hakkında Yeni Bir Şey Söylemenin
Güçlüğüne Dair xvii

Giriş: Osmanlı Bankası ve Parasal Tarih 1

I. Moderniteye Giriş 11

II. Mütevazı Bir Başlangıç:
Osmanlı Bankası'nın Doğuşu 29
III. Osmanlı Bankası Terfi Ediyor: Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin
Kuruluşu 55

IV. Parasal Keşmekeşin Sonu (1862-1870) 89

V. Savaş ve Kriz (1870-1880) 125

VI. İstikrar ve Büyüme (1880-1895) 143

VII. Tehlikeler Yılı (1895) 163

VIII. Voyvoda Caddesi'nin "Yaşlı Hanımı" (1895-1908) 177

IX.: Madeni Para Sisteminin Yönetimi (1895-1908) 195

Resimler 215

X. Osmanlı Bankası ve II. Abdülhamid Rejimi 231

XI. Sıkıntılı Yıllar (1908-1914) 251

XII. Paşalardan Bakkallara: Osmanlı Burjuvazisinin Gelişimi..... 271

XIII. Yol Ayrımı (1914-1917)..... 301

XIV. Devletsiz Kalmış Bir Devlet Bankası (1918-1923)..... 331

XV. İmparatorluktan Yoksun Bir İmparatorluk Bankası (1923-1925).. 359

XVI. Bir Rüyanın Sonu (1925-1933)..... 383

XVII. Bankanın "Millileştirilmesi":
İmparatorluktan Cumhuriyete Osmanlı Bankası Personeli 411

Sonsöz 1947-1948..... 437

Ekler..... 441

Tablolar..... 482

Şekiller ve Grafikler..... 508

Kaynakça 569

Dizin 575

RESİM, EK, TABLO VE ŞEKİLLERİN LİSTELERİ

RESİMLER

1 Marki Alexandre de Plœuc, genel müdür (1863-1868)..... 215
2 Sir Edgar Vincent, genel müdür (1890-1897)..... 215
3 "Osmanlı Bankası'nın gümüş mahzeni"..... 216
4 "Bank-ı Osmani-i Şahane İstanbul şubesinde yıllık kupon ödeme günü" 217
5 "Osmanlı Bankası'nın danışma gişesi"..... 217
6 "Eski bankadan yenisine altın nakli"..... 218
7 Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkez binası, 1896..... 219
8 Genel Müdürlük binasının ön cephesi, 1960 civarı..... 220
9 Merkez şube elemanları, 1893..... 221
10 "Osmanlılıkla en az münasebeti olan bir kurum," 1910..... 221
11 Selanik şubesinin bombalanması sonrası görünüm, 1903..... 222
12 Osmanlı Bankası Selanik şubesi, 1930..... 222
13 Osmanlı Bankası Uşak şubesi, 1930..... 223
14 Osmanlı Bankası Bursa şubesi, 1940 civarı..... 223
15 İzmir şubesi personeli, 1895..... 224
16 Selanik şubesi personeli, 1895..... 224
17 Bağdat şubesi personeli, 1895..... 225
18 Larnaka şubesi personeli, 1895..... 225
19 Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi'nin esham ve tahvilat emanet fişi, 1907..... 226
20 Şantöz Dudu Kohen'in esham ve tahvilat emanet fişi, 1907..... 226
21 Şehzade Mehmed Vahideddin Efendi'nin harem ağalarından Anber Enver bin Abdullah'ın esham ve tahvilat emanet fişi, 1918..... 226
22 Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naile Sultan'ın ve annesi Fatma Kadınefendi'nin esham ve tahvilat emanet fişleri, 1915..... 226
23 Bank-ı Osmanî-i Şahane kavası Abdullah Osman..... 227
24 Kudüs şubesinde odacı Filistinli Müslüman Nimer Mustafa Rıdvan, 1922 civarı..... 227
25 Avusturya tebaası ve Edirne şubesi müdürü Henri Bonapace, 1912..... 228
26 Rum Ortodoks Osmanlı tebaası ve merkez şube muamelat servisinde memur Yorgo Akindinos, 1912..... 228
27 Müslüman Türk vatandaşı ve merkez şube esham ve tahvilat servisinde memur Mehmed Rauf Bey, 1923..... 229
28 Müslüman Türk vatandaşı ve Pera şubesinde memur İbrahim Naci Bey, 1924..... 229
29 Ermeni vatandaşı ve merkez şube muhasebe memuru Aleksandr Açikyan, 1920..... 230
30 Sultan II. Abdülhamid'in yeğeninin kızı ve merkez şube telefon santralı memuresi Mevhibe Celaleddin Hanım, 1928..... 230

EKLER

1 Osmanlı Bankası Hisselerinin Arzı ve Dağılımı, 1856 441
2 Osmanlı Bankası'nın İngiltere Kraliçesi Victoria'dan Aldığı Kuruluş Fermanı, 1856 442
3 Osmanlı Bankası'nın İngiltere Kraliçesi Victoria'dan Aldığı Sermaye Artırım Fermanı, 1862 448
4 Osmanlı Bankası İmtiyaznamesi, 1863 451
5 Osmanlı Bankası Statüsü, 1863 457
6 Osmanlı Hükümeti ile Osmanlı Bankası Arasında İmzalanan Anlaşma, 1875 467
7 İstanbul'daki Genel Müdürlük Teşkilatı, 1896 472
8 Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Osmanlı Bankası Arasında İmzalanan Anlaşma, 1924 474
9 Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Osmanlı Bankası Arasında İmzalanan Anlaşma, 1925 476
10 Osmanlı Bankası Statüsünde Yapılan Değişiklikler, 1933 477

TABLOLAR

1 Parasal Konularla İlgili Tablolar 482
1.1 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1863-1875 482
1.2 Osmanlı Bankası Tarafından Numaralandırılan Kaimelerin Seri Numaraları ve Tarihleri, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878 482
1.3 Osmanlı Bankası Tarafından Numaralandırılmış Toplam Kaime Emisyonu, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878 483
1.4 İkinci Kaime Emisyonu Üzerindeki Hak Sahipleri, 4 Ocak-27 Temmuz 1877 484
1.5 Kaimelerin Tedavülden Kaldırılma Biçimleri ve Tarihleri, 1877-1883 484
1.6 Osmanlı Devletinin Darp Faaliyeti, 1810-1922 485
1.7 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilmesi ve Tedavülü, 1875-1880 485
1.8 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilmesi ve Tedavülü, 1880-1895 486
1.9 Banknotların Osmanlı Bankası Tarafından Şubelerine İşletme Sermayesi Olarak Dağıtımı, 1894 486
1.10 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilmesi ve Tedavülü, 1895-1924 487
1.11 Osmanlı Bankası'nın Kasa Nakdinin Dağılımı, 1906 488
1.12 Merkez Şube Gişelerindeki Nakit Hareketleri (giriş/çıkış), 1906 488
1.13 Altın ve Gümüş Sikke Muamelelerindeki Hareketler, 1906 488
1.14 Altın ve Gümüş Sikkelerin Mübadelesinden Doğan Acyo Geliri, 1906 488
1.15 Evrak-ı Nakdiye Aylık İhraç Hacmi, 1915-1918 489

1.16 Evrak-ı Nakdiye İhraçlarının Başlıca Özellikleri, 1915-1918..... 489
1.17 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilişi ve Tedavülü, 1923-1948..... 490
1.18 Osmanlı Bankası Banknotlarının Satın Alınma ve İtfa Yerleri, 1924-1948..... 491
1.19 Osmanlı Bankası Tarafından Asla İtfa Edilmeyen Banknot Çeşitleri 491

2 Bankanın Genel İstatistikleriyle İlgili Tablolar..... 492
2.1 Bilanço Toplamı, 1863-1950..... 492
2.2a Bilanço - Pasif, 1863-1950..... 493
2.2b Bilanço - Aktif, 1863-1950..... 495
2.3 Net Kâr ve Temettü, 1863-1950..... 497
2.4 Başlıca Borç ve Alacakların Şubelere Göre Dağılımı, 1906..... 498
2.5 Avansların Türlerine ve Şubelere Göre Dağılımı, 1906..... 498
2.6 Kâr ve Zararın Türlerine ve Şubelere Göre Dağılımı, 1906 499
2.7 Şubelerin Kâr ve Zararları, 1895-1914..... 500
2.8 1918 Dahili İstikraz Tahvillerinin Arzı 503

3 Osmanlı Bankası Personeliyle İlgili Tablolar 504
3.1 Osmanlı Bankası Personelinin Milliyet ve "Etnik" veya Dini Kökene Göre Dağılımı, 1906 ve 1920 civarı..... 504
3.2 Osmanlı Bankası Personelinin Milli ve "Etnik" Kategorilere Göre Ortalama ve Nisbi Ücretleri, 1920 civarı..... 504
3.3 Osmanlı Bankası Personelinin Milliyet, "Etnik" Köken ve Ücret Aralıklarına Göre Dağılımı, 1920 civarı..... 505
3.4 Osmanlı Bankası Personelinin Milliyet, Din ve Memuriyet Derecelerine Göre Dağılımı, 31 Ocak 1924..... 506

GRAFİKLER VE ŞEKİLLER

1 Parasal Konularla İlgili Grafikler..... 508
1.1 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1863-1948.... 508
1.2 Kaimenin Değer Kaybı, 1856-1862..... 509
1.3 200 kuruşluk İzmir Banknotu İhracı, 1864-1869..... 510
1.4 1870 Krizinde Osmanlı Bankası'nın Nakit Rezervi, Mayıs-Ekim 1870..... 511
1.5 Osmanlı Bankası Numaralama Defterlerine Göre Kaime İhracı, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878..... 512
1.6 Kaimenin Değer Kaybı, 1876-1880..... 513
1.7 Kaime İhracı ve Değer Kaybı, 1876-1880..... 514
1.8 Kaime İhracı, İptali ve Yakılması, 1876-1883..... 515
1.9 Osmanlı Bankası'nın Altın ve Banknot Rezervi, 1871-1880..... 516
1.10 Dünyada Altın ve Gümüş Üretimi, 1851-1910..... 517
1.11 Altın/Gümüş Paritesi, 1851-1910..... 518

1.11 Altın/Gümüş Paritesi, 1851-1910 518
1.12 Altın Liranın Gümüş Mecidiye Cinsinden En Yüksek ve En Düşük Kurları, 1876-1907 519
1.13 Osmanlı Bankası'nda Altın ve Gümüş Hareketleri, 1906-1908 520
1.14 Osmanlı Bankası'nın 1895 Krizi Öncesindeki Nakit ve Banknot Rezervi, Temmuz-Kasım 1895 521
1.15 Osmanlı Bankası'nın 1895 Krizi Sırasındaki Altın ve Nakit Rezervi, Ekim-Aralık 1895 522
1.16 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1896-1908 523
1.17 Osmanlı Bankası'nın Altın Mevcudu ve Banknot Karşılığı, 1896-1908 524
1.18 Kasa Mevcudunun Banknot İhraç ve Tedavülüne Oranı, 1896-1908 525
1.19 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1908-1916 526
1.20 Osmanlı Bankası'nın Altın Mevcudu ve Banknot Karşılığı, 1908-1916 527
1.21 Kasa Mevcudunun Banknot İhraç ve Tedavülüne Oranı, 1908-1916 528
1.22 Altın ve Banknot Mevcudu, Eylül-Ekim 1914 529
1.23 Evrak-ı Nakdiye İhracı, 1915-1918 530
1.24 Evrak-ı Nakdiyenin Değer Kaybı, 1915-1918 531
1.25 Osmanlı Bankası'nın Evrak-ı Nakdiye Mevcudu, 1915-1918 532
1.26 Osmanlı Bankası'nın Altın Rezervi, 1914-1918 533
1.27 Altın Liranın Kâğıt Kuruş Cinsinden Kuru, 1915-1938 534
1.28 Londra Üzerine Kambiyo Kurları, 1896-1914 535
1.29 Paris Üzerine Kambiyo Kurları, 1896-1914 536
1.30 Osmanlı Bankası'nın Kambiyo İşlemleri Hacmi, 1896-1914 537

2 Bankanın Genel Gelişimiyle İlgili Grafikler 538
2.1 Toplam Bilanço, 1856-1950 538
2.2 Kârın Ödenmiş Sermayeye Oranı, 1856-1950 539
2.3 Kâr ve Kâr Paylarının Bilanço ve Ödenmiş Sermayeye Oranı, 1856-1950 540
2.4 Banknot ve Müteferrik Borçların Toplam Borçlara Oranı, 1856-1950 541
2.5 Başlıca Borçların Toplam Borçlara Oranı, 1856-1950 542
2.6 Likiditenin Toplam Alacaklara Oranı, 1863-1950 543
2.7 Likidite ve Avansların Toplam Alacaklara Oranı, 1863-1950 544
2.8 Başlıca Avans Türlerinin Toplam Alacaklara Oranı, 1863-1950 545
2.9 Hükümet Avanslarının Toplam Avanslara Oranı, 1863-1914 546
2.10 Osmanlı Bankası İstanbul Şubesinin Avansları, 1899-1923 547
2.11 Osmanlı Bankası İskenderiye Şubesinin Avansları, 1899-1905 548

2.12 Osmanlı Bankası Şubelerinin Avansları, 1901-1926 549
2.13 Hükümet Cari Hesabı, 1912-1924 550
2.14 Osmanlı Bankası'nın Şubeleri, 1856-1924 551
2.15 Merkez Şubenin, "Türkiye" ve Mısır Şubelerinin Kârları 552

3 Bankanın Müşterileriyle İlgili Grafik ve Şekiller 553
3.1 Banka Müşterileri Arasındaki Başlıca "Etnik" ve Ulusal Grupların Oranlarının İmparatorluk ve İstanbul Geneliyle Karşılaştırılması... 553
3.2 Veraset Dosyalarına ve Esham ve Tahvilat Fişlerine Göre Kadın Müşterilerin Oranı 554
3.3a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategorilerin Başlıca İş Türleri Arasındaki Dağılımı, 1903-1918.. 555
3.3b Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategoriler İçinde Başlıca İş Türlerinin Dağılımı, 1903-1918 556
3.4a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategorilerin Başlıca İş Sektörleri Arasındaki Dağılımı, 1903-1918 557
3.4b Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategoriler İçinde Başlıca İş Sektörlerinin Dağılımı, 1903-1918... 558
3.5 Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategorilerin Başlıca Serbest Meslek Türleri Arasındaki Dağılımı, 1903-1918 559
3.6a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin İşyeri Adreslerine Göre Mekânda Dağılımı, 1903-1918 560
3.6b Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Konut Adreslerine Göre Mekânda Dağılımı, 1903-1918 561
3.7a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategorilerin İşyeri Adreslerine Göre Dağılımı, 1903-1918 562
3.7b İşyeri Adreslerinin Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu Başlıca "Etnik" ve Ulusal Kategorilere Göre Dağılımı, 1903-1918 563
3.8a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" ve Ulusal Kategorilerin Konut Adreslerine Göre Dağılımı, 1903-1918 564
3.8b Konut Adreslerinin Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu Başlıca "Etnik" ve Ulusal Kategoriler İçinde Dağılımı, 1903-1918 565
3.9 Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu "Etnik" Kategorilere Göre "Etnik" ya da Latin Harfli İmza Kullanımı, 1903-1918..... 566
3.10 Açılan Esham ve Tahvilat Emanet Hesabı Sayısı, 1903-1918..... 567

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

YA DA OSMANLI BANKASI HAKKINDA YENİ BİR ŞEY SÖYLEMENİN GÜÇLÜĞÜNE DAİR

İntihal edin,
Kimsenin eseri gözünüzden kaçmasın
Tanrının gözlerinizi niye yarattığını hatırlayın
Öyleyse gözlerinizi örtmeyin
İntihal edin, intihal edin, intihal edin!
Yalnız—lütfen—yaptığınıza mutlaka araştırma deyin

Tom Lehrer, 1953[1]

Osmanlı Bankası'ndaki "atama yoluyla" tarihçilik ve arşivcilik rolüm bu kitapla sona eriyor. Osmanlı Bankası ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı arasında, bankanın arşivleri ve tarihiyle ilgili ortak bir proje yapma anlaşmasının 1997'de imzalanmasından itibaren iki yıl boyunca banka ile yoğun bir işbirliği içinde çalıştım. Ancak bu kurumla ilk ilişkilerim 1989 yılında bankanın tarihi arşivlerini sınıflandırma ve yeniden düzenleme işini üstlenme kararının alınışına kadar uzanır. Bu hiç kolay bir iş olmamakla birlikte harcanan emeğin karşılığını veren, çok doyurucu bir deneyimdi. Bu kurumun geçmişinin zenginliğinin ve karmaşıklığının keşfi bu kaynaktan elde edilebilecek muazzam bilgi potansiyelini her bakımdan açığa çıkardı. Araştırmamın bu ilk aşamasından çıkan arşiv kataloğu, telefon rehberlerini anımsatan tipik yalınlığı ile gerçekte arşivlerin dosyalar, numaralama defterleri, kitap ve fotoğraflarında yatan renkleri ve çeşitliliği gizledi.[2]

Bu arşivlere duyduğum hayranlığı o kadar çok dile getirdim ve bunların geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinin mali, ekonomik, toplumsal, siyasi ve kültürel tarihi konusunda muhtemelen en zengin bilgi kaynaklarından biri olduğunu o kadar çok kez vurguladım ki, bu "hazine"nin, haklı bile olsa, yeni bir medhiyesine girişmeyeceğim.[3] Osmanlı Bankası arşivle-

---

[1] Tom Lehrer, "Lobachevsky," *Songs & More Songs by Tom Lehrer*, (Los Angeles, 1997).

[2] Edhem Eldem, *Banque Impériale Ottomane. Inventaire commenté des archives* (İstanbul, 1994).

[3] 2. dipnotta sözü edilen *Inventaire*'in yanı sıra, bk. E. Eldem, "Osmanlı Bankası Arşivi ve Tasnif Çalışmaları Hakkında bir Sunuş," *Toplum ve Ekonomi*, 3 (1992), s. 5-12; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler* (İstanbul, 1998); E. Eldem, "The (Imperial) Ottoman Bank, Istanbul,", *Financial History Review*, 6/1 (April, 1999), s. 85-95.

rinin her türlü standart tarifi aşan bir zenginlik ve çeşitlilikte olduğunu söylemek yeterlidir. Daha da çarpıcısı, hazır *de facto* erişim hakkına sahip tek kişi iken, arşivleri istismar etme konusunda elimden geleni ardıma koymadan harcadığım bütün çabalara karşın, arşivlerin büyük kısmının hâlâ el değmemiş durumda kalabilmiş olmasıdır. Doğrudur, *Inventaire*'in yayımlanmasını izleyen yıllarda ve özellikle de iki yıllık proje sırasında (albüm ile tarih kitabı arasında) iki kitap[4] ve iki sergi[5] hazırladım; bazı makaleler[6] yayımladım. Bunların her biri arşivlerdeki belge yığınına yapılmış birer dalıştı ve bu anlamda da buradaki harikulade bilgi kaynağının el değmemişliğinin bir kısmını götürdüler. Meselenin özel bazı yönleri üzerinde durur veya tam tersine genel bir değerlendirme yapma uğraşı içinde ayrıntıyı yüzeyselliğe feda ederken, çok yağlı bir tas sütün üstünden kaymağını alıp, başka araştırmacıların cesaretini kırabilecek veya henüz el değmemiş kısmın dikkatlerinden kaçmasına neden olabilecek bir şey yapıyor olma duygusuna kapıldım.

Neyse ki bu arada en değerli uzun vadeli yatırım sürüyor, arşivler akademik bir araştırma merkezi şeklinde nihai olarak düzenleniyordu. Birçok bakımdan yaklaşık on yıllık bir emeğin meyvası alınmış, arşivlerin araştırmacılar ve tarih öğrencileri tarafından artık gereğince kullanılması güvence altına alınmış oluyordu. Bugün, Osmanlı Bankası arşivlerine karşı "görevimi" yerine getirdiğim ve bana yüklenmiş olan rolü bırakmamın zamanı geldiği gibi tatmin edici bir duygu içindeyim.

Bu açıdan, ardımda çalışma yıllarımın bir sentezini bırakabildiğim nok-

---

[4] E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*; E. Eldem, *Banknotes of the Imperial Ottoman Bank (1863-1914)*. Osmanlı Bankası Arşivlerine ve Tahsin İsbiroğlu Koleksiyonuna dayanarak (İstanbul, 1999).

[5] "Tarihten İzler. Osmanlı Bankası Arşivi Sergisi," 17 Aralık 1997-17 Mart 1998, İstanbul; "Nakden Tarih. Osmanlı'dan Günümüze Para Tarihi Sergisi," 18 Aralık 1998-28 Şubat 1999.

[6] "Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul," Zeynep Rona (der.) *Osman Hamdi Bey ve Dönemi* (İstanbul, 1993), s. 12-26; "Notice sur quelques documents relatifs aux communautés iraniennes de l'Empire ottoman conservés dans les archives de la Banque Impériale Ottomane," Thierry Zarcone ve Fariba Zarinebaf-Shahr (der.), *Les Iraniens d'İstanbul* (Paris, 1993), s. 258-260; "Culture et signature: quelques remarques sur les signatures de clients de la Banque Impériale Ottomane au début du XXe siècle," *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée. Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, 75-76 (1995/1-2), s. 181-195; "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of A Bourgeoisie," *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies*, c. 11, 1-2 (1997), *İstanbul Past and Present Special Issue*, s. 53-98; "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Sembolik Bir Devir Teslim Merasimi: Osmanlı Bankası Banknotlarının İtfası (1947-1948)," Mustafa Sönmez (der.), *75 Yılda Para'nın Serüveni* (İstanbul, 1998), s. 29-34; "The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?," Kostas Kostis (der.), *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Aldershot, 1999), s. 50-60.

tada, bu projeden ayrılmamdan daha doğal bir şey yoktur. *Osmanlı Bankası Tarihi* kuşkusuz bunu yapmanın en iyi yolu ve projeye en başından beri sponsorluk etmiş olanların haklı bir beklentisiydi. Ne var ki, bankanın tarihini yazma fikrinde bana çok yanlış gelen bir şey var, bu konudan tümden kaçınmak istememe yol açan bir şey.

Aslında bu "bir şey", böyle bir çabanın uygun düşüp düşmediğine ve meşruiyetine ilişkin bir dizi karmaşık endişe. Bu açıdan karşımda duran birinci ve çok önemli bir sorun benim hem uzmanlık hem de tercih anlamında banka tarihçisi olmamamdı. Dolayısıyla, itiraf etmeliyim ki, en başından beri asıl ilgimi çeken kendi içinde bir kurum olarak Osmanlı Bankası değil, Osmanlı Bankası arşivlerinin, kurumun içinde faaliyet gösterdiği ekonomik, toplumsal, politik ve kültürel ortamın daha iyi anlaşılmasına yapacağı katkıydı. Tabii bu iki bakış açısının birbiriyle çelişmediği, aslında birbirini tamamladığı savunulabilir. Amacım "gerçek" bir banka veya işletme tarihçisinin çalışma konusuna sanki tarihin bir tür alacakaranlık kuşağında çevresinden yalıtılmış "boşlukta asılı" dururmuş gibi yaklaşma eğiliminde olacağını ima etmek değil. Yine de bu yaklaşımlardan birini ele alırken diğerinin en azından bir kısmını feda etmemek pek olanaklı görünmüyor. En kötüsünü yapıp, bu kitapta kimi zaman birini kimi zaman da diğerini feda etmiş olmaktan korkarım.

Osmanlı Bankası'nın kurumsal tarihini yazma işine girişmek istemeyişim bir yandan da böyle bir analizin daha önce yapılmış olduğu bilinciden kaynaklanıyor. André Autheman'ın *La Banque Impériale Ottomane* adlı eseri, bu prestij sahibi kurumun tarihi konusunda ulaşılmış mükemmel bir sentezin en son örneğidir. Bu konuda en kullanışlı kaynak haline gelmesi için Türkçeye ve İngilizceye çevrilmesi yeterli olacaktır.[7] Autheman bu alanda benden önce çalışmış tek kişi de değil. Du Velay[8] ve Biliotti'nin[9] daha önceki eserleri, ya da Jacques Thobie[10] ve Christopher Clay'in[11] çok

---

[7] André Autheman, *La Banque Impériale Ottomane*, (Paris, 1996).

[8] A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903).

[9] Adrien Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1909).

[10] Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman, 1895-1919* (Paris, 1977); "Les choix financiers de l'«Ottomane» en Méditerranée orientale de 1856 à 1939," *Banque et investissements en Méditerranée à l'époque contemporaine.* (Marsilya, 1985), s. 57-84; "Banque impériale ottomane et Banque impériale de Perse jusqu'en 1914: Stratégies comparées de deux banques centrales dans un contexte semi-colonial," *Relations internationales*, 56 (1988), s. 427-456; "Les banques étrangères à la fin de l'Empire ottoman," J. Thobie and S. Kançal, (der.), *Système bancaire turc et réseaux financiers internationaux.* (Paris, 1995), s. 11-26.

[11] Christopher Clay, "The Imperial Ottoman Bank in the Later Nineteenth Century: A Multinational 'National' Bank," G. Jones (der.), *Banks as Multinationals* (Londra, 1990), s. 142-159; "The Bank Notes of the Imperial Ottoman Bank, 1863-1867," *New Perspectives on*

daha yakın zamanda yapılmış çalışmaları hep banka tarihinin büyüleyici freskinin tamamlanmasına kusursuz biçimde katkıda bulunmuştur. Benim önümdeki tehlike belliydi. "Kimsenin çalışmasını gözden kaçırmamak"tan başka yapılacak ne kalmıştı? Çok iyi bilinen bir öyküye ben ne ekleyebilirdim?

Neyse ki Osmanlı Bankası'nın tarihi ile fili tarif eden körler öyküsü arasında çok ortak yan var. Yönetiminin, işlevlerinin, politik ve ekonomik arka planının, içinde yer aldığı toplumsal ve insani ortamın ya da olağandışı uzun ömürlü oluşunun tüm karmaşıklığı ve çeşitliliği ile ele alındığında, bu çok yönlü kurumun öyküsünü anlatmanın birden fazla yolu olduğu açıklık kazanıyor. Bankanın kurumsal tarihi orada herkesin gözleri önünde duruyor; yukarıda anılan yazar ve araştırmacılar tarafından büyük ustalıkla konmuş olan anahatları kimsenin değiştirmesine imkân yok. Ancak yine de henüz araştırılmamış açıklıklar var; yararlanılmamış kaynaklar, bir kenara bırakılmış yönler, üzerinde durulmamış boyutlar keşfedilmeyi, gün yüzüne çıkarılmayı, yorumlanmayı ve yeniden yorumlanmayı bekliyor. Hayranlık uyandırıcı mevcut bilgi birikimini sorgulamak amacıyla değil, resmi tamamlamak, hep bitmemiş kalacak bir resme farklı fırça darbeleri eklemek amacıyla.

Bu çalışmanın mantığı ve gerekçesi sadece budur, başka bir şey değil. Banka arşivlerinin tozlu dosya ve numaralama defterleri arasında geçirdiğim yıllar bu kurumun yaşamındaki ve içinde faaliyet gösterdiği çevreyle etkileşimindeki derinliğin sonu olmadığını fark etmemi sağladı. Her belge insanı bir diğerine götürebiliyor, her arşiv katmanı bir diğerini gizliyor, bu katmanların her biri aynı karmaşık gerçeklikle ilgili farklı bir öyküyü dile getiriyordu. Bu karmaşıklığı ele almanın tek yolunun bu katmanların her birini ayrı bir inceleme konusu yapmak olduğunu kavradım. Bankanın yaşam ve örgütlenmesinin çeşitli dilimleri üzerine bir dizi monografi: devletle ilişkileri, piyasalardaki rolü, müşteri profili, elemanları... Bu liste sonsuza kadar genişletilebilir, her bir madde kurumun belirli bir yönünü bağımsız olarak derinlemesine analiz eden iç tutarlılık sahibi bir bütün oluşturabilirdi.

Bu pek o kadar da masum bir fikir değildi. Ne de olsa bu işletme tarihinden görece kolay bir çıkış yolu, "normal" işlemi tersine çevirip, kurumu toplumsal, kültürel, politik veya ekonomik tarih yapmak amacıyla "kullanma"nın bir yoluydu. İhanet mi? Belki, ama bunu benim gözümde meşru kılan, Osmanlı bağlamında bu alanların—belki politik tarih dışında—içinde

---

Turkey, 9 (1993), s. 101-118; "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), s. 589-614.

bulunduğu azgelişmişlik düzeyiydi. Bankanın elemanları ya da müşterileri hakkında, Osmanlı veya erken Cumhuriyet dönemi toplumundaki herhangi bir grup hakkındakinden çok daha fazla bilgi edinilebiliyor olmasında, ya da banka arşivlerinin bu toplumsal ortam hakkında Türkiye'de mevcut herhangi bir kaynaktan daha fazla bilgi veriyor olmasında bir terslik yok muydu? Bankanın tarihinin kendisine ev sahipliği yapan ülkenin tarihinden —görece— daha iyi belgelenmiş olmasında epey rahatsız edici bir yan yok muydu?

Bir dizi monografi üretme fikri bu projenin kısa vadedeki beklentilerini aşıyordu. Bir orta yol bulunması gerekliydi. Bulunan orta yolun ürünü bu kitap oldu. Burada bankanın genel tarihiyle, üzerinde durmak istediğim daha özel konular arasında bir yerde duracak bir formül bulmaya çalıştım. Bu çaba bankaya henüz tam anlamıyla ele alınmamış bir kurumsal boyutta yaklaşma ve bunu genellikle resmin dışında bırakılmış iki boyutu —yerel ve insani boyutlar— özelllikle vurgulayarak yapma girişimi olarak özetlenebilir.

Bu kitabın omurgasını parasal tarih —yani kurumun hem bir emisyon bankası olarak hem de bir para politikası ve parasal eylem aracı ve gözlemcisi olarak tarihi— oluşturuyor. Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olarak taşıdığı işlev hiç uzun boylu ele alınmamıştı. Bunun bir nedeni, bankanın devlet finansmanı konusundaki çok daha yoğun faaliyetleriyle karşılaştırıldığında, bankanın rolünün bu boyutunun hiç kuşkusuz marjinal kalması olmuş olabilir. İkinci neden de birincinin mantıki sonucudur. Bu kadar marjinal bir faaliyet banka yönetiminin "en üst" düzeylerine pek ulaşmamıştı, dolayısıyla da çoğu araştırmacının başvurduğu Paris ve Londra arşivlerinin çok küçük bir kısmını oluşturuyordu. Ne var ki, bankanın bu faaliyetinin niceliksel açıdan marjinal olduğunu inkâr etmemekle birlikte, parasal konuların, kaynaştırmak istediğim iki belli başlı tarihsel boyut için mükemmel bir ortak ara düzlem oluşturduğunu gördüm. Bankanın parasal alandaki faaliyeti, ne kadar çevresel olursa olsun, emisyon yapma yetkisinden, reform aracı olması ve kambiyo mahalli olmasına kadar, çok geniş bir hareket alanını kapsıyordu. Bir başka deyişle, parayı rehber aldığımda — bankanın genel gelişimiyle tutarlı bir uyum içinde— sadece kurumun kendisine bakmakla yetinemezdim; aynı zamanda dönemin toplumsal, politik ve ekonomik ortamıyla bankanın arasındaki bağlantıyı kurmalıydım. Bu da İstanbul arşivlerinin —bankanın yerel arşivlerinin— kapsamlı biçimde kullanılmasıyla mümkün oldu. Paris ve Londra arşivlerinin tersine, bu arşivlerde bankanın günlük yönetimi ve operasyonları ağırlıklı bir konuma sahipti. Bu nedenle ciltler dolusu idare heyeti toplantı tutanaklarını, dosyalar dolusu yazışmayı, numaralama defterlerindeki sayfalar dolusu banknot

ihraç, iptal ve ihrak hareketlerini tarayıp bankanın öyküsünü farklı bir açıdan anlatan tutarlı ve ardışık bir bilgi kümesi oluşturmak mümkündü.

Geriye, böylece oluşturulan iskelete biraz kan ve can katıp bu parasal bakışı konunun daha genel bir perspektife oturtulmasına yardımcı olacak daha geniş bir bakışla birleştirmek kalmıştı. Bunun için tabii, yukarıda anılan yazarlara önemli ölçüde dayandım —hiçbirinin eserinin "gözümden kaçmasına" izin vermedim. Dahası, müşteri profillerinden istihdam politikalarına ya da piyasa analizlerinden devlet daireleriyle yazışmalara, o henüz anlatılmamış "yerel" öyküleri ele almaya çalıştım. Öyküye biraz "tad" katmak için, dönemin belge ve yazışmalarından hiç duraksamadan geniş ölçüde alıntı kullandım —ve belki de aşırıya kaçtım. Ancak bu yaklaşımda makyaja yönelik bir endişeden çok daha fazlasının söz konusu olduğunu eklemeliyim. Belgelerin bir dönemin hâkim zihniyetleri konusunda genellikle çok değerli işaretler verdiğine, daha sentetik bir yaklaşım benimsendiğinde bunların bir şekilde kaybolduğuna kuvvetle inanıyorum.

Bir banka üzerine yazılabilecek her tarih, banka tarihçisi olmadığını iddia eden birinin elinden de çıksa, mutlaka ağırlıklı bir niceliksel boyut taşıyacaktır. Bu elinizdeki kitap da, özellikle bankanın parasal faaliyetinin analizi konu olduğunda, bir istisna değildir. Fakat ben, zaten oldukça zayıf olan bir öykü kurgusunu aşırı yüklememek ve bozmamak için bütün bu tür malzemeleri —grafikleri, istatistikleri, tabloları— ayrı bir bölümde toplamayı tercih ettim. Anlatılan sürece daha yakından bakmak isteyen okuyuculara metin içindeki göndermeler yol gösterecektir. Aynı şey, olduğu gibi ve kısaltmadan alıntılanmayı gerektirecek kadar temel olduğunu düşündüğüm, fakat ek olarak yer vermeyi tercih ettiğim belgeler için de geçerlidir. Her iki durumda da—çoğu ilk kez burada yayımlanan—bu "enstantanelerin", ileride yapılacak ve mevcut çalışmanın sınırlamalarının ötesine uzanacak çalışmalar için yararlı olacağını umuyorum.

Sürece doğrudan katılan dört kurumun desteği olmadan bu kitap ve geri planındaki araştırma gerçekleşemezdi. Tabii bu kurumların en başında, 1989'da tarihi arşivlerinin yeniden düzenlenmesi kanalıyla bu araştırmayı ilk şekliyle başlatan Osmanlı Bankası geliyor. Teşekkürlerimi hem bu ilk adımın atılmasının sorumlularına—genel müdür yardımcısı Roger Hugot ve bankanın genel müdürü François de Rancourt—hem de devamını coşkuyla destekleyen M. de Rancourt'un halefi Jean de Boisgrollier'e, yardımcı direktör Jean-Claude Even'e, bankanın gayrimenkuller ve arşiv bölümü şefi merhum Teknur Biricik'e ve halkla ilişkiler ve kişisel bankacılık bölümü şefi Zafer Özcan'a sunuyorum.

Osmanlı Bankası'nın 1996'da Doğuş Grubu'na satılması sonrasında görev alan yeni yönetimin bu projeye yapmış olduğu yaşamsal önemdeki

katkıları dile getirecek sözleri bulmak güç. Bu projeyi son noktada arşivlerin araştırmaya açılmasına varacak bir araştırma projesi haline getirme inisiyatifini göstererek projeyi daha da ileri bir noktaya taşıdılar. Arşivlerin kurum içi yeniden düzenlenmesi olarak başlayan iş, bu şekilde dört başı mamur bir araştırma merkezi projesine dönüşmüştü. Bankanın yeni yönetimi, bu cesur adımı atarak ufkunun kendi tarihi "prestij sermayesi"nin pratik yararının ötesine uzandığını, bu bilgi hazinesini bilim topluluğuyla paylaşma niyetinde olduğunu gösterdi. İşte bu nedenledir ki, iş dünyasına örnek olmaları karşısında duyduğum derin şükran duygusuyla, Osmanlı Bankası idare heyetine ve genel yönetimine, özellikle de başkan ve baş murahhas aza Aclan Acar'a, Sülün Gürtin, Fikret Tümen, Cüneyt Sezgin, Musa Erden ve Ömer Konuk'a teşekkürlerimi sunarım.

Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul—Georges Dumézil (İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü) bu araştırmanın ilk aşamasının koordinasyonunu yaptı. Kendi görev dönemlerinde projenin inşasında ve 1994'te Inventaire'in yayımlanmasında aktif rol oynayan enstitü müdürleri Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Jacques Thobie'ye teşekkür ederim. Onların halefi Stéphane Yerasimos da hem enstitü müdürü hem de Tarih Vakfı yönetim kurulu üyesi sıfatlarıyla bana aynı değerli desteği verdi.

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, bu projenin organizasyonu gibi güç bir işi 1997 yılından bu yana üstlendi. Orhan Silier, Çağatay Anadol, Ali Berktay, Ayşe Berktay, Münevver Ek, Osman Köker, İlhami Mısırlıoğlu, Bülent Özden ve İsaf Yeğin'e özel olarak teşekkür etmek istiyorum.

Son olarak da, bu projeye girişmeme izin veren ve bitimine kadar bana destek olan üniversiteme müteşekkirim. Rektör Üstün Ergüder'e, üniversite senatosuna, yönetim kuruluna, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Ayşe Soysal'a ve fakülte yönetim kuruluna ve tabii ki tarih bölümüne ve bölümdeki bütün dost ve meslektaşlarıma ayrı ayrı teşekkür ederim. Özellikle Selim Deringil'e kitabın İngilizcesinde yaptığı kusursuz editörlükten dolayı, ve asıl bu işini bitirdikten sonraki sözünden dolayı minnettarım: "Hiç de beklediğim kadar sıkıcı değilmiş."

Türkiye Bilimler Akademisi yönetim kurulunun Osmanlı Bankası tarihi üzerinde yapmakta olduğum araştırma nedeniyle beni 1998 yılı bilim teşvik ödülüne layık görmüş olması büyük bir onurdur.

Parasal tarih ile nümizmatik arasında kalan o gri alanda, sık sık tedirginliğe kapılarak yürüttüğüm araştırmalarda, en bilgili nümizmat ve koleksiyonculardan büyük yardım gördüm. İsa Akbaş, Yusuf Levent, Kenneth MacKenzie ve tabii, o dillere destan Osmanlı banknot ve kağıt paraları

koleksiyonuyla, Osmanlı Bankası'nın bir emisyon kurumu olarak oynadığı rol üzerine bir kitap yayımlamama olanak veren Tahsin İsbiroğlu'na özel teşekkürlerimi iletmek istiyorum.

Kuşkusuz araştırmalarıma en somut yardım, bankanın arşivlerinde çalışmaya başladığım ilk zamanlarda, gelecekte kurulmasını düşlediğim araştırma merkezinden geldi. Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi artık bir gerçek haline geldi; kurumun yönetimi ve elemanları bu proje hayata geçirilirken bana sürekli en nazik ve en değerli yardımları sundular. Bitmez tükenmez desteğiyle proje boyunca yardımıma koşan Lorans Tanatar Baruh'a, Yemliha Kıran'a, Laurence Ammour, Hilal Aktaş, Burhan Şahin, Seçil Bilenler, Gülçin Karakoyun ve Yılmaz Özdemir'e, ayrıca belgelerin taranarak bilgisayar ortamına aktarılmasını ve gerekli işlemleri titizlikle yürüten Sevgin Filiz, Serkan Ar, Lale Erol, Özer Karataş, Esra Kasar, Kadriye Köksal, Nefise Özbaş, Yeşim Öztürk ve Hacer Yılmazer'e en derin ve en içten teşekkürlerimi iletiyorum. Buraya arşivlerin bu son dönüşüm öncesindeki çalışanları Şahap Er, Abdurrahman İnan, Ahmet Özavcı, Enver Şen ve Hilmi Sedefgül'ün de isimlerini eklemek isterim.

Bankanın eski ve yeni birçok yöneticisi, çalışanı ve müşterisi bu proje paralelinde yürütülen sözlü tarih araştırmasına katılmayı kabul etti. Bu çerçevede birlikte çalıştığım Esra Danacıoğlu ve Funda Çelebi'ye, anılarını, deneyimlerini ve bilgilerini bizimle paylaşma nezaketini gösteren herkese, özellikle de Bahattin Bursalı, Jean de Boisgrollier, François de Rancourt, Ali Rıza Kınay ve Pierre-Édouard Noyelle'e en derin teşekkürlerimi sunarım. Kaynak eserinin kalitesine denk bir nezaket ve bilgi derinliği ile merakımı giderme zahmetine giren André Autheman'ın; maruz kaldığı insanlık dışı sorgulamadan sonra bile düzenli yazışmalarla beni cesaretlendiren ve bilgi yağmuruna tutan Jacques Jeulin'in ve önüme düşüp hem Osmanlı Bankası'ndaki kariyerinin büyüleyici labirentleri içinde hem de Guildhall Library'deki onlarca metre arşiv malzemesi arasında bana rehberlik eden George Warren'ın bu eserin oluşmasına yaptığı büyük katkıyı ayrıca belirtmeden geçmem mümkün değil.

Yardımları büyük değer taşıyan çok sayıda kişiye -meslektaşlarıma, benimle işbirliği yapanlara, yazışanlara, dostlarıma - ve kuruma da en derin şükranlarımı belirtmeliyim: Nuri Akbayar, Ali Akyıldız, Emre Alper, Drew Batchelder, Şölen Bazman, Christopher Clay, Raymond Dartevelle, Nurhan Davutyan, Bülent Erkmen, Pierre de Gigord, Françoise Hildesheimer, Selim İlkin, Nedret İşli, Cengiz Kahraman, David Kohen, Cem Mahruki, Eray Makal, Laurent Mallet, Brigitte Maymard, Christian Nicolas, Ayfer Öztürk, Araks Şahiner, Lydia Stanley, Hülya Tamdoğan, Taha Toros, Fatma Türe, Mehmet Ulusel, Nicolas Vatin, Sara Yonatan, 2 Tasarım, Archives Nation-

ales de France, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi, Banque de France, Bek Tasarım, Centre de Documentation Jules Verne, Guildhall Library, Tarih Vakfı Bilgi Belge Merkezi, Librairie de Péra, Mas Matbaası ve Yapı Kredi Bankası Kâzım Taşkent Kütüphanesi.

Bazı dostlarımın ve meslektaşlarımın çok özel katkılarını da burada ayrıca anmak isterim: Çok yararlandığım doktora tezini bana gönderme nezaketini gösteren Haris Exertsoglou'na; beni belge ve kaynak yağmuruna tutan ve ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarında "kimin kim olduğu"na ilişkin sorularla kendisini sürekli rahatsız etmeme sabırla katlanan Sinan Kuneralp'e; Osmanlı İmparatorluğu'nda para konusunda yapmakta olduğu araştırmayı benimle paylaşma ve elinizdeki kitabın ilk taslağını okuma nezaketini gösteren Şevket Pamuk'a; yakın zamanlarda benzer şekilde nazımı çekmiş ve konuyla ilgili engin bilgi birikimini benimle her zaman paylaşmış olan Jacques Thobie'ye çok teşekkür ederim.

Sabır, yardım ve anlayışlarından dolayı aileme teşekkürü borç bilirim. Özellikle de her önsözün sonundaki birkaç cümlelik teşekkürle haklarını kesinlikle ödeyemediğim, araştırıp yazarken bana tahammül etmek için fazlasıyla fedakârlık gösteren Sedef ve Simin'e minnettarlığımı bir kez daha ifade etmek isterim.

Edhem Eldem
Ağustos 1999, İstanbul

GİRİŞ

OSMANLI BANKASI VE PARASAL TARİH

Osmanlı Bankası'ndaki parasal konularla ilgili bütün arşiv malzemesinin keşfi, ancak katıksız bir büyülenme diye tanımlanabilecek bir duygu yaratır. Arşivlerin bankanın emisyon imtiyazı ile ilgili olarak gözler önüne serdiği bütün o bilgiler karşısında, banka tarafından ihraç edilmiş her bir banknotla ilgili ayrı ayrı girişlerin bulunduğu sıra sıra numaralama defterleri, numaralanmış desteler halinde düzgünce tasnif edilmiş on binlerce iptal edilmiş banknot köşesi, bu banknotların ihracı ve İmparatorluk topraklarında tedavülüyle ilgili sayfalar ve sayfalar dolusu rapor, banknot emisyonlarından, sahte banknotlara, banknot tasarımlarına veya banknotların itfasına kadar çeşitli konularda yüzlerce mektup ve toplantı tutanağı karşısında duyulan hayranlık...

Diğer bir deyişle, Osmanlı Bankası arşivleri, bankanın bir devlet bankası olarak sahip olduğu en önemli imtiyazlardan birinin—değerinin üçte biri altın karşılık bulundurarak konvertibl banknot ihraç etme imtiyazının—akla gelebilecek her yönüyle ilgili benzersiz bilgiler içermektedir. Dolayısıyla mevcut arşiv malzemesi, Adrien Biliotti'nin 1909 tarihli ünlü eserinde yapılmış yüzeysel değerlendirme dışında herhangi bir bilgi olmadığı için karanlıkta kalmış bu konuyla ilgili tüm belirsizliklerin sona erdirilmesini mümkün kılmaktadır.[1] Her emisyonun tam miktarı ve tarihi, banknotların taşra vilayetlerinde tedavülüne ilişkin iptal edilmiş veya kısmen gerçekleştirilmiş projeler, bu banknotların tedavülüne ilişkin kesin rakamlar, I. Dünya Savaşı'na kadar ihraç edilen banknot sayısının hangi koşullarda yavaş yavaş artırıldığı, banknotların tedavülden çekilmesi, iptali ve yakılması, banknotların 1914'ten 1947'deki nihai itfaya kadarki kaderi ve Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olma rolüne son veren bu özel operasyonun şekli, bugüne kadar bilinmeyen bu yığınlarca belge içinden gün ışığına çıkarılan konuların sadece birkaçıdır. Dönemle ilgili geniş çalışmalarda sistematik biçimde bir iki paragrafa indirgenmiş olan konu, artık Osmanlı ve Türk parasal tarihinin en ilginç vakalarından birinin dört başı mamur bir analizi haline getirilebilir.

Ancak, parasal tarih konusunda Osmanlı Bankası arşivlerinin çapı, bankanın kendi banknot emisyonu konusunun çok ötesine giderek, 1863'te bankanın kuruluşundan 1947-1948'de banknotlarının nihai itfasına kadar 80

---

[1] Adrien Biliotti. *La Banque Impériale Ottomane*. Paris, 1909.

yılı aşkın bir süreyle Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin genel parasal tarihini kavramak için harikulade imkânlar sunar. Bank-ı Osmanî-i Şahane, İmparatorluğun ve Cumhuriyet rejiminin ilk yıllarının devlet bankası olma sıfatıyla, zamanın mali meselelerinin tam merkezindeydi, devletin ve genel olarak kamu sektörünün bütün mali faaliyetleriyle ilgili birinci elden belgelere doğrudan ulaşma imkânına sahipti. Böylece, hem uzmanlığı hem de devlet maliyesiyle doğrudan ilgisi sayesinde Osmanlı Bankası'nın Osmanlı mali ve para politikalarının oluşturulmasında etkin olduğu anlaşılıyor. Daha da önemlisi, Osmanlı devletinin parasal girişimlerinin çoğunun hayata geçirilmesi için kendi şube ağıyla hizmet veren, para, bilgi, teknoloji ve personel de temin eden banka, bu politikaların uygulanmasında olağanüstü bir rol oynamıştır.

Daha geniş bir anlamda, yatırım ve mevduat bankacılığı alanlarında doğrudan çıkarları olan İmparatorluk çapında bir ticaret bankası olarak, Osmanlı Bankası halkla, özellikle de nüfusun, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başının doğmakta olan kapitalist ekonomik sistemine en fazla entegre olmuş kesimleriyle doğrudan ilişki içindeydi. İmparatorluğun kentli seçkinleri —bürokratlar, tüccarlar, girişimciler— ve kentli işçi ve memurlar, zanaatkârlar, profesyonellerden oluşan, henüz marjinal ama büyümekte olan orta sınıfı, Osmanlı Bankası'nın ticari müşterilerinin omurgasını oluşturuyordu. Bu arşiv malzemesi, ilgili dönemin Osmanlı ve Türk nüfusunun önemli bir kesiminin gündelik yaşamı üzerinde finans ve para politikalarının etkilerini araştırmak için çok değerli bir bakış açısı sağlamaktadır.

Öyleyse bu araştırma bir tarafta Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin parasal tarihi ile diğer tarafta Osmanlı Bankası'nın doğrudan parasal faaliyetleri özel konusu arasında nerede durmaktadır? Bu çalışmanın başlığı odak noktasının bu ikinci boyutla sınırlı olacağı fikrini vermektedir. Öte yandan, daha önceki bazı ifadeler Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiyesi parasal tarihinin "topyekûn" bir değerlendirmesine girişileceği izlenimini uyandırmaktadır. Beklenebileceği gibi, bu kitap, ikisinin arasında bir yerde duracak, bir yandan Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olarak oynadığı parasal rolün kapsamlı bir öyküsünü anlatırken, bir yandan da daha geniş Osmanlı ve daha sonra Türk tarih sahnelerinde yer alan parasal mesele ve gelişmelerin karmaşık dünyasına dalacaktır. Bunu yaparken de bankanın belgeleri, Osmanlı Bankası'nın büyük ustalıkla oynadığı bir rolü, aktör, aracı ve en çok da dönemin belli başlı olaylarına zeki ve bilgili tanık rolünü göstermek için kullanılacaktır.

İşin başında, Osmanlı ve Türk parasal tarihi, özellikle de incelenmekte olan dönem hakkında pek çok şey söylenmiş olduğunu belirtmek gerekir.

Bu konuda yazılmış birçok yetkin eser—en iyilerinden sadece birkaçı yalnızca para tarihini ele alsa da—1839 Tanzimat fermanından başlayan bir genel değerlendirmenin çerçevesini zaten oluşturmuş durumdadır.[2] Dolayısıyla Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetinin çıkarttığı kâğıt paranın tam miktarı ve 1926-1927'de Cumhuriyet'in ilk kâğıt para emisyonunun bu Hazine evrak-ı nakdiyesinin yerini tam nasıl aldığı biliniyor. 1839-1862 ve 1876-1879'da daha önceki iki kâğıt para deneyi hakkında da, belki her şey değil ama, epeyce şey biliniyor. Madeni para konusuna gelince, bu dönemde basılmış paranın miktarı hakkındaki bilgi tam değil ve yastık altında saklanan, mücevhere tahvil edilen, ihraç ya da ithal edilen değerli madenlerin oranı hakkındaki bilgi daha da az. Ancak 1844 reformundan itibaren, madeni paraların standartlar, ayar veya varyasyon ve tadil anlamında geçirdiği değişim konusunda doğru verilere sahibiz. Diğer bir deyişle, ortada henüz akademik ve kapsamlı bir "Parasal Tarih" olmasa bile, Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet parasal tarihinin araştırılmamış çok az boyutu kalmıştır.

Öyleyse bu çalışma geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinin parasal tarihiyle ilgilenen okuyucuya gerçekten yeni olacak ne sunma iddiasında olabilir? Birincisi, daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı Bankası arşivleri, altına çevrilebilir banknotların 1863-1914 arasında ihracının ve 1915-1948 arasında yavaş yavaş tedavülden çekilmesinin bir o kadar büyüleyici öyküsü vasıtasıyla, bankanın dönemin parasal gelişmelerindeki rolünün çok doğru bir resmini çizer. Böylesine ayrıntılı bir analiz üç temel boyutta ilgi çekici olabilir:

---

[2] Temel bir liste şu gibi başlıkları içerecektir: Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914," H. İnalcık ve D. Quataert (der.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 1995), s. 947-980; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (Istanbul, 1999); Haim Gerber, "The Monetary System of the Ottoman Empire," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXV (1982), s. 308-324; İlhan Tekeli and Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası* (Ankara, 1997); Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950). İttihat-Terakki ve Devletçilik* (Istanbul, 1995); Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"* (Ankara, 1982); Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları hakkında bir Tetkik* (Ankara, 1994); V. Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara, 1994); Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri* (Istanbul, 1996); Nezihi Aykut, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları* (Istanbul, 1979); Minc Erol, *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)* (Ankara, 1970); Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Malî* (Istanbul, 1330/1914-1334/1918); Erol Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğunda Para* (Ankara, 1958); Süleyman Sudî, *Usul-ı Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye* (Istanbul, 1982); Charles Morawitz, *Les finances de la Turquie* (Paris, 1902); A. du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903). Burada özel bazı sikkeler, banknotlar vb ile ilgili ve çoğu esas olarak sorunun nümizmatik yönleriyle ilgilenen önemli sayıda makale dahil edilmemiştir.

1) Belge yetersizliği yüzünden Osmanlı parasal tarihinin en karanlık yönlerinden biri olarak kalmış bazı olguları gün ışığına çıkartma imkânı;

2) Genellikle Osmanlı parasal tarihinin sadece "marjinal" bir yönü sayılmış bir konuda, sorunun salt nicelik boyutunda kalmasının yarattığı görece marjinallik duygusunu birçok bakımdan giderebilecek veya en azından hafifletebilecek nitel bilgi yetersizliğinin yarattığı eksikliği kısmen de olsa düzeltme imkânı;

3) Osmanlı tarihi bağlamında çok istisnai sayılabilecek, hemen hemen kesintisiz, çok ayrıntılı ve çok geniş bir belgesel veri tabanını temel alarak tutarlı bir tarihsel süreci başından sonuna kadar yeniden kurgulama imkânı.

Bir emisyon bankası olarak Osmanlı Bankası'nın ayrıntılı analizinin ötesinde ne yapılabileceğine gelirsek, Osmanlı Bankası'nın araştırmacılara, parasal tarihin bilinen yollarını en ilgili, işin içinde en fazla bulunmuş, akıllı, deneyimli, örgütlü ve güçlü gözlemcilerden birinin rehberliğinde yeniden ziyaret etme olanağı veren çok değerli belgeler sağladığına işaret etmek gerek. Zira Osmanlı Bankası belgelerinin katkısını ilginç kılan, zaten varolan bilgilerimize eklediklerinden çok, nitelikleridir; özellikle de o dönemin erişilebilir bilgilerinin çoğuyla karşılaştırdığımızda bu nitelik daha iyi görülür.

Gerçekten de bu dönemdeki parasal mesele ve gelişmelerle ilgili bilgi ve anlayışımızın büyük kısmı ağırlıklı olarak veri ve istatistiklerden oluşur. Bunda şaşılacak bir şey yoktur, zira belgelerin büyük kısmı resmi ve idari kaynaklardan, ya da en iyi ihtimalle zamanın gazetelerinden alınmış bilgilerden çıkmıştır. Diğer bir deyişle, parasal "veri ve rakamların" büyük ölçüde ulaşılabilir durumda olmasına, bu nedenle de geniş ölçüde kullanılmış olmasına karşın, geçici olarak parasal "pratik" diye adlandırılabilecek şey, yani parasal gelişmelerin gündelik yaşam üzerinde ekonomik ve sosyal bağlamda yarattığı etkiler ve yol açtığı sonuçlar, henüz araştırılmayı beklemektedir. Resmi ve idari kaynaklarda veya bugüne kadar ulaşılabilmiş diğer belgelerde böyle bir perspektif bulunmadığını söylemenin yanlış olacağı açıktır. Devlet arşivlerindeki her tür pek çok belge—henüz keşfedilmeyi bekleyen raporlar, notlar, yazışmalar—ayrıca gazete makaleleri, anı defterleri, günlükler, yazışmalar gibi alternatif kaynaklardan elde edilebilecek bol miktarda bilgi, böyle bir iddiayı kolaylıkla yalanlayacaktır. Ancak, gerçek şu ki, bu tür malzemeden bugüne kadar pek ender yararlanılmıştır. Bunun gerektireceği muazzam araştırma ve karşılığında insanın cesaretini kıracak kadar az yarar elde edilmesi, böyle bir ihmale yol açan sebeplerin en önemlisi değildir.[3]

[3] Osmanlı İmparatorluğu bağlamındaki parasal tarih genellikle ekonomik tarihle ilgili bir

Osmanlı Bankası, "geleneksel" parasal tarih istatistiklerinin kuruluğuna meydan okuyacak farklı ve zenginleştirici bir perspektif sunabilir mi? Bu belgeler iyice araştırıldıktan sonra, sunabileceğini görüyoruz. Osmanlı Bankası, Osmanlı ve Türk finans sistemleri içindeki çok yönlü ve oldukça belirsiz konumuyla—daha doğrusu konumu sayesinde—mevcut belgeler yığınını değerlendirmek, tamamlamak ve sonunda yeniden değerlendirmek için kullanılacak en iyi kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Bu iddia bankanın özel olarak parasal gelişmelerle ve genel olarak ekonomi ve finans dünyalarıyla ilişkisinde taşıdığı iki ana özelliğe dayanmaktadır.

İlk özellik Osmanlı Bankası'nın, bir emisyon bankası, devletin mali operasyonlarını yürüten bir devlet bankası ve çok gelişmiş bir piyasa tabanına sahip bir ticaret bankası olma işlevlerindeki belirsizlikle ilgilidir. Bankanın her üç rolü de birleştirmiş olması bir çelişki yaratmamış, tersine kurumun Osmanlı sistemi içindeki gücünü pekiştirmiştir. Ancak tarihçinin bakış açısından, bu geniş ve sınırları belirsiz konumun asıl ortaya çıkardığı, hem devlet maliyesi hem de piyasa işlemleri düzeylerinde yer alan faktör ve gelişmeler karşısında bankanın ince bir duyarlığa sahip olmasıdır. Çok elverişli bir şekilde bu iki dünyanın kesişme noktasında konumlanmış olan Osmanlı Bankası, her iki taraftan da yararlanmış, ama bunu ancak her iki dünya hakkında sürekli bilgilenerek yapabilmişti. Sonuçta, bankanın özellikle ülkenin çeşitli yerlerindeki şubelerinden akan bilgiler sayesinde biriktirdiği belgeler, herhalde imparatorlukta mali meselelerin genel gelişimiyle ilgili en kapsamlı ve eksiksiz değerlendirmelerden birini oluşturmaktadır.

İkinci özellik de bankanın statüsündeki bir belirsizlikle, ama bu kez kurumun yasal kimliği ve bağlılıkları konusundaki belirsizlikle ilgilidir. Bankanın kuşkusuz en çarpıcı özelliklerinden biri, aynı zamanda hem Osmanlı devlet bankası hem de bir İngiliz-Fransız özel şirketi olmasıydı. Eski ve yeni birçok eleştirmen açısından bu bileşim kendi içinde bir çelişkiydi ve bu iki kimliğin birbiriyle uyumlu sayılabilmesinin hiçbir yolu yoktu. "Osmanlı Bankası'nın gerçekte ne kadar Osmanlı olduğu" tartışması bir kenara bırakılırsa,[4] bankanın bu ulus-dışı [*extra-national*] veya ulus-üstü [*supra-*

çalışma içinde bir bölüm olmak ile daha çok nümizmatikleri ilgilendiren bir tipler, standartlar, özellikler ve istatistik değerler listesi olmak gibi iki uç arasında bir çekişme konusudur. Anlatacak bir hikâyesi olan parasal tarih genelliklc sıradışı olayların tek tek öyküleriylc sınırlıdır—sahte banknotlar, benzersiz sikkeler, istisnai emisyonlar, vb. Ali Akyıldız'ın Osmanlı kâğıt paraları üzerinde yaptığı çalışma, adından (*Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*) da anlaşılacağı gibi, geleneksel olarak kuru bir konuya gerçekten biraz "kan ve can" katma çabasının gösterilmiş olduğu ender örneklerden biridir.

[4] "Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" sözü, Osmanlı meclisinde Manastır mebusu olan Yorgo Boşo Efendi'ye atfedilir. (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. III, s.

national] statüsünün tarihçi açısından bir zaaftan çok, nimet olduğunu belirtmek gerekir. Bankanın Osmanlı hükümetinin mali aracısı olma rolüyle birincil meselesi olan kâr etme arasına koyduğu mesafe, en olumlu şekliyle tarafsız ve eleştirel, en olumsuz şekliyle de mesafeli ve kuşkucu diye nitelenebilecek bir tutuma yol açmıştı. Her nasıl olursa olsun, banka, egemen devlet merkezli tarihi anlatı geleneğine kıyasla oldukça nesnel, araştırmacı için de çok değerli bir kaynak oluşturan bir üslup edindi. Kısacası, Osmanlı Bankası devlet maliyesi ve piyasa koşullarıyla ilgili doğru bilgiler sağlayacak kadar Osmanlı, içinde bulunduğu çeşitli durumları eleştirel bir gözle değerlendirebilecek kadar da yabancıydı.

Bu "mesafeli" belgelerden elde edilen yarar, bankanın yabancılığının teknik bir yönü sayesinde daha da artmaktadır. İstanbul'daki idare meclisinin harekete geçmesi için Londra ve Paris komitelerinin onayı gerektiğinden, önem taşıyan her konu onay için hemen bu komitelere sunuluyordu. Bu da uygulamada, idare meclisinin Paris ve Londra ile yazışmalarının, komite üyelerini bu tür konularda aydınlatmak üzere hazırlanmış her türlü açıklama ve raporla dolu olduğu anlamına gelir. Diğer bir deyişle, bankanın karar alma mekanizmasının İstanbul'da yerleşmiş olması halinde üretilmeyecek birçok belge, sadece ve sadece bankanın faaliyet alanından fiziksel ve zihinsel olarak uzakta bulunan bir grup insanı bilgilendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu düzenlemenin dolaysız sonucu, araştırmacının coşkuyla karşıladığı, sayısız ilgi çekici belgenin keşfi olmuştur: Hükümet yetkilileriyle yapılmış kişisel toplantıların öyküleri, devlet temsilcileriyle görüşmelerin nasıl yürütülmesi gerektiğine dair talimatlar, her türlü meslekten bilgi kaynakları tarafından hazırlanmış uzun uzun raporlar... Kısacası, zaman zaman—belki de her zaman—elinde devletten fazla bilgi bulunan bir kurumun büyüleyici gayriresmi ve gizli bakış açısı.

Yukarıdaki açıklamalar, Osmanlı Bankası arşivlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son altmış yılının ve erken Cumhuriyet döneminin parasal tarihine ilişkin mevcut kaynakları zengin ayrıntılarla tamamlama iddiasında bulunabileceğini göstermeye yeterlidir. Aslında tarihe yapılan bu katkının, Osmanlı Bankası'nın geniş faaliyet yelpazesinin dolaylı veya dolaysız olarak kapsadığı bütün yaşam alanlarına yayılabileceği açıktır. Osmanlı Bankası arşivleri siyasi, toplumsal, ekonomik ve mali tarih gibi çok çeşitli alanlarda belgelerinden yararlanacak araştırmacıları beklemektedir. Elinizdeki bu çalışma, potansiyel konuların bazılarına yaklaşma yollarından yalnızca biridir. Bu çalışmanın, araştırmacıları bu paha biçilmez belge kay-

173). Yazarın bu konudaki görüşleri için bk. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 17-19 ve E. Eldem, "The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?"

nağından yararlanmaya teşvik etmesini bekliyoruz.

Bu çalışmada kullanılan birincil kaynaklar başlıca dört kategoride toplanmaktadır. İlki doğrudan Osmanlı Bankası'nın banknot ihracıyla ilgilidir ve esas olarak banknotların numaralanması ve iptalinde kullanılan bir dizi banknot numaralama defterinden, dolaşımdaki tam banknot sayısını takip eden muhasebe defterlerinden ve banknotların ihracı, iptali ve yakılmasıyla ilgili bir dizi zabıttan oluşur. Bu belgeler ve yüzlerce deste köşesi kesik banknot Osmanlı Bankası'nın banknot ihracıyla ilgili her hareketi büyük bir doğrulukla tarihlememizi ve miktar belirlememizi sağlamıştır.

İkinci kategori idare meclisinin toplantı tutanakları (*Procès-verbaux des séances du Comité de Direction*), aynı toplantıların haftalık özetleri (*Comptes-rendus hebdomadaires des séances du Comité de Direction*) ve idare heyeti toplantılarının tutanaklarından (*Procès-verbaux des séances du Conseil d'Administration*) oluşur. Bu belgeler bankanın yönetimini, hem istatistik bilgi (kasa nakdi, banknot tedavülü, döviz kurları...), hem de karar alma süreçleri anlamında çok doğru ve ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. İşte, banka yönetiminin—bir bakıma—omurgasını oluşturan bu belgelerde bankanın faaliyetleriyle ilgili bütün kararlardan, veya hükümet çevrelerinden, taşra şubelerinden ya da kamuoyundan kaynaklanmış bütün bilgilerden söz edildiği görülebilir.

Bir öncekiyle yakından ilişkili olan üçüncü kategori, Londra ve Paris komiteleriyle yapılmış aktif ve pasif bütün yazışmaları içerir. Bu mektup koleksiyonları hem İstanbul'daki genel müdürlük (*direction générale*) ile iki komite arasındaki bilgi dolaşımı hem de Londra ve Paris'ten buna bağlı olarak akan talimat ve sorular hakkında birinci elden bilgiler vermektedir. Bu yazışmaların yoğunluğu, İstanbul'daki kurulların toplantı tutanaklarında şekillenen karar verme sürecinin daha doğru ve daha derinlemesine kavranmasını mümkün kılmaktadır.

Daha eklektik bir niteliği olan dördüncü kategori önem taşıyan özel konularda banka tarafından oluşturulmuş dosyalar veya dosya gruplarından ibarettir. Bu çalışma kapsamında, bu dosyaların "hükümetle ilişkiler" (1926-1930) (*rapports avec le gouvernement*), "banka tüzükleri, kuruluş mukavele ve imtiyaznamesi" (1923-1925) (*statuts, convention et concession de la banque*), ve "parasal istikrar ve bir merkez bankası kurulması" (1928-1930) (*stabilisation monétaire et banque centrale*) konularıyla ilgili olanlarından yararlanıldı. Bu dosyalara Osmanlı Bankası Londra arşivlerinde bulunan biri "banknotlar" (1898), diğeri de "1895 krizi" üzerine iki dosya eklenmelidir. Belirli bir konuyla ilgili çok çeşitli belgeleri (veya belge kopyalarını) sistemli bir şekilde yeniden gruplandıran bütün bu dosyalar, bazı çok önemli konularda derinlemesine ve sentetik bir bakış ve anlayış edinil-

mesini sağlamış, böylelikle de ne kadar büyük değer taşıdıklarını kanıtlamışlardır.

Son olarak, arşivlerdeki araştırmanın bizi sık sık, başvurulan belgelerdeki bir göndermenin işaret ettiği, bu temel belge kategorileri dışında kalan ve ilişkisiz gibi görünen dosya serilerine götürdüğünü de belirtmek gerekir. Zaman zaman yapılan bu gezintiler marjinal bile olsa, Osmanlı Bankası arşivlerinin baştan beri ne kadar yetkin bir biçimde kurulmuş olduğunu ve dolayısıyla göndermeleri herhangi bir dosya serisinden diğerine izlemenin, bazı ana dosya serilerinde sözü edilen ikinci dereceden bir belgeyi bulamama durumunda kalmadan izlemenin nasıl mümkün olduğunu göstermiştir. Bu arşivin iç tutarlılığındaki tek zaaf, 1890'lar öncesi dönemle ilgili ayrıntılı belgelerin genel olarak olmayışıdır. Sanki arşivin, Galata'daki genel müdürlük binasının açılışıyla (1892) dönemdaş olduğunu kanıtlamak istercesine, daha önceki yıllarla ilgili bilgiler çoğunlukla aşırı derecede derme çatma ve eksiktir, daha sonraki on yılların tutarlılığı ve sürekliliği burada görülmez. Ancak, belgelerdeki bu önemli boşluklara rağmen, bankanın parasal işlevleriyle ilgili en önemli dos-ya serilerinden bazılarının korunmuş olması gerçekten bir şanstır. Aslında, 1890 öncesi dönemde bankanın henüz öncelikle devlete mali aracılık yapma birincil işlevini yürüttüğü unutulmamalıdır. Bu durum üretilen arşiv malzemesi hacmini, özellikle daha sonra piyasayla etkileşimin arttığı dönemlere kıyasla önemli ölçüde küçültmüştür.

Bu çalışmanın, bir başka kitapta kapsamlı bir şekilde ele alınan bir yan ürünü,[5] belgelerin nümizmatik açıdan kullanılmasıdır. Özellikle parasal tarihin birçok noktasının hâlâ bilinmezliğini koruduğu Türkiye bağlamında—maalesef birbirlerini görmezden gelme eğilimleri iyi bilinen—tarihçiler ve nümizmatikler arasında daha yakın bir işbirliğinin konu hakkındaki bilgilerin artmasına katkıda bulunacağı açıktır. Banka arşivlerindeki araştırma, Bank-ı Osmanî-i Şahane tarafından ihraç edilmiş banknotlarla ilgili her türlü tartışmanın sona erdirilmesini mümkün kılmıştır. Osmanlı Bankası banknotları genellikle çok az sayıda ihraç edilmiş ve altına çevrilebilir oldukları için de bu banknotların büyük kısmı karşılığı alınmak üzere banka gişelerine ibraz edilmiştir. Öte yandan, banka geri aldığı banknotları iptal ve yakma işini sistemli bir şekilde yürüttüğü için, emisyonların çoğunda elde kalan banknotların sayısı oldukça sınırlıdır. Sonuç olarak, bu banknotlar hakkındaki bilgi şimdiye kadar ya ikincil kaynaklardan derlenmiş verilerle ya da özel koleksiyonlarda mevcut banknotlardan çıkarsanabilen bilgilerle sınırlıydı. Osmanlı Bankası arşivlerinde, banknotlarla ilgili eksiksiz bir arşiv belgeleri seti—emisyondan yakılmaya

[5] E. Eldem, *Banknotes of the Imperial Ottoman Bank.*

kadar—keşfedilmiş olması bu durumu bütünüyle değiştirmiş ve meselenin her türlü nicelik ve nitelik yönüyle ilgili çok ayrıntılı ve kesin bilgiler verilmesini mümkün kılmıştır. İhraç edilen tek tek her banknot için kayıt tutulmuş olması sayesinde, şimdiye kadar ulaşabilmiş banknotların (azami) sayısını kesinlikle saptamak, dahası, mevcut bir banknotun gerçek olup olmadığını kanıtlamak artık mümkündür.[6] Bunun, bazı nümizmatikleri hayal kırıklıklarına uğratsa da, nümizmatik alanına önemli bir katkısı olması gerekir. Banka arşivleri yakından incelenince belirli emisyonların bugüne kadar hiç rastlanmamış birtakım varyasyon ve tertiplerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır.[7]

Girişe son verirken, bu incelemenin, Osmanlı Bankası'nın oynadığı merkezi rol ile ilgili bilinmeyen birçok ayrıntıyı ortaya çıkartarak geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri parasal tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı ve Osmanlı Bankası aracılığıyla, döneminin politik, ideolojik, ekonomik ve toplumsal bağlamına oturtarak konuyu ete kemiğe büründüreceği umulmaktadır.

[6] Bana gösterilen bir banknotun sahte olduğunu, numaralama defterlerinde seri numarasının iptal edilmiş veya yakılmış bir banknota tekabül ettiğini görerek anlamak gibi tatsız bir durumla birden fazla kez karşı karşıya kaldım. Banka kayıtlarının doğruluğu konusundaki tüm kuşkuları gidermek için, bu bilgiyi, Banka tarafından banknotun kalan kısmının yakıldığının fiziksel kanıtı olarak korunmuş, aynı seri numarasını taşıyan bir banknot kırpıntısının varlığıyla doğrulamak mümkün oldu.

[7] Özellikle de banknotlar üzerindeki imzalara dayalı varyasyonlarda durum budur. Hepsinin izi banka arşivlerinden sürülebilir, fakat nümizmatikler bunların çoğu ile hiç karşılaşmamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNİTEYE GİRİŞ

> **Kamu vergileri, toprakları, hatta vakıfları mültezimlere verilmektedir; her tür ve çeşitten kapitalist, sanayi ve ticaretin kullanımlarına çok az kaynak sunduğu bir ülkede sermayelerinin üretkenliğini bu yolla sağlar. [...] Kredisi olmadığı için borç bulamayan ve kâğıt para basamayan hükümet, mali kaynakları tükendiği zaman para bulmak için şiddete başvurmak zorundadır.**
>
> Mouradgea d'Ohsson[1]

Ondokuzuncu yüzyıl ortasında—ve özellikle Avrupa dışında—banka kurmanın görece kolay bir iş olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Bunun için bütün gereken bir avuç girişimci, mütevazı miktarda sermaye, finans çevreleriyle bir miktar ilişki ve yeterince politik destekten ibaretti. Osmanlı Bankası bu bakımdan bir istisna oluşturmuyordu. İş, üç girişimci, 800 £'lik bir ilk yatırım ve bankacılık, ticaret ve politika çevrelerinde sahip olunan iyi ilişkilerle başladı. Fikrin oluşmasından hayata geçirilmesine kadarki sürecin tamamı bir yıldan biraz fazla sürdü. Bu sürecin sonucunda da zamanımızın en itibarlı ve dayanıklı bankacılık kurumlarından biri kuruldu. Bu durum, batının görece doymuş pazarlarının dışında yatırım yapma riskini göze almaya hazır, gözüpek kapitalistlere birçok yatırım fırsatı sunan, hâlâ gelişmekte olan bir dünya ekonomisiyle karşı karşıya olunduğu gerçekliğini mi yansıtıyordu? Yoksa bu bir yanılsama, ciddi politik ve mali riskler içeren, şiddetli bir rekabet ve mücadeleler gerçekliğini gizleyen bir hayal miydi?

Osmanlı Bankası'nın kuruluşu bu ikisi arasında bir yerlerdeydi. Projenin, küçük teşebbüse ve birkaç maceraperest adamın kişisel çabasına dayalı tipik bir ondokuzuncu yüzyıl ortası kapitalist başarı öyküsü olarak ortaya çıktığı doğrudur. Ancak bir başka doğru da, ilk çıkışı ne kadar mütevazı olursa olsun, girişimin kısa zamanda bazı büyük Londra bankalarının ve Londra ve İstanbul'da giderek artan sayıda siyasi şahsiyetin de—meclis üyelerinin, devlet adamlarının, bakanların, büyükelçilerin ve tabii "takdis-

[1] Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman* (Paris, 1788-1824), c. 7, s. 248, 258-59.

leri" süreç boyunca canla başla kazanılmaya çalışılan iki taç sahibinin—aktif biçimde katıldığı karmaşık bir proje haline gelmiş olmasıdır. Bir bakıma, mütevazı bir düş olarak başlayan şey, kısa zamanda bu sınırları aşmış ve dört başı mamur bir finans operasyonu haline gelmiştir. Bizatihi bu ikili karakterin de zamanın tipik özelliği olduğu ileri sürülebilir. İşler mütevazı bir ölçekte başlayabilirdi, ama eninde sonunda ya bir felaketle sonuçlanacakları, ya da başarı halinde, ilk adımı atanların en çılgın hayallerini bile aşacak kadar büyüyecekleri muhakkaktı. Osmanlı Bankası olayında sonuç daha da dehşet vericiydi. Girişim öyle büyük bir başarıya ulaşmıştı ki, işi ilk başlatanlar, bir gün kendilerini bir zamanlar kendilerine ait olmuş bir projenin dışına atılmış buldular. Dönemin bazı büyük bankaları ve siyasi şahsiyetleri tarafından temsil edilen sermaye ve güç, yaratıcılık ve girişimciliğe üstün gelmişti.[2]

Osmanlı Bankası Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk banka değildi. Daha önce kurulmuş birçok banka vardı—en azından birinin adı bile aynıydı. Osmanlı Bankası 1850'lerin ortasında Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklarda, hâlâ büyük ölçüde bakir duran ekonomik ve mali kaynaklardan yararlanma amacıyla büro ve şubeler kurmak için tek aday da değildi. Rothschildler veya Pereire kardeşler gibi prestijli isimlerden, yerli bankerlerin çok daha mütevazı girişimlerine kadar geniş bir yelpazeye yayılan çok çeşitli grupların himaye edip önerdikleri birçok başka projeyle rekabet etmek zorundaydı. Osmanlı Bankası 1856'daki kuruluşundan sonra bile çeşitli vesilelerle, daha da büyük iddia ve hedeflerle ortaya atılan alternatif projelerin yarattığı çok ciddi tehlikelere karşı durmak zorunda kaldı.

Bütün bu rekabete karşın, Osmanlı Bankası Osmanlı finans piyasasındaki önde gelen konumunu sürdürmeyi başardı. Aslında daha da ileri gidip, herkesin peşinde koştuğu münhasır imtiyazlara sahip bir devlet bankası statüsünü elde ederek faaliyetlerinin sınırlarını genişletmeyi ve itibarını yükseltmeyi başardı. 1863'te Bank-ı Osmanî-i Şahane haline gelerek sonunda öyle tartışmasız bir güç ve hakimiyet konumuna ulaşmayı başardı ki, artık hiçbir rakip kurum kendisini yerinden etmeyi hayal bile edemezdi. 1856'nın mütevazı projesi, kısa sürede ondokuzuncu yüzyılın en güçlü finans kurumlarından biri haline gelecek, bir emisyon bankası ve İmparatorluğun veznedarı olarak sahip olduğu rolü çok başarılı bir ticaret, tasarruf ve yatırım bankacılığı kariyeri ile birleştirecekti.

Ancak, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin ondokuzuncu yüzyılın son onyıllarındaki inanılmaz başarısı, bankanın kurucuları tarafından 1850'lerin ortasında ve onların da öncülleri tarafından bir önceki on yılda atılmış—çoğu

[2] Bu 'acıklı' kapitalist öykünün ayrıntılı bir anlatımı için, bkz. Bölüm İki.

başarılı denemeyecek—o çok mütereddit ilk adımların üstünü örtmemelidir. Osmanlı Bankası'nın hızla büyümüş ve kurumlaşmış olması, Osmanlı topraklarında daha önceden de bir bankacılık geleneği bulunduğu hayalini bazı açılardan destekleyebilir, bu sonuca ulaşan bir olgunlaşma süreci yaşandığı fikrini uyandırabilir. Aslında bu gerçekten çok uzaktır; bu açıdan da Osmanlı Bankası'na, Osmanlı finans piyasasında meydana gelmiş öngörülebilir bir gelişmeden çok, bir sapma denilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda—kelimenin modern anlamında—bankacılık fiilen ancak 1840'ların ortasında başlamıştı. Osmanlı Bankası'nın doğuşu ile ilk bankacılık girişimi arasında sadece on yıl vardı. Eğer bu kurum kendisine ün kazandıran bir istikrar ve uzun ömre sahip olduysa, bunu içinde geliştiği mali ortamın herhangi bir olumlu katkısından çok kendi çabalarına ve ihtiyatına borçluydu. Osmanlı Bankası'nın başarısının sırrı, Osmanlı mali ve ekonomik azgelişmişliğinin birbiriyle bir anlamda çelişen iki yönü arasındaki hassas dengeyi akıllıca sömürmesinde yatıyordu. Bakir kaynakların ve doygunluğa ulaşmamış pazarların sistematik bir biçimde kullanılmasına imkân sağlayan bu azgelişmişlik, bir taraftan banka için avantajdı. Öte taraftan, beraberinde getirdiği yüksek düzeyde istikrarsızlık ve belirsizlik, bankanın en temel faaliyetlerini tehlikeye sokabileceği—ve sık sık da soktuğu—için kolaylıkla bir zaaf haline de gelebilirdi. Çok değişken bir piyasanın olağanüstü cazibesi ve rizikoları arasında sıkışan banka iki arada bir derede kalmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve mali azgelişmişliği, yanlış bir yorumla mutlak ve niceliksel bir yargı olarak algılanmamalıdır. Aslında terim ancak karşılaştırmalı bir perspektif içinde yerli yerine oturtulup daha niteliksel bir bağlamda kullanıldığında anlam kazanmaktadır. İmparatorluk asla ekonomik faaliyetin, sermaye birikiminin veya mali mekanizmaların ve know-how'ın bulunmadığı, mali ve ekonomik bir hiçlik değildi. Tam tersine, Osmanlı ülkesi onbeşinci yüzyıldan beri tarım, ticaret, el zanaatları üretimi ve finans alanlarında gerçekleşen dikkate değer gelişmelere bağlı görece bir refah içindeydi. Onyedinci yüzyılda ekonomik göstergelerin çoğunda gözlenen belirgin durgunluk hatta gerilemeye karşın, onsekizinci yüzyılda İmparatorluğun çoğu bölgesinde ekonomik büyüme olduğunu düşündüren ciddi canlanma işaretleri görülmüştü.[3]

[3] Özellikle bkz. Mehmet Genç, "A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire During the Second Half of the Eighteenth Century," *Les villes balkaniques et sud-est européennes et la révolution industrielle de l'Europe occidentale* (Sofya, 1976), s. 243-280; M. Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii," *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 2 (Eylül 1991), s. 99-124; Michel Morineau, "Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et

Yine de, batıda alternatif bir ekonomik gelişme modeli ortaya çıktığı ve daha bir yüzyıl önce geçerli olmayacak bir karşılaştırmanın yapılmasını mümkün kıldığı için, ondokuzuncu yüzyıl başı standartlarına göre Osmanlı İmparatorluğu açıkça az gelişmişti. Çünkü azgelişmişlik göreli bir kavramdır ve Osmanlıların azgelişmişliğinin, Osmanlı ekonomik performansının Batı Avrupa'nın onyedinci yüzyıl ortasından beri yaşadığı yeni fakat nefes kesici gelişmeye göre ölçülmesi olarak anlaşılması gerekir. Bu bakımdan, Osmanlı ekonomisinin batıda tanık olunan en çarpıcı bazı dönüşümleri geçirmemiş olduğu doğrudur. Ticaretin denizaşırı bölgelere yayılması, sermayenin merkantilist bir girişimciler sınıfı elinde birikmesi, parçabaşı üretim sisteminin yayılması, iç pazarlardaki dikey entegrasyonun artması, bir burjuvazinin doğması, tarımda verim oranlarının artması gerçekleşmemiştir. Bu liste genişletilerek, Batı Avrupa modernleşme sancıları çekerken Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ modernite öncesi sistemin mantık ve sınırlamaları çerçevesinde işlemekte olduğu kısa ve öz bir şekilde gösterilebilir.

Böyle bir durum büyümeyi dışlamamakla birlikte, kesintisiz ekonomik büyüme potansiyeli—eğer varsa—çok az olan pre-kapitalist ekonominin sınırları içine hapsediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumunun herhangi bir biçimde istisnai olduğu da düşünülmemelidir. Tam tersine, asıl istisnaî durumu, çok sınırlı sayıdaki başarı hikâyesi oluşturmaktaydı; çünkü ondokuzuncu yüzyıl öncesinde Hollanda'ya bağlı yerler ve İngiltere dışında sürekli büyüme örneği bulmak mümkün değildi. Ağırlıklı olarak modernite-öncesi özellikler taşıyan bir altyapı ile bazı değişim unsurlarını birleştiren ekonominin tipik bir örneği olan Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu ile ortak yönleri düşünüleceğinden çok daha fazlaydı.[4] Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme öncesi dönemde var olması beklenecek egemenlik örüntülerinin onsekizinci yüzyılda henüz net bir biçimde kurulmamış olması da özgün bir durumdu. Onsekizinci yüzyılda Osmanlı ticaretinde (batıdan) mamul madde ithalatı hammadde ihracatına kıyasla belirgin bir ağırlık kazanmaya doğru gitmişti, ama henüz marjinallikten kurtulmamış bu metaların (çoğunlukla kumaş) Osmanlı pazarını ele geçirmesi ve yerel üretim, dağıtım ve tüketim örüntülerinde önemli bir bozulmaya yol açması için vakit çok erkendi. Fransa'nın onsekizinci yüzyıl Levant ticareti daha yakından

---

marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles," *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens [XVI— XIXe siècles]. Actes des journées d'études. Bendor 25-26 avril 1975*. Nice, 1976, s. 144-184.

[4] E. Eldem, "Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış," Hamdi Can Tuncer (Yay.haz.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e. Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul, 1998), s. 14-32.

incelenirse, batılı tacirlerin güçlü köklere sahip yerel ticaret topluluklarına karşı kazanmış olabilecekleri bütün avantaj ve üstünlüklerin, gerçek bir ekonomik hakimiyetten çok, ekonomi dışı müdahalelerden—diplomasi, politik baskı, kapitülasyon anlaşmaları—kaynaklandığı görülür.[5] Gerçekten de, ancak Sanayi Devrimi bir ölçüde olgunlaştıktan sonradır ki, Osmanlı ekonomisinin "azgelişmişliği" açık bir hakimiyet örüntüsü ortaya çıkardı.[6] Bu hakimiyet örüntüsü de giderek batı ticaretine, sanayisine, finans ve sermayesine neredeyse mutlak bağımlılık şeklinde tarif edilebilecek sömürge benzeri bir durum halini aldı.[7] Ancak o zaman bile, batının ekonomi üzerindeki hakimiyeti ve ekonomiye nüfuzu, belirli piyasa ve üretim yapılarının ayakta kalmasını engellemiyor, bazı araştırmacıların giderek daha fazla vurguladığı büyümenin devam etme, hatta daha da belirgin bir hal alma ihtimalini ortadan kaldırmıyordu—"bağımlı büyüme" teriminin kullanılması da buna bağlıydı.[8]

Ancak burada amaç Osmanlı ekonomisinin yavaş yavaş kapitalist dünya ekonomisinin hakimiyeti altına girmesinin ve onunla bütünleşmesinin ayrıntılı bir analizini yapmak değildir. Bu konu bu çalışmanın sınırlarını ve hedefini çok aşar. Ancak, Osmanlı "azgelişmişliği"nin, ondokuzuncu yüzyıl ortasında Osmanlı topraklarında bankacılığın gelişmesiyle doğrudan bağlantısı nedeniyle özel ilgiyi hak eden bir yönü vardır. Bu özel konu finans ve sermaye piyasalarının görece azgelişmişliği meselesidir, ki bu da yine Osmanlı İmparatorluğu'nun modernite öncesi doğasıyla yakından ilişkilidir.

Daha önce, ekonomik performansla ilgili olarak da sözü edildiği gibi, so-

---

[5] E. Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century* (Leiden-Boston-Köln, 1999).

[6] Halil İnalcık, "When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Markets," İslamoğlu-İnan (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge, 1987), s. 374-383; Immanuel Wallerstein, ve Reşat Kasaba, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839," J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (der.), *Économies et Sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe— début du XXe siècle)* (Paris, 1983), s. 335-354.

[7] Bu konuda literatür çok geniş ve çeşitlidir. Birkaç başlık sayacak olursak: I. Wallerstein, H. Decdeli, ve R. Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy," İslamoğlu-İnan (der.), *The Ottoman Empire and the World Economy* (Cambridge, 1987), s. 88-100; R. Kasaba, Ç. Keyder ve F. Tabak, "Eastern Mediterranean Port Cities and their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-States," *Review*, 10, 1 (1986), s. 121-135; Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929); Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman, 1895-1919* (Paris, 1977).

[8] Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993); Ş. Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913* (Cambridge, 1987); Ş. Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)* (İstanbul, 1994).

run finans piyasasının yokluğunda değil, gelişme şeklinde yatıyordu. Modern Avrupa'nın ilk dönemlerinde olduğu gibi, Osmanlı ülkesinde de bir finans piyasasının gelişmesi modern devletin ve bu devletin para aygıtının büyümesine yakından bağlıydı.[9] Öylcyse bu gelişmenin onbeşinci ve özellikle onaltıncı yüzyıllarda, Osmanlı devletinin hem topraklarının genişlemesinin hem de bürokratik aygıtında buna denk bir kurumlaşmanın etkilerini hissettiği bir dönemde meydana gelmiş olmasına şaşmamak gerekir. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında (1520-1566) Doña Gracia Mendes ve Don Joseph Nassi —Doğunun Fugger'leri— gibi güçlü bankerlerin ortaya çıkması ve bunların devlet maliyesi ve vergi sistemiyle yakın ilişkisi, finans piyasalarının Batı ve Doğu'daki gelişmeleri arasındaki koşutluğun tipik bir örneğidir. Devlet harcamalarının giderek artması sorunu karşısında, Osmanlı devletinin, özellikle onaltıncı yüzyılın son onyıllarında baş gösteren mali kriz sonrasında, elverişli bir çözüm olarak iltizam kurumundan daha fazla yararlanmaya başlaması da aynı döneme denk düşer. Onyedinci yüzyıl boyunca, harcamaların artması ve gelirlerindeki tıkanma veya azalma nedeniyle sıkışan Osmanlı devleti, "onyedinci yüzyıl krizi"ne gösterilen mutlakiyetçi tepkileri hatırlatan bir şekilde, sistematik olarak tağşişe, iltizama ve vergi artırıcı yöntemlere başvurdu.[10] 1691'de gayrimüslimlerden alınan cizyede yapılan reformu ve 1695'te iltizam rejimi kapsamındaki mukataaların malikânelere (yaşam boyu kaydıyla verilen tarım arazileri) dönüştürülmesini takiben, bu eğilim onyedinci yüzyıl sonunda daha da belirgin bir hal aldı. Bu şekilde kurulan sistem en az bir yüzyıl daha devam etti. Bu sırada meydana gelen en büyük yenilik de, malikâneleri daha çok sayıda yatırımcıya açabilmek, böylelikle de sistemi daha rekabetçi bir hale getirmek için, malikânelerin eshama (yani bölümlere) ayrılması oldu. Ancak bu proje büyük ölçüde başarısızlığa uğradı; eshamın köklü bir âyân sınıfının eline geçmesi, piyasanın mevcut oligopolist yapısını daha da güçlendirdi.[11]

Mali sistem hakkında yukarıda anlatılanlar Osmanlı devlet gelirlerinin en önemli özelliklerinden birini ortaya koyar. Osmanlı hazinesi herhangi bir

---

[9] Soruna genel bir bakış için, bkz. E. Eldem, "Banque et crédit dans l'Empire ottoman (XVIe-XIXe siècles) : bref aperçu historique," Thobie, J. and Kançal, S. (der.), *Système bancaire turc et réseaux financiers internationaux* (Paris, 1995), s. 3-10.

[10] Niels Steensgaard, "The Seventeenth-Century Crisis," Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith (der.), *The General Crisis of the Seventeenth Century* (London, 1985),s. 26-56; H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-311.

[11] Sistemin onsekizinci yüzyılda ve ondokuzuncu yüzyıl başında geçirdiği dönüşümlerin kusursuz bir analizi için, bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)* ([İstanbul], 1986) ve Ariel Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: Privatization and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire," *Politics and Society*, 21/4 (1993), s. 393-423.

doğrudan borçlanma biçimine hiçbir zaman baş vurmadı, hep kaynaklarını sermayeye dönüştürmeyi tercih etti; bunu da çoğunlukla gelirlerini iltizama verme yoluyla yaptı. Batı monarşilerinin güçlü banker ve sermayedarlara borçlanmak zorunda kalıp, yavaş yavaş kamu borcu kavramını oluşturma yolunda ilerledikleri bir dönemde—iktidar ve şiddet üzerinde hâlâ yeterli tekele sahip olan—Osmanlı egemen sınıfı bu tür sınırlamalar altına girmekten tümüyle kaçınabiliyor, açıklarını tağşiş, iltizam, vergileri artırma, müsadere ve mevki satışı gibi yöntemlerle kapatıyordu.[12] Sonuç olarak, devlet gelirleri, gerçek anlamda bir piyasa mekanizması olmadığı için, bir yandan çok düşük bir kurumlaşma düzeyinde kalırken, bir yandan da siyasal güçle yakın bağlantıları onları daha cazip kıldı. Devlete—iltizam veya idare içinde mevki satın alma biçiminde—verilen dolaylı borçlar en kârlı ama aynı zamanda da riskli yatırım ve iktidar sahibi olma yollarından biri haline geldi. Gerçek anlamda bir finans piyasası ikincil bir konuma, siyasi seçkinlerin bizar edici siyasi yatırımlarına destek olma konumuna itilmiş oldu. Yüksek mevkilerdeki saraylılardan, bürokrasinin daha alt düzeylerindeki görevlilere kadar bütün Osmanlı ileri gelenleri ve devlet görevlilerine, evlerinin maişetini, resmi bir unvan ve makam satın almayı veya himayesi altında, kendisine bağımlı bir maiyet oluşturmayı kapsayan bir harcama kalıbı dayatıldı. Onlar da bu yükümlülükleri yerine getirme imkânlarından çoğunlukla yoksun olduklarından—genellikle gayrimüslim kökenli—sarraflardan borç alma yolunu tuttular.

Bütün bu nedenlerden ötürü, para piyasası da bu tür operasyonların içerdiği yüksek politik riskleri yansıtmaktaydı. Genel geçer kural hiç kimsenin yerinin sağlam olmamasıydı; politik şahsiyetlere bağlı sarraflar da çoğunlukla hamilerinin kötü sonuna ortak oluyorlardı. Verilen borcun fiyatı da bu duruma denk düşecek yükseklikte olup genellikle yılda yüzde 30-40'ı bu-

[12] "Avrupa devletleri çok erken bir aşamada çok büyük ölçekte borçlanarak mali sorunlarının kısmen üstesinden geldiler. [...] Osmanlı İmparatorluğu'nda durum çok farklıydı. Bir yandan, özel kredi daha önceleri varsayıldığından çok daha gelişkindi. [...] Öte yandan da, anlaşıldığı kadarıyla kamu maliyesi çok az gelişmişti. [...] Eğer İslam ülkelerinin tarihini Batı Avrupa ülkelerininki ile kamu maliyesi açısından karşılaştıracak olursak, aralarında gözlemlenebilecek en önemli farklardan biri, ortaçağ ve sonrasında Avrupa krallarının sırtına binen mali sıkıntıların sadece vergilendirme mekanizmasının az gelişmişliğiyle değil, aynı zamanda kralların elinde yurttaşlarını serbestçe vergilendirmelerine imkân verecek ölçüde bir politik güç olmamasıyla ilgili olmasıdır. Krallar, çok büyük ölçüde, kendilerine özel kişiler tarafından verilen borçlara dayanmak zorundaydılar; monarşinin bu borçlanması daha sonra bankaların ortaya çıkmasına da katkıda bulunmuş olabilir. [...] Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, muntazam vergilendirme devletin ayrıcalıklarından biriydi, dolayısıyla asla sorgulanmazdı. Osmanlı Hazinesi'nin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar özel kişilere hiç borçlanmadığı anlaşılmaktadır." (Haim Gerber, "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries," *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), s. 144-145).

luyordu. Dolayısıyla sermaye piyasasına riski yüksek ama çok cazip bir "politik para" türü hakimdi. Bu "politik para", iktidar çevreleri içinde, yani hazine, sarraflar ve iktidar üzerindeki iddiaları mali kaynakları kontrol etmelerinde ifade bulan kişiler arasında dolaşıyordu. Bu durumun kaçınılmaz sonucu bütün diğer yatırım biçimlerinin zararına bir kamusal finans sektörünün gelişmesiydi. Paranın kolaylıkla güce tahvil edilebildiği, bunun da daha başka kaynaklar yaratabildiği bir sistemde sermayenin daha az kâr getiren yatırım alanlarından uzaklaşması normaldi. Sermaye kaynaklarından yararlanmanın bedeli, salt ekonomik girişimle elde edilebilecek her türlü karşılıktan yüksek olduğu için, tarım, ticaret ve sanayi mevcut sermaye kaynaklarından pek yararlanamıyordu. Para, politikaya ve iktidara doğru akıyordu. Politik iktidara resmen ulaşma imkânından yoksun bırakılmış olan gayrimüslim tüccarlar bile, sermaye birikimlerini ya çabuk kâr etmenin cazibesine kapılarak ya da güçlü kişilerden veya bizzat devletin kendisinden kaynaklanan keyfi baskı önlemleri sonucunda sık sık politik alana aktarmaktaydılar.

Bu koşullar altında, bir bankacılık sisteminin gelişmesi zordu demek yetersiz kalır, zorun da ötesindeydi. Modernite öncesi ve erken modernite dönemi Avrupasında olduğu gibi—onaltıncı yüzyıl Habsburg İspanyası, hatta bir ölçüye kadar mutlakiyet Fransası'nda olduğu gibi—devletin mali açlığı, özel kredi kaynaklarının giderek güç kaybetmesine neden olmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin ve politik seçkinlerin nüfuz alanı dışındaki ana kredi kaynağı yine sarraflardı—özellikle de, saray ve bürokrasi etrafında toplanan büyük finansiyerlerden daha küçük çapta olanlar. Ancak para ve sermaye piyasasındaki genel istikrarsızlıktan ötürü, bu kredi kaynağı genellikle aşırı derecede pahalı, neredeyse tefecilik mertebesindeydi. İslamiyette tefeciliğin ve faiz getiren tüm işlemlerin yasak olması durumu daha da kötüleştiriyordu. Bu yasağa uyulduğu pek söylenemezdi; onaltıncı yüzyılın Şeyhülislam Ebussuud Efendi gibi önde gelen kanun yorumcuları faizi yasallaştırmak, fakat tefecilik boyutunun altında tutmak için çaba sarfetmişlerdi. Ancak, tefecilik üzerindeki yasağın onaltıncı yüzyıl sonuna doğru gevşediğini gördüğümüz Avrupa örneğinin tersine, Osmanlı sistemi faizin resmen kabul edilmesini değil başka kılıklar altında gizlenmesini içeren bir uzlaşmanın ötesine gitmeyi başaramamıştı.

Bankaya en fazla yaklaşan kurumlar, şaşırtıcı bir şekilde, zamanın temel İslami kurumlarından biri olan vakıflardan doğmuştur. Bu vakıflar mülkleri kuşaktan kuşağa aktarmanın, mirasçıların elinde eriyip tükenme ihtimaline karşı ve daha çok da devletin yağmalama girişimlerine karşı korumanın başlıca araçlarından biriydi. Mülk, vakfedildiği zaman, dış saldırılara karşı dokunulmazlık kazanıyor, getirisi dini amaçlarla kullanılmak üzere güvence

altına alınabiliyordu; aslında bütün bunların da çoğunlukla maskelediği, hem sermayenin hem de gelirin vakfeden aile içinde kalmasını sağlama arzusuydu. Vakf-ı nukud (nakit vakıfları) her zamanki gayri menkul sermaye vakıfları değil de parasal vakıflardı. Böyle bir vakfın ürünü—mülkten elde edilen kira gibi—kişilere borç olarak verilmiş paranın getirdiği faiz olmak zorundaydı. Bunu yeni bir tefeciliği yasallaştırma girişimi olarak gören muhafazakâr çevrelerin muhalefetine rağmen onaltıncı yüzyıl ortasından itibaren özellikle kentsel merkezlerde çoğalan nakit vakıflar, sermayenin verimsiz alanlara kaydırılması sorununa kısmi bir çözüm getirdi.[13]

Ancak nicelik olarak marjinal kalan bu katkı, Batı Avrupa'da onyedinci yüzyılın ikinci yarısında ve onsekizinci yüzyılın büyük kısmında tanık olunan gelişmelerin eşdeğeri olmaktan uzaktı. Orada politik, ekonomik ve toplumsal dönüşümler yavaş yavaş devletin mali piyasa üzerindeki iktidar ve nüfuzunun sınırlanmasını mümkün kılmış, monark ve hükümdarları kendilerini niteleyen keyfilik ve şiddetten büyük ölçüde vaz geçmek zorunda bırakmıştı. Kısacası, siyasi iktidar giderek "oyunu kuralına göre oynamaya", sermaye piyasasına daha fazla özerklik, dolayısıyla da ekonomik açıdan daha elverişli yatırım alanları arama fırsatı tanımaya mecbur edilmişti. Buna kuzeybatı Avrupa oligarşileri önderlik etti, Hollanda ile anonim şirketleri veya İngiltere ile Bank of England piyasanın böyle giderek rasyonelleşmesinin tipik örnekleriydi. Her iki durumda da devlet borçlanması kamu borcu başlığı altında gözle görülür biçimde kurumsallaştırılmıştı. Fransa her zamanki gibi gerilerden geliyor, mutlakiyetçi para ve finans planlarına bağlı spekülatif operasyonlar Fransız piyasasına yük olmaya devam ediyordu. Rothschild'ler örneğinin varlığı en muazzam servetlerin hâlâ devletin finansmanı yoluyla yapılabileceğini kanıtlıyorsa da, batı dünyasında sermayenin salt ekonomik alanlara yatırım yapma fırsatı gittikçe artıyordu. Genel olarak faiz oranları düşüyor, piyasa daha rekabetçi bir hal alıyor, banka ve kredi kurumları gelişiyor, para ve kredi araçları—poliçeler, bonolar, hisse senetleri, kâğıt para, banknotlar—finans işlemlerinin yetkinliğini artırıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ondokuzuncu yüzyılın ortalarında da durum fazla değişmemişti. Devlet sermaye piyasasının talep cephesindeki baskın konumunu sürdürüyor, bu da bekleneceği gibi piyasanın büyüme potansiyelini boğuyordu. Vergi gelirleri, iltizam, tağşiş hâlâ Osmanlı mali politikasının temel araçlarıydı; iltizam veya makam satın alanların aracılığını ise esas olarak sarraflar yapmaya devam ediyordu. Ancak, artık devlet doğru-

[13] Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38 (1995), s. 313-354.

dan halka borçlanmaya başlamıştı; bunu özellikle de sergi, havale ve tahvilat—gelecekte elde edilecek gelirler karşılığında verilmiş bono veya senetler—ihraç ederek yapı-yordu. Bu senetler sarraflarda kırdırılıyor, böylece bir devlet borcunun ortaya çıkmasına bir ölçüde katkıda bulunulmuş oluyordu. Geleneksel sarraflar, sistemin yavaş yavaş dönüşmekte ya da batılılaşmakta oluşuna açık bir göndermeyle, giderek banker diye anılır oldu. En güçlü sarraflar, ismiyle müsemma "Galata bankerleri" adıyla İstanbul'u, özellikle de batılılaşmış Galata semtini mekân tutmuştu. Galata Londra'ya eşdeğer bir yer haline gelmekten hâlâ uzaktı, fakat "modern" standartlara çok daha yakın bir finans piyasasının kurulmakta olduğunun çok açık belirtileri hissedilebiliyordu.[14]

Ne var ki, bankerler banka değildi ve bankerlerin çoğunu kendileri için birinci derecede önem taşıyan ticari faaliyetteki çıkarlarından koparmak zordu. Çünkü bir bankacılık işinin ortaya çıkmasına yol açan başlıca nedenlerden biri, imparatorluğun tarım ürünlerinin ticarileşmesi yoluyla kapitalist dünya ekonomisine yavaş yavaş entegrasyonu idi.[15] Çoğu durumda, bankerler, Avrupa finans merkezleriyle bağlantıları sayesinde hem sermaye hem de poliçeler gibi kredi araçları da temin edebilen tüccarlardı.[16] Özel bankacılık operasyonlarının çapı henüz resmi bankalar kurulmasını gerektirmeyecek kadar sınırlıydı. 1830'lar ve 1840'larda salt ticaret bankası kurmak için ilk birkaç girişim yapıldığı bildirilmektedir. Ancak görüldüğü kadarıyla bunların hiçbiri öneri veya çok kısa ömürlü operasyonlar olmanın ötesine geçememiştir.[17]

Bekleneceği gibi, gerçek bir bankacılık sektörünün doğması devletin mali işlevlerine yakından bağlı olmuştur. Sergi ihraçları sarraflar arasında daha fazla kurumlaşma yönünde bir faaliyet başlatmıştı. 1842'de, devlet gelirlerini hazine adına toplayıp bunların poliçeler vasıtasıyla transferini güvence altına almayı amaçlayan Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları adları altında iki sarraflık şirketi kuruldu.[18] 1839-1840'ta Osmanlı devleti tarafın-

---

[14] Galata bankerleri konusunda, bkz. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul, [1991].

[15] Haris Exertzoglou, *Greek Banking in Constantinople, 1850-1881*, yayımlanmamış doktora tezi, London University, King's College (Londra, 1986), s. 106-110.

[16] Bkz. E. Eldem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, s. 148-173.

[17] İngiltere daha 1836'da Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulundu. İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison 1838'de Reed, Irving and Company adına bir banka kurma önerisi getirdi. 1840'ta General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Osmanlı hükümetine getirildi. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyö Coste karşıt bir öneride bulundu. 1842'de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak Bâbıâli'den gerekli izni almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmıştı (Zafer Toprak, "Bankacılık," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1994), c. 2, s. 47).

[18] Hazım Atıf Kuyucak, *Para ve Banka*, c. II (İstanbul, 1948), s. 153.

dan ilk kâğıt paranın ihracı, bankacılık faaliyetine açık bir finans piyasası yaratılması yönünde çok daha önemli bir adımdı. Kaime diye bilenen bu kâğıt para yüzde 12,5 faizliydi ve karşılığı ancak sekiz yıl sonra ödenebiliyordu. Bu haliyle de, daha çok devlet tahvilleri yerine kâğıt paranın kullanıldığı bir tür iç istikraza benziyordu.[19] Ancak beklenebileceği gibi, bu karşılıksız para kısa bir süre içinde değer kaybına uğrayarak zaten kargaşa içindeki mali ve parasal durumu daha da büyük istikrarsızlık içine sürükledi. 1844 para reformu 100 kuruşluk bir Osmanlı lirası icat ederek durumu biraz düzene sokma umuduyla yapılmıştı.[20] Ancak değer kaybetmiş kâğıt para, değeri sürekli daha da düşerek tedavül etmeye devam ettiği sürece çift metalli bir para düzeninin kurulmasının pek yararı yoktu. İstikrar, ya kaimelerin tedavülden çekilmesiyle başlamak zorundaydı, ya da hiç değilse bu değer kaybının bir şekilde denetim altına alınmasıyla. İşte tam da kaimeyi istikrara kavuşturma sözüyledir ki, iki büyük Galata bankeri Osmanlı hükümetiyle ilk bankanın kurulması konusunda anlaşmaya vardı.

1845'te, Galata'nın önde gelen bankerlerinden ikisi olan Theodore Baltazzi ve Jacques Alléon, hükümetle bir mukavele imzaladılar. Bu mukaveleye göre, yılda 2.000.000 kuruşluk bir sübvansiyon karşılığında ticaret topluluğuna bir pound sterline 110 kuruşluk kur üzerinden Paris ve Londra üzerine çekilmiş poliçeler vereceklerdi. Plan başarılı oldu ve bu ortaklık Osmanlı parasını stabilize etmeyi başardı. 1846'da sona eren sözleşme, bu kez Emmanuel Baltazzi adında bir başka bankerle yenilendi. Bir sonraki yıl yine ilk girişimcilere dönüldü, onlar da aynı yılın sonunda hükümetin himayesinde Dersaadet Bankası'nı (Banque de Constantinople) kurdular. Bu şekilde kurulan banka gerçek bir banka değil, daha çok paranın değerini düzenlemekle uğraşan aracı bir kurumdu, çünkü işlevi Osmanlı lirasının İngiliz poundu karşısındaki kurunu bir pounda 110 kuruşta sabit tutmakla sınırlıydı. Bu haliyle de gerçek bir bankanın en önemli unsurundan, yani yeterli sermayeden yoksundu.[21] Yine de, esas olarak kurucularının İstanbul finans piyasasındaki itibarı ve devletin zararlarını sübvanse etmesi sayesinde başarıyla çalıştı. Çünkü banka kaçınılmaz bir şekilde zararına çalışıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ödemeler dengesinde sürekli açık verdiği koşullarda, döviz kurunu zarara uğramadan sabit tutmanın yolu yoktu. Bu zarar, yılda 12.000.000 kuruş olarak tahmin edilmişti ve zeytinyağı ile Tokat bakır madenleri öşürünün tahsis edilmiş olması saye-

[19] Bkz. s. 92-94.

[20] Bkz. s. 92-94.

[21] Bankanın kuruluş sermayesi 25.000.000 kuruştu bu sermayenin halka arz yoluyla 100.000.000 kuruşa yükseltilmesi öngörülüyordu—ama bu asla gerçekleşmedi. (H. Exertsoglou, *age.*, s. 120).

sinde hükümet tarafından bankaya kuruşu kuruşuna ödeniyordu. Bankanın operasyonlarının yılda ortalama 3.720.000 £'lik bir meblağı—Londra üzerine 3.000.000, Marsilya üzerine 720.000— kapsadığı düşünülürse, bu yıllık zarar yaklaşık yüzde 3-3,5'u buluyordu. Banka poliçeleri sadece her ayın 6, 16 ve 26'sında satıyordu. Bunlar Fransız posta gemilerinin Marsilya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışını izleyen günlerdi. Müşterilerin en az sekiz gün önceden kayıt yaptırmaları ve ödemelerini bu süre içinde gerçekleştirmeleri gerekiyordu. Avrupa üzerine çekilen poliçelerin satışından elde edilen gelirler, Avrupa üzerine veya imparatorluktaki veya komşu ülkelerdeki ticaret merkezleri üzerine çekilmiş başka poliçeleri almak üzere yatırılıyordu.[22] Kâğıt miktarı yetersiz kalınca banka değerli maden ihracı yoluna başvuruyordu. Banka yeterince sağlamdı ama başlıca iki zaafı vardı. Bunlardan birincisi—başka seçeneği olmadığı için—İstanbul ile Avrupa arasındaki sürekli poliçe tedavülünden sermayeleri fevkinde para elde etmek için, yerli tüccarlarla bankerler arasında iki tarafın karşılıklı rızasıyla hazırlanan hatır poliçelerini[23] satın alma yükümlülüğüydü. Bazı ticarethanelerin bu tür işlemlerle 50.000 £'in üstünde kaynak yarattığı bilinmekteydi.[24] Bu şekilde yaratılan yapay piyasa kârlı olduğu kadar zayıftı. Herhangi bir iflas veya büyükçe krizin bütün düzenlemeyi yerle bir ederek, portföyünde çok miktarda bu tür senet tutan banka için felakete neden olacak sonuçlar yaratabilirdi.[25] Dersaadet Bankası'nın ikinci zaafı—yalnızca 25.000.000 kuruş ve hükümet tarafından zaman zaman yapılan nakit enjeksiyonları dışında—sermayesizliğiydi. Bunun da piyasada, özellikle de

---

[22] Banque de France Arşivleri (BFA), İstanbul'daki J. Balzac et Cie'den J. Balzac'tan Banque de France müdürü M. d'Argout'ya mektup, 3 Ocak 1851.

[23] "Muvazaa veya hatır senetleri. [...] Bu son sınıftaki senetleri (hatır senetleri) hemen her zaman geri çevirmek gerekir. Tarafları tanıyan deneyimli bir banker için hatır senetlerini teşhis etmek hiç güç değildir. Bu senetler genellikle pulun karşılayabileceği en büyük ve yuvarlak meblağlar için, bankanın iskonto edeceği en uzun vadeyle keşide edilir ve keşide edildikten hemen sonra iskonto edilmek üzere ibraz edilirler. Taraflar genellikle akraba, arkadaş veya meslekleri gereği birbiriyle herhangi bir alışverişi olamayacak kişilerdir" (James William Gilbart, *The History and Principles of Banking. The Laws of the Currency, etc.* (Londra, 1866), s. 126-127). "Hatır Senedi. Hatır senedi düzenleyicisi denilen kişinin, bir başka kişiye yardım etmek için karşılığında herhangi bir bedel almaksızın imzaladığı senet. Böyle davranan taraf aslında bir kefil veya garantör konumundadır. Bu tür senetlere genellikle "*kites*" (uçurtma) veya "*windmills*" (yeldeğirmenleri) veya "*windbills*" (hava senetleri) denir. Paraya ihtiyacı olan keşideci B'ye ödeme yapılması için, A bu senet bedelini ödemeyi kabul edebilir. A bunun için para almaz ve senedin vadesi geldiğinde ödeme yapmasının istenmeyeceğini bilir. B senedi iskonto ettirerek ihtiyacı olan parayı elde eder ve senedin vadesi geldiğinde senedi kendisinin ödeyebilecek duruma geleceğini hesaplar." (W. Thomson, *Dictionary of Banking. A Concise Encyclopædia of Banking Law and Practice* (Londra, n.d), s. 8).

[24] BFA, J. Balzac'tan M. d'Argout'ya mektup, 3 Ocak 1851.

[25] 1861'de Mirès istikrazının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından böyle bir kriz yaşanmıştı.

İstanbul ve Avrupa arasındaki kambiyo piyasasında herhangi bir büyük karışıklık meydana geldiğinde bankanın elini kolunu bağlaması muhakkaktı.

Bu zaaf kısa bir süre içinde ortaya çıkacaktı. 1848 devrimleri, özellikle de Fransız devrimi, bankanın karşı karşıya kaldığı ilk ciddi kriz oldu. Osmanlı ülkesi ile Fransa arasındaki ticaret büyük ölçüde kesintiye uğrayınca, banka poliçelerini ödeyemedi. Bankayı bu ticari kriz sonucunda iflastan hükümetin müdahalesi kurtardı. Ancak, hükümet aynı zamanda 130.000.000 kuruşluk bir istikraz anlaşması yaparak kuruma muazzam bir yük bindirmişti. Sermayesi son derece yetersiz bankanın bu parayı bulmak için istikrazı karşılık göstererek Avrupa üzerinde büyük miktarlarda poliçe keşide etmekten başka çaresi yoktu. Ancak hazine geri ödeme yapmaktan aciz görünüyordu. Krediyi ödemek için batıdan 55.000.000 frank borç alma girişimi müthiş bir fiyaskoyla sonuçlandı.[26] Banka poliçelerini çaresizlik içinde çeşitli yollara başvurarak ödemek zorunda kaldı; bunu yaparken de yükümlülüklerinin baskısı altında iflas etmesine ramak kaldı. Ancak bu şoku atlattı ve faaliyetine 1852'de yaklaşık 35.000.000 kuruş zararla tasfiye edilene kadar devam etti.[27]

Dersaadet Bankası deneyi, bankanın döviz kurlarını istenen düzeyde tutabilmesi açısından kısmen başarılı olmuş, ancak bunun için yüksek bir bedel ödenmişti. Mart 1848'den Mart 1950'ye kadar banka, ortalama yüzde 3,25'lik zararla, Londra, Paris ve Viyana üzerine 810.259.560 kuruşa eşdeğer meblağda poliçe keşide etti. Zararlar hükümet sübvansiyonlarıyla kapatılmış, bu sübvansiyonlar da büyük ölçüde kaime ihraç edilerek karşılanmıştı.[28]

Dersaadet Bankası'nın iflasından sonra, Bâbıâli'ye çeşitli projeler sunuldu. Bunlar arasında, Londra'da bağlantıları olan Parisli banker Trouvé-Chauvel'in projesi de yine parasal istikrarsızlığa çözüm olarak öneriliyordu. Osmanlı lirasının bir pounda 110 kuruş olarak korunan kuru, 150 kuruşa yükselmişti.[29] Trouvé-Chauvel'in kuracağı Banque Nationale de Turquie (Türkiye Milli Bankası) tağşiş edilmiş ve değer kaybetmiş paranın tedavülden çekilmesini ve kurun yeniden 110 kuruşa getirilmesini üstlenmeyi öneriyordu. Bunun karşılığında, hükümetin kuruluş sermayesi olmak

---

[26] Bkz. s. 25.

[27] A. du Velay, *age.*, s. 126-129; A. Biliotti, *age.*, s. 11; Kuyucak, *age.*, c. II, s. 153; H. Exertsoglou, *age.*, s. 120-122.

[28] 24 Şubat 1851 tarihli *Journal de Constantinople*'de yayınlanan kesin meblağlar, toplam 26.282.744 kuruş zararla Londra üzerine 636,479,016 kuruş, Paris üzerine 168.225.151 kuruş ve Viyana üzerine 6.555.393 kuruş idi. (A. du Velay, *age.*, s. 128).

[29] A. du Velay, *age.*, s. 129; Kuyucak, *age.*, s. 154.

üzere 30.000.000 kuruşluk sübvansiyon vermesini, sonra da on beş yıl içinde 450.000.000 kuruş tutarında ödeme yapmasını istiyordu.[30]

Trouvé-Chauvel projesiyle hemen hemen eşzamanlı olarak, Baltazzi ve Kamondo önderliğinde bir grup yerli banker de hükümete bir teklif verdiler. Projeleri Fransız projesine çok benziyordu, ama Osmanlı hükümeti açısından onun kadar ağır olmama ve 2.000.000 £'lik bir kredi vaadiyle birlikte gelme avantajına sahipti.[31]

Hükümet iki projeyi de kabul etmedi,[32] sonunda 5 Nisan 1853'te padişah iradesini elde etmeyi başaran yine yerli bankerlerden oluşan üçüncü bir grup oldu. Banque Ottomane (Osmanlı Bankası) denilen kurum, öncülü Dersaadet Bankası ile aşağı yukarı aynı görevleri yerine getirecekti. Aradaki en büyük fark, bu bankanın 100.000.000 kuruşu kurucuları tarafından 30.000.000 kuruşu hükümet tarafından sağlanan, kalan 70.000.000 kuruşu ise halka arz ile temin edilecek 200.000.000 kuruşluk sermayenin getireceği sağlamlığa sahip olmasıydı. Bankanın kurucuları arasında Ermeni ve Rum cemaatlerinin Mihran ve Boğos Düz,[33] banker Glavani ve banker Zarifi[34] gibi ileri gelen üyeleri vardı.

Ancak bu ilk "Osmanlı Bankası" başarısız ve kısa ömürlü oldu.[35] Kurucuları Trouvé-Chauvel ile bir anlaşmaya vardılar. Buna göre Trouvé-Chauvel onlara işletmenin kurulması için gerekli parayı belirli bir süre içinde sağlayacaktı. Ancak sözünü yerine getiremeyince, taraflar arasındaki mukavele iptal edildi.[36] Çöküşüne, düzenleme işlevli bir aracı olarak üstlendiği görevleri uygun kârlarla birleştirme konusundaki muhtemel başarısızlığın yanı sıra, politik koşulların da katkısı olduğu kuşkusuzdur.

---

[30] H. Exertsoglou, *age.*, s. 123.

[31] *Ae.*, s. 124.

[32] Baltazzi, Maliye Nezaretiyle bir sözleşme imzalamayı başardı. Buna göre eski Dersaadet Bankası'nın görevlerinden hiç değilse bir kısmını yerine getirerek döviz kurunu yaklaşık olarak bir İngiliz sterlinini 132-133 kuruş seviyesinde tutmak için Avrupa üzerine poliçe keşide edecekti. (*Ae.*, s. 124).

[33] Düz ya da Düzyan ailesi İstanbul'un en güçlü Ermeni ailelerinden biriydi. Ailenin başkente ilk geliş tarihi onyedinci yüzyıla kadar uzanıyordu. Sarraflık ve kuyumculuk yapan aile üyeleri, onsekizinci yüzyılda saray baş kuyumcusu ve Darphane amiri olarak önemli mevkilerde bulunmaya başladılar. Ailenin hepsi birden 1819'da gözden düştü. Aile bireylerinin çoğu idam veya sürgün edildi. Sağ kalanlar 1823'te affedildiler ve eski güçlerini bir ölçüde yeniden tesis etmeyi başardılar. (Vağarşag Seropyan, "Düzyan Ailesi," *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 113-114). Mihran Düzyan Darphane amiri, Boğos Düzyan sarayın baş mücevhercisi idi. (H. Exertsoglou, *age., s.* 125).

[34] H. Exertsoglou, *age., s.* 124-125.

[35] *Ae, s.* 125.

[36] Osmanlı Bankası Arşivleri (Londra) (OBA), LA 23, 982, The Ottoman Bank, 1856-1863, Osmanlı hükümeti tarafından verilen ilan, 27 Ağustos 1856 tarihli *Times* gazetesi kupürü.

Mart 1853'te Kudüs'teki kutsal yerler (makamat-ı mübareke) üzerinde Rus-Osmanlı krizi patlak vermiş, bunu Rus ordusunun temmuz ayında Boğdan ve Eflak'ı işgali izlemişti. 4 Ekim 1853'te Bâbıâli Rusya'ya savaş ilan etti. Bunun neticesinde kısa bir süre sonra çıkan Kırım Savaşı 1856 yılına kadar sürecekti.[37] Savaş zaten sarsıntı içindeki Osmanlı maliyesine muazzam bir yük getirdi. Bankanın düzenleyici işlevlerinin imparatorluğun karşı karşıya olduğu sorunları çözmeye artık yetmediği belliydi. Radikal çözümlerin zamanının geldiği ortadaydı.

Bu kökten çözümlerin ne olduğunun herkes farkındaydı. Savaş harcamalarını karşılayamayan Osmanlı devletinin ülke içinden temin edilemeyecek kadar büyük miktarlarda para enjeksiyonuna ihtiyacı vardı. 12 Mart 1854'te imzalanan İstanbul Anlaşması'nın ardından, Rusya'ya karşı sağlanan batı askeri desteğine,[38] Londra ve Paris'teki tasarrufların harekete geçirilmesi yoluyla mali yardım eşlik edecekti. 4 Ağustos 1854'te padişah hükümete 5.000.000 £'lik bir istikraz akdetme yetkisi verdi; bu imparatorluğun ilk dış borçlanmasıydı.

1854 istikrazı Osmanlı hükümeti tarafından sonuca bağlanmış ilk istikrazdı ama, ilk girişim değildi. 1850'de, Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığı sırasında,[39] hükümetin Dersaadet Bankası'na vadesi gelmiş borcunu kapatmak üzere 50.000.000 franklık bir istikraz sağlamak için müzakereler yapılmıştı. Paris'ten Bechet, Dethomas et Cie ve Londra'dan Deveaux & Co. ile bir sözleşme bile imzalanmış ve müteahhit firmalar padişahın nihai onayını beklemeden istikrazı satışa çıkarmışlardı. Ancak onay hiç gelmedi ve sözleşme, Paris ve Londra'daki yatırımcıları ümitsizlik içinde bırakarak imzalanmadan kaldı. Bu iptalin Osmanlı devletinin güvenilirliğine indirdiği müthiş darbeyi hafifletmek için hükümet satışa sunulan istikraz tahvillerinden almış olanlara, 2.200.000 franklık zarara tekabül eden bir tazminat ödemeye karar verdi.[40]

---

[37] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c. 4 (İstanbul, 1955), s. 141-146.

[38] *Ae*, s. 151-152.

[39] Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) zamanın önde gelen Osmanlı devlet adamlarından biri ve Tanzimat hareketinin baş mimarıydı. Devlet hizmetine 1827'de girdi, Edirne Anlaşması'nda (1829) Osmanlı devletini temsilen görev yaptıktan sonra II. Mahmud'un güvenini kazandı. Mısır'a gönderildi (1830), döndükten sonra da amedci makamına getirildi. Sonra Paris (1834), Londra (1836) ve tekrar Paris (1838) büyükelçiliklerine atandı. 1838 yılında İstanbul'a döndü. II. Mahmud'un ölümü üzerine, reform hareketinin önderliğini üstlenerek 1839 Tanzimat Fermanı'nı hariciye nazırı sıfatıyla kendisi okudu. Kariyeri boyunca üç kez Paris büyükelçiliğine, iki kez Londra büyükelçiliğine, üç kez hariciye nazırlığına (1837, 1845, 1853), Meclis-i Vala başkanlığına (1852), Meclis-i Âli-i Tanzimat başkanlığına (1857) ve altı kez sadrazamlığa (1846, 1848, 1852, 1854, 1856, 1857) atandı. (Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, c. 2, *Türkiye (1074-1990)* (Ankara, 1989), s. 798-800.)

[40] A. du Velay, *age.*, s. 138-139. Du Velay'a göre, sözleşmenin iptal edilmesinin nedeni

Dört yıl önce fiyaskoyla sonuçlanmış bu istikrazın anısına rağmen, 1854 istikrazı başarılı oldu. İmparatorluğun İngiltere ve Fransa ile aynı tarafta savaşmakta olduğunun bilinmesi, spekülatif yabancı tahvillere yatırım yapmaya zaten istekli olan kamuoyuna güven vermişti. Osmanlı hükümeti de istikraza karşılık olarak, gösterebileceği en sağlam garantilerden birini—Mısır vilayetinin vergisini—göstermişti. Hicaz'a tahsis edilen kısmı çıktıktan sonra, vergi yılda 60.000 kese ya da 30.000.000 kuruşluk bir meblağ getirecek, bu da her 10 Nisan ve 10 Ekim'de Bank of England veya Banque de France'a yatırılacaktı. Bâbıâli'nin taahhüdünden herhangi bir kuşku duyulmaması için, istikraz yetkisi veren ferman Bank of England'a emanet edilecekti. Londra'daki Dent, Palmer & Co. tarafından ihraç edilen 3.000.000 £ nominal değerli, ek olarak 2.000.000 £ opsiyonlu istikrazın faizi yüzde 80 idi; böylelikle toplam meblağ net 2.286.285 £ oluyordu.[41]

Bu meblağın yetersiz olduğu açıktı. Savaş imparatorluğun bütün kaynaklarını kurutuyordu. 27 Mayıs 1853'ten 27 Eylül 1855'e kadar toplam 11.200.000 £'i bulan savaş harcamaları 5.800.000 £ bütçe açığı yaratmıştı. Dolayısıyla müttefik devletler yeni bir istikraz için kendi garantilerini ortaya koyarak Osmanlı hükümetinin savaşı finanse etmesine yardımcı olmaya karar verdiler. Böyle bir teminat istikrazın daha yüksek bir emisyon kurundan, hatta belki iskontosuz ihracını mümkün kılacaktı. İngiliz ve Fransız hükümetleri 5.000.000 £ için aracılık etmeye hazır oldukları takdirde, Osmanlı hükümetinin hem—yüzde 80 faizli—1854 istikrazının kalan 2.000.000 £'lik opsiyonundan vaz geçmesi, hem de bütçe açığını 1856'ya kadar kapatabilmesi mümkün olacaktı. Müttefik devletlerin dayattığı tek koşul hükümetin gelecek parayı sadece ve sadece savaş harcamaları için kullanmayı taahhüt etmesiydi. Bu amaçla iki hükümet de istikrazın ne şekilde kullanıldığını izlemek üzere birer temsilci gönderecekti. Londra Lord Hobart'ı gönderdi, Fransız hükümeti ise Marki de Plœuc'i seçti.[42] 27 Haziran 1855'te bu doğrultuda bir anlaşma imzalandı. Anlaşma Osmanlı hükümetinin Mısır vergisinin kalan kısmını ve İzmir ve Suriye gümrük gelirlerini ipotek etmesini hükme bağlıyordu. Bu üç gelirin toplam tutarı yılda yaklaşık

---

Reşid Paşa'nın görevden alınmasıydı. Oysa Reşid Paşa 1848 yılının Ağustos ayında sadrazamlığa getirilmiş ve 1852 yılının Ocak ayı sonuna kadar bu görevde kalmıştı. (Y. Öztuna, *age.*, *s.* 951).

[41] A. du Velay, *age.*, s. 139-143.

[42] Fransız maliye bakanlığı müfettişi marki Alexandre de Plœuc (1815-1887), de aynı görevle 1859'da gönderilecekti. 1863'te, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin Genel Müdürlüğü görevini kabul etti. 1867 yılına kadar bu makamda kaldı. 1867 yılından 1878'e kadar Banque de France'da guvernör yardımcısı olarak bulundu. (André Autheman, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1996), s. 31, n. 29). Portresi için bkz. Resimler.

6.300.000 franktı, ki bu da istikrazın yıllık taksitlerinin biraz üstündeydi.[43]

Böylelikle başlatılan sürecin siyasi yönü oldukça baskındı. Paris ve Londra hükümetleri kendi garantilerinin söz konusu olduğu böyle bir operasyon için parlamentolarından onay almak zorundaydılar. Paris'te yasama organına siyasi bir zorunluluk olarak sunulan proje, hemen hemen oybirliğiyle kabul edildi. Fakat Londra'da Avam Kamarası, imparatorluğa haklı olarak sübvansiyon olarak gördüğü bir şeyi vermek konusunda çok daha isteksizdi. Bizatihi siyasi süreçten hoşnutsuzluk duyan, istikrazı destekleyici bir unsur olarak da Osmanlı İmparatorluğunun sahip olduğu varsayılan zenginlik ve potansiyel konusunda ciddi kuşkular ifade eden Gladstone, Disraeli, Ricardo ve Layard gibi milletvekillerinin inatçı muhalefeti karşısında hükümet kendi sunmuş olduğu öneriyi savunmakta çok zorlandı. Sonunda proje 132'ye karşı sadece 135 oyla kabul edildi. Bu politik manevraların sonucu çok etkileyiciydi. Osmanlı İmparatorluğu bir dış istikrazda tarihi boyunca elde edebileceği en iyi koşulları elde etti. İstikraz Londra'daki Rothschildler tarafından 102 $^{5}/_{8}$ gibi olağanüstü yüksek bir kurdan ihraç edildi, faizi ise yüzde 4 gibi düşük bir rakamdı.[44]

Birbirini izleyen 1854 ve 1855 istikrazlarıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihinin belirleyici bir dönemine girmişti. O zamana kadar en acil ihtiyaçlarını vergilendirmeden tağşişe, yerel bankerlerden kâğıt paraya kadar her türlü yerel kaynağa baş vurarak karşılayabilmişti. Ancak hem uluslararası arenadaki hem de kendi rezervleri üzerindeki denetimini kaybetmekte olduğu acı gerçeğiyle yüzleşmek zorundaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, yaşamak istiyorsa, uluslararası finans dünyasının baskısına boyun eğmek zorunda olduğunu artık herkes görüyordu. Savaşın ortasında, uzun vadeli planlama yapmak için ne zaman ne de dürtü vardı. Fakat bu savaş sona erdiği zaman—eğer bir gün sona erecek olursa—tam bir kargaşa içindeki mali ve parasal ortamı yönetebilmek için en ağır ve kesin reformları yapmaktan başka bir yol kalmayacaktı. Ülke savaştan batı sermayesine ağır bir şekilde borçlanmış olarak çıkacak ve yığılmaya devam eden dış borçlar kısır döngüsünden sıyrılması çok zor olacaktı. Bu koşullarda, sistemin ileride istikrara kavuşturulması açısından bakıldığında, gerçek kredi ve bankacılık kurumlarına duyulan ihtiyaç daha da yakıcı bir hal alıyordu. Savaş sırasında dondurulan banka projelerinin, hem ülke içinde hem de batılı finans çevrelerinde yeniden gündeme gelmesi kaçınılmazdı.

Böyle bir proje Londralı iki mütevazı girişimcini kafasında şekillendiğinde, Osmanlı hükümeti tam ikinci dış istikrazının pazarlığına otur-

[43] A. du Velay, *age.*, s. 142-147.
[44] *Ae*, s. 145-149.

mak üzereydi. Stephen Sleigh ve Peter Pasquali adlı iki adam bir "British Bank of the Levant" (Levant İngiliz Bankası) kurmayı ve çoğu kişinin başarısızlığa uğradığı bir konuda başarıya ulaşmayı hayal ediyorlardı. Rüyaları bir yıldan biraz uzun bir süre içinde, ancak, ironiktir ki onlarsız gerçekleşecekti.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜTEVAZI BİR BAŞLANGIÇ OSMANLI BANKASI'NIN DOĞUŞU

> [...] ve Devlet-i Aliyyemin tashih-i usul-ı sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillû şeyler yapılup Memalik-i Mahrusa-i Şahanemin menba-ı servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle [...] teshilat-ı sahihanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulum ve sermaye-i Avrupadan istifadeye bakılması esbabının biletraf mütalaasiyle peyderpey icraya konulması [...]
>
> 1856 Islahat Fermanı'ndan.[1]

Osmanlı Bankası'nın doğmasına yol açacak olan proje ilk kez Şubat 1855'te Peter Pasquali ve Stephen Sleigh'in kafasında şekillendi. Her iki kişi da Bank of Egypt'in (Mısır Bankası) kuruluşunda yer almışlardı ve "Şark'taki, özellikle de İstanbul'daki bankacılığın yetersiz olduğunun" iyice farkındaydılar.[2] Pasquali'nin o sıralarda düşündüğü şekliyle "British Bank

---

[1] "Islahata dair taraf-ı vekâlet-i mutlakaya hitaben balası hatt-ı hümayun ile müveşşeh şerefsadır olan ferman-ı âlinin suretidir," evail-i Cemaziyülahir sene 1272/8-17 Şubat 1856, *Düstur*, c. 1 (İstanbul], t.y.), s. 415-416. Batı basını Islahat fermanını hemen benimsedi: "Bâbıâli iyi bir kredi sistemi kurmak için elinden geleni yapacak ve kredisini yükselteccek her şeyi, örneğin bir bankayı destekleyecek, bunun için gerekli sermayeyi temin edeccktir" (OBA, LA 23,982, *Times*'dan kupür, 3 Mart 1856).

[2] Osmanlı Bankası Arşivleri (OBA), Londra Arşivleri (LA) 23,964, *Extracts from a Private Diary and Correspondence*. 1855-1856 (Londra, 1856), s. 3. Londra'da Waterlow and Sons tarafından basılan 72 sayfalık bu küçük kitapta Osmanlı Bankası'nın kuruluşuna varan Şubat 1855 le Haziran 1856 arasındaki olayların ayrıntılı hikâyesi konuyla ilgili mektup ve belgelerden alınmış pasajlarla anlatılmaktadır. Kitabın yazarı anonimdir ama, Stephen Sleigh tarafından yazıldığı ya da en azından yazdırıldığına hemen hemen kuşku yoktur. Kitapta tüm anlatılanlarda üstlendiği merkezi rolün yanı sıra, alıntıların çoğunun ona hitaben yazılmış belge ve mektuplardan yapılmış olması ilham kaynağı konusunda kuşkuya pek yer bırakmamaktadır. Bu bakımdan, tüm anlatılanların taraflı olduğundan ve Sleigh'in, daha ileride de gösterileceği gibi, onu zamanla kendi başlattığı girişimin dışına ittiği anlaşılan banka kurucularına yönelik iddialarını desteklemek üzere hazırlandığından endişe duyulabilir. Ancak bu amaçla yayımlanmış olması muhtemel olan metin birçok yönüyle de, anlatılanların büyük ölçüde doğru olduğunu gösterir gibidir. Üçüncü kişi kaynaklı alıntı yapılmış belge sayısı ve diğer iki ortağın (Pasquali ve Zohrab) haklarının savunuluş şekli, bütün hikâyenin muhtemelen Sleigh'in uydurması olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca, *Extracts from a Private Diary*'de anlatılanlar ile idare heyetine bilgi veren komitelerin toplantı tutanakları defterinden çıkan belirli belgeler arasındaki çarpıcı koşutluk, Sleigh'in nesnelliği üzerine düşebilecek kuşkuların çoğunu gidermektedir. Bu, eninde sonunda, aykırı bir maceraperestin finans dünyasının köklü ve güçlü üyeleri ve şirketleri tarafından kendi projesi dışına itilişinin ilk örneği olmayacaktır.

of the Levant," (Şark İngiliz Bankası) Osmanlı padişahının vereceği ferman ve İngiltere Kraliçesinin vereceği kuruluş belgesi (*royal charter*) sayesinde, ayaklarını iki ülkenin ortak himayesi üzerine sağlamca basarak bu boşluğu dolduracaktı. Dönemin siyasi konjonktürü düşünülecek olursa, proje en hafif deyimiyle maceracıydı. Kırım Savaşı doruk noktasındaydı ve büyük Avrupa devletleri işe fiilen Osmanlılardan yana karışmış da olsa, muhtemelen son günlerini yaşamakta olan bir imparatorlukta banka kurulmasına önemli bir kamuoyu katkısı beklemek gerçekçi değildi.

Sleigh ve Pasquali'nin baştan doğrudan devlet bankası imtiyazlarının verilmesi için başvurmayı hiç düşünmemiş olmalarının başlıca nedenlerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu belirsiz koşullardı. Almak istedikleri ferman sadece tanınma ve himayeyi içerecek, İngiliz sarayından alınacak kuruluş belgesi de bankaya İngiliz şirketi statüsü verecekti. İngiliz şirketi olmak Osmanlı hükümetine bağımlı olmanın kuşkusuz ortaya çıkaracağı siyasi risklere karşı bir güvenceydi. Sleigh'e göre, banka yavaş yavaş ve ancak "bir bankanın meşru işlevleri, Türk yetkilileri tarafından Londra'da uygulandığı şekliyle anlaşılabildiği zaman, ulusal bir niteliğe" bürünebilirdi.[3] Mart 1855'te iki ortak Osmanlı hükümeti namına çalışan Mr. Mille isimli bir Fransız ile buluşarak,[4] onun ferman taleplerini Meclis-i Âli-i Tanzimat'a sunmasını istediler.[5]

Bu arada, Pasquali ve Sleigh Londra'da lobi faaliyetine başlamışlar, muhafazakâr parti parlamenterlerinin desteğini sağlamaya çalışıyorlardı. Projeleri büyük bir coşkuyla karşılandı; çok sayıda müstakbel idare heyeti üyesi bunu Osmanlı İmparatorluğu'nda reform ve çağdaşlaşmayı sağlaya-

---

Her durumda ve alternatif bir öykünün olmadığı koşullarda, bu belgeye güvenmek dışında pek fazla seçenek yoktur. Bunu yaparken de Sleigh'in, kendini projenin haksızlığa ve zarara uğratılmış başlatıcılarından biri olarak kabul ettirmek amacıyla bazı şeyleri biraz çarpıtmış olabileceğini de göz önünde tutmak gerekir.

[3] *Extracts from a Private Diary*, s. 5.

[4] Kaynak Mösyö Mille'in adı ve mesleği konusunda kesin bir şey söylememektedir. Kendisinin İzmirli tanınmış Mille ailesinden olması mümkündür (Bu bilgi için Sinan Kuneralp'a teşekkürler). Edward Zohrab'ın Sleigh'e yazdığı 10 Ağustos 1855 tarihli bir mektupta M. Mille'in İstanbul'daki rolünün "hamisi devrildiği" için sona erdiğinden söz edilmektedir (*Extracts from a Private Diary*, s. 18). Mille'in projeyi Meclis-i Âli-i Tanzimat'a sunmayı önerdiği (bkz. aşağıda dipnot 5) ve hariciye nazırı ve Meclis-i Âli-i Tanzimat başkanı Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın meclis başkanlığından 27 Temmuz 1855'te istifa ettiği göz önüne alındığında, bu Fransızın ya hariciye nezaretinde ya da Meclis-i Âli'de bu devlet adamının hizmetinde olduğu sonucunu çıkarmak epeyce çekici geliyor (Y. Öztuna, *age.*, c. 2, s. 1050).

[5] Meclis-i Âli-i Tanzimat, Ekim 1854'te sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa tarafından mevcut Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'den daha üst bir organ olarak kurulan ve görevi Meclis-i Vala tarafından çıkarılan yasaların Tanzimat ilkelerine uygun olup olmadığına kontrol etmek olan yüksek konsey—veya Devlet Konseyi. O dönemde Meclis-i Âli-i Tanzimat'a Hariciye Nazırı Keçecizade Mehmed Fuad Paşa başkanlık ediyordu (1815-1869).

bilecek güçlü bir araç olarak görüyordu. Ne var ki, görüldüğü kadarıyla böyle büyük projeler Pasquali'ye çekici geliyordu, ama çok daha pragmatik olan Sleigh, projeye koymuş olduğu salt ticari sınırların dışına taşabilecek düşüncelere sempatiyle yaklaşmıyordu. Sleigh, bankanın "hayırseverce spekülasyonları daha ileri uygarlık düzeyine ulaştıkları zaman yapmak üzere halkın kendisine bırakıp" sadece olağan işlemlerle ilgilenmesi gerektiğini savunan çok daha kuşkucu bir tutum içindeydi. Parlamentoda kurulan ilişkiler ticari bir fiyaskoyla sonuçlanmış, ortaklar da—özellikle Sleigh—enerjilerinin çoğunu, 'Türkiye'yi yeniden canlandırma' fikrinin yol açtığı hayallerden ve idare heyeti kuruluşuna katılmayı üye kabul edilme koşuluna bağlayan centilmenlerden kurtulmak için" harcamak zorunda kaldılar.[6]

İşin Osmanlılar cephesi çok daha olumlu görünüyordu. Mille'nin misyonu başarıya ulaşmış, Osmanlı hükümeti düzenlemenin ön hazırlıklarına başlama arzusunu dile getirip İstanbul'a bir temsilci gönderilmesini istemişti. Bekleneceği gibi, hükümeti ilgilendiren konular, Osmanlı maliyesinin kronik hastalıklarıyla yakından ilişkiliydi. Hükümet kurların bir düzene bağlanması, madeni paranın ıslahı ve sanayi yatırımlarına girişilmesi konusunda düzenlemeler yapılması umudundaydı.

Osmanlı başkentine işinin ehli bir aracı gönderme gereksinmesi Pasquali ve Sleigh'i bu role çok uygun görünen bir Osmanlı tebaası ile ilişkiye geçirdi. On altı yıl imparatorluğun Londra baş konsolosluğunu yapmış olan Edward Zohrab, bu yatırıma katılmak istediğini ve ileride İstanbul'da kurulacak banka için ideal bir genel müdür olacağını söyleyerek teklifi hemen kabul etti.[7] Padişahtan ferman alma fikrine—istenmeyen bir çok sonuçlara yol açabileceği için—ilke olarak karşı çıktığı halde, böyle bir belgenin kurumun itibarını yükselteceğini ve muhtemel yatırımcılara cesaret vereceğini kabul etti.

Osmanlı hükümetiyle aracılık işini Zohrab'ın yapması garanti altına alınınca, Londra'da bir idare heyeti kurulması işini biraz daha sıkıştırmanın zamanı gelmişti. Parlamento üyeleriyle yaşadıkları can sıkıcı deneyim Pasquali ve Sleigh'i iş adamları ve finansörlerin desteğini sağlama çabası içine girmeye zorlamıştı. Bu konuda dikkate değer başarılar elde ettikten

---

[6] *Extracts from a Private Diary*, s. 6.

[7] Ermeni kökenli Osmanlı tebası Edward Zohrab, 1801'de doğmuş ve çok uzun bir süre Londra baş konsolosu olarak görev yapmıştı. Daha sonra Saint Petersburg'daki Osmanlı elçiliğine danışman olarak atandı. Kasım 1860'ta da Tiflis baş konsolosu oldu (On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı hariciyesi konulu, henüz sürmekte olan araştırmasından toparlanan bu bilgi için Sinan Kuneralp'e teşekkürler). Edward Zohrab'ın, onaltıncı yüzyılda İran'ın Yeni Culfa bölgesinin Manuhariantlar klanından Zohrab tarafından kurulan, Zohrab ailesi soyundan olması muhtemeldir. Ancak bu ailenin soy ağacında Edward Zohrab'ın adı geçmemektedir. (http: //www.geocities.com/ CapitolHill/6708/ manucharian).

sonra, iki ortağın bir sonraki adımı idare heyetine başkanlık edecek, hem Londra hem de İstanbul'da bankanın güvenilirliğini garanti altına alacak itibara sahip, ağırlığı olan bir şahsiyet bulmaktı. Sonunda A. H. Layard'ı seçtiler.[8] Layard, müşkülpesent Sleigh'e göre bile, "Lord Stratford de Redcliffe'den sonra ikinci adam[9] [...] şark karakterini ve Türk kurumlarını en iyi tanıyan insandı."[10] Sleigh, Layard'ı o kadar takdir ediyordu ki, kısa bir süre önce askeri çevrelerdeki yolsuzlukların ortaya çıkarılmasında oynadığı rolü hazmedemeyen belirli siyasi çevrelerin çok güçlü muhalefetine rağmen bu isim üzerinde ısrar etmeyi hiç tereddütsüz sürdürdü.[11] Zaman içinde ortaklarını Layard'ı ortaklığa almanın avantajları konusunda ikna etmeyi de başardı. Teklifi ilke olarak kabul eden Layard, nihai kararını ihtiyatlı bir şekilde projeye müstakbel idare heyetindeki banker ve iş adamları tarafından tam onay verilmesi sonrasına bıraktı.

1855 yılı haziran ayının sonuna gelindiğinde, Pasquali, Mille'den cesaret verici haberler aldı. Meclis-i Âli, bankaya ferman verilmesi konusunda padişaha tavsiyede bulunmaya razıydı ve banka temsilcileriyle görüşmelere

---

[8] Austen Henry Layard. (1817-1894), İngiliz arkeologu, yazar ve diplomat. Layard, 1842-1851 arasında Mezopotamya'da, özellikle de Niniva'da araştırma ve kazılar yaptı. 1852'den 1869'a kadar devlette dışişleri müsteşarlığı dahil çeşitli görevlerde bulundu. Bu müzakereler sırasında parlamento üyesiydi. Daha sonra elçi olarak İspanya'ya (1869-1877) ve büyükelçi olarak İstanbul'a (1877–1880) atandı. *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (1853) ve *A Popular Account of the Discoveries at Nineveh* (1854) kitaplarının yazarıdır (http://couponsurfer.infoplease. com/ce5/CE029930.html).

[9] Lord Stratford de Redcliffe, (1786-1880), Stratford Canning olarak da bilinir. Bu dönemde Bâbıâli'deki İngiliz büyük elçisiydi. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili deneyimi 1808'de, dışişleri hizmetine girdikten bir yıl sonra Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki Bükreş Antlaşması (1812) müzakereleri için İstanbul'a gönderilişine kadar uzanır. 1825-1829 yılları arasında ve 1831'de İstanbul'a tekrar gönderildi; Yunanistan ile sınır sorunlarının çözülmesine yardımcı oldu. Bir süre parlamento üyeliği yaptıktan sonra, 1842'de büyükelçi olarak Bâbıâli'ye tayin edildi. Arada kısa kesintilerle, 1858'e kadar bu görevde kaldı. *The Eastern Question* (1881) kitabının yazarı olan Redcliffe Sultan Abdülmecid üzerinde sahip olduğu büyük etkiyle ünlüydü. (http://couponsurfer. infoplease.com/ce5/CE049784.html).

[10] *Extracts from a Private Diary*, s. 7.

[11] Layard'ın sivri ve haşin tabiatı ünlüydü. Karakteri hakkında o dönemde yazılmış kesin ve açık birkaç satırı buraya almak dürtüsüne karşı koymak çok güç: "Ninova eski üyelerinden Mr. A. H. Layard'ın çok kontrolsuz, pervasız ve kimilerinin vicdansız diyeceği türden bir dili olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Kırım Savaşı sırasında Agamemnon gemisinin gabya çubuğu üzerinden Lord Raglan'a karşı, zavallı yaşlı generalin kalbinin kırılmasında payı olan o suçlamaları savurduğu andan, Hindistan'ın iki-üç ay içinde 'işini bitirdikten' sonra, Hindistan'daki tüm İngilizlerin sonsuz nefretini kazanmayı başardığı o St. James's Hall konuşmasına, oradan da Osmanlı Bankası toplantısında, yeraltındaki araştırmalarda edindiği engin mali tecrübenin nimetlerinden yararlanarak yaptığı son konuşmaya kadar, Mr. Layard hep aynıdır—ulaşmaya çalıştığı kişisel bir amacı ya da yaralayacak gerçek veya hayali bir düşmanı olduğu sürece, ağzından çıkanların doğru olup olmadığına aldırmayan, sözünü ne geri almaya ne de özür dilemeye niyeti olmayan bir adam" (OBA, LA 23,981/14, *Shareholder*'dan alıntı, 19 Kasım 1859).

başlama arzusunu yinelemişti. İşlerin olumlu bir mecraya dökülmesinden kuvvet alan Pasquali ve Sleigh bir sonraki adımı atmaya, İngiliz sarayından şirket kuruluş belgesi almaya, giriştiler. Şaşırtıcı bir şekilde, en büyük zorluklarla bu konuda karşılaştılar. Hem Ticaret İdare Kurulu hem de Hazine, İngiliz sermayesinin İngiliz dominyonları sınırları içinde kalmak zorunda olduğu, İngiliz nüfuz alanı dışında iş yapan bir şirket için kuruluş belgesi istenmesinin bir başka örneği daha olmadığı kanısındaydılar. Bu, esas itibariyle bürokratik bir sorundu. Zamanın dışişleri bakanı Lord Clarendon'un[12] da aralarında olduğu çoğu kişi, teamül ve geleneklerin dayattığı böyle bir kısıtlamanın ülke çıkarlarına zarar verdiğini kabul etse de, yerleşmiş bir geleneği uygun bir emsal olmaksızın etkisiz kılmayı—doğrudan imkânsız değilse—çok zor görüyordu. Böyle bir emsal bulma kararlılığını hiç elden bırakmayan Sleigh, sonunda kendilerine Çin'de—yani sarayın nüfuz alanı dışında bir yerde—iş yapma yetkisi verilmiş birkaç Doğu Hint bankası örneğiyle karşılaştı. Bürokrasinin muhalefetini kırmak ve talebin üzerinde gereğince durulmasını sağlamak için bu yeterliydi. O zamana kadar adı "Bank of Constantinople" olarak değiştirilmiş olan banka, artık hem İngiliz hem de Osmanlı cephelerinde siyaseten tanınmasının çok muhtemel olduğuna güvenebilirdi.

Böylece artık sıra, bir ya da birkaç güçlü bankacılık kurumunun desteğini sağlamaya gelmişti. Sleigh zamanın en itibarlı bankalarından birini—Glyn, Mills and Co.—seçti. Ancak bu güçlü şirkete ulaşmak hiç de kolay değildi. Glyn, Mills & Co.'nun da güveneceği, güvenilir bir aracı bulmak şarttı. Sleigh bu işi eski tanıdığı Henry Kingscote'a[13] verdi; Kingscote konuyu George Carr Glyn'e açmayı kabul etti.

20 Temmuz 1855'te Kingscote, Glyn'den olumlu bir değerlendirme alarak geldi. Banker projeyi çok beğenmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun bankacılık faaliyeti için çok cazip bir yatırım alanı olduğunu düşünüyor ve hem İngiliz sarayından kuruluş belgesi hem de padişah fermanı temin edildiği takdirde, şirketinin bu girişime katılmaya seve seve razı olacağını söylüyordu. Bu destekten cesaret alan ortaklar çalışmalarına hız verdiler. 27 Temmuz'da (İngiliz) devlet danışma meclisine bir önerge ve bir kuruluş belgesi taslağı sunuldu, ertesi gün de Zohrab İstanbul'a doğru yola çıktı. Üç

---

[12] George William Frederick Villiers, dördüncü Clarendon kontu (1800–1870), İspanya büyükelçisi (1833–1839), nişancı (1839–1841), İrlanda komutanı (1847–1852), dışişleri bakanı (1853–1858; 1865–66; 1868–70) (http: //couponsurfer. infoplease. com/ce 5/CE011322. html).

[13] 1856 tarihli Osmanlı Bankası kuruluş belgesinde "Middlesex Kontluğu Spring Gardens'dan Henry Kingscote[,] Esq." olarak anılmaktadır (OBA, İngiltere Kraliçesi tarafından verilen Osmanlı Bankası şirket kuruluş belgesi, 24 Mayıs 1856).

ortak aralarında bir anlaşma yaparak tüm yetkileri bütün projenin başlatıcısı ve asıl mimarı sayılan Sleigh'e verdiler. Pasquali ve Zohrab, kendilerini Sleigh'e karşı 800 £ mertebesine kadar ödeme sorumluluğu altına soktular ve Ekim ayına kadar adam başı 200'er £ ödemeyi kabul ettiler.

Sleigh tarafından sunulan önerge ve kuruluş belgesi taslağı 13 Ağustos 1855'te resmen onaylanarak, Ticaret İdare Kuruluna havale edildi. Birkaç gün sonra, 17 Ağustos'ta Sleigh İstanbul'daki Zohrab'a, güvenle, kuruluş belgesinin epeyce yol aldığını yazabiliyordu. Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Musurus Paşa'yı da son gelişmeler hakkında bilgilendirmek gerektiğini düşündü.[14] Büyükelçi, haberlere çok sevindi ve Sleigh'e hem Londra'da hem de İstanbul'da kendisini destekleyeceğine dair güvence verdi.[15]

Bu noktaya kadar her şey iyi gitmişti. Ancak karışıklıklar tam da her şeyin o kadar olumlu gözüktüğü anda başladı. Ağustos ayı sonunda devlet danışma kurulu kuruluş belgesinin onaylanması için son adım olarak (idare heyetinde yer alacak) üyelerin isimlerini istedi. Osmanlı cephesinde de, fermanın alınabilmesi için aynı şeye ihtiyaç vardı. Dolayısıyla da Sleigh, Kingscote'tan daha önce ilişki kurulmuş olan banker ve iş adamlarıyla, idare heyetinin oluşturulması işine son şeklini vermek üzere bir toplantı düzenlemesini istedi. Ancak Kingscote, ferman garanti altına alınmadan böyle bir adım atmak için çok erken olduğunu savunup "Glyn'in de

---

[14] Kostaki Musurus Paşa (1807-1891) 1851-1885 yılları arasında Londra'da Osmanlı büyükelçisiydi. Kostaki Musurus Girit kökenli bir Rum Ortodoks ailedendi. Pavlos Musurus'un oğlu olan Kostaki, Eflâk prenslerinin hizmetindeyken, Avusturyalı diplomat Prokesh-Osten'e Balkan gezisi sırasında eşlik etti. Daha sonra terfien Samos prensi ve Mustafa Reşid Paşa'nın yakın dostu Stefan Bogoridi'nin hizmetine atandı. Bogoridi'nin kızı Anna ile evlenerek 1840'ta Atina, 1848'de Viyana ve 1851'de Londra büyükelçiliklerine atandı. 1885'te bu görevden alınınca İstanbul'a döndü ve 1891'de öldü (Sinan Kuneralp, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891," *Belleten*, XXXIV, 135 (Temmuz 1970), s. 421-435).

[15] Bu hikâyenin muhtemel yazarı ya da ilham kaynağı olan Sleigh, Musurus Paşa'nın, hükümetine Osmanlı ortaklığının da bulunacağı bir "ulusal" bankanın Sleigh'in projesine göre daha tercih edilir olduğu fikrini vererek, ileride ortaya çıkacak sorun ve engellerin bir kısmından sorumlu olduğunu ima eder gibidir: "Ancak, bu görüşmede yapılan gizli konuşmaların dostluktan çok rekabetin ağır bastığı görüşlerin benimsenmesine yol açtığından endişelenmek için oldukça fazla neden var. Zira, o andan itibaren, fermanın yol almasını engelleyen, İngiliz sarayının kuruluş belgesini muallâkta bırakan ve yurtdışına, hem Türklerin hem de Avrupalıların ortak olacağı bir milli banka kurulmasının daha uygun olacağına dair fısıltılar yayan etkiler kendini göstermeye başladı" (*Extracts from a Private Diary*, s. 17). Sleigh, Musurus Paşa'nın kendileri aleyhine çalıştığını düşünmekte muhtemelen haklıydı, zira Paşa—Osmanlı Bankası kurulduktan sonra da olsa—daha sonra iki rakip projeye katılacak, hatta öngörülen bankanın guvernör yardımcılığına kendi kardeşinin atanması için hükümeti sıkıştıracaktı (Exertzoglou, *age.*, s. 128-129; Cavide Işıksal, "Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankası'nın Kurulması," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 10 (Temmuz, 1968), s. 76; ayrıca bkz. dipnot 67 ve s. 70-71).

kendisiyle aynı fikirde olacağını bildiğini" ekleyerek bu isteği reddetti.[16]

Sleigh için bu durum anlamsızdı: Fermansız idare heyeti, idare heyetsiz de ferman ve kuruluş belgesi olmuyordu. Proje, iki yönden birine ya da diğerine doğru bir adım atılmadığı takdirde çözümsüz kalacak bir çıkmaza girmişti. Zohrab İstanbul'a yeni gelmiş, tüm çabalarına rağmen henüz bir ilerleme sağlayamamıştı. Sleigh'e yazdığı 10 Ağustos tarihli mektupta, sorunu çözmenin daha elverişli bir yolu olarak basit bir ferman alma seçeneği üzerinde düşünülmesi konusunda ısrar ediyordu.[17] Bir idare heyeti oluşturma yönünde harekete geçmenin en gerçekçi seçenek olduğu ortadaydı. Ancak Kingscote'un karşı çıkması ve daha çok da Glyn, Mills & Co.'nun bu fikri kabul etmeme olasılığı projenin geleceğini tehlikeye atabilirdi.

İstanbul'da Zohrab, herhangi bir resmi işleme girişmeden İngiliz büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe ile ilişki kurmayı tercih etmişti. Büyükelçinin Kırım gezisi nedeniyle ertelenen toplantı, 15 Eylül 1855'te yapıldı ve Zohrab projenin tüm ayrıntılarını ortaya koydu. Lord Stratford'un Londra'dan bu kadar uzakta yönetim işinin gereğince yapılmasının güvence altına alınması konusunda bazı kuşkuları vardı, yine de desteğini ifade etti. Ferman konusunda ise, o da Zohrab ile aynı fikirdeydi; her bakımdan İngiliz olan bir şirket için fermana ihtiyaç yoktu. Sleigh'e yazdığı raporda Zohrab bunun altını çiziyor, ama yatırımcı çekmek açısından fermana ihtiyaç duyulmasını da anlıyordu. Ancak hükümeti ferman konusunda sıkıştıracaksa, acilen idare heyeti üyelerinin listesine ihtiyacı vardı.[18]

Bütün bunlar çok saçmaydı. Osmanlılar açısından bakılacak olursa gerçekten gerekli olmayan ferman—en azından Zohrab olmadığını iddia ediyordu—projenin Londra'daki müstakbel katılımcıları tarafından vazgeçilmez bir koşul olarak görülüyordu. Öte taraftan da, Kingscote idare heyetinin kurulmasının fermanın alınması koşuluna bağlı olduğu konusunda hiç taviz vermiyordu. İstanbul'da başarı şansının daha fazla olduğuna güvenen Sleigh, bir kez daha Zohrab'a baş vurarak fermanı her ne pahasına olursa olsun almasını istedi.

Zohrab bu arada boş durmamıştı. Ferman konusunda ne yapacağına karar vermişti. "Basit" bir ferman dediği yetkilendirme fermanını almak için

---

[16] *Extracts from a Private Diary*, s. 17.

[17] "Bankayı onaylayan ve Osmanlı tebalarının bu bankaya hissedar olarak veya başka şekilde katılmasına izin veren basit bir ferman (alma)nın hiçbir sakıncası olmayacaktır; oysa, Türk yetkililerine banka kurmak için resmi bir başvuruda bulunmak, onlara aslında sahip olmadıkları bir hak tanımak anlamına gelecektir" (Zohrab'tan Sleigh'e, 10 Ağustos 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 18).

[18] Zohrab'tan Sleigh'e, 17 Eylül 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 19-21.

baş vuracaktı; ileride Osmanlı hükümetinin bankadan ne tür taleplerde bulunabileceği konusunda fikir üretmeye başlamıştı bile. Bu taleplerin para kurları meselesi üzerinde yoğunlaşacağını, hükümetin muhtemelen bir zamanlar Dersaadet Bankası'na verilen rolün yerine getirileceği konusunda güvence isteyeceğini tahmin ediyordu. Sleigh'e bildirdiği gibi, "burada kurulu seçkin bir banka" benzer teklifleri zaten yapmış olduğundan, işlerin böyle gelişmesi daha da muhtemeldi.[19] İstanbul'da uygun zamanı kollayarak hemen hemen üç ay bekledikten sonra, nihayet Eylül ayı sonunda ilk temaslarını kurdu. Dönemin önde gelen iki siyasi şahsiyetiyle, eski dışişleri bakanı ve Meclis-i Âli eski başkanı Fuad Paşa[20] ve eski sadrazam ve halen Meclis-i Âli başkanı Mehmed Paşa[21] ile görüşme yapmak üzere randevu aldı. Özellikle Fuad Paşa, Zohrab'ın açıklamalarını dikkatle dinlemiş, böyle bir şirket için ferman almaya gerek olmadığı görüşünü paylaşmıştı. Ama yine de Zohrab'ın böyle bir belge alma talebinde bulunmasını kabul etti, ancak bunun verilmesinin, bankanın hükümetin yerine getirmesini beklediği görev ve sağlamasını beklediği avantajlar konusunda bir anlaşmaya varmaya hazır olmasına bağlı olduğunu da açıkça belirtti. Mehmed Paşa'nın görüşü de olumluydu ve projenin daha fazla gecikmeden Meclis-i Âli'ye sunulmasını istedi.[22]

Londra'da, Sleigh bir adım daha atarak, Bircham, Dalrymple ve Drake hukuk firmasından Mr. Drake'ten müstakbel bankanın hukuk müşavirliğini

---

[19] Zohrab'tan Sleigh'e, 24 Eylül 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 21. Zohrab'ın hangi yerel bankaya atıfta bulunduğu açık değildir. Mart 1853'te Theodore Baltazzi ve İzak Kamondo önderliğinde yapılan girişim hükümetten onay almayı başaramamıştı. Yine yerli sermayeye—bu kez Ermeni ve Rum—dayalı bir başka proje Nisan 1853'te "Osmanlı Bankası" ismine bir ferman almayı başarmış, fakat kısa bir süre içinde ticari bir fiyasko ile sonuçlanmaktan kurtulamamıştı (Exertzoglou, *Greek Banking in Constantinople*, s. 123-125). Her durumda, Zohrab İstanbul'da müzakerelerine başladığında, iki projenin de önerilmesi veya gerçekleştirilmesinin üzerinden iki yıldan fazla zaman geçmişti. Kuyucak 1856 yılı başında yerli bankerler tarafından önerilen bir projeden söz eder, fakat öneri sahiplerinin kimler olduğunu belirtmez (H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. II, s. 154; bkz. dipnot 41).

[20] Galata ve Mekke kadısı Mehmed İzzet Molla'nın (1786-1829) oğlu Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815-1869), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den askeri doktor olarak mezun olmuştu. 1837'de hariciye hizmetine girdi, Bâbıâli'de baş mütercim oldu (1839); Londra büyükelçiliğinde baş kâtiplik (1840), Madrid ve Lizbon'da büyükelçilik (1843, 1844) yaptı; divan mütercimi (1845), amedci (1847), Romanya komiseri (1849), üç kez hariciye nazırı (1852, 1855, 1858), Meclis-i Âli üyesi (1854) ve iki kez reisi (1855, 1861), serasker (1863), sadrazam vekili (1867) oldu ve Nice'te öldü (1869) (Y. Öztuna, *age.*, c. 2, s. 708-709).

[21] Kıbrıslı Emin Mehmed Paşa (1813-1871) Kıbrıs'ta doğdu. Eğitim için Paris ve Londra'ya gönderildi (1832-1839). Çeşitli vilayetlerin valiliğine, Londra büyükelçiliğine (1848), altıncı ordu komutanlığına (1850), iki kez Edirne valiliğine (1853, 1865), kaptan-ı deryalığa (1854), üç kez sadrazamlığa (1854, 1859, 1860), iki kez Meclis-i Âli reisliğine (1855, 1857), sadrazam vekilliğine (1856), Saint Petersburg büyükelçiliğine (1856) tayin edildi (Y. Öztuna, *age.*, c. 2, s. 716-717).

[22] Proje M. Mille tarafından zaten daha önce sunulmamış mıydı?

kabul etmesini istemişti. Teklif kabul edildi ve Glyn'in, Sleigh tarafından yapılan hukuk müşaviri seçimini onayladığı haberi geldi. Bu arada Sleigh'den çok daha az aktif olan Pasquali, vali[23] tarafından kısa zamanda çıkarılması beklenen bir kararnameyle Bank of Egypt'in kurulmasıyla ilgili olarak Londra'dan ayrılıp İskenderiye'ye gitti. Giderken, Sleigh'e kendisi adına da hareket etme yetkisini verdi.[24] 9 Ekim 1855'te Sleigh, Zohrab'a bir mektup yazarak, Osmanlı yetkililerini bankaya resmi bir yetki belgesi verilmesinin gerekliliği konusunda ikna etmesini istedi:

> Bankanın İngiliz ticaretine sağlayacağı avantajlara işaret ederken, bunun Türk sanayi ve ticaretine sağlayacağı daha da büyük yararları hakkıyla değerlendirerek yetkilileri etkilemeyi ihmal etmeyeceğinizi biliyoruz. Bankanın yeniden üretim faaliyetini müzakere ederken, böyle işler için gerekli paranın usullere uygun bir şekilde muhafaza ve idaresini yürütecek kurum mevcut olmadığı sürece, İngiliz kapitalistlerinin Türk demiryollarının inşaası konusunda işbirliği yapmalarının en küçük bir ihtimali bile olmadığı meselesine dikkat çekeceğinize de eminiz. Lord Palmerston'un[25] son çağrılarını takiben, Türkiye'deki muazzam zenginlik alanlarının, kendilerine sahip olan sarayı gerçek bir "El Dorado" haline getirmek için sermayenin harekete geçirici enerjisini beklediğini, ancak bu zenginliklerin fiziksel ve toplumsal açılardan ıslahı için gereken parayı cezbedecek, teslim alacak ve yararlı bir şekilde kullanacak bir bankanın yokluğunda bu alanların kısır, hatta zarar verici bir halde beklemek zorunda kalacağını kuvvetli ve etkili, ve hiç kuşkusuz başarılı bir şekilde ortaya koyacağınıza eminiz. Son olarak da, bankanın taleplerini savunurken, Türk Hükümetine, Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmak için kanını dökmüş, hazinesinden para harcamış olan Büyük Britanya'nın, artık kendisini hem zengin hem de muzaffer kılan parasal kurumlardan Osmanlı İmparatorluğu'nun da yararlanmasını istediği ko-

---

[23] Mehmed Said Paşa (1822-1863), ilk özerk Mısır valisi ünlü Mehmed Ali Paşa'nın oğlu. Mehmed Said Paşa, kuzeni Abbas Hilmi Paşa'nın ardından 1854-1863 yılları arasında Mısır Eyaleti valiliği yaptı. Mısır yöneticilerinin resmi statüsü hidivlik statüsü tanınmadan önce, bir ara aşama olarak valilikten (1805-1841) babadan oğula geçen valiliğe (1841-1866) dönüşmüştü.

[24] Pasquali'den Sleigh'e, 5 Ekim 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 25.

[25] O sırada İngiltere başbakanı. Henry John Temple, üçüncü vikont Palmerston (1784–1865), İrlanda soylularından İngiliz devlet adamı. Avam Kamarasına 1807'de muhafazakâr parti üyesi olarak girdi, savaş bakanlığı yaptı (1809–28), fakat parlementer reformlar konusunda partisiyle görüş ayrılığına düşerek ikinci kont Grey'in Whig (liberal) hükümetine dışişleri bakanı olarak katıldı (1830). Mehmed Ali Paşa'nın isyanı (1839-41) sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını önlemek için Rusya, Avusturya, Prusya ve Fransa ile birlikte yapılan ortak müdahaleyi organize etti. 1852'de içişleri bakanı oldu; 1852'de dördüncü Aberdeen kontundan başbakanlığı devraldı. Kırım Savaşı'na karşı açtığı enerjik mücadele ve Hindistan ayaklanmasını etkin bir şekilde bastırması zaten oldukça fazla olan popülaritesini daha da artırdı. 1858'de başbakanlığı kaybetti fakat 1859'da yeniden iktidara geldi ve 1865'te ölene kadar başbakanlığı sürdürdü. (http://couponsurfer.infoplease.com/ce5/CE039252.html)

nusunda güvence vermeyi unutmayacağınız kanaatindeyiz.[26]

Görünen odur ki, pragmatik ve kuşkucu Sleigh bile projesini uygar dünyanın bir parçası olmayı hedefleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek çıkarları ile ilişkilendiren, tipik, tepeden bakan "hayırseverce" ve şövenist bir söylemi benimsemeye başlamıştır. Osmanlı Bankası bir ilerleme aracı olacak, mali sıkıntı içindeki imparatorluğa sermaye ve para kanalize edecek, çok istenen ekonomik ve sınai gelişmeyi sağlayacak, aynı zamanda da hep kaynakların "şarkvari" kötüye kullanımından ve tüketilmesinden endişelenen batılı finans çevrelerinin bu paraları çekinmeden yatırmasını güvence altına alacaktı. Zoh-rab bir yandan havuç teklif ederken, bir yandan da Osmanlı devlet adamlarını böyle bir bankayı kurmanın yararı—ya da gerekliliği—konusunda ikna edecek bir sopayı gösterecekti.

Devlet danışma kurulu hâlâ idare heyeti üyelerinin isimleri konusunda bastırıyordu; Sadrazam Âli Paşa'dan[27] ilk görüşme randevusunu alan Zohrab da öyle. Sleigh'in taleplerine direnen Kingscote hâlâ, ferman garanti altına alınmadan son aşamaya başlamak için erken olduğu kanısındaydı. Ancak bu sefer Sleigh ısrar etti, 24 ve 26 Ekim 1855'te George Grenfell Glyn—George Carr'ın oğlu—ile iki kez buluştu. Genç Glyn "girişimin cazip olduğunu" kabul etti, fakat ihtiyatlı davranarak babasına sunabileceği ayrıntılı bir proje istedi. Babanın onayı 13 Kasım'da geldi. George Grenfell Glyn sevinçten mest olan Sleigh'e babasının ve firmanın projeyi kabul ettiğini, kendisinin de memnuniyetle idare heyetinde yer alacağını açıkladı. Ancak, idare heyetinin oluşturulması için fermanın alınmasını beklemek gerektiğine ilişkin sinir bozucu görüşü o da tekrarlıyordu. Bu arada, Sleigh'e arkadaşlarına Glyn, Mills ve Co. firmasının işin içinde olduğuna dair bilgi verme yetkisini verdi.

Hem iyi hem de kötü yanları olan bu durumda, Sleigh'in Zohrab'ı ferman konusunda daha fazla sıkıştırmaktan başka çaresi yoktu. Ancak Zohrab'ın başından beri savunduğu orta yolu kabul etmek zorundaydı. Bankaya imtiyazlar tanıyan dört başı mamur bir ferman yerine, Londra'da Osmanlı hükümetinin resmi onayı olarak yeterli görülebilecek herhangi bir şeyi ka-

---

[26] Sleigh'ten Zohrab'a, 9 Ekim 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 25-26.

[27] Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871) İstanbul'daki Mısırçarşısı tüccar/görevlisi Ali Rıza Ağa'nın oğluydu. Gelenceksel medrese sisteminde eğitim görüp mezun olduktan sonra 1830'da divan-ı hümayunda kâtip olarak görevlendirildi. Bâbıâli'den türetildiği belli olan "Âli" lâkabını burada edindi. Daha sonra mütercimlik (1833), Viyana büyükelçiliği ikinci sekreterliği (1836), Saint Petersburg büyükelçiliği baş sekreterliği (1837), iki kez divan baş mütercimliği (1838, 1839), Londra büyükelçisine danışmanlık (1838), Londra büyükelçiliği (1841), Meclis-i Vala üyeliği (1845), sekiz kez hariciye nazırlığı (1846, 1848, 1854, 1856, 1857, 1861, 1869), Meclis-i Vala başkanlığı (1848), üç kez Meclis-i Âli başkanlığı (1854, 1855, 1859) ve beş kez sadrazamlık görevlerine atandı (1852, 1855, 1858, 1861, 1867).

bul etmeye hazırdı. 26 Kasım 1855 tarihli bir mektupta, Zohrab'a hükümetten bir kabul mektubu alması, bunu İngiliz büyük elçisine teslim etmesi ve kendisine de mektubun onaylanmış bir kopyasını göndermesi talimatını verdi. Bunun Kingscote ve Glyn'leri en son, idare heyetini oluşturma adımını atmaya ikna etmek için yeterli olacağını umuyordu.[28]

Zohrab hemen hemen Sleigh'in talebini yerine getirebilecek durumdaydı. Kasım ayı başında Âli Paşa ile yaptığı ikinci bir görüşme sırasında, devlet adamının dile getirdiği, proje üzerinde Osmanlı kontrolu olmayışı kuşkularından bazılarını gidermeyi başarabilmişti.[29] Sonunda, Âli Paşa "bankanın yararlılığından ve ülke genelinde vereceği faydalı sonuçlarından o kadar etkilendi ki, sunduğum tezkerenin hemen bir tercümesinin yapılmasını ve konunun bütün sonuçlarıyla birlikte ele alınması için güçlü bir tavsiye eşliğinde Tanzimat Meclisine sunulmasını sağladı."[30] Zohrab kendisine söyleneni yapmış, konsey üyelerinin her birini tek tek ziyaret etmiş, toplanan konsey huzurunda bir buçuk saat süreyle etraflı bir tetkike tabi tutulmuştu. Konsey başkanı Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı ziyaret etmiş, o da konuyu konseyin bir sonraki toplantısına getirmeye söz vermişti.[31] Yılın son günü, Zohrab konseyde tüm konuların halledildiğini ve raporun padişah tarafından onaylanıp gerekli yetkinin verileceğine kuşku olmadığını söyleyebilirdi.[32] Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, İstanbul'daki müzakereler, Zohrab'ın deyimiyle "beklenmedik bir pürüz"den ötürü gecikmeye uğradı; çözüm 1856 yılı Ocak ayının sonuna doğru gelebildi.[33]

Bu arada, Kingscote'un elinde ferman olmadan herhangi bir resmi adım atmamaktaki ısrarına rağmen, Sleigh, Zohrab ve Pasquali'ninkilerle birlikte kendi hisselerini de Glyn'in idaresine vermeyi kabul ederek idare heyeti çekirdeğiyle ilk toplantıyı düzenledi. Genç Glyn, Kingscote, Drake ve Sleigh 30 Ocak 1856'da toplandılar; Drake tarafların üzerinde uzlaştığı bir anlaşma hazırladı. Bu anlaşma, Zohrab ve Pasquali'ye ödenecek paranın fermanı almak için harcadıkları emek ve yaptıkları masraflarla sınırlı olacağını belirtiyordu. Aynı zamanda, Layard, James John Cummins[34] ve Ro-

[28] Sleigh'den Zohrab'a, 26 Kasım 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 32-34.

[29] Zohrab'tan Sleigh'e, 12 Kasım 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 29.

[30] Zohrab'tan Sleigh'e, 17 Aralık 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 34. Mr. Mille tarafından yapılan ilk girişim de sayılacak olursa, bu, hayret uyandırıcı bir şekilde, projenin Meclis-i Âli-i Tanzimat'a üçüncü sunuluşu gibi görünüyor!

[31] Zohrab'tan Sleigh'e, 17 Aralık 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 35.

[32] Zohrab'tan Sleigh'e, 31 Aralık 1855, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 36.

[33] Zohrab'tan Sleigh'e, 27 Ocak 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 38.

[34] Osmanlı Bankası'nın kraliçe tarafından verilmiş 1856 tarihli kuruluş belgesinde "Londra Şehri'ndeki Abchurch Lane'den James John Cummins[,] Tüccar" olarak tanıtılıyor (OBA, Osmanlı Bankası'na İngiltere Kraliçesi tarafından verilen şirket kuruluş belgesi, 24 Mayıs 1856).

bert Campbell'in[35] de idare heyetine katılmaya davet edilmesi kararlaştırıldı. Ertesi gün, aynı grup Cummins'in de katılmasıyla Zohrab'tan gelen son mektupları dinlemek üzere toplandı. Mektupların içeriği hepsini tatmin etti. Hazinede, şirket kuruluş belgesi konusunda başlatılmış olan prosedürün yeniden canlandırılması kararlaştırıldı. 1 Şubat 1856'da, Hazine Pasquali'nin ismine itiraz ettiği için—Pasquali'nin "Bank of Egypt'te zaten yeterince işi olduğu" düşünülüyordu—onun isminin bulunmadığı yeni bir dilekçe hazırlandı.

İşler sonunda hızlanmaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğunda banka kurma konusunda artan rekabet ortakları sıkıştırıyordu. Yerel bankalar 1853'te bu konuda iki girişimde bulunmuşlardı bile. Zohrab, Eylül 1855'te (muhtemelen) üçüncü bir yerel proje olduğundan söz etmişti.[36] Avrupa'dan da proje yağıyordu. Rothschild'lerin benzer bir proje için hükümete yaklaşımlarda bulunduğu biliniyordu.[37] Birkaç hafta içinde de, Crédit Mobilier'den Pereire kardeşlerin başını çektiği bir Fransız projesi, Fould, Oppenheim, Baring frères ve Hottinguer et Cie gibi Parisli bankerlerin de katılımıyla, bir "Banque Générale Ottomane"ın temelini atmak üzereydi.[38] 1856 yılının Nisan ayı başında *The Times*'da yayımlanan bir makale Avrupalıların, Osmanlı topraklarında yatırım yapmaya hücumunu çok canlı bir şekilde anlatıyordu:

> [...] inisiyatif [Türkiye'nin reorganizasyonuna başlanması konusunda] Avrupa'dan geliyor. Burada Türkiye'ye sermaye yatırma çılgınlığı hızla artmakta. Banka projeleri, demiryolu projeleri, havagazı şirketleri ve diğer şirketler, yağmurlu bir günün ardından bitiveren mantarlar gibi fışkırıyor; tek zorluk bu rakipler arasında bir seçim yapmak.
>
> Hükümete, sadece bankacılık alanında, biçimlerinden çok sermaye büyüklükleri itibariyle farklılık gösteren 14 proje sunulduğu söyleniyor.[39]

Ancak Şubat 1856'da Osmanlı Bankası'nın henüz gelişmemiş idare heyeti-

---

[35] 1856'da çıkartılan broşürde "Robert Campbell, Esq. (Union Bank of Australia idare heyeti üyesi)" olarak tanıtılıyor.

[36] Bkz. yukarıda dipnot 19.

[37] *Extracts from a Private Diary*, s. 36, 4 Ocak 1856 tarihli kayıt. Rothschild projesinin, bu kadar güçlü kurucular karşısında, Osmanlı hükümetinin her türlü kontrol ve hakimiyet imkânının yok olacağı endişesine kapılması nedeniyle başarısızlığa uğramış olduğu anlaşılıyor (A. Autheman, *age.*, s. 7).

[38] 22 Şubat 1856'da Paris'te kurucular arasında bir protokol imzalandı (A. Autheman, *age.*, s. 7). 1856'da başarısızlığa uğrayan Pereire projesi, 1863'te Osmanlı Bankası'nı Bank-ı Osmanî-i Şahanc haline getirmek için yeniden canlandırıldı. Dolayısıyla 1856 yılındaki kurucuların çoğu daha sonraki bankanın imtiyaznamesinde tekrar sahneye çıkacaktı. (E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 33)

[39] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 5 Nisan 1856.

nin özellikle ilgisini çeken bir proje, yine Parisli bir finansiyer olan Trouvé-Chauvel'in projesiydi. İronik bir şekilde, Trouvé-Chauvel'in projesi, bu projeler arasında en eskisiydi; 1853 başlarında Alléon ve Baltazzi'nin Dersaadet Bankası'nın kapanmasının hemen ardından teklif yapılmıştı. Bu proje doğrudan Osmanlı hükümetinin kontrolu altında bir "Banque Nationale de Turquie" (Türkiye Milli Bankası) kurulmasını içeriyordu. Ancak proje ölü doğmuş, Kırım Savaşı patlak verince hayata geçirilmesi yarım kalmıştı.[40] Kuşkusuz Osmanlı Bankası idare heyetini düşündüren, üç yıl kadar önce başarısızlığa uğramış bir proje değildi. Onları asıl endişelendiren, Trouvé-Chauvel'in Türkiye Milli Bankası'nı kurmak için ferman aldığına ve fermanı Fenchurch Street'ten Messrs. Hankey bankasına devrettiğine, onların da bu belgeye dayanarak bir şirket kurmak üzere olduklarına ilişkin dedikodulardı.[41] Konu biraz daha araştırılınca, güçleri birleştirmek uygun olacakmış gibi göründü; bunun üzerine idare heyeti, birleşme ihtimalini görüşmek üzere Arthur Hankey ve Viyanalı bir banker olan "arkadaşı" Brandeis Weikersheim'ı davet etti.

Sleigh'in ferman hakkında kuşkuları vardı ve Paris'ten bu kuşkularını doğrulayan bilgiler almıştı. Yine de, 5 Şubat 1856'da Weikersheim ve Hankey ile bir toplantı yapıldı. Weikersheim fermanın geçerli olduğunu ve Trouvé-Chauvel'in onu 10,000 £ karşılığında devretmeye hazır olduğunu açıkladı. Glyn, belgenin yapmak istedikleri iş için uygun olması veya gerekirse bazı değişiklikler yapmanın mümkün olması koşuluyla 7,000 £ vermeyi kabul etti. Bankanın iki ayrı ferman çıkartmak üzere lobi yapıyor gibi görünmesi halinde İstanbul'da kafaların karışabileceği ihtimali Sleigh'i ra-

---

[40] A. du Velay, *age.*, s. 129; A. Autheman, *age.*, s. 4; Exertzoglou, *age.*, s. 123. Bkz. s.23-25.

[41] Bu olayın meydana geliş koşulları en hafif deyimiyle, belirsizdir. Ferman 1853'te, proje başarısızlığa uğramadan önce mi alınmıştı ve şimdi de Türkiye Milli Bankası'nın yeniden canlandırılması için mi kullanılıyordu? *Extracts*'te Trouvé-Chauvel'in isminin Trouvit-Chauval şeklinde yanlış yazılmış olması dikkat çekicidir; Sleigh'in kitabın "yazarı" olarak projeye ve projenin kurucusuna oldukça yabancı olduğunu düşündürmektedir. Kuyucak'ın *History of Money and Banking* kitabındaki bir pasaj Trouvé-Chauvel projesinin 1856'da fiilen yeniden canlandırıldığı kanısını uyandırmaktadır: "[Kırım Savaşı'ndan sonra] üç ayrı grup hükümete teklifler götürdü. Bu tekliflerden biri Galata bankerlerinden [muhtemelen Zohrab'ın 1856 sonlarında atıfta bulunduğu projc], bir diğeri Kırım Savaşı öncesinde önerilmiş bir projeyi müzakere etmeye başlayan bazı kimselerden [tüm kanıtlar Trouvé-Chauvel projesi olduğunu göstcriyor], ve üçüncüsü yeni kurulan bir İngiliz grubundan [Osmanlı Bankası] geliyordu" (Kuyucak, *age.*, c. II, s. 154). Aslında 27 Ağustos 1856 tarihli *Times*'a Osmanlı hükümeti tarafından verilen bir ilana inanılacak olursa, Trouvé-Chauvel asla ferman alamamış, sadece ilk Osmanlı Bankası'nın kurucularıyla—bir grup yerli bankcr— kendisine para temin etme karşılığında yatırıma katılma hakkı veren bir mukavele imzalamıştı. Mukavele gerçği üstüne düşen işleri yerine getircmcdiği için, sözleşme, Fransız büyükelçiliği kançılaryasında çıkarılan 9 Haziran ve 2 Eylül 1854 tarihli iki resmi yazıyla iptal edilmişti. (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Ağustos 1856).

hatsız ediyordu. Sleigh Trouvé-Chauvel fermanının Zohrab'ın çabaları üzerinde ters bir etki yapmasından korkuyordu. Yine de, yeni fermanın pek fazla bir anlam taşımayacağına inandığı ve Hankey'in idare heyetine katılması perspektifi kendisine cazip geldiği için muhalefet etmedi. Bankanın sermayesinin 500.000 £ olması da kabul edildi, ertesi gün Hankey ile bir anlaşma imzalanarak kuruluş belgesinin muhatapları listesine o da dahil edildi.

8 Şubat 1856'da Cummins, Hankey, Weikersheim, Drake ve Sleigh'in katıldığı bir başka toplantı yapıldı. Cummins bankanın "The Bank of Constantinople" diye konan isminin "The Ottoman Bank" şeklinde değiştirilmesini ve eski broşürde buna uygun düzeltmelerin yapılmasını önerdi. Drake ise, iki arkadaşını —Parlamento üyesi Henry Austin Bruce ve George Thomas Clark'ı[42]—idare heyetine katılmaya davet etmeyi teklif etti. 11 Şubat'ta bütün tarafların eksiksiz katıldığı, Layard başkanlığında bir toplantı yapıldı.[43] Bu toplantıdan itibaren işler Sleigh ve ilk ortaklarının aleyhine gelişmeye başladı. Zohrab ve Pasquali'nin isimleri o gün oluşturulan idare heyetinin dışında bırakıldı ve Sleigh'in sert itirazlarına karşın heyet listesi değiştirilmedi. Üstelik, Glyn ile—hem ortaklarını hem de kendini temsil eden—Sleigh arasındaki anlaşma taslağında, bu üç kişinin projenin başlatılmasında oynadığı rol üzerinde hiç durulmamıştı.[44] Bu nokta düzeltildi ve Sleigh, "bankayı emin ellere teslim ettiği düşüncesiyle" ve muhtemelen de diğerleri tarafından dışlanmak gibi onur kırıcı bir duruma düşmeden kendisi harekete geçmek için idare heyetinden çekilmeye karar verdi.

Böylece, her biri 20'şer sterlinlik 25.000 hisseden oluşan 500.000 £ sermaye taahhüt edildiğini duyuran Osmanlı Bankası broşüründe heyet üyeleri olarak Layard (başkan), Cummins, Bruce, Campbell, Clark, genç Glyn, Hankey, Kingscote ve Weikersheim'ın, bankacılar olarak Glyn, Mills and Co. ve Hankey'in, hukuk danışmanları olarak Bircham, Dalrymple ve Drake'in, borsa komisyoncuları olarak Joshua Hutchinson and Son ve

---

[42] Osmanlı Bankası'nın kraliçe tarafından verilmiş 1856 tarihli kuruluş belgesinde "Surrey Kontluğu'ndaki Frimhurst'tan George Thomas Clark[,] Esq." olarak tanıtılmaktadır. (OBA, Osmanlı Bankası'na İngiltere Kraliçesi tarafından verilen şirket kuruluş belgesi, 24 Mayıs 1856).

[43] Toplantıya Layard, Cummins, Bruce, Campbell, Clark, Glyn ve oğlu, Hankey, Kingscote, Weikersheim, Drake ve Sleigh katıldı.

[44] "Mr. Sleigh [...] anlaşmanın girişinde Osmanlı Bankası idare heyeti üyelerinin kurucuların yardımına koştuğunun ve onların başlatıp tamamlamak üzere bu noktaya kadar yürüttüğü bir işi gerçekleştirmek için onlarla işbirliği yapmayı kabul ettiğinin belirtilmesinin, idare heyeti üyelerini benzer bir yatırıma girişmiş ve olası rakiplerini satın alarak sahneden kaldıran bağımsız bir taraf şeklinde göstermekten daha uygun olduğu ve doğrusunun da bu olduğu, şeklindeki görüşünü ifade etti" (*Extracts from a Private Diary*, s. 45-46).

Laurence, Son and Pearce'ın adı yer aldı, geçici büro olarak Gresham House No. 16, Old Broad Street adresi verilmişti. Fermandan hiç söz etmeyen broşür metninin, hisse senetlerine alıcı çekmek üzere hazırlanmış savlarına belirsizlik hakimdi.

> Son olaylar Batı Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile bütün ilişkilerinde çok önemli değişikliklere yol açmıştır. Batı Avrupa ile Doğu Avrupa ve hemen sınırlarındaki Asya ülkeleri arasındaki ticaretin bu olaylar sonucunda doğal olarak büyük artış göstereceği açıktır.
>
> Dolayısıyla Türkiye'nin büyüyen ticari konumuyla bağlantılı bankacılık işlemlerini güvenli ve ekonomik bir şekilde yürütecek bütün araçlara sahip olması çok büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Bankası'nın kurulmasına yol açan düşünceler bunlardır.
>
> Kurul üyeleri, Türkiye'nin ticaret ve maliyesini fiilen bilen centilmenlerin yardımıyla konuyu dikkatle araştırmış, ülkenin bankacılık olanakları konusundaki ihtiyaçlarını değerlendirmek için gerekli hazırlıkları yapmıştır.
>
> Dolayısıyla Kraliçeden, hissedarların sorumluluğunu hisselerinin iki katıyla sınırlayan Şirket Kuruluş Belgesi alınması için gerekli adımların atılmasını sağlamışlardır.
>
> İstanbul, Paris ve Viyana'nın yüksek itibar sahibi tüccarlarının işbirliği sağlanacak ve gerekli düzenlemeler tamamlanınca Banka İstanbul'da faaliyete başlayacaktır. Zamanla imparatorluğun başlıca liman ve şehirlerinde şubeler açılacaktır.[45]

Broşürdeki ifade belirsiz olmakla birlikte, hisse senetleri 13 Şubat 1856'da, sözü edilen "son olaylar"ın en hızlandığı, çok elverişli bir zamanda satışa çıkarıldı. Daha iki hafta önce, 1 Şubat 1856'da, Kırım Savaşı'na katılan tüm taraflar nihayet Viyana'da bir protokol imzalamış, barış anlaşmasının temelini teşkil edebilecek noktalar üzerinde fikir birliğine ulaşmışlardı. Bu, bölgede özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda normal koşullara dönüleceği anlamına geliyor, "yeniden canlanma" ve beraberinde getireceği ekonomik ve mali sonuçlar ile ilgili her türlü umudun yolu açılıyordu. İstikrarın sağlanmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha hem yatırımcılar hem de tüccarlar için cazip bir pazar haline gelmişti. Üstelik Viyana protokolu, yeni reformların, özellikle imparatorluğun müslüman ve gayrimüslim tebaasının eşitliğiyle ilgili reformların, padişah tarafından kabul edileceğinin işaretini de veriyordu. Dolayısıyla 1839 tarihli Tanzimat fermanının hükümlerini teyit eden ve genişleten Islahat Fermanı'nın 18 Şubat 1856'da ilan edilmiş olması bir raslantı değildir.[46] Hisse satın almak üzere kayıt yaptıranların o zaman henüz bilemeyeceği, ama o sıralarda ortaya çıkmakta olan bir gerçek de, padişahın bu ferman aracılığıyla kendisini reform ve modernleşme taahhüdü altına sokacağı, özellikle de "Devlet-i

[45] OBA, LA 23981/55, Osmanlı Bankası prospektüsü, t.y. [Şubat 1856 dolayları].
[46] İ. H. Danişmend, *age*., c. 4, s. 173-177.

Aliyyemin tashih-i usul-ı sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillû şeyler" vaadinde bulunacağıydı.[47]

Beklenebileceği gibi, hisselerin arzı çok başarılı oldu, satışa sunulan hisse sayısı 25.000 olduğu halde, 80.000'e yakın hisse alım başvurusu geldi. Şirketin iki bankeri Glyn, Mills & Co. ve Hankey'e başvuru sahipleri tarafından toplam 78.850 £ yatırılmıştı. Şirketin borsa komisyoncuları—Joshua Hutchinson and Son ile Laurence, Son, and Pearce—yapılan resmi başvuruların toplamı 75.740 hisseydi, geriye başvuruyla temsil edilmemiş 3.110 hisse kalıyordu. Hisselerinin böyle kapışılması karşısında şirket kurucuları, 5.000 hisseyi kurul üyeleri ve hukuk danışmanları, 2.000 hisseyi de bankerler için ayırarak, 60.610 hisse için yapılan başvurular karşılığında emniyetli bir şekilde 12.545 hisse tahsis edilebileceğini düşündüler. Dağılım böyle olduğu takdirde borsaya 5.465 hisse kalacaktı.[48] Sonunda Laurence ile Hutchinson'un genel listelerine ve şirketin listesine yapılan 64.460 hisselik başvurudan 12.900'üne hisse verilmesi karara bağlandı (başvuruları henüz alınmamış olan depozito sahiplerine tahsis edilen 705 hisse dahil). Komisyoncuların borsa listelerine yapılan 15.130 başvurudan 4.335'ine, bankerlere 2.000 ve kurul üyeleriyle hukuk danışmanlarına 5.000 hisse tahsisine karar verildi; geriye 765 fazla hisse kalıyordu.[49]

Proje tamamlanmaya yaklaşırken, Sleigh ve arkadaşları yavaş yavaş bir kenara itildi. Adlarını kuruluş belgesi taslağından çıkarma kararı alındı. Sleigh hisse senedi almak için başvuruda bulunma konusunda bilgi istediğinde, formalitelerle uğraşmasına gerek olmadığı söylendi, ama daha sonra kendisine hiçbir hisse tahsis edilmemiş olduğunu, "Bay Zohrab, Bay Pasquali ve kendisine tek bir hisse verilmezken, hisselerin yabancılara cömertçe dağıtıldığını acıyla" öğrendi. Trouvé-Chauvel fermanı, idare heyetini fermanın yararsızlığına ve buna bağlı planın "hayali niteliği"ne ikna etmek için harcadığı tüm çabalara karşın, hâlâ gündemdeydi.[50]

Şirketin yeni idare heyetinin artık bankanın biçimini tanımlaması ve en önemlisi de, artık Zohrab'tan her ne olursa olsun kaçınılması gerektiği için İstanbul'da müzakereleri yürütecek güvenilir bir aracı belirlemesi gereki-

---

[47] Bkz. s. 29.

[48] OBA, LA 23,979, Üst Komite Tutanak Defteri, Tahsisat Komitesi Toplantısı, 19 Şubat 1856.

[49] OBA, LA 23,979, Üst Komite Tutanak Defteri, Tahsisat Komitesi Toplantısı, 20 Şubat 1856. Ayrıca bkz. Ek I.

[50] Sleigh'e göre, Türkiye Milli Bankası "iskontolar için 12.000.000 frank, temlik belgeleri için 3.000.000 frank, demiryolları için 30.000.000 ve 15.000.000 frank, kanallar için 5.000.000 frank, madenler için 15.000.000 frank, ormanlar için 5.000.000 frank, tarım için 5.000.000 frank, idare, organizasyon vb. için 10.000.000 frank ve ilh." (*Extracts from a Private Diary*, s. 50-51).

yordu. "Dış Düzenlemeler Komitesi"nin 21 Şubat 1856'da yaptığı bir toplantıda bu konular uzun uzadıya tartışıldı. "Türkiye'de yapılacak işin sınıfı ve çapı" konusunda Layard şarkla ilgili konulardaki deneyimi banka açısından önemli görülen Charles Ede adlı biriyle ilişkileri konusunda rapor verdi.

> Birincisi, Komiteniz Bay Charles Ede ile bizzat iletişim kurmak gibi bir avantajdan yararlandı. Bu centilmenin 30 yılı aşkın bir süredir Türkiye ticaretiyle çok yakın bağlantıları vardır, fiilen bu işin içindedir ve bu ülkedeki ticari faaliyetin karakterini tam anlamıyla tanıdığı anlaşılmaktadır. Ve Komiteniz sadece bir ticari bankacılık kurumunun olağan faaliyetlerini yürütmenin daha ihtiyatlı olacağına karar verdi. Bu faaliyetler tüccarların hesaplarının tutulması, ürün, sergi denilen hazine bonosu ve mevcut diğer menkul değerler karşılığı avans vermek, senetleri iskonto etmek, kambiyo işlemleri yapmak, şimdi İstanbul'daki döviz tacirlerinin çıkardığı bonolara benzer banknotlar ihraç etmek gibi alanlarda olacaktır.[51]

Komitenin gündeme getirdiği ikinci önemli konu İstanbul'a idare heyeti adına ilişkiler kurmak üzere gizli bir aracı gönderilmesiydi. İdare heyeti ile projenin ilk kurucuları arasında oluşan ayrılık göz önüne alındığında, Zohrab ile karşılaşmaktan kaçınılması gerektiği açıktı. Dolayısıyla idare heyeti adına bir aracı gönderilmesi "başka şeylerle birlikte, Komitenizin bilgisi dahilindeki tarafların Ulusal Banka kurma yetkisi veren bir ferman için Türk hükümetine baş vurma doğrultusunda atmış olduğu adımlar da düşünülürse, sadece politik bir davranış değildi; çok gerekliydi." Böyle bir aracı, hem Lord Stratford de Redcliffe'in hem de Osmanlı devlet adamlarının "olumlu baktığı" bir kişi olmalıydı. "İngiliz büyükelçisi ve Bâbıâli ile özel olarak görüşme" ve yerli tüccarlarla özellikle de bankanın gelecekteki faaliyetlerinde rol oynayacağı herkesçe malum olan Bay Charles Hanson ile ilişki kurma amacıyla gecikmeden işe girişmesi gerekliydi.[52]

İdare heyetinin Charles Ede'nin şahsında bu iş için ideal bir aday bulmuş olduğu açıktı. Layard kendisiyle hemen konuyu görüştü, fakat komiteye Ede'nin teklif edilen pozisyonu ancak oğlu Edward Francis ile birlikte çalışmak koşuluyla kabul edeceğini bildirdi. Komite iki kişiyi görevlendirmenin daha da iyi olabileceğini düşünerek, baba-oğulun işe alınması için gerekli pazarlığın yapılması işini Drake'e vermeye karar verdi.[53]

Ede'ler bulunmaz Hint kumaşını oynadılar. Drake'in yılda 1.500 £ önerisini reddederek, 2.500 £ istediler; baba için 1.500 £, oğlu için 1.000 £. Komite onları toplantısına çağırarak 1.200+800 £ önerdi. Edeler bu son

---

[51] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 21 Şubat 1856.

[52] *Agy.*

[53] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 22 Şubat 1856.

teklifi kabul ettiler; Edward Francis hemen İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmaya hazır olduğunu bildirdi.[54] Şubat ayının sonuna doğru, Âli Paşa, Musurus Paşa ve Lord Clarendon'un ayrı ayrı hükümetlerinin barış görüşmelerindeki temsilcileri olarak Paris'te bulunduğunu haber alan idare heyeti Layard ile Glyn'i kendileriyle buluşmak ve bankayla ilgili ayrıntıları belirlemek üzere Paris'e yollamaya karar verdi.

İşin yönünün değiştiğinin ve projenin parmaklarının arasından kayıp gittiğinin pek farkında olmayan Zohrab ise Osmanlı payitahtında görüşmelerini sürdürüyordu. 25 Şubat tarihli bir mektupta, elinden gelen sadece idare heyetinin Trouvé-Chauvel ile bir tür düzenleme içine girmiş olması karşısında üzüntülerini belirtmek—onun elde ettiği fermanın "değersiz ve hükümsüz" olduğu kanaatindeydi—ve Osmanlı yetkililerinin bu birlikteliği kendilerine karşı kullanmamasını ummaktı; zira "sadece M. Trouvit-Chauval'in (!) adı bile hükümetin herhangi bir taviz vermeden önce şöyle bir duraksamasına neden olacaktır." Zohrab'a göre, Osmanlıların onayını almak için yarışan birçok proje arasında, kendileri için ciddi bir tehlike oluşturabilecek tek proje Rotschildlerinkiydi. Ancak kendisi daha uzun zamandır İstanbul'da bulunduğu ve talebi artık rutin bürokratik işlemler aşamasına girdiği için, fermanın kısa bir süre içinde verileceğine kuşku olmadığından emindi.[55] Birkaç gün sonra, *Times* gazetesinden kendi adının—ve Sleigh ile Pasquali'nin adlarının—banka idare heyeti üyeleri listesinde bulunmadığını öğrenince Zohrab'ın kafası daha da karıştı. Yine de temaslarını sürdürerek Kıbrıslı Mehmed Paşa, Tophane müşiri Ahmed Fethi Paşa[56] ve o sırada Âli Paşa'nın yerine sadrazamlığa vekalet eden Fuad Paşa ile toplantılar yaptı. İroniktir, Âli Paşa, o sırada Paris'te Glyn ve Layard ile aynı projeyi görüşmekteydi. Fuad Paşa, Lord Stratford de Redcliffe'in kendisine az önce, Londra'da kurulan bir İngiliz bankasının, hükümetin desteğini talep ettiği bilgisini verdiğini söyleyerek Zohrab'ı daha da şaşırttı. Ne diyeceğini bilemeyen Zohrab, Sleigh'den neler olduğuna dair bilgi alabilme umuduyla konuyu geçiştirdi. Bir rakip proje daha çıktığı—"Paris'ten Mr. Fould ile Viyana'dan Mr. Sina'nın projesi—haberlerine rağmen, Zohrab'ın kanısı görüşmelerin başarıya ulaşmak üzere olduğuydu. Zohrab bir

---

[54] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 25 Şubat 1856.

[55] Zohrab'tan Sleigh'e, 25 Şubat 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 51-52.

[56] Damad Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) saraya sekiz yaşında girdi, kariyerine orduda başladı ve iki kez Viyana büyükelçiliğine (1835, 1836), Londra ve Paris büyükelçiliklerine (1838), iki kez ticaret nazırlığına (1840, 1853), Meclis-i Vala başkanlığına (1843) ve üç kez Tophane müşirliğine (1845, 1853, 1857) atandı. Bu çok nüfuzlu devlet adamı II. Mahmud'un kızlarından Atiye Sultan (1824-1850) ile evlenerek damad unvanını kazandı. (Y. Öztuna, *age.*, c. 2, s. 807).

mektubunun sonuna eklediği notta, Sleigh'e Trouvé-Chauvel ile kurulan ilişkinin yarattığı tehlikeleri bir kez daha hatırlatıyor, "onunla vardığınız talihsiz anlaşmayı açığa vurmamaya tabii çok dikkat gösterdim" diyerek meramını anlatıyordu.[57]

1856 yılının Mart ayına gelindiğinde, bir yanda Sleigh ve arkadaşları, diğer yanda da yeni idare heyeti arasındaki ayrılık aşikâr bir hal almıştı. Zoh-rab'ı nev'i şahsına münhasır bir ferman avcısı olarak görmekte ısrar eden idare heyeti, Charles Ede'yi yerel müdür atamaya ve oğlunu hemen İstanbul'a göndermeye karar verdi. Bu, işin başından beri bu makamla ödüllendirilmeyi beklemiş olan Zohrab'ın projelerine bir darbe daha indirdi. Ancak idare heyeti birbirinden habersiz iki aracı bulunmasının yaratacağı utandırıcı duruma düşmek istemiyordu:

> İstanbul'da yapılacak düzenlemeler ve benimsenecek sistem konusu her yönüyle tartışıldı ve ele alındı ve Mr. Drake'in açıklaması üzerine, Mr. Zohrab ve fermanının konumunun görüşüleceği zaman, Mr. Sleigh'in toplantıya katılmasının istenmesi kararlaştırıldı.
>
> Mr. Sleigh toplantıya katılarak başkanın isteği üzerine komiteye, Mr. Zohrab'ın son mektubunda, Mr. Zohrab'a verilen fermanın Meclis-i Tanzimat tarafından mühürlendiği, padişahın imzalaması için yine aynı meclis tarafından Majesteleri Fouad Effendi'ye (!) verildiğine ilişkin haberler geldiğini bildirdi. Mr. Sleigh'e, Mr. Edward Francis Ede'nin şirket temsilcisi olarak İstanbul'a gitmek üzere görevlendirildiği bildirildi ve Mr. Sleigh'in, Mr. Zoh-rab'a hitaben Mr. Ede için bir tavsiye mektubu yazması istendi. Bunun uygun olacağını kabul eden Mr. Sleigh gerekli takdimi yapmayı üstlendi. Bundan sonra Mr. Sleigh toplantıdan ayrıldı.[58]

Ancak Sleigh idare heyetinin Zohrab'ın statüsünü ve çabalarını tanımamaktaki sistemli ısrarından rahatsızdı. İlk anda verdiği cevaptan pişman oldu ve Drake ile temasa geçerek idare heyetinin Ede'yi Zohrab'a takdim etmek için yazmasını istediği mektubu yazmayacağını söyledi.[59] İdare

---

[57] Zohrab'tan Sleigh'e, 28 Şubat 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 53-55.

[58] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 4 Mart 1856.

[59] "Mr. Drake, Mr. Sleigh ile yaptığı bir görüşme hakkında da bilgi verdi. Mr. Sleigh üzerinde bir kez daha düşününce, bir önceki toplantıda söz verdiği, Mr. Edward Francis Ede'yi Mr. Zohrab'a takdim edecek mektubu yazmaktan vaz geçmişti. Dolayısıyla başkandan Mr. Zohrab'a mektup yazmasını istemeye karar verildi" (OBA, LA 23.979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 6 Mart 1856). Bu olay *Extracts from a Private Diary* kitabında anlatılanların doğruluğunu sınamak için mükemmel bir fırsat sunmaktadır. Sleigh'in idare heyetinin takdim mektubu talebini önce kabul edip sonra reddedişine değinen aşağıdaki pasaj, iki kaynak arasındaki mükemmel koşutluğu göstermektedir: "Bir idare heyeti toplantısına katılması istenen Mr. Sleigh, idare heyetine gitti ve kendisine Mr. Layard tarafından Mr. Ede adlı birinin İstanbul'a müdür olarak atandığı bilgisi verildi. Yola çıkmak üzere olan Mr. Ede'nin, Mr. Zohrab'a kendisi tarafından takdim edilme avantajına sahip kılınması bir çok bakımdan yararlı görünüyordu. İdare heyeti Mr. Zohrab'a bu doğrultuda bir mektup

heyeti, Zohrab İngiltere'ye döndüğü zaman, Sleigh'in idare heyetine seçilmesi konusunu ele alma sözü vererek yumuşatmaya çalıştı. Bu sözler, Zohrab'ın idare heyeti tarafından tanınmasının, onun Osmanlı hükümeti karşısındaki konumunu güçlendirecek acil bir mesele olduğunu düşünen Sleigh'i ikna etmeye yetmedi.

Tutumundan vaz geçmeyen idare heyeti, Ede'yi Sleigh'in takdim mektubu olmaksızın İstanbul'a göndermeye karar verdi. Zohrab iki ayrı yerden yürütülen ve zaman zaman çakışan bu çabaların İstanbul'da karışıklık yarattığını bildirdi. Bankanın lobi faaliyetine başlamış başka temsilcileri de olduğunu hayretle gördü: "Bana söylendiğine göre benimle aynı nedenle burada bulunan ve bir ve aynı konuyu müzakere eden—ki buna pek inanamıyorum—adını bilemediğim Viyanalı bir de Alman var.[60] "Viyanalı Alman" Edward Ede değil, muhtemelen idare heyeti üyesi Weikersheim'ın kardeşi Joseph Brandeis Weikersheim'dı; İstanbul'a gitmiş Kalas'ta bir şube kurma izni almanın yollarını arıyordu. Komite, daha önce, bu planı olumlu yönde tavsiyelerle idare heyetine getirmeye karar vermişti.[61] Şimdi de, idare heyeti Weikersheim'ın kardeşine Romen prensliklerinin voyvodalarından böyle bir izin almak için gerekli adımları atma yetkisi vermeyi kararlaştırmıştı.[62]

İdare heyeti hükümeti Lord Clarendon vasıtasıyla yukarıdan da sıkıştırıyordu.[63] Lord, büyükelçi Lord Stratford de Redcliffe'e Bâbıâli'ye başvuruda bulunması talimatını vermişti. Bu başvuruya Fuad Paşa, fer-

---

yazmasını arzu ediyordu. Mr. Sleigh o anda buna bir itirazı olmadığını söyledi, fakat idare heyetinden ayrılıp, mesele üzerinde kısa bir süre düşündükten sonra, bunu yapmanın yakışık almayacağını hissetti. Mr. Zohrab müdür olarak atanmayı bekliyor, bunun zamanı geldiğinde, eşine az rastlanır başarılarının ve kapsamlı Anglo-Türk deneyiminin bu göreve seçilmesini sağlayacağına inanıyordu. Hem idare heyeti de Mr. Zohrab'a İstanbul'da vaat etmiş olduğu o çok gerekli desteği vermemiş, hatta açıkça kendisine karşı hareket etmişti. Dolayısıyla, Mr. Sleigh idare heyetinden Mr. Drake'i arayarak, heyet üyeleri Mr. Zohrab'ın içinde bulunduğu yanıltıcı duruma bir son vcrip İstanbul'daki kargaşaya, kendisini müdür seçerek veya bunu yapmıyorlarsa Mr. Sleigh'e ona bu makamı vermemek için haklı bir neden göstererek son vermeyi uygun bulmadıkları takdirde, kendisinin idare heyetini gücendirme riskini de göze alarak, istenen takdim mektubunu yazmayı saygıyla reddetmek zorunda olduğunu bildirdi" (*Extracts from a Private Diary*, s. 56-57).

[60] Zohrab'tan Sleigh'e, 10 Mart 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 58.

[61] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 25 Şubat 1856.

[62] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 4 Mart 1856.

[63] "Mr. C. Ede Paris'ten dönünce toplantıya katıldı ve Lord Clarendon, Lord Cauley, Majesteleri Âli Paşa ve M. Musurus ile yaptığı görüşmelerin başarılı geçtiğini, Lord Clarendon'un Lord Stratford de Redcliffe'e ikinci bir telgraf çekerek, bu bankayla ilgili olarak daha önce gönderdiği yazıyla acilen ilgilenmesini istediğini bildirdi" (OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 11 Mart 1856).

manın aynı konu üzerinde aylardır süren müzakereler sonucunda Zohrab'a verilmek üzere olduğu cevabını vererek şunları ekledi: "Aynı olduğu aşikâr bir konuda karışıklık yaratmaktan kaçınılması iyi olur." Rakip grupların her zamankinden yoğun bir faaliyet içinde olması karışıklığı daha da artırıyordu. Anlaşılan Trouvé-Chauvel Marsilyalı Couturier adlı biriyle yeni bir banka kurmak için ortaklığa girmişti.[64] Pereire projesi üzerinde de tartışılmaktaydı; Fransız grubu İngilizlerin de katılımını güvence altına almak için bazı kapılar açıyordu. Cummins, o sırada "İstanbul'da bir banka kurulmasını öneren Paris'teki bazı kimselerle bir anlaşma sağlanmasıyla ilgili olarak" Paris'te bulunan Campbell'den bir mektup almıştı.[65] Rothschild'ler hâlâ meydandaydılar ve Londra'nın projesine karşı mücadele ediyorlardı. Sahneye Londralı Mr. Wilkin'in şahsında "büyük ölçekli bir tür milli banka" kurulması konusunda müzakere yürütecek güce sahip yeni bir aday daha çıkmıştı.[66]

Sleigh'in idare heyetiyle projenin kurucu ekibi arasındaki yanlış anlamayı—anlaşmazlık demeyelim—ortadan kaldırmak için harcadığı tüm çabalar birbiri ardına fiyaskoyla sonuçlandı. 13 Mart 1856'da idare heyeti Zohrab'ı fermanını aldığı zaman seçmeyi ve çabaları karşılığında ödüllendirmeyi kabul eden bir karar aldı. Böylelikle hem tüm süreç ile ilişkilerini kesmiş hem de ferman verildiği zaman ve eğer verilecek olursa, fermanı adına çıkarıldığı kişiden alma haklarını saklı tutmuş oluyorlardı. Aynı karar, Sleigh'in hak iddialarını da bu düzeye indirgiyor, "şirketin kurulmasıyla il-

---

[64] 11 Mart 1856'daki komite toplantısında Hankey, Trouvé-Chauvel'in "anlaşma konusunda bir an önce adım atmaya hazır olduğunu ve elindeki fermanın geçersiz olduğu iddialarını reddettiği" mektupla ilgili bilgi verdi (OBA, LA 23.979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 11 Mart 1856).

[65] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 18 Mart 1856.

[66] Wilkin projesi, 10.000.000 £'a kadar sermayesi ve emisyon imtiyazı olan bir 'milli' "Türkiye Bankası" kurulmasını kapsayan, hedefleri çok yüksek bir projeydi. Projeyi Osmanlı hükümeti için çok cazip kılan, hem Hazineye sınırsız avans çıkarmayı, hem de Osmanlı tebaalarının da hissedarlar arasına katılabileceğini vaat etmesiydi. Fakat projenin hükümet tarafından ancak Mart 1857'de kabul edildiğini ve sonunda hem yatırım üzerindeki hükümet denetimine ilişkin Osmanlı beklentilerini tatmin etmekten uzak olduğu hem de Londra'da alıcı bulunamadığı için başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmek gerek. Dolayısıyla anlaşılan o ki, Mart 1856'da Wilkin ve Rum ortakları müzakerelere daha yeni başlıyorlardı ve bu bankanın Osmanlı Bankası için oluşturabileceği tehdit ancak banka ortaya çıktıktan sonra somutlaşacaktı (H. Exertsoglou, *age.*, s. 126-128; A. Autheman, *age.*, s. 22). Zohrab'ın mektubuna eklediği bir notta şunları belirtmiş olması ilginçtir: "Mr. Wilkin'in kendisinin buraya gönderilmesinde muhtemelen katkısı olan M. M. ile yakın bağları vardır." (Zohrab'tan Sleigh'e, 10 Mart 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 59). M. M.'ye yapılan belirsiz göndermede sözü edilen, muhtemelen, bu projenin ön plana çıkartılmasıyla bizzat ilgilenmiş olan Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Musurus Paşa'dır (H. Exertsoglou, *age.*, s. 128-129; ayrıca bkz. yukarıdaki dipnot 15).

gili olarak yapılmış hizmetler karşılığında ödüllendirme"sini fermanın alınması koşuluna bağlıyordu.[67]

Mart ayı sonunda Zohrab bütün çabalarının ödülünü aldı. Sleigh'e 28 Mart 1856'da yolladığı telgrafta "*J'ai obtenu le firman à mon nom*" diyordu.[68] Bu haber idare heyetini etkilemedi, hatta Zohrab'ın bütün bunları uydurmuş olduğunu bile ima ettiler. Fakat Zohrab kendinden emindi ve 3 Nisan tarihli bir mektupta kendi adına aldığı fermana dayanarak idare heyetine koşullarını dayatmaya kalkacak kadar da saftı. Mektupta "Ferman benimdir. Benim aralıksız gayretim ve kişisel nüfuzum sayesinde elde edilebilmiştir—hissedarlara bunları istedikleri zaman kanıtlayabilirim," diyor, sonra da koşullarını sıralıyordu. Müdürlük mevkii iade edilecek, ismi broşür ve kuruluş belgesine yeniden koyulacak, Ede görevden alınacak ve yerine İstanbul şubesinin yöneticiliğine kendisi getirilecek, son olarak da çabalarının karşılığı ödenecek, bu ödemenin içine bir başarı primi katılacaktı.[69]

Banka idare heyetini oluşturan kişilerin gücüne karşı koymak için daha fazlasına gerek olduğunun farkında değildi. 13 Nisan 1856'da panik içinde Sleigh'e telgraf çekerek İngiliz büyükelçisinin fermanın kendisine verilmesine karşı çıktığını bildirdi.[70] Sleigh idare heyetine bu konuda şikayette bulunduysa da yararı olmadı.[71] Zohrab ertesi gün büyükelçiyle buluştu; Lord Stratford, Layard ve Ede'nin iddialarından güç alan Lord Clarendon'un

---

[67] Şirket bürosunda 1856 Martı'ın 13. günü yapılan bir idare heyeti toplantısında alınan kararın kopyası, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 60.

[68] "Fermanı kendi adıma aldım." Zohrab'tan Sleigh'e, 28 Mart 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 63. Zamanın basını bu habere yer vermişti: "Bugün İstanbul'dan gelen bir telgrafa göre, Osmanlı Bankası ile bağlantılı olarak hareket ettiği anlaşılan Mr. Zohrab, bu girişim ile ilgili fermanı almış bulunmaktadır. Aynı zamanda, bu fermanın kendisine, rakiplerine kıyasla tercih edildiği için verildiği de söylenmektedir. Ancak fermanın herhangi bir kalıcı münhasır imtiyaz verip vermediğinin daha fazla kesinliğe kavuşturulması gereklidir" (OBA, LA 23.982, *Times* kupürü, 1 Nisan 1856).

[69] Zohrab'tan Sleigh'e, 3 Nisan 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 64.

[70] "Lord St[ratford] de R[edcliffe] m'oppose la rémise (sic) du firman qui est [à] mon nom. Voyez Lord Clarendon et Mr. Layard. Faites lever cet obstacle. Suspendez toutes négotiations (sic) avec le board" (Zohrab'tan Sleigh'e, 13 Nisan 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 65).

[71] *Extracts from a Private Diary* kitabında anlatılanlar bir kez daha Dış İlişkiler Komitesi toplantı tutanaklarına tam olarak uymaktadır: "Mr. Drake, Mr. Sleigh'in Mr. Zohrab'tan aldığı bir telgrafla ilgili bilgi verdi. Telgrafta Mr. Sleigh'in bu bankanın idare heyeti başkanıyla görüşerek Mr. Zohrab'ın ferman almasını engellemek amacıyla çıkarılan bazı zorlukları ortadan kaldırması isteniyordu. Bu bilgi üzerine, Mr. Drake'e, Mr. Sleigh'e telgraf mesajlarına dayanarak harekete geçemeyeccklerinin, somut veriler tam olarak önlerine geldiğinde bunları değerlendireceklerinin iletilmesi konusunda talimat verilmesi kararı alındı" (OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 18 Mart 1856).

kendisine bu konuda talimat verdiğini söyledi. Zohrab'ın itirazlarına karşın diplomat görevinin Osmanlı hükümetinden basit bir izin almak olduğunu iddia etti. "Fermana gelince, ferman filan istemiyordu ve buna karşı çıkacaktı."[72] Zohrab'ın tek tesellisi, kendisi adına çıkartılmış olduğu için, Osmanlı hükümetinin fermanı kendisi dışında kimseye vermeyi kabul etmemesiydi. Fakat bunun kendisine pek yararı yoktu, çünkü Zohrab bankanın padişahın basit bir izniyle, ferman olmadan da kurulabileceğini çok iyi biliyordu.[73]

İşler bir sona yaklaşıyordu. Dış İlişkiler Komitesinin 16 Nisan 1856'da yaptığı bir toplantıya katılması istenen Charles Ede'ye, ertesi gün bankanın Osmanlı başkentindeki atanmış murakıp ve temsilcisi sıfatıyla yola çıkmadan önce son talimatlar verildi. Ede'ye "Messrs. Chublis'te yapılan en büyük ve en uygun kasayı, mümkünse bu ayın 20'sindeki buharlı gemiyle gönderilmek üzere" sipariş etme yetkisi verildi; bu arada komite bankanın antetli kâğıt ve kırtasiye malzemeleriyle defterleri için Messrs. Royston ve Brown ile görüşecekti.[74] 24 Nisan 1856'da idare heyeti Zohrab'a, sekreter William Haldimand Prinsep'in imzasını taşıyan bir mektup yolladı. Mektup hiç de dostça bir üslupta değildi. Ede'ye İstanbul'da bulunduğu sırada yardımcı olmayı reddetmiş olmasına ilişkin ilk suçlamalardan sonra, Zohrab'a çok çirkin bir nankörlük ve inkârcılık örneği olarak görünmüş olması gereken satırlarla devam ediyordu:

> İdare heyeti üyeleri, İngiliz hükümetinin isteği üzerine padişah tarafından çıkarılmak üzere olduğu anlaşılan, Osmanlı Bankası'na Türk topraklarında kurulma yetkisi veren belgeyi ele geçirmeye çalıştığınızı hayretle öğrenmiş bulunmaktadırlar. Hangi gerekçe ve hangi bahaneyle böyle bir adım atmış olduğunuzu anlayamayan idare heyeti üyeleri, bana, bu belge üzerinde herhangi bir hakkınız olduğunu hiçbir şekilde kabul etmediklerini ve bu belgeyi elde etmeyi başarsanız bile bunun üzerindeki tasarruf hakkınızı tanımayacaklarını size sarih bir biçimde bildirme talimatı verdiler.

İdare heyeti ayrıca Sleigh'in onun adına imzalamış olduğu anlaşmanın koşullarını uygulamayı da kabul etti, fakat Sleigh'e yazdığı 3 Nisan 1856 tarihli mektubun içeriğinin neredeyse tümüyle kabul edilemez olduğunu açıkça belirtti. Ayrıca idare heyetine seçilmesinin sadece koşullara bağlı olduğu ve mektubunda iddia ettiği "eski mevkiine iade" ile hiçbir ilgisi bulunmadığı konusunda ısrar etti.[75]

---

[72] Zohrab'tan Sleigh'e, 14 Nisan 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 66).

[73] Zohrab'tan Sleigh'e, 17 Nisan 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 67).

[74] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 16 Nisan 1856.

[75] Prinsep'ten Zohrab'a, 24 Nisan 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 68-69.

Zohrab son ve umutsuz bir çabayla hariciye nazırına baş vurarak, elindeki bütün belgeleri kendisine gösterdi. Fuad Paşa kendisine İngiliz büyükelçisiyle temas kurmasını tavsiye etti. Zohrab bu tavsiyeyi 14 Mayıs 1856'da yerine getirdi ve elindeki belgeler ve iddialarıyla büyükelçiyi etkilemeyi başardı. Ancak kendisinden kurtulunması kararının yukarılardan, tam olarak da Lord Clarendon'dan gelmiş olduğunu kısa sürede anladı. Zoh-rab, Lord Clarendon'un kafasının "türlü iftiralarla kendisine karşı zehirlenmiş olduğunu sağlam bir kaynaktan" öğrenmişti.[76]

Yapılacak pek fazla bir şey kalmadığı açıktı. İdare heyeti bankanın İstanbul ve Kalas bürolarına görevliler atama işine başlamıştı bile. Charles Ede murakıp sıfatıyla yola çıkmıştı bile. Kendisine yılda 500 £ ücretle müdür olan Charles Thomas Green, 400 £ ücretle muhasebeci olan Benjamin Daniels Christian ve 200 £ ücretle kâtip olan Frederick W. Smythe yardımcı olacaktı; William Kortright da Kalas şubesine kâtip atanmıştı. Banka işlemlere başlamıştı bile. Viyana'daki Weikersheim'dan gelen bir mektup komiteye düka altını satın alınıp yatırıldığını ve poliçelerinin Osmanlı Bankası üzerine çekildiğini bildiriyordu. Aslında her biri 2.000 sterlinlik olan bu poliçelerin ilk ikisi aynı gün alınmış ve Cummins ve Kingscote'un imzalarıyla kabul edilmişti.[77] 24 Mayıs 1856'da Kraliçe Victoria'nın şirket kuruluş belgesi Layard, Bruce, Clark, Cummins, Glyn, Hankey ve Kingscote adına verildi.[78] Proje kurucularından hiçbirinin adı metinde geçmiyordu. Yine de o sırada İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmış olan Layard, Zohrab ile bazı toplantılar yapmıştı. Böylece başlatılan geçici yakınlaşma—herkesin çoktan unuttuğu—Pasquali'nin aniden fermanın potansiyel getirilerinin yarısı üzerinde hak iddiasıyla ortaya çıkmasıyla bozuldu. Bu tutum Zohrab'ı çok mahçup etti; ama gelecek konusundaki iyimserliğini yine de sürdürdü: "Benimle şerefli bir şekilde buluşma isteğini ifade eden Mr. Layard ile bir anlaşmaya varacağımız umudu içindeyim."[79]

Yaklaşık on gün sonra, 13 Haziran 1856'da Osmanlı Bankası İstanbul'da halka kapılarını açtı.[80] Layard, Zohrab ile hiç ilişki kurmadan İstanbul'dan ayrıldı. Zohrab kızgındı:

Mr. Layard'ın beni işin dışında bırakarak Osmanlı Bankası'nı kurduktan

---

[76] Zohrab'tan Sleigh'e, 15 Mayıs 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 70-71.

[77] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Dış İlişkiler Komitesi Toplantısı, 28 Nisan 1856.

[78] Osmanlı Bankası kuruluş belgesi (OBA, Osmanlı Bankası'na İngiltere Kraliçesi tarafından verilen şirket kuruluş belgesi, 24 Mayıs 1856).

[79] Zohrab'tan Sleigh'e, 2 Haziran 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 72.

[80] A. Autheman, *age.*, s. 11. 7 Temmuz 1856 tarihli *Times* ile birlikte verilen bir çek-al, halka Osmanlı Bankası'nın "artık İstanbul'da ve Kalas şubesinde faaliyete geçtiğini" duyuruyordu (OBA, LA 23.982, *Times* kupürü, 7 Temmuz 1856).

sonra, buradan oldukça ani ayrılıp Londra'ya gitmesinin üzerinden birkaç gün geçti.

Lord Clarendon'un ve Lord Stratford'un güç ve nüfuzlarının benim başa çıkamayacağım kadar fazla olduğu ortaya çıktı ve eşi görülmemiş bir adaletsizlik yapıldı.

Ferman Bâbıâli'de hâlâ beklemede; padişahın izni, burada çıkarılan banka sirkülerinde de yayınlandığı gibi, sadece ve sadece bu belgeye dayalı. Bu adaletsiz olduğu kadar anormal bir durum. Bu arada fermanı elime almak için tüm çabamı harcıyorum.[81]

Durum Zohrab'a—ve kuşkusuz Sleigh'e—ne kadar garip ve gayri adil görünürse görünsün, Osmanlı Bankası sonunda kurulmuştu. Bu anlatılanların doğru mu, yoksa korkulabileceği gibi, projenin hayal kırıklığına uğramış başlatıcıları tarafından bir ölçüde çarpıtılmış mı olduğunu belirlemek güçtür. Her ne olursa olsun, ondokuzuncu yüzyıl ortası finans kapitalizminin haşin ve şiddetli dünyasında, böyle bir "büyük balıkların küçük balıkları yemesi," olmayacak bir şey değildir. Koşullar ve arka plandaki "tarihi gerçek"ler ne olursa olsun, bir şey oldukça açıktır. 1856'da kurulduğu şekliyle Osmanlı Bankası, bir imtiyaz ve ayrıcalık fermanından yoksun, sağlam karşılıklara sahip ama oldukça mütevazı, aslında da Sleigh'in o ilk, salt ticaret bankası projesine çok yakın bir mali girişimdi. Bu niteliğiyle, banka Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali boşluğu ve beklentileri gerçekten doldurmuyordu. Bunun pratik anlamı da, meydanın birbiriyle yarışan rakip projelere hâlâ açık olduğuydu; özellikle de Osmanlı Bankası'nınkini aşacak bir mali boyut ortaya koyabildikleri ölçüde. Bu aynı zamanda uzun vadede, böyle projelere karşı etkin bir rekabet yürütmek istiyorsa, Osmanlı Bankası'nın kendisini Osmanlı devletinin çıkarlarına hizmet etme amacını taşıyan daha büyük bir mali kurum olarak yeniden tanımlamak zorunda kalacağı anlamını taşıyordu.

[81] Zohrab'tan Sleigh'e, 27 Haziran 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 72.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI BANKASI TERFİ EDİYOR
BANK-I OSMANÎ-İ ŞAHANE'NİN KURULUŞU

> Astronomik, mekanik ve topoğrafik sorunlar çözülünce, sonunda sıra para meselesine geldi. Gereken meblağ herhangi bir kişinin, hatta herhangi bir devletin istenen milyonları karşılayamayacağı kadar büyüktü. [...] Birleşik Devletler'in büyük kentlerinin hepsinde hisse alımı için başvuru listeleri asıldı, merkez büro Baltimore Sokağı, No. 9'daki Baltimore Bank'taydı. Ayrıca iki kıtanın çeşitli devletlerinde bulunan şu bankalarda da hisse satın alma başvuruları kabul ediliyordu:
>
> [...]
> İstanbul'da, Osmanlı Bankası.
> [...]
>
> Jules Verne, 1865[1]

Osmanlı Bankası'nın faaliyetleri çok mütevazı bir şekilde başlamıştı. Bankanın ilk bürosu Osmanlı başkentinin finans merkezi Galata'da açıldı. Bir ay sonra da liman kenti İzmir'de bir şube açıldı. Şubenin bu kadar çabuk kurulmasının gerekçesi kent ile batı arasındaki ticari ilişkilerdi. Ekim 1856'da benzer umutlarla, Doğu Akdeniz havzasının en hareketli limanlarından birinin ticari kaynaklarından faydalanmak amacıyla Beyrut şubesi açıldı. Bölgenin en cazip ticaret merkezi olan İskenderiye, Bank of Egypt'e verilen münhasır haklar nedeniyle erişim alanı dışında kalıyordu. Osmanlı Bankası'nın kuruluş belgesi bu konuda açık ve netti: "Anılan şirket, İstanbul'da bankacılık yapmak amacıyla [...] kurulacak, banka şubeleri Mısır dışında tüm Türk Topraklarında bulunabilecektir."[2] Weikersheim'ın tavsiyesi uyarınca, aynı yıl sonunda Kalas'ta (Galatz) dördüncü bir şube açıldı;[3] bunu yıllar sonra 1861'de Bükreş şubesi izleyecekti.[4]

Bankanın faaliyetleri esas olarak ticari işlemlerle—özellikle de senet ve

---

[1] Jules Verne, *De la terre à la lune. Trajet direct en 97 heures* (Paris, [1865]), s. 122.

[2] OBA, Osmanlı Bankası'na İngiltere kraliçesi tarafından verilen şirket kuruluş belgesi, 24 Mayıs 1856.

[3] Kalas şubesini, "yerli müdür ve murakıp" Alfred Lomax Powell yönetiyordu (OBA, I.A 23981, Osmanlı Bankası prospektüsü, [1856]).

[4] A. Authcman, *age.*, s. 11-12.

poliçe iskontosu—ve mevduat bankacılığıyla sınırlıydı.[5] "İstanbul'daki bankanın işlerinin idaresiyle ilgili talimatlar" konusunda hazırlanmış bir taslakta, bankanın yapısı ve operasyonları ayrıntılı olarak anlatılıyordu. İstanbul'daki bankanın kadrosu, veznedarlar ve kâtipler dışında, bir murakıp, bir müdür, bir muhasebeci, bir denetçi ve bunlara yardımcı bir yerel idare heyetinden oluşacaktı.[6] Operasyonlar ise üç ana başlık altında gruplandırılmıştı: Değerli kâğıt iskontosu ve kambiyo; mevduat hesapları ve kredili hesaplar; ürün karşılığı avanslar. İskonto ve kambiyo işlemleri çok ihtiyatlı bir şekilde yapılacaktı. "Mümkün olan her halde" ek teminat veya ipotek istenecek, ama yine de, yerel idare heyeti, teminatlardan bağımsız olarak, ilgili "tarafların karakter ve sorumluluklarını" araştırmakla yükümlü olacaktı. İdare heyeti "çok büyük bir meblağın, ne kadar saygın olursa olsun tek bir işletmenin teminatına bağlı olması durumuna karşı temkinli olmak gereği" konusunda da uyarılıyordu.[7]

Mevduat hesapları teşvik edilecek ve "Türklere ve başkalarına bankanın sunduğu olanaklardan yararlanmaları için her türlü akla yakın teşvik sunulacaktı." İdare heyetinin faiz verilecek asgari mevduat miktarını belirlemesi istendi. Ayrıca, mevduat faizleri cari faiz oranlarının üçte ikisini aşmayacaktı. Ancak bu hükme biraz esneklik getirilerek, yerel idare heyetinin "yerli halkın güvenini kazanmak ve onları banka aracılığıyla ve bankayla çalışmaya teşvik etmek için," zaman zaman faiz oranlarını yükseltmesine izin verildi.[8]

Ürün karşılığı verilecek avanslar söz konusu olduğunda, idare heyetinin iskonto ve kambiyo işlemlerinde olduğundan daha da büyük ihtiyatla hareket etmesi isteniyordu. Bozulabilir mallardan kaçınılacaktı; toplanmamış ekin karşılığı avans verilmesi kesinlikle yasaktı ve verilen avans miktarı malın değerinin üçte ikisini asla aşmayacak, malın piyasa fiyatında bir düşme olması halinde sistematik olarak yeniden değerlendirme yapılacaktı.[9]

Genel anlamda bakılacak olursa, bankanın aldığı sonuçlar oldukça tatminkârdı. 1856 yılı sonunda, altı aylık faaliyetten sonra, banka 31.479 £ net kâr etmiş ve hisse başına 15 şilin kâr payı dağıtmış olmakla övünebiliyordu.[10] Bunu izleyen yarıyıllar—banka yılda iki kez mali durum raporu

---

[5] A. du Velay, *age.*, s. 133.

[6] OBA, LA 23983, *The Ottoman Bank. (Draft Proposed). Instructions for the Management of the Affairs of the Bank in Constantinople* ([Londra], [1856]), s. 5-6. Kadro elemanları olarak belirlenen ilk isimler için bkz. yukarıda s. 52. İdare heyeti Charles Hanson, J. N. Black ve John Hardy'den oluşuyordu (OBA, LA 23981, Osmanlı Bankası prospektüsü, [1856]).

[7] OBA, LA 23983, *Instructions*, s. 12-13.

[8] *Ae.*, s. 13.

[9] *Ae.*, s. 14.

[10] A. du Velay, *age.*, s. 134.

hazırlayarak çalışıyordu—bu kârlılık eğilimini doğruladıysa da, kârlarda belirli bir düzensizlik ve bu kârların bir kısmını dağıtılmamış kâr payı olarak ihtiyat fonlarına kanalize etme yönünde belirgin bir eğilim mevcuttu. Banka 1863'te varlığı son bulunca kadar, ortalama yüzde 10'un üstünde kâr payı dağıttı. Bankanın tasfiyesinden sonra gerçekleştirilen ihtiyat fonlarının nihai dağıtımı da katılacak olursa, ortalama kâr payı yüzde 13,5'i buluyordu.[11]

Her ne olursa olsun, bankanın işlem hacmi beklenenin oldukça altında kalmıştı. Mevduat bankacılığının, yastık altında biriktirme gibi yerleşmiş ve daha geleneksel tasarruf biçimleriyle yarışmak zorunda kaldığı bir ülkede mevduatlar sınırlıydı. Bunun da ötesinde, türlü çeşitli spekülasyon türlerinin—hükümet bonoları da dahil—daha yüksek getiri sağlamasının muhtemel olduğu bir dönemde, banka pek para çekemiyordu. Bu durum özellikle de, ticaret topluluğunun iskontoya mali zaafın bir tür itirafı olarak baktığı İstanbul'da geçerliydi. Bankanın bazı ticari işlemleri gerçekleştirmede karşılaştığı güçlüklerin çoğu imparatorluktaki parasal istikrarsızlık ve mali sıkıntıdan kaynaklanıyordu. Kaimelerin herhangi bir düzenleyici müdahale olmaksızın sürekli değer kaybetmesi kambiyo işlemlerini ciddi biçimde aksatıyordu.[12] Bütün bu zorlukların üstüne, banka, kendisinin kambiyo ve hükümete kısa vadeli borç piyasalarındaki rekabetinden çekinen yerli finans çevrelerinin düşmanca tutumlarıyla da karşı karşıya kalıyordu. Bu düşmanlık bankanın adını lekelemeyi ve yerel piyasada üstlendiği operasyonları engellemeyi hedefleyen birtakım girişimler yapılmasına yol açtı.[13]

---

[11] A. Autheman, *age.*, s. 16.

[12] Batıdaki ticaret bankacılığı ile yerli uygulamalar arasındaki uyumsuzluk sorunu ve keşmekeş içindeki para sisteminin yaptığı istikrarsızlaştırıcı etki, banka daha kurulmadan, potansiyel yatırımcılara bir uyarı şeklinde dile getirilmişti: "Avrupa sermayeli bir bankanın ilk yapması gereken, bir anda değiştirilmesi mümkün olmayan ülke geleneklerinde bu bakımdan bir reform gerçekleştirmektir. Örneğin ödemelerin yapılış biçimini ele alın. Avrupa'da, düzgün bir poliçe veya bir çek verildiği takdirde bunun vadesinde ödenmesi şarttır, yoksa işyeri iflas etmiş sayılır. Türkiye'de böyle bir şey bilinmemektedir. Poliçe veya çeki ibraz edersiniz ve size defalarca yarın ya da yarından sonra gelmeniz söylenir, ya da size birkaç hafta sık sık da bir aydan fazla bir zaman sonrası için randevu verilir. Paranızı geri almak için, sıradan bir borcu geri almaya çalışıyormuşçasına uğraşır, zorluk çekersiniz. Aslında bir ticaret kanunu vardır ama, ülkenin alışkanlıkları kanuna baskın çıkmış durumdadır. Ödemelerdeki bu gecikme büyük ölçüde sabit bir para birimi olmamasından kaynaklanmaktadır. [...] Kâğıt para ile altın ve gümüş arasındaki sürekli dalgalanmalara çare bulunmadan, ticari işlemlere hiçbir şekilde düzen getirilemez" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 5 Nisan 1856).

[13] A. Autheman, *age.*, s. 12-15. İstanbul'dan bir "İngiliz tüccar"ın bankanın maruz kaldığı kötü muameleyi anlatmak için söylediği şu sözler, bu bakımdan ilginçtir: "Burada bir Ermeni sarrafa ne gözle bakıldığını bilirsiniz! İşte birinci ya da ikinci değil, belki üçüncü sınıf bir Ermeni sarraf düşünün. İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı işte bu kategoriye sokabilirsiniz" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 3 Eylül. 1860).

Bankanın sermayesinin çoğu Şark şubelerine tahsis edilmişti. 1857 yılının Temmuz ayında, sermayenin sadece 375.000 £'u ödenmiş iken, bu meblağın tamamı İstanbul (240.000 £), İzmir (60.000 £), Beyrut (45.000 £) ve Kalas (30.000 £) tarafından alındı.[14] Altı ay sonra—o zamana kadar 500.000 £'luk sermayenin neredeyse tamamı ödenmişti—İstanbul'a tahsis edilen sermaye 300.000 £'a çıkarılırken,[15] Londra sadece 50.000 £ aldı.[16] Ancak, 1863'te ticaret yaşamının sonuna doğru, bankanın kaynaklarını kullanım şeklinde büyük bir değişiklik meydana gelmiş, 550.000 £'a çıkarılan ödenmiş sermayenin sadece 286.000 £'u Şark'a tahsis edilmişti. Tüm kanıtlar bankanın Osmanlı topraklarındaki yatırımlarıyla bağlantısını kesmekte olduğu yönündeydi.[17]

Bu durum bankanın işleyişinde hissedilen bir hastalığın açık bir yansımasıydı. Kârın şubeler arasındaki dağılımını daha yakından incelemek sorunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir. 1859 başlarında hazırlanan bir rapora göre, kârın yüzde 80'den fazlası İstanbul şubesi kaynaklıydı. İzmir sadece yüzde 7 ile ikinci sıradaydı; Londra bürosu da yüzde 6,4 ile neredeyse İzmir'e eşit durumdaydı. Kalas ve Beyrut kârda sırasıyla yüzde 2 ve yüzde 4 payla çok gerilerden geliyordu.[18] Böylesine dengesiz bir durum, bankanın nisbi ticari başarısızlığından kaynaklanıyordu. Çünkü İstanbul'un diğer şubeler karşısındaki ezici üstünlüğü bile, ticari faaliyet konusunda gösterilmiş bir başarının meyvası değildi. Tam tersine, Osmanlı başkentindeki kârın çoğu hükümete çıkarılan avanslardan ya da sergilerin iskontosundan elde ediliyordu. 1857 sonunda, devlete çıkarılan bu tür avansların tutarı 200.000 £'u buluyordu, ki bu da bankanın aktiflerinin beşte birinden fazlasına eşitti; bu durum sonraki yıllarda da değişmeden sürecekti.[19]

Öyleyse sorun, Osmanlı Bankası'nın "normal" işlemler vasıtasıyla yeterince kâr yapamamasıydı. Bankacılığın yeni bir şey olması, yerli banker ve tüccarların rekabeti ve piyasanın istikrarsızlığı bankanın ticari temelini sağlam bir zemine oturtmasını güçleştiriyordu. Kalas şubesinin durumu 1856 ve 1857'de, şüpheli alacakların birikmesi nedeniyle ciddi biçimde tehlikeye düşmüştü. 1860'da, Lübnan'da çıkan siyasi karışıklıklar ticaretin

[14] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Mevduatlar özel komitesinin 6 Temmuz 1857 Pazartesi tarihli toplantısı.

[15] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Mevduatlar özel komitesinin 25 Şubat 1858 Pazartesi tarihli toplantısı.

[16] A. Autheman, *age.*, s. 15.

[17] *Age.*, s. 16.

[18] OBA, LA 23979, Üst Komite Tutanak Defteri, Mevduatlar özel komitesinin 22 Şubat 1859 Salı tarihli toplantısı.

[19] A. Autheman, *age.*, s. 13-14.

durmasına yol açınca, Beyrut şubesi neredeyse kapatılacaktı.[20] Başlangıçta aksine iddialarda bulunulmuş olmasına karşın, bankanın geleceğinin Osmanlı devletinin finansmanıyla ilişkili işlemlerde yattığı giderek açıklık kazanıyordu.

Ancak bir ticaret bankası olarak kurulmuş olan Osmanlı Bankası, böyle bir rolü gereğince yerine getirmek için gerekli statü ve yapıya sahip değildi. Dolayısıyla bankayı bu tür işlemlere meşru bir şekilde girişebilecek daha "resmi" bir kuruma dönüştürmek gerekliydi. Daha Mayıs 1856'da—yani daha banka resmen açılmadan—idare heyeti bir istikraza aracılık edilmesi ve bununla bağlantılı olarak da bankanın "milli" banka statüsüne yükseltilmesi üzerine planlar yapıyordu.

> İdare heyeti istikraz önerisine Osmanlı Bankası açısından en önemli mesele olarak bakmakta, mümkün olduğu takdirde bankanın bir Milli Banka olarak tesis edilmesi önerisinin, bu daha büyük ve kendilerine göre daha önemli operasyona tabi kılınmasını arzu etmektedir.[21]

İstikrazın iki şekilde olması düşünülüyordu. Birisine daha fazla bir ayrıntı verilmeden "büyük operasyon" deniyordu. İkinci seçenek—küçük istikraz—5.300.000 £'u aşmayan bir meblağdan ibaretti. Banka, Donon and Co.[22] ve Thomson, Bonar and Co. ile birlikte istikraza aracılık edecek, Mihran Düz ve Zarifi ise Osmanlı tarafında hizmetlerini sunacaklardı.[23] İstikraz için teminat olarak "Başkanın elde edebileceği herhangi bir teminata ilaveten, İstanbul'daki gümrük gelirleri" tahsis edilmişti.[24]

Muhtemelen istikrazın pazarlık safhasını kolaylaştırmak ve Osmanlı hükümetini niyetinin ciddi olduğuna ikna etmek için, idare heyeti Temmuz 1856'da bankaya, hazine-i hassaya 20.000.000 kuruş avans çıkartma yetkisi verdi:

> Osmanlı Bankası ilk büyük operasyonunu yapma arifesindedir. Padişah kendi kullanımı için 20.000.000 kuruş ya da yaklaşık 150.000 £'luk bir borç için

---

[20] *A.e.*, s. 13.

[21] OBA, LA 23989/1, Osmanlı Bankası. İdare heyeti başkanına yol gösterici olması açısından sarayın genel görüşleriyle ilgili gözlemler, 8 Mayıs 1856.

[22] Donon, 1860 Mirès istirazının destekleyicilerinden biri olarak daha sonra tekrar ortaya çıkacak olan Parisli bir bankerdi (bkz. aşağıda dipnot 109).

[23] Darphane emini Mihran Düz ve Galata'nın ileri gelen Rum bankerlerinden Zarifi, 1853'teki ilk 'yerli' Osmanlı Bankası'nın kurucuları arasındaydılar. Bu Osmanlı tebaalarının iş içindeki yerlerine şu ilgi çekici sözlerle değiniliyordu: "Başkan kuşkusuz öncelikle şahsen ilişki kurarak, Mihran Düz ve Zarifi'yi projeye, göründüğü kadarıyla, bu kadar büyük samimiyetle katılmaya iten gerekçelerin tam olarak ne olduğunu anlayacak ve bu amaçların, tabii eğer kendilerini harekete geçiren güç para ise, bu bakımdan zarara uğramayacakları anlatılarak, muhtemelen daha büyük istikraz operasyonuna destek olmaya yönlendirilebilecektir (*Ay.*).

[24] OBA, LA 23989/1, Sarayın genel görüşlerine ilişkin gözlemler, 8 Mayıs 1856.

bankaya başvurmuş, banka yönetimi de merkeze telgraf çekerek padişahın arzusunu yerine getirme yetkisi istemiştir. Bu ilk adım yerli tefecilerle saygın bir Avrupa bankacılık kurumu arasındaki farkı ortaya koyacaktır. Saray yüzde 22 faizle borç almaya alışıktır, bu da biriken faizlerin bu kadar muazzam miktarlara ulaşmasını bir ölçüde açıklar.[25]

Yine de—ister küçük ister büyük—bu borç verilmedi,[26] Temmuz başında çıkan haberler böyle bir projenin varlığını yalanlar gibiydi.[27] Bir "milli banka" kurulması planına gelince, işler beklenmedik bir mecraya dökülmeye, Osmanlı Bankası'nın imtiyazı elde etme umudu, hükümetle görüşmelerinde sağladığı dikkate değer gelişmeye karşın yavaş yavaş kırılmaya başlamıştı. Bankanın "doğal" beklentilerinin önünü başlıca iki engel kesiyor gibiydi. Bir taraftan sadrazam, muhtemelen her iki tarafın da nüfuzunu sınırlama amacıyla, bu imtiyazları sadece bir İngiliz-Fransız ortaklığına vermeye razı görünüyordu.[28] Öteki taraftan, devlet bankası imtiyazı için bir tür ihale düzenleyip, daha rekabetçi bir ortam içinde müşteri kızıştırmaya kararlı gibiydi. 1856 yılı Ağustos ayının başında, hükümetin bir devlet bankası kurma niyetini duyurmasıyla bu yönde bir ilk adım atıldı. Duyuruda bankanın sermayesinin 3.000.000 £ olacağı ve kendisine buna eşit miktarda banknot ihraç etme yetkisi verileceği belirtiliyordu. Daha da önemlisi bu bankanın kurulması, kâğıt ve mağşuş paranın tedavülden çekilmesi için, yüzde 90 emisyon kuruyla yüzde 5 faizli 5.000.000 £'luk bir istikrazın gerçekleştirilmesi koşuluna bağlanmıştı. Başvurusu herkese açık olan imtiyaz, istikrazın tamamını ya da en büyük kısmını alanlara verilecekti.[29] Bu, Osmanlı Bankası için her bakımdan ağır—kimilerine göre gayrı ahlaki—bir darbeydi. Banka kendini birdenbire, "normal" hakkı olduğunu düşündüğü bir imtiyaz için başkalarıyla yarışmak zorunda buldu.[30] Teklif

[25] OBA, LA 23981/9, *Times* kupürü, 16 Temmuz 1856.

[26] A. Autheman, *age*., s. 13.

[27] "Şu sırada bir devlet istikrazı tasarlanmadığı anlaşılmış görünüyor" (OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 7 Temmuz 1856).

[28] "Genel olarak, Londra'daki Osmanlı Bankası'nın temsilcisi ve bu alandaki ilk kişi olma sıfatıyla Mr. Layard'ın Osmanlı hükümetinden bazı özel imtiyazlar alacağı varsayılıyordu. Ancak göründüğü kadarıyla, sadrazam ne İngiliz ne de Fransız kapitalistlerine tek başlarına bu türde herhangi bir şey vermemeye kararlı. Bu nedenle, iki tarafın çıkarları arasında bir birleşme olacağı sanılıyor; ki bu da yaratacağı sonuçlar açısından iki taraftan herhangi birine diğerinin sahip olmadığı özel bir imtiyaz verilmesinden daha tatminkâr olacaktır" (OBA, LA 23,982, *Globe* kupürü, 15 Temmuz 1856).

[29] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 9 Ağustos 1856. Makalede, Osmanlı tahvillerinin Londra piyasasında halihazırdaki durumundan ve kurumdan daha da başka meblağlar talep edileceği ihtimalinden ötürü, "saygın kapitalistlerin bu proje üzerinde durmak istemesi ihtimali çok düşük görünmektedir" sonucuna varılıyordu.

[30] "[Bir ulusal banka kurulması] müzakerelerinin yürütülüş biçimi, Türkiye'ye sermaye yatırma düşüncesinde olan herkesi tiksindirmeye yeter. Farklı tekliflerin sunulmuş olduğu Şura-yı Devlet aylar önce Osmanlı Bankası lehine karar aldı ve nazırlara şirket temsilcileriyle

davetine, 32 maddelik ayrıntılı bir proje eşlik ediyordu; fakat davet batılı finans çevrelerinde büyük kuşkuyla karşılandı. İmtiyazı tek bir istikraz operasyonunun—üstelik de böyle gerçekçi olmayan faizlerle—başarılması koşuluna bağlamak çok tehlikeli bulunuyordu, oysa aslında göz önüne alınması gereken müstakbel kurucuların uzun vadedeki güvenilirliği ve sağlamlığıydı.[31]

Nihayet yıl sonuna doğru Osmanlı Bankası Bâbıâli'ye bir teklif verdi. Ancak bu proje Osmanlı hükümetini tatmin etmeyi başaramadı. Teklifte, özellikle operasyona bağlanacak sermaye konusunda, net bir plan yoktu. Ancak hükümetin başlıca itirazı Osmanlı tebaasının bu "milli" projenin dışında bırakılmasıyla ilgiliydi. Teklif Osmanlı tebaasının katılımına açıktı, ancak bankanın idaresine gelmeleri engellenmişti.[32] Layard, o sırada sadrazam olan Reşid Paşa'ya yazdığı bir mektupta, İstanbul'daki idareyi denetlemek üzere bir Osmanlı yüksek görevlisi atanarak bankaya ulusal bir nitelik kazandırılabileceği fikrini vermişti. Asıl denetim ise Londra ve Paris'te hissedarları temsil eden iki komitenin elinde kalacaktı. Layard'ın önerisi, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kuruluşunda kullanılacak olan modeli, ilginç bir şekilde, yedi yıl kadar önceden tasarlamış oluyordu. Banque de France modeline göre kurulacak bir banka düşüncesinden yana olan Reşid Paşa'nın dediği dedikti.[33]

Osmanlı hükümetinin konumunu güçlendiren, rekabete açık bir ortam yaratabilmiş olmasıydı. Burada bir devlet bankası kurulması konusunda hükümetin gözünde bir adım öne çıkmak için yarışan tek grup Osmanlı Bankası değildi. Pereire projesi başarısızlığa uğramıştı, fakat anlaşma için sırada bekleyen başkaları vardı. Hatta bir proje—muhtemelen Baltazzi'nin götürdüğü proje—28 Temmuz 1856'da "Banque Orientale" (Şark Bankası) adıyla hükümetten yetki bile almış, fakat faaliyetlerini başlatamamıştı.[34]

---

müzakere yapma yetkisi verdi. İşler yavaş ama pürüzsüz yürüdü; son günlere gelinceye kadar, o kadar ilerlemişti ki her an bir irade-i hümayûn çıkması beklenir olmuştu. Fakat son günlerde bankanın aracısı Mr. Ivan'a beklenen irade yerine, hükümetin şirketin koşullarını yazılı olarak resmileştirmesini istediğine, bunun bilâhere rakip gruplara ulaştırılacağına ve, daha avantajlı olması halinde bu grupların teklif edeceği koşulların kabul edileceğine ilişkin haberler ulaştı. Bu da, şirketin Türk hükümetiyle dört ayı aşkın bir süredir yürüttüğü pazarlıklar sonunda, bugün başladığından daha dezavantajlı bir konuma gerilediği anlamına gelmektedir" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 15 Ağustos 1856).

[31] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Ağustos 1856.

[32] H. Exertsoglou, *age.*, s. 126.

[33] A. Autheman, *age.*, s. 21.

[34] Bu projeden sadece C. Işıksal, *agm.*, s. 72'de söz edilmektedir. Yazar Osmanlı arşivlerinde bulunan bir iradeden (Name-i hümayun defteri, c. 12, s. 139) söz eder ve iradenin bir bölümünü kendi ifadesiyle açıklar. Buna göre girişim bir *société anonyme* (anonim şirket) olarak tarif edilmekte, ama terim dönemin Osmanlı terminolojisinde henüz bulunmadığı için, bu tarif oldukça karışık bir şekilde yapılmaktadır. Baltazzi ile muhtemel bir bağlantı fikri de,

"Aracılarının büyük güvensizlik yaratmaya başlayan davranışları" yüzünden durumları—Ahmed Vefik Paşa'ya göre—çok umutsuz göründüğü halde, Rothschild'ler hâlâ projeleri için lobi yapıyorlardı.[35] Aslında, 27 Ağustos 1856 tarihli *Globe*'da çıkan bir haber tam tersini söyler gibiydi: "Rothschild'lerin daha iyi teklifler yapması üzerine, Baltazzi'lerin (!) kurmayı planladığı banka durduruldu."[36] Aynı gazete birkaç gün sonra da Osmanlı hükümetinin Rothschild'leri Osmanlı Bankası ile biraraya gelmeye zorlamak ister gibi göründüğü haberini verdi, ama böyle bir işbirliğinin başarılı olma şansının çok düşük olduğu da belirtiliyordu.[37] "Yerli" kapitalistler—büyük ihtimalle yine Baltazzi—hükümete yeni bir proje sunmaya hazırlanıyor,[38] aynı zamanda da Rothschild'ler ve Osmanlı Bankası ile birleşmeyi teklif ediyorlardı. Bu teklifin her ikisi tarafından da geri çevrildiği bildirildi.[39] Okuyucularına sürekli olarak, "ulusal" çıkarlara bağlılıkları yabancılardan da fazla kuşku götüren insanlardan yarar beklenemeyeceğini hatırlatan İngiliz basını, yerli projeye ateş püskürüyordu.[40]

Osmanlı hükümetinin ilan ettiği ihaleyi başlatmakta belirgin bir tereddüt

---

o sırada Divan-ı Vala üyesi olan Ahmed Vefik Efendi'nin (daha sonra Paşa) Layard'a yazdığı bir mektupta yer almaktadır. Mektup "Baltazzi'nin [projesinin], sadece herhangi bir sonuca ulaşılmasını engellemeyi amaçladığı"ndan söz etmektedir (Ahmed Vefik Efendi'den Layard'a mektup, 18 Ağustos 1856, orijinali bize bu bilgiyi verme nezaketini gösteren Sinan Kuneralp'in koleksiyonundadır). Aynı mektuptan, projede M. Lesh (leş) isminde bir başka hissedar daha bulunmaktadır ve bu zatın ismi Galata borsasında biraz da hayret uyandırmıştır. Bu projenin, 27 Ağustos 1856 tarihli *Times* gazetesinde "Bank of Constantinople" diye söz edilen projenin ta kendisi olması ihtimali de vardır. Marsilya'dan gelen bilgilere göre, bu bankanın satışa arz edilen 500.000.000 kuruşluk hissesinin 300.000.000 kuruşluk kısmı bir gün içinde alıcı bulmuştu (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Ağustos 1856). 22 Ağustos 1856 tarihli benzer bir atıfta da, "en önde gelen Rum ve Peralı bankerlerin oluşturduğu bir birliğin" böyle bir bankayı yabancı sermayeden katkı almadan kurma çalışmaları yürüttüğü kaydedilmektedir. Bir milli bankanın milli sermaye ile kurulmasını ilke olarak kabul eden makale, yine de bu durumun, bizzat baş müsebbipleri arasında olanlar tarafından düzeltilebilmesi umudunun çok az olduğuna da işaret ediyordu (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 22 Ağustos 1856).

[35] Ahmed Vefik Efendi'den Layard'a mektup, 18 Ağustos 1856, Sinan Kuneralp koleksiyonu. Oldukça garip bir şekilde, *Globe* gazetesi 13 Haziran 1856'da, okuyucularına "Osmanlı Bankası'nın Alphonse Rothschild ve Isaac Pereire idaresinde kurulduğunu ilan eden" haberlerin Marsilya'ya ulaştığını duyurdu. Haberde devamla şöyle deniyordu: "İstanbul'dan daha sonra içeriden sızan haberlere göre, Osmanlı hükümeti Isaac Pereire ve Alphonse de Rothschild'e İstanbul'da bir banka kurma imtiyazı vermiştir; ancak imtiyazın ayrıntıları konusunda henüz bilgi yoktur" (OBA, LA 23,982, *Globe* kupürü, 13 Haziran 1856). Bu şekilde ulaşan bilgilerde Osmanlı Bankası'nın kurulması ile Rothschild'ler tarafından sürdürülmekte olan müzakerelerin birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Pereire'ler—eski rakipleri—ile aralarında olduğu söylenen ilişki de ciddi bir kuşkuyla karşılanmalıdır.

[36] OBA, LA 23,982, *Globe* kupürü, 27 Ağustos 1856.

[37] OBA, LA 23,982, *Globe* kupürü, 5 Eylül 1856.

[38] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 11 Eylül 1856.

[39] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 22 Ekim 1856.

[40] OBA, LA 23,982, *Times*, 11 Eylül 1856 ve *Daily News*, 26 Aralık 1856 kupürleri.

içine düşmesi durumu daha da gerginleştirdi. Sonunda, ihaleye katılanların teklif verme tarihi 11 Ekim 1856 olarak belirlendi. Ancak 28 Ağustos'ta duyurulan koşullarda son dakikada bir değişiklik yapılmış ve istikrazın miktarı 5.000.000 £'dan 8.000.000 £'a çıkarılmıştı.[41] İhaleye dört teklif sunuldu: Osmanlı Bankası, Rothschild'ler, "yerli ortaklık" ve basında, daha önce de İzmir-Aydın demiryolunun imtiyazını aldığına dair yanlış haberler çıkan Wilkin'in başını çektiği bir grup.[42] Bunlar arasında Rothschild firmasının başarılı olma ihtimali en yüksek görülüyordu.[43] Bu düşünce muhtemelen, firmanın hükümete yüzde 8 faiz ve yüzde 2 komisyonla 25.000.000 kuruşluk istikraz temin etmiş olmasından kaynaklanıyordu.[44] Beşinci proje ise ihaleye katılmayı başaramamıştı. Sir Joseph Paxton güçlü politikacılar ve yatırımcılardan bir grup oluşturarak 7.000.000 £ sermaye ile bir Banque de Turquie / Bank of Turkey kurulmasını önermişti. Proje aynı zamanda bayındırlık işlerinde, özellikle de demiryollarında büyük altyapı yatırımları yapılmasını öngörmekteydi.[45] Ancak hükümetin koşullarını yerine getiremediği anlaşılan proje, ihaleden çıkarıldı.[46]

Kendilerinden en çok bahsedilen üç proje, şaşırtıcı bir şekilde, hükümeti tatmin etmedi ve Ocak 1857'de ihaleyi Wilkin'in projesinin kazandığı duyuruldu. Osmanlı Bankası tarafından hazırlanan bir rapora inanılacak olursa, Bâbıâli'nin koşullarını kabul eden tek grup Wilkin'inki olmuştu:

> İdare heyeti nüfuzlu Fransız gruplarıyla birlikte Bâbıâli'ye, Türk hükümetinin maliyesini tatmin edici bir temele oturtmak arzusunu tam olarak hayata geçirecek şekilde tasarlanmış olduğuna inandıkları teklifler yaptılar; fakat heyet azaları—(Rothschild firması ve İstanbul Bankerleri Ortaklığı ile birlikte)—Bâbıâli tarafından getirilen karşı teklifi, ileri sürülen koşulların bir ticaret bankasının meşru operasyonlarının çerçevesini aşan spekülatif müta-

---

[41] OBA, LA 23,982, *Times* kupürleri, 17, 21 ve 29 Ekim 1856.

[42] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 15 Ekim 1856. Aslında Eylül 1856'da bu imtiyazı elde eden Wilkin değil, parlamento üyeleri Wythes, Rixon ve William Jackson ile birlikte hareket eden Paxton idi. (OBA, LA 23,982, *To the Shareholders in The Ottoman Railway from Smyrna to Aidin*, 15 Ağustos 1860).

[43] OBA, LA 23,982, *Globe* kupürü, 1 Kasım 1856.

[44] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 9 Ekim 1856.

[45] Grupta, Autheman tarafından bir "demiryolu baronu" olarak adlandırılan Paxton'un kendisi dışında (*age*., s. 21), Londra-Brighton Hattı yönetim kurulu başkanı S. Laing, Demir İşletmeleri'nden A. Darby, Telgraf Şirketi'nden J. A. Chowne ve E. J. Ewar, E. Cangley ve N. Jackson adlı parlamento üyeleri vardı (H. Exertsoglou, *age*., s. 131, n. 2). Yukarıdaki 42. dipnotta verilen bilgilerden de göründüğü kadarıyla, Paxton, İzmir-Aydın demiryolunun imtiyaz sahipleri arasında yer almaktaydı.

[46] Bu projenin neden ve ne zaman başarısızlığa uğradığı belli değildir. İzmir-Aydın demiryolu imtiyaz sahibi olarak Wilkin'in adının geçmesinin iki adamın birbirine karıştırılmış olduğunu gösterdiği ve diğer üç proje ile rekabet edenin Paxton'un projesi olduğu bile düşünülebilir. Ancak ihalenin nihai sonucu—Wilkin'in zaferi—böyle bir savı geçersiz kılmaktadır.

laalar ihtiva ediyor olması gerekçesiyle geri çevirmeyi görev bildiler.[47]

Bu ihaleyi bir rakibin kazanması karşısında duyulan öfke miydi, yoksa gerçek bir fikir ayrılığı mı? Verilen teklifler ve ihale sırasında yapılan pazarlıklar konusunda ayrıntılı bilgi olmadan bunu söylemek mümkün değil. Ancak kesin olan bir şey var. Osmanlı Bankası ihaleyi kaybetmişti ve kendisinden beklenen "işlerini, şimdiye kadar izlediği plan uyarınca basit bir ticaret kurumu olarak yürütmesi" idi.[48] Wilkin'in Türkiye Milli Bankası'na (Banque Nationale de Turquie) gelince, projenin niteliği konusunda karışık ve çelişkili haberler geliyordu.[49] İşler ancak 5 Mart 1857'de imtiyazname imzalandıktan sonra biraz açıklık kazandı.[50] Bankanın sermayesi 10.000.000 £ olacak, bu miktarın 12.000.000 £'a kadar yükselme imkânı açık olacaktı. Mukavele otuz yıl süreyle geçerli olacak ve banka toplam 15.000.000 £'a kadar banknot ihraç etme imtiyazına sahip olacaktı. İlginçtir ki, imtiyazın koşulu olarak açıklanmış olan istikrazın sözü bile edilmemişti. Ancak bankanın toplam değeri 7.000.000 £ olarak tahmin edilen tedavüldeki tüm kâğıt ve mağşuş parayı karşılığını ödeyerek piyasadan toplamayı üstlendiği belirtilmişti. Belli ki, istikrazın yerini, borçlanmanın nihai olarak hedeflediği şeyi gerçekleştirme konusunda yapılmış somut bir taahhüt almıştı. Projenin en çarpıcı yönlerinden biri—ve kuşkusuz komisyon üyelerini ikna etmesine yardımcı olan bir yönü—hükümet temsilcilerine bankanın idaresinde sağlanan büyük üstünlüktü. İdare heyeti bir başkan, bir başkan yardımcısı ve yirmi dört üyeden oluşacak, başkan ile başkan yardımcısı ve üyelerin altısı hükümet tarafından atanacaktı. Müteahhitlerin ve daha sonra da hissedarların gücü böylelikle on iki idare heyeti üyesini atamakla sınırlanmıştı. Hem *Times* hem de *Globe* gazeteleri fikir birliği içinde, projeyi "bütünüyle sağlam ve tatmin edici" olarak tanımlamaktaydı.[51] Yine de, kesin bir biçimde saptaması güç nedenlerle, banka ve Bâbıâli arasında "çok önemli görüş ayrılıkları" ortaya çıktı[52] ve

---

[47] OBA, LA 23,982, Kayıtlı Hissedarlar toplantısına sunulmak üzere hazırlanmış rapor, 26 Mart 1857.

[48] OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 5 Ocak 1857.

[49] OBA, LA 23,982, *Daily News*, 5 Ocak 1857, ve *Times*, 6 ve 12 Ocak 1857, kupürleri.

[50] H. Exertsoglou, *age.*, s. 126-128.

[51] OBA, LA 23,982, *Times* ve *Globe*, 16 Mart 1857, kupürleri. *Daily News*, aynı şekilde memnuniyetini ifade etmekle birlikte, bankanın fiili idaresi konusunda bazı kuşkulara sahipti; "bu kadar büyük miktarda batı sermayesi kullanan bir kurumun idaresinin Londra'da bulunmasının çok önemli bir nokta olduğunu" kaydediyordu (LA 23,982, *Daily News* kupürü, 16 Mart 1857).

[52] Osmanlı Bankası, "Bâbıâli'nin koşullarını kabul eden taraflarla Türk hükümeti arasında mevcut olduğu anlaşılan çok önemli görüş ayrılıkları giderildiği ve önerilen Milli Banka'nın kurulması için gerekli muazzam miktardaki sermayenin gelmesi kesinleştiği takdirde, idarecilerin Türk parasının mevcut memnuniyetsizlik verici durumunda meydana gelecek her türlü iyileşme-

Osmanlı hükümeti anlaşmayı neticelendirmek konusunda daha sonra isteksizlik gösterdi.[53] Ayrıca, Wilkin Londra'da hisselerin arzı için girişimde bulunduğu zaman, piyasanın operasyonu desteklemek konusunda aşırı derecede isteksiz olduğunu keşfetti.[54] Projeden vazgeçildi.

Böyle çok sayıda ve kimisi de birbirinin hemen hemen aynı olan projeleri takip etmek insana zor gelir.[55] Pereire Kardeşler, Osmanlı Bankası, Baltazzi ve "yerli kapitalistler", Rothschild'ler, Sir Joseph Paxton ve grubu, Wilkin ve ortaklarının her birinin kendi projeleri vardı.[56] Bazıları başarıya çok yaklaşmıştı, fakat sonunda Osmanlı hükümetinden 19 Mayıs 1858'de iradeyi alan dördüncü bir grup oldu.[57] Yeni bankanın adı, Paxton'un ilk projesindeki gibi Bank of Turkey idi. Türkçeye çevrilince isim Türkistan Bankası halini aldı. Burada kendisini hep "âli", "ebed-müddet", "şahane", "İslami" ya da ancak son zamanlarda "Osmani" olarak görmüş bir devlet, "Türkiye" sözünü—Fransızcadan biçimsiz bir çeviriyle—muhtemelen ilk kez resmi olarak kullanmış oluyordu.[58]

---

nin Osmanlı Bankası'na sağlaması muhakkak olan avantajlardan yararlanmaya hazır olacaklar"ını bir miktar coşkuyla bildiriyordu" (OBA, LA 23,982, Kayıtlı Hissedarlar Toplantısına Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor, 26 Mart 1857).

[53] "Önerilen Milli Banka'nın kurulması konusuna gelince, mesele altı ay önceki yerinde duruyor. Hükümet kabul edilemeyecek teklifler yaptı, dolayısıyla plandan şimdilik vazgeçildi" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Mart 1857).

[54] H. Exertsoglou, *age.*, s. 126-128; A. Autheman, *age.*, s. 22. Autheman hisselerin Londra piyasasında satışa arz edilişindeki zorluklardan söz eder. Exertsoglou ise projenin Londra'daki Osmanlı Bankası grubunun muhalefeti nedeniyle başarısızlığa uğramış olabileceğini ileri sürer.

[55] Paxton projesi konusunda epey karışıklık vardır. Autheman bunu hem az önce anlatılan Wilkin projesine bağlar, hem de sonunda 1858 yılında imtiyazname almayı başaran Bank of Turkey projesine. Böylece bu üç proje Paxton tekliflerinin birbirini izleyen üç aşaması olarak yorumlanmaktadır. Exertsoglou, Paxton'un Bank of Turkey projesi ile Wilkin projesi veya 1858 yılının 'başarılı' Banque de Turquie'si arasında hiçbir ilişki olmadığını çok ikna edici bir şekilde gösterir. Daha önceki bir çalışmamda ben de Autheman'da görülen karışıklığı yeniden aktardım (E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 28-29).

[56] Ağustos 1856'da Ahmed Vefik Efendi'ye göre, bir karara varılabilmesi pek muhtemel değildi: "Ali Paşa'nın nezareti gibi bir nezaretin böylesine bunaltıcı ve muazzam bir konuda hiçbir karara varamayacağını emniyetle ekleyebilirim" (Ahmed Vefik Efendi'den Layard'a mektup, 18 Ağustos 1856, Sinan Kuneralp koleksiyonu). Devlet adamı, mektubuna Layard'ı azimle devam etmesi için cesaretlendirerek son vermişti: "Sadece, bir süreliğine buraya geri dönmenizin ve başlamak üzere olan karmaşık mücadeleyi takip etmenizin doğru olacağını tekrarlayabilirim."

[57] H. Exertsoglou, *age.*, s. 129; C. Işıksal, *agm.*, s. 72; Veli H. Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Yarım Kalmış Bir Devlet Bankası Kurma Girişimi: Türkistan Bankası," *Toplumsal Tarih*, 62 (Şubat 1999), s. 54.

[58] Batılılar için Osmanlı İmparatorluğu hep Türkiye, Osmanlılar da Türkler olmuştu. Osmanlılar için İmparatorluk hep devlet olmuş, yüce (devlet-i aliyye) veya ebedi (devlet-i ebed-müddet) gibi üstünlük sıfatlarıyla tanımlanmış, Osmanlı toprakları için ise daha da çeşitli unvanlar kullanılmıştı: imparatorluğa ait (memalik-i şahane), iyi korunan (memalik-i mahrusa) ya da zamanla, müslüman (memalik-i islamiyye) gibi. Türk terimi sadece dar bir et-

Proje Bâbıâli'ye, Banque Générale de Suisse'in (İsviçre Genel Bankası) ve Londra'da birtakım bankerlerin desteğine sahip olduğunu söyleyen bir grubun iki temsilcisi tarafından sunulmuştu. Sermayesi, 50.000 hisseye bölünmüş 1.000.000 £'dan oluşacaktı ve kendini bir iskonto bankası olarak takdim etmekteydi. 18 Mart 1858'de heyet-i vükela iki temsilci tarafından sunulan dosyayla ilgili bir rapor hazırladı. Rapor çok olumluydu. Bankanın mali reformların uygulanması için sahip olduğu potansiyeli vurguluyor, başkanın ve başkan yardımcısının hükümet tarafından atanacağının, idare heyeti üyelerinin ise hissedarlar tarafından seçileceğinin altını çiziyor ve kurucuların beyan ettikleri sağlam teminatları ve Londra ve Paris'teki Osmanlı büyükelçilerine gayri kabili rücu olarak 20.000 £ teminat yatırmaya hazır olduklarını uzun uzadıya anlatıyordu. Rapor 21 Mart 1858'de sadrazama gönderildi ve ertesi gün padişahın onayladığı ibareisiyle geri geldi.[59] 19 Mayıs 1858'de 21 maddelik bir mukavelenin onaylanmasına dayalı resmi yetki belgesi çıkarıldı.[60]

Mukavele banka kurucularından dördünün adını veriyordu: Vilyam Gladsto (William Gladstone),[61] Mişel Emanuel de Dokonaki (! Michel

---

nik/aşiretle ilgili bir kavrama ya da en fazla, lisan-ı türkî (Türk dili) örneğinde olduğu gibi bir dil özelliğine değinmek üzere kullanılmıştır. Ondokuzuncu yüzyıldan önce, Osmanî veya Osmanlı terimi kullanıldığında, sadece ve sadece hükümdarlık eden hanedan anlaşılıyordu. Ancak ondokuzuncu yüzyıldadır ki, Osmanlı İmparatorluğu ile eş anlamlı bir terim, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (yüce Osmanlı devleti) veya Memalik-i Osmaniyye (Osmanlı toprakları) örneğinde olduğu gibi kullanılmaya başlandı. Osmanlı devletini tarif için kullanılan terminoloji konusunda ilginç bir tartışma için, bkz. Christoph K. Neumann, "Devletin Adı Yok — Bir Amblemin Okunması," *Cogito. Osmanlılar Özel Sayısı*, 19 (Yaz 1999), s. 269-283. Osmanlılar—özellikle de daha sonraki dönemlerde—batılıların, Türkiye ve Türk terimlerini kendilerini tarif etmek için kullandıklarını çok iyi bildikleri ve yabancı dillerde bunları kullanmakta hiç tereddüt etmedikleri halde, devlet bu terimleri İmparatorluğun en son günlerine kadar asla resmen benimsemedi. Ancak gündelik kullanımda—milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla birlikte—İmparatorluğun müslüman tebaalarını tarif etmek için Türk terimi giderek daha fazla kullanılmaktaydı. Ülke için ise, gençlikle kullanılan Türkiya kelimesi daha sonra Türkiye şeklini aldı. Fakat Türk teriminden oldukça uzun bir süre sonra çıkan bu terim, çok daha az kullanılıyordu. Bank of Turkey ismi çevrilirken Türkistan teriminin kullanılmış olması bu yeni kelimeler türetme işinin çok erken bir dönemine, ismin, "ülke" ile eş anlamlı Farsça -istan eki kullanılarak türetildiği bir zamana denk düşer. Bu terimin kullanılması, kurulan bankanın gerçekten "resmi" bir devlet kurumu olarak görülmediği fikrini uyandırır. Tabii, Osmanî sıfatının Osmanlı Bankası tarafından alınmış olmasının, çevirinin bu şekilde yapılmasını dayattığı da savunulabilir. Ancak bankayı gerçekten resmi devlet bankası haline getirecek olan şey—daha sonraki Bank-ı Şahane-i Osmani'de olduğu gibi—şahane (emperyal) sıfatının eklenmesini ya da ismin Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Bankası'nda (yüce Osmanlı devletinin bankası) olduğu gibi devlet ile açıkça ilişkilendirilmesiydi. Yine de insan, imtiyaznamenin 1. maddesinin bankanın bir "devlet bankası" olarak faaliyet göstereceğini belirlediğine dikkat etmemezlik edemiyor. (V. H. Aydın, *agm.*, s. 57).

[59] C. Işıksal, *agm.*, s. 73-74.

[60] *Ae.*, s. 72; V. H. Aydın, *agm.*, s. 57-58.

[61] Bu kişinin kimliğini geleceğin İngiltere başbakanı,William Ewart Gladstone (1809-

Emmanuel Rodoconachi),[62] Şarl Cilsin (Charles Gilsen) ve Ceneral Klabka (General Klapka); bu son iki kişi Banque Générale de Suisse'in temsilcileri ve Parlamento üyeleri olarak tanıtılmıştı.[63] Eski projesi bir önceki yıl dağılıp giden Wilkin de, girişime katılan İngiliz kapitalistlerini temsil etmek gibi ikinci derecede bir rolle de olsa, bu projenin bir parçasıydı.[64] Bu imtiyaz belgesine göre, Osmanlı hükümeti kuruculara bir devlet bankası oluşturmak amacıyla şirket kurma ve buna bağlı olarak hisse ihraç etme hakkını veriyordu. İmtiyaz otuz yıl süreyle verilmişti ve banka tüm imparatorlukta şube açma yetkisine sahipti, yönetimi ise İstanbul'da olacaktı. Yönetim bir başkan, bir başkan yardımcısı, dört müfettiş ve yirmi üyeli bir idare heyetinden oluşacaktı. Başkan, başkan yardımcısı ve iki müfettiş hükümet tarafından atanacak, diğer idareciler ilk üç yıl kurucular tarafından, sonraki yıllarda hissedarların çoğunluğu tarafından belirlenecekti. Ancak idarecilerin altısının Osmanlı tebaasından seçilmesi şarttı. İdare heyeti üyelerinin en az üçte biri İstanbul'da ikamet etmek zorundaydı. Sabit sermaye 1.000.000 £ olarak saptanmıştı, bunu 3.000.000 £'a çıkartma imkânı açıktı. Bankaya İstanbul'da ve bankanın bir şubesinin veya görevlilerinin bulunduğu her yerde yasal tedavüle sahip banknotlar ihraç etme imtiyazı verildi. Bu banknotlar İstanbul'da Pazar dışında her gün, şubelerde ise bankanın gelecekteki yönetmeliklerinin hükümlerine uygun olarak itfa edilebilecekti. Banka, banknotlarının değerinin en az üçte birine (ve ilk yıl boyunca yarısına) eşit değerde ihtiyat akçesi bulundurmak zorundaydı. Buna karşılık devlet kâğıt para ihraç etmemeyi ve başka hiçbir şirket ya da kişiye kâğıt para ihraç etme hakkı vermemeyi kabul ediyordu. Banka bütün vergi ve resimlerden muaf tutuluyordu. Devlet, bankanın askeri güvenliği ile ilgili gerekli önlemleri alacak ve bürolarının kurulması için gereken araziyi bağışlayacaktı. Banka gerektiği zaman hükümetin nakit ödemelerini yapma ve yapılan ödemeleri teslim alma rolünü üstlenmeyi ve hükümete yüzde 6 faizli hazine bonoları karşılığında avans çıkartmayı kabul etti.[65] Bu belgenin en ilginç yönü, hemen hemen beş yıl sonra 4 Şubat 1863'te imzalanan Bank-ı Osmanî-i Şahane İmtiyaznamesi ile arasındaki çarpıcı benzerliktir.[66]

Bank of Turkey'nin kurulma perspektifinin Osmanlı Bankası için ciddi bir darbe olduğu kuşkusuz. Ancak, banka bir türlü faaliyete başlayamadığı

1898) olarak belirlemek cazip görünüyorsa da, bu William Gladstone, Thomson, Bonar and Co. şirketinin ortaklarındandı (OBA, I.A 23,982, "The Ottoman Bank, 1856-1863", A. Mendes, tıpkı basım, *Stock Exchange*, 25 Eylül 1861).

[62] Londra'da ilişkileri olan, önde gelen bir Rum banker.

[63] V. H. Aydın, *age.*, s. 57.

[64] OBA, I.A 23,982, *Times* kupürü, 27 Eylül 1858.

[65] V. H. Aydın, *agm.*, s. 57-58; OBA, I.A 23,982, *Times* kupürü, 27 Eylül 1858.

[66] Bkz. s.83 ve Ek 4.

için bu tehlike sürekli erteleniyordu. Osmanlı Bankası, dolayısıyla, hâlâ faaliyette olan tek bankaydı; bu nedenle de devletle yaptığı operasyonları herhangi bir büyük engel çıkmaksızın sürdürebiliyordu. 1858 istikrazı bunu yapmak için elverişli bir fırsat daha sunacaktı. 3.000.000 £ ve ilave 2.000.000 £'luk opsiyon için Londra'dan Dent, Palmer and Co. ile imzalanan bu istikraz anlaşmasında teminat olarak İstanbul gümrük gelirleri gösterilmişti. İlk 3.000.000 £'luk tahvil o derece büyük güçlükle satılabildi ki, opsiyonel 2.000.000 £'luk tahvilin satılması yüzde 62,5'a düşürülmüş bir emisyon kuruyla 1859'u buldu.[67] Emisyonda 320.000 £ nominal değerli tahvili ve Aralık 1859'da satılmayan tahvillerin 620.000 £'luk bir kısmını daha satın alan Osmanlı Bankası aktif rol oynadı. İstikrazın beşte birine yakın bir kısmını üstlenmek bankaya sonuçta 15.000 £'un biraz üstünde bir kâr getirdi.[68] İngiliz piyasasının istikrazın teminatları ve ne şekilde kullanılacağı konusunda önemli kuşkuları vardı. Hatta kimileri, "borç parayla alınmış elmaslar içinde ışıl ışıl ışıldayan sultanları, dirseklerine kadar İngiliz altınları içine gömülmüş paşaları" tasvir edecek kadar ileri gitti.[69] Osmanlı Bankası bu tür eleştiri sahiplerine yönelik bir açıklamasında, elinde tahvil hamillerinin ve potansiyel alıcıların bankanın istikrazdaki iştirakinin sağlamlığı ve özellikle de padişahın ve ailesi ile çevresinin istikrazdan elde edilen parayı ne şekilde kullanabileceği konularındaki kuşkularını gidermeye çalışmıştı:

> İleri sürülen üçüncü itiraz istikrazın yönetimi konusunda idi. Padişahın paraya el koyacağı, paşaların da kullanacağı söylendi. Şimdi, kendi adıma, benim başına buyruk sultanlardan yana bir endişem yok. Padişahın, eşi ve ailesi üzerinde, her saygıdeğer İngiliz centilmeni kadar söz sahibi olduğuna ve padişahın ailesinin harcamalarını kontrol altında tutacağına inanıyorum.[70]

---

[67] A. du Velay, *age*., s. 150-151.

[68] A. Autheman, *age*., s. 14.

[69] Özellikle *Times*, padişahın kendi hanchalkının harcamalarını kısma çabaları konusunda ciddi kuşkular dile getiriyordu. Birçok makale bu 'reformlar' ile istikraz müzakerelerinin aynı zamana rastlamasının oldukça kuşku uyandırıcı olduğunu, bunun "on pound borç almak için yalvaran, hiç beklemediği halde parayı alınca bir saat sonra geri gelip beş pound daha isteyen beş parasız macerapcrest"e benzeyen müsrif insanların yaptığı "bir şarkvari ikiyüzlülük" gösterisi olduğunu ima etmekteydi (OBA, LA 23,982, *Times* kupürleri, 13, 15 Eylül ve 3 Kasım 1858).

[70] OBA, LA 23981/13, *Joint-Stock Ledger*'dan alıntı, 29 Eylül 1858. Aslında Sultan Abdülmecid'in yakın maiyetinin, özellikle eş ve kızlarının harcamalarının yerli bankerlere olan çok sayıdaki ve çok hacimli borçlara katkıda bulunmuş olduğu bilinmekteydi. Eşlerinden Serfiraz Hanım'ın (1837?-1905), tek bir yıl içinde 125.000 kese, ya da 625.000 lira borca girdiği söylenmektedir. Tarihçi Cevdet Paşa, bu hanımın 'doğuştan gelme' harcama kabiliyeti üzerine şu yorumu yapar: "Zat-ı şahane bu kanya pek ziyade meftûn ve mecbûr idi. Ol fettanenin dahi etmediği kalmadı. Masarifine Hazine-i Hassa değil, cihanın hazaini cem' olunsa kifayet etmez idi. Zat-ı şahane kendisini bundan alamayıp bu cihetle sair kadınlar nazarında kendisini müttehim gibi add ederek anlara dahi bir şey diyemiyordu. Anlar dahi biribiriyle

İstikraz, kaimelerin tedavülden çekilmesi için çıkarılmıştı. En azından ilk 3.000.000 £'luk bölümü fiilen bu iş için kullanılmıştı. Ancak mevcut para miktarı bütün kâğıt parayı geri almaya yetmemiş, Şubat 1860'da hükümet yaklaşık 70.000.000 kuruşluk kaimenin hâlâ tedavülde olduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştı.[71]

1858 istikrazının başarısı ve özellikle de Osmanlı Bankası'nın bu başarıda oynadığı aktif rol, Bank of Turkey (Türkistan Bankası)'nın kuruluşunu neticelendirme konusunda karşılaştığı güçlüklerle tamamen ilgisiz değildi. Bu performanstan çok etkilenen hükümetin, Osmanlı Bankası'nı devlet bankası projesine katma arzusu giderek artıyordu. Bu nedenle de, yeni bankanın imtiyaz sahiplerinden Osmanlı Bankası ile bir anlaşmaya varmaları talep edildi.[72] Aralık 1858'e gelindiğinde durum daha da kötüleşmiş gibiydi. Türkistan Bankası'nın kurulmasıyla ilgili görüşmelerin tümden kesildiğine, hükümetin Osmanlı Bankası tarafından yapılan teklifleri kabul etme eğiliminde olduğuna dair haberler geliyordu.[73] Böylelikle, Türkistan Bankası'nın tesisine karşın, Osmanlı Bankası durumu kendi denetimi altında tutmayı başarmıştı. Hatta bir devlet bankasının kurulmasına ilişkin olarak hükümete nihayet kendi projesini dayatabileceğine dair haklı umutlar bile beslemekteydi.[74] Bütün bu birbiriyle çelişen haberlere karşın, Türkistan Bankası ileriye doğru yolları zorluyordu. Rodoconachi ve Gladstone tarafından yazılmış 9 Mart 1859 tarihli mektupta, hükümetin

---

inadına yarışa çıkar gibi israfata düşüp Hazine-i Hassa'yı iflasa çıkardılar." Padişahın hanehalkının harcamaları o boyutlara ulaşmıştı ki, tek başına kızı Refia Sultan'ın borçları 300.000 lirayı buluyordu. Padişah baş haremağasını bir diğer kızı olan Münire Sultan'a göndererek, "akıllarını başlarına almadıkları" takdirde tüm hanehalkını dayaktan geçireceği tehdidini savurmuştu. 7 Muharrem 1275'te (17 Ağustos 1858), Refia Sultan'ın kethüdası görevden azledilerek ev hapsine tabi tutuldu. Ertesi gün bizzat padişah bir irade hazırlayarak hanehalkının, saray düğünleri dışında, kendi izni olmadan herhangi bir harcama yapmasını yasakladı. İrade 20 Ağustos 1858'de *Ceride-i Havâdis*'te yayımlandı (A. Akyıldız, *Mümin ve Müsrif bir Padişah Kızı. Refia Sultan* (İstanbul, 1998), s. 3, 67-69). Yukarıda aktarılan beyanın bu iradenin yayımlanmasından kısa bir süre sonra yapılmış olması, padişahın eş ve kızlarının harcamalarını nihayet dizginlemeyi başarmış olduğuna işaret etmesi bakımından şaşırtıcı değildir.

[71] A. du Velay, *age.*, s. 154.

[72] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Kasım 1858.

[73] OBA, LA 23,982, *Times* kupürleri, 2 ve 3 Aralık 1858. Bank of Turkey imtiyaz sahiplerinden General Klapka bu haberi hemen yalanlayarak, gazetenin yanlış bilgi aldığını, böyle bir tersine dönüşün "Osmanlı hükümeti açısından şerefini ayaklar altına almadan yapılmasının mümkün olmadığını, hükümetin de bunu yapamayacağı kanısında olduğunu" ileri sürdü (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 3 Aralık 1858).

[74] 1858'in ikinci yarıyılı için hazırlanan raporda idarecilerin "Osmanlı Bankası'na idaresinde yeterli denetim imkânı sağlayacak tatmin edici düzenlemeler yapıldığı takdirde, böyle bir kurumun kurulması konusunda işbirliğine hazır olduklarını Osmanlı hükümetine her zaman ilettikleri" kaydedilmişti (OBA, LA 23,982, Hissedarlar Genel Toplantısına Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor, 23 Mart 1859).

atamak istediği idarecilerin isimlerini vermesi isteniyordu.[75] Bunun için gösterilen gerekçe, "bankayı İngiliz kamuoyuna duyurma" gereği idi.[76] Üstelik imtiyaz sahipleri başkanın üst düzeydeki devlet adamları arasından seçilebileceğini, zira bankanın işleriyle sürekli olarak uğraşmak zorunda olmayacağını söylüyorlardı. Ancak başkan yardımcılığı makamı için adayları, Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Kostaki Mussurus Paşa'nın kardeşi Pavlaki Mussurus Efendi idi.[77] Ancak hükümet hiç işbirliğine yanaşmıyordu. Fermana, biri sermayenin yarısının Osmanlı uyrukları tarafından konmasını gerektiren, diğeri de bankanın operasyona ancak kaimeler tedavülden çekildikten sonra başlamasını şart koşan iki yeni fıkra eklemişti. Bu ikinci koşul imtiyaz sahipleri açısından özellikle can sıkıcıydı. Planlarının bir bölümü de kaimelerin bedelini kendi banknotları ile ödemek şeklinde idi. Böyle bir önkoşul, bankanın kurulmasını, üzerinde bizzat hiçbir denetim sahibi olmadığı bir tedavülden çekme operasyonuna bağımlı hale getiriyordu.[78]

Türkistan Bankası (Bank of Turkey) imtiyaz sahiplerinin dert ve sıkıntıları henüz bitmemişti. 1859 yılı Nisan ayının sonuna doğru, Banque Générale de Suisse'in ödemelerini durdurduğu haberi yayıldı. Bu kurumun Türkistan Bankası projesinin desteklenmesinde oynadığı rol bilindiğinden, bu haber ancak bankanın kurulmasının bir kez daha ertelenmesi ve projenin gerçekleşmesine karşı olanlar açısından sevindirici bir manzara anlamına gelebilirdi.[79] Yine de proje, yavaş da olsa kendi mecrasında akıyor gibiydi. Böylece 1859 yılının Ekim ayı başına doğru, gazetelerde yayımlanmak üzere bir idareciler listesi nihayet belirlendi. Bankanın başkanlığı gümrük emini Mehmed Kâni Paşa'ya[80] ve kurucuların arzusunu da yerine getirerek Pav-

---

[75] C. Işıksal, *agm.*, s. 75.

[76] "[...] Bankayı İngiltere ahalisine ilân için [...]" (C. Işıksal, *agm.*, s. 75, Gladstone ve Rodocanachi'nin mektuplarının tercümesinin reprodüksiyonu.

[77] Mussurus Paşa kendisi de birkaç gün önce, 28 Şubat 1858'de benzer bir mektup göndermişti (C. Işıksal, *agm.*, s. 76). Mussurus Paşa'nın mektubunda, bankadan "Devlet-i Aliyye Bankası" olarak söz ettiğine dikkat çekmek yerinde olacaktır.

[78] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 23 Nisan 1859.

[79] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 23 Nisan 1859. Bu haberin doğru olduğu çok kuşkuludur. *Times*, her zaman kaimelerin tedavülden çekilmesinin ve bir milli banka kurulmasının ancak 'yerli' bankerlerin spekülasyon ve tefeciliğe dayalı kârlarının sona ermesi anlamına gelebileceğini ima etmiştir. Gazete, bu vesileyle, kinayeli bir şekilde haberin "içten bir Hristiyan olan Galatalıların çoğunun yüreğini büyük sevinçle doldurduğu"nu kaydetmişti.

[80] Mehmed Kânî Paşa (1806-1885 dolayları), özellikle de mali konulardaki bilgisi sayesinde zamanın en becerikli Osmanlı devlet adamlarındandı. Kariyerine Bâbıâli'nin tercüme odasında başladı. Tırhala (1851), Aydın ve Saraybosna (1857), Selanik (1858) ve Üsküp (1859) valiliklerine, iki kez Şura-yı Devlet azalığına (1871, 1873), ve Nafıa Nezaretine (1873) atandı. Maliye'deki kariyeri 1853'te Maliye Nezaretinde başladı; gümrük emini (1859) düyun-ı umumiye (1865) ve üç kez rüsumat (1862, 1866, 1875) eminliklerinde bulundu. Üç

laki Mussurus Efendi'ye verildi. İdare heyeti listesinde on yedi isim vardı. Bu isimlerin arasında Gladstone ve Rodocanachi, Rumlar, Ermeniler, Levantenler ve daha önceki projelere katılmış Hanson ve Wilkin'in de aralarında bulunduğu İngiliz tebaalı bazı kişiler vardı.[81] Basın listeyi karışık duygular içinde karşıladı. Oldukça küçümseyici bir üslupla, "Kâni Paşa'nın [...] muhtemelen, Türkler arasında bu görev için bulunabilecek en iyi kişi" olduğu, fakat "banka işleriyle ilgili hiçbir pratik bilgisi olamayacağı" söyleniyordu. Diğer isimler yekten kuşku uyandırıcı bulunuyordu. Pavlaki Mussurus'un "Londra'daki Türk büyükelçisi M. Mussurus'un kardeşi olması dışında hiçbir bonservisi yok"tu. İdare heyetindeki sarraflara gelince, onlara—her zamanki gibi—çok büyük kuşkuyla bakılıyordu. Liste en çok, "tek ortak noktaları sahip oldukları kötü şöhret olan insanlardan oluşması" nedeniyle eleştirildi.[82]

Türkistan Bankası ilk broşürünü ancak Ocak 1860'da—Bâbıâli'nin onayından neredeyse iki yıl sonra—yayımladı. Daha önce duyurulmuş olan liste teyid edildi. Kâni Paşa başkan, Pavlaki Mussurus başkan vekili ve on sekiz üyeden oluşan bir idare heyeti—on dördü İstanbul'da, dördü Londra'da. İmtiyaznameden yapılmış alıntılar, bankanın kasalarında bulunan altının üç katı banknot ihraç etme imtiyazını elde ettiğini—başlangıçtaki iki katına göre bir ilerleme, hükümetin hiçbir tür kâğıt para basmamayı taahhüt ettiğini ve banka binası için gerekli araziyi çok cömertçe kendilerine kiralamayı kabul ettiğini vurguluyor—ve şimdiden kendilerine bir bina tahsis edilmiş olduğunu ekliyordu. Ancak bankanın işlemlere kâğıt para tedavülden çekildikten sonra başlayacağı belirtiliyordu.[83] Hisse senetleri Şubat 1860'ta, tam bir kuşku ve spekülasyon ortamı içinde satışa çıkarıldı. Bankanın "Yunanlı" oluşu sürekli gündeme getiriliyor, bu durum, herşeyin İngiliz sermayesini kuşkulu bir amaç uğruna istismar etmek için tasarlanmış bir plan olduğunun bir işareti olarak görülüyordu.[84] Londra borsasındaki

---

kez maliye nazırlığına atandı (1864, 1878, 1879) (Y. Öztuna, *age.*, s. 698).

[81] C. Işıksal, *agm.*, s. 76. Yazar isimleri aslını vermediği bir belgeden çevrimyazıyla aktarmaktadır. Arapça yazıda yabancı isimler bozulmaya uğradığı için, çevrimyazılar bazen çok tahminidir. Yine de isimlerin çoğunu çıkartmak mümkündür. Ermenilerden, Horasancıoğlu (B. Khorassandji), Mısırlıoğlu (B. Missirglou) ve Pişmişoğlu (N. Pishmishe) Efendiler; Rumlardan, Kalaroni (F. Calaroni), Mavra Kordato (A. Mavrogordato), Kirilas Pavla (Kyrilos Pavlos), Rali (J. T. Ralli), Rodelaki (D. Revalaky), Vlasko (A. Vlasto); Levantenlerden Lak (T. N. Black), Nobini (B. Tubini); İngilizlerden, Hambesfazi (James Fazy), Hanson (C. S. Hanson), Vilkin (R. Wilkin) ve Rozel Elsi (Russel Ellice).

[82] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 8 Ekim 1859.

[83] OBA, LA 23,982, Bank of Turkey, Prospektüs, 1860; *Times* kupürü, 4 Ocak 1859.

[84] "[...]mantıken, projede ismi yer alan Rum tüccarları tanıyanların, onların Türkiye'yi içinde bulunduğu mali çöküntüden kurtarma gibi vatanperverane bir arzuyla bu kadar riskli bir yatırıma girişecek kadar akılca yoksul veya yurt sevgisi yönünden zengin olmadığını bile-

alım satım işlemleri spekülasyon iddialarını doğrular gibiydi. Hisseler aynı gün içinde inanılmaz oranlarda yükseliyor ve düşüyordu.[85] Daha da kötüsü, hesap kapatma gününde yeterli miktarda hisse senedi bulunup bulunmayacağı konusundaki kuşkular, borsa komitesini satın alma yetkisini bir hafta ertelemek zorunda bıraktı.[86] Sonunda, her 20 £'luk hisse için 3 £'dan 40.000 hisse senedi alım başvurusu yapıldıysa da, bankanın kuruluşu böylelikle ciddi olarak tehlikeye girdi.[87] Şubat ayında gerçekleşmesi "pek uzak görünmeyen" proje,[88] Mayıs'ta giderek "daha ve daha fazla uzak"laşmıştı.[89] İstanbul'daki bütün idare heyeti üyelerinin istifası, kamuoyundaki güvensizliği daha da artırmıştı.[90]

Bir devlet bankasının—hâlâ—olmaması nedeniyle, hükümet finansman için başlıca iki kaynağa dayanmaya devam etmek zorundaydı: Dış istikrazlar ve iç piyasadan alınan kısa vadeli avanslar. 1858 istikrazının tahvillerinin satışında karşılaşılan güçlükler, Osmanlı Bankası'nın inanılırlığının ciddi biçimde sarsıldığını ve ileride borçlanma yapıldığı takdirde, bu borçlanmaların kaçınılmazca, öncekilerden çok daha ağır koşullar taşıyacağını açıkça gösteriyordu. İç piyasa seçeneğine gelince, hükümete verilen kısa vadeli avanslara eşlik eden aşırı faizler nedeniyle, burada da, devlete çok ağır koşullar dayatılıyordu. Yerli bankerler batıdaki parayla devlet istikrazı arasında mali aracılık yaparak, bu tür operasyonlardan çok basit bir mekanizmayla muazzam kârlar elde ediyorlardı. Batı piyasalarından—yüzde 3 ilâ 5 arasında—cari faizlerle borç alıyor, sonra da bu parayı hükümete yüzde 18'e varan çok daha yüksek faizlerle avans olarak satıyorlardı.[91] İki piyasa arasındaki fark inanılmaz yükseklikte bir kâr marjı oluşturuyor, bu farklar üzerinden büyük servetler yapılıyordu.[92] Ancak bu yüksek kârların karşısında çok büyük bir zarar riski vardı; çünkü bu bankerlerin batı para piyasasına girebilmesi her üç ayda bir yenilenen, onların sermayesini çok aşan miktarlardaki poliçenin tedavülüne bağlıydı. Hükümetin ödeme güçlüğüne düşmesi ya da bir güven bunalımı ortaya çıkması halinde bütün sistemin zincirleme bir protestolar ve iflaslar reaksiyonu içinde çökeceği

---

cekleri ileri sürülebilir" (OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 10 Ocak 1860).

[85] OBA, LA 23,982, A. Mendes, *The Bank of Turkey*, 25 Eylül 1861, s. 6.

[86] OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürler, 15 ve 16 Şubat 1860.

[87] OBA, LA 23,982, A. Mendes, *The Bank of Turkey*, 25 Eylül 1861, s. 7.

[88] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 20 Şubat 1860.

[89] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 8 Mayıs 1860.

[90] *Agy.*

[91] *Times*'ın kızgın bir üslupla bildirdiği gibi, bazı operasyonlarda faiz, komisyon, döviz kurları ve geri ödeme vadesinde yapılan ayarlama biraraya gelerek, tefecilere yüzde 40'a ulaşan kârlar bırakabiliyordu (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 8 Mayıs 1860).

[92] Exertsoglou, *age.*, s. 133-134.

muhakkaktı.[93]

Dolayısıyla yerli bankerler iki ateş arasında sıkışmış kalmışlardı. Çabuk ve yüksek kârların cazibesi, statükonun—ki buna batılıların Osmanlı istikrazlarını satın alma konusundaki isteksizliği kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mali bunalım ve istikrarsızlık da dahildi—sürdürülmesi için gerekçe oluşturuyordu. Hem Osmanlıların hem de batılıların yerli bankerler konusundaki hâkim hissiyatı buydu. Onlara, hiç duraksamadan, asalaklık ve "kan emicilik" rollerine gönderme yapan ve daha sonraki yıllarda da milliyetçi Türk tarihyazımının seve seve devralacağı bir tema haline gelen acımasız sıfatlar taktılar.[94] Ancak durum bu kadar basit değildi. Yerli spekülatörler, istikrarsızlığın çok aşırı ölçüde risk taşıdığının ve orta veya uzun vadede kendilerini silip süpürebilecek büyük bir mali felakete yol açabileceğinin de farkındaydılar. Bu nedenle Galata bankerleri Osmanlı hükümetinin çıkardığı dış istikrazların bir çoğuna katıldılar ve piyasaya bir miktar istikrar getirecek kurumlar oluşturmaya çalıştılar. Aşırı spekülasyon sonucu piyasanın tamamen çökmesi ve bir tür istikrarın sağlanması seçenekleri karşısında, çoğunun, kârlarının azalması anlamına da gelse, tercihini ikincisinden yana kullanacağı açıktı.

1860 yılının Nisan ayında bir yerli bankerler koalisyonu tarafından Union Financière'in kurulmasının kökeninde de muhtemelen bu tür kaygılar yatıyordu. Şirketin 320.000 £ tutarındaki mütevazı sermayesi 5.000'er £'luk 64 hisseye bölünmüştü. En büyük hissedar, 28 hisse ile Tubini ve Corpi bankasıydı. Kalan 36 hisse Baltazzi, Kamondo ve Zarifi adlı bankerler arasında eşit bir şekilde bölüşülmüştü. Şirketin amacı 1840'larda Banque de Constantinople'un oynadığı rolü oynamak, yani parasal sistemi istikrara kavuşturmaktı. Union Financière, on yıllık imtiyazı süresince kaimelerin numaralanmasını, sonra da imparatorluğun çeşitli bölgelerinin öşür gelirleri karşılığında tedavülden çekilmesini[95] güvence altına aldığı gibi, mağşuş

---

[93] A. du Velay, *age*., s. 155.

[94] Bkz. örneğin A. du Velay, *age*., s. 261. "Hem ülkelerinin hem de kendilerinin itibarını tehdit eden ve asıl nedeni kendi açgözlülüklerinden, kendi spekülasyon ve kâr hırslarından başka bir şey olmayan bu yıkım dalgalarının kaynağı nedir diye bakıtklarında, kendi basiretsizliklerini görüp kabul edeceklerine, mevcut sıkıntılarının ve bütün hayal kırıklıklarının yüktünü hep birlikte müteveffa padişaha yüklediler." Bir diğer örnek de yukarıda (ingilizcede s. 60-61) *Times*'dan yapılan "saygın bir Avrupa bankacılık kurumunu" "yerli tefecilerle" karşılaştıran, ya da hükümetin "paranın fiyatını kendi işlerine geldiği şekilde ayarlayan birkaç Rum ve Ermeninin diktatörlüğüne boyun eğmek zorunda kaldığından" söz eden alıntılardır (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 11 Mart 1856).

[95] Fiilen tüm projelerin kaimenin tedavülden çekilmesini içeriyor olması, tabii ki piyasada parasal istikrarın sağlanması gereğinin anlaşılmış olmasından kaynaklanıyordu. Ancak bunun aynı zamanda büyük bir kâr kaynağı olarak görüldüğü de unutulmamalıdır. Zira böyle bir operasyondan sorumlu kurum, yerli banker ve sarrafların yıllardır yapmakta olduğu şeyi —

beşliklerin yani beş kuruşluk sikkelerin de tedavülden çekilmesini sağlayacaktı.[96] İmtiyaz sahiplerine verilecek yılda 150.000 £'luk sübvansiyon ağnam resmi gelirleriyle güvence altına alınmıştı.[97]

Genel düşünce projenin fazla dayanmayacağı idi.[98] Yine de, kuruluşundan bir yıl sonra Union Financière'in hâlâ faaliyette olduğu bildirildiğine göre, oldukça utangaç bir tarzda da olsa, bir süre devam etmişti.[99] Ancak Mart 1861'de basın, "Union Financière'in komik başarısızlığı"ndan söz etmeye başlamıştı bile.[100] Bu arada, imparatorluğun içinde bulunduğu mali sıkıntı dehşet verici boyutlara ulaşmıştı. Borçlar—iç ve dış—tahminen 774.000.000 frank ya da hemen hemen 31.000.000 £'luk bir meblağa ulaşmıştı. Dış borçlar bu meblağın yüzde 40'ını oluşturmaktaydı. Kalan yüzde 60'ın yarısı (birinci yüzde 30) çeşitli bonolar—konsolide bonolar, kâğıt para, hazine bonoları, imtiyazlı bonolar, sergiler— yarısı (ikinci yüzde 30'u) ise ya doğrudan borçlar ya da hükümet harcamalarının oluşturduğu kısa vadeli borçlar şeklinde Galata bankerlerinin elindeydi.[101] Hükümeti en çok endişelendiren bu son yüzde 30'luk bölümdü. Hükümetin piyasaya olan kısa vadeli borçlarının karşılığı, bankerlerin batı üzerine çektikleri poliçelerdi. Eğer bir kriz patlak verirse, bu muhtemelen bütün mali sistemin bu en zayıf ve en kırılgan noktasından başlayacaktı. Söz konusu olan, 250.000.000 frank ya da 10.000.000 £'luk bir meblağdı. Hükümetin bu borçları kapatmak için para bulması şarttı. Yabancı müteahhitler (yüklenici-ler), 1858 istikrazının yarı yarıya fiyaskoyla sonuçlanmasının ardından yeni bir operasyona girişme konusunda oldukça isteksizdiler. Bâbıâli'nin bu yöndeki bir sorusu üzerine—zamanın İngiliz büyükelçisi—Lord Henry Lytton Bulwer'in cevabı çok sert ve cesaret kırıcı olmuştu. İngilizlerin yeni bir istikrazı desteklemesi imparatorlukta yabancılara iltizam ve hatta evkaf edinme ve kiralama hakkının tanınmasını da içeren radikal reformların uy-

---

nihai olarak—yapabilecekti: "[Kaimenin tedavülden çekilmesi], ülkeyi değeri düşürülmüş kâğıt para belasından kurtarmanın yanı sıra, bankanın kendisi için de çok kârlı bir iş olacaktı. Kâğıdın yüzde 6 faizi vardır; kâğıt tedavülden çekildikçe, değeri pariteye getirilinceye kadar derece derece yükselecek ve en fazla kâğıt bankanın elinde bulunduğu için de, banka bunların tamamı için hükümetten alacaklı olacak, satın alma işinden yüzde 20 ila 30 kâr yapmış olacaktı" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 5 Nisan 1856).

[96] Bkz. s. 100-103.

[97] A. du Velay, *age.*, s. 153.

[98] "Eğer yaptıkları anlaşmadan pişmanlık duymalarını gerektirecek bir durum ortaya çıkarsa, [taahhüt sahiplerinin] muhtemelen yaptıkları sözleşmeden vazgeçip hükümeti zor durumda bırakacakları görülecektir." (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 8 Mayıs 1860).

[99] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 9 Şubat 1861.

[100] OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 30 Nisan 1861.

[101] Mirès tarafından *Le Constitutionnel*'de Aralık 1860'ta yayınlanan tahminler (A. du Velay, *age.*, s. 154).

gulamaya konması şartına bağlıydı. Bu kadar ağır koşulların kabul edilmesinin Osmanlı bağımsızlık ve özerkliğinin büyük bir bölümünden vazgeçilmesi anlamına geleceğine, bu nedenle de kabul edilemez olduğuna karar verildi. Bu kez Paris'e yönelen Osmanlı müzakerecileri, orada da borç verme konusunda aynı isteksizlikle karşılaştılar. Rothschild'ler, Pereire'ler, Laffitte'ler Osmanlı tekliflerini peşpeşe geri çevirdiler.[102]

Acilen yeni para kaynaklarına ihtiyacı olan Osmanlı hükümeti mali sıkıntısını hafifletmek için tehlikeli yollara başvurmayı düşünmeye başlamıştı. 20 Eylül 1860'ta, *Journal de Constantinople*'da esham-ı mümtazenin anapara ödemelerinin üç yıl süreyle ertelendiğini bildiren resmi bir duyuru yayımlandı. Bunun borcun reddi anlamına gelmediği açıklandığı ve İngiliz basını bile İngiliz tahvil hamillerini, sarraf ve bankerlerin Osmanlı hükümetinin itibarını düşürme çabaları sonucunda böyle yanlış bir yoruma gitmenin risklerine karşı uyarmaya razı olduğu halde, kararın batılı finans çevrelerinde endişeye yol açması kaçınılmazdı. Devletin bir kez daha kaime ihracı yoluna başvuracağına ilişkin dedikodular ise daha da rahatsız ediciydi. Böyle bir perspektifin, parasal keşmekeşin yeniden canlanacağına işaret etmenin yanı sıra, Osmanlı hükümetinin dış istikrazların getirisini kullanış şekli konusundaki samimiyeti ve niyeti konusunda ciddi kuşkular yaratması kaçınılmazdı.[103]

İşte tam bu ümitsizlik anında başarılı bir banker ve spekülatör olan, Caisse Générale Des Chemins de Fer'in müdürü Mirès'in şahsında bir kurtarıcı ortaya çıktı. Finans aristokrasisinin burun kıvırdığı, kendi yağıyla kavrulmuş bir insan olan Mirès, aralarında *Le Constitutionnel* ve *La Presse*'in de bulunduğu bazı günlük gazetelerin sahibi olarak mali gücünü medya gücüyle birleştirmeyi başarmıştı. Mali gücüne ve kendisine bağlı basın sayesinde kamuoyunda genel bir coşku yaratabileceğine güvenerek, Osmanlı hükümetinin acil mali ihtiyaçlarını giderecek 400.000.000 franklık bir istikraz önerdi.[104]

Bu istikrazın müzakere edilme ve 29 Ekim 1860'da imzalanma koşulları, Osmanlı'nın içinde bulunduğu sıkıntıyı yansıtıyordu. 400.000.000 franklık nominal meblağ, yüzde 53.75'ten, Osmanlı devletine o zamana kadar dayatılmış en düşük emisyon kurundan ihraç edilecekti. Yüzde 6'lık faiz de eklenince, verilen borcun gerçek getirisi yüzde 11'e çıkarken, devlet hazinesine girecek olan meblağ on sekiz aylık taksitler halinde ödenecek 215.000.000 franka iniyordu. Bunun üstüne, hükümet bir de, yüzde 1,5 komisyon ve bütün bu süreç boyunca yılda 273.000 frank sübvansiyon öde-

[102] A. du Velay, *age.*, s. 155-157.
[103] OBA, LA 23,982, *Money Market Review* kupürü, 6 Ekim 1860.
[104] A. du Velay, *age.*, s. 157-158.

meyi ve bütün ödemelere bileşik faiz uygulanmasını kabul etmişti. Bütün bu ek masraflar 50.000.000 frankı geçiyordu; dolayısıyla istikrazda (Osmanlı hükümetinin) aldığı net para fiilen 165.000.000 frankın altına iniyor, Mirès'in gerçek kârlılık oranı ise yüzde 13'ün üstüne çıkıyordu.[105]

Osmanlı devleti içinde bulunduğu mali çaresizlik karşılığında pahalı ve küçük düşürücü bir bedel ödemekteydi. *Daily News* başyazarına "bir borsa üyesi"nden gelen mektup bunu açık bir dille ifade ediyordu:

> EFENDİM,—Türklerin 16.000.000 *l.* istikrazının duyurusu değerli gazetenizde 1 Nisan tarihinde çıkmış olsaydı, gerçek anlamını kavrar ve bunu birinci sınıf bir 1 Nisan şakası sayabilirdim. Fakat bu istikrazın gerçekten ciddi olduğunu düşündüğümde, Avrupa ailesinin bir parçasını oluşturmayı amaçlayan bir ülkenin son haddine varmış muhtaciyetini bu şekilde apaçık ortaya dökebileceğine kendimi ne kadar zorlasam da inanamıyorum.
>
> Somut verilere dayanan bir hesaba göre, Osmanlı hükümetinin 18 ay içinde nakit olarak 6.360.000 *l.* elde etmek uğruna, en iyi gelirlerini 36 yıl süreyle rehin ettiğini, söz konusu istikrazın müteahhitlerine bu geçici kredi karşılığında 39.360.000 *l.* gibi inanılmaz bir meblağ ödediği görülmektedir. Dün meslektaşlarınızdan biri para makalesinde, "Türkiye'ye dostluk göstermek isteyen Fransız imparatorunun bu istikrazı çok olumlu karşıladığını" yazdı. Eğer kendisi hasta adamın dostu olmayı gerçekten isteseydi, ona şu tavsiyede bulunması gerekirdi: "Böyle koşullara boyun eğmektense iflas mahkemesine git."[106]

Mirès bu mali planını güçlendirmek için, o güne kadar atıl beklemiş olan Bank of Turkey ile ortaklık kurdu. Bankanın 22.000.000 franka kadar poliçe-lerini kabul ederek hükümetin kâğıt parayı piyasadan çekmesine yardımcı olmayı taahhüt etti.[107] Ayrıca bankaya istikrazı İngiltere'de ihraç etme, gelecekteki kupon ödemelerini yapma ve istikraza teminat olarak gösterilen gelirlerin tedavül haklarını verdi. Son olarak da, Mirès bankanın 50.000 kurucu hissesinden 10.000'ini aldı, ki bu da Bank of Turkey'nin resmi kuruluşunu henüz tamamlamamış olduğunun bir başka işaretiydi. Galata piyasası istikrazın başarıyla aktedildiği haberine hemen tepki verdi. Hükümetten tüm alacaklarını kendisine devretmek isteyen bankerler Mirès'in başına üşüştü. Böylesi bir güvensizlik karşısında tepki duyan devlet, devir işlemlerini veto etti.[108]

Mirès'in sahibi olduğu basın organlarının da yardımıyla satışlar

---

[105] *Ae.*, s. 158-159.

[106] OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 14 Aralık 1860.

[107] "Konvertibilitesi olmayan bu kâğıt parayı tedavülden çekme işini, şu anda, geçmişte çok fazla hayal kırıklığı yaratmış olan o arızi canlılık işaretlerinden birini daha gösteren Türkiye Milli Bankası'nın yapacağı söyleniyor" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 28 Aralık 1860).

[108] *Ae.*, s. 159-161.

Fransa'da büyük hevesle karşılandı. İstikraz, haksız bir şekilde küçümsenen Osmanlı potansiyeli üzerinden büyük kârlar etmek için altın bir fırsat olarak lanse edilmişti. Operasyonun tümüne nezaret etmekle görevlendirilen itibarlı finansiyerlerin isimlerini biraraya getiren bir liste yayınlandı. Listede çeşitli Bank of Turkey idare heyeti üyelerinin yanı sıra, ünlü bankerlerin, özellikle de Osmanlı maliyesini denetlemekle görevli Fransız delegesi olarak sahip olduğu konum projeye büyük güç kazandıran Marki de Plœuc'in ismi vardı.[109]

Satışa arz işlemi 11 Aralık 1860'da başladı. 800.000 tahvilden 250.000'i, hükümetle yapılan müzakereler sonunda üzerinde anlaşmaya varıldığı gibi, yüzde 53,75 emisyon kurundan değil de yüzde 62,5'e tekabül eden 312,50 franktan ihraç edildi.[110] Belli ki Mirès açmış olduğu basın kampanyasının, kendisine fazladan 35.000.000 frank bırakacak bu prime hak kazandırdığı kanısındaydı. Ancak, özellikle Osmanlı tahvillerinin Londra borsasında yüzde 56 ilâ 58 üzerinden işlem gördüğü bir dönemde kamuoyunun göstereceği hevesi abartmıştı.[111] Sonuçta, halka arz Londra ve Amsterdam'da büyük bir başarısızlığa uğradı. Fransızların tepkisi çok daha olumlu olmuş, insanlar Caisse des Chemins de Fer gişelerine koşmuş, bu şirketin kendi hisselerinin fiyatı 300 franktan 405 franka fırlamıştı. Ancak sonunda, Fransa'da bile sadece 102.000 tahvil satıldığı ortaya çıktı ki, bu da nominal olarak yaklaşık 50.000.000 franka tekabül ediyordu.[112]

Neler olmuştu? Mirès'in hedeflerinin hem kendisinin hem de Caisse'in kapasitesini aşmış olduğu belliydi, ama basında yer alan görünüşte zararsız iki beyanın da "ihanetine" uğramıştı. Halka arzın açıldığı gün, Fransız hükümeti istikrazın denetçileri arasında Marki de Plœuc'in bulunmasının kendileriyle bir ilişkisi olmadığını açıklamış, İstanbul'daki görevinin bu konuyla hiçbir ilgisi bulunmadığını vurgulamıştı. Ancak bu açıklama hükümetin istikrazı onaylamadığını ima eder gibiydi. İkinci darbe Osmanlı

---

[109] OBA, LA 23,982, *Star and Dial* kupürü, Aralık 1860. Bank of Turkey'yi Russel Ellice (Robarts, Lubbock and Co. firmasından), William Gladstone (Thomson, Bonar and Co. firmasından), Rodocanachi (Rodocanachi, Son and Co. firmasından) ve H. G. Gordon (Oriental Bank'tan) temsil ediyordu. Fransız senatörü Kont Siméon, Donon (banker, Osmanlı Bankasının 1856 istikraz projesinin potansiyel aracılarından ve Osmanlı baş konsolosu Isidore Fould (Pereire kardeşlerin önderlik ettiği Fransızların 1856 devlet bankası projesinin hamilerinden), David Glavany (banker ve 1853 Banque Ottomane kurucularından) ve Ch. Arland (Arland, G. Court and Co. firmasından) ve Lichtlin (Société Générale de Crédit Commercial et Industriel müdürü) gibi tanınmış isimlere de rastlamak mümkündü. Marki de Plœuc ilk başta, 1855 istikrazının koşulları gereği Fransız hükümeti tarafından gönderilmişti.

[110] OBA, LA 23,982, Prospectus of the Obligations of the Ottoman Empire of 500 francs or £ 20, Aralık 1860.

[111] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 13 Aralık 1860.

[112] A. du Velay, *age.*, s. 161-162.

hükümetinden geldi. Mirès, borç ve faizlerinin taksitlerinin ödenmesi için tahsis edilmiş gelirlerin akışının denetleme komitesi tarafından izleneceğini ilan etmişti; böylelikle muhtemelen, komitenin bu gelirler üzerinde doğrudan kontrol sahibi olacağını ima etmekteydi. Osmanlı hükümeti bu beyanatı anında tekzip ederek, bu rolü sadece ve sadece hükümetin üstleneceğini vurguladı.[113]

İstikrazın fiyaskoyla sonuçlanması Mirès'in iflasını hızlandırdı. Önce Crédit Mobilier kendisine mali destek vermeyi reddetti, bunun hemen ardından da ortaklarının şikâyeti üzerine hakkında adli bir soruşturma başlatıldı. Mirès 18 Ocak 1861'de tutuklandı. Mirès'in tutuklanması zincirleme bir reaksiyonla panik ve iflaslara neden oldu. Bütün proje çökerken Galata bankerlerinin batı piyasaları üzerine çekmiş oldukları poliçeler ansızın havada kalıvermişti. İstanbul ile bağlantılı birçok banka ve ticarethane birbiri peşisıra ödeme taahhütlerini yerine getirmedi. Londra'da Ede ve Rodocanachi'yi[114] Marsilya'da aralarında Hava ve Baltazzi'nin de bulunduğu bir dizi iflas izledi. Panik rüzgârlarının tüm kenti sardığı İstanbul'da durum daha da kötüydü.[115] Muazzam miktarlarda kıymetli eşya paraya çevrilerek Marsilya'ya transfer edildi.[116] İngiliz poundunun istikraz arzı sırasında 129 kuruş olan kuru, Şubat sonunda 155, 12 Mart'ta 161 kuruşa yükselerek, Mayıs'a gelindiğinde 200 kuruş çıtasına ulaştı.[117]

Durum umutsuzdu. Bâbıâli Fransız hükümetine hitaben yazılmış bir yazıda meseleyi açıklıkla ortaya koydu. Batılı devletler, ya o sırada tedavül etmekte olan tüm poliçeleri kabul etmenin yollarını bularak Osmanlı hükümetinin ve piyasasının imdadına koşacaktı, ya da iflasların çığ gibi büyüyen etkisinin yaratacağı sonuçlara katlanacaklardı. İstanbul'da başlayacak iflasları, batılı ticarethanelerin iflasları izleyecek ve sonunda da Şark piyasaları tamamen çökecek ve bölge müthiş bir siyasi kargaşa içine yuvarlanacaktı. Tehlikede olan sadece İstanbul'daki finans piyasası değil, Şark Meselesi'nin tümüyle çökebilecek hassas dengeleriydi.[118]

---

[113] *Ae.*, s. 163.

[114] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 9 Şubat 1861. Hatırlanacağı gibi, Ede'ler 1856'da İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nın kuruluşunda doğrudan bulunmuşlardı; fakat 1857'de işlerine son verildi. Rodocanachi Bank of Turkey'nin kurucularındandı.

[115] İstanbul'da şu ticarethanelerin iflas ettiği bildirildi: T. N. Black ve Ort., Rodocanachi, Psichari ve Calvocoressi, Charles Ede ve Ort., Chavaria ve Shaw, D. Mangachi, ve P. Ananian (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 9 Şubat 1861).

[116] "Geçen hafta kalkan Fransız buharlı gemisi 2.000.000 frank götürdü. Şirketin bir yolculuk için sigorta edebileceği azami miktar bu. Bugün yola çıkacak olan da Londra ve Paris'teki Rum poliçelerini karşılamak için muhtemelen daha da büyük bir miktar götürecektir" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 9 Şubat 1861).

[117] A. du Velay, *age.*, s. 164-165.

[118] *Age.*, s. 165-166.

İngiltere ve Fransa bu umutsuz yakarışa kulak verdiler. Osmanlı piyasasına hayatta kalma mücadelesinde yardımcı olmak üzere maliye bürokratlarını harekete geçirdiler. İngiltere, Ticaret Kurulu üyeleri Hobart ve Foster'i, Fransa ise Banque de France başkan yardımcısı Doyen'i yolladı. Paris'te istikraz, konkordato ilan edilmeden tasfiye edildi, böylece taahhüt edilmiş 32.000.000 frankın fiilen Osmanlı hazinesine transferi ve tahvillerin borsada kabulü güvence altına alındı. Durum giderek istikrara kavuştu ve piyasa yeniden güven kazandı. Panik sona ermişti.[119]

Kriz o kadar şiddetli olmuştu ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı yatırımın bizzat temelleri sarsılmıştı. Sağlamlığı ve ihtiyatı ile tanınan Osmanlı Bankası bile, Mirès "felaketi" sonrasında bir güven bunalımı yaşayacaktı. Şubat 1861'de George W. C. Dean'in önderliğinde bir grup hissedar, piyasanın daha da karışması ve yeni zararlara uğranması endişesiyle, bankayı kapatma konusunun ciddi bir şekilde ele alınmasını isteyen bir muhtırayı imzalayıp dolaştırdılar. Muhtırada imparatorluğun politik ve ticari durumunun "tatmin edici olmadığı" ve "Osmanlı Bankası kurulduğunda [...] ticarette meydana gelmesi beklenen büyük artışın [...] gerçekleşmediği" iddia ediliyordu. Muhtıracılar, heyet üyelerinin güvenilir ve rasyonel bir şekilde yürütmüş olduğu faaliyete hiçbir itirazları olmadığını, ama olayların "Bankanın işlemlerine son vermenin ve yatırımlarını hissedarlara iade etmenin önemine" işaret ettiğini vurgulama konusunda özen gösterdiler.[120] Banka buna hemen tepki göstererek hissedarlara, "İdare Heyetinin halka yapılacak bu nitelikte bir açıklamadan daha zamansız, dolayısıyla da hissedarların çıkarlarına daha zarar verici bir önlem düşünemediğini" bildirdi.[121] Dean ve taraftarları—bunların arasında parlamento üyesi Digby Seymour, Dent, Waddington ve Penson vardı—, "Osmanlı İmparatorluğu'nun şu anda içinde bulunduğu kadar acınacak durumda olan bir ülkede banka işlemlerinin daha fazla sürdürülmesi" konusunda büyük endişeleri olduğunu tekrar ederek karşı saldırıya geçtiler; bir yandan da heyet üyelerine muhtıranın hiçbir şekilde onların yönetimini eleştirmeyi amaçlamadığı konusunda teminat veriyorlardı.[122] Bu son güvence idare heyetini rahatlatmış olmalı, zira 13 Mart 1861'de, iki taraf konuyu tartışmak üzere biraraya geldiler. Toplantıda, idare heyeti üyeleri muhtıracıları, "muhtıradaki çağrıyı daha da zorlamak için zamanın uygun olmadığı" konusunda ikna ettiler.[123] Böylece

---

[119] *Age.*, s. 166-167.

[120] OBA, LA 23,982, *To the court of directors of the Ottoman Bank the memorial of the undersigned shareholders*, [Şubat 1861].

[121] OBA, LA 23,982, William Lander imzalı genelge, 23 Şubat 1861.

[122] OBA, LA 23,982, George W. C. Dean imzalı genelge, 2 Mart 1861.

[123] OBA, LA 23,982, George W. C. Dean imzalı genelge, 19 Mart 1861.

Osmanlı Bankası bu bunalımı aşmayı ve Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerini sürdürmeyi başardı.

Hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Bank of Turkey de, bankanın başarıya ulaşması umudunu tümden kaybetmekte olan ve hayal kırıklığına uğramış hissedarların benzer baskılarıyla karşı karşıyaydı. Ancak Bank of Turkey örneğinde bu saldırılar çok daha ciddiydi; kurumun kendisi açıktan açığa eleştirilmekteydi. Bankanın, Mirès balonundaki rolü ve tahvillerin halka satışının kuşku uyandırıcı bir tarzda yürütülmüş olması, hissedarlardan—özellikle de öfkeli A. Mendes'den—protesto sesleri yükselmesine yol açtı; hisselerinin bedellerinin geri ödenmesini istiyorlardı.[124] Nisan 1861'de, idare heyeti üyelerine, 11.255 hisseyi temsil eden 102 hissedar tarafından imzalanmış bir şirketi kapatma talebi sunuldu; karşılığında sadece kaçamak yollu bir cevap alındı. Bankanın kuruluşu kaimelerin tedavülden çekilmesi koşuluna bağlı olduğu için, işlemlerin başladığını görme umudunun düşük olması temel sorununun yanı sıra, heyet azalarının dürüstlüğü de ciddi biçimde kuşku konusu oldu. Gladstone ve Rodocanachi yaptıkları harcamalar ve imtiyazname sahipleri olarak sarfettikleri çabalar karşılığında, kendilerine hisse senedi satış gelirlerinden 30.000 £ ödenmesi koşulunu koymuşlardı. Hissedarlar artık kaimelerin tedavülden çekilmesi koşulunun hükümet tarafından değil de, imtiyaz sahiplerinin kendileri tarafından dayatılmış olduğu kanaatindeydiler. Bu, faaliyete asla geçemeyeceğini bildikleri bir bankanın hisse senedi satışlarından 30.000 £ kazanmalarını garanti altına alacaktı. Benzer şekilde, Russel Ellice ödemenin kalan 90.000 £'unu murahhas ortağı olduğu Robarts, Lubbock, and Co.'ya yatırmakla suçlanıyordu. Böylelikle kendini hem borçlu hem de alacaklı olmak gibi avantajlı bir konuma getirmişti.[125] Bütün bu baskılar altında, Bank of Turkey yönetimi sonunda pes etti. 15 Ekim 1861'de hissedarlara gönderilen bir genelgede, banka sekreteri A. Wilkin, bankanın kurulmasıyla kaimelerin tedavülden çekilmesi arasında kurulan garip bağ konusunda Osmanlı hükümetiyle bir anlaşmaya varmak için sarfedilen çabaları uzun uzun anlattı. Banka, hükümeti sözleşmeye aykırı davranmakla suçlayarak saldırıya geçmek ile bir anlaşmaya varmak arasında tereddüt etmiş, sonunda da tercihini anlaşmaya varma seçeneğinden yana kullanmıştı. Hükümetin önerisi—daha resmen bankaya ulaştırılmamıştı—yeni kaimelerin tedavülden çekilmesine tahsis edilen paranın,[126] Bank of Turkey'ye emanet edilmesi, bankanın da yüzde 1½ komisyon karşılığında tedavüldeki kâğıt parayı toplamasıydı. Böylelikle bankaya 31 Mart 1862'den itibaren faaliyete geçme

[124] OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürleri, 9, 13, 16 Mart 1861.
[125] OBA, LA 23,982, A. Mendes, *The Bank of Turkey*, 25 Eylül 1861, s. 8-9, 18.
[126] Bkz. s. 76.

yetkisi verilecekti. Bunun, sözleşmenin açık ve çirkin bir şekilde çiğnenmiş olması karşısında çok düşük bir bedel olduğunu heyet üyeleri bile kabul etti. Dolayısıyla hissedarların bazılarının daha önce önerdiği gibi şirketin kapatılması işine koyulmak daha akıllıca görünüyordu. İdare heyeti üyeleri her hisse için yapılmış 3 £'luk ödemeyi, biri 2 £, diğeri de 1 £'luk iki taksit halinde geri ödemeyi kabul ettiler.[127] Bank of Turkey'nin hayal kırıcı—ve biraz da karanlık—kariyerinin son aşamasına gelinmişti. Ancak Kasım 1861'de, Banque Générale de Suisse, kendilerine danışmadan ve resmi bir hissedarlar toplantısı yapmadan tasfiye sürecini başlatan Bank of Turkey'e karşı tazminat davası açınca, son bir sarsıntı daha yaşandı. Mahkeme, kararın biraz fazlaca aceleci bir şekilde alınmış olduğu konusunda davacılarla aynı görüşü paylaşmakla birlikte, şirketin fiilen yok olduğu olgusunun değiştirilemeyeceği, zira hissedarlara ödemelerin yapılmış olduğu kanaatindeydi.[128] Aslında anlaşıldığı kadarıyla tasfiye kararının yanı sıra, bankanın sözleşmesi de hükümet tarafından iptal edilmişti.[129]

İnsan—Layard'ın ardılı olarak Osmanlı Bankası'nın başında bulunan—Bruce'u zevk ve ümit içinde ellerini ovuştururken gözünün önüne getirebiliyor. Osmanlı Bankası'nın bütün rakipleri birbiri ardına başarısızlığa uğramıştı. Emisyon imtiyazına sahip bir devlet bankası kurma hakkını resmen elde eden Bank of Turkey, Mirès skandalının kargaşası içinde kaybolup gitmişti. Artık Osmanlı Bankası'nın, bu kez ciddi rakiplerin olmadığı koşullarda hükümete kendi koşullarını dayatabilme umutlarıyla yeniden sahneye çıkmasının zamanı gelmişti.

1862 yılının ortasına gelindiğinde, banka bu yönde belirleyici bir adım attı. Londra'dan Devaux ve Ort. ile birlikte, emisyon kuru yüzde 68 ve faizi yüzde 6 olan 8.000.000 £'luk bir istikraz sözleşmesi yaptı. İstikraz her bakımdan büyük bir başarıya ulaştı. Dört kez satışa sunulmuş ve Osmanlı

---

[127] OBA, LA 23,982, *Bank of Turkey. To the shareholders of the Bank of Turkey*, 15 Ekim 1861.

[128] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 26 Kasım 1861.

[129] A. Autheman, *age.*, s. 23. Autheman bankanın 1861'de kendi kendini tasfiye etmeye karar verip bunu uygulamaya koyduğunu ileri sürmektedir. İdare Heyeti başkanı William Clay'in Osmanlı Bankası hissedarlarına bankanın tasfiyesi üzerine yaptığı konuşmadan aşağıya aktarılan pasaj, tasfiyenin 1862 Ağustos'una kadar sürdüğünü ve Osmanlı hükümeti tarafından mukavelenin iptalinin bu tasfiyeyi hiç değilse kısmen provoke etmiş olduğunu düşündürmektedir: "Türk hükümetinin bu mukaveleyi iptal etmekte haklı olduğu ve hükümetin bu konudaki iyi niyetinin töhmet altında bırakılamayacağı kanısındayım (*bakın, bakın*). [...] Pekala beyler, Türk hükümeti ile 1858 bankasının imtiyaz sahipleri arasındaki yazışma ve görüşmeler geçen yılın sonbaharına kadar sürdü. Geçen yıl Ağustos ayında banka resmen feshedildi [...]" (OBA, LA 23974/1, *The Ottoman Bank. Proceedings at the Annual General Meeting of Shareholders Held at the London Tavern, Bishopsgate Street, London, on Thursday, the 5th Day of March, 1863* ([Londra], [1863]), s. 8-9).

istikrazlarının emisyon kurunu 50'lerin altından 60'ların üstüne kadar çıkarmayı başarmıştı. Geçirdiği korkunç krizden sadece bir yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun kredisi büyük ölçüde yeniden düzelmişti.[130] İstikrazın getirdikleri bununla da bitmiyordu, çünkü elde edilen paranın kullanılış şekli itibariyle de başarılı bir sonuç elde edilmişti. 1858'de teşebbüs edilip sadece kısmen başarıya ulaşmış olan kaimelerin tedavülden kaldırılması işi bu kez başarıyla gerçekleştirildi.[131]

Osmanlı Bankası'nın istikrazı başarıyla idare etmesinin karşılığı kısa sürede alındı. Osmanlı hükümeti bankanın idare heyeti üyelerine altı yıl önce talep etmiş oldukları imtiyazlı devlet bankası statüsünü tanıma sözü verdi. Diğer girişimciler peşpeşe başarısızlığa uğrarken ihtiyatlı bir şekilde bekleyen Osmanlı Bankası, nihayet sabrının ödülünü almak üzereydi. Planın gerçekleşmesinin önünde duran hiçbir şey yoktu. Ya da hemen hemen hiçbir şey. Çünkü bu yeni gelişmeyi hemen haber alan Marki de Plœuc, hükümetini uyararak bu yeni projeye Fransız çıkarlarının da dahil edilmesi için Bâbıâli'ye baskı yapılmasını istemişti. Zamanın Bâbıâli'deki Fransız büyükelçisi Marki de Moustier, Fuad Paşa'ya, emisyon imtiyazına sahip bir devlet bankası kurulmak istendiği takdirde, İngiliz ve Fransız sermayelerinin işbirliği yapmasını sağlamaya çalışmanın, dolayısıyla da bankanın İngilizlere has bir hâkimiyet aracı haline gelmesini engellemenin Osmanlı çıkarlarına daha uygun olacağı fikrini verdi. Bunlar doğru seçilmiş sözlerdi ve Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa—tıpkı 1856'daki öncülü gibi[132] karma—dolayısıyla da bölünmüş—bir girişimden elde edilebilecek avantajlar konusunda özellikle hassastı. Dolayısıyla bu koşul üzerinde ısrar etti; böylelikle de Osmanlı Bankası'nı Fransız yatırımcıları bünyesine dahil etmenin bir yolunu aramaya zorladı.[133]

Osmanlı Bankası'nın tercihi, 1856'daki rakibi, Pereire Kardeşler önderliğindeki Crédit Mobilier grubu oldu.[134] 15 Eylül'de varılan anlaşma, 16 Kasım 1862'de son şeklini alarak imzalandı. Tasarlanan bankanın 135.000 hisseye bölünmüş 67.500.000 frank ya da 2.700.000 £ sermayesi olacaktı.

---

[130] A. du Velay, *age.*, s. 264.

[131] Bkz. s. 104-107.

[132] Bkz. s. 60.

[133] A. Autheman, *age.*, s. 24.

[134] "Osmanlı İmparatorluğuna yarar ve hissedarlara kâr sağlayacak bir Türkiye Milli Bankası kurulmasının zamanının geldiğine inanan idareciler, en yüksek derecede nüfuz sahibi bir Fransız bileşimi ile bir anlaşmaya varmaya çalışmış ve bunu başarıyla tamamlamıştır. Fransız bileşiminin başında Crédit Mobilier, tanınmış bankacılık şirketleri olan Hottinguer & Co.; Mallet, Frères; Fould, & Co.; Pillet, Will, & Co. ve ilh. bulunmaktadır. Bu bileşim sadrazam tarafından onaylanmış, bankaya verilmesi teklif edilen genel şekil kendisi tarafından uygun görülmüştür; şu anda alınacak önlemlerin ayrıntıları üzerinde görüşmeler sürmektedir" (OBA, LA 23,982, William W. Lander imzalı genelge, 5 Aralık 1862).

80.000 hisse İngiliz grubuna, 50.000 hisse Fransızlara verilecek, 5.000 hisse de Osmanlı yatırımcıları için ayrılacaktı. Osmanlı Bankası anlaşmadan hemen birkaç gün sonra sermayesini 1.000.000 £'a yükseltme yetkisini veren bir kraliyet belgesi almıştı. Ancak yeni hisselerin sadece 2 £'u, yani yüzde 10'una kadar olan kısmı ödenmişti.[135] İngiliz ve Fransız grupları arasındaki eşitsizlik, iki grubun oranları eşitleninceye kadar sermaye artırımlarında İngilizlere yüzde 20, Fransızlara yüzde 80 oran tahsis ederek yavaş yavaş düzeltilecekti. Osmanlı Bankası tasfiye edilecek, alacakları ve borçları yeni bankaya devredilecekti. İngilizler ile Fransızlar arasında anlaşmaya varılınca, yeni bankanın temsilcileri Osmanlı hükümetiyle müzakereye oturdular. En kritik meselenin bankanın yöneticilerinin milliyeti olduğu kısa bir sürede ortaya çıktı. Bank of Turkey'nin daha önce verdiği sözlerden cesaret alan Osmanlı devlet adamları, bir üst düzey Osmanlı bürokratının başkanlığı ve bankanın merkez bürosunun İstanbul'da olması konusunda ısrar ediyorlardı. Fuad Paşa'nın azli üzerine kesilen müzakerelere, Yusuf Kâmil Paşa sadrazam olduktan sonra yeniden başlandı.[136] Sonunda bir uzlaşmaya varıldı. Buna göre, Osmanlı hükümeti bankanın başında bir Osmanlı tebaası olması arzusundan vazgeçti, müstakbel imtiyaz sahipleri de, asıl kontrolun Londra ve Paris'teki iki komitenin elinde olmaya devam edeceğini çok iyi bilerek, bankayı İstanbul'da kurmayı kabul ettiler.[137]

İşte Bank-ı Osmanî-i Şahane (Banque Impériale Ottomane) 4 Şubat 1863 tarihli fermanla böyle kuruldu. İmtiyaznamesi, Bank of Turkey imtiyaznamesinin 21 maddesine çok benzeyen, 22 maddeden oluşuyordu. Ancak, iki belge arasındaki bu koşutluğa karşın, iki kurum arasında çok temel farklılıklar vardı. Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin devlet maliyesindeki rolü daha net bir biçimde tanımlanmıştı. Devlet emrindeki yüzde 6 faizli avans miktarı 500.000 £ olarak belirlenmişti. Ayrıca, İstanbul'da ve muhtemelen şube açacağı her yerde hazine işlemlerini yürütme işi, yılda 20.000 £'luk bir ödeme karşılığında bankaya verilmişti. İç borç ödemeleri ve dış borçların ana para ve faiz taksitlerinin ödenmesi için gerekli meblağların transferiyle de görevlendirilmişti; bu işlemlerden yüzde 1 komisyon alacaktı. Bankaya hükümetin mali aracısı statüsü de verilmişti, ancak banka daha sonra mali

---

[135] OBA, İngiltere Kraliçesi tarafından Osmanlı Bankası'na verilen şirket kuruluş belgesine ek belge, 25 Kasım 1862. Belgenin tam metni için bkz. Ek III.

[136] Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876) kariyerine 1829'da divan kâtibi olarak başladı. 1833'te Mısır'a gönderildi ve orada Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Hanım ile evlendi. Daha sonra iki kez ticaret nazırlığına (1852, 1854), Meclis-i Âli başkanlığına (1854) ve Meclis-i Vala başkanlığına (1855), iki kez adalet nazırlığına (1857, 1872), sadrazam vekilliğine (1861), sadrazamlığa (1863), üç kez Şura-yı Devlet başkanlığına (1869, 1872, 1876) atandı.

[137] A. du Velay, *age.*, s. 189-194; A. Autheman, *age.*, s. 24-29.

aracılık hakkının münhasıran kendisine ait olduğunu iddia edince, hükümet bunu reddedecekti. En önemlisi de, Bank-ı Osmanî-i Şahane Osmanlı hükümeti karşısında sağlam bir özerkliğe sahipti; Osmanlı hükümetinin banka işlemleri üzerinde, çok sembolik bir nazır atamanın dışında hiçbir denetimi yoktu.[138]

5 Mart 1863'te Osmanlı Bankası hissedarları yıllık toplantılarını yaptılar ve şirketlerini tasfiye etme kararı aldılar. Her hissedar, eski Osmanlı Bankası'na ait her bir ödenmiş hisse karşılığında iki, ve Kasım 1862'de yapılan sermaye artırımıyla ortaya çıkan yeni hisselerin her biri için bir yeni Bank-ı Osmanî-i Şahane hissesi alacaktı. O zamana kadar biriken tüm ihtiyatlar ve 1 Ocak ile 10 Nisan 1863 arasında tahakkuk eden tüm kârlar hissedarlara dağıtılacaktı. Sonunda, her biri her eski hisse başına 5 £ ve 5 s. ve her yeni hisse başına 10 s. ve 5 d. kâr payı aldılar; bu da yapmış oldukları yatırımın yüzde 26'sından biraz fazlaydı. 1865 Haziran'ının sonuna gelindiğinde, tasfiye tamamlanmıştı.[139]

5 Mart 1863'teki yıllık toplantının tutanakları İngiliz hissedarların davranış tarzının altında yatan nedenleri ve mantığı; Fransız kapitalistleriyle birleşme ve bu yeni statüsüyle bankayı nasıl bir geleceğin beklediği konularında hâlâ tereddüte düşülen bazı noktaları ortaya koyuyordu. İdare heyeti başkanlığını Layard ve Bruce'tan devralan Sir William Clay, şirketin aldığı bu yeni şekilin getireceği avantajları vurgulayan uzun bir konuşma yaptı. Bu yeni formülün bankanın geleceği açısından sadece arzu edilir bir durum olmakla kalmadığını, aslında gerekli bir şey olduğunu, çünkü bankanın eski haliyle devlet imtiyazına sahip bir başka kurumun rekabeti karşısında dayanamayacağını açıkladı.

> Ancak, beyler, idare heyeti üyeleriniz Osmanlı Bankası'nın başarılı çalışmalarının çok ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu, geleceğini hiç de azımsanamayacak tehditkâr bir bulutun kapladığını görmezlikten gelemezlerdi. Türkiye'de er veya geç bir Ulusal Banka kurulmak zorunda olduğunun hep farkındaydılar (*evet, evet sesleri*), yani hükümet tarafından desteklenen, hükümete bağlı ve hükümetin mali operasyonları konusunda tek yetkili ve kâğıt para ihracı konusunda münhasır yetki sahibi bir banka. Osmanlı hükümetinin en bilgili bakanları uzun süredir dikkatlerini böyle bir banka kurulması üzerine yöneltmiş durumdalar. Bunu yapmaları da yerindedir, zira başka ülkelerde böyle bir banka bir kolaylıktır, oysa Türkiye'de zorunluluktur. [...] Türkiye'de ulusal refahın en zengin unsurları bol bol mevcuttur. Devlet adamları arasında da samimi bir reform, öncelikle de mali reform arzusu mevcuttur [...] Bu görüşleri göz önünde bulunduran heyet üyeleriniz, dürüst davranacak olurlarsa Türk hükümetinin böyle bir banka

[138] İmtiyaznamenin tam metni için bkz. Ek IV.
[139] A. Autheman, *age*., s. 29.

oluşturmasının önüne asla herhangi bir engel çıkartamazlardı. Tam tersine, Türkiye'de nasıl kabul edildikleri de düşünülecek olursa, görevleri böyle bir kuruluşun oluşmasına yardımcı olmak olurdu. Aynı zamanda, böyle bir bankanın kurulmasının, özellikle de iş iyi yürütüldüğü ölçüde, Osmanlı Bankası açısından ciddi derecede zararlı olacağını da hissetmemezlik edemezlerdi. Birincisi, böyle bir banka, Osmanlı Bankası kârlarının hiç de azımsanmayacak bir bölümünün elde edildiği hükümet mali operasyonlarının tümünü kendine çekecekti. Osmanlı Bankası'nın karşısına devletle bağlantısı olan bir bankanın itibarını çıkararak, özel kişi işleri de dahil, finans işleri bakımından çok tehlikeli bir rakip haline gelecekti.[140]

Kendi kurumlarında böyle bir yeniden yapılandırmaya girişmenin gereğine inandıkları halde, Osmanlı Bankası idare heyeti üyeleri birtakım başka proje-lerin rekabetiyle karşı karşıya idiler. Bu olayları özetleyen ve özellikle de Bank of Turkey olayına değinen idare heyeti, bu grubun kurduğu tuzaklara düşmemiş olduğu için kendi kendini kutlayabilirdi:

Osmanlı hükümeti, kendi adına, böyle bir banka kurmak için birden fazla girişimde bulunmuştur. Bankamız kurulmadan önce, İstanbul'un yerli kapitalist ve bankerleri arasından bir banka kurma girişiminde bulundular, fakat bu tam bir fiyasko oldu. Ancak 1858'de, hükümet belki de üzerinde yeterince düşünmeden, banka kurma imtiyazını belirli kişilere verdi; ve bu kişiler de imtiyazı hayata geçirmek için İngiltere'de bir şirket kurma girişiminde bulundular. Bu bankanın oluşumuna katılma fırsatı bizlerin de eline geçmiş olabilirdi. Fakat idare heyeti üyeleri ne bunu gündeme getiren kombinasyonu —ancak bu konuda yorum yapmak istemiyorum, çünkü kimseye en küçük bir acı verecek ya da yanlış yorumlara yol açacak bir şey söylemek istemiyorum—ne de imtiyazın ve statülerin koşullarını onayladılar; bunlar tasarlanırken ne devletin ne de hissedarların yararının düşünülmediği kanısındaydılar (*evet, evet sesleri*).[141]

Ancak Bank of Turkey, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kuruluşuna, 19 Mayıs 1858 tarihli mukaveleden kaynaklandığını söyledikleri münhasır imtiyaz temelinde karşı çıkmaya çalışarak da olsa hâlâ sorun yaratıyordu. Edgar Pinchback Stringer adlı—"Londra'da Austin Friars'dan, gemi simsarı"—bir hissedar Osmanlı Bankası'na karşı 20 Şubat 1863'te bir dava açarak, bankanın kendi kendini tasfiye etmesinin engellenmesini talep etmişti. Stringer'in bankaya karşı açtığı davanın kurmaca olduğu, eski Bank of Turkey'nin imtiyaz sahiplerinin kuklası gibi davrandığı belliydi.

Davacı Edgar Pinchback Stringer Osmanlı Bankası'nda yirmi beş yeni hissenin sahibidir. Bu hisseler geçen 4 Aralık'ta onun adına devredilerek her biri için 2 £ ödenmiştir.[142] Osmanlı Bankası'nda başka hissesi yoktur.

---

[140] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 5-7.

[141] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 8-9.

[142] Toplam 50.000 hisseden. Bu 25 hisse 550.000 £ ödenmiş sermayeden 50 £'u temsil

> Kendisinin bu davayı açarken Türk hükümeti tarafından 19 Mayıs 1858'de Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devlet bankası kurulması için William Gladstone ve Michael Emanuel Rodocanachi'ye verilmiş bir imtiyazla ilgili çıkarları olduğunu iddia eden belirli kişilerle birlikte ve aslında da onlar namına hareket etmekte olduğuna dair bilgiler aldık ve bu kanıdayız. Ve bu kişiler dava dilekçesinin verildiği gün (20 Şubat 1863), bu davada savunma tarafı olan kişilere ve Zat-ı Şahaneleri Padişaha karşı ayrı bir dava dilekçesi vermişlerdir. Her iki davada da davacılara aynı avukatlar vekâlet etmektedir.[143]

Plan apaçıktı. Rodoconachi ve Gladstone, padişaha karşı mukaveleye aykırı hareket etmekten dava açarak, İmtiyaznamelerini Osmanlı Bankası'na karşı kullanmaya çalışıyorlardı. Bu can havliyle yapılmış bir hareketti; bunun sonucuyla ilgili her türlü endişeyi, Clay neşeli hatta komik bir tarzda dağıtabiliyor, Bank of Turkey'nin imtiyaz sahiplerinden alayla şöyle söz ediyordu:

> 1858'de iflas eden bankanın imtiyaz sahipleri, bir yandan bizi Padişah ile bir araya getirme şerefini bize bahşederken, bir yandan da Yüksek Mahkeme'nin padişahın bize banka imtiyazı vermesini, bizim de bu imtiyazı almamızı yasaklaması ve imtiyaz sahiplerinin hak iddiasını doğrulaması için dua ediyorlar (*kahkahalar*)! Bir işadamının, özellikle de belediye yasaları ve uluslararası yasalar hakkında az veya çok bir fikri olan bir İngiliz işadamının, bir İngiliz mahkemesinin duruma müdahale edip, Türk hükümdarına kendi topraklarında bir banka kurma imtiyazını kime verip kime veremeyeceği konusunda bir dayatmada bulunabileceğini bir an bile düşünmüş olması şaşırtıcıdır.[144]

Her şey meselenin fazlaca ciddiye alınmaması gerektiğini gösteriyordu. Zaman Clay'in alaycı tavrını haklı çıkaracaktı. Osmanlı hükümeti İngiliz mahkemelerine konuyla ilgili herhangi bir yetki vermeyi reddetti ve Ağustos 1864'te Rodocanachi ve Gladstone'un ellerindeki belgenin aslını Londra'daki Osmanlı büyükelçiliğine teslim etmekten başka çareleri kalmadı.[145]

Hissedarların daha ciddi endişeleri vardı. Fransız finansörlerle kurulacak yakın ortaklığın, güvensizlik ve üstü örtülü düşmanlık gibi malûm ulusal duygular nedeniyle gerginlik yaratması kaçınılmazdı. Her şeye karşın, Clay böyle itirazların önünü Manş'ın öte yakasındaki yeni "dostlar"ından gelecek olumlu katkıları pespembe resmederek kesmeye çalıştı.

> Fakat beyler, Osmanlı Bankası Türk hükümetinin ve halkının gözünde, çok şükür, büyük itibar sahibi olmakla birlikte, idare heyetiniz üyeleri artık en kesin dostluk ilişkileri ve sürekli artan ticari ilişkiler içinde olduğumuz en yakın

---

ediyordu. Stringer, en iyi ihtimalle, bankanın 762 hissedarından biri olarak görülebilirdi.

[143] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 24-25.

[144] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 11.

[145] A. Autheman, *age*., s. 23.

> komşumuz Fransızların, o büyük ve zengin halkın, en önde gelen finansçı ve kapitalistlerinden bazıları ile birleşmenin bankaya büyük güç ve sağlamlık kazandıracağını düşündüler.[146]

Bazı zayıf itiraz sesleri yükseldi. Ne de olsa, en fazla acı veren, aşırı milliyetçilik değil, yedi yıl önce başarılı bir şekilde devre dışı bırakılmış olan eski rakipleriyle uzlaşmak zorunda kalmış olma duygusuydu. Hissedarlardan Captain Dingwall, anlaşmanın Fransızlar için büyük avantajlar taşıdığını belirterek, İngiliz hissedarların bu şekilde hiçbir karşılık almadan kazançlarının yüzde 25'ini kaybedeceğini iddia etti.[147] Bu itirazı idare heyeti üyesi ve yeni İmtiyazname'de imzası bulunanlardan Lachlan Mackintosh Rate cevaplandırdı. Clay'in idare heyetinin Fransızları işe katmak için gerçek ve ani bir istek duyduğuna dair söylediklerini bir kenara bırakarak, daha gerçekçi bir üslupla konuştu; işin gerçeğini ortaya koydu. İdare heyetinin bu düzenlemeyi kabul etmiş olmasının, esas olarak başka bir seçeneği olmamasından ileri geldiğini ikna edici bir biçimde savundu.

> Saygıdeğer hisse sahibinin bütün argümanı Osmanlı Bankası'nın duruma istediğini yapabilecek şekilde hâkim olduğu varsayımına dayanıyor. [...] Böyle bir bankayı istendiği gibi, Fransız unsurunun yardımı olmadan kurma girişimimiz sırasında aşılmaz güçlüklerle karşılaştık. [...] Ülkenin siyasi çıkarlarının konumlanışı, hem Fransız hem de İngiliz çıkarları temsil edilmeksizin burada herhangi bir başarı şansı olacak bir ulusal banka kurulmasını imkânsız kılıyordu.[148]

Sav ikna ediciydi, özellikle de 16 Kasım 1862 anlaşması imzalandıktan ve yeni banka Şubat 1863'te kurulduktan sonra yapılacak pek bir şey kalmaması bunu daha da pekiştiriyordu.. Osmanlı hükümetinin mali işlerinin fazlaca içine girmenin yaratabileceği risklere ilişkin endişeler konusunda da aynı şey geçerliydi. Toplantıdaki hissedarlardan Cameron'un sözleriyle:

> Bütün çevrelerde bankanın gelişmesini gölgeleyecek tek bulutun, Türk hükümetinin vereceği çeklerin karşılığını ödeme işine kendimizi fazlaca bağlamak tehlikesi olduğu söyleniyor.[149]

Cameron sözlerine devamla, "Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye karşı dile getirildiğini duyduğum tek itiraz" dediği, "bankanın Türk hükümeti ile çok yakın ilişki içine girmesinin bizi, tüm riskleri kendimiz üstlenerek, içine düşecekleri her türlü mali sıkıntıyı aşmalarını sağlamak zorunda bırakacağı" endişesini, heyet üyelerinin bu tür risklerle ilgili önlemleri almış olduğuna

---

[146] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 9.
[147] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 18-19.
[148] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 19-20.
[149] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 22.

inandığı sözleriyle cevapladı.[150] Bunu izleyen tartışmalar idare heyetinin bu bakımdan kuşkusu olmadığını gösteriyordu.

> BAŞKAN: Bunun Türk hükümetine sağlayacağı tek avantaj, kamu gelirleri teminat gösterilerek kısa ve sabit vadelerle tahdit edilmiş tahviller ihraç edilmesi olabilir.
> CAMERON: Türk tahvillerinin ne olduğunu hepimiz biliyoruz.
> HUKUK DANIŞMANI: Zaten bu işi sekiz yıldır yapıyoruz.[151]

Kuşkusuz Cameron tümden haksız değildi. Bir devlet bankasına dönüşüp, İngiliz kuruluş belgesiyle güvence altına alınmış eski mesafeliliğini ve özerkliğini terk etmekle,—artık Bank-ı Şahane sıfatını alan—Osmanlı Bankası, işlevleriyle ilgili yeni tanımın taşıdığı tüm risklerle birlikte Osmanlı maliyesinin çalkantılı sularına giriyordu. Bankanın var olduğu süre boyunca da, Cameron'un ihtiyatlı uyarılarını haklı çıkaracak birçok olay yaşandı. Yine de, banka ve yöneticileri, karşı karşıya kaldıkları talihsizliklerin çoğundan kaçınacak—ya da hiç değilse bunları aşacak—kadar dayanıklı olduklarını kanıtlayacaklardı. Bir "bank-ı şahane" olarak sürdürdüğü altmış yıllık yaşam boyunca Osmanlı Bankası, yetkin ve esnek yönetimi sayesinde her türlü zorluğa ve düşmanlık yapanlara karşı koyabildi. Banka, zorlama ile uzlaşma, rekabet ile işbirliği, çatışma ile uyum arasında gidip gelebildiğini kısa süre içinde kanıtlayacaktı. Kısacası, Bank-ı Osmanî-i Şahane kısa bir süre içinde ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başının en başarılı kredi ve bankacılık kurumlarından biri haline gelecek, rasyonalite sınırlarını sık sık aşan bir ortamda soğukkanlı—ve biraz da ürpertici—bir rasyonaliteyi sürdürmeyi başaracaktı.

Osmanlı Bankası'nın itibarlı çocuğu Bank-ı Osmanî-i Şahane, Osmanlı İmparatorluğu'nun, batının kapitalist egemenliğini ve ondokuzuncu yüzyıl sonunda billurlaşan katı yeni dünya düzeni gerçeğiyle acı verici bütünleştirilmesini karakterize eden dramatik koşullardan doğmuştu. Ancak kendisine bank-ı şahane statüsü ödülünü kazandıran, somut olarak 1862 istikraz operasyonunda ve kaimelerin başarılı bir şekilde tedavülden kaldırılmasında oynadığı roldü. Teknik olarak konuşacak olursak, banka, kariyerine parasal reforma aracılık yapacak kurum ve imtiyaznamesine göre de, itibari paranın gelecekteki gelişmesi açısından imparatorluktaki tek meşru emisyon kurumu olarak başlamıştı.

---

[150] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 22-23.
[151] OBA, LA 23974/1, *Proceedings at the Annual General Meeting*, s. 23.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PARA KEŞMEKEŞİNİN SONU (1862-1870)

> Dolmabahçe Sarayı'nın inşası hakında şu olay anlatılır. Hükümdar [Abdülmecid] bir gün hazine-i hassa nazırına bu muhteşem binanın kaça mal olduğunu sormuş. Saraylı "3.500 kuruş (805 frank)" diye cevap vermiş ve Majestelerinin şaşırdığını görerek [şunları eklemiş]: "Bu inşaat için fiilen harcanan 70 milyon franka (300 milyon kuruş) tekabül eden kâğıt paranın basılması için Maliye Nezareti tarafından harcanan meblağ 3.500 kuruştur."
>
> A. du Velay, 1903[1]

Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet bankası olarak ortaya çıkışı genel olarak para ihracı ve özel olarak parasal istikrar meseleleriyle birçok bakımdan doğrudan ilişkiliydi. Kurumun kuruluş belgesi, 4 Şubat 1863 tarihli fermanla onaylanan İmtiyazname, ayrıcalıklar ve görevler bağlamında özel olarak parasal konulara ilişkin altı madde (8, 9, 10, 11, 12 ve 15) içermekteydi. Bu maddelerin ilk üçü, kuruma münhasır banknot emisyonu imtiyazıyla ilgiliydi. İhraç edilen altına çevrilebilir banknotların karşılığı olarak değerlerinin üçte birine eşit ihtiyat akçesi bulundurulması gerekiyordu.

> Dokuzuncu Madde—Banka'ya irae olundukda bedeli hamiline tediye ve ita kılınmak şartiyle işbu Banka tahvilat[2] çıkarmak imtiyaz-ı inhisarisini haiz olacak ve tahvilat-ı mezkûrenin tesviye-i bedelatı çıkarıldığı mahallin gayride mutalebe olunamayacakdır. Mamafih Banka idaresi münasib gördüğü halde şubelerinin çıkardıkları tahvilatın bedelatı Dersaadet'te ve Dersaadet'te çıkarılan tahvilatın bedelatı idare-i mezkûrenin ruhsatiyle tayin edeceği şerait mucibince Banka şubelerinde tesviye ve ita olunabilecekdir. Banka tahvilatının çıkarıldığı dairelerde ve şubeler yapılacak mahallerde tedavül-i nizamisi olacak ve sair yerlerde Saltanat-ı Seniyye ile bu babda bi-l-müzakere karar verildikden sonra mal sandıkları tarafından kabul kılınabilecekdir.
> Onuncu Madde—Banka tahvilatı Türkçe olacak ve Devlet-i Aliyye'nin muvafakatı munzam olmadıkça iki yüz kuruşlukdan aşağı tahvilat tedavüle çıkarılamayacakdır. İşbu tahvilat canib-i Devlet-i Aliyye'den memur nazır tarafından temhir ve teftiş komitesinin hassaten tayin edeceği bir müdür ta-

[1] A. du Velay, *age*., s.124.

[2] Daha önce kullanılmış bir kelime bulunmadığı için, İmtiyazname'nin Türkçe nüshasında banknot yerine tahvil (ç. tahvilat) denmiş olması ilginçtir. Tahvil, ticari senetler, borç senetleri ya da menkul değerler için kullanılan çok genel bir terimdir.

rafından ve Banka yahud şubesinin baş hizmetkâr veyahud muhasebecisi canibinden imza kılınacakdır.
On birinci Madde—İşbu Banka küşad olunduğu tarihden itibaren iki sene müddet daima sandığında nakden tedavülde bulunan tahvilatının nısfına ve bu müddetin hitamından sonra la akall sülüsüne muadil bir meblağ bulunduracakdır.[3]

Bu üç madde ve bu maddelerle bankaya tanınan imtiyaz, özellikle kurumun geleceği açısından ne kadar önemli olursa olsun, 12. ve 15. maddeler 1860'ların başları çerçevesinde düşünüldüğünde, çok daha etkiliydi.

On ikinci Madde—Devlet-i Aliyye işbu müddet-i imtiyaziye zarfında hiç bir gûne evrak-ı nakdiyeyi çıkarmamaklığı ve başka bir banka veyahud evrak-ı nakdiye çıkarmağa imtiyazı olacak bir idare veyahud kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade etmemekliği taahhüd eder.
Onbeşinci Madde—Dahil ve hariçde Banka Devlet-i Aliyye'nin resmî ve muayyen umur-u sarrafiyesi memuru bulunacakdır ve meskûkât-ı mağşûşenin[4] tedavülden kaldırılması hususunun kâffe-i icraatına mezkûr Banka memur olacakdır. Devlet-i Aliyye bu babda iktiza eden tedabirin ittihazına Banka ile bi-l-müzakere karar verecekdir.[5]

Tabii 12. madde Osmanlı Bankası'na verilen emisyon imtiyazının münhasır niteliğini teyit etmek için, daha önceki üç maddeye yapılmış gerekli bir ekti. Bu bakımdan, imparatorluk hükümetinin kendi kendine dayattığı kâğıt para basmama koşulunu, altına çevrilebilir banknotlar ihraç etme yetki ve görevine sahip bir emisyon bankası kurma isteğinin mantıki bir sonucundan ibaret olarak görmek pekala mümkündür. Aslında, iki amaç arasındaki neden-sonuç hiyerarşisinin muhtemelen tersine çevrilmesi gereklidir, çünkü Osmanlı Devleti'nin birincil hedefi kâğıt para macerasına kesin ve nihai bir biçimde son vermekti. Altına çevrilebilir banknot emisyonu, bankanın bu imtiyazını çok sınırlı kullanmış olmasından da anlaşılacağı gibi, aciliyeti çok daha az olan bir meseleydi. 15. maddede belirtildiği üzere, mağşuş

[3] OBA, I.A 23,963/1, İmtiyaznamc ve Nizamnamenin çevirisi. Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin Kuruluş Mukavelesi. Orijinal Türkçe metin için bkz. OBA, Hukuk İşleri dosyaları, Bank-ı Osmani-i Şahane'nin Kuruluş Mukavelesinin suretı, Şubat, 1307/1892, ve "Bank-ı Osmanî İmtiyaznamesiyle Nizamnamesi", 16 Şaban 1279/4 Şubat 1863, *Düstur*, c. 2, [İstanbul], 1289/1872, s. 976-983.

[4] İmtiyaznamenin İngilizce çevirisinde, "meskûkât-ı mağşuşe" (düşük ayarlı madeni paralar) yerine "beşlik"ten bahsedilmektedir. Beşlik, II. Mahmud döneminde (1808-1839) basılan çok düşük ayarlı gümüş beş kuruşluk sikkelere verilen isimdi. Beşlikler, altılıklar ve metalikler imparatorluğun mağşuş madeni para stokunun tipik örneklerini oluşturduklarından böyle bir genellemeye tabi tutulmuşlardır. Bu sikkelerin ve 1844 reformunun ayrıntılı anlatımı için, bkz. s. 92-93.

[5] OBA, I.A 23963/1, İmtiyazname ve Nizamnamenin çevirisi. Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin Kuruluş Mukavelesi.

paranın yeni kurulan banka tarafından tedavülden çekilmesinin de gösterdiği gibi, Bâbıâli'nin asıl öncelikli hedefi para piyasasını tüm istikrarsızlaştırıcı unsurlardan arındırmaktı. Önde gelen Osmanlı bürokratları için Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kurulması parasal ve mali reformlara girişmek ve yaklaşık yirmi beş yıllık parasal keşmekeşin topladığı cinleri kovalamak için bulunmaz bir fırsattı.

Zamanın *leitmotiv*'i ıslahattı ve 26 Şaban 1255 (4 Kasım 1839) tarihli Tanzimat fermanından sonra,[6] hükümdar ve bürokratlar "terakki" fikrine bağlılıklarını dile getirmek ve Batı'dan ilham alınmış bir modernleşme sürecini başlatma arzularını göstermek için her fırsattan yararlanmışlardı. Son olarak da, Sultan Abdülmecid'in, anlamlı bir şekilde Islahat Fermanı adını taşıyan Şubat 1856 tarihli iradesi, para sisteminde reform yapma ve reformu destekleyebilecek mali kurumlar kurma gereğini özellikle dile getirmişti:

> "[...] ve Devlet-i Aliyyemin tashih-i usul-ı sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillû şeyler yapılub Memalik-i Mahrusa-i Şahanemin menba-ı servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayini [...]"[7]

1839 Tanzimat fermanından yirmi yıl kadar sonra bir para reformu yapılmasının gereğinden hâlâ söz edilebiliyor olması Osmanlı devleti tarafından o tarihten bu yana alınmış mali önlemlerin tümden başarısızlığa uğramış olduğunun açık bir itirafıydı. Gerçekten de geriye dönüp Osmanlı İmparatorluğu'nun mali geçmişine bakıldığında, felaketlerle dolu olduğu görülüyordu. Üstelik de Osmanlı maliyesi yavaş yavaş, artık tamiri imkânsız görünen yıkık dökük bir yapıya bürünmüştü. Sistemin en çarpıcı ve herkes tarafından kabul edilen hastalığı kâğıt para kullanmaya başlanması ve bu yeni icadın para piyasasını kontrolsuz bir şekilde istila etmiş olması idi. 1839'da kâğıt paranın kullanılmaya başlamasını dayatan, büyük ölçüde, mali ve para sisteminin Sultan II. Mahmud'un saltanatı sonunda içine düştüğü feci durum olmuştu. Saltanatının önemli bir bölümünde arkası kesilmeyen savaşlar ve isyanlarla karşı karşıya kalan bu Osmanlı padişahı devlet hazinesinin sürekli kan kaybetmesini en geleneksel mali önleme baş vurarak engellemeye çalışmıştı: Sikkelerin ayarını düşürmek. Bunun sonucunda, Osmanlı parası yaklaşık otuz yıllık bir süre içinde, otuz kereden

---

[6] "Gülhanede kıraat olunan hatt-ı hümayunun suretidir", *Düstur*, c. I, [İstanbul], t.y., s. 4-7.

[7] "Islahata dair taraf-ı Vekâlet-i mutlakaya hitaben balası hatt-ı hümayun ile müveşşeh şerefsadır olan ferman-ı âlinin suretidir", evail-i Cemaziyülahir sene 1272/8-17 Şubat 1856, *Düstur*, c. I, s. 415-416.

fazla tağşiş edilmiş ve gerçek değerinin yüzde sekseninden fazlasını kaybetmişti. Bir başka deyişle, maden ayarının düşürülmesinin yararları son sınırına kadar istismar edilmiş, devletin dış istikraz sağlama konusundaki başarısızlığı da göz önüne alınarak, piyasaya yeni para enjekte etmek için kâğıt para ihraç edilmesine karar verilmişti.[8] 1840'ta ihraç edilen ilk kaimeler,[9] yüzde 12,5 faizli elyazması belgelerdi; sekiz yıl sonunda itfa edileceklerdi. Bu halleriyle gerçek birer ödeme aracından çok hazine tahviline benziyorlardı.[10] Kaime hamillerinin çoğu bunları ödemelerinde kullanmak yerine, ellerinde tutup faiz ödemeleri için muntazaman ibraz etmeyi tercih ettikleri için, devletin kaime kullanımını yaygınlaştırmakta büyük güçlüklerle karşılaşmış olması şaşırtıcı değildir. 1842'de daha düşük faizli yeni kaimeler bu kez matbu olarak ihraç edildi; bunların 1840'taki ilk iki emisyonun yerini alması amaçlanıyordu. Bu ikame işlemi gerçekleşmedi ve yeni kaimeler dolaşımdaki kaime miktarını artırmakla kaldı; dolayısıyla kaimeler kısa bir süre içinde değer kaybederek nominal değerlerinin yüzde 40'ına kadar indi. Kaimeyi istikrara kavuşturmak için yapılan bazı başarılı girişimlere rağmen, durum sürekli kötüleşmeye devam etti. Hükümet tedavülden kâğıt para çekmek için farklı farklı zamanlarda çok çeşitli önlemler denedi.

Ancak kaimelerin hemen tedavülden çekilmesi bile para sistemini anında istikrara kavuşturur muydu, orası kuşkuludur. Zira madeni paralar açısından da durum aynı ölçüde umutsuzdu. Daha önceki tağşişlerin yarattığı sonuçları ortadan kaldırma girişiminde bulunan hükümet 1844'te çift metal esasına dayalı yeni bir para düzeninin oluşturulduğunu duyuran bir kararname çıkardı.[11] Yeni düzen kuruş üzerine kurulmuştu. 100 kuruştan oluşan yeni bir para birimi olarak da lira getirilmişti. Altın gümüş paritesi ise 15,0909 olarak belirlenmişti. Yeni sistem 0916,6 saflık oranına sahip 5, 2½, 1, ½ ve ¼ liralık altın sikkeler ve 0830 saflık oranına sahip 20, 10, 5, 2 ve 1 kuruşluk gümüş sikkeler basılmasını öngörüyordu. Adını dönemin padişahı Abdülmecid'den alan yeni sikkeye Mecidî deniyordu; 20 kuruşluk gümüş

---

[8] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 31. Kaime tecrübesiyle ilgili özet için de aynı kaynaktan yararlanılmıştır (s. 28-89).

[9] Kaime terimi, "geçerli nakit senetler" anlamındaki "kaime-i nakdiye-i mutebere" ismi yerine kullanılan bir kısaltmaydı. Kaime kelimesinin "kayme" şekliyle argoda hâlâ para anlamında kullanılıyor olması ilginçtir.

[10] Burada Fransız Devrimi'nin ruhban sınıfa ait toprakları karşılık gösteren, başlangıçta yüzde 5 faizli ve beş yıl vadeli *assignats*'ları ile açık bir benzerlik vardır (John Kenneth Galbraith, *Money. Whence It Came, Where It Went*, Boston, 1975, s. 64-65).

[11] 5 Ocak 1844'te çıkarılan ferman usul-ı cedide üzere tashih-i ayar, yani "standartların yeni sisteme göre düzeltilmesi" diye anılıyordu (Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*, s. 46).

sikke de Mecidiye olarak adlandırıldı.[12] Ancak, istikrarlı bir madeni para sistemi kurarak batının yolunu izleme çabalarına rağmen, 1844 para reformu beklenen sonuçları vermedi. Değeri dalgalanıp duran çeşitli kaimelerin aynı anda dolaşımda bulunmasının yarattığı zorlukların üstüne, Osmanlı hükümetinin daha önce piyasaya sürülmüş mağşuş sikkeleri piyasadan çekme konusundaki aczi tam bir kargaşaya yol açmıştı;[13] yeni sikkeler 1844 öncesinin beşlik, altılık ve metalik (metelik) gibi sikkeleriyle yan yana tedavül ediyordu.[14]

1844 para reformuna yol açan düşünce, bir yıl sonra Dersaadet

---

[12] George Young, *Corps de droit ottoman*, Oxford, 1906, c. V, s. 1; Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*, s. 46-47; Anton C. Schaendlinger, *Osmanische Numismatik von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922*, Braunschweig, 1973, s. 82.

[13] F. J. Stevens'in parasal reformun üzerinden bir yıl geçmeden Trabzon'da ticaret üzerine yazdığı bir rapor reformun uygulanmasında karşılaşılan ve uygulamanın yarattığı zorluklar hakkında bir fikir verir: "Ülkenin madeni parasının doğru bir standarda getirilmesi onaylanmaması mümkün olmayan bir önlemdir; ancak Türkiye'deki birçok reform gibi bu da, o kadar karşı çıkılacak bir tarzda uygulamaya geçirilmiş, o kadar büyük zahmetlere yol açmıştır ki önlemden sağlanacak yarar belirsiz bir süreyle ertelenmiş görünmektedir. Burada tedavül eden paranın küçük bir bölümü Türk, daha büyük bölümü Rus ve İran madeni paralarından oluşmaktaydı. Hepsi yasal değerlerinin üzerinde bir değerden kullanılıyordu; padişahın fermanı hepsinin cari değerini önemli ölçüde düşürdü. Bu o kadar keyfi bir uygulamaydı ki, ve itaatsizlik halinde cezalar o kadar ağırdı ki, bir süre herkes buna aykırı davranmaya korktu. Ancak altın parası olan daha varlıklı kişiler, fermanın kendilerine dayattığı ağır zarara boyun eğmediler, paralarını ellerinde tuttular. Sadece zorunluluk karşısında ellerindeki parayı kullanmak zorunda kalanlar zarara uğradı. Dolayısıyla zarar, bu zararı kaldırma gücü en az olanların sırtına bindi. Bu arada da altın sikke darlığı baş gösterdi ve ödemeler askıya alındı. Sonunda Paşa askerlere ücretlerini fermanda belirlenenden daha yüksek değer üzerinden sikke ile ödeyerek fermanın ihlaline örnek oldu ve sikkeler yine hemen hemen eski değerlerinde tedavül etmeye başladı. Paşa belirli aralıklarla fermanı tekrar tekrar yayınladı; her defasında da aynı sonuçlarla karşılaşıldı. O zamandan beri Türk sikkesi neredeyse bütünüyle ortadan kayboldu; bozuk para sıkıntısı çekildiği için günlük küçük işlemlerde büyük zorluklar yaşanıyor. Yeni sikkelere burada çok ender rastlanıyor ve başkentten bir stok gönderilmesi ihtimali görünmüyor. Kısacası, önlemin şimdiye kadar burada hissedilen sonuçları, yoksul sınıfların zarar görmesi, ticaretin kesintiye uğraması ve herkesin az veya çok sıkıntı içine girmesi oldu" (Public Record Office, Foreign Office Series, 78/614, F. J. Stevens'in Trabzon ticareti hakkında raporu, 31 Aralık 1844, akt. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago ve Londra, 1980, s. 339)

[14] Beşlik ve altılıklar isimlerini 5 ve 6 kuruşluk nominal değerlerinden almıştı. Ancak bu terimler aynı zamanda bu paraların küsuratlarından söz ederken de kullanılıyordu, yani altılık, 3 ve 1 ½ kuruşluk sikkeler, beşlik ise 2 ½ ve 1 ¼ kuruşluk sikkeler için de kullanılabiliyordu. Metalik—veya halkın ağzında "metelik"—Fransızca *métallique* (veya, kimilerine göre, Yunanca μεταλλικός) kelimesinden geliyor ve 1, ½ ve ¼ kuruşluk gümüş kaplama bakır sikkeleri tarif ediyordu (G. Young, *age.*, c. V, s. 3; Schaendlinger, *age.*, s. 80-81). Aslında altılıktaki gümüş miktarı beşliğinkinden fazlaydı ve 1833'te devlet tarafından para sisteminin hastalıklarını tedavi etme niyetini kanıtlama çabasıyla basılmıştı. Ancak bu sikkeler piyasaya çıktıktan kısa bir süre sonra, devletin beşlikleri basmaya devam ettiği anlaşıldı (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance commerciale, Constantinople, c. 85, 27 Temmuz ve 7 Eylül 1835, akt. Issawi, *age.*, s. 327).

Bankası'nın kurulmasının da sebebi oldu.[15] Kambiyo piyasasını düzenleyecek bir kurum olarak tasarlanan banka, esas olarak poliçe üzerinden itibari para türleriyle iş yapmıştı. Salt parasal bir perspektiften bakıldığında, başlıca işlevi mağşuş sikkeleri ya da kâğıt parayı kambiyo işlemlerinde istikrarlı bir fiyatta tutmak olmuştu. İstikrara kavuşturduğu da—madeni para stokunun büyük kısmı itibariyle bile—itibari bir para sistemiydi. Ancak, bunu yaparken ülkenin değerli maden rezervleri üzerinde az ya da çok doğrudan bir etkide bulunmaktan kaçınması mümkün değildi. Avrupa üzerine keşide edilmiş poliçeler için gösterdiği karşılıkların çoğunu senetler teşkil ediyordu. Ancak bu senetler bankanın Londra ve Marsilya ile yaptığı işlemlerin hacmini karşılamakta genellikle yetersiz kaldığından, yükümlülüklerin kalan kısmını karşılamak için kaçınılmazca altın ve gümüş ihraç ediliyordu. İşte 1846 ile 1849 arasındaki dört yıllık süre içinde Banque de Constantinople'un Marsilya'ya iki tondan fazla altın ve 84 ton gümüş gönderdiği bildirilmektedir.[16] Ayrıca bu bankaya kaimeleri tedavülden çekme görevi verilmemişti ama mağşuş sikkeleri toplama yükümlülüğü vardı. Bu tür sikkeleri piyasa değerinin üstünde fiyatlarla almak zorunda bırakıldığı için, bu operasyonlar bankanın ciddi zararlar vermesine yol açtı.[17] Ancak bankanın para piyasası üzerindeki en zararlı etkisi dolaylı bir etki, yani kâğıt para spekülasyonu konusunda oluşturduğu örnekti. Banka genellikle sikke darlığı başgöstermesini bekleyip büyük miktarlarda kaimeyi nisbeten yüksek fiyatla satıyor, piyasada kaime fazlası ortaya çıkınca bu kaimeleri daha da yüksek bir iskonto ile geri alıyordu. Tekrar tekrar yapılan bu operasyon hem kâğıt paranın nispeten istikrara kavuşturulmasına hem de bankanın dikkate değer kârlar elde etmesine katkıda bulundu. İstanbul bankerleri ve sarrafları bundan gerekli dersi aldılar; bu tür spekülasyon kısa bir süre sonra halkın muntazam aralıklarla istismarına yol açan bir rutin haline geldi.[18] Ancak hükümet, İstanbul'da 24.000.000 kuruş sermayeli ve kaimelerin karşılığını yüzde üç iskontoyla değerli maden olarak ödemekle görevli bir aracı tayin ederek kâğıt parasına biraz istikrar kazandırmaya

---

[15] Bkz. s. 21-23.

[16] Banque de France Arşivleri (BFA), J. Balzac'tan d'Argout'ya, 3 Ocak 1851. İstanbul'daki Fransız posta servisi tarafından bildirilen kesin rakamlar şöylcydi:

1846	183,880	kg altın	9.577,375	kg gümüş
1847	255,035	"	10.409,770	"
1848	1.321,670	"	41.976.540	"
1849	419,670	"	22.411,840	"

[17] H. Excrtsoglou, *age.*, s. 121.

[18] A. du Velay, *age.*, s. 129; Kuyucak, *Para ve Banka*, c. II, s. 153. Kambiyo işlemlerinde yapılan spekülasyonların somut örnekleri için bkz. s. 95-97.

çalıştı.[19]

1852'de Banque de Constantinople'un başarısızlığa uğramasıyla birlikte, sağlanmış olan yapay istikrar hemen yok oldu. Döviz kurları yine dalgalanmaya başlayarak, Osmanlı parasını İngiliz lirası karşısında sürekli bir değer kaybına itti. Para sisteminin denetim ve düzenlemelerle bir ölçüde gizlenebilmiş olan hastalık ve tutarsızlıkları yeniden su yüzüne çıkmıştı. Osmanlı Bankası finans ve kaçınılmaz olarak parasal reform sahnesine ilk adımını işte böyle bir kargaşa ortamı içinde attı. Bu ikisi arasında çok sıkı bağlar vardı. Parasal istikrarsızlık ve organizasyon bozukluğu hep geniş anlamda mali reformların uygulanmasının önündeki baş engellerden biri olarak gösteriliyordu. Kısa ömürlü Banque de Constantinople deneyiminden sonra, Londra ve Paris finans çevrelerinde sık sık hazırlanan mali ve parasal istikrar projelerinin en ciddilerinden biri, nihai olarak 1856'da Osmanlı Bankası'nın (Ottoman Bank) kurulmasıyla sonuçlanacaktı. Zohrab, Londra'daki ortağına yazdığı bir mektupta sadrazam vekili ve hariciye nazırı ile yaptığı görüşme hakkında bilgi veriyordu:

> Bütün ikna gücümü kullanarak Osmanlı parasının içinde bulunduğu acınacak duruma—hükümetin zarar verici ve tahammül edilmez bir hal almış olan suistimalleri engellemesine yardımcı olacak, doğru örgütlenmiş bir bankanın yokluğundan kaynaklanan tam denetimsizliğe—işaret ettim. Kurlarda son zamanlarda meydana gelen ve halkta genel bir panik yaratan aşırı dalgalanmalardan söz ettim. Hükümet edilgen kaldığı ve başkentte kurulu güçlü bir bankayla ilişki içinde bunları etkisiz kılmak için mücadele etmediği sürece ülkenin hep bu tür zarar verici dalgalanmalarla karşı karşıya kalacağını ve bunun için gerekli tüm unsurların bizim bankamızda mevcut olduğunu kanıtlamaya çalıştım.[20]

Aslında Pasquali-Sleigh projesi sınırlı bir projeydi; öngördüğü sadece İngiliz sermayeli bir özel banka kurulmasıydı. Fakat bunu, zamanla, banknot ihraç etmeyi de içeren imtiyazlı statüye sahip, devlet himayesinde bir bankaya dönüştürme arzusu hep vardı. Bâbıâli'deki İngiliz büyükelçisi Lord Stratford de Redcliffe ile yaptığı bir görüşmede, Zohrab'a, projenin bankanın faaliyetleri içine banknot ihracının da dahil edilmesini öngörüp görmediği sorulduğunda verdiği cevap, böyle bir perspektifin ortaklar için cazip olabileceğini göstermekteydi.[21]

[19] BFA. J. Balzac'tan d'Argout'ya, 3 Ocak 1851.

[20] Zohrab'tan Sleigh'e 26 Şubat 1856, akt. *Extracts from a Private Diary*, s. 54.

[21] "Lord cenapları biraz düşündükten sonra bana bankanın bu ülkede kendi banknotlarını ihraç etmeyi düşünüp düşünmediğini sordu. Kendisine cevaben, Türk Hükümetinin haklarına tecavüz etme gibi bir niyetimiz olmadığını, hükümetin bu hakları kıskançlıkla koruduğunun bilincinde olduğumu, fakat eğer bankacılığın bu dalında faaliyet gösterilecekse bunun yetkili makamların izniyle yapılacağını söyledim" (Zohrab'tan Sleigh'e 17 Eylül 1855, akt. *Extracts*

Osmanlı Bankası hâlâ keşmekeş içindeki bir para sisteminin, dolayısıyla da döviz kurlarında meydana gelen büyük dalgalanmaların etkisi altındaki bir piyasada faaliyete geçmek üzereydi. Banka İstanbul'da resmen kurulmadan sadece birkaç ay önce, Mart 1856'da Galata borsası ağır bir kriz geçirmişti. Kriz, dövizi regüle edecek bir banka kurmanın gerekliliğini hem halka hem de hükümete bir kez daha hatırlatmıştı:

> Galata borsası hâlâ büyük bir şaşkınlık içinde; birkaç saat içinde meydana gelen dalgalanmalar 10 kuruş ile 15 kuruş arasında değişiyor. Son birkaç gün içinde kararlı bir yükselme eğilimi vardı; dün ve önceki gün İngiliz lirası 132 kuruş ile 134 kuruş arasındaydı. Oysa ayın 16'sında bir noktada 114 kuruşa kadar düştü. Bu dalgalanmalar işlemlerin neredeyse tamamen durmasına yol açtı. Perakende alışverişlerde bile bozuk para bulmak çok zor. Bir zamanların yabancı altın sikke tutkusu, yerini bu sikkelerden kaçışa bırakmışa benziyor.
>
> Piyasadaki panik sonucunda, döviz kuru üzerinde bir ölçüde denetim uygulayacak bir ticaret bankası fikri, birçok taraftar kazanmaya başlıyor.[22]

Parasal istikrarsızlık—daha doğrusu keşmekeş—bir yandan ticari işlemlere zarar verirken, bir yandan da ticaret topluluğunun büyük bir kısmı, özellikle de dövizle iş yapan bankerler için hızlı ve bitmez tükenmez bir kâr kaynağı oluşturuyordu.

> Kaimenin fiyatı hep değişiyor, dolayısıyla günlük değişiklikler her işlemde bir kâr kaynağı haline getiriliyor. Bazı durumlarda ödemenin hangi cins para ile yapılacağı belirtilmiş oluyor; belirlenmemiş olduğu zaman ise her senet hamili kendi işine geleni seçiyor. Bunun sonucunda da, altın kârlı olduğu zaman herkes ödemenin altınla yapılmasını istiyor ya da tam tersi oluyor. Kâr etmek isteyen bankerin elinde de, tabii herkes kaime peşinde koşarken altın, herkes altın isterken kaime oluyor. Dolayısıyla, bankerin vereceği cinsten parayı almak istemeyen senet hamilinin beklemesi gerek.
>
> Eğer poliçelerin bu tarzda kullanılması Avrupa ticaret dünyasına garip geliyorsa, buna bağlı ve daha da garip gelecek bir başka hile var. Teorik olarak kuruş standart para birimi olarak kabul ediliyor ve bütün yerel işlemler bu birime göre hesaplanıyor. Bu da doğal, ancak yabancı işlemler de aynı şekilde bu kurala tabi. Örneğin, İngiltere üzerine bir poliçe keşide ettiğinizi farzedin; banker, bankanın yüzdesini düştükten sonra İngiliz altın liralarını günün en düşük kuru üzerinden kuruşa çevirecek; siz bazı vilayetlerde geçerli bile olmayan kâğıt para almak istemeyeceğinizden, bu sefer de kuruşları günün en yüksek kurundan gümüşe veya altına çevirecek ve böylece her bu tür işlemde sizden yüzde 5'e yakın bir kazanç elde edecektir.[23]

---

from a Private Diary, s. 19).

[22] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 4 Mart 1856. "İstanbul'da bir mali kriz patlak verdi. Londra kuru 137'ye; Viyana 520'ye yükseldi; Fransız 20 franklık altını 111 kuruş, İngiliz sterlini 140 kuruştu. Maliye Nazırı tüccarlara çağrı yaparak onları bu durumu düzeltmenin yollarını bulmaya davet etti" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 11 Mart 1856).

[23] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 5 Nisan 1856.

Batılı gözlemcilerin çoğu açısından, bu sadece irrasyonel ve "ilkel" bir durum değil, namussuzluktu. Galata borsasının ihtişamlı ismi, aslında bir avuç açgözlü acyocunun spekülasyonlarının egemen olduğu, keyfî ve dar bir piyasayı tasvir için muazzam bir abartmaydı.

> Şu anda gerçek Türk sarraflarının gizlerini tartışacak yeterlikte değilim, ama, hiç çelişkiye düşme endişesine kapılmadan, modern Levanten bankeri, başkalarının sermayesiyle iş yapan spekülatif tüccar olarak tarif edebilirim. Ödeme yaptığı sikkelerin değeri konusunda sahip olduğu o çok abartılı fikir, sıra aynı sikkelerin kendisine ödenmesine geldiğinde çok farklı bir standart değer halini alır. Galata'nın bu tüccarın işlemleri için çok elverişli bir iş alanı olduğu inkâr edilemez. Burada fiyatlar kuruş üzerinden belirlenir. Sadece en uzak vilayetlerde tedavül eden değersiz maden alaşımı bir madeni para olan kuruşun, bunun dışında hiç bir gerçek varlığı yoktur; buralarda görülmez bile. Ödemeler esas olarak İngiliz altın lirası, Napolyon altını ve gümüş Fransız sikkeleri ile yapılır; bozuk para olarak da eski Avusturya kreutzerleri veya kaime denilen ve bahsi geçen madeni kuruşları temsil eden Türk kâğıt parası kullanılır. [...] Galata bankerlerinin kendileri dışında çok az kişi Avrupa madeni paralarının İstanbul'daki nominal cari değerlerinin düşüş sürecinin bütün girdi ve çıktılarını bilir. İyi paranın değerinde, gün boyu saat be saat meydana gelen bu mütemadi değişiklikleri, iki uygar ülke arasındaki uluslararası işlemler sırasında gerçek kambiyoda meydana gelen doğal iniş ve çıkışlarla karıştırmak burada olağandır. Aslında bunlar kambiyodan çok acyo niteliğindedir; ama ben ticaret tarihinde bu kadar dev ölçekte acyo görülmemiş olduğuna gerçekten inanıyorum. Tecrübesi olmayanlar için bu acyo-terazisinin iniş ve çıkışları şaşkınlık vericidir. Duruma ilk kez tanık olan biri, her şeye rağmen, para biliminde ülkemizdeki otoritelerin gözünden kaçmış bir tür esrar olduğunu ve gelip Şarkın harika gerçekliklerini incelemeden finansiyerlerimizin eğitiminin eksik kalacağını düşünmeye hazırdır. Ama sihirbaz Robert Houdini'nin gösterisindeki gibi burada da, sahne arkasına bir göz atmak işin sırrını ortaya çıkarır. Orada gerçekten de terazinin bir ucundaki iyi İngiliz altın lirasını en ince ayrıntısına kadar görebilir, hissedebilir ve inceleyebilirsiniz. Ama öbür ucundaki nedir? Türk banknotu mu? O bile değil. Orada üzerinde Messrs. A ve Ort. ve Messrs. B ve Ort. ile tecrübeli yardımcılarının, üstüne, zaman zaman işlerine geldiği gibi 140, 115, 130 veya 120 yazdıkları boş bir kâğıttan başka bir şey yoktur.[24]

Herkes, işlemlerine ilk başladığı günden itibaren Osmanlı Bankası'nın para sistemine müdahale etmesini bekledi. Banka istikraz anlaşması yapmayı başaramamıştı ama parasal reformda önemli bir rol üstlenmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülüyordu.[25] Ancak bu umutlar gerçekleşmedi ve

[24] OBA, I.A 23,982, *Morning Post* kupürü, 12 Haziran 1856.

[25] "Şu an için bir devlet istikrazı düşünülmediği, fakat Türk para sistemini ıslah etme önerilerinin İstanbul'da büyük ilgi çektiği anlaşılmış görünüyor. Osmanlı Bankası'nın bu konu çerçevesinde cline önemli ve değerli bir operasyon alanı geçeceği bildiriliyor" (OBA,

bir yıl kadar sonra, Ağustos 1857'de, olağanüstü bir hissedarlar genel toplantısında Layard önceki yıl parasal istikrarsızlığın devam etmiş olduğunu kabul edip üzüntüsünü belirtmekten başka bir şey yapamadı. İlginç bir şekilde de bundan büyük ölçüde batılı güçlerin sorumlu olduğunu ve zaten parasal reformun, daha geniş ve çok gerekli bir mali reform perspektifi içinde ele alınması gerektiğini ileri sürdü.[26]

Ancak reform hiç yapılmadı. 1857 yılının başlarında Banque Nationale de Turquie'nin kurulmasına bağlanan umutlar, proje bir türlü başlamayınca yok oldu. Parasal istikrarsızlık bankanın durumunu tehlikeye sokmaya devam etti. Mart 1858'de, idare heyeti bu parasal keşmekeş karşısında duydukları "endişeyi" dile getirerek, "sağduyu, yaklaşan kriz koşullarında kâr kaygısının şimdilik yerini güvenlik ve bağlantısızlığa bırakmasını gerektirdiği için," bankanın faaliyetini kısıtlamak zorunda kaldıklarını bildirdiler. Kuruşun yabancı paralar karşısındaki mütemadi değer kaybının, sonunda bankanın Osmanlı İmparatorluğu'na yatırdığı sermayeyi tehlikeye sokmasından korkuluyordu.[27] Kaimeleri yerinden kımıldatmak o kadar imkânsız görünüyordu ki, 1858'de hükümet yıpranmış kaimeleri yenileriyle değiştirme kararı aldı. Karar işleri daha da kötüleştirmekle kaldı, zira yeni kaimeler aşırı derecede basit ve sade, dolayısıyla da kalpazanlar tarafından taklidi kolaydı. Aynı yılın sonuna doğru, Yunan bandıralı Liverpool gemilerinden birinde 11.000.000 kuruşluk sahte kaime ele geçirildi.[28]

Sorun kaimeler ve kaimelerin sürekli değer kaybediyor olmasıyla sınırlı değildi. Bu kâğıt para, sehimler (veya esham) ve sergilerle birlikte, miktarı belirsiz kısa vadeli borçların sadece bir bölümünü oluşturuyordu. Tedavüldeki kaime meblağı 1858 başlarında 600.000.000 kuruş olarak tahmin ediliyordu—10 ve 20 kuruşluk faizsiz kaimeler halinde 250.000.000 kuruş ve yüzde 6 faizli 100 ila 1000 kuruşluk kupürlerde 350.000.000 kuruş. Esham, eski malikâne usulünün yeni şekliydi. Bu senetler, hükümetin çıkardığı farklı faiz ve vadeli devlet tahvillerine dönüşmüştü. Kırım Savaşı çıktığında yüzde 10 faizli ve üç yıl vadeli 80.000.000 kuruşluk esham ihraç edilmişti. 1857 yılının sonbaharında, üç yıl vadeli, yüzde 8 faizli

---

LA 23,982, *Daily News* kupürü, 7 Temmuz 1856).

[26] "Geçen yıl İstanbul'da kambiyo kuru 114 ile 145 arasında gezindi ve bu ticari olaylardan değil, İstanbul'un Avrupanın diplomatik vahşi hayvanlarının savaşlarını yaptığı arena olarak içinde bulunduğu durmdan kaynaklandı. Kambiyo kurlarındaki karışıklık kısmen de Türkiye maliyesinin istikrarsız durumuna bağlanabilir. Maliye daha sağlam bir zemine oturtulmadan bir düzelme olması da beklenemez" (OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 27 Ağustos 1857).

[27] OBA, LA 23,982, Yıllık hissedarlar Kuruluna sunulmak üzere hazırlanmış rapor, 30 Mart 1858.

[28] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Eylül 1858.

100.000.000 kuruşluk esham daha ihraç edilmişti. Son olarak da, sergiler Darphane-i Âmire tarafından saraya veya nazırlıklara çıkarılan avanslar karşılığında ihraç ettiği basit borç senetleriydi. Bir gözlemci "Sergilerin miktarını bir tek Allah bilir" diyordu, ama tahminlere göre 600.000.000 ya da 700.000.000 kuruşa ulaşarak kaimelere eşit hale gelmişlerdi. Hükümetin bütün bu borçları, kaimeler bir tedavül aracı, diğerleri yatırım biçimleri olarak, ama hepsi spekülasyon araçları olarak piyasaya sürülmüştü.[29] Kaimelerin tedavülden çekilmesiyle parasal istikrar sağlanır, fakat kronik denetim altına alınamamış kısa vadeli borçlar çözülmezdi. Gerekli olan, çeşitlilik arzeden eski tahvillerin yerini alacak tek tip yeni tahviller çıkartılarak bu borcun konsolidasyonuydu.

Osmanlı Bankası'nın parasal konulara fiilen müdahalesi, işte böyle bir planla 1857-1858'de, genel müdürü Francis de Palezieux Falconnet'nin Maliye Nezareti tarafından mali reformları uygulamak üzere kurulan yedi kişilik bir komisyon olan İtibar Heyeti üyeliğine tayin edilmesiyle başladı.[30] Falconnet Eylül 1857'de Bâbıâli'ye sunduğu bir konsolidasyon projesi hazırlamıştı.[31] Ancak, zamanın Osmanlı Bankası henüz İngilizlere ait bir ticaret bankasıydı ve bu niteliğiyle de gerçek bir reformu yürütecek kaynak ve yetkiden yoksundu. Heyet, hiç bir pratik çözüm getirmeden, sadece sistemin hastalıklarını dile getirmekten fazla bir şey yapamıyordu.

Ancak 1858 yılı ortalarına gelindiğinde tünelin sonu görünür gibiydi. Özel olarak kaimeleri tedavülden kaldırmak amacıyla 5.000.000 £'lik bir istikraz temin edilmişti.[32] İstikraz anlaşmasının yapıldığı haberleri sterlinin kurunu 178 kuruştan 149 kuruşa düşürmeye yetmişti. İstikrazı ve özellikle de hükümetin niyetlerini kötülemek için yerel olarak sarfedilen gayretler "son anlarını en iyi şekilde kullanmaya çalışan acyocuların ölüm-kalım mücadelesinin" bir parçası olarak görülüyordu."[33] Kasım ayı sonuna gelindiğinde—270.000.000 kuruşu küçük, 360.000.000 kuruşu büyük kupürde—toplam 630.000.000 kuruşluk kaimeyi itfa etmenin iki olası yolu

---

[29] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Ocak 1858.

[30] OBA, LA 23,982, olağanüstü hissedarlar genel kuruluna sunulmak üzere hazırlanmış rapor, 22 Eylül 1858.

[31] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Ocak 1858.

[32] "Bu istikrazın Türkiye'nin mali durumunu ıslah etmek gibi özel bir hedefi olduğundan, Osmanlı hükümeti istikrazın bütün getirisinin tam bir sadakat içinde kendi sorumluluğu altındaki madeni paraya çevrilebilir olmayan kâğıt paranın tedavülden kaldırılması için kullanılacağını taahhüt eder" (OBA, LA 23,982, 1858 istikrazı prospektüsü, 30 Ağustos 1858).

[33] Tipik bir suçlama da yırtılmış ve yıpranmış kaimelerin yerini almak üzere yeni kaimeler ihraç edilmesiyle ilgiliydi. Bu, "hükümetin küçük kirli bir kâğıt parçasını büyük kahverengi bir kâğıt parçası ile ikame ederek kaimeleri tedavülden kaldırma sorumluluğundan yan çizme girişiminde bulunması" diye yorumlanıyordu" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Eylül 1858).

görünüyordu.[34] Çözülmesi gereken sorun istikrazın 4.250.000 £ getirmiş olmasıydı, oysa tedavüldeki kaimelerin toplam tutarı—resmi değeri üzerinden—5.500.000 £ üzerinde bir meblağ tutuyordu. Birinci plana göre, faizi olmayan küçük kupürler ile yüzde 6 faizli büyük kupürler arasında bir ayrım yapılacaktı. Küçük kupürler yüzde 10 acyo ile bir liraya 1 10 kuruş üzerinden itfa edilecek, faiz getirdiği için yatırım sayılan büyük kupürlerin ödemesi ise beş yıllık bir süre içinde tamamlanacaktı. İkinci planda—Falconnet tarafından hazırlanmıştı—ise, iki tür kaime arasında bir ayrım yapılmıyor, dolayısıyla zararın kaimelerin tümüne yüzde 20 olarak eşit biçimde dağıtılmasını savunuluyordu. Böyle bir oran uygulandığı takdirde, istikrazın getirisi bütün kâğıt parayı tedavülden çekmeye, en önemlisi de bu işi bir anda yapmaya yetecekti.[35] Piyasaya yapılan ilk müdahaleler, projenin gerçekleşmesine ilişkin bütün kuşkuları silecek türdendi. Mevsim ithalat mevsimi olduğundan, kaime düşme eğilimi içindeydi ve hükümet bir sterline 148½-150 kuruş gibi elverişli bir kur üzerinden kâğıt para almaya başlayabilmişti. Böylelikle Londra üzerine poliçeler şeklinde ödenen yaklaşık 800.000 £ karşılığında 120.000.000 kuruşluk kaime itfa edilmişti. Kurlar kaçınılmaz olarak kısa bir süre sonra yeniden yükselecekti, fakat bu hızlı başlangıç gelecek için iyi işaretti. Üstelik hükümet, istikrazı münhasıran itfa operasyonu için kullanma sözünü tutmaya kararlı görünüyordu. Bir Fransız girişimci—büyükelçisinin de desteğiyle—padişahın özel tiyatrosunun inşası işinden kendisine borçlu olunan 100.000 liranın ödenmesini istediğinde, talebi kabul eden hükümet emrindeki muzzam meblağa hiç dokunmadan, Galata bankerlerinden ayrıca borç aldı.[36] Sonuçlar cesaret vericiydi; hükümet sonunda istikrazın getirisinin üstünde bile olsa, bütün kaimeleri, bedellerinin tamamını ödeyerek itfa etme kararı aldı.[37] 1859 yılı Şubat ayının başına gelindiğinde resmi rakamlar açıklandı: Toplam 165.023.950 kuruşluk kaime başarıyla tedavülden çekilmiş ve maliye nazırının mührünün olduğu yere bir delik açılarak imha edilmişti.[38] Buraya kadarı iyiydi, fakat hâlâ itfa edilecek 465.000.000 kuruş değerinde kaime vardı. Hükümet esas olarak yüzde 6 faizli büyük kupürlerle ilgilenmişti. Tedavülden çekilenlerin hepsi de bu garip hazine bonosu-kâğıt para karışımı kaimelerdi. Bu tür kaimelerin kalan kısmını mümkün olduğu kadar

[34] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Kasım 1858. Aslında verilen tahmini rakam 560.000.000 kuruştu (küçük kupürde 2.700.000 ve büyük kupürde 2.900.000 kuruş olarak). Ancak daha sonra yayınlanan bir makalede yukarıda kullanılan daha yüksek ve daha olası rakamlar verilmekteydi (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 5 Şubat 1859).

[35] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Kasım 1858.

[36] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 3 ve 13 Aralık 1858.

[37] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 27 Aralık 1858.

[38] OBA, LA 23,982, *Times* kupürleri, 14 Aralık 1859, ve 5 Şubat 1859.

azaltmak için, hükümet faizli kâğıt para hamillerinin, ellerindeki kâğıtların bu iki işlevi arasında bir tercih yapmak zorunda olduğunu duyurmaya karar verdi. Bu kaimelerdeki faiz kaldırılacak ve hamillerine ya bunları yeni bir yüzde 8 faizli hazine bonosu—esham-ı cedide—ile değiştirmeleri, ya da küçük kupürdeki kaimelerin statüsüne indirgenmiş faizsiz kâğıt para olarak ellerinde tutmaları teklif edilecekti. Kaime hamillerinin büyük kısmının bu seçeneği tercih etmesi, böylelikle de itfa edilecek kâğıt para miktarının önemli ölçüde azalması umuluyordu. Ondan sonra da itfa edilemeyen kaimeler kalacak olursa, bu kâğıtlar tedavülde tutulacak, fakat istikrazı izlemekle görevli komisyonun emrine verilen bir altın hesabı sayesinde altına çevrilebilir olmaları sağlanacaktı. Artık tedavüldeki kaimelerin önemli bir kısmı çekilmişti, ama ironiktir, kâğıt paranın tümüyle ortadan kalkması düşüncesi hem iyi hem de kötü yönleri olan bir şey gibi görünüyordu. Zira bunu madeni para darlığı izleyecekti. Kaimeleri bir kısmını konvertibl yapıp korumak, ticaret topluluğunun acil ihtiyaçlarının giderilmesine katkıda bulunarak yeni bir sisteme geçişi rahatlatacaktı.[39] Hükümet operasyonu Osmanlı mali yılının başlangıç tarihi olan 1 Mart 1860'tan önce tamamlamayı ummuştu. Mayıs 1860'a gelindiğinde yapacak hâlâ çok iş olduğu görüldü, fakat tedavülden kaldırma işinin o yıl içinde tamamlanacağı umudu sürüyordu.[40]

Union Financière'in kurulmasıyla, para sisteminin istikrara kavuşturulması doğrultusunda ek bir adım atıldı.[41] Hükümetle yapılan bu on yıllık anlaşmanın müteahhitleri kaimenin tedavülden çekilmesine—Banque de Constantinople tarzında—ve özellikle bir diğer parasal salgın olan mağşuş beşlik sikkelerin tasfiyesine katkıda bulunmayı teklif etmişlerdi. Tedavüldeki meblağı 450.000.000 kuruş olarak tahmin edilen bu beş kuruşluk sikkeler farklı standartlardaydı, fakat ortalama olarak gerçek değerleri nominal değerlerinin yarısının biraz üstündeydi. Union Financière, nominal değerleri üzerinden beşlik sikkelerle yapılacak ödemeler karşılığında Londra üzerine her yıl toplam 40.000.000 kuruşa kadar poliçeler çekmeyi üstlendi. Buna karşılık hükümet şirkete yılda 8.000.000 kuruş ve beşlik cinsinden ödenen poliçelerin tutarının yarısını ödemeyi kabul etti, ki bu da

[39] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 5 Şubat 1859. 1859 yılı Nisan ayı sonuna gelindiğinde, kaimelerin tahminen üçte ikisinin tedavülden çekilmiş olması "piyasayı yormaya", "büyük ödemeleri yapmak için başka araçlar getirecek bazı nihai önlemler alınması" gereğini hissettirmeye başlamıştı. Hükümet özellikle büyük kupürdeki kaimeleri tedavülden çekme işi üzerine yoğunlaştığından, piyasada sadece "sayması ve kontrolu altında büyük ödemeler yapmaktan bile daha yorucu olan" 10 ve 20 kuruşluk kaimeler kalmıştı" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 23 Nisan 1859).

[40] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 8 Mayıs 1860.

[41] Bkz. s. 73-74.

beşliklerin gerçek ve nominal değerleri arasındaki farkın biraz üstüne denk düşüyordu.[42] Ancak proje pek başarılı olmadı ve beşliklerin tedavülden çekilmesi çok daha sonraki reformlara kaldı.[43]

1860 yılının sonuna gelindiğinde, mali sıkıntılar hükümeti aşırılıklara sürüklerken parasal reformun başarıya ulaştığını görme umutları suya düştü; yeniden kaime ihraç etmek bile düşünüldü. Böyle bir önlem hemen hemen bir yıl boyunca yapılan tedavülden çekme işleminin, ne kadar eksik olmuş olursa olsun getirdiği tüm yararları silecekti.[44] Mart 1861'de yeni kaimelerin her an ihraç edilebileceği söylentisi yayıldı. Elinde sadece 120.000.000 kuruşluk kaime ve 450.000.000 kuruşluk beşlik sikke kalmış olan bir ülkede, acil ihtiyaçları düşünenler tarafından bir gereklilik olarak görülen böyle bir hareketin uzun vadeli sonuçları dehşet verici olacaktı. Bunların başında 1858 istikraz anlaşmasının açıkça ihlal edilecek olması, dolayısıyla imparatorluğun Avrupa finans piyasasındaki güvenilirliğinin gelecekte tehlikeye girmesi geliyordu.[45] En korkulan şey sonunda 1861 yılı Nisan ayında başa geldi; hükümet kâğıt para ihraç etme planını açıkladı.

15 Nisan 1861'de *Journal de Constantinople*'da duyurulan plan belirsiz ve karışıktı. 1.350.000.000 kuruş tutarında yeni kaime Mart 1862'den sonra ihraç edilecekti. Bu kaimelerin 100.000.000 kuruşluk bölümü bir yılda beş parti halinde ihraç edilecek, muhabere ve bayındırlık işlerine tahsis edilecekti. Yeni kaimeler imparatorluğun bütün topraklarında tedavül edecek ve gümrükler dışında tüm devlet dairelerinde kabul edilecekti. Ancak bu yeni kaimeler çıkana kadar, eski emisyonlara ait klişelerle basılacak başka kaimeler ihraç edilecekti. Ayda 30.000.000 kuruş oranında ihraç edilecek olan bu yeni-eski kaimeler—eskileri gibi—sadece başkentte tedavül edecekti. Bu kez, yeni kaime ihracının yanında, bu kaimelerin yavaş yavaş tedavülden çekilmesi ve Banque de Constantinople tarzında bir kambiyo bankası kurulması planı vardı. Kaimelerin itfası Mirès istikrazı için ipotek edilmiş gelirlerden yılda 75.000.000 kuruş tahsis edilerek güvence altına alınacaktı. Dolayısıyla işlemin tamamlanması toplam on sekiz yıl sürecekti. Bankaya gelince, sermayesi 375.000.000 kuruş olacak, bunun 150.000.000 kuruşu nakit para—yani altın ve gümüş mecidiye—karşılığında halka arz yoluyla sağlanacaktı. Hissedarlara verdikleri nakit karşılığında, arkasında Mart 1862'den sonra yeni kaimelerle değiştirileceklerine dair bir ibare bu-

[42] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 8 Mayıs 1860.

[43] Bkz. s. 152.

[44] OBA, LA 23,982, *Money Market Review* kupürü, 6 Ekim 1860. O sırada yapılan tahminlere göre tedavüldeki kaime miktarı 600.000 £'e indirilmişti—bu da operasyonun başındaki tedavülün yüzde 10'undan biraz fazlaydı.

[45] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 12 Mart 1861.

lunan yeni-eski kaimeler verilecekti. Mecidiyelerle ödeme yapmadaki güçlük göz önünde tutularak hisse bedellerinin dörtte biri beşlik ve altılık cinsinden kabul edilecekti. Sermayenin kalan 225.000.000 kuruşundan 100.000.000 kuruşu hazine tarafından 125.000.000 kuruşu da miri arazi satılarak temin edilecekti. Bankanın sermayesi, dövizi resmi kurda tutmak için yapılan poliçe alım satımlardan kaynaklanan zararı karşılamak için kullanılacaktı. Bu işlemlerde yılda tahminen 10.000.000 kuruş zarara uğranılmaktaydı; bu da on dört yıllık süre içinde bankanın sermayesini 235.000.000 kuruşa indirecekti. Elde kalan bu sermayeden yılda 44.550.000 kuruşluk meblağlar mağşuş sikkelerin tedavülden çekilmesi için bir komisyona emanet edilecekti. Her şey yolunda gittiği takdirde, on sekiz yıl sonunda imparatorluk hem kâğıt paradan hem de değersiz madeni paralardan kurtulmuş olacaktı.

Kimse aldanmadı. Plan piyasanın bir kez daha kâğıt paraya boğulacak olmasını pek gizleyemiyordu. Gerçek niyetleri konusunda yeterli delil olmadığı için hükümet suçsuz kabul edilse de "bir işi her zamanki gibi tersinden yapmanın yolunu bulma becerisiyle [planı] uygulamaya koyulmuştu." Emisyonun fiilen duyurudan önce başlamış olması yeterince kötüydü; daha da kötüsü eski kaime klişelerini yeniden kullanma kararı, kalpazanlık için karşı koyulmaz bir teşvik oluşturmaktaydı. Bu şekilde ihraç edilen kaimelerin tasarımı çok ilkeldi, üzerlerinde tarih ve sayı yoktu, filigranlı kâğıda basılmamışlardı. Emisyondan sadece birkaç gün sonra, on dört kalpazan 50 kuruşluk kaime klişeleriyle yakalandı. Klişeler o kadar kusursuzdu ki, "gerçek klişeler olduklarından kuşkulanıldı." Her durumda, kaimelerin ve mağşuş sikkelerin 1880'e kadar ortadan kalkacak olması alkışlanabilirdi, ama, diye ekliyor alaycı makale yazarı, "işler düzelmezse o zamana kadar ortada bir Türk imparatorluğu da kalmayabilir, zira siyaset ufku padişahın en azılı düşmanlarını sevindirecek kadar karanlık görünüyor."[46]

Kâğıt para tecrübesinin bu son aşaması, sistemin daha da istikrarsızlaşması ile sonuçlandı. Kaimenin altın karşısındaki kuru, hemen hemen yüzde 60'lık bir değer kaybederek 225 kuruşa yükseldi. 13 Aralık 1861'de kaimenin altın sikke karşısındaki kuru bir gece içinde 350 kuruşa, ertesi gün de 400 kuruşa yükselince bu değer kaybı görülmemiş boyutlara ulaştı. İstanbul'u panik sardı; kaime hamilleri ellerindeki kâğıtları sürekli yükselen kurlar üzerinden madeni parayla değiştirmeye koştular. Hükümet sonunda durumu kontrol altına alarak kaimeyi daha kabul edilebilir bir düzeye—200 kuruşun biraz altına—indirdi.[47] Devletin kaimenin değer kaybını yavaşlat-

[46] OBA, LA 23,982, *Daily News* kupürü, 30 Nisan 1861.
[47] Bkz. grafik 1.2.

mak için kullandığı yollardan biri kâğıt paranın çok düşük bir kur üzerinden altına çevrilebileceği bürolar açmak oldu. Ancak bu operasyonlar nitelik ve nicelik itibariyle çok sembolik kaldı, zira bu bürolarda bir panikle karşı karşıya kalan bankaların asırlık taktikleri, üstüne tabii o sihirli egzotik üslup da eklenerek, kullanılıyordu:

> Son mali krizden sonra hükümet, kaime karşılığında bir liraya 160 kuruş üzerinden Türk lirası vereceğini ilan etti. Cari kur bir liraya 218 kuruş; dolayısıyla hükümetin bu işlemi yürüttüğü büroların altın almak isteyenlerin istilasına uğraması şaşırtıcı değil. Talebi makul sınırlar içinde tutmak için, hükümet bu kur üzerinden kaime karşılığında kişi başına üç liradan fazla alınamayacağını bildirdi.. Bu kısıtlama konsa bile, piyasada 218 kuruş değerinde olan liraları, 160 kuruşa verme operasyonunun uzun süre nasıl devam edebileceğini anlamak kolay değildi. Bu işin işleyiş biçimini izlemek için kısa bir süre [bürolarda] bulunmak, bu esrarı çözmeye yetiyordu. Demir bir parmaklık ardında duran tek bir görevli, kalabalık arasından parmaklıklara kadar ulaşabilme şansına erişenlere iiraları dağıtıyor. Bu hedefe, parmaklığın yanında duran ve düzeni sağlamaktan tek anladığı hatırı sayılır boyutlardaki bir sopayla sağa sola vurmak olan bir zaptiyenin varlığıyla daha da tatsızlaşan uzun ve zorlu bir mücadele verilmeden ulaşılmıyor. Kalabalığı başarıyla aşan çoğu kişi bu şekilde dayakla uzaklaştırılıyor; ama sıkıntıları bu kâbusu atlatmakla da bitmiyor. Parmaklıklara yapışacak kadar şanslı olduğunu varsayalım, bu sefer de parasını cebinden çıkartması gerek. Bunun için bir elini parmaklıklardan ayırdığı takdirde, 3 lirasını alamadan ve bozuk paralarının epey bir kısmını görevli zaptiyeye kaptırmış olarak, diğerleri tarafından itilerek parmaklıklardan uzaklaştırılması muhakkaktır. Veznedar bütün bunlar olurken sessizce oturmakta, elinde kaimesiyle parmaklığın ortasına gelmemiş hiçbir başvuru sahibine bakmaya bile tenezzül etmemektedir. Veznedara verildikten sonra bile, herhangi birinin sahte olması ihtimaline karşı bütün kaimeler tek tek uzun uzadıya ve sıkı sıkı gözden geçirilir. Eğer kaime sahibi bu arada ayakta kalmayı başarmışsa, karşılığında 3 lirasını alma şansı vardır. İş böyle yürütülünce, bir saatte bu muamelelerin ancak ikisi, en olumlu koşullarda üçü yapılabilir. Böylece hükümet hiç de iflas etmez.[48]

Ocak 1862'de, Mart'ta ihraç edilecek yeni kaimelerin 900.000.000 kuruşluk kısmının Paris'te basılmış olduğu bildirildi. Ancak hükümet planını uygulama konusunda hâlâ kararsız görünüyordu. Yeni kaimelerin ihracı için öngörülen tarihe üç ay kala, Meclis-i Âli'ye, kaimelerin hepsini veya büyük kısmını yeni beşlikler ihraç ederek itfa etmeye ilişkin alternatif bir plan sunuldu. Bu sikkenin içinde bulunduğu kötü durum göz önüne alındığında, sonucun farklı olması ve kurların enzer şekilde yükselmemesi beklenemezdi.[49]

---

[48] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 22 Ocak 1862.
[49] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 10 Ocak 1862.

Tüm bu tereddütlere karşın, kaime problemi nihayet sonuna yaklaşıyordu. Osmanlı hükümetinin ve Osmanlı Bankası'nın ortak çabaları sayesinde rahatsız edici kaime sorununa nihai bir çözüm getirildi. 22 Kasım 1861'de atanan yeni sadrazam Keçecizade Mehmed Fuad Paşa, bütün kâğıt parayı tedavülden kaldırmaya ve gerçek bir emisyon bankasının kurulması için gerekli hazırlığı yapmaya kararlıydı.[50] Şubat 1862'de padişaha sunduğu bir raporda[51] Fuad Paşa kâğıt paradan nihai olarak kurtulmanın mutlaka gerekli olduğu konusunda kesin konuşmuştu. İmparatorluk çapında geçerli olacak, on sekiz yıllık itfa planına sahip yeni bir emisyon ile ilgili bütün daha önceki planları cesaretle reddetti:

> Kâğıt para şu anki sıkıntılarımızın ve maliyemizin itibarını kaybetmesinin en açık nedeni—aslında gerçek nedenidir. [...] Zat-ı Şahaneleri, aslında hiçbir gerçek değeri olmayan kâğıt paranın sadece itibari bir kredi aracı olduğunu bilmektedir. [...] Kaimenin tedavülü her zaman başkent ile sınırlı olmuştur; fakat İstanbul bir tarım bölgesi veya imalat kenti olmadığından ihtiyaç duyduğu maddeleri Avrupa'dan ya da imparatorluğun iç bölgelerinden almak zorundadır. Dolayısıyla, kaime Avrupa'ya gönderilemeyeceğine ve taşrada geçerli olmadığına göre İstanbul'un kendisine madeni para tedarik etmesi daha da zorunludur. Değerli maden talebi sikke fiyatlarını yükseltirken, kâğıt paranın değerini de doğal olarak aynı oranda düşürmüştür. Bu değer kaybının yükünü İstanbul tek başına kaldıramamıştır. Kaimeyi tedavülde bırakma gereği nedeniyle, tedavülün sadece başkent üzerine binen etkilerini hafifletmek için bu sistem taşraya da yayılmak istendi. Bu gereğin süresinin uzayacağı varsayımından hareketle, başka türlü bir önlem alınamazmış gibi görünmekteydi. Fakat şurası açıktır ki, eğer İstanbul kâğıt paranın değer kaybetmesi nedeniyle Avrupa ile ticari ilişkilerinde zarar gördüyse, imparatorluğun bütün bölgeleri de aynı nedenle dünyanın kalan kısmıyla ilişkilerinde zarar görecektir. [...] Dolayısıyla kâğıt para ihraç etmenin Majestelerinin Hükümeti açısından akıllıca bir mali tedbir olmadığı, sadece acil durumlarda benimsenecek tehlikeli bir araç olduğu apaçıktır.[52]

---

[50] Fuad Paşa kaime ihracıyla ilgili ciddi eleştirilerini Sultan Abdülaziz'e ayrıntılı bir yazıyla bildirmişti. Anlatılanlara göre Fuad Paşa tayininden hemen sonra kaimeleri sahiplerinden geri almanın yollarını aramaya, özellikle de saraylardaki bütün altın ve gümüş kapları Darphane-i Âmire'ye yollamayı düşünmeye başlamıştı. Bu planı öğrenen padişah, kendisine sultanların gezintileri sırasında su içmek için kullandıkları tasları da almayı düşünüp düşünmediğini sordu. Gözüpek sadrazamın bu soruya şöyle cevap verdiği anlatılır: "Hay hay sultanım, onları da alırız. Allah göstermesin, Devlet-i Aliyyeniz bir fenalık gelip de, Efendimiz başımızda olarak ve kullarınız da rikâb-ı hümayununuza sarılarak Konya ovasına doğru giderken sultanefendiler bu taslarla ayrılık çeşmesinde mi su içeceklerr? Efendimiz vâris-i saltanatsınız, lakin bir medyun Türkiye'ye vâris oldunuz!" (İ. H. Danişmend, *age.*, c. 4, s. 199-200).

[51] OBA, LA 23,982, *Empire ottoman. Rapport de Son Altesse le Grand-Vézir Fuad Pacha à S. M. I. le Sultan Abd-ul Aziz* ([İstanbul], 1862).

[52] *Agy.*; OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 22 Mart 1862.

Fuad Paşa'nın raporunun İngiliz basınına dağıtılmasıyla hemen hemen aynı sıralarda Layard, Avam Kamarasında Osmanlı İmparatorluğunu savunan ve İngiltere'nin ona mali mücadelesinde destek olmasını talep eden uzun bir konuşma yaptı.[53] Politik ortam yeni bir mali operasyona hazırdı. Bu gelişmelerden cesaret alan Osmanlı Bankası bu fırsatı kaçırmadı ve sadece halen tedavül eden kaimelerin itfası amacıyla yeni bir istikraz çıkartması için Londra'daki Deveaux & Co. ile ilişkiye geçti. 8.000.000 £ tutarındaki yüzde 68 faizli istikraz Mart 1862'de başarıyla çıkarıldı.[54] Buradan para sağlanınca, Osmanlı hükümeti kaimeleri tedavülden çekme operasyonunun koşullarını sonunda açıklayabildi: Kaime hamillerine ellerindeki evrak-ı nakdiyenin nominal değerinin yüzde 40'ı nakit olarak ödenecek, kalan yüzde 60'lık bölüm ise yüzde 5 faizli konsolide borç tahvilleri olarak ödenecekti.[55]

1858'de sonuçsuz kalan girişimin aksine, 1862 operasyonu tam bir başarıyla sonuçlandı. 11 Temmuz 1862'de yayınlanan bir duyuruda operasyonun nasıl yürütüleceğine dair ayrıntılı talimat veriliyordu.[56] Kaime hamillerinin ellerindeki kâğıtları 13 Temmuz'dan itibaren Ayasofya'nın yanındaki Darülfünun binasında özel olarak bu iş için kurulmuş bir büroya getirmesi istendi. Kaimelerini tür ve değerlerine göre desteler haline getirmeleri ve taleplerin işleme konmasını hızlandıracak özel formları doldurmaları gerekiyordu. Bu iş için yirmi gişe açılmış, işlem sırasında yığılmayı önlemek için sıra numarası vermek gibi ek önlemler alınmıştı. Operasyon sonunda toplam 9.998.007 lira tutarında kaime, konsolide tahvil olarak 5.992.930 lira ve nakit olarak 3.995.076 lira ödenerek piyasadan toplanmıştı. Osmanlı sikkesi cinsinden yeterli rezerv olmadığı için, nakit ödemelerin önemli bir kısmı İngiliz ve Fransız madeni paralarıyla yapılmak zorunda kalınmıştı.[57]

Bir borcun yüzde 60'ının bir başka borçla ödenmesini sorunun gerçekten çözülmesinden çok bir tür erteleme olarak değerlendirmek pekala mümkün olsa da, Osmanlı bürokratlarının ve kamuoyunun rüyası sonunda gerçekleşmişti. En azından kâğıt para sorunu çözülmüş, bu paranın tedavülünden kaynaklanan kronik istikrarsızlık nihayet ortadan kaldırılmıştı. P. de Tchihatcheff, bu operasyonu, hiç duraksamadan, hem bunu başaran Osmanlı hükümetinin hem de yardımcı olan yabancı danışmanların tebrik edilmesini gerektiren bir tür mucizeye benzetti:

---

[53] OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 15 Mart 1862.
[54] OBA, LA 23,982, 1862 Osmanlı istikrazı prospektüsü, 24 Mart 1862.
[55] Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 73.
[56] Bu talimatnamenin metni için bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 84-85.
[57] Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 76.

İstanbul'da kaimelerin tedavülden kaldırılması Avrupa ülkelerinde duyulmamış bir hız ve başarıyla uygulandı. Kaimeleri sanki sihirli bir değnekle dokunmuş gibi kaldırıp yerine Fransa'daki gibi yeni altın ve gümüş sikkeleri geçirmek için üç ay yetti. Türk hükümeti böyle bir başarıdan gurur duymakta haklıdır; Avrupa Türk hükümetinin enerji ve kararlılığını alkışlarken, bu operasyona destek vermiş olduğu için kendi kendini de kutlayabilir. Fransa'nın böyle hassas ve önemli bir operasyonun gerçekleştirilmesinde oynadığı rol unutulmamalıdır. Fransa en yetenekli elemanlarından Marki de Plœuc'i bu işle görevlendirmiş, o da, yetkinliği, enerji ve dürüstlüğüyle Osmanlı Bankası'nın parlak bir geleceğe sahip olmasını güvence altına almakta büyük rol oynamıştır.[58]

Tchihatcheff'in Osmanlı Bankası'ndan ve Marki de Plœuc'ten söz etmesi hiç rastlantı değildi. Marki, Osmanlı hükümetine mali reformlarda yardımcı olmak üzere 1859'da Fransız hükümeti tarafından İngiliz uzman Lord Hobart'a alternatif olarak görevlendirilmişti. Plœuc Osmanlı hükümetini, emisyon imtiyazına sahip bir devlet bankası projesine Fransız sermayesini de dahil etmenin gerekli olduğu konusunda ikna etmeyi başarmıştı.[59]

Sonuç herkesçe bilinmekte: 15 Eylül 1862'de imzalanan bir ön anlaşmadan sonra, 16 Kasım 1862'de geleceğin Bank-ı Osmanî-i Şahane'sinin temellerini atan nihai anlaşma imzalandı. Proje, nihayet padişahın 4 Şubat 1863'te bankanın İmtiyaznamesini onaylayan fermanıyla gerçekleşmiş oldu. Bank-ı Osmanî-i Şahane böylelikle, büyük ölçüde kâğıt paranın öncülü Osmanlı Bankası tarafından başarıyla tedavülden çekilmesi sonucunda doğmuş oldu.[60] Bu yeni kurum varlığını, bir bakıma, 1862 parasal reformuna borçluydu. İngiliz ve Fransız sermayeleri arasındaki zoraki uzlaşmanın baş mimarı Marki de Plœuc, İstanbul'daki yeni bankanın ilk genel müdürü oldu.[61]

Yukarıda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kurulması öncesinin parasal olayları içine yaptığımız dalış, İmtiyaznamenin parasal konularla ilgili maddelerinin yerli yerine oturtulmasını kolaylaştırmaktadır. En başta da belirttiğimiz gibi, 12. madde, kâğıt para konusunda geçirilen bu sarsıcı tecrübe bağlamında düşünüldüğünde çok daha anlamlı bir hale gelir. Kaimenin yarattığı parasal beladan kurtulunca derin bir nefes

---

[58] S. de Tchihatcheff, *Le Bosphore et Constantinople avec perspectives des pays limitrophes*, Paris, 1866, s. 353-354.

[59] Bkz. s. 82.

[60] Bkz. s. 82.

[61] Marki de Plœuc emekliye ayrılıp Banque de France'in guvernör yardımcısı olmaya karar verdiğinde, yerine 1859'da Osmanlı maliyesini izlemek için kurulan komisyondaki İngiliz rakibi Lord Hobart'ın geçirilmiş olması anlamlıdır (OBA, LA 23,974 (1), Osmanlı Bankası, Raporlar ve bilançolar, 1863-1950, 1867 Yıllık Raporu, 17 Haziran 1868).

alan Osmanlı hükümeti, hem kendisinin hem de bütün diğer kurumların karşılıksız kâğıt para ihraç etmesini engellemeye özel bir önem verdi. 1862'deki nihai itfa operasyonu Osmanlı maliyesi için yeni bir başlangıç—ya da en azından yeni bir başlangıç fırsatı—olacaktı. Hem ileride bu tür felaketlerin tekrarından kaçınmak için önlemler alınması, hem de sağlam bir para sistemi oluşturulması şarttı. 1863 İmtiyaznamesi, kâğıt parayı kabul etmemenin yanı sıra, mevcut para sisteminde iki önemli değişiklik yapılmasını öngörüyordu: Altına tahvil edilebilir banknotlar çıkarılması ve standart dışı mağşuş sikkelerin madeni para stoklarından tasfiyesi.

Para sistemindeki keşmekeş, 1844 reformundan çok daha önceleri, hem devlet hem de halk açısından sürekli bir endişe kaynağı haline gelmişti. Osmanlı devleti, açıklarını çeşitli parasal önlemlerle finanse etmeyi onaltıncı yüzyılın sonundan beri alışkanlık haline getirmişti; bu önlemler arasında madeni paraların ayarının düşürülmesi (tağşişi) hep birinci sırayı alıyordu. Ülkede para kullanma düzeyinin görece düşük olduğu koşullarda, halk ve ekonomik sistem temel değişim aracı olan gümüş sikkelerin sürekli değer kaybetmesine genel olarak uyum sağlayabilmişti. Değeri sistematik bir biçimde ve yapay olarak gerçek değerinin üstünde tutulan parayla iş görmek imparatorluktaki ekonomik yaşamın bir parçası haline gelmişti. Ancak II. Mahmud döneminin dramatik tağşiş operasyonları para sistemini eşine rastlanmamış bir kargaşaya düşürdü. Üstelik, ekonominin gelişen ticaret kanalları vasıtasıyla yavaş yavaş Batı sistemine entegre olmaya başlaması, iç tutarlılıktan yoksun ve istikrarsız bir para sistemiyle yaşamanın zorluklarını daha da belirgin hale getirmişti. Bu bakımdan, 1844 reformu sistemi temizlemek ve düzene sokmak için umutsuzca girişilmiş bir çabaydı. Ancak bu reform, ülkenin parasal hastalıklarına gerçek bir çözüm getiremeden iyi niyetli bir düşünce olarak kaldı. Reform bir standart getirmiş, fakat bunu uygulamaya koyamamıştı. Yeni madeni paralar basılmasını sağlamış, fakat geçmiş yılların mağşuş altılık ve beşliklerini tedavülden çekememişti.

Elde bulunan dönemle ilgili rakamlar sorunun boyutlarını ortaya koymaktadır. Reformun yapıldığı 1844 yılından 1851'e kadar Darphane-i Âmire 1.202.397.600 altın kuruş, 414.571.775 gümüş kuruş ve 17.253.000 bakır kuruş darb etmişti. Öte yandan, II. Mahmud'un saltanatının son on yılında 1829 beşlikleriyle 115.000.000 kuruş, 1833 beşlikleriyle 245.000.000 kuruş ve 1833 - 1839 arasında altılık olarak 137.775.000 kuruş basılmıştı.[62] Reform öncesinde ve reform sırasında bu mağşuş sikkeleri geçersiz kılıp tedavülden kaldırmayı beceremeyen Osmanlı devleti, yeni

[62] A. Biliotti, *age.*, s. 93-95; G. Young, *age.*, c. V, s. 5.

basılmış standart gümüş sikkelere neredeyse eşit nominal miktarda mağşuş gümüş sikkeyle karşı karşıya geldi.[63] Dolayısıyla, mağşuş sikkeler, Gresham Yasası uyarınca, sistemli bir şekilde gümüş mecidiyeleri piyasadan kovarak, yapay bir gümüş darlığı yarattı. Hemen hemen yirmi yıl boyunca sorunu çözmek için gerçek bir girişimde bulunulmadı. Kaimenin kontrol dışı tedavülünün yarattığı daha büyük dert, bir bakıma, madeni para sisteminin yetersizlik ve zaaflarını gizlemişti. Mağşuş sikkeler kötüydü ama, hem halkın hem idarenin asıl ilgisi ondan da beter olan değer kaybetmiş kâğıt para üzerinde toplanıyordu.

Dolayısıyla, mağşuş gümüş para sorununu ele almak için ilk ciddi girişimlerin kaimenin başarıyla tedavülden çekilmesinden hemen sonra yapılmış olması rastlantı değildir. Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin İmtiyaznamesinin 15. maddesinde, yeni oluşturulan kurumun devletle işbirliği içinde, "beşliklerin tedavülden çekilmesiyle ilgili her türlü işlemden sorumlu olacağı" belirtilerek sorun açıkça ifade ediliyordu. Osmanlı Bankası, sanki bu görevi yerine getirme niyetini kanıtlamak istermişçesine, daha kurulduğu yıl, Osmanlı hükümeti ile bir kısmı mağşuş gümüş sikkelerin piyasadan çekilmesinde kullanılacak 200.000.000 franklık bir istikrazın koşullarını müzakere etti. Sözleşmenin 27 Mart 1863'te Paris'te imzalanan birinci bölümü 150.000.000 franklık bir istikraz çıkarılmasıyla ilgiliydi. Osmanlı Bankası, yüzde 68 faizle satın aldığı bu istikrazı, 18 Nisan 1863'te Osmanlı devletine yüzde 72 faizle sattı. Alınan bu paranın tamamı münhasıran kısa vadeli borçların kısmen de olsa kapatılmasında kullanıldı. Mağşuş sikkeler konusu ancak 15 Eylül 1863'te imzalanan 50.000.000 franklık ek sözleşmede ele alınabildi. Bu istikrazın bir kısmı beşliklerin piyasadan çekilmesi için kullanılacak, beşliklerin yerini banka tarafından temin edilecek dörtte üçü altın ve dörtte biri bakır sikkelerden oluşan madeni paralar alacaktı. İstikraz, 25 Şubat 1864'te Osmanlı tahvillerine talebin düştüğünü açığa çıkaran bir kur üzerinden satışa sunuldu. 385 frank getirmesi (yani 500 franklık tahvilde yüzde 77) beklenen tahviller ancak 340 franktan alıcı bulabildi (yüzde 68).[64] Üstelik hükümetin acil nakit ihtiyacı, paranın kısa vadeli borçların kapatılmasına kanalize edilmesine yol açtı. Bir tarafta Sadrazam Fuad Paşa ve Maliye Nazırı Kâni Paşa ile diğer tarafta Osmanlı Bankası arasında 14 Ocak 1865'te imzalanan sözleşmede, istikrazın ek 50.000.000 franklık kısmının 10.000.000 frankının 80.000.000 kuruşluk beşliğin piyasadan çekilmesinde kullanılacağını belirten 15 Eylül 1864 tarihli anlaşmaya atıfta bulunuluyor ve deniyordu ki: "Padişah

[63] 1844'ten önce sadece tahminen 121.000.000 kuruşluk bir meblağ tedavülden çekilmişti (G. Young, *age.*, c. V, s. 5).

[64] A. Autheman, *age.*, s. 33-34.

Hazretlerinin hükümeti bu şekilde tahsis edilmiş kaynakları geçici olarak Hazine işlemlerinde kullanmayı uygun gördüğünden," banka 50.000.000 franklık istikrazın kalan kısmını, yani 5.716.205,39 frankı tedavülden çekme operasyonu için avans olarak verecekti. Banka bu sözleşmeyle beşliklerin aylık 700.000 kuruşluk miktarlar halinde yavaş yavaş tedavülden çekilmesini öngörüyordu.[65] Sonuç olarak tedavülden çekme operasyonu başlangıçtaki amacını gerçekleştirme konusunda çarpıcı bir başarısızlığa uğradı. Biliotti'ye göre, sikkelerin çok küçük bir kısmı değiştirilebildi.[66] Elde rakamlar olmadığı için operasyonun gerçekten ne kadar başarısız olduğunu tam olarak tahmin etmek güç. Ancak şu kadarını söylemek bile yeterli ki, 5.716.205,39 frankın tamamının kullanılmış olması halinde bile, bu para ancak 26 milyon kuruşun, yani başlangıçtaki 80 milyon kuruşluk hedefin yaklaşık üçte birinin değiştirilmesini sağlayabilecekti.

Madeni para stokunu bir düzene sokmak için yapılan ama kısmen atıl kalan bu girişim, ele alınan dönemde banka ve hükümet tarafından yapılmış ender ortak hareketlerden biriydi. On yılın geriye kalan bölümünde madeni para sistemi kendi araçlarıyla baş başa bırakıldı, devletin ve devlet temsilcilerinin müdahalesi ya çok az oldu ya da hiç olmadı. On yıl boyunca standart ve mağşuş sikkeler yan yana tedavül etmeye devam etti. Mağşuş paralar yüzünden standart paralar sık sık kısmen de olsa tedavülden çekildi. Sistem ancak bir sonraki on yılda, esas olarak da 1873'ten sonra meydana gelecek altın/gümüş paritesi devrimi sayesinde tam anlamıyla düzene sokulmaya başlayacaktı. Dolayısıyla, madeni para sisteminin bir düzen altına alınmasında üstlenmesi beklenen rolü oynamak, banka için henüz oldukça güçtü.

Ancak itibari para söz konusu olduğunda durum böyle değildi. Bank-ı Osmanî-i Şahane imparatorlukta faaliyete başladığı andan itibaren banknotlarla tecrübeler yapıyordu. Banka, 1863 yılının Şubat ayında İmtiyaznamesinin imzalanmasının ardından hemen emisyon ayrıcalığından yararlanmak için hazırlık yapmaya koyuldu. Tasarlanan ilk banknot 200 kuruşluk bir banknottu. Bankanın poliçe ve çekleri Bradbury, Wilkinson & Co. (Londra) tarafından basılırken, bu banknotlar T. H. Saunder tarafından basılmıştı.[67] Haziran 1863'e gelindiğinde, banka eski Osmanlı Bankası şu-

[65] OBA, CGR 010, Contrat pour l'avance du soldc dc l'cmprunt supplémentaire de 1864.
[66] A. Biliotti, *age.*, s. 98.
[67] OBA, XX 001/70, Bradbury, Wilkinson & Co'dan İstanbul Osmanlı Bankası genel müdür yardımcısı Edward Gilbertson'a, 28 Nisan 1863. Saunder ile yapılmış herhangi bir orijinal yazışma belgesi olmayışı ve banknotların—anlaşılan Saunder tarafından—ve çeklerin—Bradbury, Wilkinson and Co. tarafından—basılmasıyla ilgili bilgilerin zaman olarak çakışması, beni de daha önce tehlikeli bir şekilde kestirme yoldan banknotların basımını da Bradbury, Wilkinson and Co.'ya atfetmeye yöneltmişti (E. Eldem, *Banknotes of the Imperial*

belerinde faaliyete geçtiği halde banknotların basımına henüz başlanmamıştı. Banka müdürleri matbaayla yazışma halindeydiler; kalpazanlık girişimierine karşı banknotları korumak için alınması gerekli önlemleri belirlemeye çalışıyorlardı. Londra'daki Osmanlı Bankası müdürü Sir William Lander, İstanbul'daki müdür yardımcısı Edward Gilbertson'a yazdığı 16 Haziran 1863 tarihli mektupta matbaacı Mr. Saunder'ın bu önemli konuya ilişkin önerilerini iletiyordu:

> Vinyet basımına izin verilmediğinden, bu tedbirin getireceği emniyete sahip olamıyoruz, fakat elle taklitleri daha zorlaştırmak için, kabul gören krokide yeşile boyanmış olan kısım mikroskopik yazıyla doldurulacaktır.[68]
>
> Ürünün bir kısmı, kenarı, tam ayarlanacak, yani önü ve arkası aynı zamanda ve işlemde basılacak, böylece de fotoğrafla elde edilmesi mümkün olmadığını sandığım bir kesinlik sağlanacaktır.
>
> Kullanılacak renkler, 1 ve 2 numaralı numunelerde gösterildiği gibi, krom yeşili ve hint kırmızısı olacaktır; zira bu renklerin fotoğraf yoluyla kalpazanlığa hiç uygun olmadığı tesbit edilmiştir.
>
> Eğer müsaade edilirse, şimdiye kadar boş bırakılması teklif edilen banknotun ön yüzünün bir kısmının, ilişikteki numunedeki gibi hafif ve farklı nitelikte makineyle yapılmış bir motifle kaplanmasını tavsiye etmek isterim.
>
> Böyle bir tedbir fotoğraf çekimini zorlaştırır ve teklif edilmesinin sebebi, şu andaki haliyle makine işi eklenmesi için çok yer ve alan arzetmesi ve tasarım kabul edildiğine göre, banknotun genel görünümünü değiştirmenin şayanı tavsiye olmayacağıdır.
>
> Banknotların basılması düşünülen renklerin bir veya fazlasının silinme kolaylığına gelince, şunu arz etmeme izin verin, şimdiye kadarki tecrübelerimin gösterdiği kadarıyla, teklif edilmiş tarzda basılmış banknotların renklendirilecek bir taklidini bile yapacak kadar iyi fotografik kopyalarını elde etmek için renklerin silinmesine şimdiye kadar muvaffak olunamamıştır.
>
> Gerekli görülebilecek her türlü deneme için ilişikte dört adet numune takdim ediyorum.[69]

Sözü edilen numuneler,[70] iki adet Banco Mauá banknotu provası ve dört adet Banco de España banknotu kupürüydü. Bunlar geleceğin Osmanlı

Ottoman Bank, s. 21). Bu olası karışıklığa dikkatimi çektiği için Virginia Hewitt'e teşekkür ederim.

[68] Bu söz matbaacıların banknota bir resim koymayı düşündüğünü—kalpazanlığa karşı ek bir garanti olarak—fakat bu projeden ya Osmanlı makamları tarafından reddedildiği ya da banka yönetimi tarafından daha baştan kabul görmediği için vazgeçilmiş olduğunu düşündürüyor. Şeriatın getirdiği insan sureti yapma yasağı akla gelebilir, fakat bu resmin bir insan resmi olması için hiçbir neden yoktur. Ayrıca, II. Mahmud ile başlayarak, kişi portrelerinin—özelikle de padişahın kendi portresinin—resmi bina ve nişanlarda çok sık kullanıldığını da unutmamak gerekir.

[69] OBA, XX 001/70, William Lander'den Edward Gilbertson'a, 16 Haziran 1863.

[70] E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 87.

Bankası banknotuyla aynı özellikleri (fon, bordür, makine işi motif...) taşıyordu. Banka idaresi aynı zamanda banknotun ön yüzüne basılacak metin üzerinde çalışmaktaydı. İmtiyaznamenin 10. maddesi bu metnin Türkçe olması gerektiğini belirlemişti; dolayısıyla Paris komitesine gönderilen ve orada onaylanan metin taslakları tamamen Türkçe olarak yazılmıştı. Bu metinler emisyonu yapan kurumun adını, emisyonun tarihini, banknotun nominal değerini ve banknotun madeni paraya çevrilmesine ilişkin açıklama metnini içermekteydi. Çarpıcı bir nokta da, sanki kalpazanlık riskine verilen önemi teyit edermişçesine, ilk metin taslaklarında potansiyel kalpazanlara karşı daire için alınmış bir uyarı bulunmasıydı. Zamanın Osmanlı yasalarında bu duruma ilişkin somut bir madde olmadığından, taslak tasarımcıları bir hatırlatma ve Fransız Ceza Yasasının ilgili maddesini eklemekle yetinmişlerdi.[71]

Genel anlamda, banknotlarda eldeki provalara oldukça sadık kalınmıştı. Yine de, kalpazanlığa karşı yasayla ilgili ibarenin kaldırılıp yerine banknotun nominal değerinin Avrupa rakamlarıyla (Ps. 200) yazılması ve alta itfa mahallini Osmanlıca ve Fransızca olarak belirten iki kutu eklenmesi gibi bazı değişiklikler yapılmıştı. Bunun dışında hemen hemen aynen korunan metinde, "Bu banknot ibraz edildiğinde değeri altın veya gümüş cinsinden ödenecektir" deniyor, 15 Zilhicce 1279 (3 Haziran 1863) tarihini taşıyordu. Ancak bu son ibare yanıltıcıydı ve banknotun gerçek ihraç tarihini değil, bankanın faaliyete geçiş tarihini belirtiyordu.[72] Zira bankanın bu emisyonun hazırlıklarını tamamlaması beş aydan fazla sürmüş ve 200 kuruşluk ilk 6.000 banknot İstanbul'da ancak 16 Kasım 1863'te ihraç edilebilmişti.[73]

200 kuruşluk banknotların emisyonu 16, 17 ve 18 Kasım 1863'te peşpeşe üç gün içinde gerçekleşti. Daha sonrakilerden farklı olan ilk altı bin banknotta Francis de Palezieux Falconnet ve Antoine Alléon imzaları ve

---

[71] OBA, XX 001/70, Paris komitesi tarafından onaylanan provalar, t.y. ; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 90-91.

[72] Gilbertson'a yazdığı 16 Haziran 1863 tarihli mektupta Lander tarih meselesinden oldukça üstü kapalı söz etmektedir: "Umarım bir sonraki posta sizden istediğimiz tarihi elimize ulaştırır, 1 Haziran 1863." Mektubun kendisinin on beş gün sonrasının tarihini taşıdığı ve Osmanlı bankasının 1 Haziran 1863'te fiilen faaliyete geçtiği göz önüne alınırsa, Lander'in sözünü ettiğinin bu olması, tarihi provalara ya da bizzat banknotların üstüne koymak için istemiş olması çok muhtemeldir. Paris komitesine onay için gönderilen provalarda tarih kısmının boş bırakılmış olması da dikkat çekicidir. Ancak eğer bir nedenle 1 Haziran 1863 tarihinin konması gerekli idiyse, banknotlar üzerindeki tarihin niçin 3 Haziran 1863 olduğunu anlamak güçtür. Muhtemel bir açıklama da, Osmanlı hükümeti tarafından tam bu tarihte çıkarılmış bir ferman ya da yetki belgesi olduğudur. Maalesef böyle bir belgeye yapılmış herhangi bir atıf bulamadık.

[73] OBA, C-EM 067, Banknot numaralama defteri, 1 to 50,000,16-18 Kasım 1863.

bankaya hükümet baş nazırı olarak atanan Edhem Paşa'nın mührü vardı. Bunu izleyen iki emisyonda ise Falconnet'in yerine F. W. Smythe'in imzası vardı. 17 Kasım'da altı bin, ertesi gün de son bir üç binlik parti ihraç edildi. Son emisyon günü arka yüzlerinde baskı olmayan dört banknot, tedavüle çıkmadan hemen geri çekildi. Toplam 2.999.200 kuruş ya da 29.992 poundluk oldukça mütevazı bir meblağı temsil eden 14.996 banknot ihraç edilmişti.[74] Hükümet tarafından daha önce kaime olarak ihraç edilmiş milyonlarca pound ile karşılaştırıldığında bu komik denecek kadar düşük bir meblağdı. Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin, bir emisyon bankası olarak çok ürkek ve temkinli bir başlangıç yapmayı tercih etmiş olduğu açıktı.

Ancak bu ilk ürkekliği haklı gösterecek çeşitli gerekçeler vardı; bunların başında da bankaya emisyon imtiyazının veriliş koşullarının ağırlığı geliyordu. Özellikle 11. Madde bankanın tedavüldeki banknotlarının değerinin en az üçte birine eşit ihtiyat akçesi bulundurması gerektiğini hükme bağlamıştı. Bu miktar ilk iki yıl boyunca, banknotların değerinin yarısı kadar olacaktı. "Tedavül"den ne anlaşıldığı açık değildi. Bu, fiilen piyasada dolaşmakta olan ve bankanın veznelerine banknotlar girip çıktıkça sürekli değişen itibari para miktarı mı demekti? Yoksa bunu, sayısı sadece yeni emisyonlar veya banknotların iptali ile değişebilecek toplam emisyon hacmi olarak mı anlamak gerekliydi? Daha sonraki gelişmeler, 1920'lere kadar, bankanın kendini emniyete almayı tercih ettiğini ve bu maddeyi en geniş şekilde yorumladığını gösteriyor. Bunun neticesinde, tedavülü ne kadar olursa olsun her yeni emisyon—özellikle ilk iki yıl boyunca—oldukça önemli miktarlarda altın ve gümüşü atıl kılıyor, bu da bankanın kasalarında atıl bekleyen üretken olmayan sermaye haline geliyordu. Yaşamı, kasa nakdini üretken bir şekilde kullanabilme kapasitesine bağlı olan bir banka açısından bu, hiç de sevindirici değildi.

Ancak Kasım 1863'teki ürkek başlangıcın sadece bu kaygıdan ileri gelmiş olması pek olası değildir. Tam tersine, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin bir emisyon bankası olarak başlangıçta çok daha hırslı planlar yapmış olduğunu gösteren—ama maalesef kesinlikle teyit edecek yeterlilikte olmayan—bazı işaretler vardır. Bu ipuçlarından biri Paris komitesine onay için gönderilen provalar arasında 500 kuruşluk banknota ait ikinci bir metin taslağı bulunmasıdır.[75] Beş yıl sonra ihraç edilecek beş liralık banknotlarla karıştırılmaması gereken bu ayrı proje, bankanın ilk emisyonuna ikinci bir kupürü de dahil etmeyi düşünmüş olduğu fikrini uyandırmaktadır. Büyük ihtimalle emisyonun hacmini artıracak bu projeden daha sonra vazgeçilmiştir. Ayrıca,

---

[74] *Agy.*

[75] XX 001/70, Paris komitesi tarafından onaylanan provalar, t.y. ; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 90-91.

15.000 liralık bir meblağı ihtiyat kasasında bekletmenin, özellikle banknot emisyonunun bankalar açısından çok kârlı bir iş olduğu göz önünde tutulduğunda, bankayı pek etkilemeyeceğini de unutmamak gerekir. Banknot emisyonu, bankanın halka faizsiz borçlanmasına imkân veren mekanizması vasıtasıyla kredi yaratmanın en ucuz yolunu oluşturuyordu. İşte Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin bir miktar nakit para bloke ederek, bunun iki (ve daha sonra üç) mislini fiilen kredi ve avanslar şeklinde piyasaya enjekte etmesi mümkündü. Dolayısıyla, bu operasyonun, hiç değilse teorik olarak, yeni kurum için çok cazip olduğuna kuşku yoktur.

1863'teki sınırlı emisyonun nedenini muhtemelen bankanın nakit akışı veya ticari kaygılarından bağımsız başka faktörlerde aramak gerekir. Gerçekten de, anlaşıldığı kadarıyla Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin banknot emisyonunu sınırlama kararı, daha çok banknotların piyasada kabulü ve emilmesine ilişkin beklentilerinin oldukça düşük olmasından kaynaklanmıştır. Bankanın bu kadar sınırlı miktarda banknotu ihraç etmeye karar vermesi, esas olarak daha büyük bir hacmin kamuoyunca olumlu karşılanacağı kanaatinde olmamasından ileri gelmiştir. 1863'ün tedavül rakamlarına bakılacak olursa da, haklıdır. Toplam 30.000 liranın biraz altındaki emisyona karşılık, banknotların gerçek tedavülü ancak 8.726 liraya ulaşmıştı;[76] bu da banknotların üçte ikisinden fazlasının ya piyasaya girmediği ya da neredeyse hemen anında karşılığı alınmak üzere ibraz edildiği anlamına gelir. Banknotların Kasımın ikinci yarısında ihraç edildiği düşünülecek olursa, kalan kırk gün durumu gereğince değerlendirmek için yetersizdir. Fakat bankanın ertesi yılki banknot tedavülü daha da kötüydü. İhraç edilen banknot miktarı 30.000 liraydı ama tedavül 7.436 liraya, yani emisyonun beşte birinin altına düşmüştü.[77] Tüm kanıtlar, banknot talebinde bir zayıflık olduğunu göstermektedir. Banka halkın banknotları benimseme seviyesinin düşük olmasını beklemekte haklıydı—hatta biraz iyimser olduğu bile söylenebilir. Öyleyse piyasanın banknotlara karşı bu isteksizliğinin nedenleri neydi? İsteksizliğin büyük kısmı banknotların kendilerinden ve tedavülleri üzerine fiilen getirilmiş birtakım kısıtlamalardan kaynaklanıyordu.

---

[76] OBA, LA 23963/1, 15 Haziran 1864 Çarşamba günü Londra Tavernasında yapılacak Birinci Hissedarlar Yıllık Genel Kuruluna Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor. Bu ve diğer raporlarda verilen tedavül rakamları yıllık ortalama veya azami rakamlar değil, bir önceki yılın 31 Aralık tarihi itibariyle gerçekleşmiş rakamlardır. Dolayısıyla bunların bütün yılı temsil ettiğini doğrulayabilmenin yolu yoktur. Ancak, tedavüldeki miktar, olağanüstü bir kriz hali dışında, genellikle çok az değişiyordu.

[77] OBA, LA 23963/1, 26 Haziran 1865 Pazartesi günü Londra Tavernasında yapılacak İkinci Hissedarlar Yıllık Genel Kuruluna Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor. Daha da kötüsü, 1864 rakamlarına Nisan ile Aralık arasında İzmir'de ihraç edilmiş 10.000 lirayı da eklemek gerekir.

Gerçekten de, İmtiyaznamenin bazı maddeleri—banknotların değerinin yarısını nakit olarak bulundurma zorunluluğundan ayrı olarak—ihraç edilecek banknotların nitelikleri üzerine kısıtlamalar getiriyordu. Zamanın konvertibl Avrupa kâğıt paraları genellikle tedavülü ve halk tarafından benimsenmelerini kolaylaştıracak önlemlerle desteklenmekteydi. Örneğin, temel ilkelerden biri bunlara ülke çapında yasal tedavül hakkı tanınmasıydı. Bir diğeri, banknotların, itfa edilmek üzere emisyonu yapan banka ya da kurumun herhangi bir şubesinde ibraz edilebilmesiydi. Osmanlı Bankası banknotları söz konusu olduğunda, İmtiyaznamenin 9. maddesi hem para olarak geçerliliklerini, hem de itfa imkânını sadece emisyonun yapıldığı bölgeyle sınırlıyordu. Diğer bir deyişle, İstanbul'da ihraç edilmiş bir banknot ancak İstanbul'da tedavül hakkına sahip olacak, ve sadece bankanın İstanbul'daki şubelerinde ibraz edildiğinde itfa edilebilecekti. Eğer banknotlar başka bölgelerde tedavül ediyorsa, emisyonun bankanın bir taşra şubesi tarafından yapılmış olması gerekliydi ve bu banknotlar ancak o vilayetin sınırları içinde tedavül hakkına sahip olabiliyordu. Bu kısıtlamaların hafifletilmesi için yapılacak her türlü girişim hükümetin ve bizzat bankanın onayına tabiydi. Bunun pratik anlamı, bankanın, banknotlarının imparatorluğun her yerinde tedavülünden yararlanmak istediği takdirde, her şubesinden banknot ihraç etmek zorunda olduğuydu. Dahası, imtiyaznamede belirlendiği üzere, her şubede emisyon miktarının önce yarısına daha sonra da üçte birine denk miktarda ihtiyat akçesi bulundurulması gerekecekti. Banka için bu çok büyük bir yüktü. Bir şubede, yani İstanbul'daki merkez büroda ihtiyat kasası bulundurmak kabul edilebilirdi, fakat itibari paranın tedavül potansiyeline sahip olduğu her şubede ayrı bir ihtiyat kasası bulundurmak bankanın imkânlarının bir hayli ötesinde olacaktı. Osmanlı ekonomisinin taşrada tarımsal bir temele oturduğu düşünüldüğünde, burada sürekli bir ihtiyat akçesi tutmak bütün finans kurumları açısından mantık dışıydı. Üretim ve hasat dönemlerinin mevsimlik niteliklerinden ötürü, kışın nakit ihtiyacı yoktu. Buna ek olarak da, taşrada genel olarak mevduat olmaması şubelerin ihtiyat akçele-rini İstanbul'dan temin etmesini gerektirecekti; oysa İstanbul'un kaynaklarını başka türlü kullanmak isteyeceği açıktı.[78]

Ek banknot emisyonu konusunun önündeki, işin doğasından gelen bir başka problem de, 10. maddeye göre 200 kuruşluk kupürden küçük banknot ihraç edilemeyeceği hükmüydü. Osmanlı ekonomisindeki düşük parasallaşma düzeyi göz önüne alındığında, bu çok büyük bir kupürdü. Vasıfsız bir işçinin ücretinin 25-30 katına veya 250 kg.dan fazla ekmeğin fiyatına

[78] A. Biliotti, *age.*, s. 146-148.

eşitti.[79] Anlaşılabileceği gibi, ödemelerin çoğunun 20 kuruşluk ve daha küçük gümüş sikkelerle veya bir liralık altın sikkelerle yapıldığı bir ekonomide bu banknotların günlük ihtiyaçlar için kullanılma şansı oldukça düşüktü.[80] Kısacası, böylesine yüksek bir nominal değer, bu banknotların çok sınırlı bir çerçevede, daha çok, alan kişinin muhtemelen en kısa zamanda bankada itfa edeceği bir tür devredilebilir ödeme emri olarak kullanılmasını kaçınılmaz kılıyordu.[81]

Ancak, banknotların ve tedavülleriyle ilgili kuralların bu yetersizlikleri, bankanın emisyonu genişletememesini açıklamaktaki önemi ikincildir. Bu yeni ödeme aracının yaygın kabul görmesinin önündeki baş engel halkın herhangi bir tür kâğıt parayı kullanmak—ve özellikle kabul etmek—istememesiydi. Yirmi yıllık korkunç kaime tecrübesinin yol açtığı sarsıntı göz önüne alınırsa bu da oldukça anlaşılabilir bir durumdu. Bu yıllarda, ekonomik yükün çoğu, paranın sürekli değer kaybetmesi, enflasyon ve zararına itfa şeklinde halkın sırtına yüklenmişti. Aralık 1861 krizinin anıları halkın zihninde hâlâ canlıydı. Kâğıt paraya karşı genel bir güvensizlik, hatta nefret, kaimeyi andıran her şeyin sistematik olarak reddedilmesine yol açacak kadar güçlüydü.[82] Tabii bunun kâğıt para değil, banknot olduğu ve Osmanlı Bankası'nın banknot ibraz edilir edilmez karşılığını ödemekle yasal olarak yükümlü olduğu savunulabilirdi. Fakat bütün bunlar, daha önce altına çevrilebilir kâğıt para kullanmamış ve banknotlar karşılığında ödeme yapılacağı sözünü, esas itibariyle kaimelerin, isminden de anlaşılacağı gibi "paraya kaim evrak-ı nakdiye" olduğu savından farklı görmeyen halk açısından hiç ikna edici değildi. Kaimeler kabul edildiyse, bu büyük ölçüde devletin yaptığı ödemeler yoluyla kaimeleri halka dayatmasından kaynaklanmıştı. Osmanlı Bankası banknotları halka dayatılamazdı. Banka, açık bir güvensizlik içindeki halkın gözünde kurum olarak garanti oluşturamayacak

---

[79] Osmanlı İmparatorluğundaki fiyatlar üzerine sürdürmekte olduğu araştırmadan aktarılan bu bilgi için Şevket Pamuk'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

[80] 2 ½ ve 5 liralık büyük sikkeler ödemelerden çok takı olarak kullanılıyor veya yastık altında saklanıyordu.

[81] Michelle Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 11 (1980), s. 348.

[82] Kaime tecrübesi sırasında yaşanan bazı olaylar kâğıt paraya karşı beslenen bu anlaşılabilir nefreti anlaşılır kılar. Taşradaki merkezlerin çoğu 1861'e kadar kaimenin etkilerini hissetmedi, çünkü kaime sadece İstanbul'da ihraç ediliyor ve tedavül ediyordu. Taşrada yaşayanlar kaimenin çoğalması ve değer kaybetmesinin feci etkilerine uzaktan tanıklık etmişti. 1861'de kaimelerin taşra merkezlerinde de ihraç edilip tedavül etmesine karar verilince, halk buna çok olumsuz tepki gösterdi. Bazı topluluklar, kendilerine kaime gönderilmemesi koşuluyla devletin talep ettiği meblağları ödemeyi teklif ettiler. Hatta bazı yerlerde yerli nüfus gönderilen kaimeleri yaktı ya da kendi aralarında paraya çevirip yönetime geri gönderdi (A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 68).

kadar yeniydi. Banka eninde sonunda bir devlet bankasıydı. Bu haliyle de, daha işin bu kadar başındayken güvenilirliği eksilerde gezinen bir devleti temsil eden bir kurumun güvenilirliğini kanıtlamak çok güçtü... Biliotti bunları 1908'de yazmıştı:

> [...] Eğer Türkiye'de, taşranın kalbinde, ulusal bir kurum sayılan Bankanın kredisiyle Devletinkini karıştırmamasını köylüden istemek güç oluyorsa, aynı köylünün Osmanlı Bankası banknotuyla eski kaime arasındaki farkı görmesinin beklenemeyeceği unutulmamalıdır. Bu sadece bir zaman ve eğitim meselesidir. Problem muhtemelen çözümsüz değildir, fakat yığınların eğitimi ne kadar güç olacak, Bankaya ne fedakarlıklara mal olacaktır.[83]

Bu güçlüklere rağmen, Osmanlı Bankası bu büyük sarsıntılar geçirmiş ve eğitimsiz nüfusun güvenini kazanmanın yollarını bulmaya kararlıydı. İstanbul'daki ilk emisyondan birkaç ay sonra, banka taşrada banknot tedavülü konusundaki ilk tecrübesine girişti. Bunun için İzmir'in seçilmiş olması sürpriz değildi. İzmir imparatorluğun İstanbul'dan sonra ekonomik bakımdan en gelişmiş kentiydi ve hem Anadolu'nun iç bölgeleriyle hem de batı dünyasıyla geniş ticari ilişkiler ağına sahipti. Güçlü bir—yerli ve yabancı—ticaret burjuvazisinin varlığı İstanbul'dakine benzer sonuçlar elde edilme şansını epeyce yükseltiyordu. İlk banknotlar 12 Nisan 1864'te ihraç edildi. Bu banknotlar daha önce İstanbul'da ihraç edilenlerin aynıydı. Tek fark alttaki kutularda banknotun İzmir'de itfa edilebileceği ibaresinin bulunması ve İstanbul veznedarının imzasının yerinde İzmir veznedarının—Mart 1867'ye kadar C. Fisher ve Nisan 1867'den Aralık 1869'a kadar F. de Cramer—imzasının olmasıydı.[84] Şaşırtıcı bir şekilde, İstanbul'daki 200 kuruşluk banknotların tümü üç günde ihraç edildiği ve bir daha emisyon yapılmadığı halde, banknotun İzmir versiyonu çok yavaş, hemen hemen altı yıllık bir süre içinde ihraç edildi.[85] Dolayısıyla, anlaşıldığı kadarıyla, İstanbul emisyonundaki can sıkıcı tecrübeden sonra, banka İzmir'de çok daha ihtiyatlı bir emisyon yapmaya karar vermiş, belki de emisyon hacminin piyasanın emme kapasitesini aşmamasını güvence altına almak için—sayısı istisnai durumlarda 1.000, 1.500 veya 3.000 adete ulaşan—500'er adetlik küçük partiler çıkarmıştır. Bu emisyonun toplam miktarı sonuçta 33.000 banknota ya da 66.000 liraya ulaştı. Emisyonun tedrici niteliğine ve tam altı

---

[83] A. Biliotti, *age.*, s. 143-144.

[84] Banknotların ihraç mahallerinde itfa edilmesini gerektiren 9. madde hükümlerine karşın, İzmir banknotlarında tıpkı İstanbuldakiler gibi "*Kostantiniyye fi 15 Zilhicce 1279*" (İstanbul, 3 Haziran 1863) ibaresinin bulunması ilginçtir. Bu ya bankadan yana bir ihmalden kaynaklanmıştır ya da bu emisyon için yeni bir levha ısmarlamaktan kaçınmanın kolay bir yolu olarak görülmüştür.

[85] Bkz. grafik 1.3.

yıl boyunca devam etmiş olmasına bakarak, operasyonun başarılı olduğunu, emisyonun halk tarafından ağır fakat oldukça sürekli bir kabul gördüğünü düşünebiliriz. Ne yazık ki, elimizde operasyonla ilgili nitel (kalitatif) bilgi olmadığı için bu varsayımın ne ölçüde doğru olduğunu saptayamıyoruz.[86]

Temmuz 1868'e kadar—yani yaklaşık beş yıl süreyle—Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin banknot emisyonu sabit kaldı. İstanbul emisyonu 30.000 liranın biraz altındaydı; toplam rakam sadece İzmir banknotları ihraç edildikçe artıyordu. Böylece Temmuz 1868'e kadar yavaş yavaş artarak 88.000 liraya ulaştı. Sonuçlar çok mütevazıydı ve daha da şaşırtıcısı, banknotların hemen hemen üçte ikisi İzmir şubesi tarafından ihraç edilmiş, İstanbul ise Kasım 1863'teki ilk partiden sonradan tek banknot bile çıkartmamıştı. Ancak, fiilen tedavül eden banknotların oranı yükselmeye başlayarak 1866 ve 1867'de yüzde 50'nin üstüne çıkmıştı.[87] Bir başka deyişle, bankanın yavaş yavaş halkın güvenini kazanmaya başlamış olduğu anlaşılıyor. İlk iki yıl içinde banka tedavülde tutabildiği banknotlardan çok daha yüksek bir meblağı atıl kılarak fiilen para kaybetmişti. Ancak 1865 yılından sonradır ki, banka emisyon imtiyazını, başlangıçta marjinal de olsa, kârlı bir operasyon haline getirebildi.

Bu gelişmelerden cesaret aldığı anlaşılan banka, artık tedavülü artırma konusunu düşünmeye başlayabilirdi. Aslında böyle bir niyetin ilk belirtileri, bankanın beş liralık banknot basma konusunu ilk tartıştığı 1864'e kadar götürülebilir. 9 Eylül 1864'te yazılmış bir mektupta bu banknotlardan ilk kez söz ediliyor, klişelerin Londra'da değil İstanbul'da hazırlanması öneriliyordu.[88] Bir hafta sonra matbaadan yeni beş liralık banknotların fonu için

---

[86] Bu emisyonla ilgili bütün bilgi ihraç edilen her banknot için ayrı ayrı kayıtların tutulduğu tek bir defterdedir (OBA, C-EM 068). Defterin başına eklenmiş küçük bir kayıtta bu banknotların 34.012'sinin 15 Ocak 1910'da yakıldığını söyler. Kayda göre, 29.512'sinde iki imza, hükümet nazırının mührü ve bir iptal damgası; 3.500'ünde tek bir imza ve nazırın mührü; 1.000'inde sadece bir imza vardı. 33.000 banknotluk bir emisyonun, nasıl olup da 34.012'sinin imha edilebildiğini açıklamak zordur. Ancak ya imzası ya da mührü olmayan 4.500 banknotun tedavüle hiç çıkarılmamış, hatta ihraç bile edilmemiş olduğu, dolayısıyla numaralama defterinde görünmediği varsayılabilir. Bu defterde 31,001 ile 39,000, 40,001 ile 41,000 ve 41,500 ile 42,000 arasındaki seri numaralarının kullanılmamış olması bununla bir şekilde ilgili olabilir.

[87] Bkz. tablo 1.1.

[88] "Türkçe metinlerle tecrübelerimizden sonra ve 7 tarihli telgrafınızdan gravür işini üstlenebileceğinizi öğrenince, sadece Société sertifikaları için değil, Banka hisseleri ve yeni 5 liralık banknotlar için de levhaların tarafınızdan hazırlanmasını teklif ediyoruz. [...]Société levhasıyla birlikte bu banknot için yapılmış bir tasarımın anahatlarını gösteren 3 veya 4 levha göndereceğim. Her birinde Türkçe metnin sığması gerçken yer kesin bir şekilde belirtilmiştir. Beğendiğiniz tasarımı seçin ve Türkçe metni ayrılan yere tersten hakkettirin Hisse ve banknotlar için oyulmuş bu levhaları sizden geri aldığımızda süslemeleri ve diğer işleri bitirir ve gecikmeden hepsini baskıya veririz" (OBA, XX 001/70, Londra Müdürü William Lander'den İstanbul Genel Müdür Yardımcısı Edward Gilbertson'a). Bank-ı Osmanî-i Şahane

hazırlanmış dört çizimle birlikte gelen mektupta, İstanbul'daki yöneticilerin bunlardan birini seçmesi isteniyordu.[89] Çizimler 200 kuruşluk banknotta kullanılan tasarıma çok benziyordu. Paris komitesine 500 kuruşluk banknotlar için metin taslağı gönderildiğini bildiğimize göre, bankanın aynı seride yeni bir kupür ihraç etmeye niyetlenmiş olması çok muhtemeldir. Ancak böyle bir banknot emisyonu hiç gerçekleşmedi ve beş liralık banknot konusu Londra ile yazışmalarda 1866 yılına kadar bir daha gündeme gelmedi.

Ancak bu kez banka ilk tasarım ve prova adımlarının ötesine geçti. Yeni beş liralık banknot basıldı ve İstanbul'a yollandı. Lander'in Gilbertson'a yazdığı 28 Ağustos 1866 tarihli bir mektup operasyonun bütün ayrıntılarını verir.[90] Toplam 245.000 banknot basılmıştı; bunların 10.000'i beş liralık banknotlar, kalan 235.000'i 200 kuruşluk banknotlardı. 10.000 adet beş liralık banknotun tümü İstanbul'a yollanmış, basılan 235.000 adet 200 kuruşluk banknotun 160.000'i İstanbul'a, 29.000'i İzmir'e gönderilmişti. Kalan 200 kuruşluk banknotlara ne olduğu ise belli değildir. Mektupta İstanbul'a gönderilenlerin 000.001'den 160.000'e kadar, İzmir'e gönderilenlerin de 00.001'den 29.000'e kadar numaralandığı belirtiliyordu. Aslında 1863 emisyonunda İstanbul 000.001'den 030.000'e kadar olan seri numaralarını zaten kullanmış, İzmir de Ağustos 1866'ya gelindiğinde 018.000 seri numarasına ulaşmıştı. Ayrıca İstanbul'da 30 Haziran 1869'a kadar 200 kuruşluk banknot emisyonu yapılmayacak, o tarihte de emisyon 2 liralık banknotlar şeklinde yapılacak, toplam emisyon miktarı 20.000 olacaktı. Dolayısıyla, bir açıklama bu 200 kuruşluk banknotların aslında iki liralık banknotlar olduğu ve bu banknotların İstanbul'da ancak üç yıl sonra ihraç edildiği, İzmir'de ise hiç ihraç edilmediği olabilir. Beş liralık banknotlar konusunda da benzer bir durum ortaya çıktığı düşünülürse bu varsayım makul görülebilir. Görüldüğü kadarıyla, 1866'da basılıp İstanbul'a gönderilen 10.000 banknot, 8 Mayıs 1868'de yapılacak ilk beş liralık banknot emisyonuna tıpatıp uymaktadır.

Lander'den İstanbul Genel Müdür Yardımcısı Edward Gilbertson'a). Bank-ı Osmanî-i Şahane hisse senetlerinin [levhalarına] Osmanlıca metnin hakkedilmesi Londra matbaacıları için o kadar sıkıntılı bir tecrübe olmuştu ki, Türkçe herhangi bir şey oymaktan kaçınmaya çalışmaları anlaşılabilir bir durumdu (bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 44-47).

[89] "Size yolladığımız boş levhalar banknotlar içindir. Tasarımcımız maalesef yollamış olduğu çizimleri numaralamayı unuttu, fakat kopyalarını muhafaza etmiş olduğundan, tercih edeceğiniz numunenin bir çizimini iletirseniz, süsleme çalışmalarına derhal başlayabiliriz. İki ek tasarım da ilişiktedir. Zarar vs görmesi halinde gecikme olmamasından emin olmak için üç levha yollamaktayız" (OBA, XX 001/70, Bradbury, Wilkinson & C°'dan İstanbul Yönetimine).

[90] OBA, XX 001/70, Londra Müdürü William Lander'den İstanbul Genel Müdür Yardımcısı Edward Gilbertson'a, 28.08.1866. Mektup metni için bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 97.

Bu, bankanın, açıklanmayan nedenlerle, ihraç etmeyi düşündüğü beş liralık banknotları iki, iki liralık banknotları da üç yıl elinde tutmuş olduğu anlamına gelmektedir.

Tabii, bir neden bankanın, sadece, mevcut banknotlar yerine ya da onlara ilaveten yeni banknotlar ihraç etme gereği duymamış olması olabilir. Gerçekten de banknotlar henüz iki buçuk yıldır tedavüldeydi ve bu yırtılma ve yıpranma kaygısının henüz söz konusu olmadığı türde bir kullanımdı. Bu emisyon üze-rinde halen çeşitli denemeler de yapılmaktaydı. Bunlardan biri altına ya da gümüşe çevrilebilir 200 kuruşluk banknotları sadece gümüşe çevrilebilir banknotlara dönüştürme şeklindeki kısa ömürlü deneme oldu. 1867-1868 arasında, belirsiz sayıda banknot tedavülden çekildi ve üzerlerine damgayla "sadece 10'luk gümüş mecidiyeler şeklinde itfa edilir" ibaresi vurulmuş olarak yeniden ihraç edildi.[91] Böyle bir değişikliğin gerekçesi, Biliotti'nin ileri sürdüğü gibi, altın transferinden kaçınma ve daha yaygın gümüş paraların kullanılmasını teşvik etme arzusu olabilir. Ancak sonuç tatmin edici değildi, çünkü bu önlem o dönemde zaten çok fazla olan gümüş tedavülünü daha da artırıyordu.[92]

Bank-ı Osmanî-i Şahane emisyonunda büyük değişiklikler ancak Mayıs 1868'de yapıldı. 7 Mayıs'ta İstanbul emisyonunun hemen hemen bütün 200 kuruşluk banknotları—tam olarak 14.977 adet ya da 29.954 liraya eşdeğer banknot—tedavülden çekilerek iptal edildi. Ertesi gün—büyük ihtimalle 1866'da basılmış olan—10.000 adet yeni beş liralık banknot İstanbul'da ihraç edildi.[93] Bu banknotlardaki yazılar yerini aldıkları 200 kuruşluk banknotlardaki yazıların, 15 Zilhicce 1279 (3 Haziran 1863) tarihi dahil, aynıydı. Kupürdeki açık değişiklik dışında, banknotlar arasındaki tek fark, itfa biçimleri arasından gümüşün çıkarılmış olmasıydı. Banknotun bedelinin altın olarak ödeneceği ve bu banknotun karşılığının beş altın mecidiye olduğu açıkça belirtilmişti. Kuruştan liraya geçiş zaten bizatihi altın tercihinin bir işaretiydi; çünkü kuruşlar altın veya gümüş kuruş olabilirdi ama birim lira olunca söz konusu olan hiç tartışmasız altın sikkeydi. Bankanın işlerini imparatorluğun para standardına göre organize etmek ve gümüş değerindeki giderek artan dalgalanmaların yarattığı sorunlardan kaçınmak istediği açıktı.

Emisyon hacmi açısından, bu yeni banknotların çıkmasının pek fazla et-

---

[91] Bu sürşarjın metin taslağı için, bk E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 92. 200 kuruşluk banknotun sürşarjlı versiyonunun iptal edilmiş bir örneği Akyıldız, *age.*, pl. LXIV'da bulunabilir.

[92] A. Biliotti, *age.*, s. 149, n. 1.

[93] OBA, C-EM 072, 5 altın mecidiyelik banknotların 000,001'den 010,000'a kadar olan kısmına ait numaralandırma defteri, 8 Mayıs 1868.

kisi olmadı. Yaklaşık 30.000 lirayı tedavülden çekip 50.000 lira ihraç eden banka, itibari para hacmini sadece 20.000 lira artırmıştı. 58.000 liraya ulaşan İzmir emisyonu ile birlikte bankanın 1868 yılı sonundaki toplam emisyonu 107.688 lira seviyesindeydi. Bu, bir önceki yıla göre yüzde 30'luk mütevazı bir artış olduğunu gösteriyordu. Fakat asıl cesaret verici olan, tedavülün emisyona oranının sonunda ideal düzeye ulaşmasıydı. Tedavül eden para miktarının 96.551 liraya çıkmasıyla,[94] söz konusu oran yaklaşık yüzde 90 gibi daha önce hiç erişilmemiş bir rakama ulaşmıştı. Bank-ı Osmanî-i Şahane sonunda kamuoyunun direncini kırmış ve banknotlarının piyasa tarafından sağlamca kabulünü sağlamış gibi görünüyordu. Yeni banknotların öncekilerden daha da büyük kupürde olması, değerin yüksek olmasının banknotun yaygınlaşmasını engellediği varsayımını yalanlar gibiydi. Muhtemelen işin aslı, Osmanlı Bankası banknotlarının sonunda kendilerine kent nüfusunun ticaretle uğraşan katmanları arasında bir yer açmış olduğuydu. Dolayısıyla, tedavülleri henüz batı ekonomilerinde görülen yaygın kullanımla karşılaştırılabilecek düzeyde değildi. Fakat—banknotla ticari senet arasında bir yerde duran—Osmanlı Bankası banknotları önemli bir müşteri grubunun güvenini kazanmıştı. Bu müşteri grubu için banknotlar, muameleleri altın sikkelerle yapmanın sık sık yol açtığı sıkıntılara cazip ve pratik bir alternatif oluşturmuştu. 1868'in mavi beş liralık banknotu gerçekten başarılı oldu ve yıllar boyunca süren popülaritesi, bankayı, bu banknotu I. Dünya Savaşı öncesine kadar önemli bir değişiklik yapmadan tekrar tekrar basmak zorunda bıraktı.

Bekleneceği gibi, 1868'in cesaret verici sonuçlarının banka üzerinde canlandırıcı bir etkisi oldu. Banka 1869'da o zamana kadarki en büyük emisyon programına girişti. 14 Haziran'da 10.000 adet beş liralık banknot daha ihraç edildi, bunu 30 Haziran'da bir 10.000 banknot daha izledi. Aynı gün, yeni bir banknot ortaya çıktı: Mavi beş liralık banknotla neredeyse aynı şekilde tasarlanmış yeşil iki liralık banknot. 1.500 banknotluk ilk mütevazı emisyon hacmini, Temmuz'da 3.500, Eylül'de 4.000 ve nihayet Kasım sonunda 11.000 banknot izledi. Bir sonraki ay, banka 10.000 adetlik son bir parti beş liralık banknot ihraç etti. Banka hepsi beraber İstanbul'da 189.998 lira, İzmir'de de 8.000 lira değerinde banknot ihraç etmiş, toplam emisyonu 305.671 liraya, yani önceki yılın hemen hemen üç katına çıkmıştı.[95] Artık İstanbul emisyonun yüzde 78,5'iyle liderliği kesinlikle ele geçirirken, tedavülün emisyona oranında sadece hafif bir azalma görülmüş, rakam yüzde

[94] OBA, LA 23,963/1, Altıncı Yıllık Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor, 23 Haziran 1869.

[95] OBA, C-FM 155, banknot numaralama defteri, 1863-1948.

80'e inmişti.[96]

Böylesine harikulade bir büyüme bir çoşku yaratmıştı. Gelecek parlaktı, banka adını ve güvenilirliğini halka sağlam bir biçimde kabul ettirmişti. 1869'daki olağanüstü performansına dayanarak bir an güvenle durabilir, daha da fazla genişlemek için gerekli zemini hazırlayabilirdi. Londra'da yapılan yedinci yıllık hissedarlar toplantısında genel komite adına konuşan William Lander, sadece kısa ve öz bir şekilde "Komite Bankanın işlerinin her bakımdan tatminkâr bir şekilde yürümekte olduğu raporunu verebiliyor olmaktan mutluluk duymaktadır" dedi.[97]

Ancak birşeyler ters gitti. Tam genel komite sekreteri hissedarlara raporunu sunduğu sıralarda, durum ansızın çok tehlikeli bir hal almıştı. III. Napolyon Haziran 1870'te Prusya'ya savaş açınca, İstanbul'u panik sardı. Devlet tahvillerinde yapılan büyük spekülasyondan ötürü çok nazik konumda olan piyasa, çöküverdi. Hükümet borsayı kapatmak zorunda kaldı. Bank-ı Osmanî-i Şahane de ani krizden payını aldı. Banknotlarının bedelinin ödenmesini isteyen yüzlerce banknot hamiliyle karşı karşıya kalan banka kısa yaşamının ilk panik tecrübesini geçirdi. Tedavüldeki banknotların neredeyse üç misline çıkmasının hemen ardından hiç beklenmedik bir şekilde gelen bu şok, dehşet vericiydi. İki haftadan az bir süre içinde banka gişelerinde 220.000 liralık banknot altına tahvil edildi. Banka, efsanevi ihtiyatlılığı ve güçlü kasa rezervleri sayesinde mukavelelerinin gereğini yerine getirebildi.[98] Ancak bu deneyim, bankayı nefes alamaz hale getirmiş, itibarı tedavül 68.500 liraya kadar inmişti. Yıllık rapor karşılaşılan güçlükleri gizleyemiyor, fakat krizin ciddiyetini asgariye indirmeye çalışıyordu:

> 1870 yılının brüt ve net kârları arasındaki farkın 1869'unkine göre çok artmış olmasının nedeni, alacaklardaki ani çöküş ve bunun neticesinde itibarları nedeniyle haklı olarak şimdiye kadar kendilerine imkânlar sağlanmış birçok ticarethanenin iflasıyla ortaya çıkan büyük miktarda şüpheli alacağın hesaplardan düşülmek zorunda kalınmış olmasıdır. Bunlara ek olarak şu da söylenmelidir ki, bankanın elindeki menkul değerler, olağan uygulama uyarınca, 1870 yılı sonunun, yani istisnai bir depresyon döneminin, kotasyonlarına

[96] O zamana kadar tedavül 246.440 liraya ulaşmıştı (OBA, LA 23963/1, Yedinci Yıllık Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor, 27 Haziran 1870).

[97] *Agy.*

[98] Bkz. grafik 1.4. Kasa rezervi, kasa nakdi ile eşanlamlı kabul edilmemelidir. Zira kasa rezervi, altın, gümüş ve talep edilme ihtimali pek olmayan banknotların tutulduğu, bankanın en iç rezervlerini temsil ediyordu. Hesaplarımıza göre, rezervin toplam kasa nakdine oranı ortalama yüzde 72'ye ulaşıyordu. Bu oran, yüzde 15'ten yüzde 95'e kadar varan büyük çeşitlilikler gösterebiliyor, fakat genellikle yüzde 50 ile 80 arasında kalıyordu. Arada istikrarlı bir ilişki bulunmamasına karşın, kasa rezervi, dış vezneden taleplere doğrudan cevap verdiği, dolayısıyla en düşük değerlerine indiği için, kriz dönemlerinde banka üzerine binen yükü oldukça doğru bir şekilde gösterir.

göre değerlendirilmiştir.[99]

Son birkaç yılın itibari tedavül açısından elde edilmiş tüm kazanımları bir anda silinip gitmişti. Bundan sonraki dört yıl boyunca banka tek bir banknot ihraç etme gücünü bile bulamayacaktı. 1870'lerin ufku, en hafif deyimiyle, epeyce karanlıktı.

[99] OBA, I.A 23963/1, Sekizinci Yıllık Hissedarlar Genel Kuruluna Sunulmak Üzere Hazırlanmış Rapor, 21 Haziran 1871.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ VE KRİZ (1870-1880)

> Eylül ayının sonuna doğru Türklerin Ekim ayı kâr payını ödeyip ödeyemeyeceklerine ilişkin bir sorun —gerçekten "ciddi bir sorun"— ortaya çıktı. Burada İstanbul'da sorun çok pratik bir biçim aldı. Borsada, buharlı gemilerde, Ticaret ve Denizcilik Kulübü'nün rahat salonlarında ve erkeklerin gittikleri bütün diğer mekânlarda, herkesin yanındakine sorduğu ilk soru şuydu: "Kupon ellerinde mi?" [...] Sadrazamın her gün erkenden kalkmaya devam ederek kuponu yakalamayı başaracağından emindik. [...] Ama bir gün geldi, Mahmud Paşa, kuponu bulduğunu duyurmak için her zamankinden daha erken kalktı. [...] Bir gün geldi, bankerler hakkında şunları söyleyebildik:
> Az da olsa iç çektiler, çok pişman oldular,
> Ve asla razı olmayız diye hıçkırarak, razı oldular.
>
> *Daily Telegraph*'tan, 12 Ekim 1875[1]

1870'ler bir krizle başlamıştı. Krizin etkileri tüm ekonomide ve özellikle de spekülatif operasyonlar karşısında daha savunmasız olan finans çevrelerinde hissedildi. Bank-ı Osmanî-i Şahane de krizden payını aldı, fakat krizin doruk noktaya ulaştığı 1870 yılının Haziran ve Temmuz aylarında acil yükümlülüklerini yerine getirmeyi başardı. İtibari dolaşım anında düşmüş, yaklaşık 200.000 liralık banknot paketlenip kasa rezervinin derinliklerine kaldırılmıştı.[2]

Krizin bu yönü pek o kadar ciddi değildi. Piyasa yeniden güven kazanınca banknot dolaşımının kendini toparlaması umut edilebilirdi; bu umudun boşuna olmadığını da zaman gösterecekti. Banka açısından çok daha ciddi olan durum uluslararası istikraz piyasasının önemli sıkıntı belirtileri göstermesi, dolayısıyla da asıl krizin henüz yolda olduğu gerçeğiydi. 1865 istikrazıyla başlayarak, Osmanlı hükümeti ödenmemiş borçlarını ödemek için, bir borçlanma kısır döngüsü içine girmiş, bu da dış borçların çığ gibi büyümesine yol açmıştı. Üstelik, devlet bankası olarak öncelik hakkına sahip olduğu kanısında olan Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin büyük

---

[1] OBA, LA 23,981/8, *Daily Telegraph*'tan daktiloyla yazılmış alıntı, 12 Ekim 1875.

[2] Bankanın ihtiyat kasası, Ocak 1871'de, 200.000 liralık banknot stoğu gösteriyor (OBA, CC IV 001, İhtiyat kasası defteri, 1864-1889).

hoşnutsuzluğuna karşın, sonradan gelenler Osmanlı hükümetine yeni borçlar vermek için yarışıyor; bu da durumu sadece daha da kötüleştiriyordu.[3] 1873 ve 1874'te birbiri ardına çıkarılan üç istikrazın emisyon kurlarının düşüklüğü ve piyasa tarafından çok yavaş emilmesi (ilk ikisi yüzde 54'ten, üçüncü yüzde 40'tan) Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenilirliğinin ciddi bir iniş sarmalına girdiğini doğrulamaktaydı.[4] Viyana borsasının 9 Mayıs 1873'te çökmesi bütün sisteme bir darbe daha indirerek Avrupa finans dünyasını, Osmanlı istikrazlarının yakın geleceğini tehlikeye atan uzun bir resesyon dönemi içine soktu.[5]

Bu, Osmanlı hükümetine kısa vadeli avanslar temin etmekle yükümlü olan Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin kaynakları üzerine ek bir yük binmesi anlamına geliyordu. Geri ödemelerinde gecikme riski taşıdıkları açık olsa da, bu avanslar banka açısından zararlı değildi. Banka, çıkarlarını korumayı ve hükümete verdiği nakit avanslar için sağlam garantiler almayı iyi biliyordu. Ancak kaynaklarının en az yüzde 60'ının ve zaman zaman yüzde 90'a kadar çıkan bir bölümünün bu amaçla kullanılıyor olması, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin ticari bankacılık faaliyetlerini o zamana kadar ulaştığı sınırlı düzeyin üstüne çıkarma fırsatının pek olmayacağı anlamına geliyordu. Emisyonunda 1869'daki sıçramanın ardından meydana gelen duraklama, bu küçülmenin önemli belirtilerinden sadece biriydi.

Dikkatinin çoğunu Osmanlı tahvilleri piyasası üzerinde yoğunlaştıran ve tüm enerjisini hazineye nakit avans sağlayarak tüketen bankanın, banknot emisyonunu artırmasını beklemek hiç gerçekçi olmazdı. Haziran-Temmuz 1870 paniği itibari dolaşımının ne kadar nazik bir durumda olduğunu göstermişti. Bankanın bekleyebileceği en iyi şey, halkın güvenini yeniden kazanmak, böylelikle de kasalarında âtıl durumda bekleyen banknot stokunu yeniden piyasaya enjekte edebilmek olabilirdi. Ardı ardına üç yıl boyunca banka tek bir yeni banknot çıkarmadı, fakat banknotlarını yavaş yavaş yeniden tedavüle sokmayı becerdi. 1872'ye gelindiğinde tedavülün emisyona oranı bir kez daha yüzde 80'e yükselmişti; ertesi yıl da az çok aynı düzeyi korudu.[6] Sonuç o kadar cesaret vericiydi ki banka 1874'te yeniden banknot ihraç etmeye karar verdi. Böylelikle 17 Ocak'ta 7.000 adet beş liralık banknot ihraç edildi, bunu 23 Haziran ile 1 Temmuz arasında yapılan 13.040 adetlik bir başka emisyon izledi.[7] Bu banknotların temsil et-

[3] A. Autheman, *age.*, s. 40-41.

[4] Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (İstanbul, 1995), s. 210-211; A. Autheman, *age.*, s. 41-42.

[5] A. Autheman, *age.*, s. 42.

[6] Bkz. tablo 1.1.

[7] 23 Haziran 1874'te 5.030, 29 Haziranda 15, ve 1 Temmuz'da 7.995. (OBA. C-EM

tiği 100.000 liranın da eklenmesiyle bankanın toplam emisyonu hemen hemen 340.000 liraya ulaşmıştı. Ayrıca bankanın iyimserliğinin artmasının, Osmanlı hükümetiyle yeni bir anlaşma imzalanmasının yarattığı elverişli koşullarla da bağlantılı olduğu anlaşılıyor. 18 Mayıs 1874'te hükümetin gönderdiği Sadık Paşa tarafından Paris'te imzalanan bu anlaşma bankaya yeni görev ve sorumluluklar getiriyordu. Hükümet emrindeki avans 2.500.000 £'a, bankanın sermayesi 10.000.000 £'a yükseltiliyor, fakat bunların beraberinde kurumun imtiyazları teyid ediliyor ve genişletiliyordu. Bankanın, imparatorluğun münhasıran tek mali aracısı olduğu hükümet tarafından tanındı. Devlet borçlarının taksit ödemelerinin organize bir şekilde yapılmasının denetimi bankaya verildi. Devletin maddi desteğiyle bütün imparatorluk topraklarında şube açması teşvik edildi. Son olarak da, imtiyazı bir yirmi yıl daha uzatıldı.[8] Büyüme ve genişleme potansiyeli bu şekilde artırılan bankanın kendini daha rahat hissetmesi anlaşılabilir bir durumdu. Dolayısıyla da, anlaşmanın imzalanmasından yaklaşık bir ay kadar sonra yapılan 65.000 lira tutarında beş liralık banknot ihraç edilmesi muhtemelen basit bir rastlantı değildi.

Yeni anlaşmanın imzalanmasını izleyen olaylar bu olumlu havayı doğrular gibiydi. 20 Ağustos 1874'te, Bank-ı Osmanî-i Şahane 40.000.000 £'luk bir istikrazın ihracı için sözleşme imzaladı. İstikrazın emisyon kuru çok düşüktü (yüzde 40), fakat 18 Eylül 1874'te başlayan istikraz ihracı çok başarılı geçti.[9] Aynı zamanda banknot emisyonunu artırma kararı meyvasını veriyor gibiydi. Yıl sonunda tedavül ilk kez 324.500 lira düzeyine yükseldi; bu miktar da emisyonun yüzde 80'ini temsil ediyordu.[10]

1874 anlaşması ertesi yıl, 17 Şubat 1875'te padişahın fermanı ile onaylandı. Yeni anlaşmanın getirdiği değişiklik ve ekler arasında banknot emisyonu ile ilgili hiçbir şey yoktu. 3. madde hükümet nâzırının rolünü teyid ediyor, emisyonu kontrol etme ve nezaret etme, imtiyaz maddelerine uygun şekilde yürütülmesini güvence altına alma ve ihraç edilecek banknotları imzalama veya mühürleme yetkisine sahip olduğunu belirtiyordu.[11] Her durumda, bir önceki yılın olumlu sonuçları ve yeni anlaşmanın resmen onaylanması bankayı daha da cesaretlendirmiş gibiydi. Birkaç ay sonra 20.000 adet yeni beş liralık banknot ihraç edildi; böylelikle toplam emisyon

155).

[8] A. Biliotti, *age.*, s. 45-47; A. Autheman, *age.*, s. 58-59.

[9] A. Biliotti, *age.*, s. 47-48; A. Autheman, *age.*, s. 63-64.

[10] Bkz. tablo 1.1.

[11] OBA, Hukuk İşleri dosyaları, Osmanlı hükümeti ile Bank-ı Osmanî-i Şahane arasında imzalanan anlaşma, 11 Muharrem, 1292 (17 Şubat 1875). Bkz. Ek 6.

500.000 liranın üstüne çıkmış oldu.[12] Onyılın başındaki kötümser hava hükümetin ve bankanın ortak çabaları sayesinde dağılmış gibiydi.

Ayrıca, Ocak 1875'te onaylanan yeni anlaşmanın, 15. maddeyle ilgili bazı değişiklikleri ve imparatorluğun madeni para stoklarında reform yapılmasını içerdiğini de belirtmek gerekir. Bu maddede mağşuş paranın tasfiye edilmesi gibi çok gerekli bir işin, hükümet tarafından ifade edilen "banknotların baş-kentte ve taşrada tedavülünü kolaylaştırma" arzusuna bağlanmış olması da ilgi çekicidir. Madde, hükümetin bu amaç doğrultusunda "üç yıl içinde bütün beşlikleri ve benzeri mağşuş madeni paraları tedavülden çekip, imha etmeyi ve tedavüldeki madeni paraların tek bir standartta olmasını sağlamayı üstlendiğini" açıklıkla belirtiyordu.[13] Aynı maddenin Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin parasal reforma müdahil olmasını gerektiren 1863 versiyonunun tersine, 1844 reformunun öngördüğü standart sistemin uygulanması için gerekli zemini hazırlamayı şimdi devletin kendisi üstlenmekteydi. Bu ne ölçüde ciddiye alınabilirdi?

Hükümetin bu deklarasyonunda olumlu bir yan olduğu açıktı. 12 Ağustos 1874 tarihli hissedarlar olağanüstü genel kurulunda, Londra komitesi başkanı Th. C. Bruce, bu niyeti alkışlamaktan başka bir şey yapamıyordu:

> Hükümet,—bu maddenin gerçekten uygulandığını görmemiz çok zaman alabilecek olsa da—taşra vilayetlerinde halen tedavül eden tüm mağşuş parayı iptal edip tedavülden kaldırarak, ülkede madeni para tedavülünün birliğini sağlamayı üstlenmiştir. Eğer bu mağşuş paralar tedavülden çekilecek olursa, banknotlar bugünkünden çok daha büyük rahatlıkla tedavül edecektir; zira mağşuş paranın varlığı halkın banknotlarımızın gerçek değerini belirlemesini zorlaştırmaktadır.
>
> Hükümet, bu anlaşma vasıtasıyla, banknot emisyonunu mümkün olduğu kadar teşvik etmek istemektedir. Ben de Banka'nın, bizim beklediğimiz şekilde kendini kabul ettirdiği takdirde ve sahip olacağı ek kaynaklarla birlikte, bugüne kadarkinden çok daha fazla miktarda banknot ihraç edebileceği, bunun da akıllıca bir yönetim altında Banka için dikkate değer bir kâr kaynağı haline gelebileceği kanısındayım.[14]

Ama bu sözlerdeki ihtiyat payını sezmek mümkündü; çünkü Osmanlı devletinin parasal reform sicilinin dünyanın en parlak sicillerden biri olmadığı kesindi. Daha 1871'de hükümet, temel görevi imparatorluktaki parasal keşmekeşi düzene sokmak olan bir Meskûkât-ı Şahane Komisyonu kurmuştu.[15] Bu adımı aynı yılın 14 Kasımında Şura-yı Devlet'in aldığı

[12] 11 Mayıs 1875'te 10.000, ve 13 Mayıs'ta bir 10.000 daha, (OBA, C-EM 155).

[13] OBA, Hukuk İşleri dosyaları, Osmanlı hükümeti ile Bank-ı Osmanî-i Şahane arasında imzalanan anlaşma, 11 Muharrem, 1292 (17 Şubat 1875).

[14] A. Biliotti, *age.*, s. 149, n. 2.

[15] "Meskûkât-ı Şahane Komisyonunun vezâifi hakkında talimnamedir, 7 Muharrem sene

"ayarı ve kıymeti nakıs meskûkât hakkında olunacak muameleye dair" bir karar izlemişti. Karar tüm sahte ve mağşuş paraların tedavülünü yasaklıyor, hepsinin Darphane-i Âmire'de yeni paralarla değiştirilmesini emrediyor ve hatta bunları üreten veya tedavül edenlerin mahkeme önüne çıkartılması gereğinden söz ediyordu.[16] Ancak bu, devletin mağşuş para sorununu çözmek için kurduğu ilk komisyon değildi; bu yeni projenin de kendinden öncekilerin kaderini paylaşması hiç şaşırtıcı olmadı. 15. maddenin yeni versiyonunun hükümleri için de aynı durumun geçerli olacağını tahmin etmek kolaydı. Devletin, bir başka iyi niyet gösterisi olmaktan öteye geçmeyen bu girişimi de başarısızlığa uğramaya, parasal sistem anarşik yapısını daha bir süre korumaya mahkûmdu. Çünkü imparatorluğu, hükümetin dikkatini çok daha acil sorumluluklara çevirecek bir kriz beklemekteydi. Ancak, gerçekleşmesi önündeki apaçık engeller bir yana, maddenin üslubu, hiç değilse banknot tedavülünü ilgilendirdiği kadarıyla, banka açısından çok cesaret vericiydi. Osmanlı hükümetinin banknotların taşrada yavaş yavaş yayılmasını destekleme ve geliştirme niyeti banka yöneticileri tarafından ancak olumlu bir yoruma tabi tutulabilirdi.

Ancak bütün bu olumlu gelişmelere ve iyi niyete karşın, sistemin yapısal zayıflığı sorunu henüz çözülmüş olmaktan çok uzaktı. İç ve dış borç yükü Osmanlı maliyesini hâlâ felç ediyor ve uluslararası piyasalarda Osmanlı tahvillerine talep sürekli düşüyordu. Hersek'te Temmuz 1875'te çıkan ve kısa sürede Bosna'ya yayılan ayaklanma durumu daha da kötüleştirdi. İmparatorluğun bu isyanla mücadele etmek için alması gereken askeri önlemlerin, ayakta durmakta zaten güçlük çeken bütçeye ek bir yük bindirmesi kaçınılmazdı. Çok yakın bir mali iflas tehlikesi ile karşı karşıya kalan hükümet, bu felaketi, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın girişimiyle Osmanlı mali tarihinin en çok eleştirilen kararlarından birini alarak önlemeye çalıştı. 6 Ekim 1875'te alınan heyet-i vükela kararıyla, beş yıl süreyle, Osmanlı tahvil kuponlarının ödemelerinin yarısının nakit, yarısının da yüzde 5 faizli tahviller şeklinde yapılacağı ilan edildi.[17] Bir nevi moratoryum anlamına gelen bu açıklama imparatorluk sınırları içinde ve dışında bomba etkisi yaparak, devletin kredi itibarından ve güvenilirliğinden geriye kalmış ne varsa yok etti. Böyle olması da doğruydu, çünkü 6 Ekim deklarasyonunda yapılacağı ilan edilmiş kısmi kupon ödemeleri bile, Ocak 1876'da

---

288, 16 Mart sene 287" ve "Meskûkât-ı Şahane Komisyonunun usul-i müzakere ve muamelesine dair fi 7 Muharrem sene 288 ve fi 16 Mart sene 87 tarihli talimat", 29 Mart 1871 (*Düstur*, c. 4, İstanbul, t.y., s. 411-415)

[16] "Fi 2 Teşrin-i Sâni sene 87 tarihli Şurâ-yı Devlet kararı", *age.*, s. 415-416)

[17] A. du Velay, *age.*, s. 326-334.

yapılan tek bir ödemeden sonra kesildi.[18]

Önceden uyarılmamış olan banka dahil, herkes şaşırmıştı. Foster ve Devaux, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin müdürleri olarak hemen Mahmud Nedim Paşa'ya durumu protesto eden bir mektup sundular. Bu mektupta karar karşısındaki hayretlerini ifade ettiler; Bâbıâli'nin tahvil hamillerine vermiş olduğu taahhütlerin bariz bir şekilde ihlal edilmiş olmasından şikâyet ettiler, bu hareketin korkunç sonuçları olacağı uyarısında bulundular ve son olarak da, "böyle bir kararın, Devlet Bankası sıfatına sahip olan Bankaya bilgi verilmeden alınabilmiş olması karşısında şaşırmak için haklı nedenleri olduğunu" eklediler.[19] Müdürlerin bu öfkesine [hükümet] herhangi bir tepki vermedi ve bir sonraki yıl bankanın krizden kurtulmanın en emin yolunun operasyonlarını en asgari düzeye indirmek olduğunu rapor etmekten başka çaresi kalmadı:

> Hesapların da gösterdiği gibi, bankanın faaliyeti, yılın büyük kısmında çok tatmin edici bir gelişme göstermişti. Ancak daha sonra baş gösteren olayların Türkiye ile bağlantılı tüm finans işlemlerinde yarattığı tehlikeli dengesizlik karşısında, Bankanın yaptığı işleri mümkün olduğu kadar daraltmanın ve çeşitli şubelerinin işlemlerini, vadesi gelmiş yükümlülüklerinin olabildiğince tasfiyesi için mutlaka gerekli olanlarla sınırlamanın zorunlu olduğu düşünüldü.[20]

Bu deklarasyonun banknotların tedavülü üzerindeki etkisi hemen hissedildi. 1870 krizinin ardından yeniden güven oluşturmak için yıllarca çaba harcayan bankanın itibari dolaşımı 324.500 liraya, ya da toplam emisyonun yüzde 80'ine ulaşmıştı. 1875 sonunda—yani Mahmud Nedim Paşa'nın o ölümcül iflas ilanından sadece üç ay sonra—aynı dolaşım 109.000 liraya yani banknot stokunun yüzde 21,62'si seviyesine düşmüştü.[21] Aslında, banknotların böyle yavaş yavaş tedavülden çekilmesi daha önceki bir tarihte, muhtemelen Bosna-Hersek olaylarını izleyen sallantılı duruma tepki olarak başlamıştı. 1875 Temmuzunda 50.000 liralık banknot rezerve girmiş, bunu Eylül ayında bir 50.000 liralık grup daha izlemişti. Kısmî kupon ödemelerinin durdurulmasından sonraki ay, bu şekilde depolara istif edilen banknotların değeri 200.000 lirayı bulmuştu. Aynı zamanda, rezervdeki altın miktarı da buna paralel bir azalma gösteriyordu. 1875 yılı Ağustos ayında 400.000 lira olan rezerv Aralık'ta

---

[18] A. Biliotti, *age*., s. 59.

[19] A. du Velay, *age*., s. 327.

[20] OBA, LA 23,974 (1), Osmanlı Bankası, Raporlar ve bilançolar, 1863-1950, 1875 yılı raporu, 28 Haziran 1876.

[21] Bkz. tablo 1.1.

180.000'e, Mart 1876'da da 100.000'e düştü.[22] Trend 1870'deki kadar hızlı ve şiddetli değildi ama, kısa vadedeki sonuçları hiç yabancı değildi. Bank-ı Osmanî-i Şahane bir kez daha, kendi kontrolü dışında kalan nedenlerle, para piyasasındaki nispeten marjinal konumunun daha da gerisine çekilmek zorunda bırakılmıştı.

Daha da kötüsü olacaktı. Sırbistan ve Karadağ'ın Bosna-Hersek çatışmasına müdahale etmesiyle politik durum kötüleşmişti. İmparatorluğun mali sıkışıklıkları dehşet verici bir çaresizlik boyutuna ulaşmıştı.[23] Devlet, artık, memurlarının ve ordunun maaşlarını ödeme garantisi veremiyordu. 1875'te borç ödemelerinin yapılamamış olduğu göz önüne alındığında, artık Avrupa piyasalarına borçlanmayı düşünmek bile mümkün değildi. Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye iletilen 2.000.000 lira avans talebi komiteler tarafından reddedilince,[24] köşeye sıkışan Osmanlı hükümeti en son ve umutsuz önleme baş vurmaya karar verdi. Daha önce verilmiş tüm vaat ve sözlere karşın, kâğıt para emisyonu, hayatta kalmak için son çare gibi görünüyordu.

Böyle bir karar ortaya ciddi bir yasal sorun çıkarıyordu. 1863 İmtiyaznamesinin 12. maddesine göre Osmanlı hükümeti kâğıt para ihraç etme hakkından kesinlikle feragat etmiş, banknot emisyon hakkını münhasıran Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye vermişti. Hükümet şimdi kâğıt para—ya da yine verilecek olan adla, kaime—çıkartmaya niyetlendiği takdirde, bankanın rızasını almak zorundaydı; banka 12. maddenin en azından geçici olarak askıya alınmasını onaylayabilirdi. Bu konuyla ilgili olarak 18 Temmuz 1876'da banka genel müdürü Morgan H. Foster'a başvuruldu.[25] Bankanın projeyi kabul etmek için başlıca iki koşulu olduğu anlaşılıyordu. Bunlardan birincisi, genel çıkarlarla ilgiliydi ve kâğıt para değerinde 1862 öncesinde olduğu gibi bir düşmenin tekrarını önlemek için emisyonun bizzat bankanın kontrolü altında olmasını şart koşuyordu. Bankanın özel çıkarlarıyla ilgili olduğu açık olan ikincisi ise, emisyon imtiyazının askıya alınması nedeniyle uğrayacağı zarar için bankaya tazminat ödenmesi talebiydi. Buna göre, emisyonun yüzde 1'i, bir tür tazminat komisyonu olarak bankaya verilecekti. Çok az seçeneği kalan hükümet bankanın koşullarını kabul etti ve 300.000.000 kuruş tutarında 100, 50, 20 ve 5'er kuruşluk kaimeler ihraç etme kararı alındı. Anlaşma koşullarına göre, kaimeleri dam-

[22] OBA, CC IV 001, İhtiyat kasası defteri, 1864-1889.

[23] "Geçen genel kurul sırasında Osmanlı İmparatorluğunda var olduğu ifade edilen sorunların azalmayıp artmış olduğu açıktır. Savaşın zorunlulukları hükümete mali taahhütlerini bir düzene sokma fırsatı bırakmamıştır" (OBA, LA 23,974 (1), Osmanlı Bankası, Raporlar ve bilançolar, 1876 yılı raporu, 27 Haziran 1877).

[24] A. Autheman, *age*., s. 76.

[25] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 95.

gayla numaralandırma işi Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye verilecekti. Kaimelerin sahte olmamasının güvencesi bu numaralar ve maliye nâzırının mührü olacaktı. Kaime ihracının böyle nispeten sınırlı tutulmasının nedeni, bankanın kaimelerin piyasa üzerindeki etkisine ilişkin endişelerini yatıştırmaktı. Ayrıca, 100 kaime kuruş, 130 metalik kuruşa eşdeğer kılındı ve mevcut metaliklerle ilişkilendirilen kaimelere tüm imparatorlukta tedavül hakkı tanındı.[26] Kâğıt paranın ihracından önce alınmış borçların, borç anlaşmasında belirtilmiş para cinsinden geri ödenmesini güvenceye almak için ek bir önlem de getirilmişti. Bu önlem ticari çevrelere, kaimede meydana gelebilecek bir değer kaybı karşısında güvence sağlıyordu.[27]

Bu emisyonun çok ayrıntılı bir dökümü Osmanlı Bankası arşivlerinde bulunabilir. Kaimelerin numaralandırılması ve hareketi ile ilgili bir dizi defter burada saklanmaktadır.[28] Bankanın numara damgalarının "sırrı" bu defterlerden biri sayesinde çözülebilmiştir. Üzerinde bankanın adı, emisyonun yeri (Constantinople) ve bir tarih (1876 veya 1877) bulunan bu damgalarda, biri bir ila üç, diğeri de beş rakamlı olmak üzere iki de sayı vardı. Numaralandırma defteri daha iyi incelendiğinde, beş rakamlı sayıdan biraz daha büyük olan birinci bir ila üç rakamlı sayının seri numarasını gösterdiği, diğer beş rakamın ise her serideki kaimeleri 1'den 100.000'e ya da daha doğrusu, 00.001'den 00.000'a kadar numaralandırdığı anlaşılır. Farklı kupürlerdeki kaimelerde seri numaralarının düzen dışı gibi görünen artış biçiminin, ve özellikle de farklı kupürlerde olup da aynı seri numaralarına sahip iki kaime bulunabiliyor olmasının (birden fazla nümizmatiği şaşkınlığa uğrattığı anlaşılan özellikler) basit bir açıklaması vardı: Her kupür için, 0 numaralı seriden 999 numaralı seriye kadar numaralandırma yapılıyordu. Emisyon sıklığı her kupür için farklı olduğundan, seri numaralarının büyüme hızları da farklı oluyordu. Bir örnek verecek olursak, 1877 Martının başına gelindiğinde 100 kuruşluk kaimelerin seri numaraları 22'ye, 50 kuruşluk kaimelerinki 23'e, 20 kuruşluk kaimelerinki 42'ye, 10 kuruşluk kaimelerinki 47'ye, 5 kuruşluk kaimelerinki 55'e, 1 kuruşluk kaimelerinki 13'e ulaşmıştı.[29] Numaralandırma işinin kayıtları büyük bir dikkatle, miktarlar ve bunlara tekabül eden numaralar günlük olarak belirtilerek tutuluyor, hatta uygulamayı yapan banka elemanlarının ad ve

[26] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 94-96.

[27] A. Autheman, *age.*, s. 76-77; A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 142.

[28] OBA, C-EM 146, Numaralama günlüğü, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878, C-EM 147, Kaimeler, 29 Eylül 1877-31 Aralık 1880; C-EM 148, Havaleler (Kaimeler), 15 Ağustos 1876-6 Eylül 1878; C-EM 149, Günlük (Kaimeler), 6 Eylül 1878-17 Ekim 1879; C-EM 150, Günlük (Kaimeler), 17 Ekim 1879-27 Ekim 1883.

[29] Bkz. tablo 1.3.

imzaları, numaralandırılmış kaimelerin naklinde kullanılan çuvalların numaraları bile kayda geçiriliyordu.

İlk kaimeler Balkan cephesine yollandı. Ancak bu ilk emisyonun tarihi bilinmemektedir. Maliye Nâzırı Galib Paşa'nın mührü üzerinde görülen 5 Receb 1293 (27 Temmuz 1876) tarihi, asıl emisyon tarihini değil, muhtemelen kaime ihraç etme nihai kararının alındığı tarihi göstermektedir.[30] Banka tarafından numaralandırılan ilk partinin 17 Ağustos 1876 tarihli olduğu düşünülürse, kaimelerin bu tarihten birkaç gün sonra yollanmış olması muhtemeldir. İstanbul'daki kaimelerin emisyonu, devlet memurlarının maaş ödemeleri vasıtasıyla 28 Ağustos 1876'da yapıldı. 26 Ağustos'ta yapılması planlanan ödemenin, Osmanlı Bankası tarafından yürütülen numaralandırma işlemindeki bir gecikme nedeniyle, iki gün ertelenmesi gerekmişti.[31] O tarihe kadar, banka hemen hemen 20.000.000 kuruş değerinde 100 kuruşluk kaimenin numaralandırma işini tamamlamıştı.

Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin bu operasyondaki rolü kaimeleri numaralandırmakla sınırlı değildi. İlk ihraç edilen kaimelerin çoğu 100'er kuruşluk olduğu için, çok geçmeden paranın üstünü verme sorunu ortaya çıkacağı belliydi. Bankadan, kaimelerin küçük işlemler için madeni metaliklere çevrilebileceği bürolar açması istendi. Haklı olarak, kaimelerin bozuk paraya çevrilmesi için saptanan kuru sabit tutmanın bir süre sonra imkânsız hale geleceğini düşünen kent sarrafları, bu rolü üstlenmek istememişlerdi. Öte yandan banka bu iş için sadece iki büro açtı, dolayısıyla da 100 kuruşluk kaimeleri bozdurma gereğinin yarattığı talebe cevap vermekte büyük ölçüde yetersiz kaldı.[32] 19 Eylül 1876'dan sonra ihraç edilen 5 kuruşluk kaimeler, pratikte madeni parayla kaime arasındaki ilişkinin giderek kopmasına yol açmakla birlikte, bu baskıyı büyük ölçüde hafifletecekti. İlk numaralandırılması 30 Ocak 1877'de yapılan 1 kuruşluk kaimelerin çıkmasıyla bu sorun tamamen çözüldü ve kaime fiilen tedavül eden tek para haline geldi.[33]

Emisyon için başlangıçta saptanan 300.000.000 kuruş sınırına kısa sürede ulaşıldı. 29 Aralık 1876'ya gelindiğinde Osmanlı Bankası bütün kaimeleri numaralandırmıştı. Ancak devletin mali ihtiyaçları henüz karşılanmamıştı ve 700.000.000 kuruş daha ihraç etme kararı alındı. Böylece toplam emisyon 1.000.000.000 kuruşa ya da 10.000.000 liraya ulaşmış oluyordu. İlk 300.000.000 kuruşluk emisyonun tersine,

---

[30] Maliye nâzırlarının mühürleri için, bkz. A. Akyıldız, *Kâğıt Para*., levha I.VIII.

[31] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 96.

[32] *Age*., s. 98-99.

[33] OBA, C-EM 146. Numaralama günlüğü, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878. Bkz. ayrıca tablo 1.3 ve grafik 1.5.

700.000.000 kuruşluk 1877 emisyonu Hazine tarafından anında tedavüle sokulma dışında, birçok başka amaçlı kullanıma tahsis edildi. 450.000.000 kuruş doğrudan Maliye Nezaretine verildi. Kalan 250.000.000 kuruşun 10.000.000 kuruşu bakır paraların tedavülden çekilmesi işine, 240.000.000 kuruşu da devletin kısa vadeli borçlarının büyük kısmını oluşturan belli sayıdaki büyük alacaklıya tahsis edildi. Bu alacaklılar arasında, devletin tek tek bankerlere ve şirketleşmiş finans kurumlarına borçlandığı toplam meblağın yüzde 25'iyle Osmanlı Bankası birinci sırada geliyordu.[34] Bu durum, Osmanlı Bankası'nın 700.000.000 kuruşluk ek emis-yonu ancak emisyonun belirli bir bölümünün vadesi gelmiş borçların kapatılması için kullanılması koşuluyla kabul etmiş olmasının nedenini net bir biçimde açıklıyordu.[35]

Bank-ı Osmanî-i Şahane banknotları numaralama işine 4 Ocak 1877'de yeniden başladı. Yedi aydan kısa bir süre sonra, 27 Temmuz 1877'de, ek 700.000.000 kuruş numaralanmıştı; son 120.000 kuruşluk parti de Maliye Nezaretine gönderilmeye hazırdı.[36] Hükümetin ilk 3.000.000 liralık emisyonu yapmasının aldığı süreye hemen hemen eşit bir süre içinde, kaime emisyonu üç mislinden fazla artmıştı. Bunu da kâğıt paranın değerinde paralel bir düşüş izledi: Altın kuruş olarak değeri 1876 sonunda 77 kuruşa düşen kaime, şimdi neredeyse yarı yarıya değer kaybetmişti ve 56 kuruştan tedavül ediyordu.[37]

İlk kâğıt para tecrübesindeki kâbus tekrar yaşanıyordu. Ancak bu kez devlet değer kaybını bu düzeyde tutmayı başaramadı. Rusya 24 Nisan 1877'de savaş ilan etmişti; Hazinenin acil ihtiyaçları giderilememişti. Savaşın yarattığı askeri harcamalar imparatorluğun mali kaynakları üzerinde dayanılmaz bir yük oluşturmaya başlamıştı. Devlet ülke içinde bazı malları kaime karşılığında alabiliyordu, ama batıdan ithal edilmesi ve bedelinin altın olarak ödenmesi gereken askeri malzemeler için aynı durum söz konusu değildi. Dış borçlanma imkânı da olmayınca, devlet dış alımlarını finanse etmek için iç piyasadan büyük miktarlarda altın satın alma yoluna başvurmak zorunda kaldı. Bu operasyonlar neticesinde altın üzerinde oluşan baskı, kaimenin hızla değer kaybetmesinin bir diğer nedeni oldu.[38] Artan harcamalar kısır döngüsü içine yakalanan devletin, bir kez daha kaime ihracına başvurmaktan başka seçeneği yoktu. Böylelikle 600.000.000 kuruşluk ek bir parti kaime daha ihraç etme kararı alındı. Bank-ı Osmanî-i Şahane, kaime olarak çıkarılmış 524.148.000 kuruşu 16 Ağustos 1877 ile 19

[34] Bkz. tablo 1.4.
[35] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 107.
[36] OBA, C-EM 146, Numaralama günlüğü, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878.
[37] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 266.
[38] *Age*., s. 108.

Aralık 1878 tarihleri arasında numaraladı. Bunlara filigranlı kaime olarak çıkarılan 319.000.000 kuruş daha eklendi. Toplam emisyon 1.843.148.000 kuruşa ulaştı. Kararlaştırılmış 1.600.000.000 kuruşluk rakamın üstünde çıkarılan 243.148.000 kuruş, yıpranmış kaimelerin yerini almak üzere kullanıldı. İki yıldan az bir süre içine yayılan bu sürekli kaime emisyonu neticesinde,[39] kâğıt paranın hızla değer kaybetmesi kaçınılmazdı. Ancak bu kez değer kaybı görülmemiş boyutlara ulaşmıştı: Mayıs 1879'a gelindiğinde, kaimenin altın karşısındaki değeri nominal değerinin yüzde 8'inin de altına düşmüştü.[40] Ancak daha da çarpıcısı, Mart 1879'da başlayan bu ani değer kaybının, kaimeleri tedavülden çekme işleminin başlamış olduğu bir zamanda meydana gelmiş olmasıydı. Tedavülden çekme işlemi 1878'de başlatılmış, ancak tedavüldeki kaime hacminin önemli ölçüde azalmaya başlaması Ocak 1879'u bulmuştu. Bir sonraki ay, tedavülden çekme operasyonuna cevap veren kaime yeniden bir miktar değer kazanmaya başlamıştı bile. Ancak Mart 1879'da hareket tersine döndü. Tedavülden fiilen yaklaşık 250.000.000 kuruş çekilmiş olduğu halde kaimenin altın karşısındaki kuru aniden o güne kadar görülmüş en düşük seviyeye indi. Bu sapmanın nedeni Bâbıâli'nin 26 Mart 1879 tarihli kararıydı. Buna göre, hükümet bundan böyle halkın devlete yapacağı ödemelerin beşte birinden fazlasını kaime cinsinden kabul etmeyecek; burada da geçerli kur kaime cinsinden 400 kuruşa karşılık 100 altın kuruş olacaktı.[41] Bu karar kaimelerin fiilen, kendilerini bizzat ihraç etmiş makam tarafından tanınmaması ve tedavülden kaldırılması anlamına geliyordu. Gerçekten de hükümetin niyeti, dış borçlanma yapılamadığı koşullarda, kaimeleri nakit ödeme yapmak zorunda kalmadan yavaş yavaş itfa etmekti. Hazine, ödemelerin beşte birinin kaime olarak yapılmasını kabul ederek, kâğıt parayı yavaş yavaş tedavülden çekebilecekti. Ancak, kararın halkın üzerindeki etkisi korkunç oldu. Kaimenin değeri öyle bir düşme süreci içine girdi ki, bir daha kendisini toparlaması mümkün olmadı.

Daha önce de belirtildiği gibi, kaimelerin tedavülden çekilmesine 1878'de başlanmıştı.[42] Aslında, ilk tedavülden çekme işlemleri 9 Ağustos 1877'ye, 1.889.100 adet ilk parti yıpranmış kaimenin dolaşımdan çekilmesine tarihleniyordu. Ancak yerlerine hemen yeni kaimeler koyulduğu için, bu, dolaşımdaki kaime miktarını azaltmamıştı. İlk gerçek tedavülden çekme 4 Nisan 1878'de, bu amaçla kurulmuş bir komisyon vasıtasıyla yapıldı. Bu

[39] Bkz. tablo 1.3 ve grafik 1.5.

[40] Bkz. grafik 1.6. Emisyon ile kaimenin değer kaybetmesi arasındaki paralellik için bkz. grafik 1.7.

[41] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 131-132; A. Autheman, *age.*, s. 77.

[42] Bkz. tablo 1.5.

şekilde çekilen kaimelerin miktarı oldukça marjinaldi. 1879 başına kadar dolaşımdan sadece 70.000.000 kuruş çekilmişti. 2 Ocak 1879'da hükümet ile Bank-ı Osmanî-i Şahane arasında kaimelerin banka tarafından satın alınmasına ilişkin bir anlaşma imzalandı.[43] Böylelikle 4 Ocak 1879'dan 13 Mart'a kadar Bank-ı Osmanî-i Şahane 78.500 altın lira karşılığında 35.253.687 kuruşluk kaime satın aldı. Bankanın bu kaimeleri satın alış kuru başlangıçta 430 ila sonunda 465 kaime kuruş/altın kuruş arasında değişerek, tüm dönem için ortalama 449 idi. Ancak bu bankaya tanınmış ayrıcalıklı bir tarifeydi. Zira aynı dönemde komisyon tarafından yapılan alımlar (52.118.485 kuruş) 402 ile 460 arasında değişen kurlar üzerinden yapılıyordu. Ancak bankanın yaptığı alımlar Mart 1879'da kaimenin aniden değer kaybetmesiyle durdu. Komisyon ise, Nisan'da 900'e, Mayıs'ta 850'ye kadar yükselen kurlar üzerinden alım işlemlerine devam etti. Ocak 1879'da yeni bir tedavülden çekme biçimi de uygulamaya kondu. Bu yeni sistem, kaimeleri tedavülden çekme mücadelesinde devlete yardımcı olmak için halkın gönüllü olarak bağışladığı kaimelerin saray tarafından toplanmasından ibaretti. Yaklaşık iki yıllık bir zamana yayılan bu bağışlar sonucunda, 150.000.000 kuruş gibi etkileyici bir meblağda kaime tedavülden çekildi. Mart 1879 ile Temmuz 1879 arasında kentin fırıncılarından bir altın liraya 350 kaime kuruş gibi olağandışı bir kur üzerinden 63.190.528 kuruş daha satın alındı. Bu, ekmek fiyatları dondurulunca uğradıkları zarar karşılığında fırıncılara ödenen bir tür sübvansiyondu. Sonuç olarak devlet böyle önemli bir miktarda kaimeyi piyasa rayicinden iki ya da üç misli yüksek bir kur üzerinden satın almak zorunda kaldı. Sonunda, 26 Mart 1879 tarihli iradenin ardından, hükümete en büyük miktarda kaime, Hazineye yapılan ödemelerin beşte birini kaime cinsinden kabul eden Maliye Nezareti kanalıyla geldi. Nisan 1880 sonuna gelindiğinde, tedavüldeki kaime miktarı, nihayet kabul edilebilir bir rakam olan ilk emisyon seviyesine, yani 300.000.000 kuruşa düşmüştü. Operasyonun sonuçlandırılması Kasım 1883 sonuna kadar üç buçuk yıl daha sürdü. Kaimelerin tedavülü 15.000.000 kuruşun biraz üstüne kadar inmişti. Bunların büyük kısmı da muhtemelen kaybolduğu veya imha olduğu için karşılıkları istenmeyecek kaimelerdi.

Tedavülden çekme operasyonlarına, toplanan kaimelerin, yenisiyle değiştirilmek üzere teslim edilenler de dahil olmak üzere, yakılması (ihrak) eşlik ediyordu. Bu yakma işlemlerinin ilki 11 Nisan 1878'de, yani ilk tedavülden çekme operasyonundan sadece bir hafta sonra yapıldı. Propagandaya ilişkin anlaşılabilir nedenlerle, hükümet kaimelerin halkın gözleri önünde, özellikle de İstanbul'da, Beyazıt Meydanı'nda yakılması ko-

[43] OBA, C-EM 148, f° 75.

nusunda ısrar etti. Bu tür "törenler"in hem halka hükümetin bu zorunlu kötülük kaynağının kökünü kazımak konusunda kararlı olduğunu göstermesi amaçlanıyor, hem de kaimenin kurunun istikrara kavuşturulmasına katkıda bulunmaları bekleniyordu.[44]

Kâğıt parayla yapılan bu ikinci tecrübe herhangi bir bakımdan başarılı ya da yararlı olmuş muydu? Muhtemelen olmamıştı; çünkü kâğıt paranın yükü, bir kez daha ve 1862'dekinden de ağır oranlarda, doğrudan halkın omuzlarına binmişti. Bu operasyondan geniş ölçüde yararlanan, bir tek, savaş harcamalarının büyük kısmını kâğıt para emisyonuyla finanse eden devlet olmuştu. Ayrıca birtakım sarraflar, kaimenin değerindeki dalgalamalardan yararlanarak büyük kârlar elde etmiş; Bank-ı Osmanî-i Şahane de emisyondan aldığı yüzde 1 komisyonla ve devleti ikinci emisyonda avansları geri ödemeye mecbur ederek zararlarını küçük bir ölçüde de olsa karşılayabilmişti.

Fakat daha geniş bir açıdan bakıldığında, riskler ve uğranılan zararlar için belirli tazminatlar elde edilmiş olmasına karşın, kâğıt para macerası banka üze-rinde genel olarak çok olumsuz bir etki yapmıştı. Piyasanın istikrarsızlaşması ve Osmanlı tahvillerinin yurtdışında tam anlamıyla iflas etmesi bir yana, sadece parasal açıdan bakılacak olursa, bankanın 1870'ten sonra o kadar titizlikle düzelttiği itibari para emisyonu bir kez daha komik denecek kadar düşük seviyelere inmişti.[45] 1875 yılı sonunda, "kupon" krizi nedeniyle 100.000 liraya inmiş olan tedavül, 1876'da kaimenin ortaya çıkmasıyla fiilen durmuştu. İki kâğıt paranın bir arada yaşamasının hiç bir yolu yoktu; kötü kâğıdın iyi kâğıdı kovması kaçınılmazdı. Banka üç yıl süreyle emisyonu ve tedavülü kelimenin tam anlamıyla dondurmak zorunda kalacaktı. Kasa rezervinin durumu da aynı öyküyü anlatıyordu. Kâr getirici hiçbir kullanım imkânı kalmayan altın 100.000 liraya ve daha da aşağıya düşmüş, tedavülden çekilen 400.000 liradan fazla banknot da tam tersine bankanın kasalarında birikmişti. 1879'da daha büyük miktarlarda kaime tedavülden çekilmeye başlanınca, banknotların bir kısmı yeniden su yüzüne çıkmaya başladı, ancak rezervdeki banknot miktarının nispeten normal bir düzeye inmesi Mart 1880'i buldu.[46] Emisyon ve tedavül açısından durum daha da kötüydü. 1879 sonunda tedavül rakamları sadece 70.000 liraya yükselebilmişti.

Ancak, 1880 yılında, banknot emisyonuna ilişkin, tam olarak olumlu denilemezse de, ilgi çekici bir gelişme oldu. 15 Temmuz 1880'de, sekiz bin

---

[44] Bkz. grafik 1.8.
[45] Bkz. tablo 1.7.
[46] Bkz. grafik 1.9.

adet yeni bir liralık banknot ihraç edildi.[47] Emisyonun mütevazı miktarda olmasına karşın, banknotun kendisi birçok bakımdan ilgi çekiciydi. Öncelikle, bu, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin 10. maddede belirlenmiş 200 kuruşluk asgari kupürün altında ihraç ettiği ilk banknottu. Dolayısıyla da, hükümetin, muhtemelen banknot üzerinde yazılı tarihte verilmiş, onayını alması gerekiyordu.[48] Bankanın ilk bir liralık banknotu çıkartmasının amacı, kuşkusuz bunu, günlük işlemlerinde kullanabilecek halk için daha cazip kılmaktı. Bankanın emisyonunun artık neredeyse bütünüyle beş liralık banknotlardan oluştuğu göz önünde tutulacak olursa, bu banknotun itibari paranın esnekliğini artırmak üzere çıkarıldığı açıktır.

Yeni ve daha küçük kupürde olmasının yanı sıra, bu banknotun bir diğer ilginç özelliği de genel görünümü, özellikle de metniyle ilgiliydi. Bu banknotta, çarpıcı bir şekilde tam beş ayrı dilde—Türkçe, Fransızca, Arapça, Ermenice ve Rumca—ibareler yer alıyordu. Bu haliyle de Tanzimat döneminin, Osmanlı egemenliği altında yaşayan çoğul bir milletler topluluğundan dem vuran Osmanlıcı akımlarını çağrıştırıyordu. Türkçe dışında dört dil kullanılmış olması bir yenilikti, hatta bu durumun, İmtiyaznamenin "Banka tahvilatı Türkçe olacak" hükmünü içeren 10. maddesine aykırı olduğu da ileri sürülebilir. Maddenin Türkçe dışındaki dillerin kullanılamayacağı şeklinde yorumlanması gerektiği konusu tartışmaya açıktır, özellikle de kullanılan banknotların çoğunda Fransızcanın sık sık yer almış olduğu düşünüldüğünde. Fakat yine de, banka tarafından 1880 lirasından önce veya sonra çıkarılmış başka hiçbir banknotta Türkçe dışında "yerel" bir dile yer verilmediği dikkate alınmalıdır.

Son olarak, bu banknotla ilgili en çarpıcı tutarsızlık, emisyon tarihi ile banknot üzerinde yazılı olan tarih arasındaki farkla ilgilidir. Banknot ilk kez 15 Temmuz 1880'de ihraç edildiği halde, banknot üzerinde yazılı tarih "20 Kânun-ı Evvel 1290", yani 1 Ocak 1875'tir. Böyle bir farklılık olması bizatihi istisnai bir durum değildi. Hemen hemen bütün Osmanlı Bankası banknotlarında sistematik olarak gerçek emisyon tarihinden daha önceki bir tarih bulunurdu. Bu banknottaki tarihin, emisyon tarihini değil, emisyon onayının verildiği tarihi göstermesinden kaynaklanıyordu. Bu anlamda, böyle bir onayla çıkarılmış her banknotta, banknot yıllar hatta onyıllar sonra ihraç edilmiş olsa bile, bu onayın tarihi bulunurdu. Bu nedenle, İstanbul'da ihraç edilen 200 kuruşluk 1863 banknotlarının, İzmir'deki 200 kuruşluk 1864-1869 banknotlarının, iki liralık 1869 banknotlarının ve beş liralık 1868-1881 banknotlarının hepsinde 3 Temmuz 1863 tarihi basılıydı.

---

[47] OBA, C-EM 002, I.O.B. 1 liralık banknotlar, 000.001'den 010.000'a kadar, 15 Temmuz 1880-17 Eylül 1883.

[48] H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. 1 (İstanbul, 1939), s. 281.

Öyleyse, bir liralık 1880 banknotunun beş yıl önce verilmiş bir onaya dayanılarak ihraç edilmiş olduğu savını ileri sürmek pekâlâ mümkündür. Ancak bir başka ayrıntı önümüzdeki manzarayı değiştirmekte ve banknotun en geç 1876'da basıldığını kanıtlamaktadır. Bu banknottaki tuğra, saltanatı 31 Mayıs 1876'da ansızın tahttan indirildiği zaman sona eren Sultan Abdülaziz'e aittir. Başka bir deyişle, banknotun bu tarihten önce basıldığı—en azından sipariş edilmiş olduğu—kesindir; ki bu da başlangıçtaki niyetin banknotu 1875'te veya en geç 1876'da ihraç etmek olduğunu düşündürmektedir.

Öyleyse bu banknot niçin üretildiği tarihte ihraç edilmedi? Yeni basılmış banknotlar bankaya, bir tesadüf eseri, padişahın tahttan indirilmesinin akabinde teslim edilmiş olabilir. Dolayısıyla da, epey olaylı bir şekilde henüz tahttan indirilmiş bir hükümdarın tuğrasını taşıyan bir banknotu ihraç etmemek diplomatik bakımdan daha uygun görülmüş olabilir. Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından, V. Murad'ın kısa saltanatını ve 31 Ağustos 1876'da onun da tahttan indirilmesi, banknotun, zamanın siyasi gereklerine uygun hale getirilmesini daha da güçleştirmiş olmalıdır. Öyleyse, banknotun nihayet 1880'de ihraç edilmiş olmasından çıkarılacak sonuç, bankanın, bu siyasi olayların üzerinden yaklaşık dört yıl geçtiği, dolayısıyla da artık talihsiz Abdülaziz'in tuğrasını taşıyan bir banknot ihraç edilebileceği kararını vermiş olduğu mudur?

Böyle bir senaryo pek ihtimal dahilinde görünmüyor. Bir liralık banknotun emisyonundaki gecikmenin açıklamasını dönemin parasal koşullarında aramak herhalde daha gerçekçi olacaktır. Yeni bir liralık banknotların ihracının ertelenmesinin ana nedeni muhakkak 1875-1876 krizi ve bunun ardından hükümet tarafından yapılan kaime emisyonu olmuştur. Bu nedenle, banknotun, kaimelerin çoğunun tedavülden çekildiği ve bankanın banknot emisyonuna yeniden başlama konusunu bir kez daha ele alabildiği 1880 yılından önce çıkarılmamış olması mantıklıdır. Ancak anlaşılan, durum 1880'de bile henüz gerçekten büyük çaplı bir emisyona yeniden başlayacak kadar istikrar kazanmamıştı. 1880'de banka tedavülden büyük miktarda banknot—tam rakamı verilecek olursa, 196.475 lira değerinde beş liralık banknot—çekti;[49] böylelikle aslında toplam emisyonunu önemli ölçüde azaltmış oldu. Dolayısıyla bir liralık banknot bir küçülme döneminde, banka —gelecekte istikrar sağlandıktan sonra büyüyebilme ümidiyle— emisyonunu yeniden ayarlarken ihraç edildi. Bu nedenle, bu banknotun emisyonunun bu kadar marjinal, hatta belki de deneysel düzeyde kalmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur.

[49] OBA, C-EM 155, Banknot defteri, 1863-1948.

Hemen hemen 200.000 lira tedavülden çekilirken yapılan 8.000 liralık emisyon tamamıyla marjinaldi. 1879 sonunda toplam tedavülün sadece 70.000 lira civarında olduğu göz önüne alınırsa,[50] yeni emisyon yalnızca yüzde 10'un biraz üstünde bir artışı temsil ediyordu. Daha da şaşırtıcısı, bu emisyonun o kadar marjinal olmasına rağmen, tam bir başarısızlığa uğramasıydı. Biliotti'nin sözleriyle, "Banka 1-liralık banknotlar çıkartmaya çalışmış, ancak gündelik işlemlerde kullanılması amaçlanan bu kupürdeki banknotlar anında altına çevrilmişti."[51] Halk bu yeni banknotları isteksizce kabul etmiş, alanlar da hemen altın olarak karşılığını almak üzere banka gişelerine koşmuşlardı.[52] O kadar uzun süredir emisyonu için "uygun zaman" kollanan, beş dilli "kozmopolit" bir liralık banknot, öylesine üzüntü verici bir şekilde geri tepmişti ki, emisyon komik denecek kadar düşük 8.000 banknot seviyesinde tutuldu ve 1883'e kadar yeni bir emisyon yapılmadı.

Bu başarısızlığın nedenleri neydi? Piyasanın emme kapasitesine ilişkin bir açıklamanın bu kadar marjinal bir miktar için geçerli olmayacağı açıktır. Muhtemelen bu neden, daha çok, banknotun niteliği ve özellikle de kupürüyle ilgilidir. Halka günlük kullanıma uygun kupürler sağlamak üzere tasarlanan bu banknot, anlaşılan tam da bu özelliği nedeniyle başarısızlığa uğramıştı. Beş liralık banknotla mevcut altın ve gümüş madeni paralar arasına rahatsız bir biçimde sıkışan bir liralık banknot, muhtemelen rakipleri tarafından sağlananlar dışında fazla bir yenilik getiremiyordu. Büyük ticari işlemler bağlamında, beş liralık banknot ticari çevrelerin bütün ihtiyaçlarını zaten karşılıyordu: Hacimli ve başa çıkması güç altın transferlerinin yerini çok kullanışlı bir şekilde alan büyük kupürler ve banknotun bu çevrelerde on küsur yıldır tedavül ediyor olmasının verdiği nispi bir emniyet duygusu. Dolayısıyla yeni bir liralık banknotun, popüler beş liralık banknota tercih edilmesi için hiç bir neden yoktu.

Her ne olursa olsun, amaç mavi beş liralıkla rekabet etmek ya da onun yerini almak değildi. Tam tersine, banka günlük işlem ve ödemelerdeki ihtiyaçları karşılamaya daha uygun bir banknot yaratarak, banknotlarının emisyonunu daha da yaygınlaştırmayı amaçlamıştı. Dolayısıyla, daha geniş ve halkın da içinde olduğu bir piyasa hedefleniyordu; bu piyasanın, gümüş ve altın yerine altına çevrilebilir kâğıt para kullanma konusunda zamanla daha üst ticari çevreler gibi davranması bekleniyordu. Yeni bir pazarı "fethetmenin" ve banknot dolaşımında gerçek ve istikrarlı bir büyüme sağlamanın en mantıklı yolu herhalde buydu. Ancak bu yöntem Osmanlı toplumunda, çok

[50] A. Biliotti, *age.*, s. 155.
[51] A. Biliotti, *age.*, s. 153-154.
[52] H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 281.

basit bir nedenle halkın inatçı tepkisiyle karşılaştı: Hedeflenen kesim daha önceki bütün kâğıt para tecrübelerinin baş kurbanları olmuş insanlardı. Üstelik madeni para yerine kâğıt para geçirmenin avantajları henüz çok marjinaldi. Bir iki altın lira veya birkaç gümüş mecidiye taşımak, insanları bu bir liralık banknotları kullanmaya yöneltecek kadar rahatsızlık verici bir durum değildi. Ayrıca, bu kupür bile günlük işlemlerde kullanılan ortalama miktarın çok üstündeydi. Gerçekten de, bir liralık banknotun kullanılması hizmet ve mal temin eden çok sayıda insanın—dükkân sahipleri, zanaatkârlar, işçiler—kâğıt cinsinden yapılan ödemelerin üstünü gümüş olarak vermesi anlamına gelecekti. Kentin daha alt seviyedeki ticari çevrelerinde hâkim olan geleneksel tutum ve kaimelerin henüz çok taze olan anısı ortadayken, böyle bir şeyi düşünmek bile imkânsızdı.

Pembe liranın uğradığı başarısızlığa rağmen, 1880, bankanın banknotlarının tedavülü açısından nispeten iyi bir yıl oldu. Toplam emisyon neredeyse yarı yarıya azaltılmıştı, ama tedavüldeki miktar yaklaşık iki misline çıkarak yıl sonunda 136.000 liraya ulaştı. Kuşkusuz, tedavül hacminin 1875 krizinden önceki rakamın yarısından az olduğu ve bankanın aslında yeniden on yıl önceki noktaya geri döndüğü de söylenebilirdi. Yine de bu canlanmanın devam edeceğine, ve bankanın banknotlarını kabul ettirmek için harcadığı uzun ve ihtiyatlı çabaların meyvasının gelecek onyılda nihayet alınabileceğine ilişkin ciddi ümitler vardı. Borç sorununa bir çözüm bulunduğu taktirde (bu doğrultuda bir anlaşmaya varılmasının yakın olduğuna dair somut belirtiler vardı), imparatorluk da 1875-1876'da olduğu gibi bir dizi önemli krize girmezse, 1860'ların sonunda, (olayların gösterdiği gibi biraz erken) dile getirilen umutların gerçekleşme şansı yüksekti.

ALTINCI BÖLÜM

İSTİKRAR VE BÜYÜME (1880-1895)

> Bank-ı Osmanî-i Şahane, imparatorluğun hazinedar ve veznedarı oluşu sayesinde, hükümet gelirlerinin büyük kısmını dolaylı ve dolaysız olarak tahsil ve Hazine ile Düyun-ı Umumiye arasındaki doğal aracı olarak gümüş para piyasasının hakimi haline gelmiştir; gümüş sikkenin kurunu banka tayin etmektedir.
>
> Adrien Biliotti, 1909[1]

Kaime ihracıyla sonuçlanan (ve bundan kaynaklanan) kriz, bu kâğıt paranın tedavülden çekilmesiyle kısmen çözülünce, parasal reformun en büyük önceliğinin madeni paranın istikrara kavuşturulması ve bir standardizasyon sağlanması olduğu açığa çıktı. 1844 reformundan beri birbiri ardına bütün Osmanlı hükümetleri, para stokunu II. Mahmud döneminden kalma her türlü mağşuş sikkeden temizlemek için çaba göstermişlerdi. Bütün bu girişimler az çok başarısızlığa uğramış, eser miktarda beşlik, altılık ve metelik tedavülden çekilip imha edilmişti. Üstelik peşpeşe yaşanan kâğıt para tecrübeleri, hem halkın hem de hükümetin dikkatini madeni para sisteminde reform yapmanın aciliyetinden başka yerlere çeviren korkunç sonuçlar yaratmıştı. Bu iki sorun karşısında maliye yöneticilerinin kaygı ve enerjilerini iki kötülükten daha beterine yöneltmiş olmaları normaldi.

1870'lerde de durum az çok aynıydı. Kaime tedavülünün felâketlere yol açan sonuçları 1870'lerin ikinci yarısına egemen olmuştu. Gümüş ve altın tedavülünü tümden kısıtlayan kâğıt para, madeni para sisteminin hastalıklarının bir kez daha üstünü örtmüştü. Piyasa bir kez kâğıt paradan kurtulunca, mağşuş sikkelerin standart sikkeleri yerinden etmesini sorunu anında yeniden ortaya çıktı. Ancak bu kez her zamanki sorunu artıran yeni bir sorun çıktı: Uluslararası piyasada gümüşün değerinde ani bir düşme meydana gelmişti.

Bu küresel sorunu bir dizi faktörün birleşmesi provoke etmişti; en

---

[1] A. Biliotti, *age.*, s. 137.

önemlilerinden biri gümüş üretiminin artarak altına kıyasla gümüş fazlası yaratmasıydı.[2] Nevada'da büyük gümüş rezervlerinin keşfedilmesi kaçınılmaz bir şekilde bu madenin değer kaybetmesine ve altının gümüşe göre paritesinde paralel bir yükselmeye yol açmıştı.[3] Comstock madeninin açılması dünyanın çift metalli para sistemine sahip ülkelerinin çoğunda panik yaratmıştı. Bu ülkelerde genel olarak iki tür tepki oluşmuştu: Ya gümüş tedavülden kaldırılarak tek metalli altın standardı benimsenmiş, ya da eski çift metalli düzen korunarak (15:1 ile 16:1 arasında) darphaneler gümüş sikkeye kapatılmış, böylelikle eldeki gümüş para stoku Nevada-öncesi düzeylerde dondurulmuş, bu da daha sonra "topal" standart olarak adlandırılmıştır (*étalon boiteux*).[4]

Bu tepkilerin süreç üzerinde zincirleme bir etkisi oldu. Güçlü çift metalli ekonomilerin altın standardına veya topal standarda geçmesi ve bunun neticesinde muazzam miktarlarda gümüşün satılması da eklenince, gümüşün dünya piyasasındaki değer kaybı kaçınılmaz olarak daha da arttı. 1870-1871 Fransa-Prusya savaşının sonucu, "doğal" sürecin siyasi kararlarla hızlandırılmasının ilk örneklerinden biri oldu. Prusya'ya yenilen Fransa altına çevrilebilir para cinsinden çok büyük bir tazminat ödemek zorunda bırakıldı. Böylelikle kendi ülkesindeki pariteyi yapay olarak altın lehine yükseltmiş oldu. Ardından gümüş kaynaklı bir enflasyonun geleceği korkusuyla darphanelerini gümüşe kapatmıştı. Öte yandan Prusya, aldığı altını, kendi sistemini altın standardına geçirmek için kullandı. Sonuç tedavülden çekilmiş muazzam miktarlarda gümüşün serbest kalarak zaten büyüyen gümüş stoklarına eklenmesi oldu.[5] "Nevada paniği"nden sonra, olay yaygınlaştı ve gümüşün değer kaybını daha da artırdı. 1896'da çift metalli düzenin yeniden kurulmasını savunan yazılar yazan Francis Walker, "piyasadaki mevcut paritenin, diyelim 30:1'in, çift metalli darphaneler için de geçerli kabul edilmesine ilişkin sözlerin saçma olduğunu", ve eğer "gümüş altının 30'da 1'ine düşmüş" ise, bunun "gümüşün tedavülden çekilmesinden kaynaklandığını" söyleyebiliyordu. Diğer bir deyişle, çift metalli standardı korumaya daha kararlı bir politika, hatta gümüşü yeniden tedavüle sokmak isteyen bir ülkeler ittifakının bu standardı yeniden benimsemesi, çift metalli düzenin yok olmasını engelleyebilirdi.[6] Ancak böyle bir

---

[2] Bkz. grafik 1.10.

[3] Bkz. grafik 1.11.

[4] Alexander del Mar, *History of Monetary Systems*, Londra, 1895, s. 478.

[5] Milton Friedman, *Money Mischief. Episodes in Monetary History*, New York - San Diego - Londra, 1992, s. 134-135.

[6] Francis A. Walker, *International Bimetallism*, New York, 1896, s. 212-213, akt. Friedman, *age.*, s. 144.

girişim olmadı. Çift metalli Latin Birliği ülkeleri bile, liderleri Fransa'yı izleyerek topal altın standardını benimsediler. Olay salt parasal bir ayarlamanın ötesindeydi. Gelişmiş ekonomilerin altın standardına doğru açık bir yönelimi yansıtıyordu. Gelişmiş ekonomiler, büyük işletmeler ve genel olarak burjuvazi tarafından tercih edilen ödeme araçlarına geçişi gerçekleştirme imkânına sahipti. Gümüş tarım ekonomilerinin parasıydı ve tedavülden kaldırılması dünyanın azgelişmiş bölgelerinin güç kaybetmesi anlamına geliyordu. Öyleyse tek metalliliğe en son geçenlerin, kendi seçkinlerinin politik ve mali avantajını koruma çabası içindeki bu ülkeler olmasına şaşmamak gerek.[7]

Osmanlı İmparatorluğu'nun özel durumuna gelince, 1844'ten beri 15.0909:1 oranına dayanmış çift metalli bir sistemde, gümüşün 1870'lerde uğradığı değer kaybının para sisteminde istikrarsızlık yaratması kaçınılmazdı. Bu destabilizasyonun somut ifadesi gümüş paranın, yani mecidiye ve küsuratının yavaş yavaş değer kaybetmesiydi. Bu değer kaybının nedenleri tabii ki uluslararası konjonktüre, gümüşteki değer kaybının ve gümüş paranın tedavülden çıkarılmasının ortaklaşa yarattığı etkiye bağlıydı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun özel durumunda, gümüş paranın değer kaybetmesine katkıda bulunan başka faktörler de vardı. Bunlardan biri, gümüş fiyatlarının düşmesine henüz tepki vermemiş bir sisteme düşük değerli sikkeler enjekte etme fikrinin cazibesinin tetiklediği gümüş sikke kalpazanlığıydı. Bu sikkelerden bazıları yurtdışında—İsviçre'de ve İngiltere'de—basılıp ülkeye kaçak sokulmuştu. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bir kısmı da üst düzeyde bazı bürokratların işbirliğiyle bizzat Darphane-i Âmire'de basılmıştı.[8] Bir başka faktör de 1870'lerde Balkanlardaki toprakların kaybedilmesiydi. Bu, Osmanlı sikkele-rinin tedavül alanını daraltti ve ıskartaya çıkarılan bu paraların büyük kısmı imparatorluğun kalan topraklarına yeniden enjekte edildi. Sonuçta, başlangıçta 20 kuruş veya altın liranın beşte biri değere sahip olan mecidiye, 1879'a gelindiğinde yüzde 8 değer kaybına uğramış, altın liranın piyasa değeri 108 gümüş kuruş olmuştu.[9] Böylelikle bu devalüasyonla, çift metalli parite fiilen 16,3:1'e yükselmiş oldu.

Osmanlı hükümetinin önünde iki seçenek vardı. Gümüşe dönüp gümüşün altın karşısında değer kaybetmesi sayesinde, ihracatta rekabet edebilme avantajından yararlanabilirdi. Ancak dış borçlar altın üzerinden alınmıştı ve gümüşe geçmek bu borçların ve faizlerinin geri ödenmesinin getireceği yükü önemli ölçüde artıracaktı. Ayrıca, gümüşün korunması

[7] Ş. Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 235.
[8] A. Biliotti, *age.*, s. 104.
[9] A. Biliotti, *age.*, s. 112-113.

Avrupa ile imparatorluk arasındaki ticari bağları zayıflatarak imparatorluğunun geleceğinin büyük ölçüde bağlı olduğu entegrasyon sürecini tehlikeye atacaktı.[10] Aslında Osmanlı hükümetinin Avrupa'nın gösterdiği yol dışında bir yol izlemesi çok güçtü. Umabileceklerinin en iyisi, hem imparatorluğu Avrupa ile uyumlu hale getirecek hem de ekonominin büyük kısmının hâlâ dayandığı gümüş tedavülünü koruyacak bir ara çözüm bulmaktı.

Ancak Bâbıâli 1880 sonrasına kadar bu durumu düzeltmek için somut bir önlem almadı. Bu gecikmenin sebebi, hükümetin genel kayıtsızlığının yanı sıra, büyük bir olasılıkla kaime tedavülünün yarattığı anormal durumdu. 24 Kânun-ı Evvel 1295'te (5 Ocak 1880) imparatorluğun bütün parasal sistemini kökten değiştirecek bir kararname nihayet çıkartıldı.[11] Bu fermana göre, imparatorluğun para standardı 100 kuruşluk altın lira olacak ve bu standart 1 Mart 1296'dan (13 Mart 1880) başlayarak bütün devlet gelirlerine uygulanacaktı. Gümüşe gelince, o güne kadar (hiç değilse teorik olarak) 20 kuruş üzerinden tedavül eden mecidiyenin değeri, 19 kuruşa indirilmişti. Devlet bir yandan altın standardına yönelirken, bir yandan da altın ile gümüş arasında sabit bir pariteyi korumaktaydı. Daha önceki 15,0909'luk altın/gümüş paritesine göre yüzde 5'lik bir artışla, 15,845445'e çıkarılan bu parite, hâlâ mecidiyenin piyasa değerindeki yüzde 8'lik fiili devalüasyonunun altındaydı. Devlet, böyle yaparak piyasa değeri 108 olan 20 kuruşluk mecidiyeyi, değeri 102,60 olan 19 kuruşluk mecidiye olarak kabul ediyor, gümüşün değer kaybetmesinin yarattığı zararın yüzde 2,60'ını üstleniyordu.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu, devalüasyon ve darp faaliyetini durdurmanın yaratacağı ortak etkiyle gümüş para kullanımını sürdürebilmek umuduyla, "topal" altın standardını benimsemekteydi. Aynı kararname mağşuş gümüş sikke sorununu sona erdirmeyi de amaçlamaktaydı. Bu göz önünde tutularak, devlete yapılacak nakit ödemelerin yüzde 5'e kadar olan kısmı için mağşuş sikkelerin nominal değerleri üzerinden, kalan kısmı için gerçek değerleri üzerinden kabul edileceği hükme bağlanmıştı. Dolayısıyla gerçek değerin sabitleştirilmesi gerekliydi ve bu değerin, sikkenin nominal değerinin yarısı olacağı bildirildi. Her zaman daha yüksek bir saflık derecesine sahip olmuş altılıklar için bir istisna yapıldı. Altı kuruşluk nominal

---

[10] Ş. Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 236; J. Thobie, "Les choix financiers de l'«Ottomane» en Méditerranée orientale de 1856 à 1939," *Banque et investissements en Méditerranée à l'époque contemporaine*, Marsilya, 1985, s. 60-61.

[11] "Meclis-i Meb'usanın in'ikadında kanuniyeti tasdik olunmak üzere meskûkât-ı Osmaniyye hakkında kararname layihası", *Düstur*. Zeyl, c. 1, s. 59-61; G. Young, *age.*, c. V, s. 6).

değer yerine kullanılacak gerçek değer beş kuruş olarak saptandı. Ayrıca devlet, elinde mağşuş sikkeler bulunanlara, Nisan 1296 (12 Mayıs 1880) sonuna kadar nominal değeri üze-rinden değiştirme olanağı da verdi. Ödemelerin yarısı nakit olarak yarısı da devlet tahvilleriyle yapılacaktı.

Bu değişiklikler sonunda ortaya çıkan durum basit olmaktan çok uzaktı, ama yine de belli bir istikrar sağlandı. Bir kere, dünyada gümüşün sürekli değer kaybetmesine karşın, Osmanlı hükümeti gümüş mecidiyenin İstanbul'daki piyasa değerini bir altın liraya yaklaşık 108 kuruş oranında sabitleştirmeyi başarmıştı.[12] Bu başarı, esas olarak gümüş para basımının durdurulmasının ve gümüş cinsinden ödemelerin devlet tarafından yüzde 2,60 primle kabul edilmesinin ortak etkisinden kaynaklanmıştı. Yüzde 2,60 prim Hazineye tüm ödemelerin, özellikle de vergi ödemelerinin, gümüş cinsinden yapılmasını sağlı-yordu, çünkü halk, yeni parite sayesinde altın parada ifade bulan bu primden yararlanmak istiyordu. Ayrıca para olarak basılmış gümüş için bir serbest pazar oluşmuştu, bu da gümüş parayla özel ve ticari işlemler yapılmasına olanak sağlamaktaydı. İşte böyle, gümüş mecidiyeler oldukça garip bir biçimde, her biri gümüş paranın belirli bir kullanımına tekabül eden üç farklı değerde tedavül etmeye başladı. Devletle yapılan işlerde mecidiye, bir altın liraya 102,60 kuruş üzerinden kabul ediliyordu. Gündelik ticarette ise değeri ortalama 108 kuruşa yuvarlanıyordu. Son olarak da, büyük ölçekli ticari işlemlerde ortalama 108 kuruşun altında ve üstünde küçük dalgalanmalar gösterebilen değişken bir değere sahipti.[13]

Ancak birden fazla ama birbirine yakın olan değerlerdeki bu istikrar, esas olarak, altın liranın büyük zorluklar çıkmadan parasal standart olarak benimsendiği payitahtla sınırlıydı. İmparatorluğun taşra vilayetlerinde durum çok farklıydı, ülkenin her bölgesinde ayrı bir sistem kullanıldığını görmek mümkündü. Suriye ve Filistin'de ağırlıkla beşlik ve altılıklar kullanılıyordu, mecidi sikkeler hemen hemen tamamen devre dışı bırakılmıştı. İzmir gümüşe dayalı bir sistemle çalışıyordu; başka bölgeler de para sistemlerini yabancı sikkelere, Bağdat'ta Hint rupisine, kuzeydoğu Anadolu'da Rus rublesine, Yemen ve Hicaz'da Avusturya'nın Maria Theresa talerine dayandırmaktaydı.[14]

Sonuç çok standartlı ve Osmanlı sikkelerinin her kullandığı yerde kur-

[12] Bkz. grafik 1.12. Böylelikle, altın ve gümüşün piyasadaki paritesi 1900'e gelindiğinde yaklaşık 36:1'e, yani 1870'teki düzeyinin iki katından fazlasına ulaşmıştı. Bu açıdan bakıldığında, gümüş mecidiyenin değerli maden olarak gerçek değeri 1875'te bir altın liraya 110,60 kuruş, 1880'de 122,70 kuruş, 1885'te 129,40 kuruş, 1890'da 131,60 kuruş, 1895'te 210,50 kuruş ve 1900'de 236,00 kuruşa kadar çıkmış oluyordu (G. Young, *age*., c. V, s. 2).

[13] A. Biliotti, *age*., s. 117-118; G. Young, *age*., c. V, s. 2.

[14] A. Biliotti, *age*., s. 106-109.

larında sonsuz varyasyonlar görülen bilmece gibi bir sistemdi. Beyrut'ta altın lira 125 kuruştan değiştiriliyor, mecidiye 23,13 kuruş olarak takdir ediliyordu. Bu rakamlar Selanik'te 102,50 ve 19; Mersin ve Adana'da 123 ve 22,50; Halep'te 127 ve 23,50 idi.[15] Bazı bölgelerde bu varyasyonlarla metalara göre farklı değerler geleneğinin birleşmesi, karmaşıklığı doruk noktasına çıkardı. Bu şekilde, İzmir'de Osmanlı lirasının gümüş olarak değeri idari işlemlerde 102,50'den, demiryolu şirketleriyle yapılan işlemlerde veya afyon, petrol, demir ve bakır ticaretinde 108'e kadar değişebiliyordu. Aynı değer, deri, balmumu veya buğday dışındaki tahıllar söz konusu olduğunda 110,75'e; Sakız adasının sakız ve narenciyesi için 124,25'e; poliçeler, pamuk, yün ve kömür için 125'e; incir için 127'ye; alkollü içkiler, çelik ve pamuk ipliği için 135,25'e; tereyağı, kalay, kurşun ve çivi için 151,25'e, buğday ve meyan kökü için ise 178'e çıkıyordu.[16]

Tabii böylesi farklılıklar paranın kendi değeriyle değil, çok çeşitli paralar kullanmanın keşmekeşi içinde kök salmış karmaşık geleneklerle doğrudan ilişkiliydi. Dolayısıyla, resmi işlemler ve buğday alımları sırasında Osmanlı lirasında görülen 70 kuruşluk fark, sikkelerin değerindeki bir farkı değil, sadece fiyatlardaki farkı yansıtmaktaydı. Kuruş parasal gerçeklikten tamamen kopuk bir hesap birimi haline gelmişti. Osmanlı para sisteminin zayıflığı, yerel fiyatların ona göre ayarlanmasına yol açacak bir para standardı yerleştirememiş olması, tersine, yerel fiyatların para sistemini dünyanın başka hiç bir ülkesinde görülmemiş düzeyde bir soyutlamaya zorlamasıydı.

Yemen'de ve Hicaz'da tedavül eden Avusturya taleri Osmanlının kendi topraklarında kendi devletinin parasının kullanılmasını dayatmadaki başarısızlığının en uç örneklerinden biriydi. Doğu Akdeniz'deki varlığı onsekizinci yüzyıla kadar uzanan—ve o zamandan beri hem Avusturya'da hem de İngiltere'de aynı tasvirle yeniden basılmış olan—Maria Theresa taleri, fiilen, imparatorluğun bu bölgelerinde tedavül eden tek paraydı.[17] Tedavülde yaklaşık 4.000.000 adet sikkesi olan taler, Osmanlı makamlarının yerine kendi mecidiyelerini geçirme girişimlerine direnmişti. Durum o kadar umutsuzdu ki, Maliye Komisyonu'na sunulan bir rapor, bu olayı zamanın "sömürgeci" antropolojisinin üslubunu açıkça benimseyen kelimelerle açıklamak zorunda kalmıştı:

---

[15] A. Biliotti, *age.*, s. 124.

[16] G. Young, *age.*, c. V, s. 2.

[17] Orijinal Maria Theresa talerinde 1780 tarihi vardı. Bu tarih sikke ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başında yeniden basılırken değiştirilmedi. Daha sonraki versiyon sikkenin sol alt kısmına, Maria Theresa'nın boynunun hemen altına hakkedilmiş S. F. Harflerinden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir.

> Çok uzun yıllardır tek değişim aracı olarak bu parayı kullanmaya alışmış olan Yemen Arapları, artık Maria Theresa'nın resminin kutsal ve mistik bir işaret olduğuna, üzerinde bulunduğu paraya özel bir değer kattığına inanıyorlar. Bu kabileler epeyce hırçın olduklarından, bu paraların kabul edilmemesine hiç dostça olmayan şiddetli tepkiler gösterebilirler.[18]

Sanki bütün bu varyasyonlar yetmezmiş gibi, küsurat ve bozuk paranın nisbeten kıt olması ek bir sorun yaratıyordu. Sonuçta en küçük değerli gümüş sikkeler, özellikle 2, 1 ve ½ kuruşluk sikkeler primli değerlerle tedavül etmekte, bu da, bir bakıma gümüşteki devalüasyon ile uğranılan zararı karşılamaktaydı. Nitekim, 20 kuruşluk, hatta 10 ve 5 kuruşluk mecidiyeler bile ancak zararına bozdurulabilmekteydi. Bu durum yerli halk tarafından o kadar doğal kabul ediliyor, fakat yabancılar için de o kadar anlaşılmaz bir şeydi ki, İstanbul Fransız Ticaret Odası başkanı ve aynı odanın yayımladığı olağanüstü kent günlüğünün yazarı Ernest Giraud, bu "egzotik" ve akıl almaz durumdan her ay çıkan tefrikalardan birinde söz etmekte tereddüt göstermemişti. Yazıda kendisini, İstanbul'u ziyaret eden eski ve neşeli Marsilyalı arkadaşı Marius'a rehberlik eden biri olarak çizmişti:

> Marius bir sigara ağızlığı satıcısı önünde durdu. Ona burada herkesin böyle ağızlıklarla sigara içtiğini açıklamak zorunda kaldım—bu adam her şeyi öğrenmek istiyor. İki uzun kamış ağızlık aldı, pazarlık ederek fiyatını 30 paraya indirdim. Arkadaşım parasını ödemek için satıcıya sakin sakin bir mecidiye uzattı. Satıcı tek kelime söylemeden mecidiyeyi elinin tersiyle itti. Endişelenmeye başlamıştım.
> —Adam bu sikkeye niye böyle burun kıvırıyor? diye sordu Marius, sinirli sinirli. Sahte mi ki?
> —Hayır sahte değil. Niye bir kuruş vermiyorsun, o da sana on para verir.
> —Bu mecidiye dışında bir şey vermem. O da benim paramın üstünü vermek zorunda. Bu satıcıların hepsinde de yabancılara kötü davranıp onlarla alay etmek gibi kötü bir huy var. Buna izin vermeyeceğim.
> —Fakat sevgili dostum, eğer bu adam mecidiyenin üstünü verecek olursa, sana bu iki ağızlığı bedava vermiş olur.
> —Anlamadım.
> —Bak, şurada bir sarraf var; mecidiyeni ver bakalım sana karşılığında ne verecek?
> Çok inatçı bir adam olan Marius mecidiyesini bozdurmaya gitti. 19 kuruş ve 10 para aldı. Parasını dikkatle saydıktan sonra satıcıya çeyrek mecidiye verdi. Satıcı bir kez daha parayı elinin tersiyle itti.
> —Burada benim dediğim olacak, dedi arkadaşım öfkeyle.
> Sarrafa çeyrek mecidiyeyi verip karşılığında dört buçuk kuruş bozuk para aldı. Aldığı şeylerin parasını ödedi. Sonra bana dönerek dedi ki:
> —Bir mecidiyeyi bozdurup çeyrek mecidiye yaptırmak için üç *sou* verdim,

[18] A. Biliotti, *age.*, s. 108-109, n. 3.

> çeyreği bozdurmak için iki *sou* daha verdim. Onbeş santimlik bir şey satın almak için beş *sou* harcamış oldum!
> —Bozuk para bulunmadığı için böyle oluyor.
> —Nedenini öğrenmeye çalışmıyorum; söylemek istediğim, sadece para sisteminizin ne kadar da mükemmel, ne kadar da kolay ve pratik olduğu![19]

Giraud'nun kaleminden ne kadar abartılmış görünürse görünsün, bu durum gerçekten de doğruydu. Gümüş ve özellikle de daha küçük gümüş sikkeler az bulunduğundan, altını gümüş mecidiyeye çevirmek, kuruş başına 10 para kaybetmek anlamına gelebiliyordu. Buna mecidiyenin bozulup çeyreklik yapılması için 10 para daha ve çeyrekliklerin 2 ve 1 kuruşluk sikkelere çevrilmesi için de bir 10 para daha ekleniyordu. Yani altını bozuk para haline getirme işleminin tamamı, yüzde 7'yi bulan bir zarara yol açabiliyor, köşebaşı sarrafları da bu sayede rahat bir kazanç kapısı bulmuş oluyorlardı.[20] Bunun için ileri sürülen gerekçe, toplam gümüş sikkeler içinde küçük sikke oranının çok düşük olmasıydı. Bu bir ölçüde doğruydu, çünkü gümüş para basılırken en büyük sikke olan mecidiye açıkça kayırılmıştı. 1884'e kadar basılan yaklaşık 10 milyon liralık gümüş sikkenin yüzde 68,5'i 20 kuruşluk mecidiyelerden oluşuyordu; 10 ve 5 kuruşluk küsurat tedavüldeki paranın yüzde 11,9'unu, 2, 1 ve ½ kuruşluk sikkeler yüzde 19,6'sını oluşturuyordu. Ancak bu dağılımı yeniden düzenlemek için çaba harcanmış ve 1905'e gelindiğinde, mecidiyelerin daha küçük sikkeler halinde yeniden basılması sayesinde bu oranlar sırasıyla, yüzde 56,7; yüzde 11,9 ve yüzde 31,4 olarak değişmişti.[21] Ayrıca 1900'den itibaren hükümet toplam 200.000 lira değerinde gümüş-bakır alaşımı yeni 5 ve 10 paralık sikkeler basmaya karar vermişti.[22] Yani, bozuk paranın kıt olmasının, dolayısıyla prim yapmasının gerçekten para stokundaki yetersizlikten kaynaklanıp kaynaklanmadığı kuşkuludur. Biliotti'nin ileri sürdüğü gibi, bu durum daha çok, bu sikkelerin imparatorlukta yetersiz dağılımı, düşük tedavül hızı, nakit transferindeki güçlük ve sistemin tutarsızlıklarına bağlı spekülasyonlardan ileri gelmektedir.[23] Özellikle başkentte küçük ticarette mecidiyenin 20 kuruştan kabul edilmesi, taşrada ise 19 kuruştan alınması, daha büyük sikkeleri İstanbul'a, küçük sikkeleri ters yöne, taşraya çekme eğilimi gösteren bir durumdu. Bunun sonucu, başkentte daha fazla bozuk para sıkıntısı yaşanması ve bozuk paranın periferide toplanmasıydı.[24]

---

[19] E[rnest] G[iraud], "Constantinople. La Rue", *Revue Commerciale du Levant. Bulletin de la Chambre de Commerce Française de Constantinople*, Eylül, 1895, s. 100-102.
[20] A. Biliotti, *age.*, s. 122-123.
[21] A. Biliotti, *age.*, s. 103.
[22] OBA, CD-CPCA 004, İdare Heyeti, Paris ile Yazışmalar, s. 97-98, 4 Haziran, 1900.
[23] A. Biliotti, *age.*, s. 104-105.
[24] A. Biliotti, *age.*, s. 122.

Bu şekilde kurulan—yoksa katlanılan mı demeli—sistem, devletin dayattığı piyasayı etkileyen kurallar ile parçalı piyasa yasalarının harekete geçirdiği özerk tepkilerin bileşiminden oluşmaktaydı. Devlet, gümüş tedavülünün sürmesini sağlamak için, gümüşü, bütün ödemelerde biraz devalüe edilmiş bir fiyatla geçerli para kabul ediyordu. Öte yandan, ticari işlemlerin çoğu çeşitli paralarla yapılmaktaydı. Bu paralar içinde gümüş hâlâ hakim bir role sahipti, fakat kuru devletin saptadığından düşüktü. Buna karşılık bozuk para stokundaki ve dağılımındaki yetersizlik, gümüşün değerini daha önceki çift metalli sisteme göre neredeyse altına eşit düzeye getirerek, gümüş paranın kendi içinde bir telâfi mekanizması oluşturuyordu. Kısacası, topyekûn keşmekeş içinden bir görece istikrar duygusu doğuyordu. Bu da, her şeyden önce, halen oldukça düşük olan parasallaşma ve daha da düşük olan iletişim düzeylerinin, her türlü elverişsiz koşula ve baskıya rağmen küçük parasal istisna bölgelerinin yaşamasına imkân tanımasından kaynaklanmıştı.

Bütün bu keşmekeşin istikrarı içinde Osmanlı Bankası ne durumdaydı? Banknot emisyonu yapan bir banka olarak, madeni para basımı ve tedavülüyle doğrudan ilgili değildi. Fakat hazine işlemlerini yerine getiren bir devlet bankası olarak ve büyüyen bir mudi kitlesinin parasal ve ticari işlemleriyle hep karşı karşıya olan bir ticaret bankası olarak, para piyasasının tam merkezinde konumlanmış olduğuna kuşku yoktur.

Bankanın para politikasıyla ilişkisi, öncelikle Darphane-i Âmire'nin lira olarak basılacak külçe altını satın almasının finanse edilmesine kadar izlenebilir. Osmanlı hükümeti, 29 Haziran 1882'de çıkarılan 10.000 liralık özel avansta olduğu gibi,[25] Darphane-i Âmire'de basılarak altın para haline getirilecek altını satın almak için gerekli kaynakları sağlamak üzere bankanın kısa vadeli avanslarına baş vuruyordu. Bu tür operasyonlar, hükümetin dışarıdan altın ithal etmek için gerekli kaynakları avans olarak sağlamasına imkân veriyor, bu tür işlemlere hiç duraksamadan *yılda* yüzde 7'ye varan faizler uygulayan bankaya hatırı sayılır kârlar bırakıyordu.

Fakat mali reforma, özellikle de sisteme elli yılı aşkın bir süre yük olan mağşuş sikkelerin tedavülden kaldırılması ve ikamesi işine giriştiği zaman, bankanın rolü daha önemli hale geldi. 1888'de Osmanlı Bankası'ndan, Tütün Rejisi ile birlikte, toplam 50.000.000 kuruşluk altılığın tedavülden çekilmesi ve 50.000.000 kuruşluk mecidiyenin çeyrek mecidiyeye çevrilmesini içeren büyük bir operasyonu finanse etmesi istendi. Bu plan, değeri 1880'de beş kuruşa düşürülmüş olan altılıkların, Ağustos sonuna kadar beş

[25] OBA, CGR 044, Maliye nezareti, Darphane-i Âmire müdürü ve Bank-ı Osmanî-i Şahane arasında imzalanmış 10.000 TL avans sözleşmesi, 17/29 Haziran, 1882.

kuruş karşılığında toplanmasını, bu tarihten sonra değerinin daha da düşürülmesini hedefliyordu. Tedavülden çekilen altılıkların hepsi daha sonra külçe gümüş halinde satılmak üzere Osmanlı Bankası'na devredilecekti. Bunları ikame etmek üzere, daha sonra aynı miktarda çeyrek mecidiye basılacaktı. 50.000.000 kuruş tutarındaki mecidiyeler de, 40.000.000 kuruşluk çeyrek mecidiye, 6.000.000 kuruşluk yarım mecidiye ve 4.000.000 kuruşluk 20, 10 ve 5 para şeklinde yeniden basılacaktı.[26] İşlem başarılı sayılabilecek şekilde gerçekleştirildi. Hemen sonuç alınamadıysa da, görüldüğü kadarıyla zaman içinde mecidiyelerin toplam 130.000.000 kuruşu bulan ve nispeten daha kolay olan çevrilmesi işleminin yanı sıra, anlaşmadan sonraki on beş yıl içinde altılık olarak 15-20 milyon kuruş ve beşlik olarak 30-40 milyon kuruş, böylelikle para stokundan çıkarılmış oldu.[27]

Ancak Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin imparatorluğun madeni para stokunun yönetiminde oynadığı en büyük rol, hiç kuşkusuz, piyasanın ihtiyaçlarına göre altın ve gümüş parayı kabul ve transfer ederek sağladığı düzenleyici mekanizmaydı. 1880'de kullanılmaya başlanan yeni para standardının ışığında Osmanlı Bankası altın kuruşa dayalı yeni bir muhasebe usulüne geçmişti. Bu kendi içinde köklü bir değişiklik değildi. Daha önceki tecrübeler, bankanın, banknotların itfa şekli konusunda altın ve gümüş arasında biraz tereddüt ettikten sonra 1868'deki beş liralık banknot emisyonuyla birlikte, ağırlığı zaten altına kaydırmış olduğunu göstermekteydi. Ancak, muhasebesinde altın standardını benimsediği halde, banka hem imparatorluğun Hazinedarı olarak sahip olduğu resmi rol hem de hızla büyüyerek halka ve piyasalara uzanan bir ağa sahip bir ticaret bankası olarak, gümüş cinsinden ödemelere de yer ayırmak zorundaydı. Ticaret bankası rolü dahilinde, 1880 reformunun hükümlerini katı bir şekilde uygulamak banka için çok zor oldu. 25 kuruştan küçük altın sikke olmaması ve aslında, küsuratlı ödemeler söz konusu olduğunda altın kuruşun fiilen var olmayan bir birim olması, bankayı, sadece küsurat için bile olsa, mudilerinin gümüş parayla yaptığı ödemeleri kabul etmek zorunda bırakıyordu. Böyle ödemelerde karmaşık bir kur sistemi uygulamak, tamamen teknik nedenlerle gerçekçi değildi. Dolayısıyla banka gümüşü 1880 kararnamesinde belirtildiği gibi 19 kuruştan değil 20 kuruştan alma politikasını benimsedi. Buradan uğranılan zararı, bu gümüşün büyük kısmının genellikle primli bir değerle tedavül eden küsurat sikke şeklini alması zaten telâfi ediyordu. Öte yandan, Osmanlı Bankası bir devlet bankası olarak devletle

[26] G. Young, *age*., c. V, s. 7-12.
[27] *A.e*., c. V, s. 3.

tüm alışverişlerinde de mecidiyeyi 19 kuruştan hesaplamak zorundaydı. Dolayısıyla, biri altın—mecidiyeler de dahil, 20 kuruştan—diğeri de 19 kuruştan gümüş için olmak üzere birbirinden ayrı ve bağımsız iki vezne kurmak gerekiyordu. Bu, bankanın muhasebesi açısından çok karışık ve hantal bir durum yaratsa da, çok büyük kâr fırsatları doğuruyordu. Zira bu farklı paralarla ilgili her muamele, fiilen, kâr getirebilecek bir kambiyo işlemine dönüşüyordu. Sonunda kurumun kârlarının önemli bir bölümü bu vesileyle sağlanır oldu.

Kısacası, Bank-ı Osmanî-i Şahane, parasal işlemlerde edindiği merkezi rol sayesinde, altın ve gümüş sikke piyasalarına hükmünü geçirebilen önemli bir aktör haline geldi. Bu durum bir yandan bizzat bankaya bir çok maddi avantajlar sağlarken, bir yandan da piyasayı düzene sokmasına ve spekülasyonun olumsuz etkilerini olabildiğince azaltmasına imkân verdi. Çok daha büyük hacimde parayı manipüle ve kontrol eden bankanın özellikle sarrafların kazançlı işlemlerine karşı güçlü bir alternatif oluşturduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Dahası, imparatorluğun taşradaki şubeler ağının gelişmesi sayesinde, banka kısa zamanda paranın ülke çapında daha iyi ve dengeli bir şekilde dağılmasına katkıda bulunarak uzak bölgelerin nakit taleplerine daha önce erişilmemiş bir hızla cevap verdi. Tek başına bu bile, 1880 reformunun uygulanmasına önemli bir katkı ve imparatorlukta para birliğinin sağlanması doğrultusunda büyük bir adımdı. Bankanın bu rolü ciddiye aldığı, arbitraj kârlarının muntazaman üçte biri ila yarısını, nakit paranın taşraya nakline harcamasından anlaşılabilir. Böylelikle, esas itibariyle tarıma dayalı bir ekonominin ihtiyaçlarını büyük ölçüde yansıtan bir örüntü oluştu. Bank-ı Osmanî-i Şahane, tahıl alımının yarattığı ihtiyaca cevap vermek için, her yıl Haziran ve Ekim ayları arasında taşraya muazzam miktarlarda altın ve gümüş sikke gönderiyordu. Kış aylarında ise, altın ve gümüş sikkeler, gelecek mevsim için taşraya gönderme ihtiyacı yeniden doğana kadar, İstanbul'a geri çekiliyordu.[28] Biliotti, bankanın işlem hacminin piyasa üzerindeki etkisini ortaya koymak için, gümüşün İstanbul'daki Osmanlı Bankası kasalarından çıkışıyla, mecidiyenin yine İstanbul'daki değeri arasındaki paralelliği gösterdi. Taşraya gönderilen mecidiye miktarı arttıkça, mecidiyelerin başkent piyasasındaki fiyatı muntazaman artıyor, gümüş kış aylarında uyku haline geçen taşradan geri getirilince de yeniden düşüyordu.[29]

Bankanın uluslararası kambiyo üzerinde oynadığı düzenleyici rol, bankanın gümüş sikkelerin dalgalanan kurlarıyla oynayarak altını stabilize

[28] A. Biliotti, *age.*, s. 118-120, 131-138. Bkz. grafik 1.13.
[29] A. Biliotti, *age.*, s. 120-121.

etme imkânına dayanması konusunda daha da belirgindi. Banka I. Dünya Savaşı çıkana kadar, Osmanlı lirasını İngiliz lirası ve Fransız frankı karşısında çok istikrarlı bir kurda tutmayı başarmıştı.[30] Kuşkusuz bunu, kambiyo operasyonlarının büyük kısmını kendisinin idare ediyor olmasına[31] ve ülke içindeki altın-gümüş paritesi üzerindeki kontroluna borçluydu. Bankanın Osmanlı ödemeler dengesinin büyüyen açığına rağmen altın liranın istikrarını koruyabilmesini sağlayan, her şeyden çok, buydu. Altın liradaki her değer kaybetme eğilimi, ülke içinde gümüşün altına göre devalüasyonu ile dengeleniyordu. Banka bir yandan uluslararası kambiyo kurlarını düzenleyerek bir devlet bankası olarak görevini yerine getiriyor, bir yandan da altın ile gümüş arasında yapılan çevirme işlemlerine uygulanan acyodan önemli kârlar elde ediyordu.[32]

Ancak bankanın piyasadaki varlığını, para sisteminde istikrarın ve öncelikle de 1880 reform kararnamesi uyarınca birliğin sağlanmasını hedefleyen müdahaleci deneyler için sistematik bir şekilde kullanmaya koyulması için vakit henüz çok erkendi. Yukarıda verilen örneklerin çoğunun yirminci yüzyılın ilk on yılına ait olması, daha önceki dönemlere ilişkin kıyaslanabilir veriler bulunmaması bir yana bırakılacak olursa, aslında tesadüf değildir. 1880'lerde ve 1890'ların başında Osmanlı Bankası hâlâ 1870'lerin feci etkilerinden kurtulup toparlanma sürecindeydi; bu nedenle de piyasa güçleri üzerinde etkin bir denetim kurmasını sağlamak için gerekli gelişme düzeyine henüz ulaşmamıştı. Banka hâlâ, 1888'de mağşuş sikkelerin yavaş yavaş tedavülden çekilmesi girişiminde olduğu gibi, münferit müdahalelerde bulunuyordu. Bankanın, herhangi bir şekilde imparatorluğun taşradaki en ücra vilayetlerine ulaşacak daha kapsamlı politikalar uygulamaya kalkışabilmesi için altyapısını daha da geliştirmesi gerekliydi. İleride görüleceği gibi, banka daha sonraları bile, tamamen parasal istikrar meselelerine hasredilmiş merkezi bir bankacılık kurumunun üstlenmesi beklenen türden riskleri üstlenecek güce—ve aslında iradeye de—hiçbir zaman gerçekten sahip olmayacaktı. Her ne olursa olsun, 1880'ler her şeyden önce, bankanın yaşamının çok önemli ve belirleyici bir dönemiydi. Banka bu on yıl içinde varlığını piyasada sağlam bir şekilde tesis etmeyi başaracak, böylelikle de misyonunun oldukça ihmal edilmiş ticari boyutunu da geliştirme imkânı bulacaktı.

Böyle bir geçişi gerçekten mümkün kılan, özellikle 1875 moratoryumu

---

[30] Bkz. grafikler 1.28 ve 1.29.

[31] Bkz. grafik 1.30.

[32] J. Thobic, "Les choix financiers de l'«Ottomane»," s. 61, ayrıca Salgur Kançal, "Note on the Dualization of the Ottoman Monetary Space from 1880 to 1913,"daktilo ile yazılmış çalışma, 1981'den aktarma. 1906 yılının acyo kârları için bkz. tablo 1.14.

sonrasında borçlar sorununa nihayet uygulanabilir bir çözüm bulunması olmuştu. Bizzat Osmanlı Bankası'nın önderlik ettiği bir proje olan Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin (Altı Dolaylı Vergi İdaresi) kurulması, Avrupa'daki küçük tahvil sahiplerinin çıkarlarını göz ardı ettiği için, hiç tatmin edici sonuçlar vermemişti. Anında, devletin en güçlü alacaklıları tarafından oluşturulmuş bir kartel olarak algılanan bu proje, Avrupa finans merkezlerinde öfke ve protesto dalgaları yaratmıştı. Bu kadar şiddetli bir muhalefet karşısında, banka hemen alternatif bir plan aramaya koyuldu. Alman ve Avusturyalı finans çevrelerinin aktif işbirliği sayesinde, 29 Muharrem 1299 tarihli (20 Aralık 1881) Muharrem kararnamesi ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasında ifade bulan bir anlaşmaya varıldı. Proje krize son vermiş ve 1877'den beri kesilmiş olan dış borçları yeniden alma ihtimaliyle Osmanlı devletini biraz rahatlatmıştı. Bank-ı Osmanî-i Şahane için bunun anlamı daha da fazlaydı. Artık banka devleti kısa vadeli avanslarla finanse etmek gibi kârlı ama hantal bir faaliyetten kurtulup, enerjisini ve kaynaklarını yatırım projelerine ve ticari girişimlere yöneltebilecekti.

Bankanın 1880'de yeni yeni canlanmaya başlayan banknot tedavülü, muhtemelen piyasa ve halkla daha geniş çaplı bir ilişki kurma doğrultusundaki bu gidişin birçok somut göstergesinden biriydi.[33] 1870'lerde, halkın bankanın banknotlarına güvenini yeniden kazanma çabasıyla emisyon ciddi biçimde düşürülmüş, 1880'de 250.000 lira dolaylarına kadar inmişti. 1880 yılında elde edilen sonuçlar, ertesi yıl banknot emisyonuna yeniden başlama girişiminde bulunulmasına yetecek kadar cesaret vericiydi. Böylece 1881'de mevcuda ilaveten 100.000 lira ihraç edilmiş, bunu 1884'te 50.000 lira daha izlemişti. Tedavül de bunu izledi: 1880 yılının anlaşılabilir vasat sonuçlarından (yüzde 55) sonra, 1881'de tedavül/emisyon oranının yüzde 70'in üstüne çıktığı görüldü. 1882'de yaşanan geçici düşüş (yüzde 53) hemen tersine döndü ve oran sonraki iki yıl içinde yüzde 85'in üstüne çıktı. 1885'te emisyon 150.000 lira daha artırılıp tüm zamanların en yüksek rakamı olan 550.000 liraya çıkarılınca, yine aynı yolu izleyen tedavül, beş yıl içinde yüzde 70'ten yüzde 97'nin üstüne yükseldi. Banka, banknot emisyonunda ve tedavülünde böylesine kesintisiz bir büyümeyi daha önce hiç yaşamamıştı. Daha önceki yıllarda emis-yonun gelişmesini zaman zaman dizginleyen krizler nihayet geride bırakılmış ve bankanın banknotları o zamana kadarki tedavülü karakterize eden o eski kırılganlıktan kurtulma noktasına artık ulaşmış gibiydi.

Bu başarıdan cesaret alan banka yönetimi banknot emisyonunu en baş genişleme öncelikleri arasına dahil etmeye başlamıştı. Aralık 1889'da bütün

[33] Bkz. tablo 1.8.

birim ve şubelere gönderilen bir genelge, kısa ve öz bir üslupla da olsa, herkesin konuya dikkatini çekiyordu: "Banknotlar: Tedavülü mümkün olduğu kadar genişletin."[34] Ancak çok açık olan mesajın bankanın şubelerine hitap ediyor olması şaşırtıcıydı. Bu, yönetimin banknot tedavülünü taşraya yaymayı düşündüğünü göstermekteydi. Mayıs 1891'de çıkarılacak ikinci ve daha ayrıntılı bir genelge ile, bankanın bu konuya ilişkin beklentileri daha kesin bir biçimde ortaya koyulacaktı:

> Banknot kullanımını yaygınlaştırmak isteyen Genel Müdürlük bazı şubeleri kendi bölgelerinde banknot emisyonu yapmakla ve bu banknotları, ibraz edildiklerinde altın veya istisnai durumlarda İstanbul üzerine çek olarak ödemekle görevlendirmiştir.
>
> Bu önlemler her yerde aynı derecede başarılı olmamıştır, fakat genel sonuçlar tatminkârdır. Banknotlar ilk yıldan itibaren daha önce bilinmedikleri belirli yerlere girmiş ve halk tarafından yararlı bir değişim aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Şubeler bu ilk sonuçları daha da geliştirmek için sebat etmek zorundadır; banknotları altın sikkelerin gerçek birer muadili olarak takdim etmek için hiçbir şey ihmal edilmeyecektir.
>
> Son birkaç yılda itibari para tedavülünde görülen dikkate değer artış, hâlâ ülkenin ihtiyaçlarının ve emisyon sınırlarının çok altındadır. Bankanın, elindeki emisyon imtiyazından sağlayabileceği tüm avantajları elde etmek için bu farkı azaltma düzeltme yönünde devamlı çaba göstermesi gerekecektir.
>
> Banknotların taşradaki merkezlere sokulması, nakliye masrafları ve komisyon kaybı gibi belirli geçici fedakârlıklar yapılmasını gerektirmektedir. Ancak ulaşılmaya çalışılan hedefin önemi karşısında bunlar önemsenmeyebilir.
>
> Taşrada ihraç edilen banknotların büyük bir kısmı İstanbul'a geri dönmektedir; ancak, geri dönüşler kısmi olduğu sürece, bu durum bir başarısızlık olarak değerlendirilmemelidir. Taşraya banknot gönderme işlemini yineleyerek, orada kalacak banknot miktarını yavaş yavaş artırabileceğimizi ümit ediyoruz.[35]

Dolayısıyla, 1889 genelgesinde belirtilen teşvikin, taşrada tedavül konusunda yapılan geniş çaplı bir tecrübenin başlangıç noktası olduğu anlaşılıyor. Banka 1870'lerde İzmir şubesi için tasarlanmış 200 kuruşluk banknotların tedavülden çekilmesinin ardından bu işten vaz geçmişti. Ancak bankanın bu kez belirli şubeler için özel olarak tasarlanmış banknotlar çıkarmaya niyeti olmadığı görülüyordu. Tedavülünü artırmaya çalıştığı banknotlar karşılığı İstanbul'da ödenebilir banknotlardı. Öngörülen sistemin oldukça nazik olduğu belliydi. 1891 tarihli genelgenin metninde, bu

---

[34] OBA, S 003, *Banque Impériale Ottomane. Circulaires de la Direction Générale aux Agences d'Orient, 1889-1894*, İstanbul, t.y., s. 3, genelge n° 1, 10 Aralık, 1889.

[35] OBA, S 003, *Banque Impériale Ottomane. Circulaires de la Direction Générale aux Agences d'Orient, 1889-1894*, İstanbul, t.y., s. 34-35, genelge n° 29, 8 Mayıs, 1891.

banknotları paraya çevirmek için İstanbul'a gönderme eğilimi olduğu ve bunları taşrada tedavülde tutmanın güç olduğu açıktı. Bunu sağlamanın tek yolu, şubelerin banknotların karşılığını altın olarak ödemeye her an hazır ve muktedir olduğunu halka göstermekti. Bu da gerçek anlamda tedavülün, ancak halk baknotları aylar, belki de yıllarca "sınayıp", bankanın banknotlar üzerine yazılı vaadinin güvenilirliğine ikna olduktan sonra sağlanabileceği anlamına geliyordu. Banka açısından bu ancak oldukça uzun bir zaman sonra sonuç verecek pahalı bir operasyondu. Yine de, yapılacak en doğru şeyin bu olduğu açıktı, çünkü itibari para dolaşımının gerçek bir gelişme göstermesinin ve bankaya haklı olarak beklediği kârları elde etme imkânı sağlamasının tek yolu buydu.

1889'dan 1891'e kadar, yani yukarıda sözü edilen iki genelge arasında emisyon bir kez daha yılda yaklaşık 250.000 lira yükselerek 1.000.000 liranın üstüne çıktı. Ancak bu artışı, bankanın genel emisyonuna kıyasla henüz çok marjinal olan taşradaki tedavül projesine bağlamak yanlış olur. 1893'te 100.000 liralık ve 1894'te 250.000 liralık emisyonların izleyeceği bu artış, esas olarak İstanbul'da tedavül eden banknotlardan meydana gelmişti. Ayrıca bu banknotların hemen hemen hepsi de çok tutulan mavi beş liralık banknot seri-sinden ihraç edilmişti. Kaderi kötü pembe bir liralık banknotları ihraç etmek için yapılan çeşitli girişimler—17 Eylül 1883'te 12.000, 29 Ekim ve 8 Kasım 1890'da 10.000 ve 22 Eylül 1892'de 15.000 adet[36]—banka gişelerine dönüp duran bu banknotu piyasaya kabul ettirmeyi başaramadı. Fakat tam anlamıyla başarılı olan beş liralık banknotlar ve hem yeni tertip emisyonlar olarak hem de piyasadan muntazaman çekilen yıpranmış banknotları ikame etmek üzere giderek artan sayılarda tekrar tekrar basılıyordu. Mart 1895'e gelindiğinde beş liralıkların emisyonu toplam 430.000 adet banknotu (2.150.000 lira) bulmuştu, bu miktarın 132.964'ü yenileriyle ikame edilerek imha edildi. Bu banknot Bank-ı Osmanî-i Şahane emisyonunun hemen hemen tamamını oluşturmaktaydı; emisyonun sadece yüzde 3'ü başarısızlığa uğrayan bir liralık banknotlar şeklindeydi.[37]

Dolayısıyla, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin itibari para emisyonunu daha da geliştirmek için gerekli türden istikrarı ve güveni sonunda kazanmış olduğu açıktı. Tabii, bu emisyon hacmi bütün imparatorlukta tedavül etmekte olan madeni para hacmiyle karşılaştırıldığında, bankanın itibari para

---

[36] OBA, C-EM 002, Bank-ı Osmanî-i Şahane (B.O.Ş.) 1 TL banknotlar, 000,001'den 010,000'e, 15 Temmuz, 1880-17 Eylül, 1883; C-EM 003, B.O.Ş. 1 TL banknotlar, 010,001'den 020,000'e, 17 Eylül, 1883; C-EM 005, B.O.Ş. 1 TL banknotlar, 020,001'den 040,000'e, 29 Ekim, 1890-22 Eylül, 1892; C-EM 006, B.O.Ş. 1 TL banknotlar, 040,001'den 060,000'e, 22 Eylül, 1892.

[37] OBA, C-EM 155, Banknot defteri, 1863-1948.

emisyonunun hâlâ çok marjinal olduğu açıktı. 1900'lerde bu madeni para stokunun ne seviyede olduğuna ilişkin tahminler göz önüne alınacak olursa, imparatorluktaki sikke miktarının altın olarak yaklaşık 35 milyon lira, gümüş olarak 10 milyon lira ve 1,5 milyon liralık mağşuş ve bakır sikkelerden oluştuğu, bunun da toplam 46,5 milyon lira ettiği anlaşılır.[38] Osmanlı Bankası banknot emisyonunun temsil ettiği 1,5 milyon lira, madeni para stokunun sadece yüzde 3'üne denk düşmekteydi. Ancak, özellikle altın söz konusu olduğunda, para stokunun büyük bir bölümünün yastık altında biriktirme ve süs-takı olarak kullanım nedenleriyle atıl durumda olduğunu da unutmamak gerek.[39] O dönemde yapılmış bazı tahminlere inanılacak olursa, basılmış olan altının yaklaşık yarısı bu amaçlarla tedavülden çekilmiş, [40] dolayısıyla gerçek para stoku 1900'de 29-30 milyon liraya inmişti. Bu da Osmanlı Bankası banknotlarının madeni para stokuna oranını yüzde 5'e çıkarmaktaydı. Osmanlı Bankası banknotlarının madeni para tedavülüne oranını yüzde 8-10 civarına çıkaran, 1896'daki efektif altın tedavülünün 4.5 milyon lira olduğuna ilişkin Bank-ı Osmanî-i Şahane tahminleri veya 8 milyon lira olduğuna ilişkin Crédit Lyonnais tahminleri gibi,[41] daha da çarpıcı tahminler de bulmak mümkündü. Her durumda, madeni para tedavülünün gerçek miktarını daha da kesinleştirmeye imkân olmadığı da göz önüne alındığında, bu konuda spekülasyon yapmak muhtemelen yararsızdır. Ancak imparatorluk ahalisinin altını yastık altında biriktirmeye çok yatkın olması nedeniyle, banknotların tedavülünün her ne kadar marjinal kalsa da, nispeten daha büyük önem kazandığı dikkate alınmalıdır. Buna, banknot tedavülünün hemen hemen bütünüyle payitahtta yoğunlaşmış olduğu da ekle-

[38] Bkz. tablo 1.6. Osmanlı İmparatorluğundaki sikke basma faaliyetiyle ilgili tahminler oldukça güvenilmezdir. Bu tablo çeşitli kaynakları bir araya getirme çabasının ürünüdür. Bu kaynaklar şunlardır: G. Young, *age*., c. V, s. 4-5, A. Biliotti, *age*., s. 95, 100-106; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 157-158.

[39] Yastık altında biriktirilen altınlar, daha 1850'lerde, Osmanlı İmparatorluğunu bir atıl kaynaklar ülkesi olarak tarif eden kapitalist eleştirmenlerin en sevdikleri konulardan biri halini almıştı: "Türkiye çok miktarda atıl sermayeye sahiptir; özel kişilerin elinde bu kadar çok hazır paranın bulunduğu ülke sayısı azdır; bu sadece üst sınıflar için değil, alt sınıflar için de geçerlidir; aslında hayır, bu oran alt sınıflar arasında üst sınıflardakinden daha yüksektir. Aylardır maaşını alamamış en yoksul Türk askerinin bile, kesesinde veya eski püskül giysilerine dikilmiş bir düzine altın sikkesi bulunmadığı haller çok enderdir. Taşrada yaşayanlar da bu eski, küçük servetlerini yastık altında saklama alışkanlığını sürdürmektedirler. Hâlâ içinde yaşadıkları emniyetsiz koşullarda, bu, kolay anlaşılabilir bir durumdur. Ordunun ihtiyaçları için harcanmış olan İngiliz ve Fransız altınlarının hemen hemen hepsi onların elindedir; orada yatmaktadır ve muhtemelen daha yıllarca yatacaktır" (OBA, LA 23,982, *Times* kupürü, 11 Mart, 1856).

[40] G. Young, *age*., c. V, s. 5; V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 158.

[41] A. Biliotti, *age*., s. 102.

necek olursa, bu tedavülün İstanbul'daki para stokuna oranının genel olarak iddia edildiğinden epey yüksek olduğu rahatlıkla düşünülebilir.

Banknot emisyonundaki hızlı gelişmeyi teyit edermiş gibi, bankanın emisyon hakkına hükümet tarafından getirilen sınırlamadan ilk söz edilen yerde, banknot emisyonu üst sınırını 1.500.000 lira olarak belirleyen 8/20 Ocak 1309/1893 tarihli bir fermana gönderme yapılıyordu.[42] Aslında 1863 imtiyazının bankanın emisyon ayrıcalığına ilişkin maddelerinde ihraç edilecek banknot miktarının sınırlanacağı herhangi bir şekilde belirtilmemişti. İmtiyaznamedeki tek kısıtlamada bankanın ihraç edilen banknotların değerinin en az üçte biri kadar altın karşılık bulundurma yükümlülüğüne ilişkindi. Bir üst sınır konusunun 1890'lara kadar gündeme gelmemiş olmasının açıklaması, muhtemelen ihraç edilen banknot miktarının hep çok düşük olmasında ve 1880'lerin sonuna kadar hiç 500.000'i geçmemiş olmasında aranmalıdır. Ancak anlaşılan emisyon 1.000.000 lirayı geçmeye başlayıp daha da artacağının tüm işaretlerini verince, Osmanlı hükümetinin aklına sınır sorunu gelmiştir. Bu karara bankanın nasıl bir tepki gösterdiği bilinmemektedir. Üst sınıra fiilen ulaşılana kadar ek bir 400,000 liralık pay bırakacak şekilde belirlenen bu sınırın, banka tarafından da uygun görülmüş olması muhtemeldir. Aslında, banka bu sınırın emisyonun potansiyel gelişmesini engellediğini ancak on beş yıl sonra hissetti ve imtiyaz yasasının böyle bir sınır koyulmasına izin vermediğine dair—sonuçsuz kalan—itirazlara başladı.[43]

1894'te, emisyonun azami 1.500.000 lirayla sınırlanması kararını izleyen yıl, banka yeni beş liralıklar cinsinden 375.000 liralık banknot daha ihraç etti. Aynı yıl yapılan tedavülden çekme ve yıpranan paraları yenileriyle ikame işlemleriyle birlikte toplam emisyon 1.427.657 lirayı buldu.[44] Yine de banknotların efektif tedavülü hâlâ 1.000.000 liranın hemen altındaydı; yani, banknotların hemen hemen üçte biri banknot rezervinde istiflenmiş bekliyordu. Bu da esas olarak, bankanın, piyasanın emme kapasitesinin üst sınırına en azından bir süre için ulaşılmış olsa bile, gelecekte kullanmak üzere banknot stoku oluşturmaya karar verdiği anlamına geliyordu. Muhtemelen bu banknot fazlası sayesinde ve İstanbul'da tedavülü daha fazla artıramaması nedeniyle, banka yıl sonunda bir kez daha banknotlarının taşrada tedavülünü artırmaya yönelik önlemler almayı kararlaştırdı. Ancak bu kez, 1889 ve 1891 genelgelerinin tersine, bankanın planının çok daha somut bir üslubu vardı. Şubelerin banknot tedavülünü artırmak için ellerinden geleni yapmaları dileğini ifade etmek yerine, banknotları bu şu-

[42] OBA, PV 012, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Ağustos, 1905.
[43] OBA, CD-CDIV 002, İdare meclisi, Çeşitli yazışmalar, s. 163-164, 19 Şubat, 1908.
[44] OBA, C-EM 155, Banknot emisyon defteri, 1863-1948.

belere işletme sermayesi olarak empoze eden çok daha radikal bir karar alınmıştı; şubeler kredi işlemlerinde bu sermayeyi kullanacaklardı. 16 Kasım 1894 tarihli bir genelgede, olağanüstü sermaye ayrıcalığına sahip İskenderiye dışındaki bütün şubelere sermaye olarak toplam 147.100 lira tahsis edildiği, ancak bu miktarın çok eşitsiz bir şekilde şubelerin sadece birkaçı arasında dağıtılmış olduğu kaydedilmekteydi. Dolayısıyla, bu eşitsizliği gidermek için bütün bu sermayenin 1 Ocak 1895'e kadar geri çekilmesine ve bu kez toplam on sekiz şube arasında daha eşit bir biçimde dağıtılmış aynı meblağda banknotla ikamesine karar verilmişti. Bu değişikliğin gerektireceği çaba karşılığında, genel müdürlük banknot cinsinden bu kredinin şubelere faizsiz verilmesini de kararlaştırmıştı.[45] Bu şekilde, banka, banknot fazlasının önemli bir bölümünden, bunların şubelerin kredi işlemleri vasıtasıyla taşrada kullanılmasını dayatarak yararlanmış oluyordu. Maalesef, bu yeniliğin uygulanmasına ve sonuçlarına ilişkin hiçbir rapor bulunmamıştır. Ancak ertesi yıl ortaya çıkan ve esasında bu tedavülü sürdürme konusunda karşılaşılan güçlüklere işaret eden bazı belirtiler, belirli bir başarı düzeyine ulaşıldığını ve en azından büyük şubelerden bazılarının önemli meblağda banknotu tedavüle sokmayı başardığını gösterir gibidir.[46]

Ayrıca, 1890'ların ilk yarısında bankanın özel büyük kupürde banknot taleplerine cevap vermek için itibari para tedavülünü artırmanın orijinal bir yolunu bulduğunu da belirtmek gerek. Bu da, en büyük kupürde banknotun hâlâ 5 liralık olduğu bir zamanda, 20 ve 100 liralık banknotlar yerine kasa makbuzu kullanmaktı. Bradbury, Wilkinson & Co. tarafından basılan bu makbuzlar bankaya yatırılmış nakit mevduat karşılığında verilecek 20 ve 100 liralık hamiline senetler olarak tasarlanmıştı. Üzerlerinde ihraç ve ödeme tarihleri, ve mudi/lehdarın isminin yazılacağı kısımlar boş bırakılmıştı. Bu halleriyle, bu belgeler, sadece bankaya sabit bir miktar para yatırmış mudiler tarafından, para çekmek için kullanılabilirdi. Ancak banka, emisyon tarihi yerine 25 Mayıs 1891, ödeme tarihi yerine "ibrazında" ve ödemenin yapılacağı kişinin ismi yerine "hamiline" ibarelerini sürşarj basarak bu ödeme makbuzlarını devredilebilir nakit sertifikalarına dönüştürdü.[47] Bir başka deyişle, banka, hamiline yazıldıkları için

---

[45] Bkz. tablo 1.9. OBA, S 003, *Banque Impériale Ottomane. Circulaires de la Direction Générale aux Agences d'Orient, 1889-1894*, s. 108-110, Genelge n° 111, 16 Kasım, 1894.

[46] Bu, özellikle, Kasım 1895 krizi sonrasında, kendi faaliyet alanlarındaki banknot tedavülü konusunda çeşitli endişeler dile getiren İzmir, Trabzon ve Şam şubelerinde böyleydi. Banknot tedavülünde karşılaşılan sorunlardan böyle söz edilmesi, aslında banknotların, büyük güçlüklerle de olsa tedavül etmekte olduğunu fiilen kanıtlamaktadır (Daha geniş ayrıntı için, bkz. s. 179-181).

[47] OBA, C-BC 001-004, 20 TL'lık kasa makbuzları, 2201'den 3000'e; 2401'den

transfer edilebilen, dolayısıyla da banknot olarak tedavül edebilecek altın sertifikaları çıkartmanın bir yolunu bulmuştu. Böyle bir emisyonun avantajları, banka açısından bakıldığında kuşkusuz oldukça sınırlıydı. Zira, bu şekilde banka, altın rezervi olarak bir karşılık bulundurma yükümlülüğü taşımadan banknot emisyonunu artırma potansiyeline sahip oluyordu, ama bu sertifikalar da muhtemelen en azından eşdeğer miktarda altın cinsinden mevduat karşılığında çıkarılmaktaydı. Yani, bankanın itibari para emisyonunun tabi olduğu kısıtlama ve yükümlülüklere tabi olmayan bu sertifikaların, aslında mevduat hesabı olarak tam karşılığı bulunmaktaydı. Ancak bu şekilde, bankanın elinde bulunan altının bir kısmını tedavüle sokma ve daha da önemlisi ticari ve idari işlemlerde giderek arttığı anlaşılan daha büyük kupürde banknot talebini karşılama imkânı doğmuş oluyordu.[48] Ancak tedavüle bu tür ne kadar makbuz sokulduğuna ilişkin bilgi çok azdır. Ekim 1896 idare heyeti toplantı tutanaklarına göre, toplam 140.000 liralık emisyon yapılmıştı ve bunun tedavülde kalan bölümü sadece 50.000 lira idi.[49] Bu makbuzlar, 1909'da 8.940 liralık bir kısmı yakılarak imha edilene kadar tedavül etti; piyasada geriye sadece 180 liralık makbuz kalmıştı.[50]

Kısacası, 1895'te durum her bakımdan cesaret vericiydi. Bankanın birkaç yüz bin liralık banknotun tedavülünü büyük güçlüklerle sağladığı günler geride kalmıştı. Daha on yıl önce hayal bile edilemeyecek bir şey olan bir milyon lira sınırına ulaşılmış, hatta sınır rahatlıkla aşılmıştı: Eylül 1895'te, toplam tedavül 1.122.000 lira, ya da 1885 ve 1886'daki seviyenin hemen hemen üç katı olarak hesaplanmıştı.[51] Bankanın işleri iyi gidiyor, 1889'da yaşlanan ve sağlığı bozulan Morgan H. Foster'ın yerine atanan yeni genel müdürü Sir Edgar Vincent tarafından başlatılan ticari büyüme sayesinde zenginleşiyordu.[52] Bank-ı Osmanî-i Şahane, Osmanlı piyasasına giren yeni bankaların artan rekabetine karşın, tüm imparatorluktaki finans

---

2600'e; 2601'den 2800'e; 2801'den 3000'e. C-BC 005-008, 100 TL'lık kasa makbuzları, 1201'den 1400'e; 1401'den 1600'e; 1601'den 1800'e; 1801'den 2000'e.

[48] 11 Ekim, 1898, tarihli bir mektupta, "100 liralık hamiline ödeme makbuzlarımız var; bunlar özellikle büyük idarelcr ve üst düzey görevlilcr tarafından talep ediliyor" deniyordu (OBA, LA 24004, Auboyneau ve Lang'dan Lander'a, 11 Ekim, 1898).

[49] OBA, PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 44-45, 1 Ekim, 1896. Eğer bugün banka arşivlerinde 20 liralık cinsinden 2.201'den 3.000'e kadar, 100 liralık cinsinden 1.201'den 2.000'e kadar kullanılmamış ve delinmiş makbuz bulunduğu düşünülecek olursa, ihraç edilen ve tedavül eden toplam meblağın 144.000 liralık olduğu anlaşılıyor. Aralık, 1895'te, 100 liralık 100 adet makbuz ve 20 liralık 200 adet makbuz yırtılma ve yıpranma nedeniyle tedavülden çekilerek yenileriyle ikame edilmişti (OBA, PV 001, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 170-171, 196-197, 19 ve 26 Aralık, 1895).

[50] OBA, PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 125, 17 Haziran, 1909.

[51] OBA, LA 23998/1, Edgar Vincent'tan William Lander'e, 31 Ekim, 1895.

[52] A. Autheman, *age.*, *s.* 123-125.

piyasaları üzerinde sağlam bir kontrol kurmayı başarmıştı. Osmanlı topraklarına yayılmış 35 şubelik ağıyla, banka, bankacılık işlemlerinde hemen hemen tekel sahibiydi.

Yine de, piyasa, o güne kadar yaşanmış en şiddetli krizlerden biri nedeniyle kendini tam bir çöküntünün eşiğinde bulmak üzereydi. Ancak bu kriz, esas olarak siyasi olayların tetiklediği 1870 ve 1875 krizlerinin tersine, özünde mali nitelikteydi. Krizin nedenlerini, mali piyasayı karakterize eden coşkun havada ve onu izleyen spekülasyon dalgasında bulmak mümkündü. Ayrıca, daha önceki krizin dışında kalmayı becermiş olan Bank-ı Osmanî-i Şahane, bu kez kendisini spekülasyon girdabı içine çekilmiş buldu. Üstelik, bizzat bankanın genel müdürü, Ekim 1895'te çok acı bir şekilde patlayacak olan balonun şişirilmesine şahsen karışmıştı.

YEDİNCİ BÖLÜM

TEHLİKELER YILI (1895)

> Vincent'in geçici olarak aklını kaybettiği kabul ediliyor. Başka kimseye böyle bir şey olmadı. [...] Aynı zamanda herkesin, kimin ne kadar sorumluluğu olduğuna ilişkin meseleleri şimdilik bir kenara bırakıp bankanın karşı karşıya bırakıldığı bu tehlikeye karşı durmak ve aşmak için genel bir çaba göstermek üzere güçlerini birleştirmesi konusunda zımnen fikir birliği oluştu.
>
> O. C. Waterfield, 8 Kasım 1895[1]

Ancak biz yola çıkmadan, Borsada bir spekülasyon dalgası neticesinde topluluğumuz refaha boğulunca, İstanbul'da yaşam ansızın olağanüstü bir canlılık ve neşeye büründü. Bank-ı Osmanî-i Şahane Genel Müdürü Sir Edgar Vincent (artık Vikont d'Abernon), Türkiye'ye bir Güney Afrika şirketinin—hafızam beni yanıltmıyorsa Langlaagte Royal—geleceğiyle ilgili heyecan dolu hikâyelerle döndü. Bu şirketin hisseleri o kadar iyi şişirildi ki, bunları alabilme kargaşası içinde bir anda herkes birbirinin üstüne çıkıyordu. Heyecan humma derecesindeydi. Bu kadar kolay para kazanmak harika bir şeydi. Benim de kendi hisse kotam vardı. Her gün koşup borsa kotasyonlarını birinci sayfasında büyük puntolarla yayınlayan günlük *Levant Herald* gazetesi alıyordum. Hatırladığım kadarıyla, hisselerdeki her yüz puanlık artış bana bir lira kazandırıyordu; bazı günler bin puan birden sıçrıyorlardı. İnsanın nasıl bir ruh hali içine girdiğini tahmin edebilirsiniz. Hisselere para yatırıp kumar oynayan herkes zengin oluyordu. Bu "yeni zenginlerin" çok hızlı edindikleri serveti taşkın bir müsriflik içinde harcamaları seyre değer bir manzaraydı. Yeni açılan Tarabya'daki Summer Palace Oteli, yeni edinilmiş servetlerin sergilenip gösteriş yapıldığı muazzam bir merkez olmuştu. Zamanın modası akşamüstü çay yerine şampanya içmekti; büyük partilerin verildiği terastan, aşağıda bahçedeki bisiklet yolunda pantalon giymiş bisiklete binen Lady Helen Vincent'ı görmek mümkündü.

Maalesef, bu rahat ortam uzun sürmedi. Fiyatlardaki artış durdu, söylentiler arttı, kısa bir süre sonra da ödemelerin yapılmadığı haberi yayıldı. Panik çıktı ve herkes Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye akın etti. Banka, kırk sekiz saat süreyle görülmemiş boyutlarda bir kuyruğun hücumuna uğradı. Karşılarında kapalı kapılar bulan, tam bir iflasla burun buruna gelmiş, itiş kakış halindeki

---

[1] OBA, LA 23,998/1, O. C. Waterfield'dan (Paris) Lander'e, 8 Kasım 1895. Bkz. aşağıda dipnot 12.

> bir insan yığını trafiği tamamen kapadı. Bu çılgın kumarı başlatanlar, anladığım kadarıyla Paris'teki bankalarla ilişkiye geçmiş, fakat yeterli garanti göstermeden destek almayı başaramamışlardı. Ve o zaman balon patladı; birçok kişi her şeyini yitirdi. Ortama hâkim olan telaşı anlatmak mümkün değildi. Arkadaşlarımızın bazıları uyandıkları zaman bankayı duruma hâkim olmuş bulma umuduyla uyku ilâcı aldılar. Birçoğu da ülke dışına kaçtı.[2]

1895'teki spekülatif dalga küçük ve büyük her türlü yatırımcının borsa işlemlerine, özellikle de çeşitli yabancı hisselere ilgisinin artmasıyla başlamıştı. Bunlar arasında Güney Afrika altın madenlerinin hisseleri, büyük ölçüde Sir Edgar Vincent'ın bunları İstanbul piyasasına tanıtmak için harcadığı kişisel çabalar sonucunda, özellikle rağbet görmüştü. Osmanlı Bankası genel müdürü Transvaal'a özel bir yolculuk yapıp buradan İstanbul'a yeni altın rezervleri bulunduğuna dair haberler yağdıracak kadar ileri gitmişti. İstanbul'a dönünce de çok büyük miktarda hisseyi Galata borsasının hırslı spekülatörlerine bizzat kendisi satmıştı.[3]

Bankanın 1895'teki spekülasyon dalgasıyla ilgisi, genel müdürünün şahsi ilgisiyle sınırlı değildi. Halkın ne olduğu epeyce belirsiz çeşitli yabancı hisselere gösterdiği inanılmaz ilgiye paralel olarak, banka dillere destan ihtiyatını elden bırakmış ve ipotek edilmiş hisseler karşılığında verdiği kredi hacminin büyümesine oldukça pervasız bir biçimde izin vermişti. Londra ve Paris komiteleri daha Nisan 1895'te, bankanın en önemli kredi faaliyetlerinden biri haline gelen menkul kıymetler karşılığında verilen avansların sürekli artış halinde olduğunu biraz kaygıyla saptamıştı. Paris komitesi 1894 yıllık raporunu alınca genel müdürlüğe yazdığı bir yazıda, 1892'de 659.000 lira olan bu kalemin, 1893'te 1.009.000 liraya ve 1894'te 1.758.000 lira seviyesine yükseldiğine dikkat çekmişti. Komite üyeleri bu ani sıçrama karşısında ve esas olarak da bankanın portföyünün ayrıntılarının yıllık raporda gösterilmemiş olması karşısında derin endişelerini dile getirdiler.[4] Ancak bu uyarıları hiç dikkate almayan Sir Edgar Vincent, bu kredi operasyonlarında bırakılan yüzde 50'lik marjın bankayı herhangi bir tehlikeye

---

[2] Dorina L. Neave, *Twenty-Six Years on the Bosphorus* (Londra, 1933), s. 196-198. 1895 krizinin bu renkli anlatımına dikkatimi çektiği için Sinan Kuneralp'e teşekkür ederim.

[3] Aïni Zade Hassan Tahsin, *La Bourse* (İstanbul, 1933), s. 29. Christopher Clay'in kusursuz çalışması Vincent'ın Güney Afrika altın madenleri çılgınlığının tek sorumlusu olduğunun henüz kanıtlanmamış olduğunu gösteriyor. Ama Vincent'ın, bankanın, kendisinin şahsen içinde bulunduğu işlerle uğraşmasını sağlamaya çalışmış olması çok muhtemeldir. Güney Afrika altınına düşkünlük, özellikle de kendine haute banque'ın en saygın kurumları arasından uzmanlar edindiği Paris'te çok yaygındı (C. Clay, "The Imperial Ottoman Bank in the Later Nineteenth Century: A Multinational 'National' Bank," G. Jones (der.), *Banks as Multinationals*, Londra, 1990, s. 151-152.

[4] OBA, I.A 23998/1, Baron Hottinguer ve Kont de Germiny'den genel müdürlüğe, 4 Nisan 1895.

karşı güvence altına almaya yeterli olduğundan emindi.[5]

Olaylar yanıldığını kısa bir süre sonra kanıtlayacaktı. Londra borsasındaki Ekim krizi hisselerin çoğunu—altın madenlerini de—hızlı bir inişe geçirdi. Galata borsası bu krizin etkilerini hemen hissetti. İstanbul'da yüzlerce kişinin katledilmesiyle sonuçlanan 30 Eylül 1895 tarihli Ermeni gösterileriyle daha da nazik bir hal alan feci siyasi durum, paniği daha da artırdı. Borsa çöktü; çökerken de spekülasyon dalgasına pervasızca kendini kaptıran birçok şirketi ve kişiyi beraberinde sürükledi. Kriz konusunu incelemek ve genel müdürlüğe krizle başa çıkmak konusunda yardımcı olmak üzere Paris komitesi tarafından 30 Ekim'de İstanbul'a gönderilen Gaston Auboyneau krizin ilk aşamasını şöyle özetlemişti:

> Yola çıktığım sırada olağandışı görünmeyen durum yolculuğum sırasında aniden o kadar kötüleşti ki, İstanbul piyasasının daha önce hiç karşılaşmadığı türden bir krize yol açtı.
>
> Avrupa'da son zamanlarda meydana gelen mali olaylar, Londra bankalarının aldığı önlemlerin yol açtığı para darlığı, altın hisselerinde ve diğer hisselerin çoğunda meydana gelen düşme, spekülasyonun daha büyük boyutlara ulaştığı Galata piyasasında çok daha şiddetli bir kriz yarattı.
>
> Burada, en tepedekilerden en aşağıdakilere kadar herkes, spekülasyon hummasına tutulmuştu. Her gün yeni yeni aracı firmalar ortaya çıkıyor, bütün şirket ve yazıhaneleri kuşatan simsarlar en küçük memurları bile yerine getiremeyecekleri apaçık belli olan taahhütler altına girmeye ikna ediyorlardı.
>
> Geleceği parlak yerli menkul kıymetler zaman zaman spekülasyonun daha da fazla cesaretlendirilmesine katkıda bulunuyordu. Alıcıların büyük kısmının kalitesi düşük olduğundan, bu durumun neticesi de ölümcül olacak, en küçük bir olay krize dönüşecekti.
>
> Avrupa'da piyasası olan menkul değerlerle ilgili işlemler (örneğin, uzman kaynaklardan alınan bilgilere göre, Galata'daki ahali 25 bin ile 30 bin arasında Osmanlı Bankası hissesi almıştı) karşılıklı birtakım işlemlerle kolaylıkla paraya çevrilmişti, fakat mutlak talep yokluğu karşısında yerli menkul değerlerle yapılmış angajmanlar konusunda aynı şeyi yapmak mümkün değildi.
>
> Banka 20 Ekim anlaşmasına göre önemli miktarda menkul değeri özel fiyatlarla repor etmeye razı olarak piyasanın imdadına koştu.
>
> Çeşitli yerli şirketlere ait 60.000 kadar hissenin bu tarihte ödenmesi gerekiyordu ve banka başlıca simsarlardan Marino, Psathy ve Tubini ile bu hisselerin 30.000'ini repor etme konusunda anlaştı. Fiyat halkın güvenini sağlaması muhtemel bir miktar olarak sabitlenmişti.
>
> Banka bu repor işleminin riskini kendisi üstlenmiş, yani adı geçen üç firmaya ödemelerini mutabık kalınan fiyattan yapmak veya hisseleri bankaya devretmek arasında seçme şansı vermişti.[6]

---

[5] A. Autheman, *age.*, s. 139.

[6] OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895.

Bu spekülasyondan genel müdürünün şahsında kısmen sorumlu olan Osmanlı Bankası, piyasadaki paniği yatıştırmaya çalışıyordu. Komitelerden bir kınama gelmesi olasılığı karşısında tedirgin olan Sir Edgar Vincent, bankanın konumunu garanti altına almak için hemen hükümetle pazarlığa oturdu. 29 Ekim'de komitelere telgraf çekerek kendinden emin bir şekilde hükümetin bankanın imtiyazını 48 yıl daha uzatmaya hazır olduğunu bildirdi.[7] Genel müdürün iyimserliğinden pek etkilenmeyen, fakat cesaretini daha da fazla kırmak istemeyen Paris komitesi üyesi Théodore Berger, ona ihtiyatlı bir şekilde, asıl önemli olanın halkın bankanın altın madenleriyle ilgili spekülatif dalgadaki dahlinin sadece marjinal olduğunu anlaması ve ufukta görünen rezerv ve kasa nakdi sorunlarıyla yetkin bir şekilde başa çıkılması olduğunu hatırlattı:

> Bankanın bu geçici krizden fazlaca mutlak zarara uğramadan çıkacağını düşünmek isteriz. Ancak, siz de kabul edersiniz ki, etekleri böylesine tutuşturan bir alarmdan sonra Bankanın Paris ve Londra bürolarındaki dostlarınız, fiyatların değiştirilmesi ve mudilerimizin uğrayabileceği kazalar sonucunda ortaya çıkacak durum ile ilgili ayrıntılı bir rapor isteyecektir. [...]
>
> Hazinemizi de titiz bir şekilde yeniden gözden geçirmek gerekecektir. Şu anda aşırı derecede zayıf durumdadır ve bu kriz sırasında isteklerimizi karşılayamamıştır. [...]
>
> Eğer imtiyazımızın uzatılmasını sağlayabilirseniz, bu mükemmel bir şey olacak ve hiç kuşkusuz piyasanın istikrara kavuşmasına katkıda bulunacaktır. [...]
>
> Altın hisselerindeki düşüş Osmanlı Bankasına ve doğal olarak bizzat size karşı oldukça fazla kullanılmaktadır. Mevcut mukavelelerimizin bu nitelikte olanlarının sınırlarını çok kesin bir şekilde tanımlamak yerinde olacaktır ve halkın doğal çalışma alanımıza yabancı olan bu işlemlerin, faaliyetlerimizde ve portföyümüzde her zaman ikincil bir yer tutacağını görmesini sağlamak akıllıca olacaktır.[8]

Nakit rezervlerinin yetersiz olabileceğine ilişkin uyarı yeterince ciddiydi. Bankanın az sayıda borsa simsarıyla birlikte aldığı koruyucu önlemler halkın güvenini bir ölçüde yeniden sağlayabildiyse de, banka güvenilirliği ve stabilitesi konusunda sert eleştirilere, hatta saldırılara hedef olmaktan kurtulamamıştı. Ekim ayının son haftasında hesaplardan para çekilmeye ve büyük miktarda banknot itfa için bankaya ibraz edilmeye başlandı. Ay sonunda Sir Edgar Vincent kasa nakdi düzeyinin tehlikeli derecede düşük

[7] "Kamil [Paşa, sadrazam] ve Maliye Nazırı ile çok tatminkâr görüşme. [...] Hükümet avansının faizinin yediden altıya düşürülmesi karşılığında banka imtiyazının kırk sekiz yıl uzatılması da sanırım mümkün. Bu imtiyazın çok önemli olduğu kanısındayım" (OBA, LA 23998/1, Vincent'tan Paris komitesine, 29 Ekim 1895).

[8] OBA, LA 23998/1, Théodore Berger'den Sir Edgar Vincent'a, 30 Ekim 1895.

olduğu raporunu verebiliyor, suçun büyük kısmını kendinden fazlaca emin tutumuyla rezervlerin makul düzeyin altına düşmesine izin veren genel müdür yardımcısı Gustave Wülfing'e yüklemeyi de unutmuyordu:

> Geçen Pazar, ayın 27'sinde buraya geldiğimde, altın pozisyonumuzun hiç tatminkar olmayan bir duruma düşmesine izin verilmiş olduğunu gördüm.
>
> 11 Eylül'de İstanbul'dan ayrılırken, burada elimizde
>
> Altın olarak 1.023.000 lira ve gümüş olarak 360.000 lira;
>
> Toplam 1.383.000 lira vardı, banknot emisyonumuz 1.112.000 liraydı.
>
> 26 Ekim'de pozisyonumuz şöyleydi:
>
> Altın olarak 424.000 lira ve gümüş olarak 125.000 lira
>
> Toplam 549.000 lira; banknot emisyonumuz ise hemen hemen aynıydı (1.120.000 lira).
>
> 17 Ekim'de telgraf çekip altın olarak 330.000 lira göndermeyi teklif ettiğimde, M. Wülfing altına ihtiyacı olmadığı ve Londra üzerine çek yazma yetkisi verilmesini tercih edeceği cevabını verdiğinden, bu azalma beni daha da büyük hayrete düşürmüştür. Bu yetki verilmiş, fakat yerel piyasadaki tedirginlik ve siyasi durum nedeniyle, çok önemsiz miktarda senet almak ve satmak mümkün olmuştur. Ayın kayıtlarını tamamlamak için 100.000 altın liranın Mısır'a gönderildiğini ve hükümete 150.000 lira ödendiğini eklemem gerek. Mısır'a gönderilen paranın yerine pekala Londra'ya telgrafla havale yapılabilirdi ve hükümete yapılan ödeme hiç kuşkusuz benim dönüşüme kadar ertelenmeliydi.
>
> Pazartesi sabahı erken saatlerde İskenderiye'ye telgraf çektim ve çek veya telgraf havalesi karşılığında altın göndermelerini istedim, fakat bunu sağlayamadım. Sonra, şu anda ellerinde büyük miktarda altın olan Kahire'deki *Caisse*'e başvurduk. Ancak 10 Kasım'dan önce birşey gönderemeyeceklerini, çünkü olağanüstü fazla miktarda Mısır [tahvili faiz] kuponunun ödenmek üzere Mısır'a gönderilmesinin beklendiğini söylediler.
>
> Mısır'dan altın bulamayınca, dün gece Paris'e şifreli bir telgraf çektim, Mr. Robertson'a buraya en hızlı şekilde 200.000 £ gönderilmesi için talimat vermelerini istedim.
>
> Şunu da eklemeliyim ki, Mr. Wülfing'in altına ihtiyacı olmadığına dair cevabına rağmen, 19 Ekim'de ek bir önlem olarak Londra'dan 100.000 £ göndermiştim. Ancak deniz yoluyla gelmekte olan bu para gelecek haftaya kadar burada olmayacak.
>
> Burada halk spekülasyonda uğranan zararlar ve son siyasi olaylar nedeniyle oldukça gergin ve tedirgin. Henüz tam bir panik yaşanmıyor, fakat en son 29 Ekim'e kadar beş gün içinde altın olarak 200.000 lira kaybettik ve dün 62.000 liralık ödeme yaptık.[9]

Daha da kötüsü yoldaydı. Kasım 1895'in birinci günü, bankaya gerçek bir hücum başladı. Mudiler hesaplarındaki paraları çekmeye, birkaç kişi de banknotlarını ödeme için ibraz etmeye koşuyordu:

---

[9] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 31 Ekim 1895.

> Batıdan gönderilen altının gelmesi için gerekli zamana, bankanın kasa bakiyesinin, İdare Meclisindeki bir boşluk esnasında ve kuşkusuz kamuoyunun iyi bildiği bir boşboğazlık sonucunda düşüncesizce azaltılması da eklenince, bankanın pozisyonu gerçekten kritik bir hale geldi.
>
> 1 Kasımdan itibaren bankaya hücum başladı. Banknotların cari hesap bakiyelerinin ödenmesi talep ediliyordu. Bu arada banka kapılarındaki kalabalığın tavrı o kadar tehlikeli bir hal aldı ki, polis koruması istenmek zorunda kalındı.
>
> Banknotlardan çok çekilen hesaplar tarafından emilen kasa nakdi günden güne azalıyordu. Avrupa'dan gönderilen altının gelmesi gecikti; anında ulaşacak bir yardım da yoktu. [...][10]

Ertesi gün, 2 Kasım'da 35.000 liralık banknotun karşılığı istenmiş, altın nakdi 150.000 liraya, gümüş de yaklaşık aynı düzeye düşmüştü. Daha 1.000.000 liranın üstünde ödenmemiş banknot olduğuna göre, bankanın altın rezervlerinin fazla dayanamayacağı açıktı.[11] Borsada başlayan kriz, artık neredeyse tamamen ve sadece Osmanlı Bankası'na yönelmişti. Vincent'in karanlık rolüne ve bir bütün olarak bankanın sözde zayıflığına yönelik saldırılar,[12] Ermeni milliyetçisi komitelerden gelen ve nihayetinde

---

[10] OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895.

[11] "Geldiğimde bu son günlerde devam eden çok şiddetli bir krizle karşılaştım [...]. Bugünkü banknot geri ödemesi yaklaşık 35.000 lira. Tedavülde bulunan bir milyon banknota karşılık, eldeki altın nakit yüz elli bin lira, gümüş yüz elli bin lira" (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'dan Paris komitesine telgraf, 2 Kasım 1895, 17:36). "Galata'daki panik devam ediyor ve altın rezervimiz çok düşük bir seviyeye inmiş durumda. Dün akşamki rakamlar şöyleydi: Nakit altın, 75.000 lira; darphanedeki altın, 60.000 lira; nakit gümüş, 125.000 lira ve tedavülde banknot olarak 900.000 lira" (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 2 Kasım 1895).

[12] Komitelerin Sir Edgar'ın rolü ve sorumluluğuyla ilgili tavrı hâlâ oldukça karışıktı. William Lander'a yazan Théodore Berger, genel müdürü pek de ikna olmuş görünmeyen bir tarzda savunmaktaydı: "Vincent'a çok vahşice saldırılmış olduğu açıktır; o kendisini ve bizim çıkarlarımızı cesaret ve soğukkanlılıkla savunmuş görünüyor. Fakat bu sıkıntılı günlerde, bu saldırılara ve inanıyorum ki iftiralara, fırsat vermiş olmaktan pişmanlık duyuyor olmalıdır" (OBA, LA 23,998/1, Théodore Berger'den William Lander'a, 2 Kasım 1895). Ancak, ertesi gün, spekülasyon yapan borsa simsarlarının krizdeki sorumluluğundan söz eden Van Millingen: "Sanırım Sir E. Vincent kendisi de bunu önemli ölçülerde yaptı, özellikle de Hirsch ile bir iki başka kişi için" (OBA, LA 23,998/1, Millingen'den Lander'a, 3 Kasım 1895). Waterfield'ın Paris'ten yolladığı rapor, sorumluluğu açıkça Vincent'ın omuzlarına yüklüyordu. Bir yandan da hesapların ödenmesini krizin sonuna ertelemeyi öneriyordu. "Vincent'in geçici olarak kendini kaybettiği kabul ediliyor. Başka kimse böyle bir şey yapmadı. Altın rezervlerinin boşalmış olmasının suçunu Wülfing'e yükleme eğilimi var, fakat bu genel bir eğilim değil. Genel hissiyat bizlerin arasında var olan, şu anki sıkıntımızın nedenleri konusunda bazı garip fikirlerin ifade edilmiş olduğu düşüncesi. Aynı zamanda herkesin, kimin ne kadar sorumluluğu olduğuna ilişkin meseleleri şimdilik bir kenara bırakıp Bankanın karşı karşıya bırakıldığı bu tehlikeye karşı durmak ve aşmak için genel bir çaba göstermek üzere güçlerini birleştirmesi konusunda zımnen fikir birliği oluştu (OBA, LA 23,998/1, Waterfield'den Lander'a, 8 Kasım 1895). Kuşkusuz Vincent'in kendi mektup ve mesajlarında sorumluluğu

imparatorluğun devlet bankası olan Osmanlı Bankası'nın temellerini sarsmayı hedefleyen organize bir kampanya ile birleşti.[13] Üstelik başka bankalardan da umut yoktu; Crédit Lyonnais büyük miktarda banknotu altın olarak karşılığını almak üzere bankaya ibraz ederek güçlü rakibinin sıkıntılarını artırmak için bu fırsattan yararlanma niyetinde olduğunu hemen gösterdi.[14] Paris, Londra ve İskenderiye İstanbul'dan gelen imdat çağrısına, hemen, bankanın boşalmış rezervlerini dolduracak büyük miktarda altın göndererek cevap vermişlerdi; ancak bütün bu altınlar henüz yoldaydı. Mısır'dan yola çıkan ilk 50.000 liralık parti 4 Kasım Pazartesi'den önce İstanbul'a ulaşmayacaktı.[15]

Ufukta beliren gişeleri kapatma tehlikesi karşısında Osmanlı Bankası'nın bir tek muhtemel müttefiki kalmıştı: Bankanın iflas etmesinin kendi siyasi ve mali itibarı açısından feci sonuçlar yaratacağını çok açık gören hükümet. Aslında hükümet birbiriyle çelişen iki amaç arasında sıkışmıştı. Bir yandan halkın güvenini yeniden kazanmak istiyordu, bir yandan da acilen nakit avans bulma ihtiyacı içindeydi.[16] Vincent hiç vakit kaybetmeden saray erkânıyla ilişki kurmuş, 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece yapılan pazarlıklardan sonra, hemen moratoryum ilan edilmesini sağlamıştı. Böylece senet ile esham ve tahvilat işlemlerinden doğan hesapların kapatıl-

---

olduğunu inkâr eden ve hem kendisine hem de bankaya yönelik komplolar kurulduğuna dair suçlamalar taşıyan satırlar vardı: "Burada dehşet verici günler geçiriyoruz; türlü asılsız bilgi ve iftiralara karşı savaşıyor, bankaya sıradan değil politik nedenlerle örgütlenmiş bir hücum olayını göğüslemeye çalışıyoruz [...] Londra spekülasyonlara iyice karıştığımı ve repor konusunda güçlüklerle karşılaştığımı sanıyor. Gerçek şu ki, Londra, Paris veya İstanbul'daki herhangi bir simsarda ne bir hesabım ne de rapor edilmiş hissem var. Bunu kullanabilirsiniz" (OBA, LA, 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Robertson'a, 7 Kasım 1895).

[13] "Ermenilerin mali kriz yaratma planları neticesinde bankadan çok miktarda altın çekiliyor" (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine, 1 Kasım 1895). "Ermeni Komitesinin ajanları uzak mahalleleri dolaşıp banknot hamillerini korkutmaya çalışıyor ve onları ellerindeki banknotları hiç gecikmeden altına çevirmeye teşvik ediyorlar" (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 2 Kasım 1895). "[...] Kapı kapı dolaşıp panik yaratan Ermeni ajitatörlerinin faaliyeti genel güvensizliğin en itibarlı müesseselere bile yayılmasına yol açtı. Herkes, bir ihtilal olacağı korkusuyla, yerli şirketlere yatırılmış paralarını geri çekme çabasına girdi" (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895).

[14] "[...] ayrıca Bankanın altını, bu konudaki davranışları hiç dostça olmayan Crédit Lyonnais tarafından emilmekteydi" (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895).

[15] İstanbul, 3 Kasım Pazar gününe kadar İskenderiye'den 50.000 lira, Londra'dan Marsilya yoluyla 100.000 lira ve Paris'ten 200.000 lira bekliyordu (OBA, LA 23998/1, Frank Auboyneau'dan William Lander'a, 3 Kasım 1895).

[16] Krizden önce hükümete 150.000 lira ödendiği, bunun bankanın altın rezervini daha da azalttığı unutulmamalıdır (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 31 Ekim 1895).

ması ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi dört ay erteleniyordu.[17] Paris ve Londra komitelerinin irkilerek yüzünü buruşturmasına yol açan bu önlem halkı biraz rahatlatmış ve tatmin etmişti.[18] Ancak, bankanın başındaki sıkıntı göz önüne alındığında, soruna gerçek bir çözüm getirmekten uzaktı. Zira bankaya borçlu olanlara bir nefes alma fırsatı verilmişti, ama bankanın kendi mali yükümlülükleri, özellikle de cari hesaplar ve karşılığı ödenmemiş banknotlarla ilgili ödemeleri yapma sorumluluğu devam ediyordu.[19]

Moratoryumun ilan edildiği günün ertesi Pazardı; bu da bankaya biraz daha nefes alma fırsatı verdi. Ancak 4 Kasım Pazartesi günü durum hâlâ dramatikti. Sonunda Mısır'dan 50.000 lira gelmişti, ama banka 38.000 lirası ibraz edilen banknotlar için yapılan ödemeler olmak üzere 80.000 liralık ödeme yapmak zorunda kalmıştı. Günün sonunda, kasadaki toplam altın miktarı 100.00 liraya düşmüş ve çaresizlik içinde kalan Sir Edgar, Paris komitesine "eğer kriz devam ederse, hafta ortasında kadar geri ödemeleri durdurma durumunda kalabiliriz" bilgisini ulaştırmıştı.[20]

Böylesine bir gerginlik altında, durum olağanüstü önlemler alınmasını gerektiriyordu. Komitelere kelimenin tam anlamıyla yalvaran Vincent, karışık bir plan hazırlamıştı; önlemlerin en kötüsü alınacak, banknotlara mecburi kur uygulanacaktı. Sarayla oturduğu görüşmeden, sabah beşte çıkmış ve bir plan geliştirmişti. Buna göre hükümet banknotlara mecburi tedavül uygulanacağına ilişkin bir kararnameyi çıkaracak, bankaya emisyonunu 2.000.000 liraya çıkartma yetkisi verecekti. Buna karşılık banka hükümete 500.000 lira avans çıkaracak ve sermayesini 5.000.000 lira artıra-

---

[17] "Bugün irade-i seniyye ile kabul edilen moratoryumun bir nüshasını ekte takdim ediyorum" (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 2 Kasım 1895). "Bu noktada Osmanlı Bankası yeniden öne çıktı ve 1-2 Kasım gecesi, hükümetten başlıca hükümleri aşağıdaki şekilde olan bir moratoryum kararnamesi elde etti:

1. Vadesi gelmiş veya bu sırada gelecek senetlerin ödenmesi için 4 aylık bir süre.

2. Cari hesapların ve hisse senedi ve tahvil işlemlerinden doğan borçlanmaların ödenip kapatılması için 4 aylık süre.

3. Ticari işlemlerden kaynaklanan ve senedi bulunmayan tüm borçların moratoryum dışında tutulması." (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895).

[18] "Borsa moratoryumu, bırakalım etkisini, anlamını daha tam anlamadığımız bu barbarca kelimeyi, iyi kaldırdı. Bu ağır önlemin Ermeni sarrafları rahatlatmak için alınmış olduğunu sanmıyorum. Sanırım, vadesinde ödeme yapmak zorunda kalmış olsalar kötü bir duruma düşecek çok daha nüfuzlu başka firmalar vardı" (OBA, LA 23998/1, Théodore Berger'den William Lander'a, 2 Kasım 1895).

[19] "Bankanın kamu çıkarı adına talep ettiği moratoryum, sadece bankanın kendisinin yararlanamayacağı ve banka açısından çok elverişsiz bir önlemdi. Zira banka angajmanlarını vadesinde yerine getirmek zorunda kalacak, fakat vadesi gelmiş alacaklarının ödenmesi için gerekli zorlamayı yapmaktan alıkonulacaktı" (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'ye verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895).

[20] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine telgraf, 4 Kasım 1895.

caktı. Komitelere durumun ciddiyetini hatırlatan Vincent, hemen cevap vermeleri için yalvarıyordu.[21]

Paris komitesi Vincent'ın panik duygusunu paylaşmıyordu. Onlar açısından, önerilen planı anlamak mümkün değildi. Sorun sadece altın cinsinden likidite sorunuydu, bu da organize ettikleri müteakip altın partilerinin nakliyle bir süre sonra çözülecekti. En kötü durumda, banka Avrupa'dan yola çıkarılan altın gelene kadar bir iki haftalığına banknotlarının karşılığını ödemeyi ertelemek için, moratoryuma baş vurabilirdi. Banknotlara mecburi tedavül uygulamaktan her ne olursa olsun kaçınılmalıydı, çünkü bu, "banknotlarımızı kaimenin durumuna düşürürdü."[22] Paris komitesinden Charles Mallet tarafından Sir Edgar Vincent'a gönderilen talimatlar kesindi:

> Mesajlarınız alındı. Mecburi tedavül hem bizim hem de hükümetin itibarı açısından felaket olur. Böyle bir zamanda banka sermayesinde herhangi bir değişiklik yapılmasına kesinlikle karşıyız. [...] Bankanın piyasaya olan borçlarını ödemek için gerekli bütün parayı yollamaya hazırız. Kesin ve ayrıntılı rakamları bildirin. Gerekiyorsa, yolladığımız meblağların varış tarihlerine göre aralıklı ödemeler yapmak üzere moratoryuma baş vurun.[23]

Vincent'ın bu mesaja verdiği cevap, krizin boyutlarını gösteriyordu. Onun tahminlerine göre, bankanın acil borçlarının toplamı, sadece İstanbul için 1.550.000 liraydı. Bunun 900.000 lirası banknot, 250.000 lirası vadesi gelmiş mevduat, 400.000 lirası cari hesaptı; bunlara ayrıca yıl sonuna kadar vadesi gelecek mevduatlar için 250.000 lira daha eklemek gerekiyordu. Kısacası, bankanın İstanbul'da 1.800.000 lirayı, taşrada 1.000.000 lirayı bulan borcu vardı; buna karşılık nakit rezervi 100.000 liranın altına düşmüştü. Bu da yetmezmiş gibi, Vincent hükümete çıkarılacak avanslar için de tedarikli olmak gerektiğine dikkat çekiyordu, zira "bütün elçilikler hükümete Ermenistan'daki karışıklıkları bastırmak için asker sayısını önemli ölçüde artırmayı telkin etmektedir."[24]

Ertesi gün, yani 6 Kasım Çarşamba günü, Sir Edgar Vincent krizin sürdüğünü ve gişeleri kapatmak üzere olduklarını bildirdi. Ertesi gün Ortodoksların yortusu olduğu için bütün diğer yerli firma ve idareler gibi kendilerinin de bankayı kapatabileceğini ummuştu. Ancak Osmanlı Bankasına karşı saldırgan politikasını sürdüren Crédit Lyonnais açık kalmaya karar verdiği için, kurumun itibarını korumak adına, tüm riskine karşın, bankayı açma kararı alınmak zorundaydı. Bu karar ancak günün

---

[21] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'dan Paris komitesine telgraf, 4 Kasım 1895.
[22] OBA, LA 23998/1, Frank Auboyneau'dan William Lander'a, 5 Kasım 1895.
[23] OBA, LA 23998/1, Charles Mallet'den Sir Edgar Vincent'a telgraf, 5 Kasım 1895.
[24] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine telgraf, 5 Kasım 1895.

daha ileri saatlerinde geri alındı ve borsa ve diğer bankalarla birlikte Osmanlı Bankası da sonunda bürolarını kapattı.[25] Kriz bölgesinden uzakta olan Paris komitesinin durumla ilgili değerlendirmesi daha iyimserdi. Londra'daki William Lander'e bir mektup yazan Charles Mallet ve Frank Auboyneau "durumun hâlâ kritik olduğunu, fakat ortak görüşlerine göre krizin iniş dönemine girdiğini" belirtmişlerdi.[26] Ayrıca Paris, Londra'nın bir gün önce 100.000 İngiliz altınını yola çıkarmış olduğunu, bunu aynı gün 100.000'lik bir meblağın daha izlediğini, ertesi günün sabahı Viyana'nın Länder Bankası'ndan 100.000 Napolyon altını, akşamı da Paris'ten 100.000 İngiliz altını yollanacağını İstanbul'a bildirmişti.[27] Müdür La Fuente, sanki Paris'in iyimserliğini yinelermiş gibi, akşam raporunda günün nispeten sakin geçtiğini, efektif olarak 14.000 altın liralık nakit ödeme yapıldığını, elde 52.000 lira kaldığını duyurdu.[28]

Bu arada Sir Edgar bankaya Paris ve Londra'dan gönderilen altınlar gelinceye kadar banknotların ödenmesini erteleme hakkı tanınması talebini görüşen heyet-i vükela toplantısına katılmıştı. Vincent'ın önerisi bu izin ve hükümetin açık desteği karşılığında, ileride yapılacak gümrük istikrazının konversiyonu karşılık gösterilerek 300.000 lira avans çıkarılmasıydı. Maliye Nazırı Nazif Paşa'ya yazdığı mektup konuyu açıkça ortaya koyuyordu:

> Birkaç hafta önce, hükümetin talebi üzerine Osmanlı Bankası bir ikame projesi sunmuştu.
>
> Maalesef hükümet bu projeyi onaylamak konusunda tereddüt etti; bu arada da bir mali kriz çıktı ve o kadar hızla büyüdü ki, tahvil çıkartmayı düşünmek imkânsız bir hal aldı.
>
> Öte yandan, çıkar sahiplerinin hükümet hakkında her gün çıkarttığı kötü niyetli dedikodular, gişeleri bir haftadır banknotların ve mevduatın geri ödenmesini istiyenlerin akınına uğrayan devlet bankasının güvenilirliğine gölge düşürdü.
>
> Ekselanslarınıza, geçirmekte olduğumuz dönemin bizim için olduğu kadar hükümet açısından da ciddiyet taşıdığını, böylesine kritik bir durum karşısında bankanın Hazinenin ihtiyaçlarını karşılamak için gücü dahilindeki her şeyi yapacağını ne kadar tekrar etsek azdır.
>
> Dolayısıyla Ekselanslarına aşağıda belirtilen düzenlemeyi önermekten şeref duymaktayız:
>
> Hükümet Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin gerekli altın meblağı İstanbul'a ulaşıncaya kadar banknotlarının geri ödemesini yapma yükümlülüğünden affedildiğini açıklayan bir kararname çıkartacaktır. Bu muafiyet bir ay ile sınırlı olacaktır; bu süre Avrupa'dan gönderilen yabancı ülke altınının Türk

[25] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine, 6 Kasım 1895.

[26] OBA, LA 23998/1, Charles Mallet ve Frank Auboyneau'dan William Lander'a, 6 Kasım 1895.

[27] OBA, LA 23998/1, Frank Auboyneau'dan Sir Edgar Vincent'a, 6 Kasım 1895.

[28] OBA, LA 23998/1, La Fuente'den Paris komitesine, 6 Kasım 1895.

parasına çevrilmesi için gerekli görülmektedir.

Hükümet, bankaya güveninin ve hizmetlerini takdir ettiğinin kanıtı olarak, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin imtiyazının, bitiş tarihinden itibaren on iki yıl uzatıldığını ilan edecektir.

Bank-ı Osmanî-i Şahane hükümete, gümrük tahvillerinin ikamesinden taksitler halinde veya blok olarak elde edilecek meblağlarla geri ödenebilir 300.000 lira tutarında avans çıkartmayı kabul eder. Bu avansın yıllık faizi yüzde 6 olacaktır.[29]

7 Kasım'da bankanın öğüdü ve önerisi üzerine hükümet, bankaya Avrupa'dan yollanan altının gelmesi ve Osmanlı altın lirasına çevrilmesi için gerekli zamanı tanımak için, Osmanlı Bankası banknotlarının altın karşılığının ödenmesini azami bir ay süreyle erteleyen ve bankanın imtiyazının on iki yıllığına uzatıldığını teyit eden bir kararname çıkarttı.[30] Bu kararnamenin etkisi çok cesaret vericiydi: altın cinsinden ödemeler nihayet hızını kaybetmeye başlamış, hatta bazı mudiler bankaya altın cinsinden ödeme yapmaya, mevduat yatırmaya bile başlamışlardı.[31] Halkın güvenini yeniden kazanmak için, genel müdürlük bu kararnameden son dakikaya kadar yararlanmamaya, ve gişelerinde ödeme taleplerini kabule devam etmeye karar vermişti.[32]

Belirli yerel firmaların bankaya karşı kampanyaya ve Paris'e kötü niyetli mesajlar yollamaya devam etmesine rağmen,[33] Sir Edgar, 8 Kasım'da bankaya hücumun sona erdiğini muzaffer bir şekilde ilan edebildi:

Artık sona ermiş kabul edebileceğimizi umduğum ve inandığım kriz, Osmanlı Bankası açısından daha önce hiç rastlanmamış şiddette bir olay olmuş, çeşitli farklı unsurlar geçen hafta yaşadığımız endişeleri daha da karmaşık hale sokmuştur.

Bütün işlemlerin sonuçlanmasında meydana gelen gecikmenin yarattığı panik, aynı zamanda genel olarak duyulan nakit para ihtiyacı ve düşmanlar tarafından yayılan itibar kırıcı söylentiler mudilerin bankaya hücum etmesine neden oldu; bu durum bir hafta sürdü. Bu arada İstanbul için bir ihtiyat önlemi olarak ilan edilen moratoryum sıkıntılarımızı azaltacağına çoğalttı,

---

[29] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Nazif Paşa'ya, 6 Kasım 1895.

[30] OBA, A 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Londra komitesine, 7 Kasım 1895; 7 Kasım 1895'te yayınlanan resmi kararnamenin çevirisi.

[31] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Paris ve Londra komitelerine, 7 Kasım 1895. Ancak belirli Avrupalı çevrelerin, Osmanlı Bankası banknotlarına mecburi kur uygulanmasını hükümetin bir kez daha konvertibilitesi olmayan kâğıt para ihraç etme yolına başvuracağının bir ilk işareti olarak algılamış olması ilginçtir. Aralık 1895'te Paris komitesi, İstanbul'daki genel müdürlükten Osmanlı hükümetinin kâğıt para ihraç etmeye yönelik herhangi bir niyeti olduğunu yalanlama yetkisi isteme ihtiyacı duymuştu (OBA, CD-PV 001, İdare Meclisi toplantıları tutanakları, 2 Aralık 1895).

[32] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine, 7 Kasım 1895.

[33] OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'dan Paris komitesine, 8 Kasım 1895.

çünkü itibarımız bundan yararlanmamızı engelledi. Ancak baş sorun kaynağı, sadece bankanın gişesindeki talepleri değil, Hazineden gelen müteakip para taleplerini karşılamak zorunda olduğumuz bir anda Londra ve Paris'ten yollanan altın sevkiyatının gelişindeki anormal gecikme oldu. Taşradaki ciddi durumun gerekli kıldığı bu talepleri karşılamanın görevimiz olduğu kanısındaydım.

Kaynaklarımıza yönelik bütün bu talepleri göz önüne aldığımda, hepsini karşılamak için yeterli altın bulmak imkânsız göründü ve istemeye istemeye hükümet tarafından mecburi tedavül uygulaması getirilmesinin tek çözüm olduğu sonucuna vardım. Dolayısıyla, Paris komitesinden gelen ve sizinle görüştükten sonra tüm ihtiyaçlarımızın karşılanacağı konusunda güvence verebildiklerini bildiren telgrafı beni oldukça rahatlattı. O zaman artık gerekli olan sadece hükümetten, banknotları altına çevirmek konusunda bir muafiyet sağlamaktı. Bu da geçici ve sadece ihtiyaten alınmış bir önlemdir ve bundan yararlanmak zorunda kalmayacağımız inancındayım.

Hükümet bize çok yardımcı oldu ve durumun gereklerini yerine getirdi. Güveninin ikna edici bir kanıtı olarak, kendiliğinden ve tarafımızdan hiçbir öneri yapılmaksızın [!] Bankanın imtiyazını on iki yıl daha uzatmayı teklif etti. Böylece de kamuoyunu etkileyen bütün yıpratıcı söylentilere doğrudan yanıt vermiş oldu. Hükümetten alınacak resmi bir mektuba karşılık, siyasi durumun yarattığı gerçek ihtiyacı da göz önünde tutarak, kendilerine bugün ile yıl sonu arasında 300.000 lira avans ödenmesini onaylamakta tereddüt etmemem gerektiğini düşündüm. [...]

Geride bıraktığımız krizin çok ciddi ve şiddetli olduğunun farkında olmalısınız. Bu fırtınanın şiddetinin Osmanlı Bankası üzerinde iz bırakmaması beklenemez, fakat, pozisyonumuz esasları itibariyle her zamanki kadar sağlamdır ve bildiğiniz gibi, bunu daha da sağlamlaştırmak için her türlü çabayı göstereceğime güvenebilirsiniz.[34]

Avrupa'dan gönderilen altınlar gelmeye, banka da boşalmış nakit rezervlerini yeniden inşa etmeye başlamıştı. Banka şoku, banknot karşılıklarını ödemeyi erteleyen kararnameyi uygulamak zorunda kalmadan atlatmıştı. "Mecburi tedavülü uygulamak zorunda kalması halinde piyasada mümkün olduğu kadar yüksek miktarda banknotu olsun diye", 5 Kasım'da beş liralık banknotlar halinde 100.000 lira daha çıkartmıştı.[35] Bu girişimi 7 Kasım'da 25.000 adet bir liralık banknot emisyonu izledi. Fakat bu talihsiz banknot yine bir fiyasko oldu ve 20 Kasım'da emisyonun tamamı, daha banka gişelerini terk etmeye fırsat bulamadan tedavülden çekildi.[36]

Banka krizden başarıyla çıkmış ve itibarını büyük ölçüde korumuş olsa da, bu maceranın genel performansı üzerinde ciddi etkiler yapmış olduğu açıktı. Spekülasyon dalgasında para kaybetmiş, şimdi de elinde artık uygun bir fiyattan satılması mümkün olmayan büyük miktarda hisse ve tahville

[34] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Lord Hillingdon'a, 8 Kasım 1895.
[35] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan Robertson'a, 15 Kasım 1895.
[36] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

kalakalmıştı. Bankanın bu portföyü yavaş yavaş eritmesi yıllar alacaktı.[37] Cari hesaplar ve mevduat hesapları önemli ölçüde azalmıştı. Bankanın parasal rolü ve banknot tedavülü açısından da sonuçlar oldukça cesaret kırıcıydı. Banknotların tedavülü Eylül ayında 1.100.000 liranın üstündeyken, yıl sonunda 688.000 liraya düşmüştü; bu da emisyonun yarısından azdı.[38]

Banka bir kez daha savunma pozisyonu almaya zorlanmıştı. İmparatorluk topraklarındaki yatırım ve kredilerini büyük ölçüde azalttı, kriz öncesinde ve sırasında eksikliği çok çekilen tutarlılık ve koordinasyonu sağlayacak bir idare meclisi oluşturarak genel müdürlüğü reorganize etti. Vincent, bütün olanlara rağmen, görev süresi Ekim 1897'de sona erene kadar makamını korudu. Bankanın krizden elde ettiği bir yan fayda, birçok rakibinin piyasadan tasfiyesi oldu. Krizin şiddeti, özellikle yerli bankerleri kelimenin tam anlamıyla silip süpürmüştü.[39] Fakat bankanın bu tecrübeden gerçekten kazandığı bir şey varsa, o da temkinlilik duygusunun yenilenmesi oldu. Dersini zor yoldan öğrenmişti; bu dersin ne kadar ciddiye alındığını zaman gösterecekti.

---

[37] A. Autheman, *age.*, s. 144-145.

[38] A. Biliotti, *age.*, s. 155.

[39] A. Autheman, *age.*, s. 142-146. Krizden yaklaşık dört yıl sonra, Osmanlı Bankası yöneticisi Louis Rambert, 1895 felaketinin, çoğunlukla gayrimüslim kriz kurbanları açısından getirdiği bazı sonuçları şöyle yazmıştı: "Prinkipo'da [Büyükada] daha birkaç yıl öncesine kadar neredeyse sadece İstaanbul'da işadamı olarak itibar kazanmış Rumlar, Levantenler ve Avrupalı Hıristiyanlar yaşardı. Burada, çiçekler ve ağaç gölgeleri ile sarılmış birçok lüks villa ve yazlık yapmışlardı. Maalesef, 1895 mali krizi nüfusun bu sınıfının dörtte birinin iflasına yol açtı. Birçok villa sudan ucuz fiyatlarla satılığa çıkarıldı. Türkler bu durumdan çıkar sağlayıp, Levantenlerin bu kaygusuz eli açıklık yuvalarının konforuna yerleşiyorlar" (Louis Rambert, *Notes et impressions de Turquie. L 'Empire ottoman sous Abdul-Hamid*, Cenevre-Paris, [1926], s. 61, 16 Temmuz 1899.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

VOYVODA CADDESİ'NİN "YAŞLI HANIMI" (1895-1908)

> Osmanlı Bankası'nın 1894-1895 dönemindeki tarihi o kadar dersle doluydu ki, gelecekte bu tecrübeden yararlanılmaması düşünülemezdi. Banka bu şiddetli krizden sonra, kendisini her şeyden önce doğrudan kâr elde etmeye çalışan basit bir finans kurumu haline getirebilecek tereddütleri nihayet bir yana bırakıp «muhterem yaşlı hanımlar» diye adlandırılan Avrupa'nın belli başlı uluslarının devlet bankalarının izinden yürümeye başlamış ve—belki şimdilik daha az parlak, fakat daha emniyetli ve vakur— bir yola girmiştir.
>
> Adrien Biliotti, 1909[1]

Bankaya hücumdan sadece iki hafta sonra bankanın durumu yeniden normale döndü. 13 Kasım 1895'te, Sir Edgar Vincent başkentte ve taşrada durumun istikrara kavuştuğunu güvenle duyurabiliyordu:

> "Hücum" fiilen sona ermiş görünüyor. Bugün gişelerimizin manzarası oldukça normaldi. Ancak hâlâ aldığımızdan fazla altını dışarıya ödüyoruz, sanırım bunun daha birkaç hafta süreceğini beklemek gerek.
>
> Moratoryumdan ve muafiyete sığınıp banknotların karşılıklarını ödemeyi geciktirme imkânından yararlanmamamız buradaki kamuoyu üzerinde çok iyi bir etki yaptı; aynı şeyin taşra için de geçerli olduğu söylenebilir.
>
> Şubelerden gelen haberler şu ana kadar (13 Kasım, saat 17:00) çok tatminkârdır. Sadece bir tek yerde, Beyrut'ta bankaya "hücum" olmuştur. Mr. Loir'dan şimdi aldığım telgrafa göre, İskenderiye'den gönderilen 30.000 lira, ödeme taleplerinin karşılanması için yeterli olacaktır.[2]

Ancak kriz bankayı, anlaşılabilir bir şekilde, bir süre devam edecek bir daralma ve savunma psikolojisi içine soktu. Sadece parasal bir perspektifle, en ağır darbeyi bankanın rekor bir düşüşle 50.000 liraya kadar inen altın rezervleri yemişti. Yine de, Paris, Londra ve İskenderiye, sevkiyatta bek-

---

[1] A. Biliotti, *age*., s. 159. Yaşlı Hanım benzetmesi, özellikle Bank of England için kullanılmaktaydı. Bu banka, bulunduğu sokağa da atıfla, halk arasında "the Old Lady of Threadneedle Street" (Threadneedle sokağının yaşlı hanımı) olarak adlandırılırdı.

[2] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 13 Kasım 1895. Bu durum birkaç gün sonra, benzer sözlerle doğrulandı: "Burada durum çok daha sakin. Gerçekten de kasa mevcudumuz son üç gündür oldukça normal. Bugün içeriye yaklaşık 3.000 liralık altın ödeme girdi. Şimdiye kadar içeriye yapılan ödemelerin biri hariç hepsi baknot cinsinden yapıldı" (OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 16 Kasım 1895).

lenmedik gecikmelerle de olsa imdada yetişmiş ve İstanbul'daki banka, rezervlerini yeniden kurmak için bir milyon liranın üstünde altın emmişti. Yıl sonuna gelindiğinde tek başına altın rezervleri 420.000 liraya yükselmişti;[3] Haziran 1896'da toplam altın nakit miktarı 918.000 lira seviyesindeydi,[4] bunun 832.000 lirası rezerve kaldırılmış bulunmaktaydı.[5]

Ancak bankanın banknotlarının tedavülünün bu kadar hızlı düzelmesi mümkün değildi. Eylül ayında 1.112.000 liraya ulaşmış olan tedavülün[6] yıl sonunda sadece 688.000 lira seviyesinde olması[7] tedavüldeki banknotların hemen hemen yarısının bankaya dönmüş olduğunu düşündürmektedir. Ancak, yazışmaların ve raporların çoğunda bankaya kriz sırasında karşılığı alınmak üzere fiilen ibraz edilen banknot miktarının, özellikle de cari hesaplardan ve vadesi gelmiş mevduattan çekilen yüklü miktarlarla karşılaştırıldığında, epeyce sınırlı olduğunda ısrar ediliyordu.[8] O zaman bu olgu, banknot dolaşımının fiilen 400.000 liranın üstünde azalmış olmasıyla nasıl bağdaştırılabilir? Öncelikle, çok miktarda banknot, banka gişelerine Kasım krizinden önce, muhtemelen Ekim ayında dönmüş görünüyor. Banknot tedavülünün 2 Kasım'da 900.000 lira tahmin edilmiş olması[9] bu izlenimi doğrulamakta, 11 Eylül ile bu tarih arasında 200.000 liralık banknotun bankaya zaten dönmüş olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca banknotların banka gişelerine geri dönmesinin tek yolunun karşılığı alınmak üzere ibraz edilmesi olduğunu varsaymak da yanlıştır. Vincent'ın 16 Kasım tarihli mektubunun belirttiği gibi, büyük miktarda banknotun bankaya, altın olarak itfayı gerektirmeden, ödemeler şeklinde gelmiş olması çok muhtemeldir.[10] Dolayısıyla anlaşıldığı kadarıyla, banknotlara zorunlu tedavül uygulaması getiren kararname, yüklü geri ödemelerin yarattığı fiili bir tehlike

---

[3] OBA, C-C IV 002, Nakit rezervi defteri, 1892-1922.

[4] OBA, CD-CR 001, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896.

[5] OBA, C-C IV 002, Nakit rezervi defteri, 1892-1922.

[6] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 31 Ekim 1895.

[7] A. Biliotti, *a.g.e.*, s. 155.

[8] İtfa edilen banknotların tam sayısını gösteren rakamları bulmak çok zordur. İstanbul'dan gönderilen yazılarda, 2 Kasımda 35.000 lira, 4 Kasımda 38.000 lira[lık banknot] ibraz edildiğinden söz edilmektedir (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'dan Paris komitesine, 2 Kasım 1895; Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine, 4 Kasım 1895). Auboyneau, krizin en ağır günlerinden sonra, "banknotlardan çekilen paraların emdiği kasa nakdinin günden güne azaldığını" da belirtiyordu (OBA, LA 23998/1, Gaston Auboyneau'nun Charles Mallet'e verdiği raporun çevirisi, 9 Kasım 1895). Son olarak da, 7 Ocak 1896 tarihli İdare meclisi toplantısı tutanaklarında kriz sırasında itfa için ibraz edilen 68.000 lira [tutarında banknottan] söz edildiği de dikkate alınmalıdır" (CD-PV 001, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 220-221, 7 Ocak 1896).

[9] OBA, LA 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 2 Kasım 1895.

[10] "Şimdiye kadar içeriye yapılan ödemelerin biri hariç hepsi banknot cinsinden yapıldı" (OBA, A 23998/1, Sir Edgar Vincent'tan William Lander'a, 16 Kasım 1895).

karşısında gösterilmiş bir tepki olmaktan çok, potansiyel itfa talepleri tehlikesine karşı alınmış koruyucu bir önlemdi.

Her ne olursa olsun, banknotların tedavülü yıl sonuna kadar korkunç bir şekilde düşmüştü ve bu düşüşün devam edeceğine dair her türlü işaret mevcuttu. Ocak 1896 sonuna doğru, bankanın kasasında 1.060.000 liralık banknot bulunduğu kaydedilmişti. O sırada toplam emisyon 1.427.657 lira olduğuna göre, bu, tedavülün bir aydan az bir süre içinde 688.000 liradan 368.000 liranın altına düştüğü anlamına geliyordu. Bu banknotların hepsini yeniden tedavüle sokma ümidi o kadar azdı ki, genel müdürlük bunun büyük bir kısmını cari kasadan ihtiyat kasasına aktarmaya karar verdi.[11] Gerçekten de 400.000 liralık banknot hemen rezervlere aktarıldı; Ekim 1896'ya kadar da burada kaldı.[12]

Bankanın banknotlarının tedavülü bakımından yaşadığı güçlükler İstanbul ile sınırlı değildi. Krizi izleyen aylarda banka yönetimine banknotlarını tedavülde tutmayı başaramayan taşra şubelerinden çeşitli yardım talepleri geldi. Kriz bittikten sadece birkaç gün sonra, İzmir şubesi tarafından 40.000 liralık banknot gönderildiği genel müdürlüğe bildirildi. Genel müdürlük bu şubeye hemen banknotlarını elinde tutma ve "tedavülünü sağlamak için bütün enerjisini harcama" talimatı verdi.[13] Aralık 1895'te Şam şubesi, genel müdürlüğe banknotlar artık uygun biçimde tedavül etmediği için, bölgedeki tüm banknot hareketlerini durdurmak zorunda kaldığını bildirdi. Ancak genel müdürlük şubenin bütün banknotları elinde tutması, ve tekrar tedavüle girmesinin koşullarını zorlamak için elinden geleni yapması konusunda ısrar etti.[14] Daha bir ay geçmemişti ki, halkın banknotları kabul etmekte giderek daha isteksiz davrandığını belirtip yeniden güven kazanmanın tek yolunun banknotları itfaya başlamak olduğunu söyleyen Trabzon şubesinden de benzer bir talep geldi. Genel müdürlük boyun eğmeyi bir kez daha reddederek, şubenin bu banknotları itfa etmeyi kabul etmemesinin tümüyle yasal ve bankanın önceliklerine tam anlamıyla uygun bir tutum olduğunu belirtti.[15]

---

[11] OBA, CD-PV 001. İdare meclis toplantıları tutanakları, s. 262-263, 20 Ocak 1895.

[12] OBA, C-C IV 002, Nakit rezervi defterleri, 1892-1922.

[13] OBA, CD-PV 001, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 8-9, 21 Kasım 1895.

[14] OBA, CD-PV 001. İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 98-99, 6 Aralık 1895. Tedavülü duran banknotların üzerinde "Suriye'deki şubeler tarafından itfa edilebilir" ibaresi bulunmayan banknotlar olması ilgi çekicidir. Bu bilgiden, bölge içinde itfa etmeyi açıkça kabul ederek halkın güvenini artırmak için, belirli sayıda banknotun bu şekilde değiştirilmiş olduğu sonucu çıkartılabilir.

[15] OBA, CD-PV 001, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 218-219, 4 Ocak 1896. Bankanın imtiyaznamesine göre, banknotlarının sadece ihraç mahallinde, yani İstanbul'da itfa edilebilir olduğu unutulmamalıdır.

Bütün bu olaylar bir tek şeyi teyid etmekteydi: Banka 1889'dan beri sürdürdüğü çabalar sayesinde taşrada önemli miktarda banknotu tedavüle sokmayı başarmış, fakat krizin ardından, özellikle de bankanın bu banknotları emisyonun yapıldığı yer dışında bir yerde ödeme konusunda hiçbir yükümlülüğü—ve niyeti—olmadığı için, sistemli biçimde geri dönmeye başlamışlardı. Ancak şaşırtıcı olan, bankanın, şubelerini her ne pahasına olursa olsun banknot tedavülünü sürdürmeye zorlamakta ısrarlı olmasıydı. Genel müdürlük banknotların taşrada tedavülü açısından kazanılmış mevzileri bırakmayı hiç istemiyor, ama bu belirsizliği mümkün olduğu kadar sürdürmenin yollarını bulmayı istiyordu. Nitekim, Aralık 1895'te genel müdürlük, şubelere taşrada bir liralık banknotun tutunma şansının beş liralıklardan daha fazla olup olmayacağı hakkında fikirlerini sordu.[16]

Özellikle halkın kuruma karşı güvenini müthiş ölçüde sarsan bir kriz sonrasındaki bu inat şaşırtıcı görünse de, banka açısından böyle bir ısrarın gerekçelerinin ne olduğu üzerine düşünmek gerekir. Çünkü 1896 ve 1897 yıllarıyla ilgili belgelerde bu dönemde karşılaşılan inanılmaz sayıdaki sahte banknot vakasının görülmesi çarpıcıdır. Üstelik bunların çoğu da imparatorluğun uzak vilayetlerinde ortaya çıkarılmış veya yerel menşeli olaylardır. En çarpıcı olaylardan biri İskenderiye'de meydana gelmişti. Burada, daha 1895 yılında, birçok piyasaya sahte banknot sokma girişimi olduğu bildirilmişti. Bu faaliyetin çapı o kadar büyüktü ki, Ocak 1896'da şube müdürü Reeves, genel müdürlüğe, kalpazanlar çetesinin tutuklanmasını, makinalarına ve araçlarına el konulmasını sağlayacak istihbarat için polise 1.000 £'lik bir ödül teklifinin uygun görülüp görülmeyeceğini sordu. Banka bunu ilke olarak onayladı, fakat şubeye böyle bir ödemenin kalpazanları yeni bir girişimde bulunmaya teşvik edebileceğini hatırlatmaktan da geri durmadı.[17] Plan başarıya ulaşmış gibiydi; zira, 10 ay sonra, 21 adet sahte banknot yapmakla suçlanan biri tutuklanarak üç yıl hapse mahkûm edildi.[18] Ancak, bu, kalpazanlıkların sonu olmadı. Daha ancak 10 gün geçmişti ki, Kahire şubesi, genel müdürlüğe elinde sahte bir beş liralık olan bir başkasının daha aynı cezayı yediğini bildirdi.[19] Hemen hemen aynı tarihte, İzmir'de de buna benzer bir olay rapor edildi; Vlachopoulos & Co. şirketinin bir çalışanı banka gişesine sahte bir beş liralık banknot ibraz etmişti. Sorguya çekilince, banknotu üçüncü bir kişiden aldığını, onun da bunu Ege'deki Andros

[16] OBA, CD-PV 001, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 81, 3 Aralık 1895. Bu soruda, 1880'deki ilk emisyonu tam bir fiyasko olan bir liralık banknotlara pazar bulma arzusunun da payı olduğu açıktır.

[17] OBA, CD-PV 002, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 4-7, 30 Ocak 1896.

[18] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 80, 16 Ekim 1896.

[19] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 104, 26 Ekim 1896.

Adası'ndan almış olduğunu söyledi. Banknotu elinde bulunduran adam ile iki başka kişi tutuklandılar ve bir soruşturma açıldı.[20] Şubat 1897'de İstanbul'daki Crédit Lyonnais'ye yapılan toplu bir ödeme içinde on adet sahte beş liralık banknot bulundu; banknotların Atina'dan gönderildiği saptandı.[21] Ertesi gün, Port-Sait şubesi, genel müdürlüğe, bir sahte beş liralık daha ele geçirildiğini ve izinin İskenderun'a kadar sürüldüğünü bildirdi.[22] Haziran'da, İzmir'de bir başka sahte banknot ele geçirildi,[23] Ekim'de de bankanın şubesinin bile bulunmadığı Girit'te iki beş liralık banknot yakalandı.[24]

İki yıldan az bir süre içinde, İskenderiye ve İzmir, İskenderun ve Kahire gibi birbirinden uzak yerlerde, hatta daha da şaşırtıcısı, Andros ve Girit gibi uzak adalarda en az otuz altı banknot saptanmıştı. Olaylardaki bu sıklık, imparatorlukta oldukça önemli düzeyde bir sahte banknot tedavülü olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu, bazı şubelerin banknotların yerel tedavülüyle ilgili daha önceki şikâyetleriyle bir ölçüde çelişmekte ve bankanın bu konudaki ısrarını haklı çıkarmaktaydı. Girit'teki olay özellikle ilgi çekicidir, zira banka ile Maliye Nezareti arasında bir polemik çıkmasına yol açmıştır. Maliye Nezareti, adada sahte banknotların bulunmasının, orada önemli miktarda gerçek banknotun da tedavül ettiğini kanıtladığı sonucuna vardı. Nezaret, adada şubesi olmayan bankanın, hükümetle yaptığı anlaşmanın bu tarzda ihlal edilmesini nasıl açıklayacağını soruyordu. Banka ise bu durumun gerçekten de imtiyazın 9. maddesini ihlal ettiğini kabul etmekten başka bir şey yapamıyor, ama bundan kendisinin sorumlu tutulamayacağını savunuyordu. Zira, "Yerel piyasa ve kişiler banknotları bir değişim aracı olarak kullanmayı avantajlı buldukları takdirde, bankanın, banknotların söz konusu maddede belirtilen yerler dışında tedavülünü engelleme gücü yoktu."[25]

Anlaşılan o ki, bankanın piyasaya hakim olma ve banknotların te-

---

[20] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 80, 16 Ekim 1896.
[21] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 344, 25 Şubat 1897.
[22] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 346, 26 Şubat 1897.
[23] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 29, 29 Haziran 1897.
[24] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 164-165, 8 Ekim 1897.
[25] *Ay.* 1898'de, banka, üzerindeki "İstanbul'da itfa edilebilir" ibaresi kazınıp yerine "Beyrut'ta itfa edilebilir" ibaresi konmuş bir banknotla ilgili olarak, Maliye Nezaretinin benzer bir suçlamasıyla karşı karşıya kaldı. Bu defa banka suçüstü yakalanmıştı, fakat kendisini bu banknotun 1895'te, bölgedeki tedavülü artırmak için Beyrut şubesinin talebi üzerine bu şekilde değiştirilmiş 10.000 banknotluk bir stoka ait olduğunu, niyetinin asla İstanbul'un yerine Beyrut'u geçirmek değil, Beyrut'u alternatif bir itfa mahalli olarak eklemek olduğu söyleyerek savundu. Ayrıca banka, bu girişimin tam bir fiyasko olduğunu ve Suriye şubelerine tedavülden henüz çekilmemiş birkaç banknotu da toplama talimatının verilmiş olduğunu ekledi. (OBA, PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 353, 5 Mart 1898).

davülünü sağlama konusundaki tüm kazanımlarını yerle bir etmiş olan daha önceki krizlerin tersine, 1895 krizi, banka üzerindeki etkileri açısından çok daha şiddetli olduğu halde, bankanın üzerine oturduğu yeni temelleri sarsamamıştı. Osmanlı Bankası, hem hükümetle ilişkileri hem de imparatorluk topraklarında oluşturmuş olduğu ticari zemin açısından, artık siyasi ve ekonomik konjonktürdeki ani değişikliklerin kolay kolay sarsamaya-cağı bir güç ve istikrar düzeyine ulaşmıştı. Banknot tedavülünün azalmış olmasına karşın, sahte banknotların çeşitli vesilelerle imparatorluğun en uzak bölgelerinden bazılarında ortaya çıkmış olması, bu ödeme aracının kazandığı popülarite ve kabulün yadsınamayacak bir kanıtıydı.

Kuşkusuz Osmanlı Bankası, banknot tedavülü konusunda ihtiyatlı ve muhafazakâr bir politika izlemek için her türlü nedene sahipti. 1897 yılının sonuna kadar bu tedavül 700.000 lira dolaylarında sabit kaldı. 1896'da ihraç edilen 125.000 lira tutarında yeni beş liralık banknot, esas olarak tedavülden çekilen yıpranmış ve yırtılmış 97.000 liralık banknotun ikamesi içindi. Her ne olursa olsun, emisyon üst sınırına hemen hemen ulaşmıştı. 1896'nın değişim muamelelerinden sonra, hükümet tarafından konan bir buçuk milyon lira üst sınırının 50.000 lira kadar altında, 1.455.377 lira seviyesindeydi.

26 Ağustos 1896'da bir grup Ermeni milliyetçisi tarafından bankanın merkez şubesine yapılan saldırının yarattığı dehşet de bankanın ihtiyatlı tutumunu pekiştirdi.[26] Olaylar, 28 Ağustos'ta, üç gün devam eden katliamdan sonra bitti. Hâlâ bankada olan Sir Edgar Vincent "durumda belirgin bir düzelme olduğunu, dükkânların yeniden açıldığını ve polisin kargaşaya yol açan unsurları silahsızlandırmakta olduğunu"[27] açıkladı. Yine de banka İstanbul'daki nakitle ilgili ciddi ihtiyat tedbirleri aldı. Eylül'de, altın mevcudunun bir kısmını, transferi muhasebe defterlerinde göstermeden İskenderiye'ye gönderme kararı alındı. Böylelikle ilk 155.000 altın liralık parti İskenderiye'ye Ekim ayının ilk haftasında ulaştı, İstanbul'daki nakit altın ise 550.000 liraya indi. İki hafta sonra İskenderiye'deki rezerv 270.000 liraya yükselmişti. Bu durum, Aralık ayında, geriye İstanbul'a ilk sevkiyatlar başlayana kadar bir süre devam etti. 18 Aralık 1896'da İskenderiye'deki "ilave" kasa 215.000 liraya, Ocak 1897 sonunda da 105.000 liraya indi.

---

[26] OBA, CD-CACP 001, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Gaston Auboyneau ve Gustave Wülfing'den Paris komitesine, 26 Ağustos 1896; CD-CPCP 001, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, gelen mektuplar, Gaston Auboyneau'dan Paris komitesine bir telgrafın kopyası, 28 Ağustos 1896, Charles Mallet'den genel müdürlüğe bir mektubun içinde, 29 Ağustos 1896.

[27] CD-CPCP 001, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, gelen mektuplar, Sir Edgar Vincent'tan Paris komitesine bir telgrafın kopyası, 28 Ağustos 1896, Charles Mallet'den genel müdürlüğe bir mektubun içinde, 29 Ağustos 1896

İskenderiye rezervinin tamamen tasfiye edilmesi Mayıs 1897'yi buldu.[28]

Bankanın banknot rezerviyle ilgili olarak da benzer bir operasyon yürütüldü. Bu rezerv, Eylül 1896'da 400.000 liradan 725.000 liraya yükselmişti.[29] 5 Ekim 1896'da genel müdürlük "banknot tedavülünün düşüklüğü nedeniyle" rezervdeki 725.000 liralık banknotun İskenderiye'ye nakline karar verdi.[30] Ancak yönetimin banknot tedavülünün canlılığını tam olarak değerlendirememiş olduğu hemen görüldü. Bu banknotların İskenderiye'ye sevkinin üzerinden daha bir ay geçmişti ki, bankadaki banknot stokunun 60.000 liraya düştüğüne dikkat çeken baş veznedar Udedale Barrington Tristram 50.000 liranın İskenderiye'den geri getirilmesini teklif etti.[31] Şubat 1897'de İstanbul'daki banknot stokunda yine bir sıkışıklık hissedildi ve İskenderiye'den yeni bir 75.000 liralık parti istendi.[32] Yıl sonunda İskenderiye şubesine rezervindeki banknotları tasnif edip incelemesi ve İstanbul'daki kullanılmış banknotları ikame etmek üzere 200.000 lira daha yollaması talimatı verildi.[33]

Bütün bu faaliyetler Ekim-Kasım 1895 krizini izleyen küçülme koşulları içinde gerçekleşiyordu. Ancak 1897 sonundan itibaren tedavüldeki banknot sayısı dikkat çekecek kadar artmaya başlayarak, Aralık sonunda 750.000 liraya ve Şubat 1898'de yaklaşık 825.000 liraya yükseldi. Genel müdürlüğün emisyonda, bir süre sadece göstermelik olarak kalacak olsa bile, bazı değişiklikler yapmayı bu sırada düşünmeye başladığı anlaşılıyor. Paris şubesinin Marsilya'da tedavül eden birtakım sahte banknotlar ortaya çıkarıldığına ilişkin mektubu genel müdürlüğü bu konuyla ilgili ilk planlarını hazırlama doğrultusunda harekete geçirdi. Tedavüldeki banknotların çoğunun içinde bulunduğu acınacak durumun sahte banknotların piyasaya sızmasında payı olduğunu belirten genel müdürlük, emisyonun tamamının veya hiç değilse yıpranmış ve yırtılmış bölümünün yenilenmesinin zamanının geldiği sonucuna vardı.[34]

Ancak genel bir amaç beyanı şeklindeki bu açıklamanın uygulamaya geçirilmesi için ilk adımların atılması Eylül ayını buldu. Eylül başında 500.000 adet yeni beş liralık banknot sipariş edilmesine karar verildi. Kâğıdın kalitesi iyileştirilecek ama banknotların genel görünümü korunacaktı. Aslında 500.000 banknot, 2.500.000 liralık muazzam bir meblağı

---

[28] OBA, CD-CR 001-002, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896-1897.
[29] OBA, C-C IV 002, Nakit rezervi defterleri, 1892-1922.
[30] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 54, 5 Ekim 1896.
[31] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 140, 16 Kasım 1896.
[32] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 287, 1 Şubat 1897.
[33] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 240, 4 Aralık 1897.
[34] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 347, 1 Mart 1898.

temsil etmekteydi ve bankanın sahip olduğu emisyon yetkisinin 1 milyon lira üstündeydi. Banka yönetimi böyle bir stokun, ileride kullanılmış banknotların yenilenmesinde yararlı olacağını belirtiyordu. Ancak tedavülde birkaç ay önce başlayan yükselme eğiliminin sürerek, emisyon sınırının yükseltilmesine yol açacağı umudunun bu adımda payı olabileceğini düşünmek de mümkündür. Bu karara, "tedavülü hep yok gibi birşey olmuş ve halen de böyle olan" bir liralık banknotların kalan kısmını da tedavülden çekme kararı eşlik etti.[35]

Bu noktadan itibaren, olaylar hızlanmaya başladı. Reeves tarafından Londra komitesine verilen ayrıntılı bir rapor, bu yeni emisyonun hangi temel koşullar altında planlanması gerektiğini belirliyordu:

> Banknotlarımızın büyük kısmı çok kullanılmış ve kirlenmiş olduğundan, İdare Meclisi[36] bunların yenileriyle ikamesine karar verdi.
>
> Ben yeni banknotların tasarımında hiçbir değişiklik yapılmaması gerektiği düşüncesindeyim. Zira, fiilen tedavülde olan banknotlar imparatorluğun her yerinde tanınıyor. Halkın bunlardan çok farklı banknotlara alışması zaman alacaktır. Sir Hamilton ve diğer meslektaşlarım da, hakkâka danıştıktan sonra banknotlarımızın sahtesinin yapılmasını daha da zorlaştırmak için vereceğiniz fikirlere tabi olmak koşuluyla, aynı görüşü paylaşıyorlar. Yanılmıyorsam levhalar mevcut, dolayısıyla bu bakımdan bir gecikme söz konusu değil. Fakat anladığım kadarıyla, kâğıdı yapmak biraz zaman alacak ve eğer yanılmıyorsam daha acilen ilgilenmenizi gerektirecek konu bu. Bildiğiniz gibi, baknotlarımızın sahtelerini yapma girişimleri konusunda epey tecrübem var;[37] kâğıdımızın sahtesinin yapılabildiğine hiç rastlamadım. Yine de, filigran ya da başka bir şey kullanarak bu tür girişimler daha zor bir hale getirilebilecekse, bu konuyla ilgili önerilerinizi lütfen İdare Meclisine sunar mısınız?
>
> İdare Meclisinin amacı emisyonun tamamını tedavülden çekerek karşılığını ödemek ve bu fırsattan yararlanarak çok sınırlı miktarda tedavül eden 1 liralık baknotların emisyonundan vazgeçmektir.
>
> Yeni emisyon sadece beş liralık banknotları içerecektir. Daha yüksek birim değerli banknotlarımız olması çok kullanışlı olurdu, ama, kendi namıma,

---

[35] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 86-87, 1 Eylül 1898. Bir liralık banknotun tedavülü 3.000 tahmin ediliyordu. Aslında bu karar alındığı sırada resmi kayıtlarda 44.996 adetlik bir tedavül görülüyordu ki, muhtemelen bunun çoğu bankanın rezervinde tutulmaktaydı. Bu banknotların nihai olarak tedavülden çekilmesi ve iptali için bir yıl daha beklenmesi gerekecekti. 40.000 banknot o zaman iptal ve imha edilmiş, bunu 1903'te 4.500 banknot daha izlemişti (OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948).

[36] Bankanın İngilizce konuşan personeli Fransız idari terminolojisini sık sık kullanır ya da *Direction Générale* yerine *Direction General* denmesi örneğinde olduğu gibi bunu İngilizceye çevirirlerdi.

[37] 21 adet sahte banknot ele geçirildiği sırada, İskenderiye polisiyle ilişkilerden Reeves sorumluydu.

ben bunun kalpazanların ağzını daha da sulandırmasından korkuyorum.[38]

Reeves'in daha yüksek kupürde banknotların ihracına ilişkin bu son sözü—ki o sırada bunun üzerinde pek durmamıştı—çok ilgi çekiciydi. Zira çok geçmeden bankanın her zaman popüler olan beş liralıklar dışındaki ilk banknot ihraç girişiminde bulunmasıyla sonuçlanacaktı. Ancak o an için bankanın dikkati yeni beşlik üzerinde yoğunlaşmıştı. O zamana kadar kullanılmış olan filigranlı kâğıtta karar kılınmış, fakat Bradbury, Wilkinson & Co. matbaasından, kalpazanlara karşı daha fazla güvenlik sağlamak için hem filigranda hem de tasarımda bazı çok küçük değişiklikler yapmasını istemeye karar verilmişti.[39]

Bradbury, Wilkinson & Co. talebe hemen cevap vererek, kalpazanlığa karşı korunma konusundaki önerilerini içeren ayrıntılı bir teknik rapor gönderdi. İşin ilginç yanı, daha büyük kupürde banknotlar konusu üzerinde durarak, genel kanının aksine, bunların sahtesinin yapılma riskinin diğerlerine göre daha az olduğunu savunuyorlardı:

> Daha önce konuştuğumuz gibi, ekte, aynı bankotlar için bir tabaka filigranlı kâğıt yolluyoruz. [...] Hakketme işine veya banknotun baskısına tasarımın genel görünümünü değiştirmeden kalpazanlara karşı güvenliğini artıracak herhangi bir ekleme yapılması üzerinde dikkatle durduk. Fakat banknotların görünümünde algılanabilir bir farka yol açmadan yararlı sonuç verebilecek bir değişiklik yapmak çok güç. Bizim önerebileceğimiz en büyük ek güvenlik önlemi, banknotun tümüne anti-fotoğraf bir zemin basarak oyulmuş işin fotoğraf yoluyla taklit edilme olasılığını ortadan kaldırmak olabilir. Kahverengimsi sarı veya açık sarı renkte olacak bu zemin, banknotun okunaklılığını etkilemeyecek, fakat tasarım hatlarının netliğini azaltacak ve banknotun genel rengini değiştirecektir. [...]
>
> Şimdiki gibi basılmış banknotların güvenlik derecesi çok yüksektir, bildiğimiz kadarıyla 32 yıl önce ilk emisyondan bu yana ciddi bir kalpazanlık girişimine konu olmamışlardır.[40] Bu olgu ve başka bir baskı sonucunda banknotların görünümünde meydana gelecek ciddi değişiklik göz önüne alındığında, maalesef, banknotun güvenliğini görünüşünde maddi bir değişikliğe yol açmadan artıracak bir yöntem öneremediğimiz için, mevcut biçimin değişiklik yapılmadan korunmasını saygılarımızla teklif ederiz.
>
> Küçük ve büyük kupürlerin hangisinin kalpazanlığa daha açık olduğu konusuna gelince, dünyanın bütün yörelerini kapsayan yaklaşık yarım yüzyılı aşkın tecrübemiz, bizi hiç tereddütsüz, düşük değerli küçük kupürlerin kalpazanlığa yüksek değerli banknotlardan daha açık olduğu sonucuna götürmektedir. Bunu nedeni, kalpazanların elden ele en rahat, fazla incelenmeden

[38] OBA, LA 24004, Reeves'ten William Lander'a, 10 Eylül 1898.

[39] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 98, 14 Eylül 1898; LA 24004, Sir Hamilton Lang'tan William Lander'a, 15 Eylül 1898.

[40] Yukarıda anlatılan oldukça sık kalpazanlık olayları göz önüne alındığında tartışmaya açık bir konu.

> dolaşan banknotları hedef alıyor olmasıdır. Daha yüksek değerli bir banknotun sahtesini yaparak bir anda daha büyük kazanç sağlayabilecek olmalarına karşın, yüksek değerli (sahte) banknot kullanmanın riski o kadar fazladır ki, kalpazan, taklit güçlüğü açısından ikisinin aynı düzeyde olması koşuluyla, hep daha küçük kupürü tercih eder.[41]

Bradbury, Wilkinson & Co.'nun önerisi kabul edildi ve genel müdürlük filigranda yapılacak bazı küçük değişikliklerle yetinmeye razı oldu.[42] Onaylanmış filigran tasarımını matbaa 4 Ekim 1898'de teslim aldı[43] ve banknotların basımına başlandı. Ancak Aralık ayı sonunda, genel müdürlüğe padişahın tuğrasının, II. Abdülhamid'in zaferle sonuçlanan 1897-1898 Osmanlı-Yunan savaşı sonrasında kazandığı "El-gazi" unvanını da içerecek şekilde değiştirilmesi gerektiği hatırlatıldı.[44] Bir ay kadar sonra, genel müdürlük, basılmakta olan beş liralık banknotlarda bu değişikliğin yapılıp yapılamayacağını matbaaya sordu.[45] Bu soruya olumlu yanıt alınca rahatladılar; tuğra, banknotun deseniyle değil metniyle birlikte basılıyordu.[46]

İlk 50.000 adet banknot İstanbul'a S/S Cherbourg gemisiyle 22 Nisan 1899'da gönderildi[47] ve aynı yıl Mayıs ayının ortalarında hedefine sağ salim ulaştı.[48] Bu banknotların 48.000 adedi, 40.000 eski beş liralık ile 40.000 bir liralık banknotun tedavülden çekilmesinin ardından Haziran ve Temmuz aylarında ihraç edildi. Tedavülden çekilen banknotlar, banka nazırının ve Maliye Nezaretinden bir özel temsilcinin huzurunda iptal edildi.[49] Aynı yıl Ekim ayına kadar 125.000 banknot daha basıldı[50] ama bu banknotlar 1900 -

---

[41] OBA, LA 24004, G. Wallis (?), işletme müdürü, Bradbury, Wilkinson & Co. Ltd.'den William Lander'a, 21 Eylül 1898.

[42] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 114, 27 Eylül 1898; LA 24004, Sir Hamilton Lang'tan William Lander'a, 29 Eylül 1898.

[43] OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 4 Ekim 1898.

[44] OBA, LA 24004, Maliye Nezaretinin genel müdürlüğe yazdığı mektubun özeti, 29 Aralık 1898.

[45] OBA, LA 24004, Gustave Wülfing'ten William Lander'a, 2 Şubat 1899.

[46] "İstanbul büronuzdan bu akşamüstü aldığımız mektuptaki talimatlar konusunda: 'El Gazi' sözünün basılmakta olan 5 liralık banknotlara hiç güçlük çekmeden konulabileceğini memnuniyetle gördük. Mektubu yazan herhalde tuğranın çelik kalıplardan basıldığı izlenimi altındaydı, ancak banknota bakınca metinle birlikte basıldığı, dolayısıyla da kolaylıkla konabileceği anlaşılıyor. Buna göre 'El Gazi'yi oydurup şu anda basılmakta olan 200.000 adet banknota konması için onayınızı almak üzere bir provasını taraf'ınıza takdim edeceğiz (OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 6 Şubat 1899).

[47] OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 22 Nisan 1899. Banknotların seri numaraları 484.001'den 534.000'e kadar gidiyordu.

[48] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 480, 24 Mayıs 1899.

[49] OBA, CD-PV 008, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 2, 5 Haziran 1899.

[50] OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 19 Ekim 1899. 534.001'den 659.000'a kadar seri numaralı bu banknotlar 3 Kasım 1899'da S/S Aleppo ile sevk edilecekti (OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 3 Kasım 1899).

1903 arasında yavaş yavaş ihraç edildi.[51] Kısacası yıl içinde ihraç edilen banknotlar, sadece tam eşit miktarda eski banknotu ikame etmiş, dolayısıyla toplam emisyon değişmemişti. Ancak tedavül büyük bir artış göstererek, Ağustos ayı sonunda 1.009.000 lira zirvesine ulaştıktan sonra, yılı yine oldukça yüksek olan 908.000 lira seviyesinde kapatmıştı.[52]

1895 krizi sırasındaki çok takdir edilen yardımlarından sonra genel müdür yardımcılığına atanan Gaston Auboyneau, muhtemelen bu olumlu performansın ve elverişli ortamın etkisiyle bankanın bir emisyon bankası olarak sahip olduğu statü ve organizasyonun değiştirilmesi önerisini getirdi. Yaptığı açıklamaya göre planı, emisyon ve bankacılık birimleri adı altında iki bölümlü bir kurum olan Bank of England modelinin benimsenmesine dayanmaktaydı. 1844 Banka Yasası'na göre, diyordu Auboyneau, Bank of England'a devlet borçlarının, devlet tarafından ihraç edilmiş sabit rant ve tahvillerin ve bankanın bütün madeni para nakdinin toplamına eşit miktarda banknot ihraç etme yetkisi verilmişti. En son bilgilere göre bu üç kalem 11.015.000 £, 5.785.000 £ ve 28.945.000 £ değerinde olup banknot olarak toplam 45.745.000 £ emisyona denk düşmekteydi. Bu banknotlar emisyon birimi tarafından ihraç edildikten sonra, bankacılık birimine devrediliyor, onlar da banknotları tedavüle sokuyorlar, ancak ellerinde bir rezerv de bulunduruyorlardı; bu rezerv o sırada 18.000.000 £'e ulaşmıştı. Auboyneau, kasa nakdinin emisyona oranını yaklaşık yüzde 60 olarak hesaplıyordu. Fakat emisyon kasa nakdinin hacmine bağlı olduğundan bu oran sürekli değişiyordu.

Osmanlı Bankası örneğinde böyle bir sistem yoktu. Bankanın tek yükümlülüğü, emisyonun en az üçte biri karşılığında altın bulundurmaktı. Aslında bankanın kasa nakdi tedavüldeki banknot miktarının çok üstündeydi. Bankanın 31 Ağustos 1898'deki beyanı ele alınacak olursa, kasa nakdi miktarı tedavüldeki banknotların iki buçuk katını temsil etmekteydi.[53] Auboyneau, bunun halkın güveninin azalmasına neden olabileceğini savunuyordu.[54] Dolayısıyla Osmanlı Bankası'nın Bank of England'ı örnek

---

[51] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[52] OBA, CD-CR 004, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1899.

[53] 835.000 liralık emisyona karşılık 2.232.000 lira kasa nakdi. Anlaşılan Auboyneau kasa nakdine gümüşü de dahil etmişti, zira aynı tarihte altın rezervleri 1.443.000 lira seviyesindeydi. İmtiyaznamenin 11. maddesinde banknotların karşılığının altın mı gümüş mü olması gerektiğinin belirtilmemiş olduğu doğrudur, ama banknotların açık ve kesin biçimde, sadece altın olarak itfa edilebilir oldukları da unutulmamalıdır.

[54] Bu sav açık değildir. Emisyonun karşılığı olarak daha yüksek miktarda kasa nakdi gösterilmesinin, tam tersine, banknotların itfası açısından daha büyük bir güven hissi yaratmış olması gerekirdi. Auboyneau muhtemelen emisyonu madeni para rezervinin sadece üçte birini temsil eden bir bankanın çok temkinli olmasının, bir güvensizlik ifadesi gibi yorumlanabileceğini söylemek istemişti.

alarak, emisyonun karşılığını üçte biri nakit ve kalan üçte ikisi de bankanın portföyünde bloke edilmiş devlet fonları olarak göstermesini öneriyordu. O zaman banknot tedavülündeki her artış, madeni para rezervinde buna denk bir artışla karşılanabilirdi. Buradaki başlıca problemin, yasal olarak tahvillerin banknot karşılığı olarak gösterilip gösterilemeyeceğini, yoksa tam tersine bunların bankanın toplam borçları için teminat olarak mı görülmesi gerektiğini kesinliğe kavuşturmak olduğunu kendisi de kabul ediyordu.[55]

Teknik açıdan bakılacak olursa, Gaston Auboyneau'nun projesi, gerçekçi olmaktan çok uzaktı. Rapora eşlik eden ön mektupta yeni genel müdür Sir Hamilton Lang planın uygulanabilirliği ve bütün olarak avantajları konusunda kuşku ifade eden bir tutum takınmıştı. Özellikle de bankanın, Osmanlı devletinin borcunu emisyon için teminat olarak göstermesinin halkın güvenini ne şekilde etkileyeceğine dair kuşkular belirtmişti. Ayrıca, bankanın yükümlülüğü emisyonun sadece üçte birine karşılık bulundurmak iken, emisyonun tamamı için karşılık göstermenin makul olduğundan da kuşkuluydu.[56] Bankanın organizasyonunda hiçbir değişiklik getirmemesine karşın, Auboyneau'nun planı iki açıdan ilgi çekiciydi. Birincisi, bankanın imparatorluk içindeki konumunun, emisyon hacimleri arasındaki 30/1 farka rağmen "Threadneedle Street'in Yaşlı Hanımı" ile yapılan karşılaştırmaların tamamen anlamsız olmadığı bir noktaya ulaştığını ortaya koyuyordu. İkincisi, ve asıl önemlisi, banka yönetiminin tedavülü artırmanın ve halkın daha fazla güvenini sağlamanın yollarını ciddiyetle aramakta olduğunu kanıtlıyordu.

İlk ciddi daha büyük kupürde yeni banknotlar ihraç etme girişimi işte bu bağlamda müzakere edildi. Hatırlanacağı gibi, Reeves'in biraz tesadüfen değindiği konu Bradbury, Wilkinson & Co. tarafından hemen ele alınmış ve firma genel müdürlüğe, büyük kupürlerin kalpazanlığa küçüklerden daha kapalı olduğunu "göstermişti". Matbaanın savı ikna edici olmuş olmalı, zira

---

[55] OBA, LA 24004, Gaston Auboyneau'nun raporu, Ekim 1898.

[56] "Size ekte Mr. Auboyneau'nun Emisyon Birimi konusunda hazırladığı notun bir kopyasını gönderiyorum. Kesin bir karar almadan önce bunun üzerinde ciddiyetle durmanızı tavsiye ederim. Meseleyi derinlemesine düşününce tereddüde düştüğümü açıkça itiraf ediyorum. Emisyon konusunda Bank of England ile aynı durumda değiliz. Bizim tek yükümlülüğümüz tedavüldeki banknotların üçte birini madeni para olarak bulundurmak. Bank of England ödenmemiş banknotlarının üçte biri için devlet borçları ve gayri menkul kiraları cinsinden karşılık gösteriyor. Biz bunu yapamayız, çünkü Türk Hazincsinin Bankaya olan borcunu emisyonun teminatı olarak göstermemiz halkın güveni üzerinde olumlu etki yapmayacaktır. Öte yandan, hiç zorunda olmadığımız halde tedavüldeki banknotlarımızın üçte ikisi için teminat olarak menkul değer alıkoymak, üzerinde iki kere düşünülmesi gereken bir önlemdir. Ama yapmazsak da halkın güvenini artırmış olmayacağız. Kısacası, statükoyu—hiç değilse şimdilik—korumanın daha iyi olup olmayacağını sorguluyorum" (OBA, LA 24004, Sir Hamilton Lang'tan William Lander'a, 22 Ekim 1898).

yönetim kısa bir süre sonra, "tecrübelerin büyük kupürde banknotların halk tarafından çok takdir edildiğini gösterdiğine" işaret ederek, elli liralık banknot ihraç etme kararı aldı. Bu öngörü daha önce 20 ve 100 liralık kasa makbuzlarıyla yaşanan tecrübeye dayanıyordu; "bunlar özellikle önemli daireler ve üst düzey görevliler tarafından hâlâ talep edilmekteydi."[57] Sonuç olarak, Bradbury, Wilkinson & Co. ile temas kuruldu ve yeni elli liralık banknotlar için tasarım önermeleri istendi. Birkaç gün sonra hazır olan tasarımlar, matbaacılar tarafından bir notla birlikte gönderildi:

> Ayın 4'ündeki mektubumuzun ardından, ekte önerilen yeni 50 liralık banknot için 3 tasarım yollamaktan memnuniyet duymaktayız. İkisi banknotun ön yüzü için, biri arka yüzü için hazırlanmıştır. Ön ve arka yüzlere Sarayburnu ve Ayasofya Camii resmi koymayı düşündük. Oyma işinin mükemmel olmasına kalpazanlığa karşı ek bir güvenlik önlemi olarak büyük önem verdiğimizden, bu yeniliğe karşı çıkılmayacağını umuyoruz. Elimizde 50 liralık banknot için Türkçe metin olmadığından, banknotun genel görünümü hakkında bir fikir verebilmek için 5 liralığın metnini kullandık. Fakat hiç kuşkusuz, banka bunu nihai banknotlara hakkedilmek üzere uygun bir hat ile Türkçe yazılmış olarak temin edecektir.[58]

Tasarıma resimler eklemesi, banknotların görünüşünü kökten değiştirecek bir yenilikti. Ancak tasarımlar onay için maliye nezaretine sunulduğunda, birtakım başka ayrıntılarla birlikte bu değişiklik de sert bir muhalefetle karşılaştı:

> Banka tarafından bugüne kadar basılıp ihraç edilmiş banknotların hiçbirinde resim olmadığına göre, yeni banknotlar da eskiler gibi resimsiz olmalı, ne altta ne de üstte resim olmamalıdır. [...]
>
> Tasarımda 5 liralık banknotun metni bulunduğundan ve padişah hazretlerinin tuğrasıyla birlikte yer alması gereken "El Gazi" unvanı eksik bırakılmış olduğundan, Bâbıâli'ye padişah hazretlerine sunulmak üzere yeni bir tasarım verilmesi ve bu tasarımın arkasında ve önünde resim bulunmaması, eksik bırakılmış noktaların tamamlanmış olması gerekmektedir.[59]

Bâbıâli'nin bu itirazlara karşın, bankanın emisyon sınırını aşmaması koşuluyla, elli liralıkların çıkarılmasını onayladığı anlaşıldı. Dolayısıyla, matbaacıların istenen değişiklik ve düzeltmeleri yapıp yeni bir tasarım sunması istendi.[60] Ne var ki, işlerin 1898 yılında böyle iyi bir yola girmiş olmasına

---

[57] OBA, LA 24004, Sir Hamilton Lang ve Gaston Auboyneau'dan William Lander'a, 11 Ekim 1898.

[58] OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 25 Ekim 1898.

[59] OBA, LA 24004, Maliye Nezaretinin genel müdürlüğe yazdığı bir mektubun özeti, 29 Aralık 1898.

[60] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 249, 31 Aralık 1898. "Yeni

rağmen, emisyonun bu noktadan itibaren tökezlediği görülüyor. Ekim 1899'da, yani ilk kararın alınmasının üstünden bir yıldan fazla geçtikten sonra, bankanın genel müdürlüğü, Bradbury, Wilkinson & Co.'ya sadece, Maliye Nezaretinin, yapılan tüm hatırlatmalara rağmen elli liralık banknotlarla ilgili bir karar alamadığı bilgisini verebiliyordu.[61] Böylelikle konu tamamen unutuldu; 1904'e kadar da bir daha ele alınmadı.

Her durumda, bankanın emisyonundan tatmin olmaya hakkı vardı. Banknot tedavülünde 1898'de başlayan yükselme eğilimi istikrarlıydı. Bütün işaretler 1,5 milyon lira tavanına yakında ulaşılacağını göstermekteydi. Taşradaki tedavül de, zaman zaman karşılaşılan güçlüklere rağmen, hızla gelişiyordu. İşte 1899'da daha önce yerel banknotlarının tümünü tedavülden çekmek zorunda kalmış olan Şam şubesi, yeniden canlanan tedavülün kaçınılmaz sonuçlarından biriyle karşı karşıya kaldı. Banka, yerli tüccarların İstanbul'dan—kelimenin gerçek anlamıyla—ithal etmiş oldukları banknotları itfa etmek için sık sık gişelerine başvurduğunu bildirdi. Bu, taşradaki tüccarların masraflı altın transferlerine, hatta komisyon ödenmesi gereken banka çek ve transferlerine buldukları bir alternatifti. Dolayısıyla, bu tür itfa talepleriyle karşı karşıya kalan Şam şubesi, banknotun üstündeki "Bedeli İstanbul'da tediye edilecektir" şeklindeki açık ifadeye dayanarak altın olarak karşılığını ödemeyi toptan reddetmeleri mi gerektiğini genel müdürlüğe sordular. Genel müdürlüğün cevabı aydınlatıcıydı: Şubeye banknotları itfa etmeyi sürdürmelerini ve İstanbul üzerine çek yazma yoluna ancak ibraz edilen banknot sayısı "normal" miktarların üstüne çıktığı takdirde başvurmalarını tavsiye ediyordu.[62] Benzer bir durumla birkaç yıl sonra Selanik'te karşılaşılacaktı. Banka buradaki şubesinin banknot rezervinin yerel bankerler tarafından yapılan banknot "ithali" nedeniyle sürekli olarak arttığını fark etti. Tepki yine aynı oldu. Şube müdürü Sadoch'a, gişelere ibraz edilecek önemli sayılabilecek meblağda banknot karşılığında İstanbul üzerine yazılmış çek verileceğini bu bankerlere sözlü olarak bildirmesi talimatı verildi.[63]

İskenderiye'de Osmanlı Bankası banknotları diğer kurumların banknot-

---

50 liralık banknotunuz için yeni bir tasarım hazırlanmasıyla ilgili olarak şahsen verilmiş talimatı teyid eden dünkü mektubunuzu aldığımızı bildirmek isteriz. İşe hemen başladık ve tasarımı on beş gün içinde bitirmeyi umuyoruz. Korkarız bu tarihten önce bitirmemiz mümkün değil zira süslemelerde kaçınılmaz olarak önemli miktarda ayrıntı var ve ekte yolladığınız özetten anladığımıza göre tasarımın onay için padişah hazretlerine takdim edilmesi gerekeceğinden, göndereceğimiz işin bir ölçüde bitmiş durumda olması daha iyi olacaktır" (OBA, LA 24004, G. Wallis'ten (?) William Lander'a, 21 Ocak 1899).

[61] OBA, CD-PV 008, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 221, 24 Ekim 1899.

[62] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 432, 19 Nisan 1899.

[63] OBA, CD-PV 01 1, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 108, 5 Haziran 1903.

larıyla birlikte hâlâ yaygın bir tedavüle sahip görünüyordu. Kanıt olarak, Reeves'in dört kalpazandan oluşan bir çetenin tam piyasaya çok miktarda sahte Osmanlı Bankası, Banca d'Italia ve National Bank of Egypt banknotları sürmek üzereyken yakalandığına ilişkin raporunu okumak yeter.[64] İki yıl sonra, bankanın Samsun şubesi genel müdürlüğe, müşterilerini yerel işlemlerde banknot kullanmaya alıştırdığını bildirdi. Ancak olabilecek ama pek de beklenmeyen bir toplu ibraz olayına karşı, tedavüldeki banknotların yarısı kadarını teminat altına alacak yaklaşık 2.000 liralık bir altın rezervi oluşturmak istiyorlardı. Genel müdürlük şubenin banknot kullanımını ve tedavülünü artırmak için harcadığı çabaları onaylamakla birlikte, şubeler tarafından açık ve kesin bir itfa sistemi kurulmasını istemediğini belirtti. Suriye'de daha önce yaşanan böyle bir tecrübenin bankayı Maliye Nezareti karşısında ne kadar güç bir durumda bıraktığını hatırlattı.[65] 1906'da, 50.000 lira tutarında banknotun üzerine "Selanik'te itfa edilebilir" ibaresini basma yetkisi isteyen Selanik şubesine de benzer bir cevap verildi.[66]

Bu dönemde bankanın banknotlarının tedavülüne ilişkin tutumunun en iyi tanımı ihtiyat ve girişimciliğin garip bir birleşimidir. Banknotların taşradaki kullanımı hakkında daha önce verilen örnekler, bankanın bir yandan—özellikle şubelerde altın rezervleri oluşturmak gibi—banknotlarına İstanbul dışında tedavül hakkı sağlamak için gerekli çabalara girmeyi de reddederken, bir yandan da bunların tedavülünü artırmak için elinden geleni yaptığını gösteriyordu. Ayrıca devletin de banknotların taşraya yayılmasını pek istemediği açıktı. Bizatihi taşra idarelerinin ödemelerde banknot kabul etmekte genellikle gösterdikleri isteksizlik bile banknotların tedavülü önünde büyük bir engeldi. Evet, Maliye Nezareti 1896'da Bâbıâli'ye başvurarak taşradaki gişelerinde banknot kabul etme yetkisi istemişti. Ancak bu talebe cevap verilmemiş,[67] daha sonra da imparatorluğun bazı vilayetlerinde banknotların tedavül etmesine gösterilen resmi tepkiler, devletin bu konuda, en azından karışık duygular içinde olduğunu ortaya koymuştu.[68]

Banknotların genel emisyonu ve tedavülüyle ilgili olarak da benzer bir durum görülmekteydi. Bu dönemde banknot tedavülü düzenli artarak Nisan 1904'te 1.455.355 liraya ulaşmıştı—bu da emisyonun yüzde 100'üydü.[69]

---

[64] OBA, CD-PV 009, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 68-69, 16 Temmuz 1900.

[65] OBA, CD-PV 010, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 358, 15 Mayıs 1902. Suriye olayı yukarıda anlatılmıştır.

[66] OBA, CD-PV, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 285, 28 Temmuz 1906.

[67] OBA, CD-PV 002, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 12-13, 3 Şubat 1896.

[68] *Karş.* Yukarıda anlatılan Suriye ve Girit olayları.

[69] OBA, CD-CR 008, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1904.

Ancak banka aşırı temkinli tavrını sürdürüyordu. Auboyneau'nun, başka bakımlardan oldukça zorlama olan "Bank of England" projesinde çok doğru bir şekilde işaret ettiği gibi, bankanın emisyonu kasa nakdine oranla komik denecek ölçüde düşüktü. Bankanın altın rezervlerinde genellikle emisyon için gerekli olan karşılığın iki misli vardı, hatta bu sık sık bu düzeyin üç ya da dört mislini de buluyordu.[70] Yine de, bu muazzam güvenlik marjına rağmen, banka altın rezervini düşürmek konusunda genellikle tereddüt ediyordu. Bu da muhtemelen, Batı'ya ya da taşraya yapılan transferlerin sık sık yarattığı dalgalanmalardan kaynaklanıyordu. (Bu transferler, biraz büyük bir "bankaya hücum"la çakıştığı takdirde bankayı sıkıntıya sokabilirdi.) Paris komitesinin 1900'de, genel müdürlüğü önemli bir miktar altını Fransa'da tutmaya ikna etme girişimi İstanbul yönetimi tarafından kibarca reddedildi. Bu geri çevirmede "1895 sendromu"nun izleri hissediliyordu:

> Bu ayın 21'i tarihli, 883 sayılı ve aynı gün yaptığınız toplantının tutanaklarının özetini lütfettiğiniz mektubunuzu aldığımızı bildirmekten şeref duyarız. Bu özete göre, halen Banque de France'a yatırılmış bulunan 118,000 TL'nın orada mümkün olduğu kadar uzun kalması gerekecek ve bu meblağ imtiyazımızın 11. maddesinde öngörülen yasal banknot karşılığının bir parçası sayılacaktır.
>
> Sadece ilke olarak onaylayabileceğimiz bu kararı gereğince dikkate almaktayız. Ancak izninizle şunu belirtmek isteriz ki, şubelerde işlerin hızlandığı şu sıralarda şubelerimize Avrupa üzerine çekilmiş poliçeler satın almak için gerekli kaynağı temin etmek zorundayız, bu nedenle de taşraya gönderebileceğimiz tek para cinsi olan altın Türk lirasının tedavülünü azaltmamız çok güç.
>
> Taşradaki ölü sezon sırasında, Türk sikkeleri stoku tedavül için ihtiyaç duyulandan fazla oluyor, fakat beş-altı aylık faaliyet döneminde, özellikle de hasat iyi olduğu zaman, Türk lirası talebi yüksek oluyor ve biz sıkıntıya yol açmadan bunları tedavülden çekip Banque de France'a yatıramayız. Kuşkusuz sizin de bildiğiniz gibi, Beyler, banknotların taşrada tedavül hakkı yoktur ve altın yerine kullanılamamaktadır. [...]
>
> Kasa nakdimizi, hiçbir tehlikeye yol açmadan daha da azaltıp 1895 yılı sonunda meydana gelen talihsiz olayların tekrarı riskine yol açabilecek bir noktaya inmesine izin veremeyeceğimizi kabul edeceksinizdir, Efendim.[71]

---

[70] İmtiyaznamenin 11. maddesi bankanın *tedavüldeki* banknotların üçte birine eşit değerde altın bulundurması gerektiğini belirttiği halde, çoğu kez bu, gerçekten tedavülde olan miktardan bağımsız olarak emisyondan söz ediliyormuş gibi anlaşıldı. İhraç edilmiş bir banknotun her an tedavüle girebileceği düşünüldüğünde, bu ikinci yöntem banka için daha masraflı olmakla birlikte daha güvenilirdi.

[71] OBA, CD-CPCA 005, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, s. 185-187, 26 Eylül 1900. Bu sav Paris komitesi tarafından kabul edildi ve karar askıya alındı (*Ae.*, s. 194, 4 Ekim 1900).

Tabii banka ne kadar ihtiyatlı olursa olsun, hükümetin de 1893'te koymuş olduğu 1.500.000 lira sınırına kıskançlıkla bağlı kaldığını, bankaya bütün yeni emisyonların bu sınır içinde yapılması gerektiğini sürekli olarak hatırlattığını da unutmamak gerek. Dolayısıyla banka kendi titizliği ile hükümetin banknot tedavülünde statükoyu koruma konusundaki ısrarı arasında sıkışıp kalmıştı.

1904'e gelindiğinde, banka, emisyon sınırına neredeyse ulaşılmış olması ve mevcut banknotların aşırı yıpranmış olması sorunlarıyla karşı karşıya kaldı. Bu iki sorun arasında daha acil olan yıpranmış banknotlar meselesi öncelikle ele alındı. Banka bir kez daha Bradbury, Wilkinson & Co. ile ilişki kurarak 100.000 adet beş liralık banknot siparişi verdi. Ancak bir önceki emisyon çok çabuk yıpranmış olduğu için, matbaacılardan baskıda kullanılacak kâğıdın bir örneğini göndermeleri istendi. Daha büyük kupürde banknotlar çıkartma konusu, bu vesileyle bir kez daha gündeme geldi. Yönetim bu kez daha önce düşünülen elli liralık banknotlar yerine, yirmi ve yüz liralık banknotlar çıkartılmasını öngörüyordu. Bu öneriden de bir şey çıkmadı, anlaşıldığı kadarıyla fiiliyatta böyle bir niyetin tartışılmasının ötesine hiç geçilmedi.[72]

1899'da meydana gelen mütevazı artıştan sonra, toplam banknot emisyonu beş yıl sabit kalmıştı. Bu dönem içinde beş liralık banknot olarak 730.000 lira tutarında emisyon yapıldı, ama bunun karşılığında aynı miktarda eski banknot tedavülden çekilmişti.[73] 1905'te 180.335 liralık eski banknot, bir önceki yıl siparişi verilmiş 225.000 lira tutarında yeni beş liralık ile ikame edildi. 1.500.000 lira tavanına nihayet ulaşılmıştı. Tedavül ise artık 1.400.000 liranın üstüne çıktığından, ileride gerçekleşecek genişleme için 100.000 liradan az bir pay kalmıştı. Hükümetten koyduğu tavanı yükseltmesini istemenin zamanı gelmişti. Bu konuyla ilgili fikirleri sorulan komiteler, genel müdürlüğün emisyon sınırının 500.000 lira artırılmasını isteme önerisini onayladılar. Yeni sınır 2.000.000 lira olarak belirlendiği takdirde, banka banknot tedavülünü artırmaya devam etmeyi öngörebilirdi.[74] Ancak tüm iyimser beklentilerin tersine, banknot tedavülü I. Dünya Savaşı çıkıncaya kadar pek fazla değişmeyecek bir sınıra ulaşmış görünüyordu. 1903-1908 döneminde Osmanlı Bankası, birçok bakımdan, bir emisyon bankası olarak faaliyetinin doruğuna ulaştı. Bu doruk noktasında, tedavül ile emisyon arasındaki fark kapanmış ve kasa nakdinin te-

[72] OBA, CD-PV 01 I, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 491-492, 28 Ocak 1904.

[73] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[74] OBA, CD-PV 012, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 645, 665, 23 Ağustos ve 11 Eylül 1905.

davül ve emisyona oranı giderek ortalama yüzde 70 dolaylarına inmişti.[75] Bu miktar, imtiyaznamenin getirdiği yasal zorunluluğun iki katıydı. Banka, bu oranı hiç değilse "üretken" sayılabilecek bir düzeye indirebilmişti. 1907'de banknot cinsinden nakit hareketlerinin, bankadaki tüm nakit hareketlerinin yüzde 25'inden biraz fazlasını temsil etmesi, bankanın itibari para tedavülündeki gelişmenin bir başka işaretiydi.[76] Ancak gelecek buna kıyasla çok daha karanlık olacaktı.

[75] Bk. grafik 1.17 ve 1.18..
[76] A. Biliotti, *age.*, s. 154.

DOKUZUNCU BÖLÜM

MADENİ PARA SİSTEMİNİN YÖNETİMİ (1895-1908)

> Altın standardına bağlı olup da gümüş kullanan tek ülke örneği Türkiye'dir.
>
> Adrien Biliotti, 1909[1]

Bu dönemde itibari para dolaşımı meselesi bankanın parasal konulardaki tek ilgi ve faaliyet alanı olmamıştı. İmparatorluğun devlet bankası olarak, Osmanlı Bankası her çeşit parasal operasyonla uğraşmıştı. Bu operasyonlar iki ana başlık altında toplanabilir: Sıradan ya da "rutin" operasyonlar ve istisnai müdahaleler.

Darphane-i Âmire'de darp edilmek üzere altın ithal etmek, gümüş sikkeleri zaman zaman eritip yeniden darp etmek, ve daha genel olarak, şubeler ağı vasıtasıyla madeni paraların tüm İmparatorlukta tedavülünü güvence altına almak bankanın sıradan parasal faaliyetleriydi.

Altın para basılması konusuna gelince, bu değerli madenin en önemli temin edicisi Osmanlı Bankası idi; altını devlet adına ithal ediyordu. 1902-1906 yılları arasında ülkeye ithal edilen 6.906.000 lira değerindeki altının 6.652.000 liralık bölümü Osmanlı Bankası aracılığıyla getirildi. Bu muazzam altın girişinin nedeni, dış istikrazların satışından elde edilen para ile bir dereceye kadar da İmparatorluğa yapılan yabancı yatırımlar yoluyla gerçekleşen sermaye girdisidir.[2] Bu ithalatın yanı sıra banka da, kendisine çoğunlukla İngiliz altın dükaları ve 20 franklık Fransız Napolyon altınları şeklinde gelen altınları Osmanlı lirasına çevirmek için sık sık Darphane-i Âmire'ye başvuruyordu. Örneğin, 1897'de Darphane, yeni bir tertip altın sikke emisyonuna hazırlanırken, banka bu fırsattan yararlanarak, İskenderiye'den gelmek üzere olan 100.000 İngiliz altın dükasını Osmanlı altın sikkesine çevirme izni aldı.[3]

Ancak daha da ilginci, bankanın altın operasyonlarının sık sık piyasanın taleplerine göre ayarlanıyor olmasıydı. Bu talep de kendi içinde her zaman parasal nitelik taşımıyordu. Bu piyasanın başlıca özellikleri, parayı yastık altında biriktirme ve, özellikle de, altın sikkeleri süs için kullanma eğiliminin yaygın olmasıydı. Dolayısıyla da, banka sürekli olarak, Osmanlı parasının bu tür parasal olmayan amaçlarla kullanılmasının sonuçlarıyla

---

[1] A. Biliotti, *age.*, s. 120

[2] A. Autheman, *age.*, s. 169.

[3] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 6 Mayıs 1897.

uğraşmak zorunda kalıyordu. Sorunun bir yönü halkın, bu kullanım şekli nedeniyle, özellikle delinerek hasar görmüş altın sikkeleri bankaya sık sık ibraz etmesiydi. Bu yüzden banka, yasal gramajda da olsa, delinmiş sikkeleri kabul etmeme kararı aldı. Bu karar piyasa üzerinde de etkisini gösterdi; Galata borsası komiseri bankaya, bazı simsarların, banka gişelerinde kabul edilmediğini ileri sürerek, ödemelerde delikli sikkeleri kabul etmediklerini bildirdi. Taviz vermeyen banka, delikli sikkelerin taşrada tedavül edemeyeceğini ileri sürerek kendini savundu.[4] Aslında bankanın daha da ileri giderek, delinmiş ve hasar görmüş altın sikkeleri kesme girişiminde bulunduğu da anlaşılıyor. Halktan gelen çok sayıda şikâyet üzerine, banka bu kararı geri almak ve sadece bankaya getirilen delik sikkeleri kabul etmemekle yetinmek zorunda kaldı.[5] Ancak bu, hassas bir sorundu ve tasarruflarının—mücevherat şeklinde de olsa—büyük bir kısmının parasal işlemlerde geri çevrilmesini kolay kolay kabullenmeyen halkla bankayı sürekli karşı karşıya getirdi. Bölgesel şikâyetler de zaman zaman yetkililerin tepki göstermesine yol açıyordu. Bir keresinde Maliye Nezareti, genel müdürlüğe Trabzon şubesinin delik ve lehimlenmiş altın sikkeleri kabul etmemesinin ildeki para tedavülünü bozduğu konusunda şikâyette bulundu. Bankanın cevabı açık ve kesindi: Banka bu sikkelerle işlem yapmayı reddediyordu; özellikle de Maliye Nezaretinin kendi gişeleri de reddettiği için. Ayrıca nezarete, kasalarındaki bu tür paraları eritip yeniden dökmek istediğinde bankayı tuğra resminden muaf tutmayı reddedenin, nezaretin kendisi olduğunu da hatırlattı.[6] 1908'e gelindiğinde banka, sonunda delik veya lehimlenmiş paralar konusunda aldığı "cezai" önlemlerin hükümet tarafından kabul edilmesini sağlamıştı.[7]

Ancak bankanın bu paralar konusundaki tavrının bir bakıma kinik olduğunu da kabul etmek gerek. Zira göründüğü kadarıyla, bankanın altınla ilgili en kârlı faaliyetlerinden biri taşradaki sikke—özellikle de beş liralık sikke—satışlarıydı. Yastık altında biriktirilen veya ziynet eşyası olarak kullanılan bu sikkelere taşrada talep yüksekti.[8] Diğer bir deyişle banka, geçire-

[4] OBA, CD-PV 002, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Nisan 1896.
[5] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 11 Mart 1897.
[6] OBA, CD-PV 011, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 30 Eylül 1903.
[7] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 24 Mart 1908.
[8] Sultan Abdülhamid'in saltanatının yirmi üçüncü yılından (1899/1900) itibaren, Darphane-i Âmire özel olarak takı şeklinde kullanılmak üzere tasarlanmış altın sikkeler çıkartmaya başladı. Tedavüldekilerden daha süslü olan bu sikkeler, aynı kıymetlerde ihraç edildi, araya sadece bir 12,5 kuruşluk ($^1/_8$ lira) sikke eklenmişti. Bu tür emisyonlar Sultan VI. Mehmed Vahideddin'in saltanatının dördüncü yılına kadar devam etti (1921). Ancak, toplam 961.815 liralık emisyonun, halkın yastık altında biriktirme talebini karşılamak için çok yetersiz olduğu açıktı; zira bu talep 1914'te yapılan tahminlere göre 30.000.000 lira civarında idi. (Cüneyt Ölçer, *Sultan Murad V ve Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Madeni Paraları*, s.

cekleri değişikliklerden sonra gişelerinde kabul etmeyeceği altın sikkeleri halka temin ediyordu. Bu altın sikke piyasası yurtdışındaki kalpazanların dikkatini çekecek kadar cazipti. Bunlar piyasaya önemli miktarlarda taklit Osmanlı altın sikkesi sokmaktaydılar. Devletin tuğra resmi haklarına ve çıkarlarına aykırı olan bu durum, sikkelerin çoğu 1844 para reformu öncesi döneme ait olsa da, devlet açısından kabul edilebilir bir şey değildi. 1894'te Bâbıâli, yabancı diplomatik temsilciliklere taklit sikkelerin ülkeye sokulmasının yasaklandığını bildiren bir genelge yolladı:

> Adliye, Yirmilik ve Fındık gibi Osmanlı sikkelerinin, hanımlar tarafından süs olarak kullanılmak üzere yurtdışında yapılmış taklitlerinin altın ayarının, benzer hakiki paralarınkinden düşük olduğu anlaşılmış ve Bâbıâli, Meclis-i Âli kararı uyarınca bunların İmparatorluk topraklarına sokulmasını yasaklamıştır.[9]

Osmanlı hükümetinin bu yasağı uygulamayı başarıp başaramadığı kuşkuludur. Maliye Nezaretinin, 1904'te, yurt dışından getirilen taklit sikkelerin satışını azaltmak için, eski altın para taklitlerini bizzat darp etme yoluna başvurduğunu itiraf etmiş olması her şeyi anlatmaktadır.[10] Yine de bu paraların hâlâ canlı bir piyasası vardı ve banka, bazen nezaretle de işbirliği yaparak, özellikle beş liralık sikkeler (halk arasında beşibirlik denirdi) darp edip taşrada satarak bu durumdan yararlanmak için elinden geleni yaptı. Haziran 1900'de kendi stoklarının boşaldığı bir sırada çeşitli şubelerden bu sikkeler için talep gelmesi üzerine, banka yaklaşık 15.000 liralık yepyeni altın dükayı bu sikkeye çevirmeye karar verdi.[11] İşten beklenen kâr yüksek olduğu için birkaç gün sonra karar değiştirilerek, darp edilecek para miktarı 20.000 liraya çıkarıldı.[12] Ancak bir ay geçmişti ki, banka genel müdürlüğüyle gayri resmi olarak temasa geçen Darphane-i Âmire, bu paraların taşrada pazarlanması konusunda işbirliği önerdi.[13] 1902'de benzer bir operasyon gerçekleştirilerek, tedavül için uygun olmayan hasar görmüş yarım ve çeyrek liralık sikkelerden oluşan 10.000 lira, beş liralık sikkeler halinde yeniden darp edildi.[14] Bir ay kadar sonra aynı durumda bulunan 4.000 li-

---

70, 112-116; *Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Vahdeddin Dönemi Osmanlı Madeni Paraları* ([İstanbul], t.y.), s. 45, 59, 72-76, 107-109; V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*, s. 229).

[9] G. Young, *age.*, c. V, s. 14.

[10] OBA, CD-PV 011, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 3 Mayıs 1904.

[11] OBA, CD-PV 009, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 29 Haziran 1900.

[12] *A.y.*, s. 49-50, 4 Temmuz 1900.

[13] *A.y.*, s. 106, 14 Ağustos 1900.

[14] OBA, CD-PV 010, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 25 Şubat 1902.

ralık sikke aynı amaçla darphaneye gönderildi.[15] Darphane-i Âmire muhtemelen yine bu operasyonun içindeydi, zira bankaya operasyonun tümü için darp vergilerinden muafiyet tanımıştı.[16] İki yıldan az bir süre geçmişti ki, beşibirlik stoku yeniden tüketilmiş olduğundan, banka, altın rezervinde tutulan İngiliz dükalarının bir kısmını kullanarak 22.000 adet sikke (110.000 liralık) basılması için gerekli hazırlıkları yapmaya karar verdi. Bu 22.000 adet sikkenin yaklaşık bir yıl içinde satılacağı tahmin ediliyordu.[17] Maliye Nezareti bu kârlı operasyonda işbirliği yapmak konusunda yine istekliydi. Nezaret zaten mecidiye öncesi döneme ait çeşitli sikkelerin taklitlerini darp ettirmiş (otantik taklitler) ve sarraflar aracılığıyla piyasaya dağıtmaya çalışmıştı. Ancak standardı düşük ithal taklitlerdeki yüksek kâr marjı sarraflara daha cazip geldiği için, kendilerine teslim edilmiş "resmi taklitleri" satma konusunda çok isteksiz davranmışlardı. Nezaretin planına göre, banka bu sikkeleri sabit bir komisyon karşılığında satacak ve bunun karşılığında darphaneye, her seferinde en az 5.000 adet olmak üzere sonraki partileri basmak için gerekli değerli madeni temin edecekti. Teklifi ilke olarak kabul eden banka, Maliye Nezaretiyle anlaşma koşullarını görüşmeye başladı.[18]

Bankanın, İmparatorluğun gümüş parasıyla ilgili en önemli faaliyetlerinden biri, piyasanın mecidiye küsuratları ve bozuk para talebiyle orantılı olarak, büyük gümüş sikkelerin, daha küçük sikkelere çevrilmesiydi. Çift metalli "topal" standart düzeninin kurulması, daha önceki bölümde anlatıldığı gibi, çelişkili bir duruma yol açmıştı: Piyasada gümüş kıtlığı yaratıp, bu madenin aşırı değerlenmesini sürdürmek için gümüş para basımı tamamen durdurulmuştu. Oysa gümüş para aynı zamanda İmparatorluğun çoğu yerinde günlük işlemlerde en çok kullanılan para olmaya devam ediyordu. Biliotti'nin sözleriyle, "altın standardına bağlı olup da gümüş kullanan tek ülke örneği Türkiye" idi.[19] Yüksek gümüş talebine karşın, piyasadaki gümüş sikke miktarının sınırlı olması çelişkisi, gümüşün, altının tedavülden çekilmesine yol açmadan, az çok itibari bir tarzda tedavül etmesini sağlayan bir tür düzenleyici mekanizma gibi çalıştı. Ancak İmparatorluğun gümüş paralarının içinde daha küçük sikkelerin görece kıt oluşu, küçük işlemlerde kullanılan küçük sikkelerin prim yapmasına yol açtı. Dolayısıyla zaman zaman mecidiyeleri küsurata çevirerek, gümüş stokunu mümkün olduğunca düzene koymaya çalışmak bankanın çıkarınaydı. Banka

[15] *A.y.*, s. 293, 3 Nisan 1902.
[16] *A.y.*, s. 243, 3 Mart 1902.
[17] OBA, CD-PV 011, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 11 Ocak 1904.
[18] *A.y.*, s. 702-703, 3 Mayıs 1904.
[19] A. Biliotti, *age.*, s. 120.

bunu yaparken, sikkelerin yeniden dağıtımı veya ülkenin şu ya da bu bölgesinde belirli sikke türlerinin zaman zaman tedavülden çekilmesi veya enjeksiyonu için kullanılabilecek, İmparatorluğun tüm bölgelerine yayılmış geniş bir şubeler ağını denetliyor olmasından yararlanıyordu. Ayrıca, konversiyon operasyonları, bankanın—işlem yaptığı, dolayısıyla kontrol ettiği muazzam meblağlar sayesinde—gümüş paradaki fiyat dalgalanmalarını manipüle ederek önemli kârlar elde etmesi için bir fırsattı.

Bankanın kullanabildiği yöntemlerin ne kadar çeşitli olduğunun tipik bir örneği, bu operasyonların bazılarını yürütme tarzında görülebilir. 1895'te—sadece gümüş sikke işlemleri yapan—mecidiye kasasının veznedarı, tedavülü sınırlı olan 10 kuruşluk sikkelerin, İstanbul piyasasında çok ender bulunur hale gelmiş olan 20 paralık sikkelere çevrilmesini önerdi. Konuyu ele alan genel müdürlük, o sırada 20 paralık sikkelerin tedavülünün de çok kısıtlı olduğu ve bunların darp edilmesi işinin büyük masraflar getireceği kararına vardı. Dolayısıyla en iyi çözüm, daha önce çeşitli vesilelerle bu tür sikkeler talep etmiş olan Bağdat şubesine 10 kuruşluk sikkelerin işine yarayıp yaramayacağının sorulması olacaktı.[20] Ancak iki yıl sonra, 100.000 lira tutarında 20 kuruşluk mecidiyenin, 2 ve 1 kuruşluk sikkelere çevrilmesine karar verildi.[21] Bu tür operasyonlar için padişahın onayı gerekiyordu. Dolayısıyla Maliye Nâzırı Nazif Paşa'ya başvuran banka, çıkarılan bir fermanla gerekli izni aldı.[22] Bir yıl sonra, piyasanın yine küsurat sikke sıkıntısı çekmeye başladığını hisseden banka, 100.000 liralık mecidiyeyi daha, 1 ve 2 kuruşluk sikkeler halinde darp etmek için izin istedi.[23] Mecidiye kasası başveznedarının raporu, operasyonun 1.200 lira ya da yüzde 1,2 kâr bıraktığını gösteriyordu.[24] Birkaç gün sonra, maliye komisyonu başkanı Mahmud Paşa bankayla temasa geçerek, halkın günlük işlemlerinde karşılaştığı güçlükleri hafifletmek için, 100.000 lira tutarında 20, 10 ve 5 paralık sikkelerin darbını ve dağıtılmasını istedi.[25] Yapılan ayrıntılı müzakereler sonunda, çevrilecek miktar 100.000 değil, 200.000 lira olarak belirlendi. Ayrıca bu işlemde, müteakip çevirme operasyonları neticesinde sayısı ciddi biçimde düşmüş olan tedavüldeki mecidiyelerin kullanılmamasına karar verildi. Bunun yerine kesilmiş ve bozulmuş mecidiyeler kullanılacaktı. Bu miktar da yetersiz kaldığı takdirde, kalan meblağ külçe gümüş

[20] OBA, CD-PV 001, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 140-141, 13 Aralık 1895.
[21] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, s. 469-470, 6 Mayıs 1897.
[22] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 3 ve 8 Temmuz 1897.
[23] *A.y.*, s. 469, 1 Haziran 1898.
[24] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Eylül 1898.
[25] *A.y.*, s. 98, 14 Eylül 1898.

ithal edilerek temin edilecekti.[26] Bütün bu kararlara karşın, anlaşmanın uygulanması hemen hemen iki yıl gecikti. Bu arada da Osmanlı Bankası 100.000 liralık mecidiye için daha, üçüncü bir 1 ve 2 kuruşluk sikkelere çevirme operasyonu yapmak zorunda kaldı.[27]

1898'deki, 200.000 liralık bozuk para darp etme projesi ancak Haziran 1900'de bazı değişikliklerle bir kez daha ele alınabildi. 20, 10 ve 5 paralık darp etme şeklindeki ilk plan, sadece 10 ve 5 paralık sikkeler basma kararıyla biraz değiştirilmişti. Ayrıca, sikkelerin ilk planlandığı gibi gümüşten darp edilmesi halinde boyutlarının çok küçük olacağı anlaşıldığından, gümüş bakır alaşımından darp edilmesine karar verilmişti. Bunların taşraya sokulmasından Osmanlı Bankası sorumlu olacak, ayrıca bankadan, bakır alımı için 100.000 lira avans temin etmesi istenecekti.[28] Operasyonun gecikmesinin muhakkak olduğunu gören ve piyasada bir kez daha 1 ve 2 kuruşluk sikke sıkıntısı yaşandığını saptayan banka, bu kez 50.000 lira tutarında mecidiyenin konversiyonu için bir başvuruda daha bulundu.[29] Ancak buna, Darphane-i Âmire'nin tamamen 5 ve 10 paralık sikkelerin darbıyla meşgul olacağı gerekçesiyle izin verilmedi.[30] Bu arada banka İngiltere'den 16 ton gümüş satışı için almayı başardığı teklifi hükümete iletti.[31] İstenen 144 ton bakıra gelince, onu da Londra'dan sipariş etti. İlk sevkıyat aynı yılın Ekim ayında teslim alındı.[32]

Ancak bir başka gecikme bu projenin gerçekleşmesini 1901 yılına erteledi. Banka kalan sevkıyatın 1901 yılının Ağustos ve Eylül aylarına ertelenmesini sağlamak zorunda kaldı.[33] Dolayısıyla, bozuk paraların darbına fiilen 1902'ye, yani Mahmud Paşa tarafından ilk planın şekillendirilmesinden 3 yıl sonraya kadar başlanmadı. Şubat ayında Darphane-i Âmire, eleman ve işçilerinin maaşlarını ödemek amacıyla, darp edilen paranın yüzde 15'ini nakit avans olarak bankadan istedi.[34] Mart 1902'ye gelindiğinde, 200.000 liranın, 50.000 liralık 5 paralık sikkeden ve 150.000 liralık 10 paralık sikkeden oluşacağı belli oldu.[35]

Darp işi bitince, geriye bir tek bu yeni sikkelerin piyasaya nasıl sokula-

---

[26] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 4 Ekim 1898.
[27] *A.y.*, s. 480, 24 Mayıs 1899.
[28] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, 4 Haziran 1900; CD-PV 009, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 5 Haziran 1900.
[29] OBA, CD-PV 009, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 20 Temmuz 1900.
[30] *A.y.*, s. 85, 31 Temmuz 1900.
[31] *A.y.*, s. 90, 91, 2 ve 3 Ağustos 1900.
[32] *A.y.*, s. 91, 169, 3 Ağustos ve 5 Ekim 1900.
[33] *A.y.*, s. 297, 2 Ocak 1901.
[34] OBA, CD-PV 010, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 27 Şubat 1902.
[35] *A.y.*, s. 246, 4 Mart 1902.

cağı sorunu kalıyordu. Aralık 1902'de Maliye Nezareti taşradaki yetkililere ödemelerinin yüzde 5'ini yeni sikkelerle yapma talimatı vermeyi kararlaştırdı ve bankanın, taşra şubelerine, hükümetin yerel temsilcilerinin emrine verilmek üzere 35.000 liralık 'para'yı göndermesini istedi.[36] Buna ek olarak, bu sikkelerden önemli bir stok oluşturmak isteyen Hazine, bankanın kendisine yapacağı bütün ödemelerde yüzde 10 oranında 5 ve 10 paralık sikke kullanmasını talep etti.[37] Bu önlemlere tepki gösteren ve belki de bu sikkeleri kâr yaparak satma fırsatını kaybedeceği için kızan banka, bu tür yapay enjeksiyon araçlarının ciddi olumsuzluklara yol açabileceği konusunda Maliye Nezaretinin dikkatini çekti.[38] Bankanın tavsiyesine uyan nezaret, "İstanbul'da tedavül eden küçük sikkelerin taşraya ihracını ve satışını sağlamak için" kararını iptal etti.[39] Kanıtlar, bu sikkelerin ihracının kısmi bir başarısızlıkla sonuçlandığını gösteriyor. Mayıs 1903'te Maliye Nezareti hâlâ bankaya, İstanbul piyasasına daha fazla bozuk para sokmanın bir yolu olup olmadığını sormaktaydı. Bankanın izlenimine göre, piyasada yeterli miktarda bozuk para vardı ve böyle bir operasyona girişmeden bir süre daha beklemek daha akıllıca görünüyordu.[40]

Madeni para sisteminin sorunları küsurat sikkelerin ve bozuk paranın az bulunmasıyla sınırlı değildi. Mecidiyelerin tedavülü zaman zaman bankanın bu akışı düzenlemek için girişimlerde bulunmasını veya İmparatorlukta değerlerinin üstünde kullanılıyor olmasından kaynaklanan belirli sorunlara çözüm bulmasını gerektiriyordu. İmparatorlukta parasal işlemlerdeki baş aracı olan bankanın, *de facto* düzenleyici "pompa" statüsünü kazandığını daha önce belirtmiştik. Bu sıfatla gümüş sikkenin değerindeki dalgalanmaları büyük ölçüde kontrol altında tutabiliyor, ayrıca altın ve gümüş arasındaki arbitraj operasyonlarından tatlı kârlar elde edebiliyordu.[41] Dolayısıyla bankanın, denetimi dışında kalabilecek ve altın ve gümüş sikkeler arasında koruduğu hassas dengeleri bozabilecek her etmeni tehlike olarak görmesi normaldi.

Ülkeye sık sık dışarıdan kaçak sokulan sahte gümüş mecidiyelerle ilgili durum buydu.[42] Bu tür kalpazanlık faaliyetlerini cezbeden etmen de orta-

---

[36] OBA, CD-PV 010, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Aralık 1902.

[37] *A.y.*, s. 640, 15 Aralık 1902.

[38] *A.y.*, s. 650, 24 Aralık 1902.

[39] *A.y.*, s. 691, 3 Şubat 1903.

[40] OBA, CD-PV 011, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 25 Mayıs 1903.

[41] Bkz. s. 152-153.

[42] Bkz. s. 145. A. Biliotti sahte sikkelerin bazılarının, bazı üst düzeylerdeki bürokratların işbirliğiyle, bizzat Darphane-i Âmire'de darp edildiğini ileri sürüyor. Böyle bir iddiayı kanıtlamak oldukça güç görünmekle birlikte, eğer durum gerçekten böyleyse, o zaman bu sikkeler sahte değil, 1880 reformunu izleyen gümüş para darpına son verme kararına aykırı bir şekilde,

daydı: Gümüş, yapay olarak, kendi gerçek değerinin çok üstünde bir nominal değerde tutulduğu için, bu fark (yüzyılın ilk on yılında 2:1'in üstüne çıkmıştı) piyasa fiyatından satın alınmış gümüşten yapılan sikkeleri tedavüle sokabilecek kişiye büyük kârlar kazandıracaktı. İmparatorluk, gümüş parasını değerinin üstünde tutarak ya da onu bir tür itibari para haline sokarak gümüşe fiilen bir prim uyguluyor, dolayısıyla da çok cazip bir gümüş sikke piyasası yaratıyordu. Buna karşılık büyük miktarlarda sahte gümüşün piyasaya enjekte edilmesi de tedavüldeki gümüş miktarını artırabilir ve dolayısıyla gümüş sikkelerin nominal değerinin giderek gümüşün piyasa fiyatı düzeyine düşmesine yol açarak Osmanlı "topal" standart sisteminin görece stabilitesini tehlikeye atabilirdi. Ne yazık ki, Biliotti'nin muğlak sözleri dışında, bu olgunun gerçek miktarını anlamamızı ve para sistemi üzerindeki etkisini değerlendirmemizi mümkün kılacak bir şey yok. Yine de bu tür kalpazanlık olaylarının hiç de ender olmadığı ve göründüğü kadarıyla, bu nedenle para sisteminde herhangi bir önemli kriz yaşanmamış olsa da, bankanın bu tür girişimlere karşı hep tetikte olduğu anlaşılıyor. 1900'de Halep şubesi İskenderun limanından ülkeye büyük miktarda sahte mecidiye sokulduğunu öğrenip durumu hemen vilayetin valisine bildirmişti. Bu sorunu çözmenin tek yolunun İskenderun gümrüğüne bir memur koyup gelen bütün paraları titizlikle incelemesi talimatı vermek olduğunu kabul eden vali, bu önlemi almak için gerekli parayı bulamamış ve bu önlemin uygulanmasını bankadan istemek zorunda kalmıştı.[43] Birkaç yıl sonra, benzer bir sorunun Sivas ve Kastamonu şubelerinde yeniden ortaya çıkması, bankanın bu tür olaylara karşı ne kadar büyük önlemler aldığını göstermektedir. Bu iki kentteki şubeler, genel müdürlüğün, veznedarların bilmeden aldıkları 20 ve 5 kuruşluk sahte sikkelerin bedelini veznedarlardan kesme kararından şikâyetçiydi. Bunların gerçeğini sahtesinden ayırmanın imkânsız olduğunu söylüyorlardı. Genel müdürlük bu talepleri kısmen kabul ederek, "bundan böyle sahte paraları, dışarıda darp edilip de tedavülüne izin verilen, dolayısıyla da kabul edilebilecek olanlardan ayırt edebilmelerini sağlamak için" tüm şubelere sahte para örnekleri gönderilmesine karar verdi.[44] Bundan iki yıl kadar sonra sorun hâlâ sürüyordu. Sivas şubesi yerel yetkililer tarafından bankaya yapılan ödemelerde bile sahte mecidiyelere rastlandığını

---

yasadışı yollardan basılmış otantik sikkelerdi. Ayrıca, Bâbıâli'nin 14 Şubat 1887 tarihli genelgesiyle İmparatorluk sınırları içine gümüş sikke ithalinin bütünüyle yasaklandığı da kaydedilmelidir. (G. Young, *age.*, c. V, s. 14).

[43] OBA, CD-PV 009, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 5 Aralık 1900.

[44] OBA, CD-PV 011, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Aralık 1903. Bu cümledeki belirli sahte sikkelerin—zira yurt dışında basılmış sikkeler, olayın tanımı gereği, apaçık bir şekilde sahtedir—kabul edilmek zorunda olunduğu ima ilginçtir. Bu da muhtemelen sahtelerin gerçeklerinden ayrılmasının fiilen imkânsız olmasından kaynaklanmıştır.

bildirdi. Bu nedenle şube, lehimlenmiş ve delik altın liralara uygulanan işlemi burada da uygulayarak, kendisine verilen bütün sahte sikkeleri kesme izni istiyordu.[45]

Sahte gümüş sikke sorununun çözümsüz olduğu açıktı. Devletin, liman ve gümrükleri ve gümüş sikke tedavülünü takip etmedeki güçlükleri göz önüne alındığında, uygulanabilecek tek etkili denetim, bankanın gişelerinde aldığı bazı koruyucu önlemlerle sınırlıydı. Ancak bu duruma rağmen, sahte sikkelerin genel etkisinin göründüğü kadar önemli olmadığı anlaşılıyor. Sahte paraların varlığından sık sık söz edilmekle birlikte, sistemde bunların tedavülüyle bağlantılı herhangi bir önemli destabilizasyon bildirilmemiştir. Ancak insan bu kalp para olgusunun niye geri planda ve marjinal kaldığını açıklamakta güçlük çekiyor. Bu, sahte paraların toplam hacminin sınırlı kalmış olmasından mı kaynaklanıyordu? Yoksa banka ve devletin ilgili bölümleri tarafından alınmış koruyucu önlemler, ne kadar tutarsız ve düzensiz olursa olsun, bunun potansiyel olumsuz etkilerini kabul edilebilir sınırlar içinde tutmakta yeterli mi olmuştu? Yoksa gümüş mecidiyenin kurundaki büyük değişiklikler, kalp sikkelerin para sistemi üzerindeki olumsuz etkilerini, özellikle gümüş paranın değerinin zaman zaman içindeki gümüşün değeri seviyesine kadar düştüğü Anadolu ve Suriye vilayetlerinde, kısmen emebilmiş miydi?

Bu soruların cevabı ancak ileride yapılacak araştırmalardan sonra verilebilir. Burada, madeni para sisteminde, banka tarafından rapor edilmiş, işleyişi en çok bozan değişikliğin Hazine'ye yapılan ödemelerde altın liranın değerinin *de facto* düşürülmesine göz yuman hükümet politikasından kaynaklanmış olduğuna ilişkin ilginç bir olguya işaret etmek yeterlidir. Gerçekten de Nisan 1908'de Dupuis tarafından yazılan ayrıntılı bir rapor, belli başlı idarelerin (Düyun-ı Umumiye ve Tütün Rejisi) bankaya yaptığı toplam ödeme meblağları içindeki gümüş mecidiye oranının son sekiz yıl içinde müthiş bir şekilde düştüğünü göstermişti. 1900-1902'de bu oran yüzde 62-66 arasındayken, 1907'de yüzde 40'ın biraz üstüne kadar düşmüştü.[46] Mecidiyenin ödemelerden böyle önemli ölçüde çekilmesinin nedenlerini araştıran Dupuis, bunun devletin bir süredir vergi ve diğer devlet harçlarının ödemelerinde altın lirayı resmi 100 kuruşluk kurun biraz üstünde bir kurdan alıyor olmasından ileri geldiği sonucuna varmıştı. Bir başka deyişle, hükümet altın lirayı böyle düşük bir kurdan almayı kabul ederek, 1880 reformu hükümleriyle gümüş cinsinden ödemelere getirilmiş primi ortadan kaldırmış oluyordu. Dolayısıyla Osmanlı hazinesi borçluları,

[45] OBA, CD-PV 012, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 16 Haziran 1905.
[46] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Nisan 1908.

ödemelerinde gümüş yerine altın kullanmaya teşvik ediyor, böylelikle de gümüş mecidiye için yaratılmış olan yapay talebi büyük ölçüde azaltıyordu. Dupuis, devamla, 700.000 liralık 20 kuruşluk mecidiye, 1, 2, 5 ve 10 kuruşluk küsurat gümüş sikkeye çevrildiğinden, mecidiyenin hacminin 1892'den beri fiilen en az 700.000 lira azalmış olması koşullarında, bunun daha da anormal bir durum olduğunu söylüyor.[47] Sonuç olarak, piyasada mecidiye sıkıntısı giderek arttığı halde, mecidiyenin değeri düştü. Dupuis'in sözleriyle:

> [Mecidiye'nin], günlük işlemlerdeki sürekli kullanımının yanı sıra, vergilerin ödenmesi ve iş kampanyalarına bağlı özel ihtiyaçlarla ilgili mevsimlik kullanımları vardır. Bazı zamanlarda talebi çok yüksek olan mecidiyenin, bazen de arzı talepten fazla olur ve ortaya çıkan fazlalık kasalarımızda birikmeye başlar.
>
> Yoğun olarak kullanıldığı dönemlerde, 19 kuruşluk mecidiye üzerinden 105 ¼'e çıkar, zira bu sınır içinde resmi kura uymak vergi verenler açısından avantajlı bir durum yaratacaktır. Ama uygulamada gördüğümüz nedir? Kur 107'ye yaklaşır yaklaşmaz taşradaki talep ve değer artışı durur. Bunun nedeni de muhtemelen Hazine tarafından Türk lirası için kabul edilen avantajlı kurlardır.[48]

Banka açısından sonuç, en kârlı işlemlerden birinin, yani düşük kurdan mecidiye alıp, yüksek kurdan satma işleminin sona ermesi oldu. Ancak Dupuis, bu durumun, normal olarak gümüş cinsinden ödeme alan, Maliye Nezareti de dahil bütün diğer idareler açısından da zararlı olduğunu belirtmekteydi. Bu konuda danışılan şubelerin söylediklerinden de hep aynı görüş çıkıyordu: Sivas şubesi dışında hepsi, hükümetin altın cinsinden ödemelere daha elverişli kurlar uygulama politikasını bırakmaya ve 1880'de öngörüldüğü gibi resmi kurları katı bir şekilde yeniden uygulamaya zorlanması gerektiği konusunda fikir birliğine vardılar. Genel müdürlük Maliye Nezaretine doğrudan başvurmaya ve bunu yaparken de Düyun-ı Umumiye ve Reji idarelerinin desteğini istemeye karar verdi.[49]

Ne kadar ilginç olurlarsa olsunlar, bütün bu operasyonları ve müdahaleleri karakterize eden, genellikle rutin nitelikleri veya en azından sistemin 1880 reformuyla konmuş çerçevenin içinde işlemesiyle yakından bağlantılı olmalarıydı. Ancak bu dönem içinde bir önemli parasal operasyon vardı ki,

---

[47] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Nisan 1908. Dupuis, ayrıca, bu çevirme operasyonları gümüş para stokunun içinde kalmış olsa da, küsurat sikkelerin bu tür ödemelerde 20 kuruşluk sikkeyi ikame edebileceğini düşünmenin yanlış olduğunu da belirtmiştir. Anlattığına göre, tam tersine, gümüş mecidiye talebinin, kullanımları tamamen farklı olan küçük sikkelerle karşılanmasına imkân yoktu.

[48] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Nisan 1908.

[49] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 18 Haziran 1908.

sonunda başarıyla uygulanamamış da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki parasal reformun en ilgi çekici bölümlerinden biri oldu. Bu operasyon, Hicaz ve Yemen'de tedavül eden Avusturya talerinin tedavülden kaldırılarak yerine "ulusal" gümüş mecidiyenin geçirilmesiyle ilgiliydi.

Daha önce de belirtildiği gibi,[50] Doğu Akdeniz bölgesinde 18. yüzyıl sonundan beri tedavül eden ve genellikle Maria Theresa taleri olarak bilinen Avusturya taleri, Osmanlı devletinin kendi topraklarında kendi parasının kullanılmasını dayatma konusundaki yetersizliğinin en iyi örneği haline gelmişti. Arap yarımadasının büyük bir kısmında yerli halk bu güzel gümüş sikke dışında bir para kullanmıyordu. O kadar ki, yabancı ve Osmanlı gözlemciler sadece bu paranın tedavülünün gerçek bir ekonomik rasyonaliteden değil de psikolojik bir tutkudan kaynaklandığı sonucuna varmaktaydılar.[51]

Devletin bu konudaki tavrı açıktı: Nasıl mağşuş sikkelerin ve diğer yabancı sikkelerin tedavülden çekilip, yerine Osmanlı parası konması gerekiyorsa, taler de, ekonomik ihtiyaçlar kadar İmparatorluğun en uzak bölgelerinden birinde devlet egemenliğinin bir simgesini dayatma isteğinin zorladığı, modern ve birleşik bir sistemin gereklerine boyun eğmek zorundaydı. 1880 reformunun ardından, 25 Ocak 1883 tarihli bir hükümet genelgesi yabancı sikkelerin İmparatorluk topraklarında tedavülünü yasaklamıştı.[52] Bunu söylemek, yapmaktan kolaydı! Haziran 1894'te bir başka genelge bu niyetleri, yabancı sikkelerin inatla direndiği acı gerçeğinin yarattığı koşullara uyduruyor ve Hicaz, Yemen, Bağdat, Basra, Musul, Berberi ülkesindeki Trablus ve Bingazi'de ihracat vergilerinin ödenmesinde yabancı sikkelerin kabul edileceğini belirtiyordu. Talere gelince, bu sikkeler daha sonra geldikleri yere geri yollanacaktı.[53]

Talerin tedavülünü yasaklayan bu idari önlemlerin yanı sıra, taleri kaldırıp yerine mecidiyeyi geçirmek konusundaki ilk organize çaba, 1897'de Hazine, Rüsumat İdaresi ve Osmanlı Bankası'nın ortak girişimiyle yapılmış gibi görünüyor. Ancak, elimizde bu operasyonun nasıl gerçekleştirildiğine ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Elimizdeki tek bilgi bu girişimin tam bir başarısızlıkla sonuçlandığını ve üç ortağın ciddi kayıplara uğradığını göstermektedir. Daha da kötüsü, anlaşıldığı kadarıyla Maliye Nezareti operasyon sırasında uğranan zarardan Hazine ve Rüsumat İdaresinin payına düşen 1.864 lirayı üstlenmeyi kabul etmiyordu. Maliye Nezareti bu tavrını, kendisinin resmen desteklememiş olduğu bir operasyonda Hazinenin so-

[50] Bkz. s.148-149.
[51] Bkz. s. 149'daki alıntı.
[52] G. Young, *age.*, c. V, s. 13.
[53] *Age.*, s. 14.

rumluluk yüklenemeyeceği savıyla açıklamaktaydı. Bu tavır karşısında öfkelenen Osmanlı Bankası, durumu, bu operasyonda Osmanlı hükümetinin çıkarına hareket etmekten başka bir amacı olmadığı şeklinde protesto etmeye karar verdi. Operasyonun başarısızlığının ve uğranılan zararların nedeninin gümüşün değerinin düşmesi olduğunu ileri sürerek, hükümeti, gümüşün piyasa değerinde böyle bir eğilim bulunduğu konusunda defalarca uyarmış olduğunu ayrıca vurguladı.[54]

Bu ilk başarısızlığa karşın, projeden vazgeçilmedi ve sadece birkaç ay sonra bankadaki hükümet nazırı Mazhar Bey, Gustave Wülfing ile temasa geçerek bankanın Yemen'deki talerlerin piyasadan çekilip ikamesi için yapılacak benzer bir operasyonda hükümetle bir kez daha işbirliği yapmayı kabul edip etmeyeceğini sordu. Wülfing, bankanın ilke olarak bunu kabul edeceği, fakat önce, eski operasyonun hesaplarının kapatılmasına ilişkin anlaşmazlığın tatmin edici bir şekilde çözüme bağlanmasının gerekli olduğu şeklinde ihtiyatlı bir cevap verdi.[55] Bu tedbirli yaklaşıma rağmen, bankanın tavrı genel olarak olumluydu. Temmuz 1898'de genel müdürlük, Paris ve Londra komitelerine başvurarak bu amaçla kullanılmak üzere 120.000 lira tahsis etmek için yetki istemişti.[56] Cevap olumluydu.[57] Ancak bu konuda 1899 baharına kadar somut bir adım atılmadı. 6 Mart 1899'da yapılan bir toplantıda, banka genel müdürlüğü böyle bir projede kullanılacak yöntemleri ciddi olarak ele almaya ve hükümetle birlikte böyle bir operasyona girişmek için Paris ve Londra komitelerinden yetki istemeye karar verdi.[58] Bunu izleyen rapor ve yazışmalar, sorunun boyutlarını ve böylesine önemli bir parasal reformun gerçekleştirilmesinde karşılaşılan güçlükleri daha kesin bir şekilde değerlendirme imkânı vermektedir.

İmparatorluğun bu uzak bölgelerindeki parasal durum gerçekten de epey istisnaiydi. Yerli ahalinin taler dışında para kullanmayı reddetmesinin yanı sıra, Osmanlı devletinin bu paranın kuruna yapmış olduğu sürekli müdahaleler, talerin Osmanlı parası karşısındaki değerini önemli ölçüde düşürmüştü. Yani devlet, kurları manipüle ederek talerin kısmen tedavülden kaldırma işlemini zaten başlatmıştı. Bunun da yerel halk açısından korkunç sonuçları olmuştu. Başlangıçta taler, çok basit bir nedenle mecidiyeden daha yüksek bir kura sahipti. Zira talerdeki gümüş miktarı mecidiyedekin-

[54] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 18 Eylül 1897.
[55] OBA, CD-PV 006, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 18 Aralık 1897.
[56] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, 14 Temmuz 1898.
[57] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, 16 Temmuz 1898.
[58] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 6 ve 9 Mart 1899.

den daha yüksekti: ‰ 830 ayarlı Osmanlı gümüş sikkesindeki 24 gram gümüşe karşılık,[59] ‰ 833 ayarlı talerde 28 gram gümüş vardı.[60] Bu nedenle iki para biriminin paritesi bir talere 1.17 mecidiye civarındaydı. Gerçekten de 1889'da talerin kuru 22 kuruş olarak saptanmıştı. Bu da mecidiyenin 19 kuruş olarak devalüe edilmesinin ardından iki para arasındaki gerçek pariteye tam olarak uyuyordu. Ancak bu kur keyfî bir şekilde 1892'de 16 kuruşa, 1895'te de 12 kuruşa indirilmişti. Bu açıkça talerin değerinin devlet tarafından, neredeyse bu para biriminin resmen tedavülden kaldırılması anlamına gelecek şekilde düşürülmesi demekti. Zira talerin kuru, sikkenin yüzyılın sonunda yaklaşık 10.5 kuruş olan maden değeri düzeyine indirilmiş oluyordu.

Bu, somut olarak, devletin taler hamillerini, en azından devlet daireleriyle veya taler alırken resmi kurları uygulayan kurum ve idareler ile yaptıkları işlemler açısından bir tür yoksullaşmaya zorlaması anlamına geliyordu. Yani devlete, maden olarak değeri, 19 kuruşluk Osmanlı mecidiyesininkinden biraz fazla olan taler cinsinden ödeme yapmak isteyenler, bu parayı ancak yarı değerinin biraz üstünde bir değerden kullanabiliyorlardı. Ayrıca devlet bu şekilde 12 kuruşluk kurdan toparlanan meblağı, altına çevirmek istediği zaman, yaklaşık yüzde 22 zarara uğruyordu. Bu karmakarışık durum herkesin, ve en çok ve öncelikle de nakit stokları keyfi biçimde, hemen hemen yüzde 50 azalmış olan yerel nüfusun, ama aynı zamanda da, yaklaşık olarak piyasa fiyatına aldığı talerleri yüzde 20'den fazla prim ödemeden altına çeviremeyen devletin zararınaydı. Meselenin bu en son belirtilen yönü karşısında, hükümet taleri yeniden devalüe edip bu kez 10 kuruşa indirmeyi düşündü. Böylelikle taler gerçekten tedavülden kaldırılmış olacaktı. Böyle bir çözüm, halkın uğratıldığı büyük zararla yetinmeyen devletin, kendi uğradığı kayıpları, yerli taler hamillerinin sırtındaki yükü daha da ağırlaştırarak hafifletmeye çalıştığı anlamına gelecekti. Ancak hükümet bu çözümün siyasi bakımdan fazlaca riskli olduğunu, "otoritesinin çok sağlam zemine oturmadığı bir ülkede yeni yeni komplikasyonlara davetiye çıkaracağını" anlamakta gecikmedi. Dolayısıyla sorunu daha "normal" yollarla, yani taleri tedavülden çekip yerine mecidiyeyi geçirerek çözmeye çalışma

---

[59] Tam olarak 24,054 gram. Bu da ‰ 830 ayar olduğuna göre, 19,965 gram saf gümüş veriyordu (Pamuk, "Money in the Ottoman Empire," s. 980, dipnot 68).

[60] Tam olarak, ‰ 833 ayarda 28.05 gram olduğuna göre içerdiği gümüş 23.37 gramdı (Charles Carrière, "Réflexions sur le problème des monnaies et des métaux précieux en Méditerranée orientale, au XVIIIe siècle," *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens [XVIe - XIXe siècles]. Actes des journées d'études. Bendor 25-26 avril 1975*, Nice, 1976, s. 4-6; Horace Doursther, *Dictionnaire universel des poids et mesures anciens et modernes*, Brüksel, 1840; Hercule Cavalli, *Tableaux comparatifs des mesures, poids et monnaies modernes et anciens*, Paris, 1874).

kararı alındı.

Hükümetin planı basitti. Osmanlı kuruşu bu taşra vilayetlerinde tedavül hakkına sahip tek para olarak dayatılacak ve bu karar dışarıdan her türlü gümüş para getirilmesi yasağı çok sıkı bir şekilde uygulanarak pekiştirilecekti. Hükümet daha sonra altı aylık bir süre verecek ve bu süre içinde taleri 12 kuruş kurundan alacak, bu sürenin bitiminden itibaren de her türlü yabancı sikkenin ve özellikle de talerin tedavülü kesinlikle yasaklanacaktı. Bu şekilde toplanan talerler Darphane-i Âmire'ye yollanacak ve orada eritilerek mecidiye haline getirilecekti.

Osmanlı Bankası'nın etkili desteği ve katılımı olmadan bu projenin gerçekleştirilmesi imkânsızdı. Hükümet, bölgedeki on beş acentası, muamelelerin yürütülmesi sırasında çok yararlı olabilecek Société du Tombac (Tömbeki Şirketi)[61] ile görüşmeleri başlatmıştı bile. Ancak Tömbeki Şirketi bu iş için gerekli mali kaynaklara sahip değildi. Dolayısıyla hükümet, Osmanlı Bankası'nın devreye girmesini, tedavülden çekilen talerleri alıp, 5:3 oranı üzerinden mecidiye ile ikame etmesini istiyordu.

Osmanlı Bankası bu proje konusunda epeyce istekliydi. İmparatorluğun devlet bankası olarak, başlıca endişesi operasyonun ülkenin para sistemi ve ekonomik konjonktürü üzerinde bozucu bir etkide bulunmamasını sağlamaktı. Bu açıdan, para sisteminin birliğinin sağlanmasına ve bu marjinal taşra vilayetlerinin entegrasyonuna yönelik bu önemli adımın sadece olumlu bir etkisi olabileceği açıktı. Biraz kuşku yaratan tek husus, bu operasyonun İmparatorlukta tedavül eden gümüş mecidiye hacminde önemli bir artışa yol açacak olmasıydı. Ancak bu yeni sikkelerin zaten var olan gümüş para stoğunu ikame edecek olması ve talebi yüksek olan 10 kuruşluk yarım mecidiyeler şeklinde darp edildikleri takdirde, madeni paraların İmparatorluk içinde yeniden dağılımına olumlu bir katkıda bile bulunabilecek olması bu riski hafifletiyordu.

Bankanın ticari konumu açısından bakıldığında, bu operasyondan elde edilebilecek kâr daha da cazipti. Tedavülden çekilip eritilen her talerden, bir mecidiyeden biraz daha fazla elde edilecekti. Bu, kabaca, 12 kuruştan alınan her talerin, darphanede 20 kuruştan tedavül eden bir mecidiye şeklinde yeniden darp edilebileceği anlamına geliyordu. Bu 8 kuruşluk fark

---

[61] Société du Tombac ya da Tömbeki Şirketi, nargilelerde kullanılan İran tömbekisi ithal etme ve satma münhasır imtiyazını—imtiyaz sahibi Kont Zoghcb idi—işletmek amacıyla 1891 yılında kurulmuştu. 5.000.000 frank olan kuruluş sermayesi 1896'da 12.500.000 franka çıkarılmıştı. Bu sırada şirket hisselerinin hemen hemen beşte üçü Osmanlı Bankası'nın elindeydi. Şirket 1895 krizi sırasında ciddi biçimde zarar etti; Osmanlı Bankası'na olan borçları hisseye çevrilince bankanın şirkettcki payı sermayenin beşte dördünün üstüne çıktı (A. Autheman, *age.*, s. 103-104; A. Biliotti, *age.*, s. 329).

brüt kârdı, nakliye ve darp masrafları çıkartıldıktan sonra, taler başına en az 4,5 kuruş net kâr bırakacaktı.[62] Yemen ve Hicaz'daki toplam taler miktarı bilinmiyordu, fakat makul bir tahminle bu rakam 3,5 milyon sikke civarındaydı. Biraz emniyet payı bırakıp, yastık altında saklanan ve muhtemelen Osmanlı parasına çevrilmeyecek çok miktarda sikkeyi de göz önüne alan banka, hesaplarını en aşağı 1,5 milyon taler üzerinden yapıyordu. Bu takdirde, net kârın 60.000 liranın üstüne çıkması beklenebilirdi, bu da gerçekten çok büyük bir meblağdı.

Bu operasyon oldukça basit bir şekilde yürütülecekti. Banka yerli halktan talerlerin toplanmasını Tömbeki Şirketi'nin acentalar şebekesi vasıtasıyla yapacaktı. Banka, en güvenilir elemanlarından ikisini 100.000 mecidiyelik bir stok ile Cidde ve Hudeyde'ye gönderecekti. Bu mecidiyeler, gelen talerler karşılığında, peyderpey Tömbeki Şirketi temsilcilerine verilecek, talerler de mecidiye şeklinde yeniden darp edilmek üzere İstanbul'a sevk edilecekti. Bankaya göre bu operasyondaki tek risk, esas itibarıyla bu iki elemanı Arabistan'a gönderme ve sikkelerin nakliye masraflarından ibaretti. İncelenmesi gereken son bir nokta da kârın, ilgili üç taraf, yani banka, Tömbeki Şirketi ve hükümet arasında nasıl paylaşılacağı idi. Hükümet kendi payını operasyonla ilgili iki vilayetin idarelerine bırakmak niyetindeydi.[63]

Proje her bakımdan cazip görünüyordu. Hükümet bunu Kızıldeniz bölgesindeki Osmanlı topraklarında yapılması düşünülen reformlar için önemli bir başlangıç noktası olarak görüyordu. Bu nedenle Londra ve Paris komitelerine ayrıntılı bir rapor yazılarak planlanan operasyonlar için onay istendi. Ancak Londra komitesi İstanbul'a bir cevap yazarak projenin belirli yönleriyle ilgili ek bilgi istedi. Komite önce bölgeye gönderilecek mecidiyelerin güvenliği ve korunmasıyla ilgili birtakım kuşkular ifade etti. Genel müdürlük bu konuda gerekli önlemlerin rahatlıkla alınabileceğinden emindi. Sikkelerin teslim edileceği iki görevli, yanlarında yeterli sayıda kasa götürecekti. Ayrıca hükümet bu iki görevliye ve açacakları geçici bürolara, banka şubelerinde olduğu gibi silahlı personel verecekti. Komitenin gündeme getirdiği ikinci nokta çok daha temel bir konuyla ilgiliydi: Londra komitesi operasyonun gerçekten başarıya ulaşıp ulaşamayacağını ve özellikle de bu zorunlu tedavül yüzünden önemli kayıplara uğrayacak yerli ahali tarafından benimsenip benimsenmeyeceğini merak ediyordu. Genel müdürlük, bu konuda da, operasyonun kusursuz ve yerli ahalinin nispeten

[62] Tam brüt kâr biraz daha fazlaydı (yaklaşık olarak 9.36 kuruş) çünkü talerin içerdiği gümüş mecidiyeninkinin 1, 17 katıydı.

[63] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, 9 Mart 1899.

yararına olduğuna emindi:

> Operasyonun başarısı ve halk tarafından desteklenmesi konusuna gelince, birkaç yıl öncc Arabistan'a komşu Bağdat ve Basra vilayetlerinde cesaret verici bir tecrübe yürütüldü. Yerli halk günlük işlemlerde istikrarı sağlayan bir para biriminin kullanılmasının getireceği önemli avantajları kısa zamanda anladı ve ellerindeki yabancı sikkeleri Osmanlı sikkesine çevirmeye koştu.
>
> Size sunduğumuz projede, talerlerin tedavülden çekilmesi otomatik bir biçimde yapılmakta, hükümet daireleri belirli bir süre zarfında bu parayı almaya devam etmektedir. Piyasadan toplanan bu talerler yeniden tedavüle sokulmamakta, hükümetin ödemelerini yaparken kullandığı küçük ve büyük mecidiyeler ile ikame edilmektedir. Bir başka deyişle, yerli halka talerlerini mecidiyeye veya altına çevirme konusunda doğrudan bir baskı yapılmamaktadır; operasyon, hükümet daireleri kanalıyla, yerel düzeyde huzursuzluklara yol açmadan dolaylı yollardan ve tedricen yapılmaktadır.
>
> Mutlak değer açısından bakılacak olursa, operasyonun yerli halkın aleyhine gibi göründüğü açıktır; zira sizin de haklı olarak belirttiğiniz gibi, taler cinsinden 140 gram gümüş verip, mecidiye cinsinden sadece 72 gram gümüş almak zorunda kalacaklardır. Ancak iki para aynı tedavül hakkına sahip değildir. Maden olarak gerçek değeri daha düşük de olsa, mecidiye, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 19 kuruş etmekte, oysa taler, o da sadece Kızıldeniz bölgesinde 12 kuruş etmekte, İmparatorluğun başka hiç bir vilayetinde bu değerden bile kabul edilmemektedir.
>
> Yani itibari niteliği, İmparatorluğun tüm bölgelerinde sahip olduğu tedavül hakkı ve hem hükümet hem de piyasa tarafından az çok sabit bir geleneksel kur üzerinden kabul edilen mecidiye talerden çok daha yüksek değere sahiptir. Her ne olursa olsun, taler hamilleri, bu paranın mevcut kurunu yüzde 22 yükselten bir önlemden kâr sağlama yolunu tutmaya ikna olacaklardır. Gerçekten de, şu anda bir altın Türk lirası almak için 11 taler ödemeleri gerekiyor. İleride, bir altın Türk lirası almak için yaklaşık 5 ½ mecidiye vermeleri gerekecek ve bu 5 ½ mecidiyeyi de sadece 9 talere almış olacaklar.[64]

Son olarak, Londra komitesinin bu bölgelerle Hindistan ve İran arasındaki ticaretin bu durumdan etkilenmesi endişesini cevaplandıran genel müdürlük, bu ticaretin finansmanının çoğunun Marsilya veya Londra üzerine yazılmış çekler ve zaman zaman da altın sevkıyatı gerçekleştiren Aden'deki ticarethaneler aracılığıyla gerçekleştirildiğini belirtiyordu. Bu durumda sabit bir kurdan altına çevrilebilen bir gümüş para Hindistan'la ticari ilişkilerin ancak daha kolaylaşmasına ve gelişmesine yol açabilirdi.[65]

Genel müdürlüğün söyledikleri yeterince ikna edici olmalı ki, komiteler sonunda projeyi onayladı. Böylece Tömbeki Şirketi genel müdürü Grand-

[64] OBA, CD-CLCA 004, İdare meclisi, Londra komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, s. 288-291, Auboyneau'dan Barry'ye, 29 Mart 1899.

[65] *Ay.*

jean ile somut müzakereye oturmak mümkün olabildi.[66] Bunu izleyen ay boyunca, banka, şirket ve hükümet operasyonun ne tarzda yapılacağını tartıştı. Bu görüşmelerin ardından, mecidiyelerin her on beş günde bir Hudeyde seferi yapan Mahsuse denizcilik şirketine ait buharlı gemiye yüklenmesi kararlaştırıldı. Geminin Hudeyde'ye varması iki hafta sürüyor, oradan da Aden'e gidiyordu. Üç-dört gün sonra Hudeyde'ye geri dönüyor ve kısa bir moladan sonra, İstanbul'a doğru hareket ediyor, yolda da Cidde'ye uğruyordu. Dolayısıyla geminin bir turu esnasında hem mecidiyeleri Arabistan'a göndermek, hem de talerleri İstanbul'a nakletmek mümkün olacaktı. Banka, Cidde ve Hudeyde'de bu değişim işlemini kendi temsilcileri vasıtasıyla yürütecek, Tömbeki Şirketi'nin temsilciliklerinin bulunduğu diğer on üç kentte işi onlara bırakacaktı. Bu kentlerde toplanan talerler Hudeyde ve Cidde'ye gönderilecek, buradan da talerlerin karşılığı kadar Tömbeki Şirketi bürolarına sevk edilecekti. Ayrıca, banka temsilcilerinin İstanbul üzerine çekilmiş mecidiye cinsinden ödenecek poliçeler satmasına izin verilerek bu işlem için gerekli mecidiye miktarı önemli ölçüde azaltılabilirdi. Bu takdirde operasyonu başlatmak için ilk olarak 20-30.000 liralık mecidiye sevkıyatı yapılması yeterliydi. Banka temsilcileri daha sonra ihtiyaç doğdukça genel müdürlüğün ek sevkıyatta bulunmasını isteyebilirlerdi. Son olarak da, ilgili tarafların hisseleri hususunda bir anlaşmaya varıldı. Hükümetin hissesi yüzde 33 olacaktı—hükümet bu payını Yemen ve Hicaz vilayetlerinin idarelerine bırakıyordu; Tömbeki Şirketi'ne, değişim operasyonundaki aktif katılımı takdir edilerek yüzde 36 hisse verilecekti. Kalan yüzde 31 Osmanlı Bankası'nın oluyor, avans olarak verilen tüm meblağlara uygulanan yılda yüzde 7 oranında faiz de buna ekleniyordu.[67]

Bütün bu çabalara karşın, proje tam bir yıl rafa kaldırıldı. Mayıs 1900'de, Tömbeki Şirketi genel müdürü Grandjean, bankaya biraz değiştirilmiş bir proje önerisi getirdi.[68] Bu yeni öneriye göre, Tömbeki Şirketi, 200.000 liraya kadar olan finansman da dahil, bütün operasyonu üstleniyordu. Buna karşılık, hükümet operasyon için gerekli görülen iki yıllık sürede yüzde 7 oranında uygulanacak faizin karşılığı olarak 28.000 lira avans çıkartmayı, nakliye ve değişim harcamalarını karşılamak üzere yüzde 16 komisyon ödemeyi taahhüt edecekti. Şirket bu harcamaların yüzde 6'yı aşmayacağını hesaplıyordu; demek ki komisyon yüzde 10 net kâr bırakacaktı. Tedavülden çekilen talerler İstanbul'a sevk edilecek, burada da mecidiye olarak yeniden darp edilecekti. Hükümet talerlerin temsil ettiği

[66] OBA, CD-PV 007, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 19 Nisan 1899.

[67] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, 4 Mayıs 1899.

[68] OBA, CD-PV 008, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 10 Mayıs 1900.

toplam değerden fazlasını darp etmemeyi taahhüt ediyordu. Dolayısıyla, bu çevirme işlemi sonunda ortaya çıkacak gümüş fazlası, hükümet adına külçe olarak satılabilecekti. Banka ile şirket arasındaki bir önceki anlaşmaya göndermeyapan Grandjean, bankanın operasyona yüzde 31'lik hisseyle katılmasını önerdi. Tahminlerine göre, faizler dışındaki toplam kâr 60.000 lirayı bulacaktı. Hevesinin bir önceki yıla göre azaldığı belli olan banka genel müdürlüğü, onay için komitelere başvurdu.[69]

Maliye Nazırı Reşad Bey ile yapılan görüşmelerden sonra, bankanın operasyona katılması hükümet tarafından resmen talep edildi. Üstelik nazır, ısrarla bankanın bu amaçla Cidde ve Hudeyde'de şube açmasını istedi.[70] Fikir aslında Hicaz valisinden çıkmıştı. Vali ayrıca bir yıllık süre içinde resmi taler kurunu 12 kuruştan 10 kuruşa düşürmek de istiyordu. Genel müdürlük bu öneriye sert tepki göstererek, valiye sikkenin maden olarak değerinin 11 kuruş 7 para olduğunu hatırlattı ve "hükümetin bu sorunlu bölgede halkı maden değeri $11\frac{7}{40}$ kuruş olan bir sikkeyi 10 kuruştan vermeye zorlayacak kadar güçlü olup olmadığını" sordu. Vali bu soruya olumlu cevap verdiği ve hükümet açılacak yeni şubelerin her birine yılda 2.500£ sübvansiyon vermeyi vaat ettiği halde genel müdürlüğün coşkusunun söndüğü açıktı. Ellerinde bu iki limanın ticari ve ekonomik açılardan gelişeceğini bildiren bir İngiliz elçilik raporu bulunduğu ve sübvansiyonların bu iki şubenin masraflarını rahatlıkla karşılayacağı belirtildiği halde, banka yöneticileri projeye büyük bir kuşkuyla bakmaktan kendilerini alamıyorlardı.[71] Ancak, komitelere de söyledikleri gibi, "bir devlet bankası olarak, bu kadar önemli bir konuda, özellikle de, hükümete yardım ederek kurumumuza çıkar sağlama şansımızın olduğu koşullarda, hükümeti desteklemeyi reddetmenin mümkün olmadığı kanaatinde" idiler.[72]

Hemen hemen üç yıl süren bütün bu hazırlıklara karşın, projeye hiç başlanmamış olması çok çarpıcıdır. Konu, bankanın toplantı tutanaklarından ve yazışmalarından hemen hemen tamamen çıkmıştır. Son tekliften dört ya da beş yıl sonra yazan Young, Yemen ve Hicaz'da tedavülde hâlâ 4 milyon taler bulunduğunu ve diğer bütün sikkelerin, Hazine'ye yapılan vergi ödemeleri de dahil olmak üzere kullanım dışı kaldığını kaydediyordu.[73] Dört yıl sonra Biliotti hâlâ talerden bölgenin temel para birimi olarak söz

---

[69] OBA, CD-PV 008, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 16 Mayıs 1900.

[70] OBA, CD-PV 009, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 12 Haziran 1900.

[71] Adı geçen iki kentteki şubeler 1911 (Hudeyde) ve 1912'de (Cidde) açılacaktı (A. Autheman, *age.*, s. 275).

[72] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, 14 Haziran 1900.

[73] G. Young, *age.*, s. 13-14.

ediyor, tedavüldeki miktarın yaklaşık 4 milyon sikke olduğunu doğruluyordu. Meydana gelen tek değişiklik, eskiden bu paranın mecidiyeye göre kurunu maden değerinin az üstünde sabitlemeye çalışan hükümetin artık taleri gümüşün piyasa fiyatına göre dalgalanan kur üzerinden almasıydı. Yani, taleri tedavülden çekme çabasından vazgeçen Osmanlı hükümeti sonunda, tedavülden kaldırma ile kabul etme arasında garip bir uzlaşmaya giderek, sikkenin gerçek maden değeri üzerinden tedavülüne izin verme çözümüne başvurmuştu.[74] Sonunda bu sikkelerin bir kısmı Osmanlı gümüş sikkelerine çevrildi;[75] 1912'de, hâlâ Yemen'de taler tedavülü meselesinden söz ediliyor, fakat bunları tedavülden çekme yönünde en küçük bir çaba belirtisi görülmüyordu.[76] Dolayısıyla, anlaşılan o ki, İkinci Dünya Savaşı'na kadar bölgede bu paraya rastlanmasının da gösterdiği gibi, taler yirminci yüzyılın ilk on yıllarında hâlâ vardı. 1938 yılında Londra'ya sığınan Etyopya kralının kişisel hazinesinde büyük miktarlarda taler bulunmaktaydı.[77]

---

[74] A. Biliotti, *age.*, s. 108-109.

[75] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Nisan 1908. Bu raporda "saptanan fahiş kurların Hicaz'da 350.000 liralık Maria Thercsa talerini tedavülden çıkardığından ve bunların hükümet tarafından sevk edilen hemen hemen aynı tutarda büyük mecidiyelerle ikame edildiğinden" söz ediliyordu. Bu açıklama olduğu gibi kabul edilirse, talerin 10 kuruştan işlem gördüğü göz önünde tutulduğunda, 350.000 lira 3,5 milyon taler, yani talerin tahmini tedavülünün hemen hemen tamamı demekti. Hükümetin bu miktarda taleri gerçekten tedavülden çekmeyi başarmış olması pek muhtemel görünmüyor. 350.000 lira olarak ifade edilen meblağın aslında 350.000 taler, yani tedavülün yalnızca onda biri olması akla daha uygun görünüyor.

[76] OBA, CA-PV 001, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 9 Temmuz 1912.

[77] Charles Carrière ve Marcel Courdurié, "Un sophisme économique. Marseille s'enrichit en achetant plus qu'elle ne vend (Réflexions sur les mécanismes commerciaux levantins au XVIIIe siècle)", *Histoire Économie et Société*, 1984, s. 30.

1. Marki Alexandre de Ploœuc, genel müdür, 1863-1868 (OBA, PHINP 005)

2. Sir Edgar Vincent, genel müdür, 1890-1897 (OBA, PHINP 017)

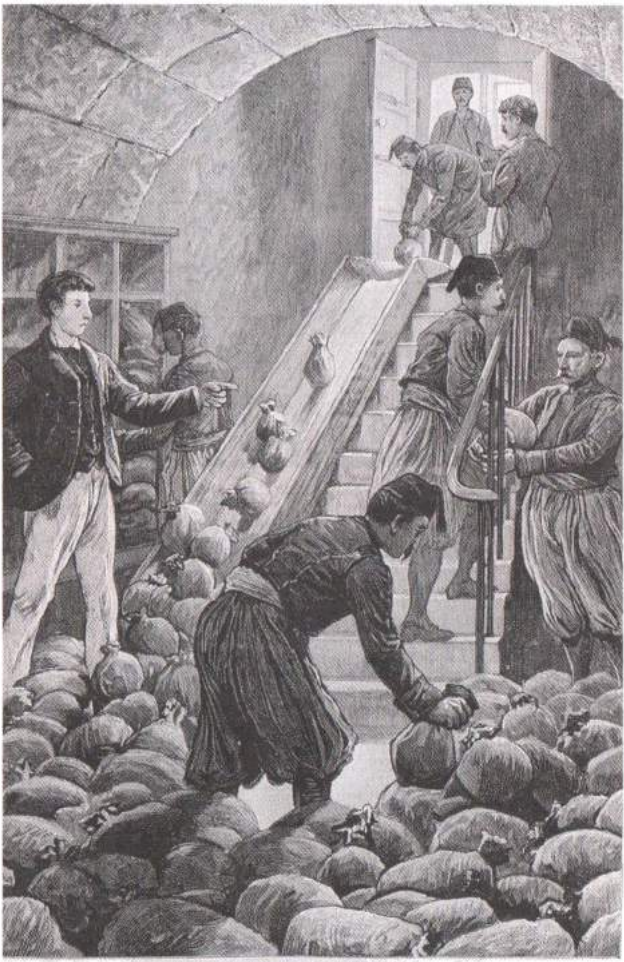

3. "Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin gümüş mahzeni," *The Graphic*, 27 Kasım 1886 (OBA, IMHIST 018)

4. "Yıllık kupon ödeme günü, Bank-ı Osmanî-i Şahane İstanbul şubesi," *The Graphic*, 27 Kasım 1886 (OBA, IMHIST 016)

5. "Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin danışma gişesi," *The Graphic*, 27 Kasım 1886 (OBA, IMHIST 017)

The Bank shifted its gold, amounting to over one-and-a-half million Eras—a weight of ... its seven tons—to the new premises. Transport-waggons of the Tramway Company were employed for the purpose, attended by a strong guard of gendarmes and police.

TRANSFERRING THE SPECIE FROM THE OLD BANK TO THE NEW

6. "Eski bankadan yenisine altın nakli," *The Graphic*, Haziran 1892 (OBA, IMHIST 076)

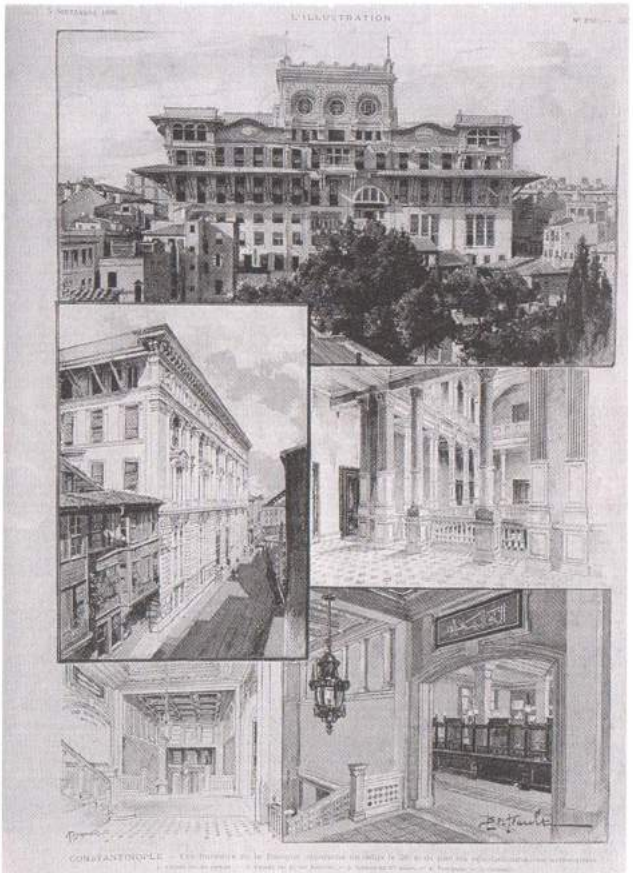

7. Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkez binası, *L'Illustration*, 5 Eylül 1896 (yazarın koleksiyonu)

8. Genel Müdürlük binasının ön cephesi, 1960 civarı (OBA, IMHIST 007F)

9. Merkez şube elemanları, 1893 (OBA, IMHAL 001)

10. "Osmanlılıkla en az münâbeseti olan bir kurum," Cem'in karikatürü, *"Djem"*. *Revue politique, humoristique et satirique illustrée.* 10 Kasım 1910
(Laurent Mallet kolleksiyonu)

11.Selanik şubesinin bombalanması sonrası görünüm, 1903 (OBA, IMHTHE 002)

12. Osmanlı Bankası Selanik şubesi, 1930 (OBA, IMHTHE 001)

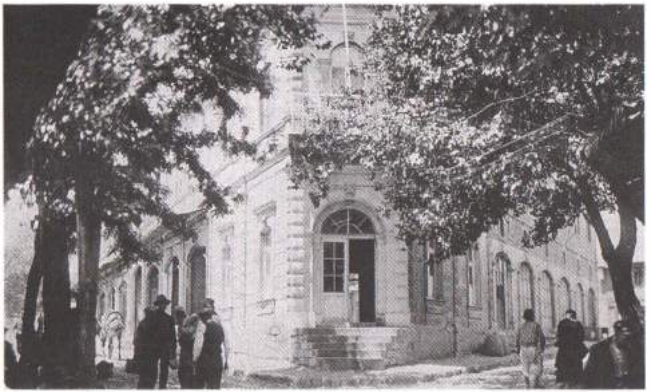

13. Osmanlı Bankası Uşak şubesi, 1930 (OBA, IMHAL 002)

14. Osmanlı Bankası Bursa şubesi, 1940 civarı (OBA, IMHBUR 005)

15. İzmir şubesi personeli, 1895 (OBA, PHAL 004)

16. Sclanik şubesi personeli, 1895 (OBA, PHAL 004)

17. Bağdat şubesi personeli, 1895 (OBA, PHAL 004)

18. Larnaka şubesi personeli, 1895 (OBA, PHAL 004)

19. Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi'nin esham ve tahvilat emanet fişi, 1907 (OBA, OFTC 0199)

20. Şantöz Dudu Kohen'in esham ve tahvilat emanet fişi, 1907 (OBA, OFTC 0283)

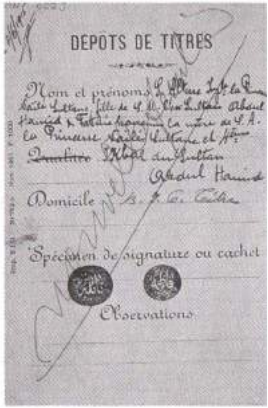

21. Şehzade Mehmed Vahdeddin Efendi'nin harem ağalarından Anber Enver bin Abdullah'ın esham ve tahvilat emanet fişi, 1918 (OBA, OFTE 0128)

22. Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naile Sultan'ın ve annesi Dördüncü Kadınefendi Fatma Kadıefendi'nin esham ve tahvilat emanet fişi, 1915 (OBA, OFTH 0023)

23. "Bank-ı Osmanî-i Şahane kavası Abdullah Osman, (OBA, PHIN 0014)

24. Nirner Mustafa Rıdvan, Kudüs şubesinde Filistinli Müslüman odacı 1922 civarı (OBA, PHIN 0036)

25. Henri Bonapace, Avusturya tebaası, Edirne şubesi müdürü, 1912 (OBA, PHIN 0865)

26. Merkez şube muamelat servisinde memur Yorgo Akindinos, Rum Ortodoks Osmanlı tebaası, 1912 (OBA, PHIN 0532)

27. Merkez şube esham ve tahvilat servisinde memur Mehmed Rauf Bey, Türk vatandaşı, 1923 (OBA, PHIN 0277)

28. Pera şubesinde memur İbrahim Naci Bey, Türk vatandaşı, 1924 (OBA, PHIN 0198)

29. Merkez şube muhasebe memuru Aleksandr Açikyan, Ermeni vatandaşı, 1920 (OBA, PHIN 0490)

30. Mevhibe Celaleddin Hanım, Sultan Abdülhamid'in yeğeninin kızı, merkez şube telefon memuresi, 1928 (OBA, PP 159/16)

ONUNCU BÖLÜM

OSMANLI BANKASI VE II. ABDÜLHAMİD REJİMİ

> Dolayısıyla devlet hep para sıkıntısı içindedir. Hazine boşaldığı zaman memurlarına maaşlarını ödemeyerek, çaresiz kaldığında da başka kaynaklara başvurarak—istikrazlar çıkararak, tekel imtiyazları dağıtarak—kendini kurtarmayı başarmaktadır.
>
> Louis Rambert, Mart 1896[1]

Bu ayın 26'sı Çarşamba günü, öğle vakti saat birden biraz sonra, yaklaşık 25 kişilik bir Ermeni çetesi bankanın kapısına hücum ederek yollarını kesen muhafızlarımızdan iki Türkü vurdu, iki Karadağlıyı da yaraladı.

Gruptakilerin bir kısmı hamal kılığına girmiş, sırtlarında gümüş taşımak için kullanılanlara benzer çuvallar taşımaktaydı. Ama çuvallarda aslında bombalar ve dinamit vardı. Anlaşıldığı kadarıyla, önce banka civarındaki dört ayrı sokakta dört grup halinde toplanmışlardı; grubun tamamı ancak saldırı sırasında bir araya gelmişti. Bankaya girince tabancalarıyla her tarafa ateş açıp bombaları fırlattılar. Bir kısmı, polisin girmesini ve bankada çalışanların dışarıya kaçmasını engellemek için hemen girişi kapayarak barikat kurdu. Bir başka grup hızla üst katlara çıkarak ana giriş dışındaki tek çıkış noktası olan çatıyı ele geçirdi. Hepsinin tabanca ve bombaları vardı. Bu silahlarla banka çalışanlarının merdivenlere ulaşmasını engelleyerek onları çeşitli odalara soktular. Bankanın önüne ulaşan polisi çatıdan attıkları bombalarla uzaklaştırdılar. Bankanın içinde Ermeniler bomba ve dinamitleri, fünyeleri ateşlenir ateşlenmez bütün binanın havaya uçmasını sağlayacak şekilde yerleştirmeye başladılar. Planları bankayı iki gün işgal altında tutmak ve bu sürenin sonuna kadar talepleri büyükelçiler tarafından yerine getirilmediği takdirde, bankayı içindekilerle birlikte havaya uçurmaktı.

Büyükelçilere bu ayın 25'inde bir ön mektup gönderdikleri ve ayın 26'sında, saat 4'te hasır şapkalı bir adımın Tarabya ve Büyükdere'deki büyükelçiliklere[2] tarihi bankada atılmış—fakat tabii daha önceden yazılmış—aşağı yukarı şu içerikte bir taşbaskı mektup bıraktığı anlaşılıyor: "Bankayı ele geçirdik. Avrupa taleplerimize kulak vermediği takdirde binayı içindekilerle birlikte yarın akşam havaya uçuracağız. Bankaya, bu yolla Avrupa'ya darbe indirebileceğimiz için saldırdık. Büyük devletler *"la force prime le droit"*[3] dediler, dolayısıyla Avrupa'ya Ermeni ulusunun nelere kadir olduğunu göstermeye kararlıyız."

Saldırı gerçekleştiği sırada ben ikinci kattaydım. Yapılabilecek tek planın, Reji yoluyla dışarı çıkmak,[4] polisi toplamak, ya arkadan sararak ya da polisi

---

[1] L. Rambert, *age.*, s. 13, Mart 1893.

[2] Yabancı büyükelçiliklerin çoğunun yazlık ikametgâhları Tarabya ve Büyükdere'deydi.

[3] "Güç haklı kılar."

[4] *Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire ottoman* ya da Tütün Rejisi, 1884'te batılı

Reji yoluyla bankanın çatısına çıkararak saldırganları teslim almak olduğunu kısa sürede anladım. Önce Mr. Reeves'i gönderdim, peşinden de ben gittim. Rejiye girdiğim zaman tüm çıkışların kapatılmış olduğunu gördüm, ancak iki saat sonra—özellikle de beni çıkartmaya çalışırken ayağından ağır yaralanan Galata zaptiye kumandanı Hüseyin Paşa sayesinde—kurtulabildim.

Saat öğleden sonra 3'ten 5'e kadar eski bankada polisin ve askeri birliklerin biraz beceri ve kararlılıkla harekete geçmesini sağlamaya çalıştım fakat saraydan emir almadan hiçbir şey yapmadılar.

Çatışma öğle 1:15'ten 3'e kadar devam etti; dışarıdan polis ve askerler banka pencerelerinde görünen her kafaya ateş ediyorlar, Ermeniler de askerlere ateş açıp bomba atıyorlardı.

Saat 3 sularında ihtilalcilerin liderleriyle Mr. Auboyneau arasında Auboyneau'nun saraya gidip anlaşma koşullarını düzenlemesi konusunda anlaşmaya varıldı; o dönene kadar her iki taraf da ateşi kesecekti. Saldırı sırasında bankada bulunan bir saray kâtibinin[5] durumu açıklayan bir mektubu pencereden zaptiye kumandanına atıldı. Üç mektup daha gidip geldikten, epey zaman geçtikten, bu arada da Mr. Auboyneau her iki taraftan da vurulma tehlikesi altında kaldıktan sonra Auboyneau ve saray kâtibi saraya gitmek üzere yola çıktılar.

Hükümet başlangıçta herhangi bir koşulu kabul etmeyi reddetti ve askeri birliklerin bankayı, havaya uçurulsun veya uçurulmasın, boşaltması gerektiğini söyledi.

Saat 6 sularında saraya ulaştığımda işler bu noktadaydı. Bankanın en az 140 çalışanının bankada rehin tutulduğunu öğrenince, hükümete binanın bir saldırıyla ele geçirilmemesi gerektiğini, bunun binadaki herkesin ölümüne yol açacağını söyledim. Büyükelçiliklerin tercümanlarını çağırtıp banka çalışanlarını dışarı çıkartmanın ve eğer mümkünse binayı kurtarmanın bir yolunu bulmalarını tavsiye ettim. Ermeniler Türk görevlileriyle görüşmeyeceklerini açıklamışlardı; verilecek sözlerin tutulmayacağını biliyorlardı.

Padişah Ermenilere affedileceklerini ve ülkeden serbestçe çıkmalarına izin verileceği vaadini iletmemi istedi. Avrupa devletlerinin bir temsilcisi bana refakat etmediği için, bu görevi kabul etmedim. Böyle davranmamın sebebi büyük devletlerin garantisi olmadan Türklerin verdikleri sözü tutmayacakları, halkın Ermenileri bankadan limana ulaşana kadar linç etmesine izin verecekleri inancında olmamdı. Softalar ve Müslüman kara yığınlar sokaklarda buldukları bütün Ermenileri katletmeye başlamışlardı bile.

Tam da bu noktada Rus elçiliği birinci tercümanı—M. Maksimov—saraya geldi ve Ermenilere, daha fazla zarar vermemeleri koşuluyla padişahın af vaadini iletmek üzere Türk görevli ve benimle birlikte bankaya gelmeyi kabul etti.

Gece 10 sıralarında arabayla saraydan bankaya gittik—Dolmabahçe ile Tophane arasındaki anayolda 40'tan fazla cesedin üstünden geçtik. Alınan ilk önlem banka civarındaki tüm sokakları boşalttırmak ve o bölgeye giden

---

devletler ve tahvil hamilleri tarafından, devletin tütün tekelini, Osmanlı borçlarının ve faiz taksitlerinin ödenmesi amacıyla yönetmek üzere kuruldu. Reji'nin ve Osmanlı Bankası'nın genel müdürlükleri Voyvoda Caddesi'nde 1892'de açılan bir ikiz binadaydı. Binayla ilgili ayrıntılı bilgi için, bkz. F. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 128-140.

[5] Akil Bey.

bütün yol çıkışlarına muhafızlar yerleştirmekti. Sonra bankanın önündeki sokağa gelerek, ilk kat penceresinde bir ellerinde tabanca bir ellerinde bomba bulunan iki grup lideriyle koşulları görüşmeye başladık. Önce, "Yarın akşama kadar burada bekleyeceğiz; büyükelçiler tercümanlarını gönderebilirler; eğer taleplerimizi yerine getireceklerine söz verirlerse dışarı çıkarız. Yoksa her şeyi havaya uçururuz. Biz hayatımızı kaybetmeyi zaten göze aldık—canlı kaçış yolumuz olmadığını buraya geldiğimizde biliyorduk" diyerek dışarıya çıkmayı kesinlikle reddettiler.

Görüşme yaklaşık üç saat sürdü. Özellikle M. Maksimov'un büyük becerisi sayesinde sonunda dışarıya çıkmaya şu koşullarla ikna edildiler:

1-Doğrudan bir yata bindirilmeleri, fakat herhangi bir komploya meydan vermemek için bizim de onlarla birlikte limana kadar yürümemiz.

2-Büyükelçilik tercümanlarının ertesi gün gelerek talepleri konusunda kendileriyle görüşmeleri.

3-Tabancalarının üstlerinde kalması, fakat tüm bomba ve patlayıcıları bırakmaları.

Bankada bırakılan bomba ve patlayıcılar şöyleydi:

45 bomba

25 dinamit lokumu

11.400 kilo dinamit.[6]

Bütün patlayıcıları bırakma sözü vermiş olmalarına rağmen, ertesi gün "Gülnar" teknesine[7] tabanca ve yüzlerce atımlık cephanenin yanı sıra büyük bir bomba getirdiklerini öğrendik.

M. Maksimov ve ben onlara iki bahriye komutanlığı filikası içinde yata çıkana kadar eşlik ettik, sonra da ertesi gün düzeni korumak üzere askerlerin görevlendirilmesi konusunda ısrar etmek ve polislere, sokak sokak dolaşıp karşılaştıkları bütün Ermenileri öldüren eli sopalı başıbozukların ve çapulcuların silahlarının toplanması emri verilmesi konusunda baskı yapmak üzere saraya döndük. Her iki taleple de ilgili olarak resmi ağızlardan sözler verildi, fakat yerine getirilmedi.

Perşembe sabahı saat 7'de Fransız ve İngiliz maslahatgüzarlarını ziyaret ederek "Gülnar"ın yanında durup Ermenilerin softalar tarafından linç edilmesini önlemek için gemilerini Moda'ya göndermelerini istedim.

Saat 10'da büyükelçiler bir toplantı yaparak M. Maksimov tarafından verilen sözleri teyid ettiler ve Ermenilerin aynı gün saat 5'te Messageries [Maritimes şirketinin] S.S. "Gironde" vapuru ile gönderilmesi için gerekli düzenlemeleri yaptılar. Bu program uygulamaya geçirildi..

Rasgele katliam ve yağma dün gün boyu devam etti. İş hayatı tümüyle durdu, bütün dükkânlar kapandı.

Bankaya düzenlenen saldırı, İstanbul'daki çeşitli önemli binaların ele geçirilmesi planının bir parçasıydı. Galatasaray'da ve Pera'da bombalar atıldı, bazı askerler öldürüldü. Bâbıâli'ye yapılması düşünülen saldırı gerçekleşmedi. Samatya'da, surların yanında ve Hasköy'de bombalar pat-

[6] Döneme ait bir Osmanlı raporu ile teyid edilmiş rakamlara göre 45 değil 48 bomba, ayrıca 5 paket fünye, 100 tabanca fişeği, bir kutu bomba fünyesi, dört metre dinamit fitili ve bir kutu adi tabanca kurşunu (Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* (Ankara, 1994), c. II, s. 400).

[7] Osmanlı Bankası genel müdürünün yatı.

> latıldı. Daha sonra da çeşitli yerlerde çok sayıda bomba ele geçirildi.
>
> Ne kadar gözü kara bir saldırı yapılmış olduğu bankaya sokulan dinamit miktarından anlaşılabilir. Binayı havaya uçmaktan kurtardığımız ve banka çalışanlarının hayatını koruyabildiğimiz için kendimizi kutlayabiliriz.
>
> Banka çalışanları ve hizmetlileri arasından toplam dört kişi öldü, sekiz kişi yaralandı; Ermeniler ise dört ölü, altı yaralı verdiler.[8]

Olay sırasında bankanın içinde kalan Gustav Wülfing, Vincent'in hikâyesini kendi raporuyla tamamladı. Öğleden sonra 3 sıralarında bürosunda Auboyneau'yu, saraya bir mesaj yazar vaziyette bulmuştu. Yanında Pangiris Bey, saray kâtibi Âkil Bey ve Ermenilerin lideri vardı; mesajı o dikte ettiriyordu. Mesaja baktığında "Ermeni Devrimci Komitesi Başkanı Garabet Arsene Gora" şeklinde imzalandığını görmüştü (sehven Garo yerine).[9] Daha sonra Âkil Bey bu notu Türkçeye çevirmiş ve Gaston Auboyneau ile birlikte "bir pencereden askerlerin kollarına atlayarak" 4:15'te binadan ayrılmıştı. Akşamüstü 5'te tüm silah sesleri kesilince, Wülfing, Garo ile konuşmaya fırsat bulmuştu. Garo ona bankaya karşı yapılan eylemin bütün kentte aynı anda gerçekleştirilen yedi saldırıdan sadece biri olduğunu anlatmıştı. Amaçlarının İstanbul'u ticari ve mali bakımdan çökertmek, böylelikle de alt sınıfların daha beter sefalet içine düşerek ayaklanmasını sağlamak olduğunu söyledi. Osmanlı Bankası, konumu gereği, sadece hükümeti değil batılı devletleri de ilgilendirdiği için eylemcilerin hedeflerinden biri olmuştu. Wülfing eylemlerinin kahramanlıkla ilgisi olmadığını, gerçek cesareti binayı sessizce terk ederek gösterebileceklerini savunarak onu ikna etmeye çalıştı. Üstelik bu eylem, muhtemelen birçok kişinin, belki binlercesinin hayatına mal olacaktı. Garo'nun cevabı acımasız oldu: "Kurban sayısı ne kadar artarsa, davamız için o kadar yararlı olur."[10] Gaston Auboyneau olay konusunda Paris komitesine de rapor verdi. Ona göre saldırganların sayısı yirmi dörttü. Aralarından genel müdürün yatına ulaşmayı

---

[8] OBA, LA 23,999, Sir Edgar Vincent'tan Londra komitesine, 28 Ağustos 1896.

[9] Van'da doğduğunu söyleyen "Gora"nın, Ermenice, Türkçe ve çok iyi Fransızca ve Almanca konuşması Wülfing'i etkilemişti. Adamın Rusya'da eğitim gördüğü izlenimini edinmişti. Aslında, anlaşıldığı kadarıyla Armen Gora (Karekin Pasturmacıyan) Erzurum'da doğmuş, Sansaryan kolejini bitirmiş ve milliyetçi Ermeni harcketine katılmadan Nancy ziraat okulunu bitirmişti. 1908'de İmparatorluğa döndü ve Osmanlı Meclisine seçildi (bu bilgi ve Garo'nun anılarından bu olayla ilgili bir alıntı için, bkz. http:// www.boloian.com/voices.htm). Osmanlı meclis üyesi Pasturmacıyan'ı, Osmanlı Bankası saldırısındaki Armen Garo'ya bağlayan Aykut Kansu da bu şaşırtıcı bilgiyi doğrulamaktadır (Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İstanbul, 1995), s. 319). Armen Garo'nun anılarından yapılan alıntılar muhtemelen Armen Garo (Karekin Pastermadjian), *Aprevadz Orer*'den (Boston, 1948) çevrilmiştir (A. Kansu, *age.*, s. 319, n. 156).

[10] OBA, LA 23,999, Gustav Wülfing'in Bankaya yapılan saldırıya dair raporu, tarihsiz.

başaran on beş kişi daha sonra Gironde ile yurtdışına gönderildi.[11] Eylemcilerin üçü öldürülmüş, kalan altı kişi de yaralanarak Rus hastanesine götürülmüş, ülkeden ayrılmak için verilecek seyahat belgesini bekliyorlardı.[12] "Sevgili Baba"sına—o sırada bankanın Paris şubesi müdürü olan Frank Auboyneau—yazdığı ikinci bir mektupta bankanın ve kadrosunun verdiği zayiatı ayrıntılarıyla anlattı. Altı kişi öldürülmüştü; bunlar bankanın ve Rejinin dört zaptiyesi, bir hamal ve pencerede vurulan ve cesedi kornişte asılı kalan Nikoli adlı odacıydı. Dört yaralı vardı: bir Hırvat banka muhafızı, Pandeli—odacı?—ve iki banka memuru.[13] Olay sırasında bankada yaklaşık 140 kişi bulunmaktaydı; on dördü simsar ya da müşteriydi.[14]

Ermeni ihtilalcilerin Osmanlı Bankası'na saldırması, sadece banka için değil, İmparatorluğun hem içindeki hem de dışındaki kamuoyu için, en hafif ifadeyle sarsıcı bir deneyim oldu. Payitahtın mali merkezinde girişilen bu cüretkâr eylem, Müslüman ahalinin şiddet hareketlerine girişmesine yol açtı. Yabancı gözlemcilerin yaptığı tahminlere göre, eli sopalı çeteler binlerce Ermeniyi sokaklarda katletti. Louis Rambert'e göre, kurbanların sayısı 8.000'e ulaşmıştı.[15] Osmanlı resmi kaynaklarının verdiği rakamlar çok daha düşüktü, fakat bir yanda 1.015 ölü ve 116 yaralı Ermeni ile, diğer yanda 23 ölü ve 41 yaralı Müslüman arasındaki rakam dengesizliği Ermeni cemaatine karşı girişilen hareketin bir katliam olduğunu teyid eder gibiydi.[16] Yabancı

---

[11] Bir Osmanlı raporuna göre bu rakam 23 idi (Hüseyin Nâzım Paşa, *age*., c. II, s. 349). Benzer şekilde, bir başka Osmanlı belgesinde bu adamların on yedisinin Marsilya'ya ulaştığı kaydedilmiştir. Marsilya'daki Osmanlı başkonsolosundan gelen 10/22 Eylül 1312/1896 tarihli bir mesaj, gelir gelmez hapse atıldıklarını ve grubun liderleri Ermen Garo ve İradcıyan'ın özel bir görevli eşliğinde Cenevre'ye gönderildiğini, kalan on beş kişinin ise Buenos Aires'e gidecek bir İtalyan gemisine bindiklerini bildiriyordu (*Ae*., s. 405).

[12] OBA, LA 23,999, Gaston Auboyneau'dan Paris komitesine, 27 Ağustos 1896.

[13] Bunlardan biri, Dr. Spiraki Kostopulo'nun oğlu Kostopulo idi. Dışarıdan açılan ateş sonucunda kafasından hafif yaralanmıştı (OBA, LA 23,999, Gustav Wülfing'in bankaya düzenlenen saldırıya dair raporu, tarihsiz).

[14] OBA, LA 23,999, Gaston Auboyneau'dan Frank Auboyneau'ya, 27 Ağustos 1896. Hüseyin Nâzım Paşa'ya göre, olay, üç askerin ve Tanaş (Athanassios) adlı bir Rum'un ölümü ve üç asker, beş zaptiye, iki Rum, iki Yahudi "ve işleri dolayısıyla bankada bulunan birçok Müslümanın" yaralanmasıyla sonuçlanmıştı. Ayrıca muhasebe bölümünde "Mösyö Jorj" ve "Mösyö Alfred" adlarındaki iki Fransız memur bir pencereden yardım istemiş, bir zaptiye eri kaçmaları için ip atınca, Ermeniler tarafından yaralanmış, fakat askerler tarafından kurtarılarak Fransız hastanesine gönderilmişlerdi. (Hüseyin Nâzım Paşa, *age*., c. II, s. 350, 354).

[15] Rambert, *age*., s. 20. Rambert katliamın saray ve hükûmet tarafından organize edilmiş sistemli bir hareket olduğu—hepsi de aynı standartta olan—sopaların çok önceden hazırlanıp karakollarda kent halkına dağıtıldığı görüşündeydi.

[16] Dahiliye Nezaretine sunulmuş 21 Ağustos/2 Eylül 1312/1896 tarihli rapor (Hüseyin Nâzım Paşa, *age*., c. II, s. 353-354). Buraya asker ve zaptiyelerden 7 ölü ve 31 yaralı rakamı da eklenmelidir. Her iki tarafın kurbanlarının sayıları arasındaki orantısızlık dışında, Ermeniler arasında yaralı sayısının ölülere oranla çok düşük olması, bunların sistemli bir şekilde öldürülmüş oldukları kanısını uyandırıyor. Oysa Müslümanlar arasındaki oranın tam tersine

ülkelerin tepkileri çok farklı oldu. Ermeni davasına karşı güçlü bir sempati dalgası ve "Kızıl Sultan" Abdülhamid'in baskıcı rejimine karşı duyulan buna denk bir öfke, kamuoyunun genel olarak olayların kurbanlarından yana tavır almasına neden olurken, ihtilalcilerin kullandığı yöntemlerin reddedilmesi isteğinin açık belirtileri de vardı. Haftalık Fransız dergisi *L'Illustration* bankaya yapılan saldırıya, bu tür eylemleri şiddetle mahkûm eden iki sütunluk bir makale ayırmıştı.[17]

Bu tavrın en büyük nedenlerinden biri kuşkusuz ihtilalcilik ve anarşizm karşısında duyulan ortak korkuydu. Ancak Batı'yı ihtilalciler tarafından seçilen hedefin niteliğinin de rahatsız ettiği açıktır. Bir polis karakoluna, hatta Bâbıâli'ye saldırılması veya bu binaların havaya uçurulması, onlara Osmanlı Bankası'na karşı girişilecek herhangi bir eylem kadar tehlikeli görünmeyecekti. *L'Illustration*'daki makalede, binanın her iki cephesini ve içinin en göze çarpıcı özelliklerini gösteren bir tam sayfa dolusu resim eşliğinde, neredeyse sadece bu olaydan söz edilmişti.[18] Eninde sonunda Osmanlı Bankası bir batı kurumuydu; şark zulmüne karşı girişilmiş bir ihtilal adına bu kuruma saldırmak centilmence değildi.

İşte bu olay, Osmanlı Bankası'nı bir kez daha, iki dünyanın kesişme hattına, "ulusal" kimliği tanımlanmamış bir konuma oturtmaktadır. Armen Garo'nun yaptığı gibi, bankanın hem Osmanlı hükümetinin hem de batılı devletlerin çıkarlarını ilgilendirdiği için seçilmiş olduğu savunulabilir. Bu da bankaya yerli ve yabancı çıkarların kesişme noktasında bir tür "tesadüfi" konum atfeder. Oysa, binayı havaya uçurma tehdidi, kurumu, Osmanlı hükümetinin, özellikle de Abdülhamid rejiminin bir uzantısı haline getirerek Osmanlı çıkarlarıyla özdeşleştiriyordu. Banka, Osmanlı ve Abdülhamid karşıtı eylemciliğin "resmi" hedefi haline gelmişti. İsmi belirsiz bir Antwerp sakinini, bankanın Paris komitesini İstanbul'a variller dolusu sülfrik ve nitrik asit gönderme girişiminde bulunulduğu konusunda uyarmaya yönelten de muhtemelen bu duyguydu.[19] İleriki yıllarda meydana gelen iki saldırı—ki bunlardan biri bankanın Selanik şubesini yıktı—bu bakış açısını doğrular

---

olması, onların açılan ateş ve atılan bombaların kurbanı olduğunu sergileyen bir manzara arzediyor gibi. Rakamlar raporun yazarını da benzer bir sonuca ulaştırmış olmalı, zira rapor bir yandan Müslüman kurbanların sayısının muhtemelen çok daha yüksek olduğunu, fakat ölüler alelacele gömüldüğü için bilinmediğini ileri sürmeyc, bir yandan da Ermeni kurbanların çoğunun teröristler tarafından rasgele atılan bombalar ve açılan ateş sonucunda öldürüldüğünün "inkâr edilemez bir gerçek" olduğunu belirtmeye özen gösteriyordu.

[17] *L'Illustration*, 5 Eylül 1896.

[18] *Agy.* Resimli sayfanın reprodüksiyonu için, bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 137.

[19] OBA, LA 23,999, Théodore Berger'den William Landcr'a, 1 Eylül 1896; Antwerp'ten anonim mektup, 29 Ağustos 1896. Nakliye şirketi, tehlikeli olduğu için varilleri taşımayı kabul etmemişti.

gibidir.[20]

Bankanın durumu karmaşıktı. Sermayesi açısından yabancı olsa bile, İmparatorluğun devlet bankası olması sıfatıyla kendini Osmanlı görüyordu. Ancak, İmparatorluğun batı kamuoyunun hemen hemen oybirliği içinde lanetlediği bir müstebit tarafından yönetiliyor olması koşulunda, bankanın tek taraflı olmayan bağlılıkları ne olacaktı? Bankanın Abdülhamid rejimi karşısındaki tutumunu en genel hatlarıyla değerlendirmeye çalışmanın herhangi bir yolu var mıdır?

Banka yönetiminin yazışmaları ve toplantı tutanaklarından Abdülhamid rejiminin genel bir değerlendirmesini çıkartmak çok güçtür. Bu da büyük ölçüde bankanın çoğu konuları genellikle birbirinden bağımsız olarak ele almış olması ve rejimle ilişkileri konusunda genel bir davranış çizgisini çok ender durumlarda belirleyebilmiş olmasından kaynaklanır. Bu bakımdan, idare meclisinin Osmanlı hükümetini ve padişahı açıkça eleştirmemeye özellikle dikkat ettiği bile söylenebilir. Bu ihtiyatlı tutumu, bu tür sözlerin hükümet çevrelerinin veya sarayın kulağına gitmesinden çekinildiği şeklinde değil de, değiştiremeyeceği bir politik konjonktürde görevini en iyi şekilde yapmaya kararlı kâr amaçlı bir kurumun pragmatik tarafsızlığı olarak yorumlamak gerekir. Bankanın tipik bir davranışı da kendi durumuyla, ya da daha genel anlamda içinde şekillendikleri piyasanın durumuyla doğrudan bağlantısı olmayan hiçbir gelişmeyle ilgilenmemesiydi. Dolayısıyla yapılan yorumların çoğunun çıkış noktası banka ile hükümet arasındaki mali ilişkilerle ilgili görüşmeler, ya da etkileri en azından idare meclisi gündemine alınmalarını haklı göstermeye yetecek kadar önemli olma potansiyeli taşıyan belirli olaylardı.

Bu açıdan, 26 Ağustos 1896'da bankaya yapılan saldırı, bankanın ihtilalcilerin esas hedefi olan Sultan Abdülhamid'e karşı tutumunu sınamak için bir imkân sunmaktadır. Komplonun lideri Armen Garo'nun Jön Türk Devrimi ertesinde Osmanlı meclisine seçilecek olması, sembolik bir biçimde, girişilen eylemin bir bütün olarak İmparatorluğa değil, Abdülhamid rejimine yöneltildiğini düşündürüyordu.[21] Banka, buna benzer bir

---

[20] 18 Ağustos 1897'de bankada dinamit taşıyan silahlı bir Ermeni yakalandı (OBA, CD-CPCA 002, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau'dan Paris komitesine telgraf, 18 Ağustos 1897 ve Wülfing ve Auboyneau'dan Paris komitesine, 19 Ağustos 1897). Nisan 1903'te, bankanın Selanik şubesi Bulgar teröristleri tarafından bombalandı ve yakıldı (OBA, CD-CPCA 006, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau'dan Paris komitesine telgraflar, 30 Nisan 1903, ve Auboyneau'dan Paris komitesine mektup, 1 Mayıs 1903).

[21] 1896 saldırılarının yapıldığı dönemde, belirli Ermeni militanları tarafından dağıtılan ve Müslümanlara yüzyıllardır bir arada yaşandığını hatırlatıp onları ortak düşmana karşı birleşmeye çağıran bir broşürdeki söylem bu şekildeydi (Hüseyin Nâzım Paşa, *age*., c. II, s. 357).

şekilde—komitelerle yaptığı gizli yazışmalarda—İmparatorluğa bağlılığını sürdürürken, olayın suçunu ve sorumluluğunu padişaha yüklemiş olabilirdi.

Aslında bankanın bu saldırı karşısındaki tepkisi çok zayıftı. Çoğu kişisel ve politik hissiyatın aksine ve müdürlerin ihtilalcilerin banka personeline ve nakit rezervine karşı herhangi bir harekette bulunmadığını ısrarla belirtmelerine rağmen, Ermeni hareketi bankadan hiçbir manevi destek görmedi.[22] Aslında oldukça da şaşırtıcı bir şekilde, Auboyneau'nun "kahramanca" davranışı ve Maksimov'un kusursuz yardımları[23] dışında, müdürler Paris komitesine bir telgrafla olayın "Zat-ı Şahanelerinin fiili ve etkili müdahaleleri sayesinde" güvenli bir biçimde çözüldüğünü bildirmekte tereddüt etmediler.[24] Abdülhamid rejiminin politikalarına verilen bu üstü örtülü destek, Ermeni krizinden, ister bir önceki yıl İstanbul'da meydana gelen katliamla, ister bankaya saldırıyı izleyen üç gün boyunca yapılan katliamla ilgili olsun hemen hemen hiç söz edilmemiş olmasından da anlaşılmaktadır. Ancak banka Ermeni çalışanlarıyla ilgili olarak, Osmanlı topraklarında onları bekleyen gelecek konusunda giderek artan bir endişe beslediğini gösteren bazı önlemler aldı: Bir süredir bankada çalışmakta olanlar, Mısır, Bulgaristan ve Kıbrıs gibi daha güvenli bölgelerdeki şubelere nakledilirken, daha yeni olanlara "kararın sorumluluğu kendilerine ait olmak üzere, [doğdukları] ülkeye veya Amerika'ya" gönderilme seçeneği sunuldu; yolculuk harcamaları ve altı aylık ekstra maaş banka tarafından sağlanacaktı.[25] Bankanın tarafsız tutumuna oldukça uygun bir şekilde, bu önlemlerden yararlanan çalışanlar tarafından, idare meclisine gönderilen ortak

---

[22] OBA, CD-CPCP 001, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, gelen mektuplar, n° 103, Mallet'ten idare meclisine, 29 Ağustos 1896, Auboyneau'nun Paris komitesine çektiği telgrafın surcti, 28 Ağustos 1896. Ancak "birkaç zaptiyenin ölümü ve bazı hamalların yaralanması" karşısında üzüntülerini bildirdiler.

[23] Banka Rus elçiliği tercümanına 5.000 £ ve bir gümüş takım vererek teşekkür etti: "Sir Edgar Vincent'tan 30 Aralık tarihli bir mektup aldık. Beraberinde Mösyö Nelidoff'un, banka tarafınndan Rus elçiliği tercümanı Mösyö Maximoff'a geçen Ağustos ayında banka binasına yapılan Ermeni saldırısı sırasında yaptığı hizmetlerin takdiri dolayısıyla verilen 5.000 £ ve gümüş takım için teşekkürleri ileten mektubu da geldi (OBA, I.A 23981/15, Bank-ı Osmanî-i Şahane toplantı tutanaklarından alınntı, 6 Ocak 1897).

[24] OBA, CD-CPCP 001, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, gelen mektuplar, n° 103, Auboyneau'dan Paris komitesine telgrafın surcti, 27 Ağustos 1896. Osmanlı Bankası'nın, Anadolu Demiryollarının ve daha sonra da Tütün Rejisinin yöneticisi olan Louis Rambert, sarayın aynı olay karşısındaki tepkisini oldukça farklı sunmaktadır. "Sarayda, bu beyler (Gaston Auboyneau ve bir kâtip) padişahın gözdesi İzzet bey ve heyet-i vükelanın asilerle anlaşma konusunda çok isteksiz ve bankanın bütün elemanlarıyla birlikte havaya uçurulacağı tehdidi karşısında ilgisiz göründüklerini gördüler" (L. Rambert, *age.*, s. 17).

[25] OBA, CD-CR 001, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896, n° 22, 24 Ağustos-5 Eylül 1896 ve n° 24, 14-19 Eylül 1896. Merkez büronun 21 elemanı bu şekilde bankanın diğer şubelerine gönderilirken, daha alt mevkilerdeki ofis hizmetlileri, Yunanistan ve Bulgaristan'a gönderildi. Yerlerine yavaş yavaş Hırvat ve Arnavutlar geçirildi.

teşekkür mektubunda da, gidişlerinin nedenlerine çok muğlak bir ifadeyle değinilmekteydi.[26] Ermeni grubun giriştiği eylemdeki milliyetçi boyuta ilişkin tek olası işaret bununla tamamen ilişkisiz bir konudan kaynaklanmış gibidir: Herhangi bir zarar olup olmadığını kontrol etmek için nakit rezervleri sayıldığında, banka, 51 Napolyon ve 2 Osmanlı altın lirasının ve 1.100 mecidiye kuruşun ortadan kaybolmasının yanı sıra, 2.500 kuruşun mermiler ve bombalar tarafından yok edildiğini kayıtlara geçirdi. Ancak bunların bir kısmı talep üzerine halka satılmıştı bile; dolayısıyla idare meclisi "bunların isteyenlere verilmeye devam edilmesine" karar verdi.[27] Bu sikkeleri isteyenlerin kimlikleri ve amaçları ortaya çıkarılmamıştır, ama şimdilik, muhtemelen bağımsızlıkçı unsurların Abdülhamid rejimine karşı mücadelesinin önemli bir olayıyla ilgili anı eşya toplayan Ermeniler olduklarını düşünmek mümkündür.

Yine de, bu çatışmaya karşı görünürdeki bu ilgisizlik, aslında bankanın İstanbul'daki konumu ve güvenliği konusundaki çok somut endişeleri gizliyordu. Bu endişelerin hemen yarattığı sonuç binanın fiziksel güvenliğini sağlamak için alınan bir dizi önlem oldu: Muhafızlık yapmak üzere 75 asker ve jandarmanın işe alınması, bunların barınması için bir bina yapılması ve banka girişinde çok ciddi bir denetleme sistemi kurulması. Fakat bankanın hissettiği o gizli güvensizlik duygusunu çok daha iyi anlatan bir şey, İskenderiye'ye altın ve 725.000 liralık banknot transferi yapıp İstanbul'daki altın rezervini 1.040.000 liradan yaklaşık 500.000 liraya indirerek piyasadan kısmen çekilme kararıydı.[28]

Böyle bir operasyon ancak politik ortama ve rejimin durumla başa çıkabileceğine güvenilmediğinin işareti olarak algılanabilir. Konu karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınırsa, yani önce Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimini izleyen günlerde sonra da Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı ve Girit'in Ekim 1908'de Yunanistan ile birleşmesiyle gelen üçlü darbeyi izleyen günlerde İstan-

---

[26] "Gösterdiğiniz çeşitli şubelere gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmak üzere olduğumuz şu anda, mevcut koşullar altında göstermiş olduğunuz şefkat için şükranlarımızı ifade etmeyi görev biliyoruz [...]" (OBA, CD-CR 001, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896, n° 24, 14-19 Eylül 1896).

[27] OBA, CD-CR 001, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896, n° 24, 14-19 Eylül 1896.

[28] OBA, CD-CR 001, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896, n° 23, 7-12 Eylül 1896, n° 24, 14-19 Eylül 1896 ve n° 26, 20 Eylül-3 Ekim 1896. İstanbul'da, günlük ihtiyaçlar için ayrılan 40.000 lira dışında bütün altın, "tehlike çıkar çıkmaz" yüklenmek üzere kasalara yerleştirilmişti. Ayrıca, bu gizli operasyonun, bir haber sızması ihtimali karşısında üstünü örtmek için, transfer edilen meblağların İstanbul'daki altın rezervine dahil edilmesine ve merkez defterlerinde "İskenderiye'deki mevduat" başlığı altında gösterilmesine karar verilmişti.

bul'un politik ve ekonomik yaşamının istikrarını büyük ölçüde tehdit edecek bir başka büyük bunalımla karşılaştırılırsa, bunun doğru olduğu görülür. İstanbul'daki yöneticiler 1896'da (Londra ve Paris komitelerinin onayıyla) bankanın piyasadaki dahlini azaltma insiyatifini kullandıkları halde, 1908'deki durum, Londra ve Paris'te çok kritik olarak değerlendirilmekle birlikte, yerel idare tarafından güven ve sükûnetle karşılanmıştı. İdare meclisi devrimden hemen sonra, yeni rejime mali sıkıntılarında yardımcı olma isteğini Londra ve Paris komitelerine bildirmiş ve önceden komitelere danışmaksızın acil avanslar verme insiyatifini göstermişti.[29] Komiteler, mali destek anlamında bankanın hükümete karşı görevleri konusunda İstanbul'un bakışını paylaşıyordu, ama borç alınan meblağların meşru bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını denetlemek, her konuda Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin fikrini almak ve mevcut avanslar kapatılmamışken geleceğe ilişkin ticari projelere katılmayı doğrudan reddetmek gerektiğinde ısrar ediyorlardı.[30] Yöneticiler, bu önerilere Londra ve Paris hükümetlerini büyükelçileri kanalıyla bilgilendirmenin yerinde olacağı, ancak hükümete onların iznine gerek olmadan avans verilebileceği cevabını verdiler. Üstelik, hali hazırdaki olayların ticari girişimlerinde ve nakit rezervlerinde bir sorun yaratmayacağı konusunda ısrar ederek, bu rezervin hükümetten veya halktan gelebilecek olası talepleri karşılayacak şekilde sistematik olarak artırılmasını bile savundular.[31] Londra ve Paris'ten çıkarılan talimatlara uymayı reddetmeleri, Jön Türk rejimi lehine verilmiş bir güven oyu niteliğindeydi ve II. Abdülhamid'in mutlakiyet döneminde benimsemiş oldukları tutuma epeyce ters düşmekteydi.

Gerçekten de, bankanın II. Abdülhamid idaresine ve bizzat padişahın şahsına karşı nisbeten daha olumsuz bir tavır içinde olduğu anlaşılıyor. Ancak bu olumsuz imajın varlığı, politik değerlendirmelerde değil, hükümet

---

[29] Başlıca endişeleri kısa vadeli borçları yeniden yürürlüğe konan Kanun-ı Esasi'ye uygun hale getirmekti (OBA, CD-CPCA 011, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias ve Deflès'en Paris komitesine, 31 Temmuz 1908). Bu belirsizliğe karşın, Edirne'deki ordunun maaş ödemeleri için 45.000 lira, Sadrazam Kâmil Paşa'nın acil bir talebi için 150.000 lira borcu hiç tereddütsüz verdiler (*Ay*., Nias ve Deflès'den Paris komitesine, 5 ve 8 Ağustos 1908).

[30] OBA, CD-CPCP 009, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, gelen mektuplar, Hottinguer ve Neuflize'den idare meclisine, 7 Ağustos 1908.

[31] OBA, CD-CPCA 01 l, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias ve Deflès'den Paris komitesine, 12 Ağustos 1908, ve Deflès'den de Cerjat'a, 13 Ağustos 1908. Madeni para rezervlerini artırmak istemelerinin başlıca nedeni, Abdülhamid'in, sözde, Millete (banknotlarla) bir bağışta bulunma dileğini gerçekleştirme ihtimaliydi. Böyle bir durumda hükümet bu banknotları itfa için bankaya ibraz edecekti. Öte yandan, on gün kadar önce sınırlı bir hücum yaşamışlardı ve tasarrufların bir daha aynı şekilde çekilmesi riskine karşı hazırlıklı olmak istiyorlardı.

fonlarının aşikâr biçimde kötü yönetilmesinde ve bankaya iletilen bitmez tükenmez kısa vadeli borç taleplerinde ortaya çıkmaktadır. İşte bu taleplerin çoğu ya bankanın reddiyle, ya da en azından Paris ile İstanbul arasında avans ve borçlara karşılık gösterilen teminatların geçerliliği ve ödeme gücü konusunda uzun müzakerelerle karşılaşıyordu. 1899'da, Maliye Nezareti bayram ihtiyaçlarını karşılamak için 222.000 lira avans istediği zaman, cevap, bizzat nazırın kendisi (Ahmed Reşad Paşa) tarafından tekrar tekrar verilen geri ödeme sözlerine rağmen kesin bir red oldu. Hatta bildirildiğine göre müdürler reddiyelerini oldukça sert bir üslupla ifade etmeyi de tercih etmişlerdi: "Nazıra, nezaretten gelen vaadlerin bizde artık hazımsızlık yarattığını, böyle boş lâflarla karnımızı doyurmaya devam edemeyeceğimizi açık açık söyledik."[32] Bir yıl sonra, hükümet donanmanın onarım ve silahlanma harcamaları için 700.000 liralık bir avans istedi. Paris ve Londra'da yapılan uzun tartışmalardan sonra, banka bu avansı ancak 100.000 liralık taksitler halinde ödemek ve her taksidin bir öncekinin tam olarak geri ödenmesine bağlı olması koşuluyla vermeyi kabul etti. Bunun üzerine Başmabeyinci İzzet Bey müdahale ederek, efendisinin en azından ilk taksidin 200.000 liraya yükseltilmesini bir kişisel iltifat olarak takdir edeceğini söyledi. Bu baskı karşısında kılları kıpırdamayan banka müdürleri, borcun geri ödenmesinin sıkıntılı ve uzun olmasından korktuklarını söyleyerek bu öneriyi Londra ve Paris'te desteklemeyi reddettiler.[33] 1901'de padişah 80.000 liralık bir kredi almak için bankaya bizzat yaptığı başvuruda, kesin geri ödeme garantileri verirken bir yandan da tepeden bakan bir ifade kullanmayı seçti.

> Majesteleri her zaman himaye ettiği Bankalarının Komitelerine şahsen çağrıda bulunmakta ve bir ay içinde geri ödenmesi resmi vaadiyle gelecek Salı için seksen bin liralık bir avans talep etmektedir.[34]

Ancak Paris komitesine Hazinenin geçmiş üç yıl için vadesi gelmiş 300.000 lira borcu olduğunu hatırlatan Londra komitesi, böyle bir cömertlik gösterisine hiç de hazır gibi değildi.

> Bu avansların bir düzene bağlanması bizce mutlaka gereklidir ve daha başka avans verilmeden bunun sağlanmasında ısrar edilmelidir.
>
> Genel Müdür, telgrafında Majestelerinin "*fait personnellement appel aux*

---

[32] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau ve Lang'dan Paris komitesine, 27 Ocak 1899.

[33] OBA, CD-CPCA 005, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Wülfing ve Auboyneau'dan Paris komitesine, 6 Ağuştos ve 3 Eylül 1900.

[34] OBA, CD-CPCA 005, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Lang'dan Paris komitesine acil mektup, 12 Ocak 1901.

> *Comités de sa Banque d'Etat qu'elle a toujours protégée*"[35] şeklindeki ifadesini kullanmaktadır; biz de artık kendisine, himayesinin bir işaretinin avansların yasal karşılık ve faizlerini ödemek olduğunu belirtmenin zamanının geldiğini düşünüyoruz..
>
> [...] Majestelerine faizi ödenmeyen avanslar çıkartma formalitesine devam etmenin imkânsızlığı ve işlerin bu feci durumunun devamı halinde bankayı sonunda hiç kâr payı ödememek zorunda bırakacağı kararlı bir şekilde anlatılırsa, mukavelelerine sadık kalması gerektiğini kavrayacaktır.[36]

Yine de, bankanın, Abdülhamid rejimiyle yapılan tüm operasyonlarda mutlaka böyle güçlük çıkartmadığını da belirtmek gerekir. Bankanın tavrı aslında, esas olarak avansların niteliğiyle değil, hükümetin buna karşılık olarak gösterebildiği garantilerin ödeme gücüne sahip olup olmadığıyla ilgileniyor olması anlamında rasyoneldi. Dolayısıyla görünen o ki, Osmanlı devletine genellikle çok düzenli avanslar veriliyordu. Zira bu avanslar zaman içinde sağlam bir "itibar" kazanmıştı. Yıllık surre harcamaları için verilen avanslar ve Hazine-i Hassa'ya verilen avanslar için genellikle durum böyleydi. Bu, esas olarak hükümetin bu borçların zamanında geri ödenmesine büyük özen göstermesinden kaynaklanıyordu; bu harcamaların padişahın ideolojik öncelikleri sayılabilecek şeyler alanına giriyor olması da bir tesadüf olmamalı. Yukarıda anılan bayram için 222.000 lira avans talebinin geri çevrilmesi olayında, talep surre alayı için 60.000 liralık bir meblağı da içeriyordu. İstanbul'daki müdürler de bu nedenle, bu kredi talebini desteklemeyi üstlenerek, "Surre alayı avansı tarafımızdan her yıl verilmiştir ve geçen yıl dışında hiçbir zaman geri ödenmesi konusunda şikâyetimiz olmamıştır" dediler.[37] 1901'de, Said Paşa'nın ısrarı üzerine aynı iş için Londra ve Paris'e danışmadan 42.000 lira verildi.[38] Hazine-i Hassa konusunda da komitelere bu nezaretten gelecek bütün taleplerin karşılanmasını tavsiye eden buna benzer yorumlar yapılıyordu.[39] Bu müzakerelerdeki başarının arkasında hükümetin teminat olarak düzenli ve ikna edici gelirler gösterme kararlılığı yatıyordu: ağnam gelirleri, Midilli'den zeytin öşürü gelirleri ya da

---

[35] "... her zaman himaye ettiği Bankalarının Komitelerine şahsen çağrıda bulunmaktadır".

[36] Hillingdon ve Lawrence'tan Paris komitesine mektubun sureti, 16 Ocak 1901, OBA, CD-CPCA 006 içinde, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau ve Hottinguer'den idare meclisine, 19 Ocak 1901.

[37] OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau ve Lang'dan Paris komitesine, 27 Ocak 1899.

[38] OBA, CD-CPCA 005, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau ve Wülfing'den Paris komitesine, 21 Kasım 1901.

[39] "Hazine-i Hassa bankaya karşı yükümlülüklerini her zaman çok dakik yerine getirmiştir" (OBA, CD-CPCA 006, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias ve Auboyneau'dan Paris komitesine, 4 Kasım 1902); CD-CPCA 007, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias'tan Paris komitesine, 27 Ekim, 1903.

has gelirlerinin hepsi bu şekilde taahhüt edilen sözleşmelerin sağlamlığına katkıda bulunuyordu.

Bu düzenli harcamaların yanı sıra, Abdülhamid rejiminin belirli projeleri, rejimin öncelikleriyle bu önceliklerin formüle ediliş tarzı konusunda gösterdiği dikkat arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Rejimin çok büyük aciliyet taşıyan bir önceliğinin çok çarpıcı bir örneği 1900 yılında, padişahın yirmi beşinci saltanat yılı kutlamaları vesilesiyle, maliye nazırı kamu görevlilerine bir aylık maaş ödemek için 100.000 lira avans talep edince ortaya çıktı. Bu, her yıl yapılan bir şeydi, fakat bu yıl gümüş yıldönümü olması nedeniyle özel bir anlam kazanmıştı; hükümet de kredi karşılığı olarak hemen 1316 yılı öşür gelirlerini ve banka tarafından en güvenilir teminatlardan biri sayılan Midilli zeytinleri öşür gelirlerini gösterdi.[40]

Bankanın Abdülhamid rejimine güvenmemesinin bir başka nedeni de hükümdarın İmparatorluğa yarar sağlayabileceğini düşündüğü her konuda "böl ve yönet" ilkesini uygulama eğiliminde olmasıydı. Osmanlı Bankası özelinde bu tür manevralar, diğer bankaların muhtemel rekabetinin, kredi ve avanslarda daha iyi koşullar elde etmek için bilinçli olarak kullanılması anlamına geliyordu. Bu tür tehditler, II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında Alman nüfuzunun artması, dolayısıyla da Deutsche Bank'ın Osmanlı İmparatorluğunda buna paralel bir mali güç kazanması sonrasında daha da somutlaşacaktı. O zamana gelindiğinde hükümet ile Osmanlı Bankası arasındaki garip durumu canlandırmanın en iyi yolu bir örnek vermektir. 1896'da Osmanlı hükümeti Makedonya'da konuşlanmış jandarma birliklerinin ödenmemiş maaşlarını ödemek için 150.000 liralık bir avans talep ettiğinde, komitelerin ödeme için yetki vermesini bekleyen banka, Almanların hükümete aynı amaçla mali destek vaat ettiğini ve hükümetin bu desteğin gerçekleşeceği beklentisi içinde borç anapara ve faizlerinin taksitlerinin ödenmesine tahsis edilmiş paraları harcamaya başladığını öğrendi. Anlaşmalara bu kadar açıkça saygısızlık edilmesi karşısında öfkelenen banka Maliye Nezaretine hemen sert ve keskin bir mektup yazdı:

> Majestelerine tüm saygımızla şunu işaret etmeye cüret ederiz ki, hükümet bankanın Avrupa piyasalarındaki itibarını koruma doğrultusundaki sürekli çabalarını desteklemeyi reddederek çok maceracı bir politika izlemektedir ve [hükümet] tam da çok önemli bir mali operasyona girişme olanaklarını araştırırken, kredilerinden birinin taksit ve ödemelerinin yapılmasına tahsis edilmiş fonları gitmeleri gereken yerden başka yerlere aktarmaktadır.[41]

---

[40] OBA, CD-CPCA 005, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau ve Wülfing'den Paris komitesine, 6 ve 17 Ağustos 1900. Bu vesileyle, banka komiteleri padişaha büyük memnuniyetle karşılanan lüks bir piyano hediye ettiler (*Ay*., Wülfing ve Auboyneau'dan Paris komitesine, 3 ve 4 Eylül 1900).

[41] OBA, CD-CPCA 008, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar,

Üslup her bakımdan bankadan yana bir üstünlük duygusu taşımaktaydı: Küstahlık, azarlama, nankörlük suçlaması, hatta üstü örtülü tehditler. Yine de bankanın kızgınlık ve öfkesini dile getirmenin ötesinde yapabileceği pek fazla bir şey yoktu. Abdülhamid rejiminin biraz keyfi ve entrikacı uygulamalarıyla yaşamayı tecrübeyle öğrenmişti. Fayda sağlayacağına inandığı anda Alman kartını oynayacak kadar becerikli bir hükümete, kendi iradesini dayatma gücü yoktu.

Bu yazışmalardan geriye kalan hâkim izlenim, bankanın rejimin niteliğinden, padişahın kişisel seçim ve manevralarının yarattığı istikrarsızlık ve belirsizlikten ve peşpeşe bütün hükümetlerin daha istikrarlı bir mali politika uygulama konusundaki yetersizliğinden (ve/veya isteksizliğinden) genellikle rahatsız olduğuydu. Böylesi güvenilirliği olmayan taahhütler ortamında banka sık sık padişahın politikalarıyla karşılaştırılması mümkün politikalara başvuruyordu: Konuları komitelere aktararak kararları geciktirmek, üstlenmek istemediği projeler için komitelerin bunları kabul etmediğini öne sürmek, hatta banka, siyasi seçkinlerden ötürü bir zarara uğradığı zaman tazminat alabilmek için üstü örtülü şantaja baş vurmak.[42] Daha önce de belirtildiği gibi, bankanın Temmuz 1908'den sonra Jön Türk rejimiyle kurduğu ilişkilerle bir karşılaştırma yapılması, bankanın daha önceki Abdülhamid dönemine nasıl baktığının daha iyi anlaşılması açısından yararlı olur. Banka müdürlerinin yeni hükümetle yaptığı ilk toplantılardan biri bu noktayı açıkça ortaya koyar:

> Sadrazam (Kâmil Paşa) ve Maliye Nazırı (Ziya Paşa) ile aynı anda toplantı yapma fırsatından yararlanarak, bankanın hükümete sunabileceği hizmetler ve İmtiyaznamesine uygun olarak yerine getirmekle yükümlü olduğu role dikkatlerini çekmeyi ihmal etmedik. Bu beyler de tamamen aynı fikirdeydiler ve gelecekte bankanın mali reformlar projesinde hak ettiği—ve iki taraf için de birçok olumlu sonuç yaratacak olan—aktif rolü oynamak zorunda olduğunu göz önüne almayı kabul ettiler.[43]

Bu cümlelerin altında, bankanın, ideolojik ve politik eğilimlerine özgü öncelikleri banka idaresince hoş karşılanmayan Abdülhamid rejiminin yetkisiz bırakan ve cesaret kıran tavrı karşısındaki öfke ve çaresizliğinin yattığı

---

genel müdür J. Deffès'den Maliye Nazırı Reşad Paşa'ya mektubun sureti, 18 Mayıs 1904.

[42] 1899'da Yusuf Asım adında biri, siyasi nüfuzu sayesinde bankayı 15.000 lira ödemeye mahkûm eden bir karar çıkarttırınca, yöneticiler büyük bir istikraz anlaşmasının görüşmelerini dondurma kararı aldılar. Bu padişahı duruma müdahale edip bankaya yapılan haksızlığı düzeltmek zorunda bıraktı (OBA, CD-CPCA 004, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Rambert ve Auboyneau'dan Paris komitesine, 8 Eylül 1899).

[43] OBA, CD-CPCA 011, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias'tan Paris komitesine, 8 Ağustos 1908.

anlaşılmaktadır.[44] Bu tür bir kişi idaresinden daha açık bir rejime geçişin, İstanbul'daki yöneticileri, hatta daha muhafazakâr Londra ve Paris komitelerini memnun etmesi muhakkaktı.[45] Jön Türklerin cesaret verici mesajları ve bölgede artan gerginlik karşısındaki barışçı tavırları banka tarafından çok iyi karşılandı; o kadar ki, banka açık bir çatışma çıkması halinde Osmanlı savaş çabalarına ne gibi katkılarda bulunabileceği konusunda planlar bile hazırlamıştı.[46] Yaklaşık on yıl kadar önce, banka Teselya savaşına, sadece cephede bir sahra hastanesi kurarak katkıda bulunmuştu.[47]

Bütün bu gelişmelerden anlaşılan o ki, bankanın Abdülhamid rejimine karşı tavrı genelde aşırı ölçüde pragmatik ve esas olarak önerilen operasyonların çoğunun geçerliliği ve kârlılığı kaygılarına göre belirlenen bir tavırdı. Dolayısıyla bu durumdan Abdülhamid rejimiyle banka arasında sistematik bir uyumsuzluk olduğu sonucunu çıkartmak muhtemelen yanlış olur. Temel çatışma noktalarını hükümet taleplerinin niteliği değil, hükümetin bu taleplere karşılık uygun garantiler göstererememesi ve politik ve ideolojik gerekçelerin salt ekonomik ve mali nitelikli "rasyonel" kaygılara egemen olmasından ileri gelen düzensizlik oluşturuyordu. Abdülhamid rejiminin başlıca zaafının ekonomik ve mali altyapının rasyonalleştirilmesi için bilinçli ve uzun vadeli bir çaba bulunmaması olduğu ileri sürülebilir. Politik ve ideolojik önceliklerin maliyeti, rejimi bunların

---

[44] Bunun tipik bir örneği, hükümet işlerine Abdülhamid'in karakteristik müdahalesini vurgulayan şu ironik mesajdır: "Bugünkü telgrafımızı şu şekilde teyid etmek istiyoruz, 'Ferid Paşa sadrazamlığa atandı.' Padişah hazretleri dün gece Said Paşayı görevden alan bir irade çıkardı. Said Paşa majestcleriyle fikir ayrılığı nedeniyle geçen Cumartesi istifasını vermişti" (OBA, CD-CPLCA 001, İdare meclisi, Paris ve Londra komiteleri ile yazışmalar, giden mektuplar, Maltass ve Nias'tan Londra komitesine, 15 Ocak 1903)..

[45] Londra ve Paris komitelerinin pozisyonu İstanbul'daki idare meclisinin hep bir adım gerisindeydi, zira yeterince istikrarlı bulmadıkları yeni rejime çok fazla angaje olmaktan kaçınıyorlardı: "Paris ve Londra'dan hükümetlerimizin Osmanlı Bankası'nın rolünün gerçğini yerine getirmekte olduğunu ve sübvansiyonlarıyla hangisi olursa olsun hükümetin durumunun sağlamlaştırılmasına katkıda bulunmaya çalışması gerektiğini düşündüklerine dair güvence aldık" (OBA, CD-CPCP 009, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, gelen mektuplar, Hottinguer ve Neuflize'den idare meclisine, 7 Ağustos 1908). Aynı destek ve ihtiyat karışımı şu pasajda da görülmektedir: "Maliye Nazırı hazretlerinin, geçmişte görmeye pek alışkın olmadığımız uzak görüşlülüğünü çok takdir etmekle ve yeni rejimin olumlu etkilerine duyduğu güveni paylaşmakla birlikte, gerekli koşulları sağlamasına imkân verecek operasyonun gerçekleştirilmesinin bize olduğu kadar hükümete de bağlı olduğunu belirtmeliyiz" (*Ay.*, Hottinguer ve Auboyneau'dan idare meclisine, 21 Ekim, 1908).

[46] OBA, CD-CPCP 009, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Hottinguer ve Auboyneau'dan idare meclisine, 5 ve 9 Ekim, 1908. Ancak bu planlar, felaketle sonuçlanabilecek bir askeri maceraya kalkışabileceği korkusuyla Osmanlı hükümetinden gizli tutulmuştu.

[47] OBA, CD-CPCA 002, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Wülfing ve Vincent'tan Paris komitesine, 7 Nisan 1897; Reeves ve Wülfing'den aynı yere, 12 Haziran 1897.

devamını güvence altına alma yollarını (belki de kaçınılmaz olarak) ihmal etmeye zorlamış görünmektedir.

31 Mart/12 Nisan 1909 vakasını izleyen kısa süreli karışıklık döneminde, banka tetikte beklemiş gibidir. Kentte gizli bir endişe ile karışık görece sükûnet olduğunu bildirmiş ve durumu "yerel olaylardan çok Avrupa'nın asabiyetinden kaynaklanan bir asabiyet" diye nitelendirmektedir.[48] İşte Rumeli'deki birliklerin İstanbul'da duruma el koyma operasyonu herkesi rahatlatmış, "olağanüstü isabetliliği" nedeniyle övgüyle karşılanmıştı.[49] Abdülhamid'in 22 Nisan'da[50] artık beklenen bir olay halini almış olan tahttan indirilmesi, bir hafta sonra, olayın bütün İmparatorluk vilayetlerinde olumlu karşılandığına ilişkin bir dizi raporla birlikte çok sıradan bir vaka olarak duyuruldu.[51]

II. Abdülhamid 1909'da tahttan indirildikten sonra bankanın gözünde sıradan bir müşteri oldu. Devletin başı olarak banka için başlıca ilgi ve endişe kaynağı olduğu o yıllar boyunca, padişah aynı zamanda bankaya yatırılmış önemli miktarlarda paranın da sahibiydi. Bu paralar banka arşivlerinden 1880'lerin sonuna kadar izlenebilir. Haziran 1886 ile Temmuz 1887 arasında padişah yüzde 4 faizli bir mevduat hesabına muntazaman 1.000 ile 3.000 lira arasında değişen miktarlarda para yatırmıştı. Bu tasarruf-ı şahane böylece toplam 92.700,75 lira tutarında bir meblağa ulaşmıştı; 1891 sonundaki birleşik faizi de 19.589,56 lira idi. Padişahın kadın-efendilerinden Mestniyaz, çocuklarından üçü—Mehmed Selim Efendi, Zekiye Sultan ve Naime Sultan—ve kuzenlerinden biri—İbrahim Tevfik Efendi—adlarına da ayrıca 3.166,24 lira (bileşik faizi 435,83 lira)

---

[48] Nias'tan Londra komitesine, 17 Nisan 1909, OBA, CD-CPCP 010 içinde, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar. Rejimin istikrarına o kadar büyük güven duyuluyordu ki, banka müdürleri 19 Nisanda Paris'e, mevcut koşullar nedeniyle maliyeç nazırının 200.000 liralık kredi talebini desteklemek gerektiği fikrinde olduklarını bildiren bir telgraf çektiler (OBA, CD-CPCA 012, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias'tan Auboyneau'ya şifreli mesaj ("Gaufre second"), 19 Nisan 1909) buna cevaben Paris bütün taraflarca tanınmayan bir nezaret ile iş yapmanın tehlikelerine işaret etti (OBA, CD-CPCP 010, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Cerjat ve Auboyneau'dan idare meclisine, 24 Nisan 1909).

[49] OBA, CD-CPI.CA 004, İdare meclisi, Paris ve Londra komitelcriyle yazışmalar, giden mektuplar, Dcffès'den Londra komitesine acil mesaj, 24 Nisan 1909.

[50] OBA, CD-CPCA 012, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Dcffès'ten Auboyneau'ya mesaj, 22 Nisan 1909.

[51] OBA, CD-CPCA 012, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, idare meclisinden Paris ve Londra komitelerine çekilen telgrafların suretleri, 29 ve 30 Nisan 1909. Olaya yumuşatılmış bir ifadeyle de olsa yer veren tek belge olan Edirne şubesinin raporundan bir alıntı: (*Ay.*, 29 Nisan 1909) "Kalabalığın coşkusunun oldukça yapay, hatta düzmece göründüğünü de size aktarmamız gerektiği kanısındayız. Nümayişlerin kendiliğinden olmayışını (geçen yılın Temmuz ayındaki gösterilerin temel özelliğiydi), İstanbul'daki trajik olaylardan büyük üzüntü duyduğu anlaşılan Türk halkının ruh haline bağlıyoruz."

yatırılmıştı.[52] II. Abdülhamid adına kurulmuş fakat sonradan kuzeni İbrahim Tevfik Efendi'ye devredilmiş "Trablus'tan Humus ve Hama'ya İşleyecek Araba Şirketi"nin 250 hissesi de bankaya emanet edilmişti.[53] Osmanlı Bankası için II. Abdülhamid, sadece pek güçlü olmayan mali durumu nedeniyle sık sık karşı karşıya geldiği güçlü müstebit değil, aynı zamanda da ömrü boyunca sahip olduğu en zengin ve en itibarlı müşterilerden biriydi.[54]

Mayıs 1909'a gelindiğinde hükümdar gitmiş, yerini bankada 50.000 lira kadar parası olan sıradan bir mudiye bırakmıştı. Selanik'e sürülen ve Allatini Köşkünde ev hapsinde tutulan sabık hükümdar, korka korka, bankadan, hesabındaki paranın yeni ikametgâhına yollanmasını istedi.

> Dersaadet'de Osmanlı Bankası Müdiriyet-i Umumîsi'ne
> İdare-i velâkârîlerine re's-ül mal olarak tevdi etmiş olduğum elli iki bin dokuz yüz yetmiş bir Osmanlı lirasının faiziyle beraber Selanik'de tarafıma teslim edilmek üzere Bankanız memurlarından münasib görükecek bir zata tevdi'en irsalini rica ederim. Bankanızca bu babda memur-u mahsus izamına lüzum görülür ise harcırahiyle mesarif-i saire ve memur izamına lüzum görülmeyip de muamele-i mezkûrenin Selanik'deki bankalardan biri vasıtasiyle îfası münasib görülür ise dahi ol babdaki bil-cümle mesarif doğrudan doğruya tarafımdan tesviye kılınacakdır. Meblağ-ı mezbur memur-u mahsus ile buyurulur ise memur-u mumaileyhe ve eğer Selanik'de bir bankaya ihale-i keyfiyyet edilir ise mezkûr bankaya icab eden evrak ve saireyi bil-imza ita eyleyeceğimi ve husus-u mezkûreye müteferri kâffe-i muamelatın îfasına amade bulunduğumu beyan ederim.
>
> Abdülhamid
> Selanik 5 Mayıs 325[55]

Bankanın cevabı, Temmuz 1909'da genel müdürlükten Mr. Neeff'i eski hükümdarın 52.971,54 lira anaparasını ve biriken 1.138,31 lira faizini ödemek üzere Selanik'e göndermek oldu. Ancak bu paranın çok küçük bir kısmı eski padişahın kesesine girecekti. Neeff'e bu meblağdan, Abdülhamid'in Osmanlı Bankasına ve Deutsche Bank'a borçlarını kapatmak için gerekli miktarı, usulüne uygun olarak kendisinin imzaladığı bir çek şeklinde

---

[52] OBA, DD 001/907.

[53] OBA, Hisse senetleri ve tahviller. Transferin II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden birkaç gün sonra, 11 Mayıs 1909'da yapıldığı anlaşılıyor. Anılan şirket 5 *Sefer*, 1300 (16 Aralık 1882) tarihli fermanla kurulmuştu; her bir hissesi üç altın lira değerindeydi. İbrahim Tevfik Efendi (1874-1931), Sultan Abdülmecid'in oğullarından Mehmed Burhaneddin Efendi'nin oğluydu. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in yeğeniydi. Babası o daha iki yaşındayken öldüğünden, Abdülhamid'in çocuklarıyla birlikte büyümüştü. Rivayete göre İbrahim Tevfik Efendi, Abdülhamid'in oğlu olmadığını çok sonraları öğrenmişti (Y. Öztuna, *age.*, s. 268).

[54] Yukarıda sözü edilen belgelerin reprodüksiyonları için, bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 154-155.

[55] OBA, Hukuk işleri dosyaları, sabık padişah İI. Abdülhamid'den genel müdürlüğe mektup, 5 Mayıs 1325/19 Mayıs 1909.

alıkoyması talimatı verilmişti.[56] Abdülhamid bu isteğe uyarak, 15 Temmuz 1909'da Deutsche Bank adına 40.375,79 liralık bir çek yazdı ve bankadaki hesabında kalan para için 13.733,55 liralık bir alındı makbuzu imzaladı.[57] Aslında Jön Türkler onun hesabında kalan bu parayı kullanmasına da izin vermediler. Eski padişahın muhafızlığıyla görevlendirilen komuta subaylarından ikisi tarafından imzalanan bir alındı makbuzu kalan paraya ne olduğunu açıkça anlatıyor:

> Hakan-ı sabık Abdülhamid Han hazretlerinin [...] Bank-ı Osmanî'de mevdu onüç bin yediyüz küsur lira-yı Osmanî, Alatini köşkünün nam-ı hümayunlarına mübayaasiyle tamirat-ı lazimesinin icrası ve mütebakisinin ikinci ve üçüncü orduların techizatına sarf edilmek şartiyle hakan-ı müşarünileyh tarafından ihda buyurulması üzerine [...].[58]

Talihinin böyle ansızın tersine dönmesi eski padişahı neredeyse beş parasız bırakmıştı.[59] Kızı Ayşe Sultan'a göre, kaderini tevekkülle kabullendi, sadece ailesinin geleceğini teminat altına alamamış olduğuna yanıyordu. Bu kadar sakin olmasına şaşıran konaktaki Jön Türk subaylarından Rasim Bey'e tipik bir "şark" bilgeliği ile şöyle demiş olduğu rivayet edilir:

> Rasim Bey! Mal habistir. Bir elden gelir, diğerinden çıkar. Siz benim elimde büyümüş, yetişmiş adamlarsınız. Ben ise nice şeyler görmüş geçirmiş insanım. Mâruf tâbiriyle sakalımı değirmende ağartmadım. Bana bunları Allah verdi. Yine o aldı.[60]

Banka rahatlamış mıydı? Muhtemelen birçok bakımdan rahatlamıştı. Sultan II. Abdülhamid ile iş yapmak güçtü, en önemlisi de banka, mali konularla ve bütçeyle ilgili kararlara 1875 anlaşmasında öngörüldüğü gibi fiilen katılma işlevinin resmen tanınmasını, onun politik manevraları nedeniyle, bir türlü sağlayamamıştı. Abdülhamid rejiminin sona ermesi, bankanın bu anlaşmanın uygulanmasını bekleyebileceği, böylelikle de Osmanlı maliyesi üzerinde devlet bankası rolünü gerektiği gibi oynayabilmesi için zorunlu gördüğü türde bir hâkimiyet kurabileceği anlamına geliyordu. Banka, 1908 devriminden sadece bir ay sonra Maliye Nazırı Ziya Paşa'ya yazdığı bir mektupta yeni rejimle ilişkilerinde bir dönüm noktası teşkil edecek bir iy-

---

[56] OBA, CD-DIV 003, İdare meclisi, Mütefcrrik yazışmalar, genel müdürlükten Selanik şubesi müdürü L. Vitalis'e telgraf, 12 Temmuz 1909; genel müdürlükten L. Vitalis'e mektup, 12 Temmuz 1909.

[57] OBA, Hukuk işleri dosyaları, Deutsche Bank'a 40.375,79-liralık çek, 15 Temmuz 1909, ve 13.733,55 liralık nakit ödeme makbuzu, 15 Temmuz 1909.

[58] İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar," *Belleten*, 10 (1946), 40, s. 713.

[59] Aslında padişah, büyük bir serveti mücevherat ve özellikle de gayrimenkul şeklinde elinde tutabildi.

[60] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)* (Ankara, 1984), s. 180.

ileşmeyle ilgili düşüncelerini şöyle ortaya koyuyordu:

> Osmanlı anayasasının yeniden tesisinin ilk etkilerinden biri, İmparatorluğun maliycsinin reorganizasyonu göz önünde tutularak düzenli bir bütçe tesis etmenin gerekliliğini göstermiş olmasıdır.
>
> Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye, İmtiyaznamesinin 7. maddesi ve Maliye Nezareti ile ilişkilerini belirleyen nizamnamesi ile bütçenin hazırlanması ve Hazine-i Hümayun'un borç ve faiz taksitlerinin ödemelerinin yapılması konusunda verilen can alıcı rol Zatı Şahanelerinin malumudur.
>
> Anayasal rejimin yerini almış bulunduğu rejim, Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin işbirliğine başvurmayı gerekli görmüyordu çünkü 1876 anayasasında öngörüldüğü tarzda bir bütçenin tesisini yararsız buluyordu.
>
> Banka tarafından bir bütçe çalışması yapılması ve bir bütçe çıkartılması için yapılan tüm girişimler başarısızlığa uğradı. Tarafımızdan birkaç yıl önce bir bütçe planının hazırlandığını, ancak pratikte uygulanmaya konmadığını da hatırlatmalıyız.
>
> Artık koşullar değişti. Osmanlı halkı uğruna mücadele ettiği reformların İmparatorluğun maliyesinin reorganizasyonu temeline dayanmadan gerçekleştirilemeyeceğini anlıyor.
>
> Hem maliye nezaretinin programı hem de ülkenin özlemlerini dile getiren basın, bir bütçe hazırlanmasını önceliklerin en başına yerleştiriyor.
>
> İmparatorluğun çıkarlarına ve refahına tam bağlılık geleneğine sadık kalan, hükümete maliyesinin reorganizasyonu konusunda güçlü bir destek verebileceğinden ve İmtiyaznamesi ile kendisine tevcih edilmiş olan rolü ülkeye en yararlı bir şekilde yerine getirebileceğinden emin olan Bank-ı Osmanî-i Şahane, çalışmalarını, tavsiyelerini ve tecrübelerini Osmanlı Hükümetinin emrine sunduğunu ve 1875 anlaşmasının 7. maddesiyle kendisine tevcih edilmiş olan görevi Bütçe Komisyonunda yerine getirmeye hazır olduğunu Zatı Şahanelerinin bilgilerine sunar.[61]

Bankanın coşkusu kısa ömürlü oldu. Yeni rejimin, devirdiği Abdülhamid rejimine benzer kusurlara sahip olduğunu banka yöneticileri kısa sürede keşfedeceklerdi. Mali reformların sürüncemede bırakılması, rakip finans kurumlarını birbirine kırdırma çabaları, yükselen politik istikrarsızlık ve milliyetçi şiddet eylemleri, buna mukabil yeni önderliğin siyaset üzerindeki kontrolünü artırma ve 1908 devriminin liberal ilkelerini budama eğilimi ve kuşkusuz Balkan ve Trablus savaşlarındaki feci durum 1908-1909 yıllarının iyimserliğini tam bir hayal kırıklığına dönüştürdü. Abdülhamid rejimi tarafından mahrum bırakıldığı tüm hak ve yetkileri yakında yeniden elde edeceğine inanan banka, kendini, ironik bir şekilde, siyasetten her zamankinden fazla uzaklaştırılmış ve 1914'te hükümetle tüm ilişkilerinin kopmasına yol açacak bir kargaşanın ortasında kalmış bulacaktı.

---

[61] OBA, CD-CPCA 01 I, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Maliye Nazırı Ziya Paşa'ya gönderilen bir mektubun sureti, 21 Ağustos 1908.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

SIKINTILI YILLAR (1908-1914)

> Anayasal düzenin kurulması, Türkiye'nin—yakında gerçekleşecek olan—idari, mali ve ekonomik reorganizasyonu, Osmanlı Bankası'nın bugüne kadar oynamış olduğu rolü azaltmayacaktır. Bankanın tarihinin, geçmişte olduğu gibi, daha iyi bir gelecekte de Türkiye tarihine bağlı olması adaletin gereğidir.
>
> Adrien Biliotti, 1909[1]

Bankanın yirminci yüzyıl başındaki emisyon faaliyetini karakterize eden hızlı büyüme 1907 sonunda durmuştu. 1.500.000 lira olarak belirlenen üst emisyon sınırına 1905'te ulaşılmış, 1904'te tedavül ilk kez 1.400.000 liranın üstüne çıkmıştı. 1907 sonbaharına kadar banknot tedavülü, 1.300.000 lira ile 1.450.000 lira arasında hafif dalgalanmalar göstererek az çok aynı seviyede kalacaktı.

Eski banknotların ikamesi gereğinden 1904'te söz edilmeye başlanmıştı.[2] Elde kalan son tedavüle çıkmamış banknot stokları da 1907 Ağustosuna kadar eritildiğinden,[3] yeni banknot siparişi verilmesi aciliyet kazanmıştı. Sahte banknotlar giderek arttığı ve son emisyonlarda kullanılan kâğıdın çok yıprandığı, yani kalitesinin iyi olmadığı anlaşıldığı için, genel müdürlük daha kaliteli kâğıt kullanma imkânlarını araştırmaya karar verdi. Bu nitelikte kâğıdın Londra'da bulunamaması halinde, banka Banque de France'ın tavsiyelerine başvurma şansına sahipti.[4]

Sonuç olarak, Osmanlı Bankası yaklaşık kırk yıldan beri ilk kez, 1868 yılındaki ikinci emisyondan bu yana banknotlarını basmış olan Bradbury, Wilkinson & Co.'ye bir alternatif aramaya başladı. Bankanın tercihi, Londra'nın banknot ve pullar üzerinde uzmanlaşmış bir başka büyük matbaası, Waterlow & Sons, Ltd. oldu. 1907 Kasımı sonunda banka yeni matbaayla ilişkiye geçmiş, numuneler ve maketler istemişti; bu girişim 150.000 adet 5 liralık banknot siparişiyle sonuçlanacaktı. Bu banknotlar en kaliteli, ipek

---

[1] Biliotti, *age.*, s. 336.

[2] OBA, CD-PV 01 1, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 28 Ocak 1904.

[3] En son 5.000 adet 5 liralık banknot emisyonu 12 Ağustos 1907'de yapıldı. Serinin son banknotunun seri numarası 759,000 idi. (OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948).

[4] OBA, CD-PV 013, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Nisan 1907.

filigranlı kâğıda basılacaktı.[5] Yeni beş liralıkların ilk maketleri Ocak 1908'de alındı.[6] Şubat'a gelindiğinde genel müdürlük yeni beş liralık banknotların basılmasından yararlanarak hükümete 50 ve 100 liralık banknotlar için de örnek maketler sunmaya karar verdi.[7] 1898 ve 1904'te geçici olarak vazgeçtiği projeyi böylece yeniden gündeme getirmiş oldu.[8]

Bütün bu yeni projeler bankanın bir emisyon kurumu olarak sahip olduğu rolün yakın geleceğine ilişkin iyimser bir havayı yansıtmaktaydı. Aslında, tedavül hacminin 1,5 milyon lira sınırının hemen altında duraklamasının ardından meydana gelen hafif düşme bu olumlu görüntüyü karartmaya başlamış gibiydi. 1908 başında tedavül hacmi 1,3 milyon liranın biraz altına düştü. Ancak muhtemelen endişelenmek için henüz çok erkendi ve genel müdürlük 1,5 milyon lira sınırının üstüne çıkacak 50 ve 100 liralık banknotlar ihraç etme fikri üzerinde duruyordu. Yeni banknotlar gelmeden talebi karşılayamaz duruma düşmekten çekinen genel müdürlük, gerekirse bir süre önce iptal edilen 60,000 liralık banknotun yeniden ihraç edilebileceğini kaydetti.[9] Ancak çok geçmeden hükümetin bankanın emisyon sınırını *de facto* yükseltmek istemediği anlaşıldı:

> Bir süredir hükümetle banknot ihracımız konusunda mücadele halindeyiz: Hükümet emisyonu artırma hakkımızı sorguluyor, biz de İmtiyaznamemize dayanarak, itibari para tedavülümüzün sınırlı olmadığını, tedavüldeki banknotların yüzde 33'üne karşılık kasa nakdi bulundurduğumuz sürece hacmi artırabileceğimizi iddia ediyoruz. Maalesef Heyet-i Vükela hemen hemen oybirliğiyle bu hakkımızı görmezden gelerek talebimizi reddetmiştir. Onları korkutmak için yine İmtiyaznamemiz uyarınca, tahkim kuruluna gitmeyi teklif ettik. Mesele birkaç aydır ertelenmekte, anlaşıldığı kadarıyla hükümet konuyu rafa kaldırmak istiyor.
>
> Ancak—şu anda 1.500.000 TL olan—emisyon hacmini artırabilmek bizim için çok önemli, çünkü kasada en fazla 1.000 liralık banknot bulunduğu günler oluyor ve hizmet aksıyor.
>
> Bu konuyu Genel Müdürümüzle uzun uzadıya görüştüm ve hükümetle fikir birliğine varmak ve bize emisyon hacmimizi 500.000 ilâ 800.000 lira artırma hakkı verecek bir anlaşma imzalamak gerektiğine karar verdik.
>
> Bu muhtemel anlaşmadan yararlanarak, sözü edilen artış kapsamında olmak üzere, yaklaşık 250.000 lira tutarında 50—ve 100—liralık banknot çıkartmak da istiyoruz.[10]

---

[5] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, s. 135, Jules Deffès ve A. Pangiris'ten Waterlow & Sons, Ltd. temsilcisi Ernest C. Bass'a, 29 Kasım 1907.

[6] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, s. 158-159, Jules Deffès ve A. Pangiris'ten Waterlow & Sons, Ltd.'e, 29 Ocak 1908.

[7] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Şubat 1908.

[8] Bkz. s. 191, 193.

[9] OBA, CD-PV 014, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Şubat 1908.

[10] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, A. Pangiris'ten Auboyneau'ya, 19 Şubat 1908.

Nezaretle anlaşmazlığın sonunda çözüleceğine inanan ve gerekirse "bazı fedakârlıklar" yapmaya hazır olan banka,[11] 2,000 adet 100 liralık ve 1000 adet 50 liralık banknot basılmasının maliyetini araştırmaya koyuldu.[12] İki ay sonra, Maliye Nezareti bankanın talebine hâlâ cevap vermemişti.[13] 1908 yazında meydana gelen olaylar ve özellikle de Temmuz ayındaki Jön Türk Devrimi işi daha da geciktirdi. Dolayısıyla hükümet bankaya emisyonu artırma yetkisini ancak Ekim 1908'de verdi ve banka 50 liralık banknot ihraç etme projesini bir süre için bir kenara bırakarak, 2.500 adet 100 liralık banknot siparişi verebildi.[14] Yıl sonunda, nihai provalar bazı küçük renk ve ton değişiklikleriyle onaylandı, 200.000 adet 5 liralık ve 2.000 adet 100 liralık banknot için kesin sipariş verildi. Genel müdürlük, ayrıca şubelere gönderilmek üzere her kupürden 100'er adet numune sipariş etme önlemini de aldı.[15] Şubat 1909'a gelindiğinde, 50 liralık banknot için gönderilen maketler de onaylanmış, 2.000 adet banknot ve 100 adet numune siparişi verilmişti.[16]

100 liralık banknotlar ve 5 liralık banknotların 1.000 adedi yerlerine sağ salim ulaşarak sırasıyla 3 ve 7 Nisan 1909'da ihraç edildi.[17] Ancak aynı ayın 27'sinde Sultan II. Abdülhamid devrilince, tuğrasını taşıyan bu banknotlar bir gecede kullanılmaz hale geldi. Sonuç olarak, daha piyasaya çıkamadan iptal edilen bu banknotların hepsi 9 Haziran 1909'da yakıldı.[18] Bankanın niçin bu kadar radikal bir önlem aldığı ve daha önce Sultan Abdülaziz'in tuğrasını taşıyan banknotları tuttuğu gibi niye bunları da tedavülde tutmadığı merak edilebilir. Bu özel konuyla ilgili herhangi bir belgenin bulunmadığı koşullarda bu soruya kesin bir cevap vermek mümkün değildir.

---

[11] "Ertelenip duran ve çıkarlarımıza tamamen uygun olduğunu düşündüğümüz bu konuyu bir çözüme ulaştırmak için, belki biraz fedakârlık yapmak zorunda kalacağız" (OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, A. Pangiris'ten Auboyneau'ya, 19 Şubat 1908). Bu sözlerde genel müdürlüğün, yetki almak için, bazı devlet görevlilerine ve/veya nazırlara rüşvet verme niyetinde olduğuna dair gizli bir ima var gibi. Louis Rambert'in anılarından, bankanın Osmanlı hükümetiyle işlerinde zaman zaman rüşvete baş vurduğu anlaşılıyor (L. Rambert, *age.*, s. 273, 22 Kasım 1903).

[12] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Jules Deffès ve A. Pangiris'ten Waterlow & Sons, Ltd.'e, 24 Şubat 1908.

[13] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, A. Pangiris ve Arthur Nias'tan Waterlow & Sons, Ltd.'e, 5 Mayıs, 1908.

[14] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, A. Pangiris ve Arthur Nias'tan Waterlow & Sons, Ltd.'e., 14 Ekim 1908.

[15] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Jules Deffès ve A. Pangiris'ten Waterlow & Sons, Ltd.'e, 30 Aralık 1908.

[16] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Deffès ve Nias'tan Waterlow & Sons, Ltd.'e, 8 ve 22 Şubat 1909.

[17] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[18] *Agy.*

Ancak, bu karar II. Abdülhamid'in, kendisine vurulan "Kızıl Sultan" damgasını hayat içinde ete kemiğe büründürmüş olmasıyla bağlantılı gibidir. Dolayısıyla tam da iktidardan düştüğü anda tuğrasını taşıyan yepyeni banknotların tedavüle çıkarılması, kendisini deviren muhalefet hareketi için katlanılmaz bir hakaret olurdu.[19]

II. Abdülhamid'in devrilmesinin bankanın para politikası üzerinde bir başka doğrudan etkisi daha oldu. Sabık hükümdarın ikametgâhı olan Yıldız Sarayı'nda destelerce banknot bulunması bankayı endişelendirmişti. Zira Jön Türklerin bu meblağların hemen itfa edilmesini talep etmelerinden korkuluyordu. Bu nedenle genel müdürlük, özellikle banknotların karşılığı olarak bulundurulan kasa nakdi oranını yüzde 40'tan yüzde 55'e çıkartmaya karar verdi.[20] Tuğra krizi ise Ekim ayı sonuna kadar aşıldı. 14-20 Ekim arasında yeni padişahın tuğrasını taşıyan 50.000 adet 5 liralık banknot, 20 Ekim'de de 2.000'er adet yeni 100 ve 50 liralık kupür çıkarıldı.[21] Banka, Nisan ayının ölü doğan banknotlarının aynı, fakat Sultan V. Mehmed Reşad'ın tuğrasını taşıyan banknotların basılması için sipariş verebilmişti.

Ancak, bir saltanat döneminden diğerine pürüzsüz geçilmiş olmasına rağmen, tedavüldeki banknot miktarında ciddi bir düşme vardı. Rakam 1907'de 1.400.000 liranın üzerindeyken, Temmuz 1908'de 1.000.000 liraya, Haziran 1909'da 540.000 liraya inmişti.[22] Bu düşmeye emisyonda tedrici bir daralma eşlik ediyordu. 1909 başında 1.500.000 lira olan emisyon hacmi, 5 liralık banknotların art arda tedavülden çekilmesi sonucunda Ekim 1909'da 800.000 liraya inmişti.[23] Dolayısıyla banknot tedavülündeki düşmenin kısmen emisyondaki daralmadan ileri geldiği varsayılabilir. Oysa, durum bunun tam tersiydi; banknotlar, tedavüldeki düşüş sonrasında piyasadan çekilmişti. Bunun nedenleri açık değildir. Banka, gişelerine büyük miktarlarda banknotun itfa edilmek üzere ibraz edildiğinden hiç söz etmemişti. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu durum, büyük ölçüde, ABD'den Avrupa'ya yayılan 1907 mali krizinden ve bir yıl sonraki Mısır krizinden kaynaklanmaktaydı.[24] Kuşkusuz, Temmuz 1908'deki Jön Türk devrimini izleyen siyasi karışıklıklar ve Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan in-

---

[19] O sırada tedavülde olan ve sabık padişahın tuğrasını taşıyan eski beş liralık banknotlar konusunda bu kadar aşırı bir çözüm yoluna gidilmediği anlaşılıyor. Padişah tahttan indirildiğinde, bu türde yaklaşık 190.000 banknot tedavül etmekteydi; bunlar 1909-1913 arasında yavaş yavaş tedavülden çekildi (OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948).

[20] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 13 Mayıs 1909.

[21] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[22] OBA, CD-CR 012-014, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1907-1909.

[23] OBA, C-EM, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[24] H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 282.

dirilmesi, döneme hâkim olan istikrarsızlık duygusunu daha da artırmıştı. Ayrıca, 1909'da tedavülden çekilen banknotların çoğunun, beş liralık banknot stokunun büyük bir kısmının, yeni 50 ve 100 liralık banknotlarla ikamesine hazırlık olarak yapıldığı da belliydi. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin de bu sıraya rastlaması, bu operasyonu sadece ertelemişti. Ekim 1909'da düzeltilmiş banknotlar gelince banka yeni banknotlarla 550.000 lira ihraç etti.[25] Yeni beş liralık banknotun tasarımı bankanın iyimserliğinin izlerini taşıyordu. Seri numarası her zamanki gibi altı rakamlı değil yedi rakamlıydı, rakamların başında da bir harf vardı—şimdilik A. Bankanın banknot sayısını öncekinin çok üzerine çıkartma olasılığını göz ardı etmediği açıktı.

Tedavül de, daha yavaş da olsa, aynı eğilimi gösteriyordu. Haziran 1909'da 540.000 lira ile gelinen en düşük noktadan sonra, yavaş yavaş artarak Ekim'de 750.000 liraya, Kasım'da 1.000.000 liraya yükselmişti.[26] Şubat 1910'a gelindiğinde genel müdürlük 100 liralık banknotların piyasa tarafından tamamen emildiğini ve 2.000 banknotluk yeni bir sipariş verilmesi gerektiğini bildiriyordu.[27] 1910 Nisanının sonuna kadar—40.000'i yıpranmış banknotların ikamesi için olmak üzere—150.000 adet 5 liralık banknot ve 2.000 adet 50 liralık banknot ihraç edilerek toplam emisyon bankaya 22 Ekim 1908'de tanınan 2.000.000 liralık yeni sınıra ulaşmıştı.[28] Ancak bankanın beklentilerinin tersine, tedavül rakamları aynı hızla artmadı. Tedavüldeki toplam meblağ 1914 Ağustosuna kadar 900.000 lira ile 1.250.000 lira arasında değişerek, 1.000.000 lira civarında stabilize oldu.[29] 2.000.000 lira sınırına ulaşılmış olduğundan, bu dönemdeki tüm emisyonlar eski "beşlik"lerin, yeni beşliklerle ve büyük ölçüde de 100 liralıklarla ikamesiyle sınırlıydı.[30]

Banknot tedavülü doygunluk noktasına gelmiş gibi görünmesine ve 2.000.000 lira sınırının epeyce altında takılıp kalmasına karşın, taşrada

---

[25] 50.000 adet beş liralık banknot, ardından da 2.000'er adet 50 ve 100 liralık banknot (OBA, C-FM, Banknot numaralama defteri, 1863-1948).

[26] OBA, CD-CR 014, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1909.

[27] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 24 Şubat 1910.

[28] 26 Ramazan, 1326 tarihli fermanla (CD-ST 004, Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi resmi oturum tutanaklarından, 108. oturum, 21 Nisan 1341/1925, Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Osmanlı Bankası'nın imtiyazının temdidine dair 1/657 sayılı yasaya müdahalesi); OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[29] OBA, CD-CR 015-019, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1910-1914.

[30] 2.000 adet bu tür banknotun 22 Temmuz 1910'da ve bir 2.000 adedin daha 25 Mart 1914'te ihraç edilmesi neticesinde, mavi beş liralık banknotun toplam tedavüldeki payı 1908'de bulunduğu hemen hemen yüzde 100 seviyesinden, Ağustos 1914'te yüzde 60'a düştü (OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948; CD-CR 013, 019, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1908, 1914).

banknot tedavülünü teşvik etmek için çeşitli girişimlerde bulunuldu. Ancak daha önceki girişimlerden farklı olarak, bu kez bankayı bu yönde teşvik etmeye çalışan bizzat Osmanlı hükümetiydi. Nisan 1910'da banka yönetimi ile temasa geçen Maliye Nezareti, Ticaret Odası'nın talebi uyarınca bankanın taşrada banknot tedavülünü tecrübe etmesi, ilk girişimin İzmir'de yapılması önerisinde bulundu. Durum ironik bir şekilde tersine dönmüştü, bu kez temkinli davranan bankaydı. Nezaretin önerisini inceledikten sonra, idare meclisi bu konuda şubelere gönderilmiş son talimatların ilerisine geçmemenin daha akıllıca olacağına karar verdi. Bu talimatlara göre, şubelerden, münferit olarak ibraz edilen tüm banknotların altın karşılığını vermeleri istenmişti. Ancak "rakipler" tarafından—her zamanki gibi altın transferinin masraflarından kaçınma amacıyla—çok miktarda banknot ibraz edilmesi halinde, bunlar İstanbul üzerine yazılmış çekler şeklinde itfa edilecekti.[31]

Hükümetin böyle bir politika değişikliği yapmasına yol açan neydi? Bu soruyu cevaplandırmak zor olabilir; ancak anlaşıldığı kadarıyla bu değişikliğin, Jön Türk hükümetinin ideolojik rengiyle, özellikle de liberal ekonomi politikalarına başlangıçta duyduğu ilgiyle bağlantısı vardı. Ekonomide liberalizmin sıkı bir savunucusu olan Maliye Nazırı Cavid Bey, 1315/1899 tarihinde yayımlanan *İlm-i İktisad* (Ekonomi Bilimi) kitabında sağlam bir kâğıt paranın gerekliliğine ne kadar inandığını dile getirmişti.[32] Kitabının banknot tedavülüne ayrılmış bir bölümünde, kâğıt paranın kırsal kesimde yaygınlaştırılmasını savunuyor, köylerde tedavülün daha büyük kentlerdekinden çok daha sağlam olduğunu ileri sürüyordu.[33] Artık arkadaşlarıyla birlikte iktidara geldiklerine göre, can çekişmekte olan imparatorluğun iktisaden gelişmesi için daha önce belirlemiş oldukları hedeflerden bazılarını uygulamaya koyma zamanı gelmişti.

Osmanlı Bankası başlangıçta temkinli bir tutum takınmıştı, ama taşradaki banknot dolaşımını genişletme imkânının cazibesine kapılmadan edemiyordu. Zaten geçmişte bu yönde çeşitli girişimleri olmuştu. Gerekli önlemler alındığı takdirde yine yapmaması için hiçbir neden yoktu. Trabzon şubesi, genel müdürlüğe, bir "tedavül çekirdeği" oluşturma planları hakkında bilgi verdiği zaman, aldığı yanıt on beş yıl kadar öncekinden daha ce-

[31] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 18 Nisan 1910.

[32] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, İstanbul, 1315/1899.

[33] "Kezalik bugün katiyyen isbat edilmişdir ki bir bankanın tahvilatının tedavülü için memlekctin her tarafında bir itiyad husul bulunca tedavül köylerde şehirlerden, küçük şehirlerde büyüklerden, büyük şehirlerde payitahtlardan ziyade devam ve sebat ve intizam ile vuku bulur. Zira bu sonuncular, memalik-i cenebiye ile pek çok muameleleri olduğundan, pazar-ı umuminin en küçük temevvücatından bile müteessir olurlar" (Cavid, *age.*, s. 218-219).

saret verici oldu.[34] Şube bu amaçla 2-3.000 liralık banknot gönderilmesini ve kendisine özel bir rezerv oluşturma yetkisi verilmesini teklif etmekteydi. Öneriyi "memnuniyetle" kabul eden genel müdürlük, "bu tecrübeyi büyük bir ilgiyle takip edeceğini" belirtti.[35] Haziran 1911'e kadar, konu genel anlamda ciddi olarak ele alındı ve yurt dışındaki komitelere özel olarak imparatorluğun belli bölgelerinde tedavül etmek üzere ihraç edilecek "taşra banknotları" çıkartma olasılığına ilişkin bir rapor sunuldu.[36] Arthur Nias'ın Paris komitesinden Révoil'a yazdığı mektup, proje hakkında ek bazı ayrıntılar veriyor ve genel müdürlüğün bu konuya ilişkin karmaşık duygularını güzel ifade ediyordu:

> 24 Ağustos tarihli mektubunuzda bölgesel banknotlar çıkartma projesiyle ilgili ayrıntılı bir mektup yazmamı istemişsiniz.
>
> Konu hakkında Mayıs ayında yaptığımız inceleme, esas olarak maliye nezaretinin banknotlarımızın, özellikle hazineye ve hazine tarafından yapılan ödemelerde, taşrada da kullanılmasını arzu ettiğini dile getirmesi üzerine gerçekleştirilmişti.
>
> Bankanın hükümetin talebini hiçbir sınırlama olmaksızın kabul etmesinin önündeki başlıca engel, şube rezervlerini, bankerler ve tüccarlar tarafından bir yerden diğerine gönderilecek banknotların itfası taleplerine karşı koruma gereğinden kaynaklanmaktadır. Bizim için çok önemli olan bu husus, itibari para tedavülümüzün taşrada yayılmasından sadece yarar sağlayacak olan hükümeti ilgilendirmemektedir.
>
> Bu soruna getirilebilecek tek çözüm—tabii, eğer, nezaretin talebini kabul etmeyi uygun görüyorsanız—yerel banknotlar çıkartarak risk faktörünü azaltmak olacaktır. Ancak bu sistem, diğer ülkelerde yapılmış tüm uygulamalardan farklı bir yenilik olacak ve bankacılıktaki ekonomi politika ilkelerine aykırı düşecektir. Dolayısıyla, böyle bir sistemi ancak banknotlarımızın taşrada giderek—bu, uzak bir gelecekte olsa da—tek tip ve fark gözetilmeden gerçek kâğıt para olarak tedavül edeceğinden eminsek veya en azında böyle bir umudumuz varsa benimsememizi tavsiye ediyorum.
>
> Bu, başlangıçta bankaya ağır fedakârlıklar getirecektir, fakat halk bu konuda eğitildiği zaman itibari paramızın tedavülünden elde edeceğimiz kârın—uzun zaman alsa da—bunu fazlasıyla karşılayacağını göz önünde tutmak gerekir.[37]

Konunun banka için hem cazip hem de ürkütücü olduğu belliydi. Nias'ın mektubunda üstü kapalı bir şekilde ima ettiği gibi, bankanın taşrada banknot tedavülü konusunu şu andaki ele alış şekli ile uygulamanın başarılı

[34] Bkz. s. 191.

[35] OBA, CD-PV 016, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 21 Mart 1911.

[36] OBA, CD-PV 016, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 19 Haziran 1911.

[37] OBA, CD-CDIV 003, İdare meclisi. Müteferrik yazışmalar, Arthur Nias'tan Révoil'a, 13 Eylül 1911. Halkın eğitimi ve bankanın fedakârlıkları ile ilgili savların kullanılması ile Biliotti'nin aynı konuyla ilgili pasajı arasındaki benzerlik çarpıcıdır.

olması halinde bu tedavülün almak zorunda olacağı nihai biçim arasında önemli bir çelişki vardı. Bir vilayetten diğerine büyük miktarlarda transferler yapılması ihtimali karşısında duyulan anlaşılabilir endişe nedeniyle, bankanın hemen kullanıma sokmak üzere tasarladığı banknot, özellikle yerel türde olmak zorundaydı, yani üzerinde, karşılığının sadece tedavül ettiği vilayette itfa edileceğini belirtir bir ibare bulunması gerekiyordu. Öte yandan, banka için ideal olan banknot, karşılığı bütün ülkede itfa edilebilecek evrensel bir banknot, daha da önemlisi, itfası banka için hiçbir zaman endişe konusu olmayacak kadar iyi benimsenmiş bir banknot olmalıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyılın ikinci onyılındaki durumunun böyle bir sistemin kurulması için gerekli istikrar koşullarını sağlamaktan uzak olduğu açıktı. Dolayısıyla, Paris ve Londra komitelerinin nezaretin planını kabul etmemesi sürpriz olmadı.[38] Osmanlı Bankası'nın önünde, politikasını, güvenilmez de olsa, mevcut duruma ayak uyduracak şekilde ayarlamaya çalışmaktan ve işlerin daha uzak bir gelecekte yoluna gireceğini ummaktan başka seçenek kalmamıştı.

Belki de bu gelecek, her şeye rağmen o kadar uzak değildi. "Trabzon tecrübesi" başladıktan bir yıl sonra çok cesaretlendirici sonuçlar vermişti. Halkın banknotları önce pek kabul etmemesine rağmen, "bankanın bunları itfa etmekteki istekliliği" karşısında tüm kuşku ve duraksamalar kısa zamanda yok olmuştu. Şube önem taşıyan tüm işlemlerin artık banknotlarla yapıldığını, belli başlı tüccarların yanı sıra bütün diğer bankaların elinde dikkate değer miktarlarda banknot bulunduğunu ve devlet dairelerinin halkla yaptıkları işlemlerde bunları kullanmakta hemen hemen hiç bir güçlükle karşılaşmadığını bildirmekteydi. Ancak banknot tedavülü sınırlarına ulaşmıştı. Halkın genel yoksulluğunu ve piyasa hacminin kısıtlı oluşunu göz önüne alan şube—işin en hızlı olduğu dönemde birkaç günlüğüne—azami 15.000 liraya ulaşan tedavülün 8-10.000 liranın üzerine pek çıkamayacağı tahminini yapmaktaydı. Bu sonuçlar, mütevazı olmakla birlikte, genel müdürlük tarafından cesaret verici bulunmuş ve başka şubelerde de benzeri tecrübelerin desteklenmesine karar verilmişti.[39]

Ancak 1913'te bankanın diğer şubelerinde hiçbir şey değişmemiş gibiydi. İronik bir şekilde, aynı yıl Osmanlı Bankası bazı şubelerinde, yabancı banknotların tedavülüyle ilgili buna benzer bir sorunla karşılaştı. Haziran 1913'te Tekfurdağı şubesinin elinde 95.000 Bulgar Levası tutarında banknot olduğunu bildirerek bunları İstanbul'a gönderip gönderemeyeceğini öğrenmek istedi. Genel müdürlük Levaların Paris üzerine çekilmiş

[38] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları , 28 Ocak 1914.
[39] OBA, CD-PV 016, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 12 Mart 1912.

poliçeler karşılığında, Bulgaristan Ulusal Bankası'na veya Bulgaristan Genel Bankası'na gönderilmesini tavsiye etti.[40] Bir ay sonra, şube banknotları kendi piyasasında satmayı başararak yüzde 2,5 net kâr ettiğini bildirdi.[41] İtalyan işgaliyle birlikte Liretin özellikle de kâğıt para şeklinde tedavüle girdiği Rodos'tan daha da radikal bir önlem haberi geldi. Bankanın adadaki şubesi bu durum nedeniyle muhasebe usulünü değiştirmek ve nakit pozisyonuna İtalyan Liretini de dahil etmek gereğini hissetmişti.[42] Osmanlı gururu açısından yaralayıcı ve küçük düşürücü sayılabilecek bu yabancı işgal izleri, İtalyan-Osmanlı savaşı ve Balkan Savaşı'nın belirlediği ve bankanın—anlaşılan fazla da güçlük çekmeden—uyum sağladığı yeni koşulların birer örneğiydi. Ancak bu olayların taşıdığı siyasi anlam bir yana, Tekfurdağı'nda Bulgar banknotlarının ya da Rodos'ta İtalyan kâğıt liretlerinin ortaya çıkması, kâğıt para tedavülünün bu bölgeler halkına yabancı olmadığını kanıtlamaktaydı.

1913 yılındaki karışıklıklar bitince, şubelerden genel müdürlüğe bir kez daha, taşradaki banknot tedavülüne ilişkin olumlu haberler akmaya başladı. Bankanın en büyük şubelerinden biri olan Beyrut şubesi, Selanik Bankası, Deutsche Palästina Bank, Anglo-Palestine Company ve bazı özel bankerlerin Osmanlı Bankası banknotlarının yerel piyasaya sokulmasına ilişkin ortak dilekçesini merkeze iletti. Bu talebin nedeni altınla yapılan büyük işlemlerde karşılaşılan güçlükleri ve özellikle piyasada tedavül eden kesik ve düşük ayarlı altın sikkelerin olumsuz etkisini hafifletmekti. Şube müdürü Hanemoğlu, genel müdürlüğe 1911'de yapılan bölgesel banknotlar çıkartma planlarını hatırlatarak 100.000 lira tutarında banknot talep etti. Şube bu banknotlara "Beyrut'ta da itfa edilebilir" sürşarjını ekleyecekti. Ancak, genel müdürlük Hanemoğlu'na 1911'deki önerinin komiteler tarafından kabul edilmemiş olduğunu hatırlatmak zorunda kaldı. Bu nedenle de, şubenin, imparatorluktaki tüm şubelerde geçerli olacak ortak bir sistem oluşturulana kadar normal banknotların tedavülüyle yetinmesini tavsiye etti.[43]

Hemen hemen aynı sıralarda, Şam'dan da benzer bir öneri geldi. Birtakım önemli müşterilerinin banknotların piyasaya sokulmasını istediğini kaydeden Şam şubesi, 6.000 lira tutarında banknot—4.000 adet beş liralık ve 2.000 adet elli liralık—gönderilmesini istiyordu. Talep yine altın tedavülüyle, özellikle de altın liraları—muhtemelen düşük ayarlı sikkelerin varlığı nedeniyle—tasnif etmenin güçlüğüyle ilişkiliydi. Genel müdürlük,

[40] OBA, CD-PV 017, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Haziran 1913.
[41] OBA, CD-PV 017, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Temmuz 1913.
[42] OBA, CD-PV 017, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 1 Eylül 1913.
[43] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 28 Ocak 1914.

Trabzon örneğinde olduğu gibi, projeyi kabul etti.[44] Bir ay sonra, şube piyasaya 3.000 liralık banknot sürmüş, 4.000 liralık banknot daha gönderilmesini talep etmişti. Ancak genel müdürlük bu talebi onaylamadan önce, bir süre beklemeyi tercih etti. Şam ve Trabzon şubelerine banknotlarının günlük tedavülünü inceleme ve muntazaman rapor etme talimatı verildi.[45] Nisan 1914'te Şam'da durum, hem taşrada tedavülün genişleme potansiyelini hem de bunun yol açabileceği engelleri ortaya koyuyordu. Gerçekten de tecrübe başarılı olmuştu. Banknotlar halk tarafından genellikle olumlu karşılanmış, piyasa 8.000 lirayı birkaç gün içinde emivermişti. Bu başarının açık bir belirtisi ve ileride durumun daha da gelişeceğinin müjdecisiydi. Öte yandan, komşu şubelerden biri[46] Şam şubesinin ihraç ettiği bazı banknotların tam da nakit rezervine en ihtiyaç duyduğu sırada kendi gişelerine gelmesinden şikâyetçi olmuştu. Ayrıca, her iki şube de aralarındaki banknot tedavülünün bu iki kent arasında, senet işlemlerinden elde edilen kârı eksilttiğini belirtmekteydi. Sonuç olarak, banknot ihracını durdurmaya karar veren Şam şubesi, banknotların itfasına yerel bir sınırlama getirmeyi düşünmeye başladı.[47]

Ancak bütün bu müteredditt girişimler, yakında, İmparatorluk savaş hazırlıklarına başlayınca sona erecekti. 1914 yılı Ağustos ayı başında, durum hükümetin kendisini bekleyen muazzam güçlükleri görmesine imkân verecek kadar açıklık kazanmıştı. Piyasa da sıkıntı belirtileri göstermeye başlamıştı; hükümet yaklaşan krizden önce harekete geçerek bazı önlemler almaya karar verdi. 2 Ağustos 1914'te Meclis, vadesiz mevduat hesapları dahil, tüm alacaklar ve sözleşmeler için bir aylık moratoryum ilan eden geçici bir yasa çıkardı.[48] Ertesi gün, yine geçici bir yasayla Osmanlı Bankası banknotlarına zorunlu tedavül uygulaması getirildi:

> Madde 1: Bank-ı Osmanî tarafından tedavüle çıkarılan banknotların Memalik-i Osmaniyenin her tarafında gerek devletle efrad arasında ve gerek beynelefrad vuku bulacak bilumum tediyat ve sarfiyat ve ahz ü itada aynı nakid gibi tedavül ve kabulü mecburîdir.
> Madde 2: İşbu mecburiyete riayet etmeyenlere bir liradan on beş liraya kadar ceza-yı nakdî veya yirmi dört saatden bir aya kadar hapis cezası hükmolunacakdır.
> Madde 3: Bu kanunun mer'î olduğu müddetce Bank-ı Osmanî banknot be-

[44] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 22 Ocak 1914..

[45] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Şubat 1914..

[46] Belgede adı belirtilmeyen bu "komşu" şube, Halep, Trablus veya Humus şubesi olabilir.

[47] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 1 Nisan 1914.

[48] "Tecil-i düyun hakkında kanun-ı muvakkat", 10 Ramazan 1332, 20 Temmuz 1330, (2 Ağustos 1914), n° 392, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 6, İstanbul, 1334/1918, s. 909.

delatını nakden tesviye mecburiyetinden varestedir.[49]

Hükümet, bu iki yasayı çıkartarak Osmanlı Bankası'nın çevresinde koruyucu bir zırh oluşturmuştu. Osmanlı hükümetinin, yaklaşan sıkıntılı günlere hazırlanırken bankadan ve bankanın itibari para tedavülünden yararlanmak istediği belliydi. 10 Ağustos 1914'te, Osmanlı Bankası'na bir liralık ve yarım liralık banknotlar ihraç etme yetkisi veren fermanla bu niyet açıkça ortaya çıktı:

> Ahz ü itada sühuleti mucib olmak üzere Bank-ı Osmanî bir ve yarım liralık banknotlar ihracına mezun kılınmışdır. Bank-ı Osmanî işbu banknotlar mukabili olarak yüz ve elli liralık banknotlardan aynı mikdarı imha edecekdir.[50]

Bu son karar hükümetin yavaş yavaş kâğıt paraya dayalı bir para sistemi kurmaya doğru gitme niyetinde olduğu ve bu geçişe zemin hazırladığı anlamına geliyordu. Osmanlı Bankası banknotlarına zorunlu tedavül getirilmesi, banknot hamillerinin banknotlarını itfa etmek üzere banka gişelerine ibraz etmesini yasaklayarak bu sürecin ilk adımını atmıştı. Daha önce bankanın imtiyazları dışında tutulmuş küçük kupürde banknotların çıkarılmasını öngören ikinci adım, eskiden sadece altın ve gümüş sikkelere ayrılmış bir tedavül alanına tecavüz yoluyla banknot kullanımını daha geniş bir kitleye ve piyasaya yayma amacını taşımaktaydı. Zamanın Maliye Nazırı Cavid Bey, böyle bir hamlenin sonuçlarının neler olabileceğini pekala biliyordu. 1899 tarihli ekonomik incelemesinde, çok miktarda küçük kupürde banknot ihraç edilmesinin mevcut madeni paraları giderek yerinden edeceğini açıkça belirtmişti.[51] Banknotların konvertibil hale getirilmesinin belirsiz bir süreyle ertelendiği bir sırada, madeni paranın bu şekilde yerinden edilmesinin taşıdığı riskler daha da açıktı.

Ancak Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve öncesinde yapılan kaime ihracından farklı olarak, 1914'te hükümet konvertibilitesi olmayan kâğıt para ihraç etme yoluna gitmeden yaklaşan savaşın mali sıkıntılarıyla baş etme niyeti sergilemekteydi. Hükümet, Osmanlı Bankası banknotlarının konvetibilitesini kaldırarak onları teknik açıdan kâğıt para düzeyine indir-

---

[49] "Bank-ı Osmanî tarafından tedavüle çıkarılan banknotların tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-ı muvakkat", 11 Ramazan 1332, 21 Temmuz 1330, (3 Ağustos 1914), n° 398, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 6, s. 914.

[50] "Bank-ı Osmanîce bir ve yarım liralık banknotlar ihracı hakkında irade-i seniyye", 18 Ramazan 1332, 28 Temmuz 1330, (10 Ağustos 1914), n° 423, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 6, s. 943.

[51] "Pek küçük mikdar-ı nakid tahvilat ihrac eylemek ihtiyatsızca bir hareket olur. Zira bu takdirde nakid istimali itiyadı ref've izale olunur. Nakid pahalı bir vasıta-i tediye olmakla beraber yine kâmilen terk olunmamalıdır. Mamafih 20 Franklık, 10 Franklık, bir liralık, yarım liralık tahvilatın mikdarı az olursa bittabi nakde rekabet edemez. Bu cihet tediyat da zaman tasarrufu gibi fevaidi de müstelzim olur" (Cavid, *age.*, s. 219).

miş olsa da, Osmanlı Bankası'nın aracılığına başvurmak istemiş olması önemliydi. Bu, büyük ölçüde hükümetin kurumun güvenilirliğinden yararlanma isteğini ortaya koyuyordu, ama aynı zamanda—Paris ve Londra ile sağlam bağları olan—özerk bir bankacılık kurumuyla işbirliğinin getirebileceği kısıtlamalara—hiç değilse şimdilik—uymaya hazır olduğu anlamına geliyordu.

Bu ilk adımların Osmanlı Bankası'nın tam onayı ile atıldığı açıktı. Kendisine küçük kupürde banknot ihraç etme yetkisi veren ferman çıkarılmadan beş gün önce, genel müdürlük Londra komitesine telgrafla hiç vakit kaybetmeden 200.000 lira tutarında bir liralık banknot basılmasını isteyen talimat yollamıştı. Konunun aciliyeti nedeniyle, tasarım ve provaların onaylanmasını gerektiren her zamanki prosedürü işletmeye zaman yoktu. Genel müdürlük, sadece bunların diğerlerinden daha küçük formatta olması gerektiğini belirterek, banknotların genel tasarımıyla ilgili kararı komiteye bıraktı. Türkçe metnin Londra'da basılmasının sorun ve gecikme yaratacağını çok iyi bildiklerinden, metin yerlerinin İstanbul'da tamamlanmak üzere boş bırakılması istendi.[52]

Bu son dakika önlemlerinin bile yetersiz olduğu açıktı. Waterlow & Sons, Ltd. tarafından basılacak ilk banknotların en az bir ay sonra eline geçebileceğini çok iyi bilen genel müdürlük, bu arada geçici bir liralık banknotlar ihraç etmeye karar verdi. Bu banknotların basım işi İstanbul'un büyük matbaalarından Zellich Fils'e verildi. Banka Guiol ve Mardighian adlı iki elemanını operasyona nezaret etmekle görevlendirdi;[53] basım işi de 12 Ağustos 1914'te başladı.[54] Aceleden ve belki de kalpazanlara karşı bir güvenlik önlemi olarak bu banknotlar kasa makbuzlarının arka yüzüne basıldı.[55] 17 Ağustosa kadar ilk 15.000 banknot ve matbaanın çabası sayesinde 12 Eylüle kadar toplam 130.000 adet banknot ihraç edildi.[56]

Bu arada, hükümet hazırlıklarını sürdürüyordu. 31 Ağustos 1914'te ilan edilen ikinci bir moratoryumla, ilkinin süresi 21 Eylüle kadar uzatıldı.[57] 2 Ağustosta çıkarılan mağşuş sikkeleri ve 20 ve 40 paralık (½ ve 1 kuruş)

---

[52] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias'tan E. W. H. Barry'ye, 5 Ağustos 1914.

[53] OBA, CD-CDIV 004, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den Zellich Fils'e, 10 Ağustos 1914.

[54] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 13 Ağustos 1914.

[55] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 29 Ekim 1914.

[56] OBA, C-EM 060-066, O.B. 1 TL'lık banknotlar, ABCD 000,001'den 140,000'e, 17 Ağustos-12 Eylül 1914.

[57] "2nci tecil-i düyun kanun-ı muvakkati", 9 Şevval 1332, 18 Ağustos 1330, (31 Ağustos 1914), n° 498, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 6, s. 1061-1063.

gümüş sikkeleri kaldırarak, nikel sikkelerle ikame eden yasa 1 Eylülde yayınlandı.[58] 8 Eylülde hükümet, batılı devletlerle yapılmış kapitülasyon anlaşmalarını tek taraflı iptal kararı aldı. Yasa 1 Ekim 1914'te yürürlüğe girdiğinde, yüzyıllardır süren ekonomik esaret ve sömürü diye görülen kapitülasyon rejimi ile simgesel bir kopuş oluşturdu.[59]

Osmanlı Bankası'na gelince, zaten 80.000 adet bir liralık banknot ihraç etmiş, dolayısıyla 2.000.000 lira sınırını aşmıştı.[60] Bu daha önce karşılaşılmamış bir durumdu. Banka, ihraç ettiği para miktarını dayatılan tavana göre ayarlamakta şimdiye kadar hep çok dikkatli olmuştu. Ancak 10 Ağustos 1914 tarihli yasa bir liralık banknotların ancak eşit meblağda 50 ve 100 liralık banknotun imhası karşılığında ihraç edilebileceğini açıkça belirttiği halde, banka bu sefer tedavülden herhangi bir banknot çekme veya imha işlemine girişmemişti. Londra'ya verdiği ilk 200.000 banknotluk sipariş 600.000'e çıkartılmıştı; İstanbul'da basılacak banknotlarla birlikte bu 700.000-750.000 liralık bir meblağı buluyordu. Ancak hükümet yüzde 6 faizli hazine tahvili kuponlarının ödemesinin yalnızca İstanbul'da yapılmasına karar verdiğinden, banka bu kararın rezervleri üzerinde gereksiz bir zorlama yaratmasından korkuyordu. Dolayısıyla hükümetten, 50 ve 100 liralık banknotları imha etme zorunluluğundan affedilmesini istedi. Her halükârda, banka emisyonun üçte biri karşılığında altın ihtiyat tutma zorunluluğunu yerine getirecekti.[61] Bankanın önerisi kabul edildi ve 1/4 Eylül 1330/1914'te, bankaya emisyonunu 2.750.000 liraya yükseltme yetkisi veren bir ferman çıkarıldı.[62] Banka bu tarihe kadar daha önceki sınırını 130.000 lira aşmıştı ki, bu da İstanbul'da basılan bir liralık banknot emisyonunun tamamına eşitti.[63]

Ertesi gün, Londra'da basılan banknotların ilk 25.000 adetlik grubu ihraç edildi. Ancak, Londra'dan gelen banknotlar İstanbul'daki bir matbaaya—muhtemelen Zellich Fils—götürülüp Türkçe metin ilavesi yapıldığı için, işlem çok yavaş yürüyordu. Bu işlemden günde sadece 15.000 banknot

[58] "Sim ikiliklerden gayri meskûkât-ı mağşûşenin ve sim yirmi ve kırk paralıkların tedavülden ref'i ve teferru'âtı hakkında kanun", 10 Ramazan, 1332, 20 Temmuz, 1330 (2 Ağustos 1914), n° 493, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 6, s. 1053-1055.

[59] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 27.

[60] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[61] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 9 Eylül 1914; CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 10 Eylül 1914.

[62] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 15 Eylül 1914; CD-ST 004, Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi resmi oturum tutanaklarından, 108. oturum, 21 Nisan 1341/1925, Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Osmanlı Bankası'nın imtiyazının temdidine dair 1/657 sayılı yasaya müdahalesi.

[63] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

çok yavaş yürüyordu. Bu işlemden günde sadece 15.000 banknot geçirilebiliyordu, fakat matbaacılar gece vardiyası da yaparak bu rakamı 20.000'e çıkartabilmeyi umuyorlardı. Banknotlar yavaş yavaş şubelere gönderiliyor, şubelerin de banknotların karşılığı altını İstanbul'a göndermesi isteniyor, böylece ileride bir emisyon sınırı yükseltmesi olabileceği öngörülerek merkezdeki altın rezervi güçlendiriliyordu.[64] 15 Eylül ve 12 Ekim arasında, günde 20-35.000 banknotluk küçük gruplar halinde toplam 599.000 lira ihraç edildi. İstanbul'da basılan 130.000 banknotla birlikte bankanın toplam emisyonu 2.729.000 liraya ulaşmıştı.

Zorunlu tedavül ilanı, bankanın banknotlarının tedavülünü anında etkiledi. Halk artık yasayla bu banknotları kabul etmeye mecbur tutulduğundan, bankanın bunları piyasaya sokması çok daha kolaydı. Banknotların zorunlu tedavül yasasını izleyen günlerde 1.400.000 liranın üstüne, Eylül sonunda ise 2.000.000 liraya ulaşmıştı.[65] Banka her bakımdan memnundu. Bu yüzden, genel müdürlüğün banknot ihracını daha da artırmak istemiş olması anlaşılabilir bir durumdur. Armstrong'un teslimatı yapılmamış silah ve teçhizat karşılığında Osmanlı hükümetine borçlu olduğu 649.647.16 £ (712.988.46 lira) karşılığının Londra'dan transferi meselesi, bankaya böyle bir gelişmenin sağlanması için uygun bir fırsat göründü. Altın olarak fiili bir transferi gerçekleştirmenin güçlüğü nedeniyle, hükümet bankaya bu meblağı Londra şubesinde tutmasını ve ödemeyi İstanbul'da kendi nakit rezervinden yapmasını önermişti. Böyle olduğu takdirde, hükümet Londra'ya yatırılan altını, ihraç edilen banknotların yüzde 33 oranında yasal karşılığı olarak kabul etmeye hazırdı.[66] Banka, Londra'ya yatırılan meblağı, artıracağı banknot emisyonunun karşılığı olarak kullanmayı ve İstanbul'daki ödemeyi banknot olarak yapmayı tasarlıyordu. Ancak banka ile nezaret arasında bir yanlış anlaşma olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Nazır Cavid Bey'i temsil eden Kâzım Bey Londra'ya yatırılan meblağın bankanın emisyonunun artırılmasıyla hiçbir ilgisi olmadığını ve İstanbul'daki ödemenin altın olarak yapılmasının gerektiğini bankanın müdürlerine açıkladı. İstanbul'daki altın rezervinin azaltılması düşünülemeyeceğinden, bu, banka açısından kabul edilebilecek bir şey değildi; ancak Londra'ya yatırılan altın yeni bir emisyon için karşılık olarak kullanılabildiği ve İstanbul'daki ödeme emisyon artışıyla ortaya çıkacak yeni banknotlarla yapıldığı takdirde

[64] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 15 Eylül 1914.

[65] OBA, CD-CR 019, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1914.

[66] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 22 Eylül 1914; CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 23 Eylül 1914.

banka açısından cazip olabilirdi.[67]

Bir hafta kadar sonra anlaşmaya varıldı. Maliye Nezareti, bankanın itibari para emisyon sınırını, altın karşılığının bir kısmı Londra'da yatırılmak üzere, 4.000.000 liraya çıkartmayı kabul etti.[68] Armstrong borcu karşılığında İstanbul'da yapılacak ödemenin de, "kabul edilebilir oranlarda" banknot ve altın olarak yapılmasını kabul etti.[69] Anlaşmayı teyid eden kararname 28 Eylül / 11 Ekim 1330/1914'te çıkarıldı.[70] Anlaşmaya nasıl varıldığını Genel Müdür Arthur Nias ayrıntılarıyla anlatmıştı:

> Bekleneceği gibi, itibari para tedavülümüzdeki yeni 1.250.000 liralık artışı çeşitli güçlüklerle karşılaşıp zaman harcayarak sağlayabildik. Maliye Nazırı'nın (Cavid Bey) tedavülümüzü artırmak için, özellikle bu zorunlu tedavül döneminde, Hazine'ye verdiğimiz avansları artırmamız koşulunu dayatacağından korkmak için geçerli nedenlerimiz vardı. Öte yandan, bu vesileyle kontrolumuz altına girecek yeni kaynakların kısmen piyasaya destek olmak üzere kullanılması dileğini de ifade etmişti.
>
> Bu kaynakların, moratoryuma dahil edilmesini istemediğimiz borç ve faizlerinin taksit ödemeleriyle ilgili görevlerimizi yerine getirebilmemiz için vazgeçilmez olduğunu anlamasını sağladık. Ancak son dakikada bize garip bir koşul dayattı. Armstrong ödemesinin İstanbul'da bir sterline 100 kuruş üzerinden yapılmasını talep etti, oysa aynı meblağın Londra'daki havalesi 109.75 üzerinden yapılmıştı. Kendisine neticede, bizim buraya transfer edilen meblağda net yüzde 0,25—yani 1.500 liradan fazla—zarara uğrayacağımızı gösterdik.
>
> Bu koşula boyun eğmek zorunda kaldık, ancak kendisine, herhangi bir kambiyo işlemiyle açıklanamayacak olan bu zararın, aslında, tedavülümüzün artırılması karşılığında, tarafımızdan Hazinc'ye ödenmiş bir komisyon olduğunu da söyledik.[71]

Banka bu "komisyonu" ödemiş olmaktan rahatsızdı, ama umduğundan daha iyi koşullarda bir anlaşma elde ettiğinin de farkındaydı:

> Kısa bir süre önce hükümetten banknot tedavülümüzü 4 milyon liraya çıkartma yetkisi aldığımızı ve hükümetin banknot tedavülündeki artışlardan hükümetlerin genellikle elde ettiği türden, komisyonsuz büyük avanslar, bu avansların bir bölümü için faiz indirimi veya bu tedavülün bir bölümünü yıllık bir resime tabi tutma şeklinde bazı çıkarlar talep etmeyi—hiç değilse şu

---

[67] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 24 Eylül 1914.

[68] Londra'ya yatırılan 712.988 lira, bu miktarın ancak üç katı tutarında—yani 2.138.965 liralık—banknot için karşılık oluşturabilirdi.

[69] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 1 Ekim 1914.

[70] "Osmanlı Bankasınca ihraç olunan banknotların dört milyon liraya iblağına dair irade", 28 Eylül 1330, H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*., c. I, s. 348.

[71] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 13 Ekim 1914.

ana kadar—düşünmemiş olduğunu göz ardı etmemeliyiz.[72]

Dolayısıyla, Cavid Bey'in Osmanlı Bankası'nı korumak için elinden geleni yapmakta olduğu açıktı. Cavid Bey, liberal bir iktisatçı olarak piyasa için mümkün olduğunca elverişli politikalar izlenmesi gereğine hâlâ inanıyordu. Bu muazzam istikrarsızlık döneminde, bankanın mali gücü, krizin kontrol alınması için kullanılabilecek önemli bir araçtı. Banka da Cavid Bey'e büyük değer veriyor ve giderek radikalleşen bir hükümetin bu ılımlı üyesiyle işbirliği yapabilmek için elinden geleni yapıyordu. Her iki taraf da piyasanın istikrarı ve halkın güveninin giderek azalması konusunda endişe beslemekteydi. Arthur Nias, nazıra sunduğu bir raporda, Temmuz sonu ile Eylül başı arasında İstanbul'daki bütün bankalardan çekilen para toplamının 2.445.000 liraya ulaştığı, buna karşılık sadece 167.000 lira yatırıldığı tahmininde bulunmaktaydı.[73] Birçok bankacılık kurumunun bu baskıya daha fazla dayanamayacağının farkında olduklarından, endişelenmeleri için her türlü sebep vardı. Bu durumda, Cavid Bey'in Osmanlı Bankası'nı, kritik bir durumda bulunan Banque de Salonique'i desteklemek üzere harekete geçirmek istemiş olması anlaşılabilir bir şeydir:

> Cavid Bey bu vesileyle yeni tedavülümüzden elde edeceğimiz kaynakların bir kısmını, Osmanlı Bankası ile birlikte Türkiye'deki tek Osmanlı bankacılık kurumu olduğunu söylediği Banque de Salonique'e yardım için kullanmamızı arzu ettiğini ifade etti. Bu dileğini komitelerimize iletmemizi istedi.
>
> Banque de Salonique'in bu krizi atlatması için elimizden geleni yapacağımızı, fakat kendisine sadece iyi niyetimiz konusunda teminat verebileceğimizi, pratik yardımın maddi olanaklarımıza ve komitelerimizin onayına bağlı olduğunu söyledik.[74]

Durum nazik, dengeler çok hassastı. Cavid Bey'in karşısında da daha radikal bir tutum benimsemiş birçok kabine üyesi vardı. Bankanın emisyonun sınırının 4.000.000 liraya çıkarılmasına ilişkin görüşmelerde, daha radikal önlemlere taraftar olanlara karşı bankanın—ve kendisinin—görüş açısını savunmak zorunda kalmıştı. Eski Maliye Nazırı Nail Bey ve eski Nafıa Nazırı Halacıyan Efendi, Hazinenin kâğıt para çıkarmasını hararetle savunmuşlardı. Bu emisyonun karşılığı olarak halktan toplanan menkul değerler gösterilecek ve emisyon bu menkul değer hamillerine verilecek avanslar için kullanılacaktı. Banka müdürleri ve Cavid Bey, onları böyle bir

---

[72] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias'tan E. W. H. Barry'ye, 29 Ekim 1914.

[73] OBA, CD-CDIV 004, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, s. 118, Arthur Nias'tan Cavid Bey'e, 1 Ekim 1914.

[74] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 14 Ekim 1914.

işe girişmekten çok güç caydırabildi.[75]

Bu arada, Londra'ya 840.000 adet bir liralık banknot daha sipariş edilmişti. 17 Eylülde Marsilya'ya ulaşan banknotlar, Çanakkale Boğazı kapalı olduğu için orada bekletilmekteydi. Baknotlar, 17 Ekimde İzmir'e giden Messageries Maritimes şirketine ait bir buharlı gemiye yüklendi.[76] İzmir şubesine on altı banknot sandığını, Bandırma üzerinden İstanbul'a gönderme talimatı verildi.[77] 29 Ekimde İstanbul'da teslim alınan banknotlar Türkçe metnin eklenmesi için matbaaya yollandı.[78] 12 Ekimde kesilen basım işlemine böylelikle yeniden başlandı ve 3 Kasımdan 29 Aralıka kadar toplam 838.000 banknot bu şekilde ihraç edildi. Böylece bu banknotun emisyonu 1.437.000 liraya, bankanın toplam emisyonu ise şimdiye kadarki en yüksek rakam olan 3.567.000 liraya ulaşmış oldu.[79] Londra'da basılan banknotlar geldiğine göre, banka İstanbul'da basılmış 130.000 adet geçici banknotu tedavülden çekme ve iptal etme işlemine artık başlayabilirdi.[80] Aslında bu tedavülden çekme işlemi 24 Mart 1915'e kadar gerçekleşmeyecekti.[81] Yıl sonunda banknot tedavülü 3.000.000 liraya ulaşmıştı.[82]

Bu sıkıntılı yıllarda Osmanlı Bankası, gündelik işlerinin idaresini normal bir şekilde sürdürmek için elinden geleni yaptı. Ekimde, Yafa şubesi zorunlu tedavülün Filistin'de banknotların kullanıma sokulması için ideal bir ortam yarattığını bildirdi. Şube, konvertibilite yeniden tesis edildiğinde, bölge halkının itibari para kullanmaya epeyce alışmış olacağını ileri sürüyordu. Bu amaçla, ilk partide 7.000 lira tutarında bir ve beş liralık banknotlar gönderilmesini istiyordu. Genel müdürlük, istenen miktarın yalnızca yarısının gönderilebileceğini belirterek bu öneriyi kabul etti; kalan kısım banknot stoku artınca tamamlanacaktı.[83] Ancak bu tür "sıradan" olayların sayısı çok azalmıştı; bankadaki belgeler kurumun karşılaştığı istisnai ve olağanüstü koşulları her bakımdan yansıtmaktadır. Gelecekle ilgili tahminde bulunmak çok zordu, ancak banka ile hükümet arasında, sadece bankanın "milliyeti" nedeniyle de olsa, bir ayrılık meydana gelmesi kaçınılmaz görünüyordu. Ancak, banka da Cavid Bey de oyunu sonuna ka-

---

[75] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 14 Ekim 1914.

[76] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Arthur Nias ve Louis Steeg'den komiteye, 19 Ekim 1914.

[77] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 20 Ekim 1914.

[78] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 29 Ekim 1914.

[79] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[80] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 29 Ekim 1914.

[81] OBA, C-EM, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[82] OBA, CD-CR 019, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1914.

[83] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 15 Ekim 1914.

dar kurallarına göre oynamaya kararlı görünüyordu. Banka banknotlarının zorunlu tedavülü meselesinde kendini güvende hissetmiyordu. Cavid Bey müdürlere bunun en azından Avrupa'daki savaş bitene kadar süreceğine dair güvence verdi.[84] 30 Ekim 1914'te nazıra bir mektup yollayan banka, bu güvence için şükranlarını ifade etti.[85] Ancak bu işbirliği çabaları ve nezaket sözcükleri banka ile hükümet arasındaki ilişkilere hâkim olan gerginliği gizleyemiyordu. Herkes Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman Reich'ının ısrarlı zorlamalarına boyun eğmek üzere olduğunun farkındaydı. Öte yandan Osmanlı Bankası, imparatorluğun devlet bankası da olsa, itilaf devletlerinin iki büyük başkentinde ikamet eden komiteler tarafından kontrol edilmekteydi. Bankayı "devletine" bağlayan ince bağlar kopmak üzereydi.

İmparatorluğun 1 Kasım 1914'te savaşa girmesinden sonra yavaş yavaş bağlar koptu. İstifa eden Cavid Bey'in yerini, maliye nazırı vekili olarak Talat Bey (daha sonra Paşa oldu) aldı. Mali konuları Cavid Bey idare etmeye devam ediyordu,[86] ama bankayla hükümet arasındaki ilişkileri daha önceki nezaket seviyesinde sürdürmek çok zorlaşmıştı. Öte yandan Fransız ve İngiliz hükümetleri bankanın ülkelerindeki faaliyetlerine "dostça" el koymuştu. Hissedarların İngiliz ve Fransız vatandaşı olduğu koşullarda, bu el koymanın sadece formalite olduğu açıktı. Londra ve Paris bürolarına getirilen tek kısıtlama düşman topraklarındaki şubelerle iş yapılmasının yasaklanmış olmasıydı.[87] İstanbul yönetimi komitelere olan bağlılığının öncelik taşıdığının bilincindeydi. 3 Kasım'da, genel müdür bankanın Londra bürosuna, 15 Ekim'de, yeni banknot emisyonu karşılığının bir bölümü olarak Bank of England'a yatırılmış olan 400.000 £'lik meblağı çekmek için tam yetki verdi.[88]

Osmanlı hükümeti ise, olağanüstü koşulların gerektirdiği çok ağır önlemler aldı. 5 Kasım 1914'te ülke dışına altın çıkarılmasını yasaklayan bir geçici yasa çıkarıldı. Yasayı çiğneyenler üç aydan iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılacaktı.[89] Banka için bu, altın rezervinin imparatorluğun

---

[84] OBA, CD-PV 018, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 1 Ekim 1914.

[85] OBA, CD-ST 004, atıf yapılan mektup n° 1039. Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi resmi oturum tutanaklarından, 108. oturum, 21 Nisan 1341/1925, Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Osmanlı Bankası'nın imtiyazının temdidine dair 1/657 sayılı yasaya müdahalesi.

[86] Z. Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950). İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 32-33.

[87] OBA, I.A 23,981/32, Osmanlı Bankası. Majestelerinin hükümeti tarafından verilen lisansın sureti, 30 Kasım 1914.

[88] OBA, CD-CDIV 002, Osmanlı Bankası, İstanbul, tarafından yatırılan 400.000 £ için Bank of England tarafından verilmiş alındı makbuzunun onaylanmış sureti, 15 Ekim 1914; CD-CDIV 004, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, s. 125, Arthur Nias ve Louis Steeg'den Bank of England Baş Veznedar Yardımcısına, Londra, 3 Kasım 1914.

[89] "Altın ihracının men'i hakkında kanun-ı muvakkat", 16 Zilhicce 1332, 23 Teşrin-i

elinde rehin tutulması anlamına geliyordu. Bankanın bu yasa çıkarıldığında 1.300.000 lira tutarında olan altın nakdi,[90] bu tarihten itibaren ülke sınırları içinde kalmak zorundaydı.

Artan gerginliğe rağmen, dış görünüşte durum aynen korunuyordu. Kasım ayı sonunda nihai kopuşa yol açan olay ortaya çıktı. Konu hükümetin yeni bir banknot emisyonu yapılması önerisiyle ilgiliydi. Vekaleten Maliye Nazırı olan Talat Bey, Cavid Bey'i sözlü olarak 7 milyon liralık banknot ihraç edilmesi teklifini yapmaya göndermişti. Bu banknotların 5 milyonuna karşılık aynı miktarda altın bulundurulacak, kalan 2 milyon da teminatı ileride belirlenecek gelirlere dayanarak banka tarafından avans verilecekti. Örneğin, o sırada 3.000.008 liralık hazine tahvilinin ödenmesine tahsis edilmiş olan savaş vergisine eklenen harç, bu işlevi sona erince bu amaçla kullanılabilirdi. Ayrıca, hükümet Osmanlı Bankası banknotlarının zorunlu tedavülünün 2.000.000 liralık avans geri ödenene kadar sürdürüleceği konusunda güvence verecekti. Sonunda, hükümet yeni emisyon talebini avansın meblağı olan 2.000.000 liraya kadar indirdi. Genel müdür Arthur Nias, komitelerden onay almadan bu talebi yerine getiremeyeceğini üzüntüyle belirtti. Genel müdür yardımcısı Louis Steeg'e, öneriyi komitelere sunmak üzere Paris'e gitmesi için izin verildi. Bankanın Osmanlı yöneticileri[91] Steeg'e "bir red cevabı gelmesi halinde bunun tahmin edebildikleri ağır sonuçlarına komitelerin dikkatini çeken" bir mektup vermişlerdi. Londra ve Paris komiteleri, genel mali durum nedeniyle maalesef yeni bir banknot emisyonu için izin veremeyeceklerini bildiren bir mesaj yolladılar. Ayrıca, son Osmanlı istikrazının bankanın omuzlarına yüklediği yükü de göz önüne alarak, yeni bir avans çıkarılmasını da kabul edemeyeceklerini eklemişlerdi. Genel müdürlük bu cevabı yine Cavid Bey aracılığıyla Maliye Nezaretine iletti ve Louis Steeg 27 Aralık 1914'te dönünce de, mesajın içeriğini resmi olarak teyid eden bir yazı gönderdi.[92]

Dört ay süren işbirliğinin ardından, Osmanlı Bankası, hükümetin isteklerine daha fazla uymama seçimini yapmıştı. Artık ciddi bir kopuş meydana gelmesi kaçınılmazdı.

---

evvel 1330, n° 571, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 6, s. 1367-1368.

[90] OBA, CD-CR 019, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 1914.

[91] Jön Türk hükümetinin milliyetçi duygularını yatıştırmak için Osmanlı Bankası 1912'de bir idare heyeti oluşturmaya karar vermişti. Bu heyette Osmanlı tabiyetinden idarecilerden temsil edilecekti.

[92] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 4 Ocak 1915.

ON İKİNCİ BÖLÜM

PAŞALARDAN BAKKALLARA OSMANLI BURJUVAZİSİNİN GELİŞİMİ

Αν δε μου δώσει η μάνα σου τ΄ς ογδόντα ομολογίες
Κι άλλες σαράντα μετρητές, θα μπω με φασαρίες

Annen nakit olarak seksen tahvili
ve öbür tahvilleri vermezse gelip kavga ederim

Rum halk şarkısı, İzmir, tarihsiz[1]

Osmanlı Bankası'nın en az incelenmiş yönlerinden biri, Osmanlı toplumuyla ticari bir banka olarak ilişkisi ve etkileşimidir. Bu ihmalin temel nedenini—konunun iş yaşamı tarihinin ilgili alanlarının biraz dışında kalmasının yanı sıra—saptamak kolaydır. Konuyla ilgili tek güvenilir ve tutarlı bilgi kaynağı olan bankanın İstanbul arşivleri, kurum üzerinde çalışan araştırmacılara henüz tam açık değildi. Üstelik bu amaçla genel müdürlük arşivlerinden toplanabilecek verilerin muazzam miktarda belge arasından elenmesi gerektiğinin de göz önünde tutulması şarttır. Genel müdürlük arşivlerinden çıkarılabilecek bütün bilgileri (yazışma ve zabıtlar) bir yana bırakırsak, 10.000 mudi dosyası, 6.000 mudi kartı, 100 cildi aşkın yazışma ve belgeden yapılacak herhangi bir sentezin bu kadar kısa bir süre içinde tamamlanmasını beklemek gerçekçi değildir.[2]

Bütün bu zorluklara rağmen, biraz tahminde bulunup bankanın mudi kitlesinin—eldeki verilerin sınırları içinde—genel bir portresini çizmeye çalışmakta yarar varmış gibi görünüyor. Bunun amacı iki yönlüdür. Bir yandan—iş yaşamı tarihi sınırları içinde—bankanın eninde sonunda Osmanlı toprakları üzerindeki operasyonlarında yerine getirdiği başlıca işlevlerinden birine biraz netlik ve içerik kazandırmayı mümkün kılar. Diğer yandan da tarihçinin, bu arşivleri kurumun bir ticaret ve yatırım bankası olarak ticari hizmetler, mevduat, kredi ve yatırım fırsatları vasıtasıyla hizmet verdiği toplumsal gruplarla ilgili bilgilerin "pasif" bir alıcısı olarak kullanmasına imkân verir.

Bankanın ticari faaliyetinin en çarpıcı yönleri, gelişip Osmanlı piyasasını

---

[1] "Ομολογίες" (Tahviller), İzmir Rum halk şarkısı ?αραδοσιακό. Τραγουδά ο Βαγγέλης Σοφρωνίου. Παίζουν: Αρμόνικα και κιθάρα. *Ανθολογία Σμυρναικού Τραγουδιού* (1926-1939), Atina, F.M. Records, tarihsiz.

[2] Arşivler hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. F. Eldem, *Inventaire*, ve "The [Imperial] Ottoman Bank Archives, İstanbul."

ele geçirme konusunda gösterdiği hız ve nüfusun başlıca tabakaları içine girmekteki yetkinliğidir. Bu gelişmelerin çoğunun 1890'ların başında, özellikle de Sir Edgar Vincent'ın 1889'da bankanın genel müdürlüğüne getirilmesi sonrasında başladığı rahatlıkla savunulabilir. Vincent bankanın şubeler ağını ve müşteri hizmetlerini geliştirerek profilinde önemli bir değişikliğe girişme kararından bizzat sorumluydu, ancak[3] böyle bir dönüm noktasını bankayı çevreleyen mali koşullarda meydana gelen köklü değişikliğin mümkün kıldığı da göz önüne alınmalıdır. 1856'daki ilk haliyle Osmanlı Bankası sadece bir ticaret bankasıydı. Ancak, devleti finanse etme işinin Osmanlı topraklarındaki geleneksel tasarruf, yatırım ve ticari faaliyet kalıplarını değiştirmeye çalışmak gibi bıktırıcı bir uğraştan çok daha cazip olduğunu kısa sürede keşfetti. Dolayısıyla Osmanlı Bankası'nın 1863'te kurulması, hem bu durumun mantıki sonucu hem de devletin o dönemdeki muazzam mali ihtiyaçlarının normal sonucuydu. 1870 ve 1880'lerin, devletin istikrazlar yoluyla batı sermayesini harekete geçirmesinin giderek güçleştiği sıkıntılı yılları bu eğilimi daha da güçlendirdi. Osmanlı devleti darboğazlara girdikçe devletin bankasının, acil talepler karşısında, istikraz bulunamamasının yarattığı boşluğu hazineye kısa ve orta vadeli avanslar vererek doldurmaktan başka çaresi kalmıyordu. Can havliyle yapılan talebin ve bundan elde edilebilecek inkâr edilmez kârların ortak etkisi, bankayı gitgide neredeyse bütün kaynaklarını devleti finanse etmek için kullanma noktasına getirmişti. Bu durum 1881'de, borç faiz ve anapara taksitlerinin ödenmesine tahsis edilmiş gelirlerin denetimi için batı ülkeleri tarafından kurulmuş bir konsorsiyum olan Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasına kadar sürdü. Borçları güvenilir ve etkin bir şekilde takip edilir hale gelince, devlet bir kez daha dış borçlanma yoluna baş vurabildi; banka da hükümete avans vermenin yarattığı bunaltıcı—ama çok kârlı—yükten

[3] A. Autheman, *age.*, s. 123-138. Vincent'in bankanın dönüştürülmesi konusundaki niyetleri 1895 tarihli bir raporda, açıkça "[kaynaklarının çoğunu hükümete verilen avanslara yatıran bir emisyon bankası olarak görülen] bankamızı başlıca rolü, mevduatlar, cari hesaplardaki bakiyeler vb vasıtasıyla artık sermaye fazlası toplamak ve bunu ülke ticareti için gerekli imkânları sağlamak için kullanmak olan daha ticari bir işletme haline getirmektir" diye belirtilmişti. (C. Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), s. 597). Sir Edgar Vincent'ın tartışmalı kişiliği hakkında ayrıca bkz. C. Clay "A Multinational 'National' Bank," s. 148-155. Clay'e göre, 32 yaşında genel müdürlüğe getirilen Vincent, mali konularda çok kıvrak bir zekaya sahip olmakla kazandığı şöhreti, "küstah, kibirli, çok hırslı" bir karakterle birleştiriyordu. Ancak hem yeterli tecrübesi yoktu, hem de "kendi namına para kazanmaya fazlaca hevesli"ydi. Bu iki zaafın da 1895 mali skandalında payı olmuştu. Yine de, genç ve dinamik bir genel müdür olarak, bankayı reorganize ederek modernleştirmenin ve kârlılığını artırmanın sorumluluğu da ona aitti. Bu arada Osmanlı Bankası'nı gerçekten "çok uluslu" bir banka haline getirmek için başarısızlıkla sonuçlanan bir girişimde de bulunmuştu.

kendini yavaş yavaş kurtardı.

Bu gelişim bankanın bilançolarında açıkça görülebilir. Hükümete verilen avansların toplam avanslara oranı, bankanın ilk faaliyete geçtiği yıllarda yüzde 10 ile 30 arasındayken, 1860'ların sonunda yüzde 40'ın üstüne çıkmıştı. 1870'lerin ortalarına gelindiğinde devletin gizli iflası neticesinde bu rakam neredeyse yüzde 90'a fırlayarak doruk noktasına ulaştı. 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması bu oranı ortalama yüzde 60'a indirdi. 1880'lerin sonunda oran nihayet yüzde 10 ile 20 arasında bir yerlerde stabilize oldu.[4] Dolayısıyla bankanın bütün ticari işlevleri bir büyük bir engelden kurtulmuş oldu. 1880'de tüm borçların yüzde 10'unu oluşturan cari mevduat hesapları 1890'larda yüzde 40'lara yükseldi; 1895'te o zamana dek en yüksek rakamı olan yüzde 50'ye ulaştı; 1900'de yüzde 40'a indi; 1910'da yeniden yüzde 60 civarına çıktı. Sabit vadeli mevduatlar 1880'de sadece yüzde 2 oranındayken 1890'larda yüzde 10'a çıktı ve 1900'den sonra yüzde 5-6'da stabilize oldu. Alacaklar tarafında ise, vadesiz mevduatlar da yüzde 20'den (1880) yüzde 30'a (1900) ve sonunda yüzde 50'ye (1910) yükseldi. En büyük patlama avanslarda görüldü. Avanslar 1880'deki yüzde 2 ila 3 düzeyinden 1890'larda yüzde 30'luk bir zirveye fırladıktan sonra, nihayet yüzde 20 civarında stabilize oldu.[5]

Bütün bu gelişmelere, bankanın bilinçli, daha geniş bir mudi kitlesine hizmet sunma yönündeki çabaları olanak verdi. Banka, tasarruflar için üç tür hesap öneriyordu. Ticari müşteri kitlesini hedef alan cari hesaplar, kurumun güvenliği ve itibarını, çek defterleri gibi pratik avantajlarla birlikte mudilerin hizmetine sunuyordu. Bu hesaplar faiz getirmiyordu, ama yirminci yüzyılın ilk yıllarında, banka diğer bankaların rekabeti nedeniyle yüzde 2'ye kadar faiz uygulanmasına izin vermek zorunda kaldı.[6] Sabit vadeli mevduatlar tasarruflarını en az altı ay süreyle dondurmaya razı olan mudilere yüzde 3 faiz kazandırıyordu.[7] Ancak en büyük yenilik, 1891'de daha mütevazı bir müşteri grubunun küçük tasarruflarını çekmek için aile tasarruf hesapları (*caisse de famille*) açılması oldu. Bu yeni formül o kadar başarılı oldu ki, 1897'de 5.400 olan mudi sayısı 1907'de 16.250'ye çıkmış, ortalama mevduat büyüklüğü de buna paralel olarak 29 liradan 47 liraya yükselmişti.[8] Bu nakit hesaplarına ek olarak, banka müşterilere esham ve tahvilat konusunda kolaylıklar sunmayı hedefleyen özel bir hizmet geliştirmeye başlamıştı (*service des titres*). Osmanlı kamuoyunun yatırım ve

[4] Bkz. grafik 2.9.
[5] Bkz. grafik 2.8.
[6] A. Biliotti, *age.*, s. 238-240.
[7] *Ae.*, s. 244-245.
[8] *Ae.*, s. 240-244.

spekülasyon alanındaki bu yeniliğe gösterdiği artan—ve 1895 krizinde doruk noktasında ulaşan[9]—ilgiye ayak uyduran banka, böylelikle müşteri portföyleri için mudi adına kupon ve kâr paylarının takibini de güvence altına alan bir emanet hizmeti geliştirdi.[10]

İskonto ve kredi imkânları bankanın mudileriyle ilgili diğer başlıca faaliyetini oluşturuyordu. Senetlerin iskonto ve reiskonto edilmesi—ticaret bankalarının başlıca faaliyetlerinden biri—Osmanlı Bankası'nın sadece ikincil bir faaliyetiydi. Bu tür işlemlere yüzde 9'a kadar faiz uygulayabiliyordu, ama Osmanlı piyasalarının nisbeten düşük gelişme ve entegrasyon düzeyi bu faaliyet kolunun geliştirilmesini güçleştiriyordu. Ayrıca, bankanın aşırı temkinli tavrı bu işlemlerin gelişmesine ek bir engel teşkil ediyordu; zira senetlerin tek teminatı üstlerindeki imzalardı. Sonuçta, banka senet teminatlı avanslar (*avances sur effets*) dediği özel bir sistem geliştirdi. Bu sisteme göre reiskonto edilebilecek senetleri olan müşterilerine çek hesabı açmayı kabul ediyordu. Banka bu senetleri reiskonto etmek yerine, açtığı hesaba karşılık teminat olarak alıyor ve hamiline bu şekilde tesis edilen teminatın değerinin yüzde 75'ine kadar kredi açabiliyordu.[11]

Bankanın elle tutulur bir teminat gösterebilecek kredi olanakları geliştirmeyi tercih etmesi anlaşılabilir bir durumdu. Böylelikle, mal karşılığı ve esham ve tahvilat karşılığı verilen avanslar, banka tarafından verilen teminatlı avansların başlıca iki kategorisini oluşturuyordu. Tüm ticari avansların hemen hemen yüzde 75'ini oluşturan bu iki kategorideki avansları—yukarıda anlatıldığı gibi—senet karşılığı avanslar, neredeyse sadece Mısır ile sınırlı[12] bir ikincil faaliyet olan gayrimenkul karşılığı avanslar ve hayat sigortası gibi teminatlar karşılığında verilen daha da marjinal avanslar izliyordu.[13] Bu avanslara hiçbir teminat olmaksızın çoğunlukla üçüncü bir kişinin kefil olduğu önemli miktardaki açık hesapları da eklemek gerekir. Faizi teminatlı hesaplardan biraz daha yüksek olan bu tür hesaplar, ciroları yüksek olan ve somut bir teminat verilmemesini haklı gösterecek bir itibara

[9] Bkz. Yedinci Bölüm.

[10] *Ae.*, s. 249-256. Osmanlı Bankası arşivlerinde bu tür portföylerin idaresine ilişkin çok sayıda belge ve binlerce eski esham ve tahvilat vardır. Portföylerin sistematik bir analizi yapıldığı takdirde, yüzyıl başındaki yatırım ve spekülasyon kalıplarıyla ilgili çok ilginç sonuçlar elde edilecektir. Şu an için, yalnızca Osmanlı yatırımcılarının Yunanistan, Rusya, Japonya, hatta Peru hükümetlerince ihraç edilen daha "egzotik" devlet tahvilleriyle birlikte kendi yarı-müflis devletlerinin tahvillerini satın almasındaki ironiye işaret edebiliriz.

[11] A. Biliotti, *age.*, s. 207-221.

[12] Özel mülkiyet ve devri konusundaki Osmanlı yasalarının karmaşıklığından kaynaklanan güçlükler nedeniyle, banka bu tür işlemlerden mümkün olduğu kadar kaçınıyordu. Mısır yasaları bu tür işlemlere çok daha uygundu; bu tür faaliyetin neredeyse münhasıran Mısır şubelerinde yoğunlaşmış olması da bundan ileri geliyordu. (A. Biliotti, *age.*, s. 228-229).

[13] A. Biliotti, *age.*, s. 224-231.

sahip olan mudilere açılırdı. Bazı olağanüstü durumlarda, mudinin adı ve itibarı yeterli görülür ve banka en iyi müşterilerinden bazılarına sadece itibara dayalı açık hesap açma olanağı sağlardı.[14]

İşin ilginç bir yönü de, bu hizmetlerin bankanın faaliyet gösterdiği bölgeler arasındaki dağılımının çeşitli kalıplar izlemesiydi.[15] Cari hesapların ve sabit vadeli mevduatların çoğu bankanın "Türk" şubelerinde yoğunlaşmıştı; hesapların ortalama yarısı merkez şubenin elinde toplanmıştı. Ancak iş avanslara gelince bölgesel uzmanlaşma daha büyük önem kazanıyordu. Çok gelişmiş kentsel piyasaların mudileriyle sınırlı bir faaliyet olan esham ve tahvilat karşılığı verilen avanslara, çoğunlukla İstanbul'da (merkez şube) ve Mısır'daki Kahire ve İskenderiye şubelerinde rastlanıyordu. Senet karşılığı avanslar da benzer şekilde bölgenin ticari merkezlerinde, İstanbul (Yenicami ve Pera şubeleri) ve daha küçük ölçekte Mısır'da yoğunlaşmıştı. Mal karşılığı avanslar ise tam tersine Anadolu şubelerinin uzmanlık alanıydı. Tarım ürünleri Anadolu'da bu tür işlemlerin başlıca teminatını oluşturuyordu. Bu tür avanslar Mısır'da Anadolu'dakinden de fazlaydı. Mal karşılığı avansların toplam hacminin hemen hemen üçte ikisi Mısır'da toplanmıştı. Bu da İskenderiye şubesinin avanslarının devrevi ve mevsimlik düzeninde açıkça görülüyordu.[16] Genel olarak bakıldığında, kredi işlemlerinin dağılımı bu faaliyetin yarıya yakın bir kısmının tek başına Mısır'da yer aldığı, kalanın da İstanbul (yüzde 30) ile bütün Anadolu ve Arap vilayetlerindeki şubeler ağı (yüzde 20) arasında epeyce oransız dağılmış olduğu görülür. Bu, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında Mısır'ın tipik özelliği olan, çok yüksek ekonomik gelişme ve batıyla entegrasyon düzeylerinin açık bir işaretidir.

Bankanın tasarruf ve kredi hizmetlerinin genel değerlendirmesi bir yana bırakılırsa, insan bu faaliyetlerdeki gelişmenin Osmanlı toplumunun ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında geçirdiği dönüşümlerle çarpıcı bir paralellik gösterdiğine dikkat etmeden geçemiyor. Kısa süre sonra, banka, yeni tasarruf, yatırım, işlem ve spekülasyon biçim ve araçları getiren bir modernleşme aracı haline gelmişti. Banka ikili bir rol oynuyordu. Bir yandan mevcut ekonomik faaliyet biçimlerine "modern" alternatifler—sikke yerine banknot, parayı yastık altında tutma yerine tasarruf hesabı açma, senet yerine çek gibi—sunuyordu. Diğer yandan da, sadece biçimleri itibariyle değil, Osmanlı piyasalarını yavaş yavaş ele geçiren yeni ekonomik düzenle ilişkileri anlamında da "modern" olan birtakım tamamen yeni araç-

[14] *Ae.*, s. 231-233. Bu kalemlerin her birinin ayrıntılı kantitatif analizi için bkz. tablo 2.4 ve 2.5.

[15] Bkz. tablo 2.4 ve 2.5.

[16] Bkz. grafik 2.11.

lar getiriyordu—esham ve tahvilat vasıtasıyla Avrupa borsalarına girebilme imkânı ya da daha önce mevcut olmayan kredi olanakları gibi. Bir başka deyişle, bankanın Osmanlı topraklarındaki faaliyet ağının genişlemesi ve nüfuzunun artması, Osmanlı toplumunun zamanın kapitalist dünya sistemine yavaş yavaş entegrasyonunun, yani daha geniş bir değişim sürecinin bir parçasıydı.

Bu entegrasyon sürecinin yukarıdan aşağıya doğru, seçkinlerden başlayıp yavaş yavaş Osmanlı toplumunun daha alt katmanlarına nüfuz ederek gerçekleşmiş olmasında şaşılacak bir yan olmaması gerekir. Ancak seçkinler iki büyük ve oldukça belirgin gruptan oluşmaktaydı. Bir yanda hemen hemen münhasıran Müslüman Osmanlıların oluşturduğu idari seçkinler—bürokratlar ve askerler—bir tür *fin d'empire* aristokrasisi meydana getiriyordu. Öte yanda, çok daha avam bir zengin tüccar ve finansiyer grubu—ağırlıkla gayrimüslimler ve önemli sayıda Batı Avrupalı göçmen—şimdilik yerli burjuvazinin kaymak tabakası diye adlandırılabilecek katmanın çekirdeğini oluşturuyordu. Her iki halde de bu kişilerin bankanın mudileri arasındaki oranının aşırı yüksek oluşunun ortak gerekçesi, politik ya da ekonomik güçtü.

Kuşkusuz "aristokrat" mudiler özellikle büyüleyicidir. Bankanın müşteri dosyalarını okumak tıpkı ondokuzuncu yüzyıl sonu-yirminci yüzyıl başının, bizzat padişahı[17] ve yanındaki muhteşem bir kadınefendiler, şehzadeler, sultanlar kalabalığını,[18] onların da ardından zamanın idaresindeki en itibarlı makamları işgal eden bir paşalar ve beyler ordusunu kapsayan "Kim Kimdir" kitabını okumak gibi bir şeydir.[19] Bu dosyalar daha dikkatle incelendiğinde bu kişilerin bankayla ilişkilerinin çapı ortaya çıkar. Genel olarak banka öncelikle tasarruflar için elverişli bir kasa gibi görülüyordu. Ancak ilginçtir, bu seçkinlerin başlıca ilgi alanlarından birinin esham ve tahvilat olduğunu ve bunları muhafaza ve takib edilmeleri için rahatlıkla bankaya emanet ettiklerini keşfedersiniz. Dolayısıyla görünen o ki, bu grup kendisini ne kadar "aristokrat" sayarsa saysın, kısa sürede zamanın değişen koşullarına ayak uydurarak yeni yatırım ve spekülasyon eğilimlerini izlemiştir.[20] Aslında Osmanlı paşalarının madalyalarla dolu göğüslerinin altında bir borsacı yüreğinin attığını keşfetmenin olağandışı bir yanı yoktur. Tıpkı

---

[17] Bkz. s. 246-248.

[18] Bankada hesabı olan Osmanlı hanedanı mensuplarından örnekler için, bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 143-144, 161-167.

[19] *Ae.*, s. 173-179, 220-223, 226-231.

[20] Bunun tipik bir örneği Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın mal varlığı ve Osmanlı, Mısır, İngiliz, Alman ve Fransız esham ve tahvilatından oluşan zengin portföyüdür (*Ae.*, s. 145). Esham ve tahvilat cinsinden etkileyici servetlere diğer örnekler Avlonyalı Ferid Paşa (SO 033/7391) ve Süreyya Paşa'nın servetleridir (SO 002/756).

üniforma ve nişanların, eski iktidar (güç) ve mevki simgelerinin modernleşmiş (yani batılılaşmış) versiyonları olması gibi, borsa spekülasyonu yapmak da—genellikle de bizzat Osmanlı hükümetine ait tahvillerle—pekala, Tanzimat öncesinde padişahı tarafından Osmanlı devlet büyüklerine gelir kaynağı olarak tahsis edilen arpalıklar veya diğer parasal gelirlerle yapılan işlerin modern bir alternatifi sayılabilirdi. Politik ve mali güç Osmanlı sisteminde hep birbirine yakından bağlı olmuştu; birçok bakımdan modernleşme sadece seçkinlerin iktidar oyunlarına dayalı spekülasyon biçimlerini değiştirmişti.[21]

Öyleyse bürokrat seçkinlerin diğer bazı tipik özelliklerinin ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başına kadar yaşamış olduğunu görmek kimseyi şaşırtmamalı. Bu özellikler arasında sürekli kredi ihtiyacı hiç kuşkusuz en ağır basanıydı. Osmanlı devlet büyükleri hep mevki ve güçleriyle orantılı, muazzam harcamalarla yapmak zorunda kaldılar. Bu harcamalar onların çarpıcı fakat çok düzensiz gelirlerini sık sık aşabiliyordu. Saraya gönderilen hediyelere, toprak ve malikâneler satın almaya ve statülerine uygun bir maiyet ve hanehalkının iaşesine servetler harcamak, seçkinler tabakasının fiilen bütün üyelerinin zenginliğini hortumlayacak mahvedici bir sistemin zorunlu bir parçasıydı. Dolayısıyla, hanedan üyeleri ve saray erkânı bu şaşalı yaşam tarzını sürdürmek ve sosyal statülerinin gereklerini yerine getirmek için sarrafların kredisine bel bağlamak zorundaydılar.

Kuşkusuz Tanzimat'la meydana gelen dönüşümler ve yavaş yavaş sabit maaş ve yetkilere yer veren daha "rasyonel" bir sisteme geçiliyor olması, bu harcama kısır döngüsünü bir ölçüde dizginlemişti. Yine de bu davranış kalıpları, 1850'lerin sonunda Sultan Abdülmecid'in eşleri ve kızları örneğinde olduğu gibi, özellikle en üst iktidar çevrelerinde büyük direnç gösterdi.[22] Bizzat Osmanlı Bankası da Abdülmecid'in yirmi dört eşinden biri olan Şayeste Kadınefendi ve kızı Naile Sultan'ın borçlarını Zenob Abdullahyan adlı birinden devir aldığı zaman, çok benzer bir problemle karşı karşıya kalmıştı. Bu iki saraylı hanım Abdullahyan'ın babası Mikail Ab-

[21] Asıl yenilik, mali gelirler sınırları içinde tanımlanmış yatırımlardan farklı olarak, tamamen ticari yatırımlara yavaş yavaş başlanmasıydı. 1856'da *Times*'da yayınlanan bir makalede Osmanlı paşalarının gerçek birer müteşebbis olma konusunda hâlâ isteksiz oldukları kaydediliyordu: "Başkenttcki paşaların bazıları gerçekten ticari ve sınai girişimlerle ilgilenmeye başladılar, fakat bunların sayısı az. Diğerleri ise çiftlik ve malikaneler satın almakla meşgul. Ama başlangıçta sağlayacağı avantajlara karşın, kendileri işin başında durmadığı, bu işler konusunda tam anlamıyla cahil oldukları için ve kâhyalarının namussuzlukları yüzünden bu tarz yatırımlar çoğu kez tam bir fiyasko ile sonuçlanıyor" OBA, İ.A 23,982, *Times* kupürü, 11 Mart 1856).

[22] Bkz. s. 68 ve dipnot 70.

dullahyan'dan 13.782 lira borç almış, fakat borçlarını geri ödememişlerdi. Mikail Abdullahyan alacağını tahsil etmek için yıllarca kişisel çaba harcadıktan sonra 1875'te mahkemeye başvurduğu halde parasını alamamıştı. Kadınlar borçlarını inkâr etmiyorlardı. Mesele, özellikle de Naile Sultan'ın üvey kızkardeşlerinden Behice Sultan'ın düğünü için yapmak zorunda oldukları harcamalardan sonra bunu ödeyecek paraları kalmamış olmasından ibaretti. Valide Sultan onlara 1.500 kese (7.500 lira) vermeye söz vermiş, ama sözünü tutmamıştı. Üstelik borç karşılığında teminat gösterdikleri 45 dönümlük bağın bir işe yaramadığı anlaşılmıştı; has arazisi statüsünde olduğu için satılması yasaktı. Abdullahyan'ın Rus vatandaşı olma sıfatıyla başvurduğu Türk-Rus komisyonunun 1880'de hazırladığı rapor, sorunun özünü açık ve kesin bir şekilde ifade ediyordu. Borçluların "yüksek mevkide olması nedeniyle talebin bir sonuca ulaşmadığının" kaydedildiği raporda, "mevcut uygulamalara göre, hükümetin böyle yüksek mevkideki kişilerin maddi ve gayrimenkul varlıklarına el konulmasına ilişkin mahkeme emrini uygulamaya koyma yetkisi olmadığı" belirtiliyor, bu nedenle de "bu tür borçların kapatılmasını devletin üstlenmesi gerektiği" öne sürülüyordu.[23] Mikail Abdullahyan'ın ömrü davanın neticesini görmeye yetmedi. Alacak oğluna miras kaldı; o da bunu, babasının Osmanlı Bankası'na vadesi gelmiş borçlarına mahsuben bankaya devretmek zorunda kaldı.

Bu, sözde rasyonel ve modern bir sistemin çaresizliği ile modernite öncesi bir sistemin bütün kötülüklerini karşı karşıya getiren tipik bir olaydı. Aynı zamanda da devlet büyüklerinin harcama ve borçlarının daha fazla denetim altında tutulacağı ve sorgulanacağı yeni bir dönemin başlangıcına işaret ediyordu. Osmanlı Bankası modernitenin bir aracısı ve savunucusu olarak bu tür güç suistimallerinin kendi kredi işlemlerinin normal işleyişine müdahale etmemesini sağlamak için kuşkusuz elinden geleni yaptı. Yine de, tüm çabalara rağmen, insan özellikle Abdülhamid rejimi sırasında bankanın sık sık kendilerine ayrıcalıklı davranılmasını beklemeye yetecek güç ve itibara sahip yüksek mevkilerdeki bürokratların politik baskılarıyla karşı karşıya kalmış olduğu izlenimini ediniyor. Bankanın 1896'daki tahsil edilememiş alacaklar listesinde yer alanların büyük çoğunluğu, zamanın önde gelen kişilerinden, nazırlardan, sadrazamlardan, saray kâtiplerinden vb oluşmaktaydı.[24] Listedeki bazı isimlerin yanına yazılmış notlar, sorunun sık sık, basit ödeme gecikmelerinin ötesine geçtiğini gösteriyordu. Örneğin yaver-i şehriyari Ahmed Şevki Bey'in aldığı borcu geri ödeyeceği pek

[23] OBA, XX 002/14, Şayeste Kadıncfendi ve Naile Sultan'ın Mikail Abdullahyan'a borçlarının tasfiyesine dair Türk-Rus komisyon raporu, 2 Şubat 1880.

[24] OBA, ES 001/000, Tahsil edilemeyen alacaklar listesi, 14 Nisan 1896; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 212-213.

umulmuyordu, zira "borçlu bu kredinin kendisine verilmiş bir hediye olduğu kanaatindedir." Bankaya 200 lira borcu olan Nafıa Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'nın isminin yanına ise "aylık taksit ödemelerini yapmayı reddetmektedir" kaydı düşülmüştü. Aynı Mahmud Celaleddin Paşa on yıl önce banka müdürüne kartvizitini yollamış, arkasına da yangında harap olan konağını onarmak için ihtiyacı olan bu "küçük meblağı" kendisine gönderdiği için banka müdürüne peşinen teşekkür eden birkaç kelime karalamıştı.[25] 1908'de, Jön Türk devriminden sadece iki hafta önce, banka İsmail Hakkı Bey'in makamını kaybetmesine sevinerek "artık baş savcı olmadığına ve gözden düştüğüne göre" borçlarının kendisinden alınmasının "çok kolaylaşacağı"nı belirtmişti.[26]

Kuşkusuz bu nüfuzlu adamların davranışlarında, zaman zaman rüşvet almaya ve güçlerini suistimal etmeye çok yaklaşan bir tür küstahlık görülüyordu. Bunlar bankanın bu tür hizmetlerini açıkça kendileri için bir hak olarak görme eğilimde olan kişilerdi. Ancak bütün suçu bu yüzyıl sonu paşalarının "şarklı" ve "despot" karakterlerine yüklemek, konuyu aşırı basitleştirmek olur. Çünkü bu davranış biçimleri, aynı zamanda bu mali sıkıntı döneminde çoğunun içine düştüğü dramatik durumu da ele vermekteydi. Sistemin modernleşmesiyle, devletin idari yapılarının yönetiminde bazı rasyonel gelişmeler meydana gelmişti; devlet memurlarına sabit maaş verilmesi de bunların arasındaydı. Abdülhamid dönemindeki mali sıkıntılar sırasında, bir değişiklik de düzenli maaş ödemelerine son verilerek yapılmış, erkân ve memurlar nakit ödeme yerine maaş senetleri kabul etmeye mecbur bırakılmıştı. Küçük memurların bu evrakları sarraflara kırdırmaktan başka yolu yoktu. Yüksek mevki sahibi bürokratlar ise, o kadar küçülemezlerdi; ya kendi kişisel servetlerine ya da Osmanlı Bankası'nın sunduğu kredi imkânlarına dayanmak zorundaydılar. Gazi Ahmed Muhtar Paşa gibi soylu davranmak bütün paşaların harcı değildi. Devletin, Kahire'deki devlet dairelerinin iaşesi için gerekli parayı temin etme konusundaki beceriksizliğinden bıkan paşa, bütün çalışanların işine son verip saraya elemanlarının açlıktan ölmesine izin veremeyeceğini bildiren bir telgraf çekmiş, makamından istifa ederek İstanbul'a dönmüş ve hükümete kendisine borçlu oldukları ödenmemiş 30.000 lirayı hediye ettiğini bildirmişti.[27] Bu paşaların çoğu, yaşamlarını ancak borçlanarak—aslında bazen de rüşvetle—sürdürebiliyorlardı. Resmi ödemelerin yokluğunu ya da gecikmesini, bulabildikleri her teminatı göstererek ya da gerekirse banka nezdinde sahip olabilecekleri her türlü politik nüfuzu ve avantajı kullanarak

[25] OBA, CR 001/47, 20 Şubat 1886; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 220.
[26] OBA, AD 001/447, 9 Temmuz 1908.
[27] L. Rambert, *age.*, s. 77-78, 12 Mayıs 1900.

aldıkları bu borçlarla karşılıyorlardı. Abdülhamid saltanatı bu tür suistimallere özellikle uygun bir dönemdi. Zamanın politik atmosferini karakterize eden insanlara güvenmeme ve kendini güvende hissetmeme duygusu, bankanın bile dışında kalamadığı nüfuz ağlarının oluşmasına elverişli bir ortam yaratıyordu. İyi haber alan kaynaklara sahip Louis Rambert'e göre, Osmanlı borçlarının birleştirilmesi işi, "tahtın etrafını saran soygunculara" dağıtılan bahşişler sayesinde bankanın isteklerine uygun gerçekleştirilmiş,[28] bankanın Harbiye Nazırı Rıza Paşa'nın heyet-i vükeladaki oyunu ve saraydaki nüfuzunu "yüksek bir fiyatla satın aldığı"na dair rivayetler bile yayılmıştı.[29] Rezaleti daha küçük ama daha iyi belgelenmiş bir başka olayda, bankanın merhum Nazif Paşa'ya "bankaya hizmetleri karşılığında" her iki kızı için 10.000'er frank çeyiz parası ödemeyi resmen kabul ettiğini keşfediyoruz. İlk çeyiz parası 1907'de ödendi. 1911'de ikinci kızın da evlenmesi söz konusu olduğunda, Beytülmal, bankaya taahhüdünü hatırlattı. Banka da, gereğini hemen yerine getirerek harcamayı genel müdürlük hesabına geçirdi.[30]

Öyleyse yüksek mevkilerdeki bürokratlarla banka arasındaki ilişkiyi her şeyden çok borçluluğun niteliyor ediyor olmasında şaşılacak bir taraf yoktur. Banka nisbeten yoksul bir seçkinler tabakasına avans vermekte, gözü doymak bilmez sarraflara elverişli—ve oldukça uygun—bir alternatif görülüyordu. Seçkinlerin toplumsal itibarı ve politik gücü, sıradan ölümlülere sağlanmayacak imkân ve koşulları elde etmelerini mümkün kılıyordu. Ancak bundan, bankanın bu tür baskılara sistemli olarak boyun eğdiği, yeterince güçlü ya da ikna edici olan herkese açık kredi verdiği sonucunu çıkarmak yanlış olur. Banka yalnızca dönemin koşullarına uyuyor, bu tür kişilere karşı biraz daha esnek bir tavır benimsiyor, fakat karşılığında da hep potansiyel zarar ve gecikmeleri karşılayacak bir şeyler elde etmeye çalışıyordu. Gösterilen teminatlar hemen hemen hiç değişmiyordu: maaş senetleri (bankaya göre en güvenilmez teminat), esham ve tahvilat ve gayrimenkul. Abdülhamid rejiminin karanlık kişiliklerinden Selim Melhame Paşa 23.000 liralık ödenmemiş bir borç karşılığında, esham ve tahvilatının büyük bir kısmını bankaya bırakmak zorunda kalmıştı.[31] Zamanın en zengin adamlarından Abraham Paşa kumarda ve borsa spekülasyonlarında bir servet kaybetti ve sonunda bankadan 88.000 lira borç aldı. Buna karşılık Pera'daki muhteşem konağıyla birlikte bütün esham ve tahvilat portföyünü rehin bırakmak zorunda kaldı. Borcunu ödemeyi başaramayınca da banka hepsine

[28] *Ae.*, s. 273, 22 Kasım 1903.
[29] *Ae.*, s. 269, 14 Kasım 1903.
[30] OBA, CD-PV 016, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 4 Nisan 1911.
[31] OBA, RC 001/1399, 30 Eylül 1898.

el koydu.[32] 1891'de, padişahın serhafiyesi Ahmed Celaleddin Paşa Nişantaşı'ndaki konağını ipotek ederek bankadan 5.000 lira kadar borç almıştı. 1904'te hâlâ ödenmemiş olan ve faizleriyle birlikte 13.500 liraya ulaşan borç, ancak 1916'da, o da birikmiş faiz alacaklarından vaz geçilerek kapatılabildi.[33]

1908 devrimi, devlet maliyesinin düzeleceği umutlarıyla birlikte bu hesapların, en azından bankanın açısından biraz normale dönmesini sağladı. Sistemin hastalıkları ortadan kayboluvermemişti; seçkin zümre kredi ve avans talepleriyle bankayı sıkıştırıp duruyordu. Artık taleplerin çoğu ilginç bir biçimde hanedan üyelerinden, yani devrimin II. Abdülhamid'in kontrolünden kurtamakla beraber sıkı bütçe önlemleriyle kısıtladığı şehzadelerden geliyordu. Ancak banka bu tür operasyonları kibarca reddetme konusunda artık kendini çok daha rahat hissediyordu. Yeni padişahın erkek kardeşlerinden, ileride (1918-1922) kendisi de padişah olacak olan Vahideddin Efendi'nin 16.000 liralık maaş alacağını teminat göstererek yaptığı 4.000 liralık kredi talebi, bankanın bu tür belgeleri artık teminat olarak kabul etmediği gerekçesiyle geri çevrildi.[34] Merhum Sultan Abdülaziz'in oğlu Seyfeddin Efendi'nin de kaderi aynı olacak, kredisinin 4.000 liraya çıkartılması reddedilecekti.[35] Kuzeni Cemaleddin Efendi daha şanslıydı; geri ödemelerin aylık harçlığından muntazaman yapılacak kesintilerle karşılanacağı güvencesi ve en çok da padişahın özel doktoru Cemil Bey'in verdiği garanti sayesinde peş peşe 500 ve 1200 liralık iki avans aldı.[36] Merhum Sultan V. Murad'ın oğlu Salaheddin Efendi de harçlığını "istisnai olarak" garanti gösterip 2.000 lira borç alabilmişti, fakat bir sonraki yıl 15.000 £'luk hayat sigortasını karşılık göstererek 15.000 lira avans almak için başvurunca, genel müdürlükten kibar bir hayır cevabı dışında bir şey alamamıştı. Talebini 15.000 liradan 10.000 liraya düşürmesinin ve yapacağı aylık ödemeleri 250 liradan 300 liraya çıkarmasının da yararı olmamış, banka talebi ısrarla reddetmişti.[37] Bankanın bu katı tutumunun bir istisnası olmuş gibidir. Padişah V. Mehmed Reşad'ın kendisine, Paris ve Londra komitelerinin onayıyla 10.000 lira avans verilmişti.[38] Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi ise, avansın miktarı ve vadesi konusunda yapılan uzun

[32] OBA, HY 002/539; RC 001/1345.
[33] OBA, HY 001/522; CR 001/3; LI 012/7957; LI 015/9788.
[34] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 18 Ağustos 1909.
[35] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Haziran 1910.
[36] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 31 Ağustos ve 1 Aralık 1909.
[37] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 16 Kasım 1909; 16 ve 22 Haziran 1910.
[38] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 10 Şubat 1910.

pazarlıklardan sonra 10.000 lira borç almıştı.[39] Genel müdürlüğün "geri çeviremeyeceği"ni düşündüğü bu avansı vermeyi banka muhtemelen haklı olarak istemiyordu; zira hemen intihar ettiği günün ertesinde şehzadenin hesabında 12.661,02 lira borç görünüyordu.[40] Paşalardan yana da durumun ciddiyeti hiç de az değildi. Aynı yılın idare meclisi toplantı tutanakları bankayla bazı itibarlı borçlular arasındaki hesapların ödenip kapatılması hakkında konuşulan sözlerle doluydu. Mahkeme, Mart 1909'da Necib Melhame'nin bankaya borcunu ödemesi için karar çıkarttı.[41] Banka Vasıf Paşa'ya verdiği 3.500 lira krediyi kurtarmak için Ortaköy'deki mülküne resmen el koyma yolunu seçti.[42] Vadesi gelmiş borçlarının sadece anaparası 2.000 lira tutan eski Maarif Nazırı Haşim Efendi'yi de aynı kader bekliyordu. Bebek, Beylerbeyi ve İstanbul'daki mülklerine banka ve diğer alacaklılar tarafından el koyuldu. 2.000.000 frankın üstünde serveti olduğu tahmin edilen zengin iş adamı Jacques de Leon sabık nazırın borçlarını devralmayı önererek araya girmeye çalıştıysa da, banka "ahlak ölçüleri oldukça esnek" birinden gelen bu teklifin peşine takılmayı kabul etmedi. Sonuçta, Haşim Efendi bankaya borçlarını, İstanbul'daki bir binasını satarak ve bankanın birikmiş faizlerle ilgili ödeme taleplerinden vazgeçmesinden sonra ödeyebildi.[43] Avans talepleri söz konusu olduğunda banka daha da katı davranıyordu. Eski sadrazam Kâmil Paşa'nın vadesi gelmiş 2.000 liralık borcuna bir 500 lira daha eklenmesi talebi reddedildi.[44] Müşir Fuad Paşa 6.000 lira ve daha sonra da 15.000 lira istediğinde iki kez geri çevrildi. Oysa karşılığında sırasıyla Kabataş'ta bir iskeleyi ve Fenerbahçe'de bir köşkü rehine koymaya hazırdı.[45] Abidin Paşa'nın oğlu Rasih Bey Dino, Harbiye Nezaretinin 20.000 ton buğday satın almak üzere olduğuna dair bilgi aldığını ileri sürerek, 20.000 lira kredi istedi. İhaleyi almak için bir kartel oluşturulduğunu biliyor ve biraz daha düşük bir fiyat vererek onları devre dışı bırakmak istiyordu. Banka yine ihtiyatlı davranarak olumsuz cevap verdi.

Zamanın seçkinleri ile Osmanlı Bankası arasındaki oldukça karanlık ilişkilere dair çok sayıdaki örnek, bankanın Osmanlı toplumuyla et-

---

[39] OBA, CD-PV 016, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 30 Kasım 1911; 1 ve 12 Nisan 1912.

[40] OBA, SO 035/7730, 2 Şubat 1916; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 166-167.

[41] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 4 Mart 1909.

[42] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 16 Eylül, 13 Ekim 1909, 18 ve 27 Ocak 1910.

[43] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 28 Eylül ve 10 Ekim 1910; CD-PV 016, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 5 Aralık 1911 ve 6 Mart 1911.

[44] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Mayıs 1909.

[45] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 1 Haziran 1909 ve 1 Nisan 1911.

kileşiminin en büyüleyici yönlerinden birini oluşturmaktaydı. Bizzat zamanın yönetici seçkinleri iki dünyada birden yaşıyor, bir yandan batının değer ve modelleri ödünç alırken—ve aslında sık sık da içselleştirirken—bir yandan da doğunun politik, toplumsal ve kültürel geleneğinde çok derin kökler salmış bazı tutum ve inançlarını koruyorlardı. Her ne olursa olsun, bu ikili kültür nedeniyle şizofreniye yakalanmaları çok uzak bir ihtimaldi ve durumlarından memnun yaşıyorlardı. Zaten sistemin kendisi de, nihayetinde birbiriyle sanılabileceği kadar büyük bir uyumsuzluk içinde olmayan bu iki dünya arasında tesis edilmiş aynı tür esnekliğe dayanıyordu. Osmanlı Bankası—Batı modernizmi ve rasyonalitesinin bir odak noktası olarak—daha az esnek değildi ve bir yandan yaşamakta direnen geleneklerle uyum sağlarken, bir yandan da moderniteye karşı taahhütlerinin özünü korumayı çok iyi biliyordu. Bankanın Osmanlı devlet büyüklerinin çok yönlü taleplerini herhangi bir büyük çelişkiye yol açmadan ustaca idare etmiş olmasını başka türlü açıklamak mümkün mü? Ya da bankanın avukatının hâlâ din hükümlerine tabi olan veraset konularının gereğini yapabilmek için şeriat hukuku konusunda eğitim almak zorunda kalmış olmasını?[46] Ya da 1892'de genel müdürlüğün açılışında kurban kesilmiş olmasını[47] ve bina girişinde Arapça "El-Kâsibu Habibullah" (Para kazanan kişi Allahın sevgili kuludur) yazılı çok büyük bir mermer kitabe bulunmasını?[48]

Fırsatçılık mı? Kuşkusuz, fakat bu aynı zamanda da bir ince ayar, yerel kurallara uyum sağlama meselesiydi. Bankayla zamanın Osmanlı toplumunun belirli katmanları arasında oluşan ara kesitleri özellikle ilginç kılan da bu uzlaşma ve yarım önlemler dünyasıdır. Banka, modernizm ve kapitalizmin bir simgesi olduğu halde, nüfusun en geleneksel olduğu varsayılan unsurları arasından, açıkçası ileri gelen din adamları arasından müşteri çekmeyi çok iyi biliyordu. Şeyhülislamlar ve aileleri, kazaskerler ve ülkenin her yerinden kadılar, başkentin birçok mahallesinin imamı ve çeşitli dini vakıfların yöneticileri hep bankada faiz getiren mevduatlara sahipti.[49] Mevlevi çelebisi—Veled Çelebi—Konya şubesinin en iyi müşterilerinden biriydi ve paşaların çoğunun talepleri geri çevrilirken, kendisine büyük kolaylıkla kredi veriliyordu.[50] Mehmed Kâmil Bey vakası—nam-ı diğer Mah-

[46] E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 151.

[47] *Ae.*, s. 133. Altmış beş yıl kadar sonra, bu olay Londra komitesi başkanının hissedarlar toplantısında yaptığı konuşmada espri konusu oldu: "Eski bir resme bakınca uzun zaman önce, Yakındoğu'da şube açtığımız zaman kurban kesmek zorunda kaldığımızı gördüm. Artık tek bir ilkemizi bile kurban etmeden şube açabiliyoruz. İlerleme budur" (OBA, LA 23,981/2, Başkanın konuşması için daktilo ile yazılmış notlar, 20 Nisan 1956).

[48] E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 138-139.

[49] *Ae.*, s. 151-152, 180-183.

[50] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 26, 30 ve 31 Mayıs 1910.

şer Midillisi—gelenek ile modernitenin bir araya gelişinin mükemmel bir örneğiydi. Hariciye Nezareti protokol şefi ve Mevlevi dergâhının sadık bir müridi olan bu zat, Bank-ı Osmanî'ye yatırılmış Osmanlı Düyun-ı Umumiyesi tahvilleri cinsinden 260 £'i Kasımpaşa Mevlevihanesi'ne vakfetmiş, bunun karşılığında merhum eşi Emine Melek'in ruhuna her daim dua okunmasını istemişti. Böylelikle tipik bir geleneksel davranış—dini bir vakfa bağışta bulunmak—bir derviş tekkesiyle—bir gelenek odağı—banka—modernitenin bir simge ve aracı—arasında doğrudan bir bağ kurmuştu.[51] Osmanlı modernleşmesini niteleyen o hassas dengeye meydan okumak için iki dünya arasındaki akışkanlığa ilişkin bu tür örneklerden fazlası gerekliydi. Gerginlikler ve tutarsızlıklar ancak iki değer sistemi arasındaki çelişkiler uzlaşmaz bir hal aldığında ortaya çıkıyordu. Bunun örnekleri pek enderdi, gelenek ile modernite arasındaki çatışma çoğunlukla Osmanlı sisteminin kendi içinde, bankanın konuyla ilgili taraf tutmasına gerçek bir gerek duyulmadan çözülüyordu. Mükemmel—ama biraz aşırı—bir vaka, köle statüsünde oldukları için miraslarıyla ilgili işlemlerde banka açısından büyük zorluklar çıkan saray harem ağalarının durumuydu. Şeriat hukukuna göre, bir kölenin ölümü halinde, mal varlıkları mülkünün tek varisi olan efendisine dönüyordu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu köleliğin kaldırılmasını isteyen Batı devletlerinin sürekli baskısı altındaydı. Kölelik hiçbir zaman resmen kaldırılmadı, ama ülkede bu "barbarlık kalıntısının" kökünün kazınmasından yana güçlü bir düşünce akımı gelişti. 1908 devrimiyle birlikte, yeni rejimin eşitlikçi söylemiyle doğrudan çelişen kölelik meselesi daha da büyük önem kazandı. O günden itibaren, her bir kölenin—çoğunlukla saray harem ağalarının— ölümü, bankayı yasal bir ikilem içine soktu. Eğer kölelik hâlâ geçerli kabul edilecekse, bankanın ölenin mallarını efendisine—çoğu durumda padişahın hazinesine—vermesi gerekiyordu. Tersine, eğer köleliğin kaldırıldığı düşünülüyorsa, kölenin malları mirasçılarına ya da mirasçısı olmaması halinde—harem ağaları vakasında durumun sık sık böyle olduğu rahatlıkla söylenebilir—Beytülmale

---

Louis Rambert'in 1901'de Abdülvahid Çelebi'yi ziyaret edişi hakkında anlattıkları düşünülürse, örnek kötü seçilmiş olabilir. "Ne kadar neşeli bir adam, kafasına deve kılından kocaman kırmızı bir külah giymiş, güler yüzlü iri, şişman bir adam. Bizi eski dostlarıymışız gibi gürültülü bir şekilde karşıladı ve hemen şampanya getirilmesini emretti. Fakat evde yeterli sayıda şampanya bardağı yokmuş; onlar da garip şekilli bardaklar hatta fincanlar getirdiler zira sayımız fazla; güle oynaya birkaç şişe bitirdik. [...] Çelebi'nin rahat tavırlı genç Avrupalı hanımlara büyük eğilimi var ve İzmir'e ne zaman bir artist veya canbaz kumpanyası gelirse, arkadaşları en iştah açıcılarını seçip trenle Konya'ya onun yanına yolluyorlar. Açık fikirlilik ve hoşgörü işte bu vasıtayla peygamberin bu yüksek hizmetkârının ruhuna nüfuz ediyor ve kendisiyle Avrupalılar arasındaki içten sempati bağları bu yolla kuruluyor" (L. Rambert, *age*., s. 122-123, 25 Haziran 1901).

[51] OBA, DD 002/2628; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 152, 184-185.

yani devlet hazinesine verilecekti. Banka böyle çeşitli olaylarla karşı karşıya kaldı; her defasında da iki Osmanlı idaresi, ölen harem ağasının mirası için birbiriyle kapışırken ihtiyatla bekledi.[52]

Banka ile dönemin egemen seçkinleri arasındaki ilişkileri incelemek kurumun zamanın toplumsal ve politik ortamına nasıl uyum sağladığı hakkında ilginç bilgiler sağlar. Ancak yüzyıl sonunda bankanın müşteri ve ticari hizmetlerinin nasıl geliştiğinin hikâyesinin tamamını anlatmaz. Çünkü bankanın gelişimine gerçek gücünü veren, hizmetlerinin hem yatay—imparatorluğun coğrafi alanının tamamında—hem de dikey—Osmanlı nüfusunun toplumsal dokusunun daha derinlerine doğru—olarak genişlemesiydi. Bu genişlemenin apaçık bir belirtisi yüzyılın son on yılı içinde bankanın açtığı şubelerin sayısıdır. Sir Edgar Vincent atandığı sırada bankanın yirmi dört şubesi vardı. Vincent döneminin ilk üç yılında on biri imparatorluğun taşra vilayetlerinde olmak üzere on dört yeni şube açılmıştı. 1895 krizi süreci neredeyse durma noktasına getirdi; 1898-1899 arasında dört şube daha açıldı ama aynı sayıda şubenin kapanması bu genişlemeyi sıfırladı. Birkaç yıl sonra genişleme süreci yeniden başladı; 1903-1914 arasında en az bir şube açılmadan geçen yıl olmadı. Bu süre içinde açılan elli altı şubeye karşılık sadece üç şube kapanmış, 1910 ve 1911'de olağandışı sayıda, sırasıyla on ve on bir şube açılmış, böylece I. Dünya Savaşı arifesinde toplam şube sayısı doksan bire çıkmıştı.[53] Yirmi beş yıldan az bir süre içinde, banka Osmanlı topraklarındaki şubelerinin sayısını üç mislinden fazla artırmış oluyordu.[54]

Bankanın şubeler ağının genişlemesiyle imparatorluğun ekonomik gelişmesinin karşılıklı ilişkisi açıktır. Yerleri harita üzerinde işaretlendiğinde,[55] banka şubelerinin bulunduğu yerler, Osmanlı topraklarının ekonomik açıdan önem taşıyan bölgelerini tam olarak tanımlıyordu. Şubeler en yoğun olarak en gelişmiş iki bölgede yer almıştı. Bunların ilki doğu Trakya ve batı Anadolu'yu kapsıyor, Selanik'ten, birden fazla şubeye sahip tek kent olan İstanbul'u da içine alarak Ankara'ya kadar uzanıyordu. İkinci bölge doğu Akdeniz havzası sınırındaydı; Kilikya kıyıları ve daha da yoğun olarak Lübnan ve Filistin topraklarına yayılmıştı. Diğer bölgelerin özelliği ise, tersine bankanın mevcudiyetinin düşük seviyede olmasıydı. Ya tüm bölgeye (doğu Anadolu, kuzey Yunanistan, Suriye) serpiştirilmiş nis-

---

[52] E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 153, 168-172.

[53] A. Biliotti, *age.*, s. 272; A. Autheman, *age.*, s. 274-275; C. Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant," s. 610.

[54] Bkz. grafik 2.14. Rakamlara Batı Avrupa'daki üç şube, yani Londra, Paris ve Manchester dahildir, fakat 1916'dan sonra açılan dördüncü bir şube—Marsilya—dahil değildir.

[55] Bkz. C. Clay, "The Origins of Modern Banking," şekil 1, s. 609.

peten az sayıda şube vardı, ya da boş bir hinterlandın kenarında bir ya da iki şubenin bulunduğu tamamen dengesiz bir durum (Libya, Mısır, Arabistan, Irak).

Şubelerin yerleri ile bölgelerin ekonomik potansiyeli arasındaki aşikâr örtüşmeye karşın, şubelerin hepsi de gerçekten bir ticari büyüme ya da en azından bir ticari başarı sürecini yansıtmamaktaydı. Şubeler ağının 1895 ile 1914 arasındaki performansına gelişigüzel bir bakış bile şubelerin bankanın toplam kârına katkılarının çok büyük farklılık gösterdiğini ortaya koyar. Toplam net kârın hemen hemen ortalama üçte ikisini—diğer bütün şubelerin 160.000 liralık katkısında karşılık 310.000 lira—temsil eden Galata'daki merkez şubenin yeri ayrıydı.[56] Ancak merkez şubenin kârları sadece ticari nitelikli değildi; çok yüksek bir oranı devletle yapılan operasyonlardan, ayrıca istikraz ve hisse senedi ihraçlarına katılmak gibi "olağanüstü kârlar"dan elde edilmişti..[57] Kalan şubelere gelince, kârdaki payları daha dengeliydi. Genel anlamda, 1895'ten 1914'e kadar gösterdikleri ortalama performansa dayanarak şubelerin beş ana kategoride toplandığı anlaşılıyor. Ortalama 10.000 lira üstünde kâr eden en tepedeki şubeler, şube kârlarının hemen hemen yarısını temsil ediyordu. En başta olağandışı 35.000 lira ile İskenderiye geliyor, bunu 10.000 ile 15.000 lira arasında değişen ortalamalarla İstanbul, İzmir, Kahire ve Beyrut izliyordu. İkinci kategoride—2.500 ile 10.000 lira arasında—Selanik, Halep, Şam, Bağdat, Giresun gibi şubelerdeki gibi en yüksek 4.000 ila 7.000 lira; Yafa, Mersin, Konya, Hudeyde veya Cidde gibi en düşük olduğu yerlerde 2.500-3.500 lira arasında değişen kârlarla on sekiz şube vardı. Bunu izleyen yirmi beş şube de—1.000 lirayla 2.500 lira arasında—Bandırma, Edirne, Midilli, Erzurum, Ordu ve Uşak gibi mütevazı fakat yine de kârlı şubeleri kapsıyordu. 1.000 liranın altında kârla zar zor ayakta duran Musul, Tekfurdağı, Manastır, Diyarbekir gibi şubelerin özelliği ise kâr ile zarar arasında sık sık gidip gelmeleriydi. Son olarak da hep kaybedenler, yılda 100 ile 2.000 lira arasında ortalama zarar eden ve bunu dikkate değer bir süreklilikle yapan, pek de öyle göz ardı edilemeyecek on beş şube—Van, Rodos, Yanya, Bitlis, İşkodra, vb—geliyordu.

Çeşitli nedenleri sayılabilecek bu dengesiz durum, öncelikle, Osmanlı ekonomisinin eşitsiz gelişme düzeyini yansıtmaktaydı. Toplam net kârın

---

[56] Bkz. grafik 3.15. Bu oranlara 1906'da net kârların yaklaşık dörtte birini oluşturarak merkez büronun katkısını yüzde 50'nin biraz üstüne, şubelerin katkısını net kârın kalan yüzde 25'lik kısmının biraz altına indiren Batı Avrupa'daki şubelerden elde edilmiş kârlar dahil değildir (bkz. tablo 2.6).

[57] 1906'da, bu tür kârların toplam brüt kâra oranı hemen hemen yüzde 50 idi (OBA, DG-R 001, Genel müdürlüğün 1906 yılına dair raporu).

dörtte üçünden fazlasının ilk iki kategorideki yirmi üç şubede—toplam şube sayısının üçte biri—toplanmış olması rastlantı değildi. Bu şubeler, vilayet başkenti olarak idari bakımdan ileri konumlarda bulunan veya bölgesel ya da uluslararası ticaret merkezi olarak üstünlük taşıyan büyük kentlere kurulmuştu. Geriye kalan şubeler ikinci derecedeki merkezlerdeydi, bu nedenle de bazen operasyonun bütünü için bir dezavantaj haline gelebilen istikrarsız sonuçlar elde ediyorlardı. Doğal olarak, şubelerin üretkenliği ile faaliyette bulundukları süre arasında dolaysız bir ilişki vardı. En kârlı şubelerin hemen hemen hepsi 1895'ten önce açılmıştı. Daha mütevazı olanlar ise tersine 1910'ların başlarına ya da en fazla yirminci yüzyılın ilk on yılına kadar uzanıyordu. Kuşkusuz, 1912'de açıldığı halde ortalama 4.500 liranın üstünde kârla onuncu sırada yer alan Tarsus, veya diğer uçta, Kastamonu ve Sivas gibi, 1899'dan beri faaliyette oldukları halde on altı yılda sırasıyla ortalama zar zor 900 lira ve 160 lira zarar gerçekleştirmiş şubeler de vardı.

Öyleyse banka genel anlamda en rasyonel ticari tercihlerini yüzyıl sonunda zaten yapmıştı. Şubeler ağına daha sonra yapılacak eklemeler bankanın ticari genişlemesinde—hiç değilse bir süre—çok marjinal bir artışı temsil edecekti. Aslında, yeni bir şube açma kararı öncesindeki sürece bakılacak olursa, genel müdürlüğün üç türlü "baskı" ile karşılaşmış olduğu görülür: Bankanın daha önce kurulmuş şubelerinden gelen fikirler, Maliye Nezaretinin önerileri ve son olarak da belirli kentlerin sakinlerinden—çoğunlukla ticaret topluluğundan—gelen talepler. Bütün taleplerin arkasındaki amaçların aynı olmadığı ve hepsinin aynı ticari başarı potansiyeline sahip olmadığı açıktır. Nezaretin devlet bankasının şubeler ağını iyileştirme arzusu, vergi toplama amaçlı düşüncelerden kaynaklanıyordu. Ticaretle uğraşan yerli seçkinler ise kendilerini eninde sonunda "tefeciliğin diktatörlüğünden" kurtaracak kredi olanaklarından yararlanmak istiyorlardı. Bankaya gelince, kurumun global ticari çıkarlarıyla en uyumlu önerilerin kendi elemanlarından geldiği açıktı. Ama bu öneriler bile, zaman zaman başka mali kurumların rekabetini göğüsleme veya önceden davranma tepkisiyle oluşabiliyordu.[58] 1909 yılı Ekim ayı ortasından 1910 yılı Nisan ayı ortasına kadar geçen altı aylık kısa sürenin daha yakından incelenmesi, bankanın şubeler ağı bağlamındaki genişleme hareketlerinin arkasındaki asıl dinamiklerin ortaya çıkmasına yardımcı olacaktır.[59] Bu süre içinde genel müdürlüğe en az yirmi bir yeni şube veya muhabir büro önerisi sunuldu. Bunların on beşi bankaya Maliye Nezareti tarafından ulaştırılmıştı. Bir kısmı nezaretin kendi insiyatifiyle yaptığı

[58] C. Clay, "The Origins of Modern Banking."

[59] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, Ekim 1909'dan Nisan 1910'a.

ulaştırılmıştı. Bir kısmı nezaretin kendi insiyatifiyle yaptığı önerilerdi,[60] bir kısmı için de taşra idarelerinden gelen tekliflere aracılık etmişti.[61] Kalan altı önerinin dördü, bankanın kendi içinden yapılmış,[62] ikisi ise yerli tüccarların taleplerinden doğmuştu.[63] Diğer bankaların rekabeti iki olayda söz konusu edildi—biri Sufli'de, Dedeağaç şubesi Banque de Salonique'in operasyonlarını genişletmek üzere olduğunu rapor ettiğinde ve Yanya'da, nezaret bankaya Bank of Athens'in olası bir atağına karşı hazırlıklı olması tavsiyesinde bulunduğunda. Bu projelerin sonuçları ilgi çekicidir. Banka içinden gelen dört önerinin üçü—Serez, Drama ve Sufli—hemen 1910 yılı içinde hayata geçirildi. Maliye Nezaretinin on beş teklifinden sadece ikisi, aynı yıl şube açılmasıyla sonuçlandı. Bunlardan biri olan Geyve, Adapazarı şubesinin desteğini ve bankanın müdür yardımcılarından Georges Cartali'nin ziyaretini gerektirecek kadar cazipti.[64] Diğer şube olan Yanya büyük ihtimalle Bank of Athens'ten önce şube açmanın gerekliliğine ilişkin ikna edici savın yararını görmüştü.[65] Ancak bakanlığın geri kalan on üç önerisinden dokuzu bir kenara kondu,[66] üçü 1911'de, biri ise 1912'de açılacaktı.[67] Çay ve Amasya tüccarlarının yerel taleplerine gelince, bunlar cevapsız bırakıldı. Bu dokuz yeni şubenin 1914 yılına kadarki performansları oldukça hayal kırıcı oldu. Drama ve Serez şubeleri, yıllık ortalama 800 ve 160 lira kârla zar zor ayakta kaldılar. Geyve ve Sufli muhabir büro olarak, kârlarında genel olarak ani bir düşme meydana gelen Adapazarı ve Drama şubelerine bağlandı. Kalan beş şubeden dördünde—hepsi de nezaretin önerisiydi—tam bir fiyasko yaşandı, ortalama zarar 200 ile 1.700 lira arasında değişiyordu.[68] Yalnızca biri—yine nezaretin 1900'den beri kurulmasını teklif etmekte olduğu Cidde—yılda 2.500 liranın üstünde katkı yaparak gayet tatminkâr

[60] Rodos, Kerbela, Bingazi, İşkodra, Geyve, Medine, Cidde.

[61] Ereğli, Niğde, Isparta, Burdur ve Nevşehir Konya vilayeti valisi tarafından, Maraş Halep valisi tarafından, ve Yanya ile Ergiri Yanya valisi tarafından önerilmişti.

[62] Serez ve Drama Kavala şubesi tarafından, Sufli Dedeağaç şubesi tarafından ve Manisa müfettiş Ferguson tarafından önerilmişti.

[63] Çay'da şube açılması önerisi kasabanın "tüccarlarından", Amasya şubesininki Maliye Nezareti kanalıyla yerel ticaret odasından gelmişti.

[64] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 15 Şubat 1910.

[65] OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 12 Nisan 1910.

[66] Ereğli, Kerbela, Maraş, Niğde, Isparta, Burdur, Nevşehir, Ergiri ve Medine.

[67] Rodos, Bingazi, İşkodra (1911) ve Cidde (1912). Aslında bunlar Maliye Nezareti ile banka arasında imzalanan ve on iki yeni şube açılmasını öngören bir anlaşmaya dahil edilmişti—yukarıda anılan dört şube ve Diyarbekir, Bitlis, Van, Harput, Hudeyde, Bolu, Kale-i Sultaniye ve Urfa ("Maliye Nezaretiyle Bank-ı Osmanî beynindeki hesab-ı cariye dair 25 Mart 1322 tarihinde akd olunan mukavelenameyi muaddil mukavelename," 13 Rebiyülevvel 1329/3 Mart 1327, (16 Mart 1911), n° 75, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 3, s. 203-208).

[68] Yanya (1,688 lira), Rodos (800 lira), İşkodra (500 lira) ve Bingazi—1913'te kapandı (200 lira).

sonuçlar verdi.

Buradan "politik" şubelerin kâr getirme olasılığının daha düşük olduğu, dolayısıyla bankanın kâr amaçlarıyla bir devlet bankası olarak görevleri arasında bir orta yol bulmak zorunda kalmasının şubeler ağının sağlıklı bir şekilde gelişmesini tehlikeye attığı sonucu çıkarılabilir. Bu savda bir miktar gerçek payı bulunmakla birlikte—Sivas, Kastamonu, Manastır ve Üsküp gibi daha önceki örnekler bunu doğruluyordu[69]—bankanın (kayıplarını) devlet garantisiyle[70] kısmen telafi ettiğini ve kurulması devlet tarafından talep edilmediği halde daha başarılı olmamış şubelerin birçok örneği olduğunu da unutmamak gerekir. 1910-1912 arasında açılan şubeler özelinde ise, dönemin politik koşulları bunların ticari başarısızlığında daha da önemli rol oynamış olabilir. Sonuçta, bu şubelerin dördü Balkan savaşlarının şiddetli çatışmalarına sahne olacak bir bölgede yer alıyor, ikisi ise Trablusgarp Savaşından sonra İtalya'nın eline geçecek olan vilayetlerin sınırları içinde kalıyordu. Aralarındaki tek başarı öyküsünün kahramanı Cidde ise, devletin ısrarları üzerine diğerleriyle aynı anda açıldığı halde I. Dünya Savaşı arifesinde imparatorluğu zayıflatan uluslararası çatışmaların erişim alanı dışında kalmış tek yerdi.

Bu olumsuz koşullar ve özellikle Dünya Savaşının daha sonra neden olacağı sıkıntılar göz önüne alındığında,[71] şubeler ağındaki "verim düşmesini" zamanın politik konjonktüründen ayırmak gerçekten güçtür. Bir başka deyişle, özellikle 1891'den sonra, bir rahatsızlık olduğuna dair ciddi belirtiler bulunmasına karşın, şubeler ağının gelişiminin bıraktığı genel izlenim yavaş fakat sürekli bir büyüme gerçekleştiğiydi. Eğer incelenen dönemin sonuna doğru, aşırı derecede istikrarsız bir politik durum yaşanmasa, bu büyüme devam edebilirdi. Şubeler ağının imparatorluk topraklarına daha eşit dağılarak yavaş yavaş daha dengeli bir duruma ulaşmakta olduğunu ortaya koyan iki gösterge, bu iddiayı desteklemek için yeterlidir. Birincisi, İmparatorluk genelinde şubelerin toplam kârdaki payı 1895'te yüzde 24 iken, yavaş yavaş artarak 1911'de hemen hemen yüzde 50'ye yükselmişti. İkincisi, ağ içinde büyük şubelerin payı da önemli ölçüde azalarak 1890'larda yüzde 90'ın üstünde iken 1912'de yüzde 70'in altına inmişti.

Kuşkusuz, bankanın şubeler ağının genişlemesi, kurumun kendi pers-

---

[69] Sivas, Kastamonu, Manastır ve Üsküp şubelerinin hepsi de hükümetin talebi üzerine açıldı. İlk ikisi 1899'da, son ikisi de 1903'te (C. Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant," s. 599). Şubelerin hepsi de oldukça kötü bir performans göstcriyordu (Kastamonu'da 888 lira, Üsküp'te 666 lira, Manastır'da 208 lira ortalama kâr ve Sivas'ta ortalama 157 lira zarar).

[70] Bkz. hükümet ile banka arasında imzalanan 1875 anlaşmasının 14. maddesi, Ek 8.

[71] Şubelerin net kârları 1911'de tüm zamanların en yüksek rakamı olan 210.000 lira iken, sonraki iki yıl 176.000 lira oldu ve 1914'te 130.000 liraya düştü.

pektifinden bakıldığında, özellikle gerektirdiği dönüşüm ve uyum bağlamında ilginçtir. Banka eski devlet bankası kabuğunu değiştirerek Osmanlı ekonomisi üzerindeki nüfuz ve etkisini daha da artıracak yepyeni bir kimliğe bürünüyordu. Ancak bu dönüşüme diğer uçtan—yani bu genişlemenin beslendiği ve bir ölçüde de yol açtığı toplumsal dönüşümler perspektifinden—yaklaşmak daha da ilgi çekici görünmektedir. Daha geniş bir şubeler ağı, yani böylelikle bu yeni kurumun hizmetlerine ulaşma imkânını elde etmiş veya bankanın kendi modernite ve rasyonalite dünyasına yavaş yavaş entegre ettiği daha fazla müşteri—mudiler, tüccarlar, kredi alanlar—demekti. İmparatorluğun ticari merkezlerinden taşra vilayetlerine taşınmak dikey bir entegrasyon sürecini gerektiriyordu. Bu süreç vasıtasıyla Osmanlı nüfusunun çeşitli katmanları, çoğu durumda daha önceki seçeneklerin yerini daha avantajlı bir şekilde alan yeni sistemle tanıştırılıyordu. Bu süreç aynı nüfusun modernleşmenin ve dünya kapitalist sistemine entegrasyonun birleşik etkisi altında geçirdiği daha genel dönüşümlerle yakın ilişki içindeydi. Bankanın hem bir kasa hem de Batı ile yakından ilişkili değerlerin taşıyıcısı olması dolayısıyla da sadece sosyoekonomik bir dönüşüm değil, kültür ve zihniyetlerde de büyük değişiklikler olmalıydı. Öyleyse bankanın bilinen mutlu azınlık—paşalar ve şehzadeler, bankerler, girişimciler ve liman kentlerinin tüccarları—dışındaki müşterileri kimlerdi? Bankanın yeni müşterileri, şu 1890-1914 dönemindeki genişlemenin dayandığı müşteriler kimlerdi? Bunlar kimdi ve bankayla giderek artan ilişkileri toplumsal ve ekonomik statülerindeki ve değer sistemlerindeki değişiklikler bakımından ne anlama geliyordu?

Soruya tüm imparatorluğu kapsayacak çapta kesin bir cevap vermek zordur. Çünkü bu banka arşivlerinde hâlâ korunmakta olan binlerce müşteri dosyasının ayrıntılı bir şekilde araştırılmasını gerektirir. 1918 öncesinden kalma 3.500'ün üzerinde veraset dosyasının oluşturduğu belge yığınında tecrübe kabilinden yapılmış araştırma "kazıları,"[72] bankanın zamanın paşalarının ve zengin tüccarlarının yanı sıra her türlü meslekten—köylüler, bakkallar, arabacılar, polisler, öğrenciler, dadılar, kahveciler ve benzeri—önemli sayıda mütevazı mudinin ihtiyaçlarına da cevap verdiğini

[72] Hukuk işleri servisinin (*service du contentieux*) veraset dosyaları (*dossiers de succession—successions ottomanes* ve *successions étrangères*) temsil gücü en fazla olanlardır. Zira varlık nedenleri—bir mudinin ölümü ve bunu mütekabiben varisleri tarafından yapılan talepler—bir dosyada karşılaşılabilecek toplumsal açıdan en önyargısız faktör olduğundan, bu dosyalar banka mudileri yelpazesinin en geniş kesimini kapsamaktadır. Diğer dosya serilerinde neredeyse sistematik olarak ekonomik, toplumsal hatta kültürel bakımlardan bir tür çarpıtma söz konusudur. İpotek, haciz, avans veya kayıp çekler dosyalarında ağırlık "sahip olmayanlar" zararına "sahip olanlardan" yana kayarken, kayıp mühürlerle ilgili dosyalar—genellikle imza yerine mühür kullanan—Müslümanların, gayrimüslimlere kıyasla açıkça daha fazla temsilinc yol açacaktır.

li sayıda mütevazı mudinin ihtiyaçlarına da cevap verdiğini göstermiştir.[73] Ne yazık ki, örneklemin, toplumsal tabanda kuşkusuz yukarıda sözü edilen dikey entegrasyon sürecine denk düşecek bir genişleme meydana gelmekte olduğuna dair ciddi işaretler taşıdığını sezgisel olarak kavramanın ötesine pek geçilemiyor. Anlamlı bir sayısal analizin geçici olarak üzerine kurulabileceği yalnızca iki kriter var: toplumsal cinsiyet ve din/etnisite/milliyet.[74]

---

[73] Onlarca renkli örnek sayılabilir. Ömer Lutfi Lulu- Antalyalı köylü (OBA, SO 026/6154), Osman bin Ahmed- medrese öğrencisi (SO 030/6771), Manuk Kabakyan-Adapazarı'nda kitapçı (SO 042/8561), Mehmed bin Ali- İstanbul'da bakkal (SO 029/6666), Kâmil Usta- Uşak'ta arabacı (SO 038/8101), Vincenzina Colombo- İstanbul'da mürebbiye (SE 003/2771), Stavri- Yorgi oğlu- Üsküdar'da meyhane sahibi (SO 025/5828), Adil Efendi—diğer adıyla Figaro—İstanbul'da pedikürcü (SO 027/6396), Ali Kemal Efendi-Pera'da zaptiye (SO 025/5812)... Yukarıdaki örneklerin çoğunun Müslümanlar arasından verilmiş olması mütevazı mudi kitlesi içinde bu grubun ağırlıkta olduğunun göstergesi olarak yorumlanmamalıdır. Aslında bu çarpıklık, dosyaların—dosya kapaklarının taranmasına dayalı—yüzeysel analizinden Müslüman mudilerin meslekllerine ilişkin daha çok bilgi elde edilebilmesidir. Bunun nedeni de basittir. Soyadı kullanılmadığı için—Cumhuriyet kurulduktan epey sonraya kadar Müslümanların soyadı yoktu—banka yüzlerce Ahmed, Mehmed ve Mustafa'yı birbirinden ayırmanın pratik yollarını bulmaya çalıştı. Toplumun üst tabakası için, paşa gibi ayırdedici unvanlar bankanın işini görüyordu, fakat sıradan ölümlüler için Efendi ya da Ağa demek yeterli olmayacaktı. Dolayısıyla bu tür mudilerin meslekleri sık sık dosya kapaklarına yazılıyordu: Bakkal Mehmed Efendi, Arabacı Kâmil Ağa gibi.

[74] Osmanlı tarihi ile uğraşmış herkes, kim diye başlayan soruların cevaplarının genellikle etnik ve/veya dini kategoriler anlamında geldiğini bilir. Bunun Osmanlı—ve doğu—gerçeklerinin Oryantalist algılanmasıyla çok ilgili olduğu söylenebilir. Bu bakışa göre toplumsal tabakalaşmanın doğru bir şekilde kavranması için din ve etnisite gibi kategoriler "can alıcı önem" taşımaktadır. Yine de—Oryantalizmi sistemli bir şekilde aklamak gibi bir niyet olmaksızın—dini farklılaşmanın az çok belirgin etnik uzantılarıyla Osmanlı İmparatorluğunun prekapitalist ve modernite öncesi dünyasında çok önemli bir tanımlama ve kimlik kriteri olduğu dikkate alınmalıdır. Hukuki ve dini statülerin sık sık örtüşmesinin dışında, sosyoekonomik farklılaşmanın nispeten düşük seviyede olması, dini kimliğin hem segregasyon—yukarıdan aşağı—hem de entegrasyon—bireyden cemaate—aracı olarak kullanılmasının en önemli nedenlerinden biriydi. Ayrıca, sistemin içindeki ekonomik, toplumsal, hatta politik işlevler genellikle dini—ve belli bir ölçüde etnik—dayanışma biçimleri çerçevesinde konumlanıyor, böylece din temelli toplumsal kategorileri daha da güçlendiriyordu. Ondokuzuncu yüzyılın önemli dönüşümleri bu durumu, özellikle nüfusun büyük kesimlerini zamanın kapitalist sistemi içine yavaş yavaş entegre ederek büyük ölçüde sarstı. Bu süreç, daha öncedcn var olan dayanışma ve entegrasyon çeşitlerini kesen ve bunları genellikle gündem dışı ve kullanım dışı bırakan belirli sosyoekonomik farklılaşma biçimleri yarattı. Ayrıca, devletin giriştiği politik modernleşme süreci, yavaş yavaş, tebaalardan oluşan eski cemaatlerin yerini alacak bir Osmanlı vatandaşları ulusuna geçilmesini de beraberinde getiriyordu. Yine de, geleneksel kimlik ve bağlılıkların çok inatçı ve dayanıklı olduğu görüldü. Daha gelişkin birleştirici faktörlerin yokluğunda, sık sık millet ile din arasındaki o çok kullanışlı kestirme yol üzerinde temellenen milliyetçilik ideolojisi bu dayanıklılığın yabancısı değildi. Sonuçta, "Osmanlıcılık" büyük ölçüde başarısızlığa uğradı ve dini/etnik ayrım hatlarını aşan bir toplumsal entegrasyona, batının Osmanlı sistemine ekonomik ve kültürel açılardan nüfuz etmesinden yana—ve buna bağımlı—olan çok sınırlı ve marjinal "kozmopolit" topluluklar örneği dışında pek tanık olunmadı.

"Etnisite"[75] kriterine göre yapılan tasnif bankanın imparatorluk çapındaki mudi tabanının genel özellikleri konusunda özellikle aydınlatıcıdır. 1906 yılı nüfus sayımı rakamlarıyla karşılaştırıldığında,[76] başlıca "etnik" kategorilerin dağılımı dikkate değer değişiklikler ve tutarsızlıklar gösterir. Bu da ancak bankanın müşterileriyle zamanın Osmanlı nüfusunun gerçek "etnik" konfigürasyonu arasında denklik olmadığı şeklinde açıklanabilir.[77] Böylelikle, bazı kategoriler aşırı yüksek oranlarda temsil edilirken, başkaları da tersine, gerçek demografik ağırlıklarından çok daha düşük bir seviyede kalmaktadır. Nüfusun neredeyse dörtte üçünü oluşturdukları halde, banka mudilerinin ancak yarısından biraz fazlasını temsil eden Müslümanların durumu bu ikinci tür çarpıklığın tipik örneğidir. Yelpazenin diğer ucunda yer alan yabancılar ise, yüzde 1'in altındaki gerçek demografik ağırlıklarına karşın, mudilerin hemen hemen beşte birini oluşturmaktaydı. Yerli gayrimüslimlere gelince, Rumlarda bu iki oran tam olarak birbirini tutarken, Ermeni ve Yahudilerin gerçek demografik oranları, bankanın veraset dosyalarında çok farklı nedenlerle olsa da, iki misline çıkmıştı.[78] Bu tu-

---

[75] Bu analizde kullanılan kategoriler etnisite kavramına tam denk düşmemekle birlikte, bu kelime, yine de, söz konusu farklı kimlik türlerini içerebilecek en esnek ve geniş kapsamlı terim olarak kullanılacaktır. Örneğin Bulgarlar, Ortodoks oldukları için Rumlar genel kategorisi içine gireceklerinden, ya da tersine Katolik ve Gregoryen Ermenileri dini farklılık yüzünden birbirinden ayırmak zorunda kalınacağından, dini kullanmak yanıltıcı olurdu. Dolayısıyla tercih edilen "etnisite", bilhassa—ve çaresizce—muğlak bir kavramdır. Buna göre mudiler beş ana gruba ayrılmıştır: Müslümanlar—çoğunlukla daha sonrasının Türkleri, ama aynı zamanda Arnavutlar ve Araplar gibi Müslüman Osmanlılar; Rumlar—Hellen olarak anılan Yunan vatandaşlarından farklı olarak Yunanca konuşan Ortodoks Osmanlılar; Ermeniler—İmparatorluğun Gregoryen ve Katolik Ermeni tebaası; Museviler—Musevi Osmanlı vatandaşları; ve yabancılar—Mısır dahil bütün yabancı devlet vatandaşları. Yapılabilecek bazı başka etnik/dini gruplamalardan, ya teşhis etmenin imkânsızlığı yüzünden (Arnavutlar, Araplar, Kürtler) ya da özellikle İstanbul'daki mevcudiyetleri çok marjinal olduğu için (Hıristiyan Araplar) vazgeçilmiştir. Terimin doğru olmadığını hatırlatmak amacıyla, etnisite kelimesi metinde tırnak—sosyal bilimlerde relativizm ve çaresizliğin her derde deva ilacı—içinde kullanılacaktır.

[76] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, (Madison, 1985), s. 168-169; Cem Behar (der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. The Population of the Ottoman Empire and Turkey*, (Ankara, 1996), s. 55-58, 74.

[77] Bkz. grafik 3.1.

[78] Yahudilerde, söz konusu rakamların nispeten düşük olması istatistiksel tutarsızlık riski getirmektedir. Her durumda, Musevi cemaati, kırsal bölgelerde ve küçük taşra kasabalarında değil de, ticari olarak gelişmiş kent merkezlerinde—İstanbul, Selanik, İzmir—yoğunlaşma eğilimindeydi. Bu da onların, banka örnekleminde Osmanlı toprakları içinde daha geniş alanlara yayılmış olan, dolayısıyla bankanın fiziksel ve kültürel ağından daha uzak düşen Müslümanlara ve Rumlara oranla daha fazla temsil edilmiş olmasını açıklayabilir. Ermenilere gelince, I. Dünya Savaşı sırasında uğradıkları katliamın, mudi ölümlerine dayalı bir dosya serisinde yer alan Ermenilerin sayısını anormal ölçülerde artırarak banka örneklemindeki ağırlıklarını doğrudan etkilemiş olduğu anlaşılıyor.

tarsızlıklar bankanın mudi kitlesini zamanın Osmanlı toplumu içinde açık ve kesin bir yere oturtmaktadır. Nüfusun "geleneksel" ve ekonomik olarak en az gelişmiş kesimleri—Müslüman çoğunluk—bu grup içinde, nüfus içindeki gerçek oranlarının altında temsil edilmekteydi. En zengin ve en "modern" unsurlar—yabancılar ve bir ölçüde gayrimüslim cemaatler—ise sistematik olarak gerçek demografik oranlarının üstünde temsil edilmekteydi. Diğer bir deyişle, bankanın müşteri kitlesi zamanın Osmanlı toplumu ve ekonomisinde meydana gelmekte olan dönüşümleri büyük ölçüde yansıtıyordu. Bu dönüşümler, daha geniş bir yelpaze içine yayılmış her meslekten insanın, cemaatlerin egemen "bağımlı büyüme" örüntüleri tarafından sunulan modernleşme araç ve biçimlerine erişebilme kapasitelerindeki farklılığa bağlı olarak farklı hızlarda entegrasyonunu içermekteydi.

Bankanın mudileri ile yeni dünya düzeninin Osmanlı ekonomisi ve toplumu üzerindeki etkisi arasındaki apaçık ilişkiye karşın, veraset dosyalarının sunduğu imparatorluk çapındaki örneklem, bir yerel burjuvazi doğduğundan söz etmek için fazlaca heterojen ve muğlaktır. Ölüm, her şeye karşın bankanın mudileri açısından toplumsal olarak anlamlı bir ortak payda oluşturamayacak kadar demokratik bir olgudur. Paşalar da, bakkallar da ölüyordu, varisleri de, söz konusu meblağlar arasında da sık sık—ama her zaman değil—önemli farklılıklar olsa da, ölenlerin malları üzerinde aynı hak iddialarında bulunuyorlardı. Zamanın Osmanlı toplumunun büyük çeşitlilik gösteren toplumsal katmanlarını daha anlamlı bir şekilde kesmek daha spesifik farklılaşma kriterlerinin kullanılmasını gerektirecektir. Banka arşivleri 1903-1918 arasında bankaya esham ve tahvilatını emanet etmiş bütün mudilerin kimliklerini belirten yaklaşık 6.000 kartlık bir katalog vasıtasıyla böyle bir kriter temin etmektedir.[79] Çoğu İstanbul'da mukim olsa da, bu koleksiyon çok sayıda kişiyi, burjuva davranış tarzının hem ekonomik hem de kültürel anlamda en temel tanımına en çok yaklaşan bir kapitalist ve modernist tutumla kolaylıkla ilişkilendirilebilecek bir yatırım biçimi—esham ve tahvilat—etrafında yeniden gruplandırma gibi çok değerli bir avantaj sağlamaktadır. Bu, insanın Ahmed Muhtar Paşa ile Galatalı ebe Devora Nahmias veya Ticaret Odası Başkanı Bedros Azaryan ile şantöz Dudu Kohen arasında ortak bir özellik bulmasına imkân veren bir tanımdır.[80]

---

[79] Aşağıdaki analiz, esas itibariyle bu veritabanının çok ayrıntılı kullanıldığı daha önceki bir çalışmaya dayanmaktadır (bkz. E. Eldem, "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie," *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies*, c. 11, 1-2, 1997, *İstanbul Past and Present Special Issue*, s. 53-98).

[80] Burjuva teriminin Osmanlı bağlamında kullanılması burada ele almayacağımız problematik bir meseledir (E. Eldem, "İstanbul 1903-1918," s. 54-57). Zenginliğin nicelik olarak

Bu kartlardaki bilgiler, bu İstanbul burjuvazisinin oldukça ayrıntılı bir resminin çizilmesini mümkün kılar. Bu fotoğraf gerçek "etnik" oranlarla bankadaki etnik oranlar arasında büyük farklılıklar olduğunu—bir kez daha—gözler önüne serercken, veraset dosyalarının daha heterojen bir görünümü olduğuna ilişkin daha önceki savı da doğrular. Müslümanlar yine düşük oranda temsil edilmektedir, ama bu kez demografik oranlarla temsil oranları arasında daha korkunç bir fark vardır: kent nüfusunun fiilen yarısına karşılık müşterilerin yüzde 18'i. Gayrimüslimlerin—özellikle Rum ve Ermenilerin—temsil oranı yine yüksektir, ama bu kez yabancıların bile üstündedir. Bu da İstanbul'un gerçek "modern" ekonomik güçlerinin yüzyıl başında nerede konumlanmış olduğunu açıkça göstermektedir.[81] Bu bir ücretliler burjuvazisiydi; girişimciler ve—mütevazı de olsa—iş sahipleri örneklemin dörtte birinden azını oluşturuyordu. Ancak bu çalışanlar çoğunluğunun dağılımı çok eşitsizdi.[82] En yüksek oranlara Müslümanlar ve yabancılar sahipti. Müslümanlar devlet memuruydu, yabancılar ise diplomatik personel veya zamanın büyük "çok uluslu" şirketlerinde—Tütün Re-

---

ölçülmesinden ziyade, "davranış"la ilgili niteliksel değerlendirmenin vurgulanmış olması, kartlarda banka müşterilerinin elindeki esham ve tahvilattan hiçbir şekilde söz edilmemiş olmasının sonucudur. Bu eksiklik ancak bu kişilerin ortak paydası olarak yatırılan miktarı değil, esham ve tahvilat emanet etme eyleminin kendisi alınarak giderilebilir. Böylece davranış biçimlerine göre tanımlanmış birçok kişi bir araya getirilmiş olur. Bir başka deyişle, bu şekilde servet ve ekonomik ve politik güç farklılıkları ortadan kalkar, zira—en zengin spekülatörden elinde iki ya da üç Osmanlı tahvili olan mütevazı dula kadar—bütün bu kişileri bir araya getiren belirli bir yatırım aracının belirli bir tarzda kullanılması olur. Daha açıkçası, söz konusu kişileri şu eylem ve tercihler karakterize etmektedir:

1) Ne kadar mütevazı da olsa, mudinin esham ve/veya tahvilata yatırma tercihini yaptığı bir fazla paranın mevcudiyeti;

2) Artık parayı atıl kılan daha gelenceksel yatırım biçimlerinin—yastık altında biriktirme veya mevduat hesabı açma—değil de esham ve tahvilatın tercih edilmiş olması;

3) Risk ve spekülasyona dayanan bir yatırım aracının kullanılması;

4) Uluslararası finans ve hisse senedi borsaları vasıtasıyla dünya kapitalist sistemine entegrasyon (bilinçli olarak bu şekilde algılanmasa da);

5) Rolü ve kimliği itibariyle uluslararası—batılı—finans ağıyla kuvvetle ilişkilendirilen bir yatırım yönetimi aracısının—Osmanlı Bankası'nın—tercih edilmiş olması.

Yüzyıl başı İstanbul burjuvalarının portresi böylelikle daha büyük netlik kazanır. Onları birer burjuva yapan, muhakkak toplumsal ve ekonomik statüleri değil, kapitalist sayılan bir yatırım türü ve batılı bir ağ türü içine dahil olmalarıdır. Tanımda belirleyici iki unsur vardır: Zamanın kapitalist sistemi tarafından belirlenmiş seçenekler yelpazesi içinde yatırım yapmak ve batı eğilimli ya da batı hakimiyetindeki ağlar ile entegrasyon. Böylelikle bu burjuvaların (dönemlerinin birer ürünü olarak) zamanın egemen sisteminin çerçevesi içinde geliştikleri görülür. Batıya, Osmanlı Bankası'nın temsil ettiği bankacılık ve yatırım sistemi vasıtasıyla entegre olmuş olmaları, hiçbir şekilde hep birlikte komprador burjuva kategorisi içine toplanmaları gerektiği anlamına gelmez. Sadece bu kişilerin—en azından yatırım tercihlerinin sınırları içinde—dönemin batıcı/modernist seçeneğini izledikleri anlamına gelir.

[81] Bkz. grafik 3.1.

[82] Bkz. grafik 3.3a ve 3.3b.

jisi, Düyun-ı Umumiye—hatta kendine özgü şekilde çok uluslu olan Osmanlı hükümetinde çalışıyorlardı. Yerli gayrimüslimlerde ise tersine, ister köşebaşında bir dükkân ister sınai bir işletme olsun kendi işlerini kurma eğilimi çok daha fazlaydı—Rumların hemen hemen yarısı, Ermenilerin yüzde 40'ı, Yahudilerin yüzde 30'u bu eğilimdeydi. Zamanın belli başlı meslek sektörleri daha yakından incelenecek olursa, cemaatlerin her birinin gösterdiği farklı tutumlar hakkında daha da çok şey ortaya çıkar.[83] Devlet ve kamu sektörlerine Müslümanlar ve çok daha az ölçüde yabancılar hakimdi. Gayrimüslimler ticaret ve sanayi sektörünü tekellerinde tutuyor ve sıra daha uzmanlaşmış finans, bankacılık ve sigorta alanına geldiğinde bu hakimiyeti yabancılarla paylaşıyorlardı. Yabancı sermayeye dayalı idareler ve yatırımlar tabii ki yabancıların kendi kontrolları altındaydı, fakat Rumlar buralarda hemen hemen eşit bir pay edinmeyi başarmışlardı. En büyük çeşitlilik serbest mesleklerde—avukatlar, doktorlar, mimarlar—göze çarpıyor; bu sektörde mevcut bütün cemaatler çok daha dengeli temsil ediliyordu.[84] Burjuvazinin tanımı, işte bu şekilde cemaatten cemaate değişiyordu.[85] Müslüman burjuvazi öncelikle ve en başta bürokrattı; egemen seçkinlerin yüksek rütbeli paşalarından ordu subaylarına ve şu ya da bu nezaretin dairelerindeki kâtiplere uzanan bir yelpazeyi kapsıyor, arada bir de profesyonelleşme ile daha kârlı bir işle uğraşma gereği arasındaki en iyi orta yolu simgeleyen bir avukat, doktor veya gazeteciye rastlanıyordu. Ticaret, zanaatler, sanayi ve finansta çok yüksek derecede yoğunlaşmış olan İstanbul'un Rum, Ermeni ve Yahudi burjuvaları çok benzer profillere sahipti. Birbirlerinden küçük varyasyonlarla ayrılırlardı: Rumlar ve Yahudiler uzmanlaşmış ve "modern" bankacılık ve yabancı firmalar alanında daha "muhafazakâr" Ermenilerden nisbeten daha fazla varlık gösteriyorlardı. Ermenilerin hükümet ve kamu hizmetleriyle olduğu kadar daha geleneksel faaliyetler olan ticaret ve zanaatle daha fazla ilişkisi vardı.

Ondokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyıl başının toplumsal ve ekonomik dönüşümlerinin İstanbul'un topoğrafyası üzerinde de izlerini bırakmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur. İmparatorluğun başkentinde, daha önceleri sosyoekonomik statüye göre oluşmuş önemli bir mekân farklılaşması yoktu.[86] Ama başkent artık yavaş yavaş da olsa, bazı bölgeleri

[83] Bkz. grafik 3.4a.

[84] Ancak bunun farklı cemaatlerin uzmanlaşma yoluyla giderek daha fazla entegre olduğunun bir işareti mi, yoksa geleneksel dayanışma biçimlerinin her cemaati başkalarının vereceği hizmetlere mecbur olmamak için kendi profesyonel elitini oluşturmaya itmesi mi olduğu merak konusudur.

[85] Bkz. grafik 3.4b.

[86] Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından önce, kentin işlev ve ikamet yönünden önemli ölçüde özellik kazanmış bazı alanları—Haliç ile Kapalıçarşı arasındaki bölge ticaret için,

işlev, şu ya da bu sektörün yoğunlaşması, hatta simgesel olarak gelenekselliken ya da modernlikten yana olma anlamlarında kesin özellikler taşıyan daha heterojen bir dış görünüşe doğru gidiyordu. Bankaya esham ve tahvilat emanet etmiş olanların işyeri ve konut adreslerinin dağılımı bu durumu doğruluyordu.[87] Her türlü işyeri ağırlıkla Galata'da—batı ile bağlantılı bütün ekonomik faaliyetlerin merkezi—toplanmıştı. Buradan Haliç üzerinden Sirkeci'ye ve kuzeyde Pera'ya doğru yayılırdı. Konut bölgelerine gelince, sur içi İstanbulunun geleneksel—ve aslında en kalabalık—bölgesi burjuva örnekleminin onda birini bile içermiyordu. Kentin yeni efendileri daha kuzeyde, özellikle Pera'da, ama aynı zamanda sadece zenginlerin konut bölgeleri olarak gelişmiş Nişantaşı ve Kadıköy gibi bazı yeni semtlerde yaşıyordu. Müşteri kartlarının tanımladığı kentin, gerçek kentle çakışan ama yirminci yüzyıl boyunca meydana gelecek yeniden şekillenmeyi çok önceden canlandıran bir başka İstanbul olduğu çok açıktı. Modernleşme—hem ekonomik hem de ikametle ilgili işlevler anlamında—seçkinleri kentin çoğu geleneksel bölgesinden uzaklaştırıyor, batılılaşmış Galata ve Pera semtlerindeki yeni ağırlık merkezine doğru çekiyordu. Bir kez daha, her cemaat dönüşümü farklı farklı hızlarda yaşıyordu.[88] Galata'da çalışıp Pera'da yaşamak Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler için çok arzulanan bir hedef haline gelmişti; bunun neredeyse bir zorunluluk kertesinde olduğu yabancılardan söz etmiyoruz. Ancak Müslümanlar kent mekânını kullanış şekilleri itibariyle dikkate değer farklılıklar gösteriyorlardı. Bu kullanımın genel özelliği kent içine daha fazla yayılmış olmalarıydı. Onlar için Galata, devlet daireleriyle Sirkeci, "geleneksel" meslekleriyle Aksaray veya saraylarıyla Boğaziçi gibi olası birçok iş bölgesinden sadece biriydi. İkamet açısından ise Pera, "eski" kentin yüreği Aksaray ile, seçkinlerin yalılarıyla bezeli Boğaziçi kıyıları ile ya da kentin, çok geleneksel olanlardan (Üsküdar) çok ayrıcalıklı olanlara (Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki yalılar veya Erenköy'deki köşkler) kadar çeşitli "çevre" semtleriyle kıyaslandığında, belli ki tercih edilen bir seçenek değildi. Gayrimüslim cemaatler arasında bile, mekânın iş ve konut amaçlı kullanım şekillerinde küçük farklılıklar ortaya çıkıyordu. Özellikle Ermeniler, Rum ve Yahudilere kıyasla o kadar kararlı bir "modern" yaklaşım içinde değillerdi; kent içine—daha "geleneksel" semtler dahil—daha dengeli bir biçimde yayılmışlardı;

---

sarayın civarı yönetici seçkinlerin ikameti için, Boğaz kıyıları hanedana ait ikametgahlar için, vb—dışında, kent geneli toplumsal ve ekonomik statü anlamında farklılaşmamıştı. Başlıca farklılaşma—aslında bir ölçüde segregasyon—kriteri dini ve daha küçük ölçüde de etnik kimlik olmaya devam ediyordu.

[87] Bkz. şekil 3.6a ve 3.6b.

[88] Bkz. grafik 3.7a, 3.7b, 3.8a ve 3.8b.

Galata ve Pera'ya daha az üşüşüyorlardı. Yahudiler ise, genel profil bakımından Rumlar ve yabancılarla büyük benzerlikler taşımalarına karşın, Galata'yı yoğun biçimde ikamet amaçlı kullanan tek cemaatti. Bu da, içlerinden bazılarını daha itibarlı bir bölge olan Pera'ya kıyasla konut alanı olarak cazibesini kaybetmiş Galata'da yaşamak zorunda bırakan toplumsal statüde yükselme sürecinin henüz devam ettiğinin açık bir göstergesiydi.[89]

En yakın zamanda kurulmuş yerleşim alanlarının—yani Nişantaşı ve Kadıköy'ün—en büyük "etnik" çeşitliliği barındırıyor olması ilginçti. Kentin bu "yeni sınırları,"—gayrimüslimlerin en zenginleri için şimdiden çok kalabalık, Müslümanlar için de gayrimüslim kozmopolitliğe özgü değerlerle çok fazla yüklenmiş olan—Pera'ya veya suriçi bölgesinin atalet ve çağdışılığın olumsuz çağrışımlarının gitgide daha fazla hissedildiği daha geleneksel semtlere cazip birer seçenek olarak görünüyordu. Harbiye, Nişantaşı ve Şişli'de yeni ve çok daha kozmopolit bir seçkinler zümresi bir arada çok daha rahat yaşayabilmekteydi. Paşalar Fransız *hôtels particuliers*'lerinden esinlenen modern konaklarında hem padişahın sarayından fazlaca uzaklaşmamış oluyorlar, hem de Pera'da oturmanın taşıdığı çok bariz batıya bağımlılık çağrışımlarıyla imajlarını zedelemeden açıkça modernist bir görünüş sergileyebiliyorlardı. Orta sınıfın üst katmanları—hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler—yeni lüks apartman dairelerine yerleşiyorlardı. 1930'ların müzikallerinde toplumsal başarı simgesi olarak göklere çıkarılan ünlü "Şişli'de apartıman" buydu.[90] Aynı şey Kadıköy ve özellikle Moda için de geçerliydi. Burada yüksek mevkilerdeki bürokratların konakları zengin gayrimüslimlerin ve yabancıların—özellikle İngilizlerin—villalarıyla komşuydu.

Modernleşmenin sosyoekonomik dönüşümleri kentin şeklini değiştirmiş, asırlık toplumsal dokusunu boydan boya keserek sonunda iki ayrı İstanbul yaratmıştı. Bunlardan biri kaybedenlerin, zamanın değişen koşullarına ayak uyduramayanların—bazen de ayak uydurmak istemeyenlerin—ve zamanla marjinalleşen, bir kenara itilen, mahalleleri geri kalmış, yaşam tarzları "geleneksel," "geri," "şarklı" ve kuşkusuz "egzotik" olarak aşağılananların İstanbuluydu. Öbür İstanbul—kazananların İstanbulu—azınlıktaydı, ama

---

[89] Bu konuda, bkz. Riva Kastoryano, "Passage par Galata : Mobilité sociale des Juifs d'İstanbul," E. Eldem (der.), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, I : Recherches sur la ville ottomane : Le cas du quartier de Galata. II : La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque*, (İstanbul-Paris, 1991), s. 171-181.

[90] Ekrem Reşid'in [Rey] Nâzım Hikmet'in metninden hareketle yazdığı ve Cemal Reşid'in [Rey] bestelediği *Lüküs Hayat* müzikalinin en popüler şarkılarından birinde olduğu gibi (1933) (*Cumhuriyetin 75 Yılı*, İstanbul, 1998, c. I, s. 140; Evin İlyasoğlu, *Cemal Reşit Rey. Müzikten İbaret bir Dünyada Gezintiler*, İstanbul, 1997, s. 163-165).

zamanın doğmakta olan örüntü ve değerlerini kucaklama istek ve amacının karakterize ettiği, güçlü ve hâkim bir azınlık. Bu, geleceklerinin yeni dünya düzenine uyum sağlamaya bağlı olduğuna bütünüyle ikna olmuş, modernist Müslüman bürokratlardan ve gayrimüslimlerden oluşan yeniden tanımlanmış bir seçkinler zümresinin egemenliğindeki bir dünya idi. Kısacası, ilerlemeyi sadece Osmanlı Bankası'ndaki esham ve tahvilat hesabı olarak değil, kültürel ve düşünsel tavırlarda da, kadınların zenginliğin denetim ve idaresine daha fazla katılmasından,[91] banka belgelerini imzalarken kendi "geleneksel" elyazıları yerine Latin yazısı kullanma eğilimine kadar giden bir değişiklik olarak anlayan bir burjuvazi.[92]

İstanbul burjuvazisinin banka arşivleri tarafından gözler önüne serilen profili sadece bir değil birçok bakımdan ilgi çekicidir. Ortaya çıkmakta olan yeni kent sosyal topoğrafyası, İmparatorluğun geleneksel egemen seçkinleri arasında yavaş yavaş gözlenen burjuvalaşma ve en fazla da gayrimüslim cemaatlerin yeni ekonomik düzen üzerindeki yadsınamaz egemenliği—tepkisel Müslüman/Türk milliyetçiliğinin başlangıcı; bunların hepsi Osmanlı

---

[91] Bkz. grafik 3.2. Bütün cemaatlerde esham ve tahvilat emanet eden kadınların oranının veraset dosyalarındaki kadınların oranından sistemli biçimde daha yüksek olması dikkat çekicidir. Bu da bankanın İmparatorluk çapındaki mudi kitlesi ile esham ve tahvilat emanet eden İstanbul merkezli burjuva örneklem arasında açık bir fark olduğuna işaret eder. Ancak bu oranlar bir cemaatten diğerine değişmektedir. Müslümanlar arasında yüzde 15 olan oranın, Rumlar arasında yüzde 38'i bulması bu grupların her birinin "modernlik" derecesinde önceden kestirilebilecek bir sıralama olduğunu düşündürmektedir. (Yabancılar arasında oranın beklenmedik derecede düşük olması konusunda ise, İmparatorluktaki yabancıların, yüzde 78'i erkeklerden oluşan, doğal koşulların dışında bir göçmenler grubu olduğunu dikkate almak gerekir). Ancak kadınlara ait portföylerin varlığının, portföy hamillerinin ekonomik açıdan bağımsız olduğu anlamına gelmesinin şart olmadığı, zira bunların genellikle kadınlara ölen erkeklerden—özellikle baba ve eşlerden—miras kaldığı da göz önüne alınmalıdır.

[92] Bkz. grafik 3.9. Veriler mevduat kartlarından elde edilmiştir. Bu belgelerin geçerlilik kazanması için üzerinde bir imza ya da mühür bulunması şarttı. "Etnik" imzalar, genellikle Fransızlaştırılmış biçimdeki Latin imzasından farklı olarak, cemaatin geleneksel yazısıyla atılmış imzalardır—Müslümanlar için Arapça, Rumlar için Yunanca, Ermeniler için Ermenice ve Museviler için İbranice. Müslümanlara ilişkin rakamlar, grubun imza değil mühür kullanan yarısı kadar bir kısmını dışarıda bırakmaktadır. Mühür okuryazarlıkla ilişkisi olmayan, ama imzasını bu yolla atabilen kişilerin gücünü gösteren geleneksel bir doğrulama aracıdır. Latin imzasının kullanılması ile batı kültürüne aşinalık arasında açık bir bağlantı olmakla birlikte, bu tür imzanın seçilmiş olmasının çeşitli nedenleri olabilir. Bunlardan biri, tabii ki, iletişimde Fransızca kullanan bankanın normlarına uyma arzusudur. Ayrıca, Museviler çok büyük bir oranının Latin imzası kullanmış olması, cemaatin konuştuğu dilin İbranice olmaması ile ilişkili olabilir. Bunun gibi, Rumlar arasında Latin imzası kullanma oranının düşüklüğü hem bu grubun geniş bir halk tabanına sahip olduğunun bir işareti olabilir, hem de Rumların İstanbul'daki kültürel ağırlığının, kendi yazılarını diğer cemaatlerden daha kolay "dayatmalarına" imkân verecek kadar fazla olduğunu gösteriyor olabilir. Konuyla ilgili ayrıntılı görüşler için, bkz. E. Eldem, "Culture et signature : quelques remarques sur les signatures de clients de la Banque Impériale Ottomane au début du XXe siècle," *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée. Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, 75-76 (1995/1-2), s. 181-195.

toplumunun yirminci yüzyıl başlarında geçirdiği radikal dönüşümleri anlatır. Ancak bu dünyanın ömrü kısaydı, I. Dünya Savaşının politik ve toplumsal altüstlükleri arasında çöküp gidecekti. Mevduat sahiplerinin sayısı 1912'de en yüksek noktasına ulaştı, sonra 1918'de yeni müşteri sayısı keskin bir düşüşle on bire kadar indi.[93] İstanbul'un Osmanlı burjuvazisinin yaşamı I. Dünya Savaşı başladıktan sonra ızdıraplı bir şekilde sona erdi. Savaş ve istikrarsızlıkla kargaşa içine düşen kent, sistemin sürdürülmesinde çok ağırlıklı bir rol oynamış olan Osmanlı Bankası'nı da beraberinde sürükledi.

[93] Bkz. grafik 3.10.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YOL AYRIMI (1914-1917)

Önce banknotları harcarız, sonra da altını.

Talat Bey, 1914[1]

Acil

Bank-ı Osmanî-i Şahane Genel Müdürlüğü'ne

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini bir savaş hali içinde bulduğu bir zamanda, Devlet kaynaklarının hareketinin emanet edildiği, ve bu sıfatla da Devlet bankası sayılan Kurumun, yani Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin, Hükümete karşı görevlerini yerine getirmediğini ve getirmeyeceğini tesbit etmekteyiz.

Dolayısıyla, düşman Devletlerin tebaaları olan Müdürlerin bu kurumun başında kalmasına izin vermeyeceğiz. Bu itibarla da, Osmanlı tebaasından müdürler tayin etmenizi ve isimlerini Cumartesi gününe kadar Nezaretimize bildirmenizi rica ediyoruz.

Bu vesileyle dostluk duygularımızı bir kez daha ifade etmek isteriz.

Maliye Nazırı v.
(imza) Talat

İstanbul, 18/31 Aralık, 1330[2]

31 Aralık, 1914

Ekselansları,

Bugün tarihli mektubunuzu almış bulunuyoruz.

Kurumumuzun Hazineye ait fonların hareketiyle ilgili olarak devlete karşı görevlerimizi yakın geçmişte yerine getirmemiş olduğumuz, gelecekte de yerine getiremeyeceğimiz konusunda dile getirilmiş olan kınama karşısında duyduğumuz şaşkınlığı Ekselanslarından gizlememiz mümkün değil.

Bizim de, tam tersine, koşulların yarattığı bütün zorluklara karşın, bu konudaki yükümlülüklerimizi her zaman titizlikle ve yetkin bir şekilde yerine getirmiş olduğumuza inancımız tamdır.

İzninizle şunu eklemek isteriz ki, Kurumumuz geçtiğimiz 1 Kasım'dan bu yana Hazine'ye cari hesap avansları şeklinde 600.000 liranın üstünde ödeme yapmıştır.

Son olarak, ekselanslarının izniyle, bu yıl Kurumumuzun, Bankanın ciddi fedakârlıklar yapmasını gerektiren bir operasyonla, Hükümet lehine 22 milyon liralık bir istikraz sözleşmesi yaptığını hatırlatmak isteriz.

---

[1] OBA, DG-ST 010, Banka imtiyaznamesi, Maître Salem ile yazışmalar, Louis Steeg'den Maître Salem'e, 18 Mart 1925; tam alıntı için, bkz. s. 303.

[2] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 4 Ocak 1915.

Ekselanslarının mevcut yönetimimizi değiştirmemizle ilgili davetine gelince, eksekanslarının, İmtiyaznamemizin 7. maddesi ve Statümüzün 15. maddesi uyarınca, bu kararın bizim yetki sınırlarımız dışında kaldığını ve münhasıran bankanın komitelerine ait olduğunu dikkate almasını rica edeceğiz. Dolayısıyla, onlarla haberleşmemizi kolaylaştırmayı kabul ettiğiniz takdirde, ekselanslarının isteğini kendilerine bildirebiliriz.

(imza) A. Nias ve L. Steeg[3]

Banka ile hükümet arasındaki kriz nihayet patlak vermişti. Nezaket sınırları içinde yapılan bu mektuplaşma aracılığıyla, iki taraf da son sözlerini söylemişti. Bu noktadan geri dönüş yoktu. Nias ve Steeg mektubu Talat Bey'e şahsen vermişler, o da kendilerine "ülkenin savaş sırasındaki mali durumunun, hükümeti gerekli gördüğü imkânları temin etmek üzere Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin idaresini eline almak zorunda bıraktığını" söylemişti. Ancak, "savaş sona erdiğinde bankanın idaresini, hiçbir önyargı beslemeksizin, hissedarlara teslim etmeyi" umduğunu da eklemişti. Nias ve Steeg "Hükümet tarafından zor yoluyla ve sadece hükümetin sorumluluğu altında devre dışı bırakıldıklarını" ifade ederek durumu kabullenmek zorunda kalmışlardı.[4]

Kavga henüz bitmemişti. İkinci mektuplaşma iki tarafı son kez karşı karşıya getirdi:

Kısa bir süre önce teklif edilen küçük bir mali operasyonu gerçekleştirmeyi reddetmeniz neticesinde, bizde Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin para hareketleri hizmeti konusunda Devlete karşı görevlerini yerine getiremeyeceği kanaati tam olarak hasıl olmuş bulunmaktadır. [...][5]

Ekselanslarının 31 Aralık tarihli mektubumuza cevaben göndermeyi lutfettiği 10658/346 numaralı mektupta, Ekselansları, kısa bir süre önce teklif edilen bir operasyonu yapmayı kabul etmemiş olmamızın Osmanlı Bankası'nın Hazine hizmeti konusunda devlete karşı yükümlülüklerini yerine getiremeyeceğini göstermiş olduğunu söylemektedir.

Ekselansları muhakkak ki bize yapılan ve Hükümete banknot ihracı şeklinde yeni bir 2.000.000 lira avans verilmesini içeren tekliften söz etmektedir.

Ekselanslarına bu konuda herhangi bir yükümlülük taşımadığımızı, zira bankayı hükümete karşı taahhüt altına sokan mukavelelerin hiçbir maddesinde, açık ya da kapalı olarak, devlete avans çıkarma tekliflerini kabul etmeye mecbur olduğumuza dair bir hüküm bulunmadığını belirtmek isteriz. Bu konuda kendilerine danıştığımız komitelerimiz, şu anki genel mali durum

[3] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 4 Ocak 1915.

[4] *A.y.*

[5] Talat Bey'den genel müdürlüğe, 4 Ocak 1915, OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 4 Ocak 1915.

nedeniyle, bu operasyon için maalesef yetki veremeyeceklerini bildirmişlerdir.

Ayrıca, kanaatimizce, hükümetin kurumumuzdan talep edilen mali desteği sağlamanın başka yollarını bulabileceğini, yani bu operasyon için ve savaş süresince, Statümüzün 9. maddesinin bize münhasıran verdiği banknot emisyonu imtiyazından tarafımızdan vazgeçilebileceğini sözlü olarak belirtmiştik. [...][6]

Talat Bey'in tekrar edip durduğu, bankanın "Osmanlılık dışı" ve yurtseverlikle ilgisi olmayan davranışlarda bulunduğu suçlaması yeni bir olgu değildi. Kısmen haklıydı da, zira savaşın sıkıştırdığı bir hükümet için, "kendi" bankasının mali destekte bulunmayı reddetmesi kabul edilebilir bir durum değildi.[7] Ancak bankanın yöneticileri, hükümetin Osmanlı Bankası gibi bir kurum tarafından kabul edilebilir sayılacak sınırlar içinde tutulamayacak bir maceraya girişmekte olduğunu çok iyi biliyorlardı. Kasım 1914'e kadar hükümetle işbirliği yapmayı ve emisyonunu 2.750.000 ve sonra da 4.000.000 liraya çıkarmayı kabul eden banka para piyasasındaki dönüşümleri hâlâ kontrol altında tuttuğunu iddia edebilirdi. Ancak Kasım ayına gelinip imparatorluk resmen savaşa girince, hükümetin taleplerinin bununla bitmeyeceği açıklık kazandı. O sırada genel müdür vekili olan Louis Steeg, on yıl kadar sonra, o zaman Talat Bey ile hükümetin kâğıt para kullanılmasıyla ilgili niyetleri konusunda yaptığı bir konuşmayı şöyle hatırlıyordu:

Talat'ın 1914'te ortaya koyduğu sistemi hâlâ hatırlıyorum, bana bunun Osmanlı Bankası tarafından uygulanmasını teklif etmişti: Tam olarak altın karşılığı bulunan banknot ihraç etmek. Bunun amacını anlayamadığımı, altınla ödeme yapmaktan farkı olmadığını söyledim. Bana şöyle cevap verdi: "Önce banknotları harcarız, sonra da altını."[8]

Kopuş noktasına gelindiğinde, Nias'ın nazıra bunalımı çözmenin alternatif yöntemlerini hatırlatması, 1870'lerdeki gibi karşılıksız kâğıt para ihraç etme seçeneğine işaret etmesi, ve bankanın emisyon imtiyazından feragat etmeye hazır olduğunu açıkça belirtmesi anlaşılabilir bir olaydı. Mali ve politik endişelerin etkisiyle komitelerden gelen reddin ardından, Osmanlı Bankası'nın hükümetin parasal planlarında aktif bir rol oynayamayacağı

[6] Arthur Nias'tan Talat Bey'e, 5 Ocak 1915, OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 6 Ocak 1915.

[7] Osmanlı Bankası'na yöneltilen en büyük suçlamalardan biri, emisyon imtiyazı konusunda çok çekingen davranmış olmasıydı. Savaştan hemen önce, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yapılan bir röportajda, anti-emperyalist hissiyatıyla tanınan Parvus Efendi'ye ne gibi mali önlemler alınması gerektiği sorulduğunda, "yeterli miktarda devlet parası ya da banknot ihraç edilmelidir" cevabını vermiş ve devamla Osmanlı Bankası'nın bu konuda yaptıklarının nasıl yetersiz kaldığını anlatmıştı (Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 174).

[8] OBA, DG-ST 010, Banka imtiyaz.namesi, Maître Salem ile yazışmalar, Louis Steeg'den Maître Salem'e, 18 Mart 1925.

(oynamayacağı) kesinlik kazanmıştı. Çatışmanın bankaya hükümet tarafından açıkça el konulması boyutuna ulaşmasından kaçınmanın tek yolu fazla dikkat çekmemekti. Bankanın "yanlış" milliyetlerden en üst yöneticileri Nias, Steeg ve Dupuis bankayı Osmanlı meslektaşlarına devredip çekileceklerdi: müdür Cartali, baş müfettiş Hanemoğlu ve operasyonlar şefi Keresteciyan.[9] Bu emir yerine getirilince hükümetin dikkatini başka mali planlara çevirip bankayı rahat bırakacağı ümit ediliyordu.

İşe de yaradı. Özellikle Cavid Bey'in çabası sayesinde bankanın, bir tür rehin de olsa, varlığını sürdürmesine izin verildi. Banknotları bütün imparatorlukta, yaklaşık ortalama 3.000.000 lira seviyesinde tedavül ediyordu. Zellich tarafından basılan muvakkat banknotların 126.000'i nihayet Mart 1915'te tedavülden kaldırıldı,[10] bunu Nisan'da çeşitli kupürlerde 20.000 lira, Haziran'da da 1.000 adet muvakkat banknot daha izledi. Böylece 3.420.000 lirada stabilize olan toplam emisyon bir on yıl daha yerinden oynamayacaktı.[11] Emisyon imtiyazından feragat ettikten sonra, tedavül konusunda, durumu İstanbul'dan izlemek ve özellikle de sık sık meydana gelen kalpazanlık girişimleriyle başa çıkmaya çalışmak dışında bankanın yapacak işi kalmamıştı. Mart 1915'te Galatalı bir sarraf kuşkulandığı Londra emisyonu beş adet bir liralık banknotu bankaya getirdi.[12] Banknotların sahte olduğu anlaşıldı; bir ay sonra da kalpazanlar polis tarafından yakalandı.[13]

Bu arada, banka yöneticilerinin tahmin etmiş olduğu gibi, Osmanlı hükümeti sonunda kâğıt para ihraç etme yoluna başvurdu. Buna imkân veren 12 Nisan 1915 tarihli yasa, Maliye Nezaretine 6.583.094 liralık kâğıt parayı evrak-ı nakdiye ismi altında ihraç etme yetkisi veriyordu.[14] Bu ilk emisyonun karşılığı Alman ve Avusturya-Macaristan hükümetlerinden alınarak[15] Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresine teslim edilmiş 150 milyon altın frank idi. Osmanlı Bankası banknotları gibi bu paralar da zorunlu te-

---

[9] A. Autheman, *age.*, s. 233.

[10] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 17 ve 31 Mart 1915.

[11] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[12] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 31 Mart ve 7 Nisan 1915.

[13] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 28 Nisan 1915.

[14] "150 milyon Franklık altun mukabilinde 6,583,094 Osmanlı liralık evrak-ı nakdiye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun-ı muvakkat," 27 Cemaziyelevvel, 1333, 30 Mart, 1331 (12 Nisan 1915), n° 207, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 7 (İstanbul, 1336/1920), s. 560-561. Bu konuyla ilgili asıl kanun 25 Ocak 1916'da çıkarıldı ("150 milyon Franklık altun mukabilinde 6,583,094 Osmanlı liralık evrak-ı nakdiye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun," 19 Rebiyülevvel, 1334, 12 Kânun-ı Sâni, 1331 (25 Ocak 1916), n° 210, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8 (İstanbul, 1928), s. 331-332; Karakoç Sarkis, *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 16 ([İstanbul], 1936), s. 718-719).

[15] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 106.

davülden yararlandı. Ayrıca, yasa bu paraların barış ilanından altı ay sonra başlayıp beş yıl devam edecek bir süre boyunca altın olarak itfa edileceğini söylüyordu. Kâğıt paralar—bir ve beş liralık kupürler halinde toplam 6.519.139 lira—Düyun-ı Umumiye[16] ile imzalanan anlaşmadan sonra, 10 Temmuz 1915'ten itibaren ihraç edilmeye başlandı.[17] Altın olarak bire bir karşılık temin edilmiş olması bu paraları halkın gözünde çok güvenilir kılmıştı. Gerçekten de, 1870'lerin kaimelerinin tersine, bu evrak-ı nakdiyenin ilk emisyonu daha çok Amerika Birleşik Devletleri'nde Federal Reserve'e yatırdıkları altın karşılığında kişilere verilen altın sertifikalarına benziyordu.[18] Ayrıca tedavülde yaklaşık 46.000.000 lira—32.000.000 lirası altın olarak—para stoku varken, altın karşılığı temin edilmiş 6.000.000 liranın daha eklenmesinin büyük bir rahatsızlığa yol açması beklenmiyordu.[19] Bu durumda, kâğıt paranın para sistemi üzerinde fiilen hiçbir olumsuz etkisi olmaması, ve altın ile başa baş tedavül etmiş olması gerekirdi. Gerçekten de, yeni paranın ihracından sonra aylarca değerinde endişe uyandırıcı hiç bir düşme bildirilmedi.[20]

Ancak bazı şubelerinden bankaya akan raporlarda anlatılan, piyasadaki işleyişin yeni kâğıt paranın girmesi nedeniyle açık—ama yavaş—bir şekilde bozulduğunu resmeden bir başka öyküydü. Bu durum, özellikle halkın emisyonun arkasındaki otoriteye bağlılığının, en hafif deyimiyle zayıf olduğu daha uzak bölgelerde geçerliydi. Böylece, 1915 Ekimine gelindiğinde evrak-ı nakdiyenin altın karşısındaki değeri Bağdat'ta yüzde 5 düşmüştü bile:

> Piyasaya girmesinin ticari alışverişlerde yarattığı huzursuzluğa bakılacak olursa, kâğıt paranın tedavülünün Bağdat halkından rağbet görmemiş olduğu

---

[16] H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 336-337; *1921-1924 senelerine mahsus Milli Darphane Raporu* (İstanbul, 1925), s. 188-189, aktaran Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 358-359; Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 33. Emisyon yavaş yavaş yapıldı, Vedat Eldem'e göre (*Harp ve Mütareke*, s. 112), Temmuzda 1,5 milyon lira, Ağustos'ta 1,3 milyon lira, Eylülde1,5 milyon lira, Ekimde 0,7 milyon lira, ve Kasımda 0,8 milyon lira çıkarılarak toplam 5,8 milyon lira ihraç edilmiş oldu. Kalan 0,7 milyon lira muhtemelen Aralık 1915'te, ikinci serinin ilk paralarıyla birlikte ihraç edildi.

[17] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 183.

[18] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 107.

[19] Osmanlı İmparatorluğunda gerçek para tedavülüne ilişkin rakamlar takribidir. V. Eldem'in 1914 için verdiği 45.900.000 rakamı altın olarak 32.000.000 lira, gümüş olarak 11.600.000 lira, bakır ve nikel olarak 1.100.000 lira ve Osmanlı Bankası banknotu olarak 1.200.000 lirayı kapsar. Altınla ilgili rakamlar 500.000 liranın tedavülden çekildiğini, 3.500.000 liranın yurtdışına çıktığını, ve 30.000.000 liranın yastık altında biriktirildiğini varsayarak elde edilmişti. Gümüş rakamlarına, tedavülden çekilen 2.500.000 liralık sikke dahil değildir, fakat tedavülde kalan 1.200.000 liralık 1844 öncesi mağşuş sikkesi dahildir (V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 123).

[20] Bkz. grafik 1.24.

anlaşılıyor. Bu bakımdan hem halkta hem de ticaretle uğraşanlarda bu itibari paranın altın ile aynı değerde kabul edilmesi düşüncesine karşı sistematik bir muhalefet gözlemliyoruz.

Dünyadaki şartlar ve ticari ilişkilerin durmuş olması belki de gözlemlemiş olduğumuz engellerle ilişkisiz değildir. Her ne olursa olsun, altını yastık altında saklama eğilimi gün geçtikçe artarak piyasadaki her türlü işlemde sorun yaratmaktadır.

Ancak yerel yetkililerin ve bankamızın ortak çabaları sayesinde, özellikle de devletin maaş ve emekli aylıklarını bu parayla ödemesinin doğal sonucu olarak, piyasaya şu anda belirli miktarda kâğıt para tedarik edilmiş bulunmaktadır.

Ancak bu itibari paranın kentte yayılmasına asıl katkıda bulunan, altının prim yapmaya başlaması olmuştur. İlk günlerde yüzde yarım olarak başlayan bu prim kâğıt paranın yaygınlaşmasına paralel olarak yavaş yavaş yükselerek bugün yüzde 5 sınırına ulaşmıştır. Belirli kişiler kentin bazı sarraflarına zorla başabaş kur üzerinden işlem yapmayı dayattığından, birçok sarraf bu mecburi kurdan kaçmak için dükkânlarını geçici olarak kapattı. Bu koşullar altında bize ödemelerin sadece kâğıt para cinsinden yapıldığını söylemeye gerek bile yok; gişelerimizde ödeme yapmak zorunda olup da elinde altın bulunanlar, bunu bize gelmeden önce piyasada paraya çevirerek önemli kârlar elde etmektedirler.

Bundan rahatsız olarak, ilgililere durum hakkında bilgi verdik. Yerel yetkililerin Maliye Nezaretine bilgi vererek kâğıt paranın daha da fazla değer kaybetmesini engellemek ve normale geri dönülmesini sağlamak için, bir sonraki ödemeleri kısmen evrak-ı nakdiye kısmen de nakit olarak yapmasını istediklerini sanıyoruz.[21]

Her durumda, hazine evrak-ı nakdiyesinin ilk emisyonunu karakterize eden "tam karşılık bulundurma" politikası kısa sürede terk edildi. 31 Ekim 1915'te çıkarılan bir yasa,[22] Alman hazine tahvilleri karşılık gösterilerek 6.000.000 lira tutarında ikinci bir emisyon yapılmasını öngörüyordu.[23] Bu paraların barış yapıldıktan bir yıl sonra başlayarak beş yıl süreyle itfa edilebilir olduğu belirtildiği halde, itfanın altın cinsinden yapılacağına dair bir şey söylenmemişti. Hükümetin para politikasının yeni bir yola girdiği belliydi. İkinci emisyonun Alman hazine tahvillerine endekslenmesi hazinenin çıkardığı paralara siyasi bir boyut katmıştı. Artık evrak-ı nakdiyenin stabilitesinin ve değer kaybetmesinin esas olarak savaşın gidişatına ve Almanların savaştaki durumunun sağlamlığına bağlı olduğu belliydi. Ancak,

---

[21] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 23 Ekim 1915.

[22] "6,000,000 liralık evrak-ı nakdiye ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında kanun," 22 Zilhicce, 1333, 18 Teşrin-i Evvel, 1331 (31 Ekim 1915), n° 368, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 7, s. 771-772; Karakoç Sarkis, *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 16, s. 684.

[23] Bu emisyon sonunda toplam 5.212.400 liralık bir meblağ olacaktı. Almanya'dan alınan ilk 6.000.000 liralık krediye Şubat 1916'da eklenen 1.240.000 lira ve Ocak 1917'de eklenen 2.359.000 lira buna dahildi. Bu ikinci serinin kupürleri 1.000, 25, 10, 5, 1, ½, ve ¼ lira idi. ½- ve ¼-liralık paralar daha sonra ihraç edildi.

daha siyasi dalgalanmaların ortaya çıkmasından çok önce, hükümetin kâğıt para ile yapılamayacak harcamalarda kullanmak üzere altın çekmek için evrak-ı nakdiyenin tedavülünü dayatmak niyetinde olduğu belli olmuştu. Bu politikanın da, altın paranın altın karşısında giderek değer kaybetmesine yol açması kaçınılmazdı.

Hükümetin altını toplayıp kâğıt para ile ikame etme girişimlerinin ilk kurbanlarından biri Osmanlı Bankası oldu. İkinci 6 milyon liralık emisyona yetki veren kanunun çıkarılmasından birkaç gün sonra, Maliye Nezareti, bankanın 5.566.000 mark tutarında evrak-ı nakdiye karşılığında 5.566.000 marklık altını kendisine teslim etmesini istedi. Söz konusu altın, 293.755,49 altın lira karşılığında Osmanlı Bankası'na ödenerek Berlin'deki Deutsche Bank'a yatırılmış 5.566.666,60 marklık altındı. Bu meblağ Osmanlı Bankası tarafından Eylül 1914'ten sonra Osmanlı borçlarının faiz ve anapara taksitlerinin ödenmesi için bekletilmekteydi. Ancak Osmanlı hükümeti bu meblağı Haziran ayında çekmiş ve daha sonra da Deutsche Bank'a altın yatırarak geri ödemişti. Şimdi 2.000.000 lira tutarında Reichbank parası almış olan hükümet, bankanın yatırılmış altını teslim etmesini ve karşılığında bu markları kabul etmesini istiyordu. Bu şekilde elde edilen altın Deutsche Bank tarafından Düyun-ı Umumiye İdaresi adına Viyana'daki Bleichröder Bank'a transfer edilecek ve yeni para emisyonunun karşılığı olarak kullanılacaktı. Hükümet bu paraları asgari 20,425 mark/£ kuru üzerinden garanti ediyor, markta bundan fazla bir değer kaybı olması halinde bunu telafi etmeyi üstleniyordu. Hükümetin ısrarı karşısında bankanın bu koşulları kabul etmekten başka çaresi kalmadı. İdare ileride yatırılan altının iade edileceğine dair bir söz alma girişiminde bulundu, fakat Maliye Nezareti mevcut koşullar altında bunun mümkün olmadığı cevabını verdi.[24]

Hükümetin madeni sikkeleri—ve özellikle de altını—yavaş yavaş kâğıt para ile ikame etme niyetinde olduğunu gösteren başka belirtiler de vardı. Hükümetin, bankanın Almanya'daki altınına neredeyse el koyduğu sıralarda, İmparatorluğun her yerinde daha mütevazı ölçekte de olsa benzer operasyonlar yürütülmekteydi. Edirne vilayeti defterdarı Osmanlı Bankası şube müdürüne bütün altın nakdinin vilayet hazinesine getirilerek kâğıt parayla değiştirilmesi ve şubenin halka altın olarak yaptığı bütün ödemeleri durdurması gerektiğini bildirdi. Müdürün raporuna göre, Edirne'deki bütün diğer finans kurumlarına da benzer talimatlar verilmişti. Paniğe kapılan genel müdürlük hemen Maliye Nezareti ile temasa geçerek bu ağır önlemler konusunda bir açıklama yapılmasını istedi. Nezaret ise, defterdarın İstan-

[24] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 10 Kasım 1915.

bul'dan gelen talimatları yanlış yorumladığını ileri sürerek bankayı yatıştırmaya çalıştı. Bunun üzerine banka, nezaretin onayıyla, şubenin altın rezervinin, yerine aynı miktarda kâğıt para gönderilerek, İstanbul'daki merkeze sevkini istemeye karar verdi. Banka, altınını İstanbul'a transfer ederek kurtarmayı başarmış, fakat hükümetin İmparatorluğun bu vilayetinde "altının tedavülüne karşı çıkmasının meşru olduğunu" kabul etmek zorunda kalmıştı.[25]

Banka, hükümetin altın yerine kâğıt para tedavülünü dayatmasının ya da hiç değilse desteklemesinin gerekliliğini bir ölçüye kadar anlayabiliyordu. Ancak bu sempati ve anlayış, ancak kâğıt paraya doğru kayma bankanın kendi altın rezervlerini korumasını tehlikeye atmadığı sürece devam edebilirdi. Edirne olayı bir örnekti, zira banka, altınını piyasadan tamamen çekmeyi başarabilmişti. Ancak, diğer vilayetlerde durum o kadar basit değildi. Buralarda ödemeleri ve mevduatı kâğıt para ile yapma eğilimi artarken, bankadan çekilecek paralar altın cinsinden isteniyordu; banka bu iki olay arasında sıkışıp kalmıştı. Doğudaki bazı şubelerden gelen raporlar, bankanın yaklaşık bir ay gibi kısa bir süre içinde Bağdat, Şam ve Erzurum'da altın cinsinden takriben 80.000 lira ödemek zorunda kaldığını gösteriyordu. Bağdat'ta durum özellikle rahatsız ediciydi. Durum sadece halkın banka gişelerine sistematik bir şekilde kâğıt para getirip, alacaklarını altın olarak talep etmesiyle sınırlı değildi,[26] yerel yetkililer de kendilerine yapılacak ödemelerde altın sikke dışında para kabul etmiyorlardı. Şube, genel müdürlüğe çektiği 28 Ekim 1915 tarihli bir telgrafta, Irak'taki ordu komutanının kâğıt para olarak yapılan 20.000 liralık ödemeyi geri çevirdiği ve meblağın tamamının altın olarak ödenmesinde ısrar ettiği konusunda şikâyette bulundu. Genel müdürlük bu durumu Maliye Nezaretine şikâyet etti ve sonunda bir *modus vivendi'ye* (geçici anlaşma) ulaşıldı. Buna göre, banka istenen meblağın yarısını altın, yarısını kâğıt para olarak ödeyecekti.[27]

Orduya ve yerel yetkililere yapılan ödemelerle ilgili bu ilk sürtüşmeler, hükümetin tutmayı düşündüğü yolun yönünü açık bir biçimde gösteriyordu. Plan basit ve önceden tahmin edilebilecek bir plandı. Hükümet halka yapacağı ödemelerde kâğıt para kullanacak, ama kendi alacaklarını mümkün olduğu oranda altın cinsinden toplamaya çalışacaktı. Böyle bir tutum banka açısından ürkütücü perspektifler açıyordu. Banka altın rezervlerinin hükümet, ve hükümetin taşradaki temsilcileri tarafından yavaş yavaş tüketileceğini, bu arada da kendisinin kâğıt parayı altınla eşit kurdan almak

[25] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 10 Kasım 1915.
[26] Bkz. Bağdat'tan gelen rapor, 23 Ekim 1915, s. 310.
[27] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 10 Kasım 1915.

zorunda kalacağını tahmin edebiliyordu.

Bu çifte standardın, banka için teşkil ettiği açık tehlikenin yanı sıra, İmparatorluktaki kâğıt para tedavülü üzerinde bozucu bir etkisi olacağı muhakkaktı. Kendi ihraç ettiği kâğıt parayı kabul etme konusunda açık bir isteksizlik gösteren hükümet, konvertibilitesi olmayan bu paranın piyasaya çıkmasının yarattığı tedirginliği daha da artırıyordu. Yerel mali krizlerin—genellikle evrak-ı nakdiyenin hızla değer kaybetmesi şeklinde—bu kadar erken patlak vermesinin esas nedeni hükümet temsilciliklerinin kâğıt paraya karşı düşüncesizce yaptıkları ayrımcılıktı. Kasım 1915'e gelindiğinde, ihraç edilen kâğıt paranın toplam değeri daha ancak 5.000.000 liraya ulaşmıştı, dolayısıyla da bu kadar büyük bir değer kaybından sorumlu olmasına imkân yoktu. Bu tür krizlerin başlamış olması esas olarak halkın konvertibilitesi olmayan paraya karşı psikolojik olarak beslediği genel güvensizlikten ve bizzat devletin bu olumsuz tavrı teyit eden davranışlarının bu güvensizliği ikiye katlamasından kaynaklanıyordu.

Ankara şubesi müdüründen gelen bir mektup, bu iki etmenin birbirini nasıl beslediğini çok güzel göstermekteydi. Kasım 1915'te evrak-ı nakdiyenin değeri, genel bir kâğıt parayı kabul etmeme ve altın biriktirme eğilimine paralel olarak düşmeye başlamıştı. Artık altın 108 kâğıt kuruş karşılığında değiştiriliyordu, yani yeni paranın değerinde yüzde 8'lik düşme olmuştu. Ancak, şube müdürü Jules Zipcy'nin dediği gibi, kâğıt paradaki bu değer kaybına "ta başından beri, aslında desteklemiş olması gerekenler" neden olmuştu. Gerçekten de paranın altın karşısındaki değerinin bu kadar düşmesi, esas olarak kentteki iki büyük devlet kurumunun—Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Tütün Rejisi—kâğıt para cinsinden ödemeleri sadece 107 kuruş üzerinden kabul etmesinden ve vergi tahsildarlarının halkla yaptıkları işlemlerde 106 kuruşluk bir değer uygulamasından ileri gelmişti. Şehirdeki sarraflar bu durumdan kâr elde ediyorlar ve bu 'resmi' değer kaybını daha da artırıyorlardı. Sonuçta, halkın kâğıt paraya—pek az da olsa—duyduğu güven, neredeyse bütünüyle yok oldu. Aynı girdaba yakalanan Osmanlı Bankası banknotlarının da değeri, evrak-ı nakdiye kadar olmasa da, düştü. Köylüler kâğıt parayı hiç almamaya başladılar ve talihsiz kâğıt para hamilleri belediye önünde gösteriler yaptılar. Yerel yetkililerin tepkisi, halkın kâğıt parayı altınla aynı değer üzerinden kabul etmesini buyuran emirler çıkartmak oldu. Ancak sonuç tam bir fiyaskoydu. Şehirdeki sarraflar belediye tarafından dayatılan düşük değeri kabul etmektense dükkânlarını kapatmayı tercih ettiler. Şehirdeki İttihat Terakki şubesinin başkanı Necati Bey, belediye başkanı ve defterdar, çaresizlik içinde krize bir çözüm bulabilme umuduyla Osmanlı Bankası şube müdürüne danışmaya karar verdiler. Zipcy onlara krizin, yerel idarenin en başından

takındığı tutumdan kaynaklanmış olduğunu ve bu yanlışta devam ettikleri sürece çözülmeyeceğini anlattı. Dolayısıyla Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni ve Tütün Rejisi'ni kâğıt parayı altınla aynı değerden almaya zorlayan, ticaretle uğraşanlara kâğıt parayı dayatan, greve giden sarraf dükkânlarını kapatıp yerlerine belediye tarafından tayin edilmiş ve kâğıt parayı altınla aynı değer üzerinden değiştirmeyi kabul eden sarraflar getiren bir dizi önlem alındı. Ayrıca şube müdürü, Ankara'daki bozuk para sıkıntısını hafifletmek için 3.000 liralık nikel sikke sevk edilmesini istedi.[28]

Benzer problemlerin, hükümet kurumlarının Osmanlı Bankası'nı sürekli olarak altın cinsinden ödeme yapma konusunda sıkıştırdığı İmparatorluğun diğer vilayetlerinde de yaşanıyor olması sürpriz değildi. Bankanın Beyrut şubesi genel müdürlüğe, vilayet hazinesinin kâğıt para veya banknot cinsinden ödeme yapılmasını kabul etmediğini, ödemenin tamamının altın olarak yapılmasında ısrar ettiğini bildirdi. Hemen Maliye Nezaretine bir protesto mektubu yazan banka, hükümetin kendi koyduğu yasaları kendisi çiğnemek gibi adil olmayan ve garip bir duruma düştüğünden şikâyetçi oldu:

> Vilayet hazinesinin bu talebi, bu paranın zorunlu tedavülüne hükmeden yasaya aykırı olduğundan, ve paranın değer kaybetmesine yol açabileceğinden, bu olaya dikkatinizi çekiyor ve Beyrut defterdarına, şubemizin yapmaya hazır olduğu evrak-ı nakdiye ya da banknot cinsinden ödemeyi kabul etme talimatı verilmesini talep ediyoruz.[29]

Merkezi hükümetin bu durumdan ancak kısmen sorumlu olduğu açıktı. Problemin çoğu, cari borçlarını kâğıt para ile karşılamakta zorlanan, dolayısıyla da nakit ödeme elde etmek için siyasi avantajlarını kullanmak isteyen yerel yetkililerin inisiyatifinden kaynaklanıyordu. Şam vilayeti hazinesi de "askeri komutanlığın Bedevilere kâğıt parayı kabul ettiremediği" gerekçesiyle, benzer bir taleple ortaya çıkınca, Maliye Nezareti kendisini bu talebi desteklemek zorunda hissetti ve bankadan hazineye yapacağı ve "Medine'ye gidecek bütün ödemelerin" en az yarısının altın cinsinden olmasını sağlamasını istedi. Banka, bütün bu söylenenlere karşın, Şam'daki altın rezervi tükenmiş olduğundan bu isteği geri çevirmek zorunda kaldı.[30]

İmparatorluğun bazı bölgelerinde, bankanın madeni para tedavülüne bağlı, ama tamamen farklı nitelikte parasal sorunlarla uğraşmak zorunda kalmış olması da ilginçtir. Daha 1915 Ağustos'unda bankanın Cidde şubesi, genel müdürlüğe piyasada müthiş bir altın kıtlığı ve aşırı bir mecidiye bolluğu olduğunu bildirdi. Bunun sonucunda gümüş sikkelerin değeri büyük

---

[28] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 24 Kasım 1915, ve Ankara şubesinden mektup, 15 Kasım 1915.

[29] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 8 Aralık 1915.

[30] *A.y.*

bir düşüş gösterdi. Öte yandan, yerel yetkililere 108.000 altın lira ödeyen şubenin elindeki altın hemen hemen tükenmiş, sadece 8.000 lira civarında bir rezervi kalmıştı. Elinde piyasaya müdahale edebilecek kadar altın rezervi olmayan şube, piyasadan büyük meblağlarda mecidiye çekebilmek için kağıt florin ve yabancı gümüş sikke stoklarına başvurmak zorunda kalmıştı.[31]

Yeni kağıt paranın tedavülü ve değer kaybetmesiyle ilgili sorunlar yeni ihraç edilen para miktarının doğrudan bir sonucu değildi, daha çok halkın bunu kabul etmekteki genel isteksizliğiyle ilgiliydi. Evrak-ı nakdiyenin ihracı çok yavaş gerçekleşmişti. Hükümetin 30 Mart 1331/12 Nisan 1915 tarihli ilk emisyonu ihraç etmesi beş aydan fazla zaman almıştı. Aralık 1915 başına gelindiğinde, ikinci serinin paraları 18/31 Ekim 1331/1915 tarihli olmalarına rağmen, Leipzig'deki Giesecke & Devrient matbaasından daha gelmemişti. Sıkışan Maliye Nezareti Osmanlı Bankası'ndan 1,5 milyon liralık avans hakkına ilaveten 300.000 lira daha istemek zorunda kaldı. Banka 50 ve 100 liralık banknotlar halinde 150.000 lira vermeyi kabul etti.[32]

Tedavüldeki evrak-ı nakdiyenin büyük kısmının hâlâ altın karşılığına sahip olduğu ve bu paranın çok marjinal bir bölümünün gerekli karşılığının olmadığının kabul edilebileceği koşullarda, Ekim 1915'ten itibaren izlenen tedrici değer kaybetme olgusu, sadece halkın hükümete ve politikalarına güvenini giderek kaybetmesi veya gelecekle ilgili beklentilerinin çok az olmasıyla açıklanabilirdi. Bu kuşku ve endişe havasının en dolaysız ifadeleri, biriktirilen veya ülke dışına kaçırılan madeni sikkelerin yavaş yavaş piyasadan çekilmesi, kâğıt paradaki buna paralel değer kaybı ve son olarak da bir liradan küçük kupürde evrak-ı nakdiye olmaması nedeniyle kronik olarak patlak veren madeni bozuk para kıtlıklarıydı.

Hasan Ferid Bey tarafından Talat Bey'e verilmeden önce, 1915 yılı Aralık ayı ortasında banka idare heyetine sunulan ayrıntılı bir raporda sorun çok anlaşılabilir bir şekilde özetleniyor ve durumun daha da kötüleşmesine izin vermeden stabilize edilebilmesi için bazı önlemler alınması öneriliyordu.[33] Üç ciltlik *Nakid ve İtibar-ı Mali*[34] eserinin tanınmış yazarı Hasan Ferid Bey, aynı zamanda Osmanlı Bankası'ndaki devlet nazırı ve Darphane-i

---

[31] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 5 Ekim 1915, ve 8 Aralık 1915, Cidde şubesinin bir mektubundan pasajlar, 18 Ağustos 1915.

[32] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1 Aralık 1915.

[33] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 15 Aralık 1915, Hasan Ferid Bey'in Talat Bey'e verdiği raporun çevirisi.

[34] Hasan Ferid, *Nakid ve İtibar-ı Malî* (İstanbul, 1330/1914-1334-1918). Yazar birinci ciltte madeni paraları (*Meskûkât*, 1330), ikinci ciltte banknot ve kâğıt parayı (*Evrak-ı nakdiye*, 1334), üçüncü ciltte bankacılığı (*Bankacılık*, 1334) inceler.

Âmire'nin müdürüydü. Bu sıfatla da parasal konularda birinci elden çok değerli bilgilerden yararlanıyor ve bu durum pırıl pırıl ve objektif bir zekâyla birleşerek onu zamanın en güvenilir ve tarafsız gözlemcilerinden biri haline getiriyordu. Bu bakımdan Talat Bey'e verdiği rapor, durumun sakin, fakat eleştirel bir değerlendirmesini içeren dikkate değer bir çalışmaydı.

Hasan Ferid Bey karşı karşıya olunan sorunun kültürel ve psikolojik boyutunun bütünüyle farkındaydı. Altın karşılığı Almanya'da tutularak ihraç edilen kâğıt paranın "bir tür altın sertifikası"ndan başka bir şey olmadığını kaydederek, halkın bu parayı kabul etme konusundaki isteksizliğini, itibari paraya genel olarak alışkın olunmaması ve "Abdülmecid ve sabık padişah II. Abdülhamid dönemlerinde ihraç edilen kaimeler yüzünden zarara uğrayan insanların hâlâ hayatta olması" ile açıklıyordu. Devamla, "ülkemizde eğitim maalesef yeterince yaygın olmadığı için, halkın büyük kısmı eski kaimelerle şimdiki hazine evrakı arasında ayrım yapamamakta, dolayısıyla bu parayı almakta mecburen tereddüt etmekte, cahil köylüler ise bu paraları bütün bütün reddetmektedirler." Öyleyse, evrak-ı nakdiyenin değerinin düşmesi veya Bağdat, Suriye'nin bazı bölgeleri ve hatta—son olayların gösterdiği gibi—Ankara gibi belirli yerlerde tamamen reddedilmesi olağandı. Tamamının altın karşılığı bulunan böyle sağlam bir para konusunda bu kadar sorun çıkabildiğine göre, "yakın gelecekte Alman hükümetinin hazine tahvilleri karşılık gösterilerek çıkarılması düşünülen 6.000.000 liralık evrak-ı nakdiyenin ihracından önce gerekli bütün önlemlerin alınması mutlak olarak şarttır." Hasan Ferid Bey işte gelecekte ortaya çıkabilecek bu sorunları düşünerek ve "büyük bir vatanseverlik ve görev duygusuyla" bir dizi koruyucu önlem önerdi.

Bunlardan birincisi ülkeden altın ihracının mutlak şekilde yasaklanmasıydı. Hasan Ferid Bey, 5 Kasım 1915'te bütün altın ihracatını yasaklayan bir yasa çıkarıldığı halde, Osmanlı ekonomisinin hâlâ ciddi bir altın kaybı yaşamakta olduğuna dikkat çekiyordu. Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya savaş açması arasında geçen dört ayda, büyük miktarlarda altın yurtdışına çıkmıştı. Banknotlarına zorunlu tedavül getiren yasa çıkana kadar, bizzat Osmanlı Bankası bu banknotların büyük bir miktarını altın olarak itfa etmek ve mudilerinin toplu talebi üzerine çekilen mevduatlar karşılığında bundan da büyük meblağda ödeme yapmak zorunda kalmıştı. Banka, bu kanun çıktıktan sonra bile altın olarak önemli miktarda ödeme yapmaya mecbur kalmıştı. Diğer bankalarda altın rezervleri üzerinde buna benzer baskılar hissetmişlerdi. Tek başına Deutsche Bank, savaş ilanından beri, çoğunlukla Osmanlı devlet memurlarından ve subaylarından gelen talepler üzerine altın

olarak 200.000 lira ödeme yapmıştı. Hasan Ferid Bey öfkesini gizleyemiyordu. "Almanya ve Avusturya'da halk cebindeki altını yatırıp karşılığında banknot almak için bankalara koşarken, tüccar ve perakendecilerin müşterilerinden altın alması resmen yasaklanmışken ve buraya gelen Alman subaylar altınlarını yatırıp karşılığında evrak-ı nakdiye almak için Deutsche Bank'a giderken, bankadan alacak bir miktar parası olan İstanbullular, bazen oradan buradan tavsiye mektupları getirerek kendilerine altın cinsinden ödeme yapılması için saatlerce ısrar ettiler."

Bütün bu altınlar, hamilleri tarafından sistematik olarak yastık altına atılmamış olsa, bu "yurttaşlığa ve vatanperverliğe aykırı" tutum o kadar fazla soruna yol açmayacaktı. Altına talebin çok yüksek olması ve insanların her türden altın sikke için iki ya da üç kuruş prim ödemeye hazır olması nedeniyle, bunun tek açıklaması yastık altına atılmayan altının yurtdışına kaçırıldığı idi. Hasan Ferid Bey Bulgaristan, Romanya ve Selanik'te tedavül eden Osmanlı altın sikkelerinin miktarının son birkaç ay içinde önemli miktarda arttığını kaydediyordu. Sikkeler bal dolu teneke kutuların dibine gizlenerek veya posta paketlerinin kartonları içine dikkatle yerleştirilerek Bulgaristan'a altın kaçırılıyordu. Bulgaristan'a giden bir Ermeni hanım şapkasına gizlediği altınlarla yakalanmıştı; bir başka hanım altınları ceketinin astarına dikmişti; bir yolcu paltosunun ceplerine ve bacaklarının arasına sakladığı 2.500 lirayı kaçırmayı başarmıştı. En kötüsü, görüldüğü kadarıyla tüm bu olaylar Bulgar gümrük memurları ve jandarmaları tarafından ortaya çıkarılmıştı, bu da Osmanlı görevlilerinin gevşekliğini ve yetersizliğini kanıtlıyordu. Doğuda durum birçok bakımdan daha da kötüydü. Yemen vilayeti yaklaşık elli yıldır altın için bir "kara delik" olmuştu. Osmanlı idaresinin buna son vermesi mümkün olmuyordu. Erzurum'dan Rusya'ya, ve Suriye ile Irak'tan da muhtemelen bunları yabancılara satan yerel aşiretlere giden altın kaçağı vardı. Son raporlar İskenderun ve Yafa limanlarının da aynı amaçla kullanıldığını gösteriyordu.

Dolayısıyla Hasan Ferid Bey hükümetin bankaların altın cinsinden ödeme yapmaktan vazgeçmesi, hatta bunun tamamen yasaklanması gerektiği düşüncesini kabul ediyordu. Ancak, hükümeti, vatandaşlarına dayatmaya hazır olduğu bu kurala kendisi uymadığı için açıkça eleştirerek tarafsız tavrını da açıkça ortaya koyuyordu. Bağdat'taki askeri yetkililer, kısa bir süre önce Osmanlı Bankası'nı evrak-ı nakdiye karşılığında altın olarak 40.000 lira ödemeye zorlamışlardı.[35] Bütün bölgede buna benzer olaylar meydana gelmiş (üç kez Şam'da, iki kez Halep'te, iki kez Kudüs'te, iki kez Beyrut'ta) ve ordu banka şubelerini altın karşılığında kâğıt para almaya

[35] Bkz. s. 308.

zorlamıştı. "Bazı olaylarda, bankanın kasalarındaki Türk liraları karşılığında evrak-ı nakdiye bile verilmeden alınmıştı; [askerler] sadece paranın yolda olduğunu, geldiği zaman vereceklerini söylemişlerdi o kadar." Bankanın alacağı bir ay sonra ödenmiş, hatta bazen şu sözlerle bile karşılaşılmıştı:

> [...] bulabildiğimiz bütün parayı alıyoruz; böyle yaparsak Maliye Nezareti İstanbul'da parayı bankaya ödemeye mecbur olur. Yoksa resmi bir talepte bulunduğumuz zaman, [nezarettekiler] ihtiyaçlarımızı anlamıyor, gerekli parayı yollamıyorlar.

Ordunun bu yırtıcı ve düşüncesiz tavrının Hasan Ferid'in bürokrat ve entelektüel kişiliği açısından tahammül edilmez bir durum olduğu belliydi:

> Ekselansları böyle şeylerin evrak-ı nakdiyenin halkın gözünde değer kaybetmesine yol açtığının ve bu tarzda oraya buraya saçılan altın sikkelerin bir daha asla toplanamayacağının pekâlâ farkındadır. Bu konu üzerinde daha fazla durmamayı tercih ederim.

O zaman ne yapmalıydı? Hasan Ferid Bey'e göre tek çözüm, halkın kâğıt paranın konvertibilitesine ve paranın her an altına çevrilebileceğine inancının sürmesini sağlamak ve halkın, altının ülkede serbestçe tedavül ettiğini görmeye devam etmesiydi. Ancak bu kolay bir iş değildi, özellikle de evrak-ı nakdiyeyi yasal değeri üzerinden kabul etmeyi en başta ülkedeki hükümet kurumlarının reddettiği göz önünde tutulursa. Subayların küstahlığından dehşete düşen Hasan Ferid Bey, benzer şekilde davranan devlet memurlarına karşı duyduğu tepkiyi gizlemedi. Ordunun tavrı savaş halinin aciliyetine verilerek affedilebilirdi, "fakat bu konuların farkında olması gereken mali görevlilerin dikkatsizliğini hoş görmek mümkün değildi." Evrak-ı nakdiye ile ödeme kabul etmeyen Beyrut defterdarı,[36] bu paraları ancak daha düşük bir değer üzerinden kabul eden defterdarlık, Düyun-ı Umumiye ve Ankara'daki Tütün Rejisi elemanları gibi görevlilerin hepsinin[37] cezalandırılması gerekliydi. Bütün vilayetlere genelgeler gönderilerek, defterdarlara ve diğer mali görevlilere kâğıt parayı yasal değeri üzerinden alma emri verilmeliydi.

Hasan Ferid Bey'in raporunda değindiği son ve en somut husus, küsurat para ve bozuk para konusuydu. Gerçekten de, kâğıt para etrafında büyüyen güven bunalımının baş katalizörlerinden biri, en küçük kupürdeki kâğıt paranın—bir lira—yine de nüfusun çoğunluğunun günlük işlemlerinde kullandığı ortalama meblağların çok üstünde olmasıydı. Bu, bir liradan az her ödeme için, kâğıt paranın üstünün ya gümüş ya da nikel madeni sikkelerle verilmesi gerektiği anlamına geliyordu. Halkın kâğıt parayı kabul ko-

[36] Bkz. s. 310.
[37] Bkz. s. 309-310.

nusunda zaten büyük isteksizlik gösterdiği koşullarda, kâğıt para karşılığında madeni para verme düşüncesi sokaktaki adam açısından daha da katlanılmaz bir şeydi. Bu sorun küçük esnafı ciddi biçimde engelliyor ve kâğıt para hamilleri bozuk parayı ya zararına almayı ya da yine zarar etmeyi göze alıp sarrafların hizmetinden yararlanmayı kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Bu sorunun farkında olan Hasan Ferid Bey, taşradaki bütün hükümet kurumlarına madeni bozuk paralarını halkın kullanımına açık tutma ve bu konudaki talepleri hiçbir ek bedel talep etmeksizin yerine getirme emri verilmesi gerektiğini ileri sürdü. Ancak bozuk paranın hep Osmanlı para sisteminin kronik bir zaafı olageldiği ve kâğıt paranın değer kaybının şimdiden önemli boyutlara ulaştığı göz önüne alınacak olursa, böyle bir yöntemin sorunu uzun vadede gerçekten çözmesi ihtimali düşüktü. Dolayısıyla Hasan Ferid Bey'in alternatif önerisi, ½ ve ¼ liralık küsurat kâğıt paralar basmaya başlamaktı. Mevcut para sistemine yapılacak böyle bir ekleme, sorunun sistem içinde, daha tutarlı ve verimli bir şekilde çözülmesini mümkün kılacaktı. Başlıca engel, Leipzig'deki matbaanın zaten büyük kâğıt paraları basma işiyle dolu olması, dolayısıyla da böyle küsurat paraları hazırlamak için zamanı olmamasıydı. Ancak hükümet Alman istikrazının bir kısmının 10 ve 5 marklık paralarla ödenmesini isteyebilir, bunlar da asıl paralar basılana kadar, sürşarj edilip ½ ve ¼ liralık para olarak tedavül edilebilirdi.[38]

Hasan Ferid Bey'in raporunda ele alınan son husus çok yerindeydi. Günlük işlemleri doğrudan etkileyen küsurat sikke ve bozuk para ihracının, sistemin en zayıf noktalarından biri olarak göründüğü doğruydu. Bu belgenin banka idare heyetine sunulmasını izleyen hafta, başkentte büyük bir "*monnaie blanche*" krizi olduğu bildirildi.[39] Kriz şiddetlenince, Talat Bey 27 Aralık 1915'te Maliye Nezaretinin üst seviyedeki görevlilerinim ve büyük bankaların müdürlerini bir toplantıya çağırdı. Maliye müsteşarı Tahsin Bey, nakit hareketleri müdürü Kâzım Bey, darphane müdürü ve Osmanlı Bankası nâzırı Hasan Ferid Bey, genel müdürü Cartali, yöneticilerinden Hamid Bey ve Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank ve Wiener Bankverein müdürleri konuyu görüşmek üzere bir araya geldiler. Toplantı sonunda üç önemli karar alındı. Hasan Ferid Bey'in raporunda yaptığı tavsiyelere uyarak, o sırada Leipzig'de basılmakta olan 1 liralık paralar yerine

[38] 20 marka 108,36369 kuruş kurundan, özellikle de Alman kâğıt markının değerinde hafif düşme eğilimi görüldüğü için, denklik yeterince sağlanmış olurdu. Ayrıca, Hasan Ferid Bey mark daha fazla düşse de, kalpazanların bunu, banknotları Almanya'dan tedarik edip, sürşarjın sahtesini yapıp bunları kaçak olarak sokmakla uğraşmaya değer bulma ihtimalinin oldukça düşük olduğunu kaydetmişti.

[39] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 22 Aralık 1915. [*Monnaie blanche*: beyaz para/bozuk para]

bir miktar ½ ve ¼ liralık kâğıt para bastırılmasına karar verildi. Bu arada 5 liralık ve 1 liralık paralar ortadan kesilecek ve yeni kupürleri 2 ½ ve ½ lira olarak sürşarj edilecekti. Madeni paralara gelince, mevcut 20.000 liralık nikel sikke stoku gümüş kuruşlar ve eski metalikler yerine ihraç edilecek, ayrıca yeni bir 30.000 liralık meblağ darp edilecekti. Cartali ½ liralık (50 kuruş) ve ¼ liralık (25 kuruş) kâğıt paralar yerine sırasıyla 400.000 lira ve 100.000 lira tutarında 20 ve 5 kuruşluk kâğıt paralar basma önerisini getirmişti. Bu kupürler alışılmış 1 ve ¼ mecidiye birimlerine tekabül ettiği için, önerisi makûldü. Ancak kabul edilmedi.[40] Ayrıca Cartali hükümetin 100.000 lira tutarında 10 ve 5 kuruşluk sikkeler darp etme düşüncesine de karşı çıkarak, bunların yastık altında biriktirilmek üzere anında tedavülden çekileceğini ve durum normale döndüğü zaman gümüşün altın karşısında değer kaybetmesine katkıda bulunacağını savundu. Hasan Ferid Bey, Darphane-i Âmire müdürü sıfatıyla, bu sikkelerin taşradaki çok miktarda yıpranmış yarım ve çeyrek mecidiyenin yerine ihraç edileceği konusunda kendisine güvence verdi.[41]

Bu ilk danışma toplantısından iki gün sonra, alınan kararların uygulanması için ilk somut adımlar atıldı. 29 Aralık 1915'te çıkarılan bir yasayla, 20 Temmuz 1331/2 Ağustos 1915 tarihli, "Meskûkât-ı mağşuşenin ve sim yirmi ve kırk paralıkların tedavülden ref'ine mütedair" yasanın beşinci maddesini değiştirerek, Maliye Nezaretine gerekli gördüğü takdirde 50.000 liraya kadar küçük sikke darp etme yetkisi verdi.[42] Aynı gün çıkarılan bir başka yasa ile, Maliye Nezaretine yeterli miktarda ikiye bölünerek üstüne yeni 2½ ve ½ liralık kupürleri sürşarj edilmiş, ve daha önceki evrak-ı nakdiyeyle aynı yasal koşullarda tedavül edecek 5 ve 1 liralık kâğıt para ihraç etme yetkisi verildi.[43]

Birkaç gün sonra, 4 Ocak 1916'da hükümete Alman hükümetiyle 20.000.000 liraya kadar—yine Alman hazine tahvilleri cinsinden—yeni bir istikraz anlaşması yapma ve buna tekabül eden miktarda evrak-ı nakdiye ihraç etme yetkisi veren bir yasa çıkarıldı. Bu paralar da 31 Ekim 1915 tarihli ikinci emisyon ile aynı koşullarda itfa edilebilecekti.[44] Sonunda istikraz

---

[40] Hükümetin, sonunda 22 Aralık 1331/4 Ocak 1916 tarihli üçüncü emisyondan başlayarak 20 ve 5 kuruşluk kâğıt paralar da bastığını belirtmek gerek.

[41] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 29 Aralık 1915.

[42] "Meskûkât-ı mağşuşenin ve sim yirmi ve kırk paralıkların tedavülden ref'ine mütedair 10 Ramazan 1332 tarihli kanunun 5inci maddesine müzeyyel fıkra hakkında kanun," 21 Safer, 1334, *16* Kânun-ı Evvel, 1331 (29 Aralık 1915), n° 144, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 258.

[43] "1 ve 5 liralık evrak-ı nakdiyeden lüzumu mikdarının iki müsavi kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun," 21 Safer, 1334, 16 Kânun-ı Evvel, 1331 (29 Aralık 1915), n° 143, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 257.

[44] "Almanya hükümetinden 20,000,000 liraya kadar bir avans alınması için mukavele akdine

11.700.400 lira, ihraç edilecek evrak-ı nakdiye tutarı 8.387.600 lira olarak belirlendi.[45] Bu emisyon 50, 1, ½, ¼ liralık ve 20 ve 5 kuruşluk kupürler halinde yapılacaktı.[46] Şubat 1916'da, ilk emisyonun tarihini taşıyacak mukabil miktarda evrak-ı nakdiye ihracı öngörülerek, 31 Ekim 1915 tarihli 6.000.000 liralık istikraza 1.240.000 lira daha ilave edildi.[47]

Ancak bozuk para ve küsurat sikke sorunu henüz çözülmemişti. Sikke talebini karşılamak için umutsuz bir girişimde bulunan hükümet, mağşuş 20 ve 40 paralık sikkelerin 1331 sonuna kadar (28 Şubat 1916) tedavülden kaldırılmasını öngören 2 Ağustos 1915 tarihli yasanın uygulanmasını 1333 sonuna kadar (28 Şubat 1918) ertelemeye karar verdi.[48] Üç gün sonra, bir başka yasayla Maliye Nezaretine yeni ihraç edilen ¼ liralık paralarda gerektiği kadarını ortadan ikiye keserek ⅛ lira nominal değeri üzerinde piyasaya sürme yetkisi verildi.[49] Nihayet, 11 Nisan 1916'da çıkarılan bir yasa ile, daha önce tedavülden çekilen 10.000.000 kuruş tutarında mağşuş sikkenin yeniden ihracına olanak tanındı, darp edilecek nikel sikke miktarı 50.000 liradan 60.000 liraya çıkarıldı ve yüzde 25 nikel yüzde 75 bakır alaşımından ayrıca 50.000.000 kuruş daha basılmasını öngörüldü.[50] Bu son emisyon, hazine tarafından Darphane-i Âmire'ye ödenecek aynı miktarda evrak-ı nakdiye karşılığında yapılacaktı. Darphane de bunu Osmanlı Bankası'na yatıracaktı.[51] Ancak banka, darphanenin faiz getirecek bir mevduat talebini, bu şekilde yatırılan meblağın bloke edilmesi gerektiğini ileri sürerek geri çevirdi.[52]

Kâğıt para ile madeni sikkelerin bir arada var olması sorununu çözmek için yapılan bütün bu somut—ama beyhude—girişimlerin ortasında, hâlâ

---

mezuniyetini mutazammın kanun," 27 Safer, 1334, 22 Kânun-ı Evvel, 1331 (4 Ocak 1916), n° 158, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 8, s. 275-276.

[45] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 107-108, 111; H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 358-359.

[46] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 190.

[47] "Almanya'dan alınz edilecek avansın 7,240,000 liraya iblağiyle 1,240,000 liralık evrak-ı nakdiye daha ihracı hakkında kanun," 12 Rebiyülahir, 1334, 3 Şubat, 1331 (17 Şubat 1916), n° 257, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 392.

[48] "10 Ramazan 1332 tarihli kanun mucebince mevki-i tedavülden kaldırılacak olan meskûkât-ı mağşuşenin ve sim yirmi ve kırk paralıkların temdid-i tedavülü hakkında kanun," 7 Cemaziyelevvel, 1334, 28 Şubat, 1331 (12 Mart 1916), n° 321, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 660-661.

[49] "Evrak-ı nakdiyenin çeyrek liralıklarının iki müsavi kısma tefrik ve ihracı hakkında kanun," 10 Cemaziyelevvel, 1334, 2 Mart, 1332 (15 Mart 1916), n° 345, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 703.

[50] "Mevki-i tedavüle çıkarılacak battal ve mahlut ve nikel ufaklık hakkında kanun-ı muvakkat," 7 Cemaziyelahir, 1334, 28 Mart, 1332 (11 Nisan 1916), n° 407, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 895.

[51] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1 Nisan 1916.

[52] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 19 Nisan 1916.

hiç kimsenin dokunmadığı önemli bir tutarsızlık vardı. Madeni sikkeleri kâğıt parayla birlikte tedavülde tutmaktaki güçlüğün büyük kısmı kâğıt paranın "içgüdüsel" olarak reddi ile ilgili olsa da, önemli bir teknik engelin bir sistemden diğerine çevirme işleminin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesini engelliyordu. Gerçekten de, 5 Ocak 1880 kararnamesinden beri, Osmanlı para sistemi çift metallilik ile tek metallilik arasında "topal" bir uzlaşma yaparak, çok rahatsız bir biçimde hem altın hem de gümüş standardını idare etmeye çalışıyordu. Sonuç olarak, gümüş ya da altın kullanımına bağlı olarak, değerin farklı şekillerde ifade edilebildiği ikili bir muhasebe sistemi gelişmişti. Bu ikililiğin en basit ifadesi şöyleydi: liranın değeri hem 100 altın kuruş, hem de 102,60 gümüş kuruştu; 20 kuruşluk mecidiye de 19 kuruş nominal değerine indirilmişti.[53] Altının ¼ liradan küçük değerlerde darp edilmediği düşünülecek olursa, bu uygulamada 25 kuruşun altındaki her meblağın hayali altın kuruş cinsinden hesaplanması ya da gümüş kuruşa çevrilmesi gerektiği anlamına gelmekteydi. Evrak-ı nakdiyenin lira cinsinden ihraç edilmesi, ve—en azından teorik olarak—altın karşılığa sahip olması nedeniyle, kâğıt parayı sikkeye çevirme işleminin—sikkelerin kâğıt paraya göre yaptığı *de facto* primden bağımsız olarak—altın ve gümüş kuruşlar arasındaki eşitsizlikten kaynaklanan karmaşık ayarlamalar yapılmasını gerektirdiği açıktı. 26 Mart 1332/8 Nisan 1916'da, hükümet bir "Tevhid-i Meskûkat" kanunu çıkartarak bu tutarsızlığı ortadan kaldırmak konusunda belirleyici bir adım attı.[54]

Kanunun hükümleri basit ve netti. Altın, Osmanlı para sisteminin tek standardı olarak kabul edilmiş, temel para birimi altın kuruş olmuştu. Katı 100 kuruşluk lira, küsuratı ise para idi. Kırk para bir kuruş ediyordu. Bundan böyle para sistemi şu sikkelerden oluşacaktı: Nikel 5, 10, 20 para ve 1 kuruş, gümüş 2, 5, 10 ve 20 kuruş, altın 25, 50, 100, 250 ve 500 kuruş. Kanun ayrıca her bir sikkenin tam olarak ayarını, alaşımını ve ayarını da belirlemişti.[55] Altına sınırsız tedavül hakkı verilirken, gümüşün tedavül

---

[53] Bkz. s. 146.

[54] "Tevhid-i meskûkât hakkında kanun-ı muvakkat," 5 Cemaziyelahir, 1334, 26 Mart, 1332 (8 Nisan 1916), nº 406, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 892-894; Karakoç Sarkis, *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 16 ([İstanbul], 1936), s. 747-749, nº 189.

[55] Nikel sikkeler:

5 para	1.75 g. saf nikel
10 para	2.65 g. saf nikel
20 para	4.00 g. saf nikel
40 para	6.00 g. saf nikel

Gümüş sikkeler:

2 kuruş	‰ 830 oranında 2,405 g.
5 kuruş	‰ 830 oranında 6,140 g.

hakkı 300 kuruşla, nikel ve halen tedavül etmekte olan mağşuş sikkelerin tedavül hakkı ise 50 kuruş ile sınırlanmıştı. Bu para birliği İmparatorluğun bütün bölgelerini kapsamaktaydı. Dolayısıyla, bütün diğer bölgesel ve geleneksel kurlar iptal edilmişti. Daha da önemlisi, bu birlik, para çevirme/bozdurma işini anlamsız ve gereksiz kılarak sarrafların asırlık işlevlerini sona erdirmişti. Böylece suç sayılan sikke değerleri üzerinde spekülasyon yapma fiiline ceza yasasının 99. maddesinin II. zeyli gereği cezai müeyyide getirilmişti. Yukarıda belirtilen kurlar üzerinde değişiklik yapma girişiminde bulunan kişiler üç aydan iki yıla kadar hapis, şirketler ve kurumlar ise bir haftadan üç aya kadar kapatma cezasına çarptırılabilecekti.

Hükümet başardığı bu işten gurur duyuyordu. Kanun metnine eklenen ve Osmanlı Bankası idare heyetinin vazifeşinas bir şekilde toplantı tutanaklarına dahil ettiği açıklayıcı belgede de görülebileceği gibi:

> [...] bu zaafı giderme konusundaki acil ihtiyacı uzun zamandır ele almış olan Osmanlı Hükümeti, parada birlik sağlamayı düşünmüştü. Ancak, daha önce öngörülen araçların hiçbirini uygulamaya geçirmek mümkün olmadı. [...]
>
> Bu konuda yürütülen ve ancak Anayasanın ilanından sonra ayrıntılı bir şekil alabilen derinlemesine inceleme Tevhid-i meskûkata dair kanunun hazırlanması ve yayınlanmasıyla sonuçlanmıştır.
>
> Dolayısıyla, ülkenin iktisadi hayatının gelişmesi yönünde önemli bir adım teşkil eden bu kanunun bugünden itibaren yürürlüğe girmiş olduğunu memnuniyetle ilan ederiz.[56]

Elde edilen somut başarıları anlatarak devam eden yorumda, "yeni parasal reformumuzun gerçekleştirdiği en önemli ilerlemelerden birinin, eskiden çift metalli düzene dayalı olan sistemimizi sadece tek metallilik üstüne oturtmak" olduğu vurgulanmakta[57] ve kanunun çoğu noktası hakkında açıklamalar yapılmaktaydı.

Kanun, belki küçük bir ayrıntı dışında, mükemmeldi. Kanunun hükümleri sikke sorununun akla gelebilecek her yönünü ele almaktaydı, yalnız İmparatorlukta çok az sayıda sikke vardı. Aslında çoktan yastık altlarına ve

---

10 kuruş	‰ 830 oranında 12,270 g.
20 kuruş	‰ 830 oranında 24,550 g.
Altın sikkeler :	
25 kuruş	‰ 916.67 oranında 1.80414
50 kuruş	‰ 916.67 oranında 3.60828
100 kuruş	‰ 916.67 oranında 7.21657 g.
250 kuruş	‰ 916.67 oranında 18.41420 g.
500 kuruş	‰ 916.67 oranında 36.82850 g.

[56] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 14 Nisan 1916, 26 Mart 1332/8 Nisan 1916 tarihli Tevhid-i meskûkat kanununa ick açıklayıcı metin.

[57] *A.y.*

çorap içlerine girip ortadan yok olmuş, ya da ülke dışına kaçırılmış sikkelerin nitelik ve özelliklerini uzun uzadıya anlatan metin bir şaka gibiydi. Hükümetin ısrarla altınla başa baş değerden dayatmaya çalıştığı ve tedavüldeki tek para olan kâğıt para, zaten sikkeleri yerlerinden etmişti. İmparatorluktaki gerçek para birliği, madeni paranın giderek daha kuşkulu bir hal alan bir kâğıt para ile tedricen ikamesi vasıtasıyla, yani tamamen farklı bir tarzda gerçekleşmişti.

Onun için, yasanın yorumunun, gerçek bir reformun teknik yönlerini ele aldıktan sonra, tamamen farklı bir üsluba bürünmesinde şaşılacak bir şey yoktu. Metnin kalan kısmını oluşturan hüsnükuruntular, yarı-gerçekler, yalanlar, tehditler, vatanperverlik ve fedakârlık çağrıları, belgeyi hükümetin umutsuzluk içinde giriştiği hamleleri savunan bir siyasi manifesto haline getirmişti.[58] Uzun ve laf kalabalığı yönünden zengin olmakla birlikte—en iyi politik demagoji antolojilerine girmeye layık—bu politik bildirge, hiç kesintisiz aktarılmayı hak etmektedir:

> Baki kalmak ve medeniyet yolunda ilerlemek isteyen milletlerin bu hedefe ancak iktisadi kalkınma yoluyla ulaşabileceği aşikârdır. Değişim araçları iktisadi hayatın esas kaynaklarıdır. Çiftçileri, tüccarları ve işçileri, yani bütün üreticileri kârlarının bir kısmını para sisteminin yetersizlikleri nedeniyle kambiyo işlemlerinde kaybetmek zorunda kalan bir ülkede, iktisadi hayatın gelişmesi ciddi biçimde engellenir. Her yıl bu şekilde uğradığımız zararın 700.000 ila 1 milyon Türk lirası arasında olduğu tahmin edilmektedir. Buğdayını, arpasını, üzümünü, incirini, haşhaşını, pamuğunu, kısacası bütün ürününü farklı değerlere sahip kuruş ve mecidiyeler karşılığında satıp, tarım için gerekli araçları, giysilerini, ilacını, takılarını da farklı değerlerde kuruş ve mecidiye vererek almak zorunda kalan köylülerimizin uğradığı zarar hesaplanacak olursa çok şaşırtıcı sonuçlara ulaşılacaktır.
>
> Mallarını doğrudan tüketim merkezlerine yollamak isteyen köylüler, teklif edilen fiyatlara göre uğradıkları zararın miktarını hesaplayabilecek durumda değildirler, zira sikkelerin değerleri ülkenin bir bölgesinden diğerine, sanki bunlar yabancı ülkelermiş gibi farklılık göstermektedir.
>
> Parada birliğin sağlanması yasası bu tür sayılmakla bitmez zararın önüne geçecek ve ülkemizin bu hususta da en uygar ülkeler safında yer almasını sağlayacaktır. Halkın, yarattığı engelleri kabul etse de, yerleşmiş âdetlerden vazgeçme konusunda her yerde isteksizlik gösterdiği inkâr edilemez bir gerçektir. Dolayısıyla, her değişiklik, her reform zorluklar yaratacaktır.
>
> Hükümet parada birlik sağlanmasından doğabilecek güçlükleri en kısa sürede gidermek için elinden geleni yapacaktır. Uygar ülkelerde yasaların ve reformların uygulanabilmesini güvence altına almak için, her şeyden önce

[58] Kanunun politik gerekçeleri tabii ki zamanın İtilaf devletleri basını tarafından vurgulandı. Bir Fransız gazetesinde yer alan makaleden alınmış pasajda da bu görülüyor: "Hükümet tüccarları, bütün bu reformun asıl amacını ele verdiği için altı çizilmesi gereken ifadelerle uyarıyor" (BFA, *Cote de la bourse et de la banque* kupürü, 27 Nisan 1916).

halkın vatana sıkı sıkıya bağlı ve ilerleme fikrinin bilincinde olması gereklidir.

Bütün Osmanlıların bu reformun uygulanması vesilesiyle vatanperverlik duygularını kanıtlayacaklarını ve para birliğini memnuniyet ve sevinçle karşılayacaklarını ummaktayız.

1) Hazine tarafından başkentte ve taşra vilayetlerinde açılan para değiştirme bürolarında çalışan memurların işini güçleştirmekten kaçınmak için, bu bürolara ancak çok ciddi bir ihtiyaç halinde gidilmelidir.

2) Her türlü madeni parayı biriktirmek gibi kötü bir alışkanlıktan vazgeçilmelidir. Bütün dünya ülkelerinde kâğıt para ve banknotlar esas tedavül araçlarıdır. Savaşa girmeyen ülkelerde bile, hükümetler halkı altınlarını devlet hazinesine emanet edip karşılığında kâğıt para almaya teşvik etmektedir. Her yerde, halk hükümetlerin bu çağrısına olumlu cevap vermiş ve bütün altınını hazineye emanet etmiştir. Ancak biz bu yola başvurmadık. Yine de halktan, tedavülden altın ve gümüş sikke çekmemesini istiyoruz. Böyle davranışlar, bu kadar hassas bir dönemde ülke ve hazine için gereksiz zorluklara yol açacaktır. Hükümetin tedavülden çekilenler yerine her zaman küsurat sikke darp edebileceği unutulmamalıdır. Gümüş ve nikel sikkeleri biriktirmenin kendi kendinize yani millete zarar vermek demek olduğunu anlamalısınız. Bugün, savaşta olsunlar veya olmasınlar, ister yoksul ister zengin olsunlar, dünyanın bütün ülkelerinde kâğıt para ile altın ve gümüş sikkeler birbirinden farksızdır. Bu iki para kategorisi aynı şekilde tedavül eder.

Ülkemizde kâğıt para çıktıktan sonra gümüş ve nikel sikkelerini ellerinde tutma konusunda acele edenler, aptalca bir alışkanlığı devam ettirmişlerdir. Yabancı ülkeler açısından bu gerçekten utanç verici bir durumdur. Kendi kendisine güvenmeyen kimse, yabancıların kendisine güvenmesini ve saygı göstermesini bekleyemez. Özellikle de şu anda ve gelecekte, ülkemizde tedavül eden kâğıt paranın düşünülebilecek en sağlam para olduğu göz önüne alınırsa bu daha da önem kazanmaktadır. Başka hiç bir ülkede tamamı altın veya Alman hazine tahvili olarak karşılığa sahip kâğıt para ihraç edilmemiştir. Türkiye ve Almanya gibi iki büyük devletin garantisi altında olan ve ayrıca sabit bir dönem sonunda itfa edilebilecek olan bir kâğıt para. Yakın gelecekte tamamı Düyun-ı Umumiye tarafından itfa edilecek kâğıt para yerine, maden olarak gerçek değeri nominal değerinin yarısına veya çeyreğine bile tekabül etmeyen gümüş ve nikel sikkeleri tercih etmek, en basit mantıkla bile anında mahkûm edilecek ciddi bir hatadır.

Bu açıklamalardan sonra halkın gelecekte bu tür hatalardan kaçınacağını ummaktayız. Para meselesi ancak bu şekilde normal bir hal alacaktır.[59]

Hükümetin gerçek amacının bir yandan hâlâ tedavülde kalmış madeni sikkelerin mümkün olduğu kadar fazla bir kısmını kontrolu altına almak, bir yandan da, halkı—bu kez küçük kupürleri de olan—tek bir ondalıklı sisteme dayalı yeni kâğıt paraları kabul etmeye zorlamak olduğu açıktı. Yasanın çözemediği pratik bir sorun, liraya dayalı bir para sisteminde—zorunlu olarak kuruş cinsinden—küçük kupürde paralar ihraç etmenin zor-

[59] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 14 Nisan 1916, 26 Mart 1332/8 Nisan 1916 tarihli Tevhid-i meskûkat kanununa ek açıklayıcı metin.

luğuydu. Çünkü lira altın, oysa kuruş—en küçük altın sikke olan 25 kuruşun katlarından biri olmadığı sürece—gümüştü. Birinden diğerine yapılan çevirmelerde iki metal arasındaki resmi yüzde 2,60 ile genelde kullanılan yüzde 8 arasında değişen acyo ve bazı uç durumlarda gümüşün değer kaybı yüzdesi hesaba katılmak zorundaydı. Sistem, madeni para söz konusu olduğu sürece karmaşık fakat elle tutulur somutluktaydı. Madeni paranın yerine kâğıt geçince sistem tüm anlamını kaybetti. Hükümet liranın beşte biri ve yirmide biri olarak, 20 ve 5 kuruşluk kâğıt para ihraç etmeye karar verdiği zaman, bu kuruşların gerçek gümüş kuruşun değil, hayali altın kuruşun eşdeğeri olarak kabul edilmesini güvence altına almak zorundaydı. Tevhid-i Meskûkât yasası—sembolik olarak—altın tek metalliliğe dönerek, yeni küsurat kâğıt paralarla kâğıt lira arasında bir uyum sağlamayı başarmıştı.[60] Hükümet kendini emniyete almak için, yeni kâğıt paraların üzerine şu ibareyi koymuştu: "Ödeme her kâğıt para için tek tek veya bu paralardan beşi karşılığında [beş kuruşluk para ise, yirmisi karşılığında] bir Osmanlı lirası vermek şeklinde yapılacaktır."[61] Aynı mantık, 5 Haziran 1916'da hükümete 2½ ve 1 kuruşluk kâğıt para olarak 3.000.000 liraya kadar kâğıt para ihraç etme yetkisi veren bir yasa çıkarılmasını da mümkün kıldı.[62]

Tevhid-i Meskûkât yasasının ilanından sadece birkaç gün sonra, Maliye Nezareti Tütün Rejisinin ve diğer kamu şirketlerinin gelirlerinin yüzde 80'ini mecidiyeler ve küçük sikkeler halinde Osmanlı Bankası'na yatırmasını, ve bunların karşılığını hükümetin emrindeki hesaptan evrak-ı nakdiye şeklinde almalarını istedi.[63] Yani, hükümet bir gümüş ve nikel sikke rezervi oluşturmaya, aynı zamanda da küsurat kâğıt paranın kullanımını artırmaya çalışıyordu. Madeni para stokunu artırmak için bir başka girişim Temmuz 1916'da yapıldı. 500.000 lira tutarında 2,5 ve 10 kuruşluk gümüş sikke darbını öngören bir yasa çıkartıldı.[64]

---

[60] H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 339. Madeni sikkeler hâlâ İmparatorlukta yaygın biçimde tedavül ediyor olsa, gümüşün aşırı değerlendirilmesi sonucunu yaratan bu standardizasyonun yapılıp yapılamayacağı ciddi bir merak konusu olabilir. Gümüş asıl tedavül aracı olduğundan, gümüşün aşırı değerlenmesi daha önce var olan liranın yabancı paralar karşısında değer kaybını ülke içindeki gümüşün değer kaybını manipüle ederek telafi etme olanağının ortadan kalkmasına yol açabilirdi.

[61] "Muamele-i tediye alel infirad veya işbu varaka-i nakdiycnin beş [yirmi] adedine mukabil bir Osmanlı lirası verilmek suretiyle icra olunacakdır."

[62] A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 186. Bu paralar 12 Ekim 1916'da ihraç edilecektir.

[63] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 19 Nisan 1916.

[64] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 5 Temmuz 1916; "500,000 liralık daha gümüş meskûkât darb u ihracına Maliye Nezaretinin mezuniyeti ve 1332 Maliye büdcesine 25,000,000 kuruş tahsisat-ı munzama ilavesi hakkında kanun-ı muvakkat," 5 Ramazan, 1334, 23 Haziran, 1332 (6 Temmuz 1916), n° 708, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s.

Ancak sorun çözülmemişti. Hükümet tarafından yeniden ihraç edilecek veya yeni darp edilecek bütün gümüş ve nikel sikkelerin tedavül edildiği anda ortadan kaybolacağını herkes biliyordu. Hükümet ancak kendi ihtiyaçları için bu sikkelerden yeterli miktarını stoklamayı umabilirdi. Piyasanın Tevhid-i Meskûkât yasası hükümlerini kabul etmek istemediği açıktı. Aslında arz henüz yetersiz olduğundan küsurat kâğıt paralar bile daha büyük kupürde paralarla değiştirirken prim yapıyordu. Mayıs 1916'da Maliye Nezareti Osmanlı Bankası'na, İzmir ve Denizli şubelerinin büyük kupürde paraları küçük kupüre çevirirken komisyon aldığını bildirerek, sorumluların cezalandırılmasını istedi. Soruşturma yapan banka, İzmir şubesi açısından bu suçlamaların tümüyle temelsiz olduğunu fakat Denizli şubesinin küsurat paraları gerçekten primli olarak verdiğini öğrendi. Şubeyi gerektiği şekilde kınadı, fakat bu, ağır bir ceza verilmesinde ısrar eden nezareti tatmin etmedi. Bu kadar inat karşısında banka, komisyonun küsurat para getirme ve büyük kupürleri geri yollama masraflarını karşılamak için alındığını, bu işlemlerin çok küçük ölçekte yürütüldüğünü ve en önemlisi de bunların 7 ve 21 Mart 1916 arasında, yani paranın primli çevrilmesini yasaklayan paranın birliğinin sağlanması yasası çıkmadan çok önce yapıldığını söyleyerek şubesini savunmaya çalıştı.[65]

Küçük de olsa, bu olay hükümetin bankaya karşı tavrında bir değişiklik olduğunu gösterir gibiydi. 1914 sonunda teati edilen oldukça sert mektuplar sayılmazsa, "Osmanlılaşan" banka ile hükümet arasındaki ilişkiler, her iki tarafın da bütün güçlüklere karşın belli bir *modus vivendi* sürdürmeye çalışmasıyla samimi bir düzeyi korumuştu. Ancak 1916 yılı ortalarına gelindiğinde, hükümetin tavrı giderek saldırganlaşmış bankaya yönelik talepleri her gün daha baskıcı bir hal almaya başlamıştı. Bu anlamda, Denizli şubesi olayı, daha önce rastlanmamış bir şey de olsa, kapsamı ve yoğunluğu bakımından çok marjinaldi. Bankanın altın rezervi konusu etrafında daha fazla gerginlik meydana gelecekti. O zamana kadar, banka hükümetten yana herhangi bir büyük soygunculukla karşılaşmamıştı. Özellikle Suriye ve Irak'ta bazı kâğıt parayı zorla altına çevirtme olayları, hatta altına el konulması olayları meydana gelmiş, ordu *force majeure* gerekçesiyle banka şubelerindeki altını çekmişti. Yine de, Maliye Nezareti bu tür önlemleri onaylamadığını her zaman olduğu gibi belirtmekten geri durmadı ve—hiç değilse ilke olarak—böyle zararları tazmin etmeyi kabul etti. Haziran 1916'ya gelindiğinde, altınının bir kısmını vermesi için, nezaret bankayı sıkıştırmaya başladı.

1221.

[65] OBA, CD-PV 020, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 25 Mayıs 1916.

Bu türdeki ilk olay genel müdür Cartali'nin 6 Haziran 1916'da Maliye Nezaretinde Talat Bey'e yaptığı bir ziyaret sırasında meydana geldi. Talat Bey banka müdüründen altın olarak 10.000 lira istedi; Suriye'deki dördüncü ordunun komutanı Cemal Paşa'nın bu paraya acilen ihtiyacı olduğunu söyledi. Cartali bunu kabul etmediği halde Talat Bey ısrar etti ve bankanın genel müdürünü korkutmak için ilk kez somut tehditlere başvurdu. Cartali'nin huzurunda *ad hoc* bir toplantı düzenlendi ve bankanın elinde bulunan yasal banknot rezervi fazlası altına el koyulması kararı alındı. Blöfünü daha da ileri götüren Talat Bey bir el koyma kararnamesi dikte etmek üzere bir sekreter çağırttı. Bu son hamle üzerine Cartali baskılara boyun eğmek ve talep edilen meblağı ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı.[66]

Tam bir ay sonra, 6 Temmuz 1916'da, Talat Bey, İstanbul'dan ayrılmak üzere olan Mekke Şerifine aynı gün ödenmek üzere 40.000 liralık altın verilmesi için sözlü talepte bulundu. Talat Bey, de bunun karşılığında ödemenin baskı altında yapılmış olduğunu belirten bir belge vermeyi kabul etmişti. Ancak bu vaade karşın, bankaya sadece söz konusu meblağı talep eden resmi bir mektup verildi. Yönetim bu davranış konusunda Hazine-i Hassa müsteşarına şikâyette bulunduğunda, kendilerine, daha önce hiç böyle bir şey yapılmadığı ve banka basit bir talep mektubuyla yetindiği için nezaretin böyle bir belge vermeye gerek duymamış olduğu söylendi.[67]

Şaşırtıcı bir intizam içinde, bir ay sonra 5 Ağustos 1916'da Talat Bey bankayla temasa geçerek, "mutlak ve acil ihtiyaçlar için" büyük bir ısrarla 15.000 liralık altın istedi. Aynı gün Banque de Salonique'den de 5.000 lira çekmişti. Banka işi bir gün erteleyebildi. Talat 7 Ağustos'ta Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank ve Wiener Bankverein müdürlerini çağırttı. Konu hükümetin acil ihtiyaçlarının karşılanması için 100.000 liralık altın katkısı yapılmasıydı. Nazır müdürlerle birer birer görüştü. Cartali en sonuncularıydı ve bunun bir nedeni vardı. Uzlaşmacı bir tavır takınan Talat Bey, kendisini özellikle en son kabul ettiğini, zira önce "yabancılardan" mümkün olduğu kadar para toplayıp Osmanlı Bankası'nın katkı payını hafifletmek istediğini belirtti. Wiener Bankverein'den 30.000 lira, Deutsche Orient Bank'tan 20.000 lira ve Deutsche Bank'tan 10.000 lira almıştı. Dolayısıyla Osmanlı Bankası katkısını 35.000 lira ile sınırlayabilirdi. Bu alicenaplıktan hiç etkilenmeyen Cartali, toplantının tutanak-

[66] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 7 Haziran 1916.

[67] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 12 Temmuz 1916. Daha önceki vakalar şunlardı: Mekke için 26 Ağustos 1915'te 50.000 lira, 2 Kasım 1915'te 30.000 lira, dördüncü ordu için 13 Kasım 1915'te 50.000 lira, 15 Aralık 1915'te 20.000 lira ve 6 Haziran 1916'da 10.000 lira.

larını almak istedi, fakat müsteşarın şiddetli itirazları ile karşılaştı. Israr etmenin politik bir tavır olmayacağını düşünen Cartali, koşulları Talat Bey'in daha önceki "itirafları" kadar dostça olmayan bir mektupla yetinmek zorunda kaldı:

> Savaş hali nedeniyle Maliye Nezaretinin bugün belli miktarda altına mutlaka ihtiyacı vardır ve bunu hazine tahvilleri karşılığında yerel bankalardan tedarik etmeye karar vermiştir.
>
> Bu meblağ içinden nezaretin Osmanlı Bankası'nın sağlamasına karar verdiği miktar 35.000 lira olarak belirlenmiştir. Bu meblağı, hiçbir tartışmaya mahal vermeksizin, hazine tahvili karşılığında altın olarak ödemenizi bildiriyoruz.[68]

Birkaç gün sonra hükümet bu kez evrak-ı nakdiye karşılığında aynı gün 20.000 lira verilmesi için yine bankanın altın rezervine başvurdu. Ancak bu defa meblağın bir ay içinde, Almanya'dan beklenen 250.000 liralık altın gelir gelmez altın olarak geri ödenmesi konusunda anlaşmaya varıldı.[69] Alman altını ay sonuna doğru geldi, fakat nezaretin altın sikkeye ihtiyacı olduğu bir zamanda, Deutsche Bank hiç beklenmedik şekilde külçe teslimatı yapmıştı. Dolayısıyla külçelerin darphaneye gönderilmesine, darphanenin de nezaret emrine 120.000 liralık bir alındı makbuzu vermesine karar verildi. Nezaret bunu Osmanlı Bankası adına ciro edecek, banka da bu meblağı yüzde 6 faizli bir özel hesap vasıtasıyla sikke olarak nezarete teslim edecekti. Nezaret borcunu darp edilecek yeni sikkelerle ödeyecekti. 20.000 liralık avansa gelince, bu darp edilecek ikinci parti 120.000 lira ile ödenecekti. İki borç da Eylülün ilk haftasına kadar kapatılmıştı.

Bu arada, hükümet kâğıt para emisyonunu artırmaya devam ediyordu. 28 Temmuz 1916'da Alman hükümetinden 25.000.000 lira avans alınması için yetki veren geçici bir yasa çıkarıldı. Bu meblağın 20.479.000 lirası Alman hazine tahvilleri olarak alınacak ve bu menkul değer karşılığında buna tekabül edecek miktarda evrak-ı nakdiye ihraç edilecekti. Yasanın 3. maddesi yeni emisyonun 5.000.000 lirasının Osmanlı hükümeti tarafından verilmiş bir avans olarak, İstanbul'da Alman hükümetinin emrinde kullanıma hazır tutulacağını belirtiyordu.[70] 19 Ağustos 1916'da çıkarılan bir başka yasa avans miktarını ihraç edilecek kâğıt para miktarıyla birlikte 30.000.000 liraya yükseltti. Bu şekilde ihraç edilecek paralar barışın

---

[68] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 9 Ağustos 1916.

[69] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 16 Ağustos 1916.

[70] "Almanya hükümetinden 25,000,000 liralık bir avans ahzine mezuniyeti mutazammın kanun-ı muvakkat", 27 Ramazan 1334, 14 Temmuz 1332, (28 Temmuz 1916), n° 720, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 1234. Alman hükümetinden alınmış avanslarla Alman hükümetine avans vermekteki ironi, Almanların satın alımlar için kendi paralarını ihraç etmek yerine bölgenin parasını kullanma arzusuyla açıklanabilir (A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 187-188).

imzalanmasından iki yıl sonra başlayarak, beş yıl içinde itfa edilecekti.[71] Madeni paralara gelince, 11 Nisan 1916'da çıkarılmış olan yasada yapılan bir değişiklikle, 10.000.000 kuruşluk mağşuş sikkenin yeniden ihracı ve 50.000.000 kuruşluk bakır ve nikel alaşımının darbı için yetki verildi.[72] Bu yasanın hükümleri parada birlik sağlanması yasasına aykırı olduğundan, 28 Temmuz 1916'da nikel sikkelerin standardı konusunda parada birlik sağlanması yasası hükümlerinin bu şekilde ihlaline izin veren ve bu düşük değerli paranın ileride tedavülden çekilebilmesi için Osmanlı Bankası'na buna denk miktarda evrak-ı nakdiyenin emanet edileceğini teyid eden bir geçici yasa çıkarıldı.[73]

Ağustos 1916'ya gelindiğinde, evrak-ı nakdiye emisyonu 25.000.000 liranın üzerine çıkmıştı. Paradaki değer kaybı da buna paralel bir trend ile yaklaşık yüzde 25 civarındaydı.[74] Ancak hükümetin ihtiyaçları Almanya'daki matbaaların kapasitesini aşmış gibiydi. Özellikle küçük 20 ve 5 kuruşluk kupürlere acilen ihtiyaç vardı. İlk olarak Haziran 1916'da gelen bu tür paralar, piyasa tarafından anında emilmişti. Yenileri sipariş edilmişti, fakat bunlar Eylül sonundan önce gelmeyecekti. Cavid Bey'in önerisine uyan Talat Bey banka müdürlerini 25 Temmuzda bir kez daha toplayarak, 50 ve 100 liralık paralar karşılığında 2.500.000 liralık küçük kupür temin etmelerini istedi. Bunu kabul eden bankaların her biri için farklı miktarlar belirlendi. Osmanlı Bankası'ndan 800.000 liralık küçük kupür istendi. Banka bunun 500.000 ya da 600.000 olması için pazarlık yaptı, sonunda 700.000 üzerinde anlaşmaya varıldı. Buna benzer bir başka talep de 16 Ağustos geldi. Osmanlı Bankası bu kez 500.000 lira ödemekle görevlendirildi, bir önceki yükümlülüğü de 600.000 liraya indirildi. 50 liralık paralar, bankaya Eylül ortalarında, Almanya'dan gelir gelmez ödenecek, bunu müteakip de 10 Ekim ve 20 Kasım tarihleri arasında, on günde bir beş taksitte yeni küçük kupürde paralarla ikame edilecekti.[75] 50 liralık paralar 11 Eylül gecesi geldi, iki gün sonra da bankaların bir kez daha küçük kupür katkısında

---

[71] "30,000,000 liralık evrak-ı nakdiye ihracına Maliye Nezaretinin mezuniyetini mutazammın kanun-ı muvakkat", 20 Şevval 1334, 6 Ağustos 1332, (19 Ağustos 1916), n° 742, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 1260-1261.

[72] Bkz. s. 317, dipnot 50.

[73] "Mevki-i tedavüle çıkarılacak battal ve mahlut ve nikel ufaklığa mütedair 7 Cemaziyelahir 1334 tarihli kanunun 2 ve 3üncü maddelerini muaddil kanun-ı muvakkat, 27 Ramazan 1334, 14 Temmuz 1332, (28 Temmuz 1916), n° 721, *Düstur. Tertib-i Sâni*, c. 8, s. 1235.

[74] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 113.

[75] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 17 ve 23 Ağustos 1916. Kalan paylar şöyle dağılıyordu: Deutsche Bank, 100.000; Deutsche Orient Bank, 50.000; Wiener Bankverein, 50.000; Banque de Salonique, 30.000; Tobacco Regie, 140.000; ve Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi, 50.000.

bulunması istendi ve Osmanlı Bankası'nın payına 300.000 lira, diğer bütün banka ve idarelerin payına da toplam 300.000 lira düştü.[76] Bir hafta sonra, hükümet adına bazı ödemeler yapması istendiğinde, küçük kupürde paraları nezarete teslim ettiği 1.400.000 liradan sonra tükenen banka, bu taleplerin bir kısmını yerine getirmekte epey zorlandı.[77]

Bütün bu dönüşümler bankanın kasa nakdinin gelişim çizgisinde görülebiliyordu. 1914 sonunda bankanın toplam altın rezervi 2.300.000 liraydı—bunun 1.140.000 lirası banknotların yasal olarak belirlenmiş karşılığını temsil ediyordu—rakam Mart 1915'te 2.560.000 liraya yükselmiş, 1.550.000 lira savaş zamanında İstanbul'dan daha emniyetli yerler olarak görülen Eskişehir ve Konya'ya transfer edilmişti.[78] Bu tarihten itibaren, bankanın altın rezervi, zaman zaman yapmak zorunda kaldığı ödemeleri yansıtarak, azalmaya başladı. Kasım 1915'te 2.000.000 liraya, Eylül 1916'da 1.850.000 liraya düştü, Eskişehir ve Konya'da 400.000, diğer şubelerde yalnızca 70.000 lira vardı. Bankanın evrak-ı nakdiye cinsinden elinde bulunan meblağ ise tabii ki, bunun aksi bir trend izliyordu. Kâğıt para macerasının en başında, Temmuz 1915'te 780 lira olan rakam, Ekim'de 1.000.000 liraya yükselmiş, fakat Mayıs 1916'ya kadar genellikle bu sınırın altında kalmıştı. 2.000.000 lira sınırına aynı yılın Eylül ayında ulaşıldı. Yukarıda anlatılan değişim anlaşması neticesinde, 50 liralık kâğıtların ani girişi, kasa nakdi rakamlarına doğrudan yansıdı. 20 Eylül 1916'da evrak-ı nakdiye olarak bulunan nakdin hemen hepsi—1.900.000 lira—bu kupürdeki paralardan oluşmaktaydı. Bunların küçük kupürde paralarla ikamesi Ekim sonuna kadar sürdü ve meblağ birdenbire 1.100.000 liraya düştü. Bankanın kendi banknotlarına gelince, tedavülleri 3.000.000 lira civarında az çok sabit kalırken, kalan 400.000 ise bankada tutulmaktaydı.[79]

Durum kritikti ama korkutucu değildi. Banknotlarına zorunlu tedavül getirilen banka—en azından bir süre—elindeki altın miktarına güvenebilirdi. Savaşın başlamasından hemen hemen iki yıl sonra elinde 2.000.000 liralık altın tutmayı başarmıştı. Hükümetin altın rezervi üstündeki baskısı en hafif deyimiyle rahatsız edici olmuştu, fakat özellikle de altın taleplerinin çoğunun daha sonra geri ödenmesi nedeniyle, yine de sınırlı kalmıştı. Şu-

[76] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 13 Eylül 1916.

[77] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 20 Eylül 1916.

[78] Mart 1915'te, hükümetin Eskişehir'e taşınacağından söz edilmeye başlanmıştı. Banka da hükümetin peşinden gitmek için gerekli hazırlıkları yaptı. Hükümet ve ordu kuşatılmış İmparatorluğun bu potansiyel geçici başkentinde birtakım binalara el koymuş, bu Anadolu kentinde boş ev sıkıntısı doğmasına neden olmuştu. Durumun aciliyeti karşısında banka ayda 40-45 lira karşılığında küçük bir ev kiralamaya karar vermişti (OBA, CD-PV 015, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 29 Mart 1915).

[79] OBA, CA-PV 002-003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1915-1916.

belerin altın rezervi sınırlı olduğu ve daha çok da vilayet ve ordu yetkilileri—özellikle de Cemal Paşa'nın dördüncü ordusu—bankanın endişeleri karşısında İstanbul'daki Maliye Nezaretinden çok daha az anlayış gösterdiği için, banka en büyük baskıyı taşra vilayetlerinde hissetti. Ancak, şubelerin emrindeki altının sınırlı olması yağmanın daha fazla artmasını önledi. Bu rezervler tükenince—kısa sürede bu gerçekleşti—banka bir bakıma rahat bir nefes aldı.

Bu durum bankanın altın rezervini ticari amaçlarla ve kendi personelinin maaş ödemeleri için kullanmaya devam etmesine imkân veriyordu. Aslında Eskişehir'deki altın rezervinin azalması büyük ölçüde altın dükaların İstanbul'da satılmasından ileri gelmekteydi. Banka bu operasyona, hükümet 13 Eylül 1916'da altın sikkelerle yapılan bütün işlemleri yasaklayana kadar devam etti.[80] Maaş ödemelerine gelince, 11 Eylül 1916'da banka, ay sonundan itibaren ve altı ay süreyle, elemanlarının maaşlarının yarısını 112 kuruştan altın düka olarak ödeme kararı aldı. Amaç, personeli artan hayat pahalılığı karşısında korumak ve "bankanın çalışanlarının bütçelerine biraz daha esneklik kazandırmaktı."[81] 21 Eylül'de bu önlem emekliye ayrılmış tüm elemanları da kapsamak üzere genişletildi.[82] Altın liranın değeri 150 kuruşa, altın dükanınki de 165 kuruşa yaklaşırken, bankanın bu yaptığı küçümsenebilecek bir şey değildi, zira personel maaşlarında takriben yüzde 25'lik bir artış anlamına geliyordu.

Ancak hükümet altın kullanımına getirdiği kısıtlamaları daha da genişletmeye karar vermişti; 13 Eylül'de altın sikkelerle yapılan her türlü işlem yasaklandı. 25 Eylül'de Maliye Nezareti sert bir mektup yazarak, bankayı bu yeni kısıtlamaya uymamakla suçladı:

> Nazır Ferid Bey'den aldığımız Osmanlı Bankası'nın mali durumunu gösterir raporlardan, bankanın altın nakdinin gün be gün azaldığını ve Eskişehir şubesinde tutulan sterlinlerin İstanbul'a gönderilip burada satıldığını büyük bir endişe ile anlamış bulunuyoruz.
>
> Osmanlı Bankası'nın hükümet ile ilişkisi ve konumu göz önüne alındığında, altın rezervinin her ne yolla olursa olsun azalmasının, yanlış ve aynı zamanda da savaş zamanında hükümet tarafından benimsenmiş mali politikaya aykırı olacağı kanaatindeyiz.
>
> Üstünde biraz düşündüğü takdirde Osmanlı Bankası'nın da evrak-ı nakdiyenin değerinin düşmesine—bazıları bunu istemektedir—ve ülkenin altın stokunun azalmasına neden olacak nitelikteki bu duruma karşı çıkacağını umuyoruz. Dolayısıyla, ve anılan nâzıra bildirilmiş olduğu şekilde, bu altın harcamasına nihai bir şekilde son vermenizi tavsiye ediyoruz.[83]

[80] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 27 Eylül 1916.
[81] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 11 Eylül 1916.
[82] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 21 Eylül 1916.
[83] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 27 Eylül 1916.

Genel müdürlük açısından burada açık bir yanlış anlama vardı. Ferid Bey kendilerine hükümetin kararı hakkında bilgi verir vermez banka altın satışını durdurmuştu. Geriye kalan tek altın harcaması banka personeline yarım maaşlarının ödenmesi idi. Diğer bütün bankaların ve hatta hükümetin elemanlarına olağanüstü tazminatlar ödemeye başlamış olması nedeniyle bu önlemin haklı bir gerekçesi vardı. Maaşların yarısını altın olarak ödemek de, bankanın kendi elemanlarına tazminat vermek için seçtiği yöntemdi.[84]

Ancak çok geçmeden, altının çevrilmesine getirilen kısıtlama da hükümete yetersiz göründü ve yasak altınla ilgili tüm işlemleri kapsayacak şekilde genişletildi. 28 Kasımda Maliye Nezareti, paranın değer kaybetmesi konusunu görüşmek ve kendilerine alınan yeni önlemleri bildirmek üzere bütün mali kurumların müdürlerini toplantıya çağırdı. Altının değeri, endişe verici bir şekilde 200 kuruş seviyesine yükselmişti. Aynı gün yayınlanan tüm altın işlemlerini yasaklama kararı,[85] bu durumu kontrol altına almak için verilmişti. Yasayı ihlal eden bütün kurumların kapatılacağı ve ihlalden sorumlu herkesin sınır dışı edileceği gibi hükümler taşıyan yasa çok sertti. Cartali bu önlemlerin ne kadar etkili olabileceği konusunda kuşkularını dile getirmeden edemedi. Ona göre, evrak-ı nakdiyenin değer kaybetmesinin asıl nedeni İstanbul'da yapılan altın satışları ve pazarlığı değildi. Asıl nedeni, İstanbul'da satın alınan altının gittiği taşrada aramak gerekirdi. Üreticiler orada, ürünlerini kâğıt para karşılığında satmayı reddediyorlar, hatta ödemenin altın olarak yapılması koşuluyla büyük indirimler yapıyorlardı. Söyledikleri dikkate alınmadı, nazır yeni yasak konusunda uzlaşmaya yanaşmadı. Banka maaşların yarısının altın olarak ödenmesiyle ilgili 11 ve 21 Eylül tarihli kararlarını iptal etmek zorunda kaldı.[86] Banka bu kısıtlayıcı önlemlerin ilk etkisini—aslında hükümetin kararı daha resmen açıklanmadan—Bağdat şubesi kanalıyla hissetti. Şube 19 Kasımda genel müdürlüğe altıncı ordu komutanının bütün altın sikkelerin tedavülünü yasaklayan ve halkın, ticari işletmelerin ve hatta devlet dairelerinin ellerindeki tüm altın sikkeleri 13 Aralığa kadar getirip yerine evrak-ı nakdiye almasını isteyen bir emir çıkarttığını bildiren bir telgraf çekmişti. Bu emre uymayanların sınır dışı edileceği ve altınlarına el konulacağı bildiriliyordu. Şubenin elinde Eskişehir'den maaş ödemelerinde kullanılmak üzere gönderilmiş bir miktar altın vardı. Ayrıca 500 lira Bağdat'taki Robert Wonkhaus and Co. adına, 2.750 lira da İkinci Ordu satınalma komisyonunun hesabındaydı. Ne yapması gerekiyordu? Genel müdürlüğün talimatları açık ve netti: Şube

[84] *A.y.*
[85] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 2 Aralık 1916.
[86] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 29 Kasım 1916.

emirlere uymalı fakat en azından son tarih olarak belirtilen 13 Aralığa kadar beklemeliydi.[87]

Tam da bu sırada yani Kasım 1916'da hükümet Osmanlı Bankası'nın yerine "gerçekten milli," politikalarını uygulama konusunda tam olarak güvenebileceği bir banka kurma fikri üzerinde durmaya başlamıştı. 1914'teki ayrılık bir uzlaşma ile çözülmüştü. Uygun bir alternatif bulamayan Osmanlı hükümeti el koyma veya resmen ayrılma gibi bir nihai adım atmaktan kaçınmıştı. Banka ise, istenmeyen yönetimini değiştirerek ve—geçici de olsa—devlet bankası olarak sahip olduğu en simgesel nitelikten, emisyon imtiyazından feragat ederek koşullara boyun eğmişti. Ancak 1916 yılı sonuna gelindiğinde, Osmanlı Bankası'nın himayesi altında olduğu devletle tüm bağlarını kaybetmek üzere olduğu görülüyordu. Sadece Osmanlı devleti bankayı reddetmek üzere olduğundan değil, devletin bu savaştan sağ salim çıkıp çıkamayacağı konusunda ciddi kuşkular belirmeye başladığından.

[87] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 4 Aralık 1916.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETSİZ KALMIŞ BİR DEVLET BANKASI (1917-1923)

> Türkiye en küçük bir savaş tazminatı ödeme olanağına sahip olamayacak kadar istikrarsız bir mali durumda olabilir. Bu takdirde bile, düşmanlığıyla İtilaf devletlerine verdiği zararı telafi edecek ilginç avantajlar sunma imkânına sahiptir. Zira nakit olarak hiçbir ödeme yapamasa da, ayni olarak verebileceği çok şey vardır. Topraklarında gerçekten önemli ama gizli kalmış zenginlikler vardır. Ilıman iklimi, verimli toprakları ve seyrek nüfusuyla Avrupa'dan gelecek birçok göçmeni ağırlayabilecek bir ülke konumundadır.
>
> *L'Information*'dan, 31 Temmuz 1915[1]

Devlet maliyesinin "millileştirilmesi" gerektiğine dair his ve öneriler 1908 Devrimini izleyen yıllarda basında yer almaya başlamıştı. 1909'da Drama mebusu Rıza Bey Meclise ismiyle müsemma Osmanlı İttihad ve Terakkî Bankası adında bir milli banka kurulması konusunda teklif vermişti.[2] Ünlü karikatürist Cem'in Kasım 1910'da yayınlanan bir karikatüründe Osmanlı Bankası "Osmanlılıkla en az münasebeti olan," genel müdürlük binasındaki kitabeye adını bile doğru yazamayan bir kurum olarak resmedilmişti.[3] Daha da önemlisi, epeyce uygun bir isme sahip *Müdafaa-i Maliye ve İktisadiye* dergisi, Mart 1914'te "bu devletin iktisadi ve mali esaretten kurtulmasının" ancak "vatanperver" bir hükümet bankası kurulduğu takdirde mümkün olacağını ileri sürüyor, ama böyle bir projeye Avrupa finans çevrelerinin burun kıvıracağını da kabul ediyordu.[4] Bu bankaya devlet bankası değil hükümet bankası denmesi, asıl istenenin ne olduğunun açık işaretiydi: Hükümet tarafından kurumun özerkliği endişesi olmadan kontrol altında tutulup kullanılabilecek bir banka.

Savaş başladıktan iki yıl sonra hükümet, kamuoyunu bir milli banka kurulması fikrine hazırlamak için sadık yayın organı *Tanin* vasıtasıyla bir

---

[1] BFA, *L'Information* kupürü, "Les ressources économiques de nos ennemis: la Turquie," 31 Temmuz 1915.

[2] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 169.

[3] "Djem". *Revue politique, humoristique et satirique illustrée. Cem Siyasî Edebi Musavver Mizah Mecmuası*, 28 Teşrin-i Sani, 1326/10 Kasım 1910, s. 5/12. Bkz. s. 221 ve E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 18.

[4] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 60.

basın kampanyası başlattı.[5] Sürecin ardında, Osmanlı milliyetçiliğinin batının iktisadi ve mali kontrolü—ki Osmanlı Bankası bunun en aşikâr cisimleşmiş haliydi—karşısında duyduğu öfke ve hayal kırıklığının—ve Almanların Osmanlı topraklarındaki İngiliz ve Fransız mali nüfuzunun—ki Osmanlı Bankası bunun da en aşikâr cisimleşmiş haliydi—yerini kapma umutlarının bir karışımı yatmaktaydı. İtilaf devletleri meselenin özellikle bu ikinci yönü konusunda çok hassastılar, zira Osmanlı İmparatorluğu'nun bir himayeden diğerine geçtiği kanaatindeydiler; ve olaylar bunu doğrular gibiydi. Kimilerine göre, "*Ôte-toi de là, que je m'y mette*"[6] rakiplerinin yerini alma düşleri sonunda gerçekleşmekte olan Alman finans çevrelerinin düsturuydu.[7]

Öyleyse batının bu planları, Türk bankacılığının takip etmesi gereken doğru yol konusunda yapılan Alman analizleri kanalıyla öğrenmiş olmasına şaşmamak gerekir. Bu analizlerin Osmanlı Bankası'nın bir devlet bankası olarak oynadığı—daha doğrusu oynayamadığı—role ilişkin sert eleştirilerle başlamasına da şaşmamak gerekir. Buradaki ideal bileşim devlet kontrolü altında bir özel bankaydı. Bu da yeni bir banka kurularak sağlanabilirdi, ama yılların tecrübesine ve Osmanlı ülkesinde tanınmış bir isme sahip Osmanlı Bankası'nı "yeniden organize etmek" daha akıllıca olmaz mıydı? Bankanın banknot ihraç etmekteki geleneksel tutukluğu düzeltilebilirdi; ancak bunun için iki ön koşulun yerine getirilmesi gerekliydi: Doğru dürüst bir altın rezervi oluşturulması ve bankanın ağının genişletilmesi. Bu hususlarda Almanların bile ciddi kuşkular dile getirmek zorunda kaldıkları görülüyordu.[8] Ocak 1917'de, proje bir şekil almış ve bir isim edinmişti. Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın nizamnamesi 1 Ocak 1917'de çıkarıldı.[9] Batı öfkeden deliye dönmüştü. Yanlışlıkla Banque Nationale de Crédit adı verilen bankanın Osmanlı Bankası'nın emisyon imtiyazını gaspettiği duyuldu.[10] Projenin bazı girişimcilerinin bu yöndeki arzularından kaynaklanmış olması muhtemel olan bu haber, aslında doğru değildi. Gerçekte, önerilmiş sermayesi 4.000.000 lira olan yeni milli bankaya emisyon hakkı,

---

[5] *Ae.*, s. 62-63.

[6] "Kenara çekilin burası benim yerim."

[7] BFA, *Cote de la bourse et de la banque* kupürü, "La dette ottomane et l'Allcmagne," 14 *Nisan* 1916.

[8] BFA, *Cote de la bourse et de la banque*, "La 'réorganisation' de la Banque Ottomane," 25-26 Kasım 1916, Schaefer'ın 21 Kasım 1916 tarihli *Frankfurter Gazette*'te yer alan makalesi temelinde.

[9] *Düstur. İkinci Tertib.*, c. 9, s. 42-72.

[10] BFA, *Cote de la bourse et de la banque* kupürü, "La 'réorganisation' de la Banque Ottomane," 2 Ocak 1917 *L'Économiste européen*'den, "Turquie. La violation du privilège de la Banque Ottomane," 5 Ocak 1917.

Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresi 1925'te sona erdikten sonrası için verilmişti. Banka istediği devlet bankası statüsünü almak için de aynı şekilde süre bitimini beklemek zorundaydı. Bankaya bu iki imtiyaz dışında, vergilerden posta resimlerine ve ithal mobilyalardaki gümrük resimlerine kadar her konuda her türlü muafiyet ve bağışıklık tanındı. Bankanın milli karakteri, hisse satışlarının sadece Osmanlı vatandaşlarıyla sınırlı tutulmasıyla ve bankada sadece Osmanlıların istihdam edilmesini öngören nizamname ile de teyid edildi.[11]

400.000 adet 10 liralık hissenin 20 Ocak'ta başlayan satışa arz işlemi 28 Şubat'ta kapanacaktı. Yeni bankanın yöneticileri, 10 Ocak 1917'de Osmanlı Bankası'na, bankanın bütün ülkedeki gişelerini satışa arz işlemine açmasını isteyen bir mektup gönderdiler. Osmanlı bankası kendi kanalıyla satılan her hisse başına 2 kuruş alacaktı.[12] Bizzat padişah ile İttihat ve Terakki fırkasının önde gelen şahsiyetleri cömert katkılarda bulundular. Ancak satışların sona ermesine yakın, 15 Şubat 1917'de hâlâ satılmamış 150.000 hisse vardı. Bu yarı fiyaskoyu tamir etmek için bankanın kurucuları Cavid Bey, Osmanlı tahvil hamillerinin Düyun-ı Umumiye'deki temsilcisi Hüseyin Cahid Bey ve Selanikli işadamı Tevfik Bey, Osmanlı meclisini, hisselerin sekizde birini (500.000 lira) ve satışa arz işlemi sonunda kalan satılmamış hisseleri satın alma yetkisini Maliye Nezaretine veren bir yasa çıkartmaya teşvik ettiler.[13] Maliye nazırının "böyle bir kanun teklifi vermesinin altında yatan gerçek nedenleri, hükümetin bankayı [sözde] kontrolü altında tutma arzusuyla gizleyemediğini" kaydeden batı basını haberleri şeytanca bir zevkle izliyordu.[14] Bu güçlüklere rağmen, banka 11 Mart 1917'de resmen kuruldu.[15]

Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'nın kurulması olayların akışını pek değiştirmedi. Almanya'dan alınan krediler ve yeni para emisyonlarına yetki vermek üzere çıkarılan yasalar daha da sıklaştı. 4 Şubat 1917'de, 35.981.400 liralık emisyon yapma yetkisi verilerek 38.781.400 liralık bir avans onaylandı. Bu emisyon 19 Ağustos 1916 tarihli dördüncü seri evrak-ı nakdiyeye eklendi.[16] 29 Ocak'ta 31 Ekim 1915 tarihli avansa 2.359.000 lira

---

[11] H. A. Kuyucak, *Currency and Banking in Turkey*, yüksek lisans tezi, Columbia University (New York, 1928), s. 66-67; Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 68-71. Avusturya tebaalı Victor Weil'in genel müdürlüğe atanması Osmanlı vatandaşlarının istihdamı kuralında yapılmış tek istisna idi.

[12] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 17 Ocak 1917.

[13] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 68-69.

[14] BFA, *L'Économiste européen* kupürü, "La Turquie sous le contrôle allemand," 9 Mart 1917.

[15] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 69.

[16] "Almanyadan 38,781,400 liralık bir avans akdiyle 35,981,400 liralık evrak-ı nakdiyc

eklenince, ikinci seri kâğıt paralarda buna tekabül eden bir artış gerçekleştirildi.[17] İki hafta sonra, yani 17 Şubat'ta, bu kez 42.500.000 liralık bir avansı onaylayan ve ileride beşinci seriyi oluşturacak 32.000.000 liralık kâğıt para ihracı için yetki veren bir yasa daha çıkarıldı.[18] Bütün bunları taçlandıran da, 23 Şubat'ta çıkarılan ve 100.000 lira tutarında 10 ve 5 paralık posta pulunun kâğıt para olarak tedavülüne yetki veren bir yasa oldu.[19] Bu operasyonlar sonucunda—yetkilendirilmiş—evrak-ı nakdiye toplam meblağı hemen hemen 115.000.000 liraya ulaşmıştı. Gerçek tedavül hâlâ 54.000.000 liraydı,[20] fakat peş peşe çıkarılan üç yasayla ilaveten 80.000.000 lira daha ihraç edilmesi için gerekli koşullar hazırlanmıştı.

Hükümet bazı acil ihtiyaçları için her zamanki gibi bankaya başvuruyordu. Mart 1917'de Maliye Nezareti emrindeki hesabın o zamana kadar ihraç edilmiş en yüksek değerli kâğıt paralarla—iki adet 50.000 liralık evrak-ı nakdiyeyle—yapılacak bir ödeme vasıtasıyla kredilendirilmesini istedi. Bunlar daha sonra Nisan'da gelmesi beklenen beşinci seriden yeni paralarla değiştirilecekti.[21] Yine benzer bir şekilde, Nezaret darp edilmekte olan 50.000 lira ve Almanya'dan beklenen 100.000 lirayı hesaba katarak altın cinsinden 150.000 liralık bir avans talebinde bulundu.[22]

Durum kontrol dışına çıkıyordu. Mart 1917'de bir altın liraya 260 küsur kuruştan işlem gören evrak-ı nakdiye yaklaşık üçte iki oranında değer kaybına uğramıştı.[23] Batı basını, İmparatorluğun kaçınılmaz çöküşünün kesin işareti olarak gördüğü Osmanlı mali krizi konusunda çok hassastı. Paranın acınacak durumundan söz eden ve evrak-ı nakdiye tarafından "kovulan" altın ve gümüşün piyasadan tamamen kaybolduğunu bildiren haberler yağıyordu. Halkın kâğıt paraya karşı duyduğu güvensizlik o dereceye ulaşmıştı ki, insanların bütün pahada ağır eşyasını yastık altında biriktirdiği

---

ihracına mezuniyeti mutazammın kanun," 9 Rebiyülevvel 1335, 21 Kânun-ı Evvel 1332 (4 Ocak 1917), n° 29, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 9, s. 77-78.

[17] "Almanyadan 2,359,000 lira daha avans ahziyle mecmuunun 9.599,000 liraya iblağı ve lüzum görülecek mikdar evrak-ı nakdiye ihracı hakkında kanun," 5 Rebiyülahir 1335, 16 Kânun-ı Sani 1332 (29 Ocak 1917), n° 80, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 9, s. 138-139.

[18] "Almanyadan 42,500,000 liralık bir avans akdiyle 32,000,000 liralık evrak-ı nakdiye ihracına mezuniyeti mutazammın kanun," 24 Rebiyülahir 1335, 4 Şubat 1332 (17 Şubat 1917), n° 106, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 9, s. 166-167.

[19] "10 ve 5 paralık posta pullarının nakid gibi tedavülü hakkında kanun," 28 Rebiyülahir 1335, 8 Şubat 1332, 21.2.1917, n° 123, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 9, s. 183.

[20] Bkz. tablo 1.15.

[21] OBA, CD-PV 021, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 5 Mart 1917. 50.000 liralık evrak-ı nakdiye 19 Ağustos 1916 tarihli dördüncü seriyle birlikte ihraç edildi. Ancak bu paralar tedavül için değil, hükümet tarafından tedavül ettirilen 2½ ve 1 kuruşluk evrak-ı nakdiye ve nikel sikkelere karşılık olmak üzere hazırlanmıştı (A. Akyıldız, *Kâğıt Para*, s. 188).

[22] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 14 Mart 1917.

[23] Bkz. grafik 1.24.

ve en çok da elinde kâğıt para tutmaktansa hangi fiyattan olursa olsun gayrimenkul aldığı bildiriliyordu.[24] Bütün bu söylenenlerle birlikte, altan alta sürekli olarak, Alman tarafının Osmanlı hükümetine verdiği sözlerde samimi olmadığına değinilmekteydi. Bu, özellikle de Alman hükümeti tarafından ilk evrak-ı nakdiye emisyonuna karşılık olarak devredilen, fakat hâlâ Alman bankalarının kasalarında tutulan altınlar için geçerliydi.[25]

Osmanlı Bankası mali ve parasal durumla ilgili olaylar konusunu gözlemlemek ve birinci elden bilgi toplamak için en uygun konumdaydı. Maliye Nezaretiyle ilişkileri hükümetin çaresizliği ve sıkıntısı hakkında çok şey anlatıyordu. Fiyat listeleri ekonominin içine sürüklendiği enflasyon felaketinin gerçek boyutlarını gösteriyordu. Savaşın başlangıcından 30 Nisan 1917'ye kadar geçen sürede temel malların fiyatında ortalama yüzde 1.246 artış meydana gelmişti. En düşük fiyat artışları et (koyun etinde yüzde 300) ve diğer bazı gıda maddelerinde gerçekleşirken,[26] patates, ekmek, un, pirinç, bulgur ve soğan gibi en temel bazı ihtiyaç maddelerinde çok daha yüksek oranlara ulaşmıştı.[27] Bazı ürünlerdeki artış—çoğunlukla mamul ve yarı mamul—tamamen kontrol dışına çıkmıştı: Makarnada yüzde 2.166, kahvede yüzde 3.333, petrolde yüzde 4.000 ve şekerde yüzde 5.000.[28]

Ancak, genel müdürlüğe İmparatorluğun mali trajedisi hakkında en güvenilir ve ayrıntılı bilgileri sağlayan bankanın şubeler ağıydı. Beyrut şubesi 400 adet sahte ½ lira ile yakalanan bir "yerli kalpazan"ın tutuklandığını bildirmişti. Bu da kâğıt paraya duyulan güvensizliği daha da pekiştiriyordu.[29] Konya şubesinin "tatmin etmeyi görev bildiği nüfuzlu kişilerin" talebi üzerine evrak-ı nakdiyeyle değiştirmek üzere 5.000 liralık banknot—bankanın kendi banknotu—istemiş olması da anlamlıydı.[30] Temmuzda genel müdürlüğe Eskişehir şubesinden de benzer bir talep geldi. Şube "birtakım askeri ve sivil görevlilerin" banknot istediğini bildiriyor ve "şu anda

---

[24] BFA, *Journal de Genève* kupürü, "La situation économique et militaire en Turquie," 21 Şubat 1917.

[25] BFA, *Cote de la bourse et de la banque* kupürü, Max Hoschiller, "La crise monétaire en Turquie," 9 Mart 1917.

[26] Fasulye yüzde 833; tereyağ yüzde 714, zeytinyağı yüzde 875.

[27] Patates ve bulgur yüzde 1,400; ekmek ve pirinç yüzde 1,500; soğan yüzde 1,600; un yüzde1,833.

[28] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, Mayıs 1917.

[29] OBA, CD-PV 021, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 2 Nisan 1917. Bugün Osmanlı Bankası'nın elinde o döneme ait muhtemelen en zengin sahte kâğıt para koleksiyonunun bulunması tesadüf değildir. Bunların hepsi taşra şubeleri ile merkez şube arasındaki transferler sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bu paraların çoğunun sadece bir yüzünün basılı olması ve en yaygın olarak kullanılan kupürlerden biri olma gibi iki avantajı olan ½ liralık paralar olması özellikle anlamlıdır. Sahte evrak-ı nakdiye örnekleri için, bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 104-105.

[30] OBA, CD-PV 021, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 14 Nisan 1917.

açıklanamayacak nedenlerle bu taleplere kesin bir red cevabı vermenin mümkün olmadığını" ekliyordu.[31] Bu olaylar krizin ağırlığının işaretiydi. Eğer Konya ve Eskişehir'deki "nüfuzlu" kişiler Osmanlı Bankası banknotları satın almaya çalışıyorlarsa, bu esas olarak altın ve gümüşün ortadan kaybolmuş olmasından ve kâğıt paradan kaçışın, bankanın—şu anda konvertibilitesi olmayan—banknotlarının yastık altında altın biriktirmeye geçerli bir alternatif halini aldığı noktaya ulaşmış olmasından ileri geliyordu. Genel müdürlük Konya şubesine cevaben, banknotları evrak-ı nakdiyeyle değiştirmediğini fakat şubenin ısrarını göz önüne alarak böyle bir işlem için 1.000 lira göndermeye hazır olduğunu bildirdi.[32] Eskişehir şubesi azarlandı ve kendilerine, banknotların merkez büroya gönderilmesi konusunda geçen Kasım ayında verilmiş talimatlara uymuş olsalar, şu anki duruma düşmemiş olacakları hatırlatıldı. Şubeye elinde tuttuğu 2.840 liralık banknotun 2.300 liralık kısmını İstanbul'a sevketme ve talepleri kalan 540 liralık banknotla karşılama talimatı verildi.[33]

Ancak parasal istikrarsızlıkla ilgili en hayret verici—ve aslında dehşet verici—olay daha meydana gelmemişti. Yine Beyrut şubesi, genel müdürlüğe, bir Osmanlı subayı tarafından kâğıt parayı istikrara kavuşturma amacıyla alınan çok insanlık dışı—aynı zamanda çaresizlik ifade eden—bir mali "önlem" konusunda bilgi verdi. Bu önlemin müellifi—hiç şaşırtıcı değil—dördüncü ordu komutanı ve Bahriye nazırı Cemal Paşa idi. Enver-Talat-Cemal Jön Türk üçlüsünden biri olan Cemal Paşa, İstanbul hükümetinden bağımsız hareket edebilecek kadar güç sahibiydi. Kontrolü altındaki vilayetlerde bankanın altın rezervlerine el koymaktan, Arap milliyetçiliğini acımasızca bastırmaya kadar varan bir sertlikte davranıyordu. Bu olayda evrak-ı nakdiyenin değerini—askeri tedbirlerle—altınla başa baş hale getirmeyi amaçlayan bir planı uygulamaya girişmişti. Bu amaçla, çıkarttığı resmi emirlerin yanındaki genel duyuru hikâyenin sadece yarısını dile getirmekteydi. Tek başına ele alındığı takdirde, bu duyuruyu, İttihatçı liderlerin uzmanlığı haline gelen Jakoben demeçlerden biri sanmak mümkündü:

> Kâğıt paranın İmparatorluğun çoğu bölgesinde değer kaybına uğramış olduğu herkes tarafından biliniyor. Fakat bu değer kaybının en feci etkileri Beyrut'ta ve Suriye vilayetinde hissedildi.
>
> Kâğıt paramızın Almanya, İsviçre, Fransa, hatta Romanya'da bile gerçek değeri üzerinden kabul edildiği bir dönemde, Türkiye'de değer kaybetmesi hiç kuşkusuz bazı spekülatörlerin düzenbazlıklarının sonucudur.

---

[31] OBA, CD-PV 021, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 9 Temmuz 1917.
[32] OBA, CD-PV 021, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 14 Nisan 1917.
[33] OBA, CD-PV 021, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 9 Temmuz 1917.

Maliye Nazırı Cavid Bey Mecliste yaptığı önemli konuşmada bu evrak-ı nakdiyenin değerini ve ihraç ederken temin etmiş olduğu sağlam karşılığı açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla, bu güvence karşısında, halkın altın ile kâğıt arasında tesis ettiği fark temelsiz olup ülke çıkarlarına zarar vermektedir. Öte yandan, bu değer kaybına, çevirme operasyonlarından kâr elde edebilmek için halkı iğrenç bir tarzda aldatan sarrafların yaptığı spekülasyonların neden olduğunu kesinlikle öğrenmiş bulunuyoruz.

Bu olaylar karşısında, hükümet bazı suçluların üzerine şiddetle yürümek zorunda kalmış, fakat bu önlemler istenen etkiyi yaratamamıştır. Dolayısıyla hükümet bu spekülasyonları engellemek için şiddetli ve doğrudan tepki göstermeye karar vermiştir. Bu yönde ilk adımın atılmış olduğunu büyük bir memnuniyetle öğrenmiş bulunuyoruz:

Vali bu şehrin eşrafı, tüccarları ve banka müdürleri arasından takriben 150 kişiyi huzuruna çağırtarak, onlara vatana karşı görevlerinin kendilerine kâğıt parayı altın seviyesine yükselterek değerini yeniden kazanmasını sağlamak için bütün nüfuzlarını kullanma yükümlülüğü getirdiğini bildirmiştir. Vali daha sonra huzurundakilere Cemal Paşa'dan bu konuda aldığı yazıyı okumuştur. Yazıyı aşağıda aynen aktarıyoruz.

Bu emir uyarınca istenen listeler hemen hazırlanmıştır. Bu yöntemin en tatminkâr sonuçları vermesini dileriz, zira sonuçları ülkeye felaketten başka bir şey getirmeyecek olan mevcut koşulların giderilmesine yardımcı olmak zaten tüm vatandaşların görevidir.[34]

Ancak daha da fazlası vardı. Cemal Paşa bir demagog değildi. Bir eylem adamıydı ve eylem, sorunun tek çözüm yoluydu. Yukarıda duyurulan listeler, eğer enflasyon ve paranın değer kaybetmesine karşı verilen savaşta radikal bir adımın atılması için değilse, ne için hazırlanmıştı? Paşanın emirleri açık ve netti:

Hazinenin çıkardığı evrak-ı nakdiyeye uygulanan değer, dördüncü orduya bağlı bölgede, Osmanlı İmparatorluğunun bütün bölgelerindekinden düşüktür. Bu saha, yaşamsal öneme sahip bölgelerden oluştuğu için, bu değer kaybı Irak ve Anadolu'da hissedilmiş, Suriye ve Filistin ahalisi ve bizzat ordu için büyük bir musibet halini almıştır. Kâğıt paradaki mütemadi değer kaybı spekülasyonun neticesidir, zira hazinemizin evrak-ı nakdiyesi İsviçre, Almanya, hatta Fransa'da olağanüstü itibar görmektedir ve Türkiye ile müttefikleri askeri açıdan her bakımdan avantajlı durumdadır.

Dileğim ve emrim, kâğıt ve altın para arasındaki tüm farkın ortadan kaldırılarak bu spekülasyona bir son verilmesidir.

Bu durumun kendi doğallığı içinde istikrara kavuşacağını ummuş ve sertliğe başvurmaktan kaçınmıştım. Ancak geçen iki yıl içindeki tecrübem, orduyu, halkı ve ülkeyi koruyacak hayati bir önlem alınmasının acil ve kutsal bir ihtiyaç olduğunu göstermiştir.

Yine de bu aşırı yola baş vurmadan, son bir hal çaresi olarak şunları ilan

[34] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 23 Mayıs 1917, Beyrut şubesinin raporu ve dördüncü ordu komutanı ve Bahriye nazırı Cemal Paşa tarafından yayınlanan duyuru ve çıkarılan emirlerin çevirisi, Mayıs 1917.

ediyorum:
1° Valiler ve özerk mutasarrıflar mali ve toplumsal nüfuzu mevcut ekonomik durumu etkileyebilecek herkesi, yani bankacılık kurumlarının, özellikle Osmanlı Bankası ve Alman bankaları müdürlerini, kapitalistleri, önemli tüccarları, sarrafları ve ayan ü eşraf[35] arasından nüfuz sahibi kişileri toplantıya çağıracaklardır. Toplantıda bu kişiler altın ile kâğıt para arasındaki farkı gidermek için alınması gereken ölemleri görüşecekler ve bunları 15 Mayıs'a kadar yürürlüğe koymayı taahhüt edeceklerdir.
2° Devletin üst sınıfını oluşturan bu eşrafın, bu hedefe erişmek için en akıllıca ve en yararlı önlemleri uygulamaya koymasını bekliyor ve başarıya ulaşacaklarından kuşku duymuyorum.
3° Eğer hayal kırıklığına uğratılırsam ve eğer, 15 Mayıs'a kadar kâğıt para ile altının değerleri arasındaki farklar ortadan kalkmazsa, yani bütün mal ve mamullerin kâğıt para ve altın olarak fiyatları aynı olmamışsa, kura çekerek, Osmanlı ve Alman bankalarının müdürleri de dahil olmak üzere yukarıda anılan eşrafın yüzde 10'unu Anadolu ve Rumeli vilayetlerine süreceğiz.
4° Valiler bu amaçla alfabetik sırayla eşrafın isimlerini ve ailelerinde kaç kişi olduğunu belirtir bir listeyi iki nüsha halinde bana vereceklerdir.
5° İlk grubun sürülmesinden altı hafta sonra, bunu, kâğıt paranın gerçek değeri tesis edilene kadar ikinci, ardından bir üçüncü grup, vd. izleyecektir.
6° Evrak-ı nakdiyenin mevcut durumunun Suriye ve Filistin açısından yaratmış olduğu adaletsizlik büyük bir felaket niteliğine bürünmüştür. Bu kötülüğü gidermek için alınacak en aşırı önlemleri bile yoksulların ve genel olarak ülkenin gerçek yararı için yapılmış işler sayıyorum.[36]

Cemal Paşa'nın "parasal reform"u şiddeti ve mantık dışılığı bakımdan hayret verici olsa da, en azından bir noktaya kadar uygulandı. Beyrut'tan gelen 19 Mayıs 1917 tarihli bir telgraf genel müdürlüğe ilk kuraların çekildiğini ve bankanın Kudüs şubesi murakıbı Kevorkyan'ın on gün içinde Adana'ya sürülecek ilk on beş kişilik grup içinde olduğu haberini verdi. Osmanlı Bankası'nın Filistin şubeleri müdürü Hırisdulidis Kevorkyan'ın yerine Yafa şubesi müdür yardımcısı Puzantyan'ı geçirmişti. Genel müdürlük çaresizlik içindeydi. Şubeye sadece Maliye Nezaretini bu kötü muamele hakkında gayri resmi olarak bilgilendireceği vaadinde bulunabiliyordu.[37] Ancak Kevorkyan şanslıydı; Hırisdulidis, Cemal Paşa'nın onun bankanın herhangi bir başka şubesine transferine razı olmasını sağlamayı başardı. Genel müdürlük de kendisini Hama'daki büronun başına tayin etti.[38]

---

[35] Fransızca metinde "noblesse et bourgeoisie" diye geçen ifade muhtemelen "ayan ü eşraf"ın tercümesidir.

[36] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 23 Mayıs 1917, Beyrut şubesinin raporu ve dördüncü ordu komutanı ve Bahriye nazırı Cemal Paşa tarafından yayınlanan duyuru ve çıkarılan emirlerin çevirisi, Mayıs 1917.

[37] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 23 Mayıs 1917, Beyrut şubesinin raporu ve dördüncü ordu komutanı ve Bahriye nazırı Cemal Paşa tarafından yayınlanan duyuru ve çıkarılan emirlerin çevirisi, Mayıs 1917.

[38] *Ay.*

Ama diğerlerinin başına neler gelmişti? Bizzat Cemal Paşa tarafından 28 Mayıs 1917'de yayınlanan duyuru, operasyonun sonuçları hakkında bazı ipuçları veriyordu:

> Bir önceki duyurum sayesinde, kâğıt para ile altın arasında bir fark oluşmasına sebep olanların isimlerini öğrenmek mümkün olmuştur.
>
> Dolayısıyla başka tüccarların sürülmesi için kura çekmek gereksiz hale gelmiştir. Valilerin yapmasını emrettiğim ayrıntılı soruşturmalara dayanarak, gelecekte böyle bir suç işleyecek herkesi ordu bölgesi dışına süreceğim.[39]

Duyuru, düşülen bir yanlıştan şerefle çıkabilmek için yapılmış bir açıklama izlenimini uyandırıyordu. Sanki İstanbul Cemal Paşa'dan emirlerini geri almasını istemiş, o da bu davranışına bir gerekçe bulmaya ya da yenilgisini gizlemeye çalışıyordu. Her ne olursa olsun, Cemal Paşa'nın, İstanbul'un bile baskılarına boyun eğmesi pek muhtemel biri olmadığı ileri sürülebilir. Spekülasyon ve değer kaybının suçluları olarak gösterilecek bazı günah keçileri mi seçilmişti? Yine de, duyuru ilk on beş kurbanın—Kevorkyan dışında—fiilen sürüldüğünü düşündürüyor. Bunun sonuçlarına gelince, aslında sağlam olan bir parayla spekülasyon yapacak kadar cüretkâr ve vatanseverlik duygusundan yoksun birkaç hainin maskelerinin düşürülmesiyle, altının değerinin birdenbire 300 civarından kâğıt parayla eşit duruma inmesi beklenemez. Cemal Paşa'nın davranışı, mali konularda asker kafasının ne kadar sınırlı olduğunu, ayrıca sivillere karşı gücü suistimalde ve şiddete başvurmakta insanı dehşete düşüren bir eğilimi gösteriyordu; ama aynı zamanda İmparatorluğun içine düştüğü koşulların çaresizliğini yansıtıyordu.

Cemal Paşa'nın zor yoluyla yapmaya çalıştığını, İstanbul'daki hükümet daha barışçı yollarla, fakat yine çaresizce gerçekleştirme çabası içindeydi. Altın hâlâ Almanya'dan geliyor, daha İstanbul'a ulaşmadan parası, hükümet tarafından Osmanlı Bankası kanalıyla alınmış oluyordu.[40] Ancak kâğıt para en hızlı değer kaybetme dönemine girmişti. Mart-Mayıs 1917'de bir altın liraya 260 kuruş değerindeyken, bu rakam Temmuz-Ağustosta 400'e fırladı.[41] Parası ilk değerinin dörtte birine düşen hükümet, halkın güvenini biraz olsun yeniden kazanabilmek için her türlü yola başvurdu. Bu çabaların en naif olanı, evrak-ı nakdiyenin sırtını dayadığı karşılığının ne kadar sağlam olduğunu göstermek amacıyla Osmanlı gazetecileri için düzenlenmiş, Berlin'deki Deutsche Bank kasalarına bir ziyaretti. Bu gazetecilerden

---

[39] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 4 Temmuz 1917, Cemal Paşa'nın *Officiel de Beyrouth*'ta yayınlattığı duyuru, 28 Mayıs 1917.

[40] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 13 Haziran, 4 Temmuz ve 8 Ağustos 1917.

[41] Bkz. grafik 1.24.

biri olan Ahmed Emin [Yalman], 22 Ağustos 1917 tarihli *Sabah* gazetesinde vazifeşinas bir dille şu haberi veriyordu:

> Altın ve külçe dolu bir dizi mahzeni gezdik. Bu mahzenlerden birinin kilitlenmiş olması dikkatimizi çekti, fakat demir parmaklıklar arasından Osmanlı hükümetine ait muazzam miktarda külçe altın gördük. Kapının anahtarı Berlin'deki Türk büyükelçisinde. Deutsche Bank'ta saklanan altın karşılığa sahip kaimelerimize güven duymayanların ikna olmak için gidip o mahzenleri görebilmesini isterdim[42]

Bir İsviçre gazetesi, olayı alaylı bir dille aktarıyordu, "Bir veznedar-büyükelçi! Bir elçiye böyle bir işlevin atfedildiğini daha önce hiç duymamıştık! Her şeyin bir ilki vardır."[43] Diğer bir gazete ise, acımasız bir kinaye ile "Eğer bundan sonra da Türkler kaimelerinin kusursuz olduğuna ikna olmadılarsa, gerçekten çok zor ikna oluyorlar demektir!"[44]

Anlaşılabilir nedenlerle, Türkleri ikna etmek gerçekten zordu! Kâğıt paranın Eylül 1917'de 1 altına 453 kuruş olan değeri, Ekimde 485 kuruşa, Kasımda da 551 kuruşa düşmüştü.[45] Sikke hamillerini ellerindeki parayı kâğıt para karşılığında hükümete teslim etmeye zorlamak için çok sert önlemler alınmış, buna uymayanların paralarına el konulacağı, hatta ölüm cezasına çarptırılacağı tehditleri de savrulmuştu.[46] Hükümetin nakit ihtiyacı o kadar büyüktü ki, 9 Ağustos 1917'de, hükümete 23 Haziran 1916'da verilen 500.000 liralık gümüş darp etme yetkisine ilaveten 1.500.000 lira daha basma yetkisi veren bir yasa çıkarıldı. Darphane Müdürü Hasan Ferid Bey'e göre, yeterli gümüş olmadığından ilk partinin sadece 340.000 lirası darp edilebilmişti; ama artık hem birinci emisyonun kalan bölümünü hem de yeni 7.500.000 mecidiyelik partiyi karşılayacak kadar gümüş külçe sağlanmış olduğuna göre, yeni sikkeleri darp işine başlayabilirlerdi.[47]

Hasan Ferid Bey'in Cavid Bey'e verdiği uzun bir raporda bu operasyonun ayrıntıları ve güçlükleri anlatılmaktadır. 7.500.000 sikkenin iki aydan az bir gecikme ile darp edileceğini—bunun için günde 150.000 sikke üretilmesi gerekiyordu—göz önüne alan İstanbul'daki Alman askeri misyonu, darphanenin yardımına koşarak sikkeleri Almanya'da darp ettirmeyi

---

[42] BFA, *Gazette de Lausanne* kupürleri, "Comment les Jeunes-Turcs allemands exploitent la naïveté du peuple ottoman," 10 Eylül 1917, and from the *Cote de la bourse et de la banque*, "La garantie des 'Caimés' à la manière des Jeunes-Turcs," 11 Eylül 1917.

[43] BFA, *Gazette de Lausanne* kupürü, "Comment les Jeunes-Turcs allemands exploitent la naïveté du peuple ottoman," 10 Eylül 1917.

[44] BFA, *Cote de la bourse et de la banque* kupürü, "La garantie des 'Caimés' à la manière des Jeunes-Turcs," 11 Eylül 1917.

[45] Bkz. grafik 1.24.

[46] BFA, *L'Économiste européen* kupürü, "La crise financière en Turquie," 28 Eylül 1917.

[47] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 22 Ağustos 1917.

teklif etmişti. Hasan Ferid Bey'e göre, şu anda darphane günde 50.000 sikke üretebilmekteydi. Bazı makinalar onarılır, işlem için gerekli zeytinyağı ve kömür temin edilir ve Almanya hemen *Caloricid* yağı, elektrik kablolarını ve gereçlerini, ayrıca daha önce sipariş edilmiş zımpara ve kurutucuları gönderirse bu rakam 75.000'e çıkarılabilirdi. Son olarak da, eğer ordu ve Düyun-ı Umumiye için darp edilmekte olan 1.500.000 liradan geriye kalan 650.000 altın sikke Eylül sonuna kadar tamamlanırsa, darphanenin günlük üretimi azami 100.000 sikkeye yükselebilirdi. Dolayısıyla Alman darphanesinin yardımına başvurmak kaçınılmaz görünüyordu, fakat bu perspektif de farklı sorunlar getirmekteydi. Yeni sikkelerin matrislerinin İstanbul'da hazırlanması ve 75 yıllık darphaneciliğin bilgi ve tecrübesini aktarmak için darphaneden en az bir uzman eşliğinde Almanya'ya gönderilmesi gerekecekti. Tabii bu da kaçınılmaz bir şekilde İstanbul darphanesinin üretim kapasitesini düşürürdü. Üstelik, savaş sırasında ihraç edilen sikkelerin tağşiş edilmiş olduğu kanaatindeki halk yeni sikkeleri zaten kuşkuyla karşılıyordu. Halep, Suriye, Bağdat ve Musul'a gönderilen yeni mecidiyeler bu nedenle bir süre 19 kuruş yerine 12 kuruştan tedavül etmişti. Halk hükümetin sikkelerdeki gümüşle oynamadığına emin olduktan sonra bile, yeni sikkeler, eski sikkeleri tercih ettiği açıkça belli olan piyasada 2 ila 3 kuruş iskonto ile kabul edildi. Almanya'da darp edilecek sikkelerin görünüşündeki en küçük bir fark bile halktan benzer bir tepkiyle karşılaşacaktı. Ayrıca, gümüşün piyasa değerindeki sürekli düşüşten yararlanarak aşırı değerli Osmanlı gümüş piyasasına Alman darphanesinin mükemmelin biraz altında sikkeleriyle birlikte kendi sahte sikkelerini daha büyük kolaylıkla sürebilecek kalpazanları da cesaretlendirirdi. Hasan Ferid Bey, son olarak, gümüş para darbı 35 yıl tamamen durdurulduktan sonra piyasaya birdenbire bu kadar büyük miktarda gümüş sürülmesinin, gümüşün değer kaybetmesine yol açacağını belirtmekteydi. Bir başka deyişle, Berlin ve İstanbul'da darp edilecek günde 150.000 sikkenin ek satın alma gücü, sadece İstanbul'da darp edilecek 100.000 sikkeninkinden pek farklı olmayacaktı. Darphane müdürü raporuna yeni mecidiyelerin Almanya'da darbının hükümet açısından ne uygun, ne de kârlı olacağını ileri sürerek son veriyordu.[48] Hasan Ferid Bey'in raporu muhtemelen bu olağanüstü dönemin standartlarına göre fazla ahlakçıydı. Zaten değer kaybetmiş kâğıt paranın istila ettiği bir piyasada gümüşün ileride değer kaybedebileceği konusunda endişe belirtmeyi kılı kırk yarmak diye görmek mümkündü. Hükümet tam da bu kanaatteydi ve darp işi başlatıldı. İki yıl içinde, büyük kısmını

[48] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, Darphane-i Âmire Müdürü Ferid Bey tarafından Maliye Nazırı Cavid Bey'e verilen raporun çevirisi, 10 Eylül 1917.

18.000.000 adet yeni 20 kuruşluk mecidiyenin oluşturduğu 3.700.000 liranın üstünde bir meblağa ulaşıldı.[49]

Savaşın sonunun yaklaştığı artık belli olmuştu. Hükümet sadece, büyük ölçüde çaresizlik nedeniyle, erteleme üzerine inşa etmiş olduğu bu zayıf ve nazik sistemin iflasını geciktirmeye çalışıyordu. Bu çaresizliğin en açık işareti ihraç edilen kâğıt paranın itfa koşullarında yavaş yavaş meydana gelen değişikliklerde izlenebilirdi. Birinci seri barış imzalandıktan altı ay sonra, ikinci ve üçüncü seriler bir yıl sonra itfa edilecekti; dördüncü seri ise iki yıl sonra ama yıllık taksitler halinde beş yılda itfa edilecekti. 17 Şubat 1917 tarihli yasayla onaylanan beşinci seri, dört yıl içinde geri ödenecekti; ancak—yasanın laf arasında sinsice belirttiği gibi—bu dört yıllık süre, bir önceki serinin itfa süresinin bitiminden itibaren başlayacaktı. Bir başka deyişle, süreç barışın imzalanmasından on bir yıl sonraya kadar tamamlanmayacaktı.[50]

Ekim 1917'ye gelindiğinde, Alman hükümetinden alınan 50.000.000 liralık avansa dayanarak altıncı serinin ihracı planlanmaya başlanmıştı bile. 18.000.000 liralık kâğıt para dördüncü serinin koşullarıyla ihraç edilecek, kalan 32.000.000 liralık kısım ise beşinci serideki on bir yıllık ek süreye sahip olacaktı. Bu seride bir değişiklik daha yapıldı. Daha önceki bütün emisyonların—ilk emisyon dışında—karşılığını teşkil etmiş olan Alman hazine tahvilleri bu kez 3, 6 ya da 12 ay vadeli ve lira cinsinden düzenlenecek ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne emanet edilecekti. Düyun-ı Umumiye de bu tahvilleri yerel bankalara 3, 6 ve 12 aylık vadeler için sırasıyla yüzde 4⅛, 4¾ ve 5¼ iskontoyla verecek, bankalar ise bunları halka yüzde 4, 4½ ve 5 iskontoyla arz edecekti. Tabii bankalardan parasını verip bu tahvillerden almaları istendi. Cavid Bey Osmanlı Bankası'na 2.000.000 ila 2.500.000 liralık tahvil almasını tavsiye etti.[51] Bunu kabul eden genel müdürlük toplam 2.586.100 liralık tahvil alma taahhüdünde bulundu.[52]

Bu operasyonun amacı belliydi. Alman tahvillerini yeni emisyonların

---

[49] Bkz. tablo 1.6. Maalesef, dönemlere göre para darp etme faaliyetiyle ilgili bilgiler padişahların saltanat senelerine endekslenmiş olduğu için, bir yıllık bir kesinliğin ötesine geçilememektedir.

[50] "İşbu kanunun ikinci maddesi mucebince mevki-i tedavüle ihrac olunacak evrak-ı nakdiyenin bedelleri senevi altı milyondan on milyon liraya kadar tehalüf edecek kısımlarla nihayet dört sene zarfında kâmilen tedavülden ref'i suretiyle altun olarak tediye olunacak ve bu müddet 6 Ağustos 1332 tarihli kanun mucebince ihrac olunan evrak-ı nakdiyenin tediyesi için muayyen son taksitin inkizasından ibtida edecekdir." ("Almanyadan 42,500,000 liralık bir avans akdiyle 32,000,000 liralık evrak-ı nakdiye ihracına mezuniyeti mutazammın kanun," 24 Rebiyülahir 1335, 4 Şubat 1332 (17 Şubat 1917), n° 106, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 9, s. 166-167).

[51] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 3 Ekim 1917.

[52] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 10 Ekim 1917.

karşılığı olarak tutmak yerine, bunlar halka satılacak, dolayısıyla tedavülden buna tekabül eden miktarda para çekilmesi sağlanmış olacaktı. Fakat bu plan tam bir fiyasko ile sonuçlandı. Halkın pek ilgi göstermediği tahviller, sadece ellerinde büyük miktarlarda kâğıt para tutmak yerine bunu faiz getiren tahvillere çevirmeyi daha kârlı bulan büyük kurumlar tarafından—Osmanlı Bankası gibi—satın alındı.[53] Sonuçta bu plandan vaz geçildi ve 12 Mart 1918'de, Alman tahvili karşılıklı—her zamanki gibi—kâğıt paranın ihracıyla ilgili bir yasa çıkarıldı.[54]

Döviz kurlarının korunması için alınan önlemlerin kapsamı genişletildi. O zamana kadar nakit transferleriyle ilgili kısıtlayıcı uygulamalardan muaf tutulmuş olan Almanya ve Avusturya, 16 Kasım 1917'de alınan bir kararla 23 Ağustos 1917 tarihli kanun kapsamına dahil edildi.[55] Ancak sistem çözülmeye başlamıştı. Hükümet tarafından öngörülen kısıtlamaları uygulamak hep problem olmuş, özellikle de kontrol yapacak kişi ve araçların yetersiz olduğu taşrada, halk kısıtlamadan kaçmanın yollarını hep bulmuştu. Üstelik girişilen hareketlerin çoğunda görülen organizasyon ve koordinasyon eksikliği, aksi takdirde meydan verilmeyebilecek istikrarsızlık ve randıman düşüklüğüne yol açmıştı. Bu bakımdan, birçok devlet kurumu ve personelinin en başından beri takındığı tavır çok zararlı olmuştu. Birçok hükümet yetkilisi ve devlet personeli, kâğıt paraya karşı nakdi tercih ederek, zaman zaman bizzat hükümetin halka dayatmaya çalıştığı parayı almayı reddederek ve kişisel düzeyde, siyasi imkânlarını ve toplumsal güçlerini savaş koşullarının sıkıntılarından kendilerini sıyırmak amacıyla kullanarak, zaten nazik olan durumun daha da istikrarsızlaşmasına katkıda bulunmuşlardı. Ancak, 1918 başında İmparatorluğun savaşı kaybetmek üzere olduğu belli olmuştu. Hiç de sürpriz olmayan bir şekilde, sisteme karşı resmi ağızların ilk eleştirilerinden biri, işte bu koşullar altında ve İtilaf devletlerinin işgali altına girmesi en muhtemel vilayetlerden birinde dile getirildi. Olay Şam'da oturan Abdo en-Nahavi ve Muhammed Said'i karşı karşıya getiren bir mahkeme duruşmasında meydana geldi. En-Nahavi, Said'e olan 500 liralık borcunu evrak-ı nakdiyeyle ödemeye çalışmıştı. Ancak Şam'daki mahkeme en-Nahavi aleyhine karar vermiş, borcunu yapılan mukaveleye uyarınca nakit—yani altın lira—olarak ödemeye mahkûm etmişti. Dava haberini veren Şam gazetesi *Eş-şark*, mahkemenin "böylesine

---

[53] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 109-110.

[54] "Almanya hükümetinden 56,500,000 liralık avans akdiyle 50,000,000 liralık evrak-ı nakdiye ihracı hakkında kanun," 28 Cemaziyülevvel 1336, 12 Mart 1332 (12 Mart 1918), n° 88, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 10 (İstanbul, 1928), s. 152-153, 375.

[55] BFA, *L'Économiste européen* kupürü, "Turquie. Le commerce de la monnaie avec l'étranger," 4 Ocak 1918.

hayasızca spekülasyonlara" noktayı koyan kararını halkın alkışladığını bildiriyordu.[56] Karar hükümetin evrak-ı nakdiyenin altına eşdeğer kabul edilmesine ilişkin bütün kararlarına aykırıydı ve evrak-ı nakdiyenin değer kaybetmesi nedeniyle uğranılan zararların resmen kabulü anlamına geliyordu. Banka açısından bu o kadar önemliydi ki, Beyrut şubesi genel müdürlüğe mahkeme kararının bir nüshasını gönderdi. Böyle bir kararın sadece Suriye çerçevesinde bile olsa genelleştirilmesi halinde, bankadan talep edilen—altın lira üzerinden akdedilmiş—eski alacaklar ne olacaktı? Konu bankanın gayri resmi olarak Cavid Bey'e danışmasına ve Maliye Nezaretine resmi bir mektup yazmasına yetecek kadar ciddiydi.[57] Hükümet hâlâ durumu az çok kontrol altında tuttuğuna göre tehlike çok yakın değildi, fakat Şam mahkemesinin kararı, bankanın ağzında, savaş sonrasında önemli sorunlar yaşanacağını haber veren kötü bir tad bıraktı.

Son yaklaşırken hükümet son hamlelerini yaptı. 28 Mart 1918'de çıkarılan 1334/1918 yılı bütçe kanununun 11. maddesi Maliye Nazırını "Bank-ı Osmanî ile Hazine hesab-ı carisinden ma'da bin üç yüz otuz dört senesi bütçe açığını kapatmağa kâfi mikdarda hazine tahvilatı ihracına veya muvakkat avanslar ve hesab-ı cariler akd ü küşâdına veya istikraz akdine ve mukabili tayin olunacak şerait ile teminatlı evrak-ı nakdiye ihracına" yetkili kılıyordu.[58] Almanya'nın İmparatorluğa avans temini konusunda giderek artan isteksizliği nedeniyle sıkışan Cavid Bey bütçe açığını finanse etmek için iç borçlanma yoluna gitmeyi tercih etti. Bu operasyonla, tedavüldeki paranın konsolidasyonu için kullanmak üzere, en az 30 ila 40.000.000 lira elde etmeyi umuyordu. Operasyon ilk katışıksız iç borçlanma örneği olacaktı. Ancak Ekim 1917'de, halk Alman tahvillerine burun kıvırdığında yaşanan fiyaskonun tekrarını önlemek için önlemler alınması gerekliydi.

Borçlanmaya yetki veren yasa 3 Nisan 1918'de çıkarıldı.[59] İstikrazın başarılı olmasını garantilemek için, hükümet halkı maddiyat ve maneviyatı bir araya getiren hususlar öne sürerek çekmeye çalıştı.Yüzde 5'lik faiz oranı, vergi muafiyeti ve tahvillerin yirmi yıldan önce itfa edilmeyeceği güvencesi istikrazı cazip kılan faktörlerdi.[60] En önemlisi de hükümet istikrazın kuponlarının altın olarak ödeneceğini ve iki hükümet arasında 28

---

[56] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 20 Şubat 1918.

[57] *A.y.*

[58] "1334 senesi muvazene-i umumiye kanunu", 15 Cemaziyülahir 1336, 28 Mart 1334 (28 Mart 1918), n° 105, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 10, s. 180).

[59] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 42; OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 10 Nisan 1918.

[60] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 110; OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1 Mayıs 1918, *Emprunt intérieur ottoman 5 % 1334* [İstanbul, 1918].

Ocak 1918'de imzalanan anlaşma uyarınca, barış imzalanmasından itibaren on bir yıl süreyle Almanya'nın güvencesi altında olacağını duyurmuştu.[61] İstikrazın cazibesini artırmak için, ilk kupon daha satış yapılırken ödenecekti. Plan ayrıca azami otuz yedi yıl içinde tahvillerin, değer kaybederse borsada yapılacak alımlar yoluyla, prim yapmaz veya artı prim yaparsa ise kura yoluyla itfasını öngörüyordu.[62] Ancak istikrazın manevi ve milli yönü daha da vurgulanmaktaydı. İstikrazda satışa sunulan tahvilleri almak milleti esaretten kurtaracak, savaşın kazanılmasına yardım edecek bir vatani görev ve başkaları cephede ölürken geride kalmış olanların yapacağı değerli bir katkı olarak sunuluyordu. İstikrazın başarısı Osmanlı milletinin, tehlike karşısında dayanışma ve yeniden doğma becerisi gösterebilen büyük bir millet olduğunu dünyaya kanıtlayacaktı. İstikrazın satışa arz edildiği gün, 1 Mayıs 1918 tarihli *Tanin* gazetesinin dediği gibi, "bugün milli iktisadın ilk imtihan günü" idi.[63]

İstikrazı duyurmak ve desteklemek için her türlü reklam ve propaganda aracı kullanıldı. İleri gelenlerin düzenlediği halka açık konferanslar, yapılan konuşmalar, basında yayınlanan makaleler ve anketler, önde gelen politik şahsiyetlerin örnek davranışları, afişler, ışıklı panolar, filmler, posta damgaları hep bu girişime alkış tuttu ve girişimi vatanperverlik göstermenin kârlı bir yolu olarak sundu.[64] Bu münasebetle, ağırlığı, altın olarak ödeme yapma vaadinin parıltısına veren popüler şarkılardan,[65] *Tanin*'de yayınlanan ve tahvil alanların yurtseverliğini öven "İstikraz Marşı"na kadar[66] çeşitli şarkı ve marşlar bile bestelendi.

---

[61] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 42.

[62] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1 Mayıs 1918, *Emprunt intérieur ottoman 5 % 1334* [İstanbul, 1918].

[63] Z. Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 44.

[64] *Ae.*, s. 42-46.

[65] *Ae.*, s. 43: Kızım Ayşe haydi kalk / Koşuyor bankaya halk / Nene lazım senin park / Süsü müsü satalım / Cebe altın atalım.

[66] *A.e.*, s. 43:

Biz Vatan kullarıyız
Bizde vatan sevgisi var
Bunca senedir akan yaşlar
Onun için arkadaşlar

Her şey onun, onun kan ve canlar
Ona vermekten kimdir kaçanlar
Şimdi vatan açtı defter
Bizden ödünç para ister

Bu paralarla yürür asker
Biz verelim hep beraber
Biz verelim düşmanlar utansın
Kuvvetimizden yılsın, utansın

Her bir para kurşun ve gülle
Gibi düşman kalbi deler
Ödünç vermeyi bilen erler
Her gün yaşar şeref ile

Biz verirsek bu millet yenilmez
Veren ellerin şanı eksilmez

İstikraz 1 Mayıs 1918'de satışa arz edildi ve İstanbul'da 31 Mayıs'a, taşrada 30 Haziran'a kadar devam etti. İhraç edilecek tahvil miktarı açık bırakılmıştı. Düyun-ı Umumiye İdaresi istikrazın karşılığıyla ilgili hazırlıkları toplam meblağın 20.000.000 lira olacağını tahmin ederek yapmıştı.[67] Osmanlı Bankası'nın operasyonda çeşitli şekillerde ve çeşitli düzeylerde dahli vardı. İstikraz anlaşması hükümet, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası tarafından imzalanmıştı. Bankaya merkez bürosunda ve İmparatorluktaki bütün şubelerinde satın alma başvurularını kabul etme görevi verilmişti. Banka ve diğer kuruluşlar tarafından toplanan satış gelirleri Osmanlı Bankası'ndaki bir özel hesaba yatırılacaktı. Banka aynı zamanda istikrazla ilgili bütün hesapların merkezileştirilmesinden ve murakabesinden de sorumlu olacaktı. İstikraz kuponlarının ödemelerinin yapılmasını ve tahvillerin kura usulüyle itfasını da banka yürütecekti. Bunların karşılığında bankaya satışlar üzerinden yüzde ½, kupon ve itfa edilen tahvil ödemeleri üzerinden yüzde ¼ komisyon verilecekti.[68]

Tabii bankanın operasyona katılımı bu kadarla kalmadı. 8 Mayıs 1918'de yapılan idare heyeti toplantısında, idare heyetinin üç Osmanlı üyesinden Nuri Bey, bankanın yeni istikraz tahvillerinden önemli bir miktarını satın almasını önerdi. Aslında, söyledikleri bir önerinin ötesinde şeylerdi:

> Osmanlı Bankası'nın istikrazdan geri durduğunu büyük bir şaşkınlıkla müşahade ediyoruz. Bu geri duruş affedilebilir bir şey değildir.
>
> Kuralların bir bankanın elindeki kaynakları atıl kılmamasını gerektirdiği doğru olabilir, fakat bu ilkenin hiçbir ülkede ve hiçbir banka tarafından, ve özellikle de sık sık Osmanlı istikrazlarına katılan ve Osmanlı tahvillerini portföyünde uzun süre tutmuş olan Osmanlı Bankası tarafından tamı tamına uygulanmamış olduğu göz önüne alınmalıdır.
>
> Üstelik, bu istikrazın çıkarıldığı olağanüstü koşulları, sunduğu avantajları ve bankanın hükümetle ilgili konumunu doğru kavramak şarttır. [...]
>
> Osmanlı Bankası devlet bankasıdır. Banka, güçlü bir muhalefete rağmen ve Maliye Nazırının ısrarı üzerine istikraz anlaşmasının taraflarından biri olarak kabul edilmiştir.
>
> Osmanlı Bankasının yaptığı satışlar Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası'ndakilerden çok daha az sayıdadır. Ayrıca, İdare Heyeti savaşın başından beri Bankaya karşı yürütülen ağır kampanyanın farkındadır. [...] [Çok büyük] bir katılımda bulunduğu takdirde, banka satış işlemini yürüten kuruluşlar listesinin başına bile geçebilir. Maliye Nazırı hazretlerinin bankaya verdiği önemin haklılığını kanıtlayabilecektir. Halkın sempatisini kazanacaktır. Ve çok da uzak olmayan bir tarihte imtiyaznamesinin süresi bittiğinde, büyük miktarda

[67] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1 Mayıs 1918, *Emprunt intérieur ottoman 5 % 1334* [İstanbul, 1918].

[68] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1 Mayıs 1918, *Emprunt intérieur ottoman 5 % 1334* [İstanbul, 1918].

tahvil satın almasının kendisine bütün ülkede kazandırdığı saygınlığa güvenebilecektir. [...][69]

Nuri Bey vatanperverane tiradına 1.000.000 liralık tahvil satın alma önerisinin meslektaşları tarafından oybirliğiyle kabul edileceğine inandığını ifade ederek son verdi. Ancak "meslektaşları" çok daha ihtiyatlı bir tutum içindeydi. Genel müdür Cartali sükûnetle bankanın zaten 100.000 liralık alım yaptığı cevabını verdi. Fikirleri sorulan diğer heyet üyelerinin hepsi operasyonun sağlam olduğunu kabul ettiler ve Nuri Bey'in bankanın istikraza katılarak, getireceği prestijden yararlanması arzusunu alkışladılar. Ancak sıra rakamlara gelince hepsi daha ihtiyatlı konuştu. Hamid Bey küçük bir artış yapılmasını teklif etti; Ali Cevad Bey ve M. Hanemoğlu 200.000 liraya kadar çıkmaya razıydı: bankadaki devlet nazırı Ferid Bey ise tartışmaya katılmamayı tercih etti. Son olarak söz alan M. Keresteciyan en yüksek teklifi yaptı. Nuri Bey'in önerisini coşkuyla destekliyordu, ama bu duyguyla bankanın likidite ihtiyacı arasında bir orta yol bulmaya çalışarak katılımın 300.000 liraya çıkarılmasını önerdi. Önerisi benimsendi ve Cavid Bey'e bu kararı bildirme ve "bankanın daha fazlasını yapamayacağı konusunda kendisini temin etme" görevi Cartali'ye verildi."[70] Ancak Cartali heyetin kararını Cavid Bey'e bildirdiği zaman, nazır "hatırı için" bu meblağa 100.000 lira daha eklemesini istedi. Cartali'nin bankanın bunu niye yapamayacağına dair ayrıntılı açıklamalarına karşın, nazır, "umarım banka bunu benim hatırım için yapmayı reddetmez" diye ısrar etti. 11 Mayıs'ta tekrar toplanan idare heyeti Cavid Bey'in istediği miktarda alım yapmaya karar verdi.[71]

Sonuç hiç göz ardı edilebilecek gibi değildi. Satışa arz işleminin sonunda, 17.977.600 liralık satış yapılmıştı. Bunun 7.396.260 lirası tek başına İstanbul'da, 9.662.880 lirası taşrada—hemen hemen yarısı İzmir'de, 561.960 lirası yurtdışında ve 356.500 lirası orduya ve Emlak-ı Eytam İdaresi'ne yapılan satışlardı.[72] Bankanın, aracılık yaptığı satışlar itibariyle, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası ve Maliye Nezaretinin epey ardından üçüncü sırada yer alması, Nuri Bey'in halkın giderek Osmanlı Bankası'ndan uzaklaştığı endişesini teyid eder görünüyordu. Doğru, toplanan meblağ Cevad Bey'in umduğunun yarısı civarındaydı, fakat halka arz yöntemiyle iç istikraz yaparak kaynak sağlama konusunda yapılmış ilk girişim için oldukça

[69] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 8 Mayıs 1918.
[70] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 8 Mayıs 1918.
[71] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 11 Mayıs 1918.
[72] Bkz. tablo 2.8. OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 3 Haziran and 7 Ağustos 1918.

iyi bir sonuçtu.[73] Ancak batılı gözlemciler o kadar iyimser değildi. *Berliner Tageblatt* bile getirinin başlangıçtaki beklentilerle kıyaslandığında oldukça hayal kırıcı olduğunu belirtmeden edemiyordu. Aynı gazeteye göre, bu yarı fiyasko, kısmen yetersiz (!) propagandadan ileri gelmişti.[74] Alman olmayan gözlemcilere göre, bu sonuç Osmanlı halkının kendi hükümetine ve Almanya'ya duyduğu güvensizliği göstermekteydi.[75]

İster yarı fiyasko olsun, ister yarı başarı, batılı kritiklerin haklı olduğu bir nokta vardı: Yeni bir kâğıt para emisyonu kaçınılmaz görünüyordu.[76] 25 Eylül 1918'de, hükümet, kendisine bütçe açığını kapatmak için kâğıt para ihraç etme yetkisi veren bütçe kanunundan yararlanarak, dördüncü seriye 6.000.000 liralık evrak-ı nakdiye ekledi ve yedinci seriden de ek bir 24.000.000 liralık emisyon yapmaya karar verdi.[77] Ancak hükümetin günleri sayılıydı. Başkan Wilson'a defalarca yaptıkları ateşkes çağrılarının cevapsız kalması neticesinde hüsrana uğrayan İttihad ve Terakki kabinesi istifa edip yerine Ahmed İzzet Paşa'nın sadrazamlığında yeni bir hükümet kurulana kadar sadece 2.499.925 lira ihraç edilmişti. 30 Ekim 1918'de Amiral Calthorpe ve Rauf Bey [Orbay] arasında Mondros mütarekesi imzalandı. İki gün sonra Avusturya-Macaristan teslim oldu. Onu 11 kasım 1918'de Almanya izledi.[78] 13 Kasım'da ateşkes anlaşmasının 7. maddesi uyarınca, İtilaf devletlerinin savaş gemileri İstanbul limanına girerek payitahtta idareyi ele aldı.[79]

Savaş bitmiş, Osmanlı devletinin kendini toparlama umutları sona ermişti. Savaş, telafisi imkânsız can kayıpları ve çatışmaların yarattığı bütün o altüstlük bir yana, yaklaşık 400.000.000 liraya mal olmuştu. Banka kırsal kesimde tanık olunan sefalet ve bunun ekonomi üzerinde yapacağı etki konusunda özellikle hassastı. Taşrada genel müdürlüğe ulaşan raporlar endişe vericiydi. Trabzon vilayetinde tütün ve mısır üretimi fiilen son bulmuştu. Beş parasız kalan köylüler tohumluklarını kendi tüketimleri için kullanmışlardı. Tütün ekilen bölgelerde işçi yokluğu tütün ziraatını imkânsız kılıyordu. Göçler, sefalet, salgın hastalıklar—özellikle İspanyol gribi—kırsal alandaki nüfusu takriben yüzde 60 oranında azaltmıştı. Kıtlık ve köylerde suç oranlarının yükselmesi nedeniyle, ölüm oranı barıştan sonra da yükselmeye devam etmekteydi.[80] 1914'te 162.000.000 lira olan Osmanlı

[73] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 110.

[74] BFA, *L'Économiste européen* kupürü, "Échec de l'emprunt turc," 5 Temmuz 1918. Ancak batı basınının getiriyi fiilen gerçekleştirilen 18.000.000 lira yerine takriben 12.000.000 lira olarak tahmin ettiğini de belirtmek gerekir.

[75] BFA, *L'Information* kupürü, "Échec de l'emprunt turc," 22 Haziran 1918.

[76] BFA, *L'Information* kupürü, "Échec de l'emprunt turc," 22 Haziran 1918 ve *L'Économiste européen*, "Échec de l'emprunt turc," 5 Temmuz 1918.

[77] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 110-111.

[78] *Ae.*, s. 130.

[79] *Ae.*, s. 137.

meye devam etmekteydi.[80] 1914'te 162.000.000 lira olan Osmanlı borçları, artık 378.500.000 liraya ulaşmıştı. Fark Mayıs 1918 iç istikrazı dahil bazı yeni istikraz ve avanslardan ileri gelmekteydi. Fakat buradaki asıl yeni ilave, tedavül etmekte olan 160.000.000 liralık kâğıt paraydı.[81]

Osmanlı Bankası için ilke olarak bu her zamanki gibi bir işti, veya neredeyse öyleydi. Zafer çığlıkları atılmıyordu, sadece bankanın İngiliz ve Fransız sermayesi ile, komiteleri ve yönetimiyle yeniden bir araya gelmesinin yarattığı bir rahatlama duygusu vardı. Savaşın sona ermesiyle, bankanın operasyonlarının biraz istikrar kazanacağı ve İmparatorluğun yenilmiş olmasının bankanın eski özerkliğini ve otoritesini büyük oranda yeniden elde etmesini sağlayacağı belliydi. Ancak bu otorite ve özerkliğin topraklarının çoğu elinden alınmış, ekonomisi paramparça olmuş, yıkılmış bir ülkede bankaya ne yararı olacaktı? Dönem, bankanın kaderinin İmparatorluğun kaderine yakından bağlı olduğunu her zamankinden fazla kavrayacağı bir dönemdi. Bankanın durumu birçok bakımdan devletin durumuna benziyordu. 2.200.000 liralık bir altın rezervi vardı, ama banknotlarının altın üzerinden itfası halinde hemen hemen 800.000 liralık açığı olacaktı. Kasa nakdi ülkenin mali durumunun aynasıydı. İstanbul'un işgali sırasında elindeki evrak-ı nakdiye 10.000.000 liranın üstünde bir meblağ oluştururken, Mart 1919'da bu rakam 16.000.000 liraya, yani tedavüldeki tüm evrak-ı nakdiyenin yüzde 10'una yükselmişti.[82]

Öyleyse, bankanın İmparatorluğun yenilgisi ardından üstlendiği başlıca rolün, işgal kuvvetlerinin yabancı paralarını evrak-ı nakdiyeye çevirmek olması şaşırtıcı değildi. Bu yöndeki ilk adım General Binoust'un bankanın Fransız ordu mensuplarının ibraz edeceği Fransız banknotlarını evrak-ı nakdiyeye çevirmesi talebi üzerine atılmıştı. Aynı imkân İngiliz subay ve erlerinin ibraz edeceği İngiliz banknotları için de sağlandı.[83] Sağlanan bir başka imkân da Pera şubesine, yabancı subaylara Fransız ve İngiliz banknotları cinsinden yüzde 6 faizle yatırılacak mevduat karşılığında avans ödeme yetkisi verilmesi oldu.[84] Mudilerin artan talebi üzerine İstanbul (Yenicami) şubesine de Fransız, İngiliz, İtalyan ve Yunan banknotları karşılığında aynı şekilde avans verme yetkisi verildi. Faiz yüzde 9'a çıkarıldı ve günlük kambiyo kurlarına bağlı olarak yüzde 20'lik bir emniyet marjı gerekeceği belirlendi.[85] Ancak, evrak-ı nakdiye ihracı Eylül 1918'de

[80] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 26 Şubat 1919.
[81] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 117.
[82] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1918-1919.
[83] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 11 Kasım 1918.
[84] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 21 Kasım 1918.
[85] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 12 Aralık 1918.

durdurulduğu halde, paranın altın karşısındaki kuru düşme eğilimi göstermeye devam etmekteydi. Altının kâğıt karşılığı Eylül'de 450 kuruş iken, Ekim'de 485'e ve Kasım'da 550'ye çıkmıştı.[86] Banka için daha da endişe verici olan, yabancı banknotların da kâğıt liraya karşı hızla yükselme eğiliminde olmasıydı. Bu son gelişmenin bankanın yapmayı kabul ettiği yeni işlemler, yani yabancı banknot karşılığı lira olarak verilen avanslar üzerinde doğrudan etkisi vardı. Belirlenen faiz oranı artık borç verilen parada meydana gelen değer kaybını karşılamaya yetmiyor, buna mukabil, yatırılmış olan yabancı banknotların değer kazanması avans olarak verilebilecek meblağların buna bağlı olarak yükselmesine yol açıyordu. 23 Aralık 1918'de banka ilk kararını iptal ederek Pera ve İstanbul şubelerine artık yabancı banknot mevduatı karşılığında avans veremeyeceklerini bildirdi.[87] Yabancı banknotların kambiyo kurlarının yükselmesi çeşitli etkenlerin bir araya gelmesi sonucunda ortaya çıkmıştı. En temel iki etken, İngiliz işgal kuvvetlerinin bu parayla ödeme yapmayı durdurmuş olması—anlaşılan yeterli miktarda kâğıt lira rezervi oluşturmuşlardı—ve altına dayanan zorunlu bir kurun liranın daha da değer kaybetmesine yol açtığı Suriye'nin bu banknotlar için kuvvetli bir çekim noktası teşkil etmesiydi.[88] Antep şubesinin İngiliz ve Fransız banknotlarını kâğıt liraya çevirme yetkisi istemesi, bu eğilimin güneydoğu Anadolu kuzey Suriye'deki ortak eğilim olduğunu gösteriyordu. Genel müdürlük bu talebi, bir İngiliz lirasına 420 kuruş ve bir Mısır lirasına 430 kuruşluk kurlar üzerinden onayladı.[89]

Arap vilayetlerinin işgaline genellikle para sisteminde yapılan radikal değişikliklerin ve buna paralel olarak da Osmanlı devleti tarafından ihraç edilmiş evrak-ı nakdiyenin ya tümüyle reddinin ya da aşırı ölçüde değer kaybetmesinin eşlik etmesi sık rastlanan tipik bir özellikti. Beyrut şubesi genel müdürlüğe, İtilaf devletleri işgal kuvvetlerine bağlı yerel hükümetin, Osmanlı evrak-ı nakdiyesine artık tedavül hakkı tanınmadığına dair bir karar çıkarttığını bildirdi. Genel müdürlük şubeye elindeki evrak-ı nakdiyeyi Trablus şubesindekilerle birlikte Halep'e transfer etmesi talimatı verdi. Halep'te bu paralar İngiliz askerlerine verilecek avanslarda kullanıla-

[86] Bkz. grafik 1.24.

[87] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Aralık 1918.

[88] "Savaş Dairesi kanalıyla gönderdiğiniz 26 Aralık tarihli telgraf alındı. Banknot çevirme işlemlerinin yerel fiyatı istikrarlı bir şekilde 200'den 350'ye çıktı Stop Yükseliş İngiliz Bahriye ve Ordu yetkililerinin kâğıt cinsinden ödemeleri durdurmasından ve buradaki sınırlı miktara, altına dayalı mecburi kur uygulandığını duyduğumuz Halep ve Suriye'den yüksek talep olmasından ötürü" (OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Nias'tan Barry'e telgraf, 6 Ocak 1919)

[89] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 13 Mart 1919.

bilirdi.[90]

Evrak-ı nakdiyenin bir süre daha ortalıkta olacağı, ama bazı eski vilayetler işgal altındaki İmparatorluktan koptukça, tedavüllerinin giderek azalacağı belliydi. Dolayısıyla banka rezervlerini yeni duruma göre yeniden düzenlemek zorunda kalacaktı. Bu, bazı şubelerdeki fazla evrak-ı nakdiyenin—elinde ½ liralık evrak-ı nakdiye cinsinden 140.000 liralık fazla stok bulunmasından şikayetçi olan İzmir şubesi örneğindeki gibi[91]—emilmesini ve İmparatorluğun eski topraklarına yayılmış olan banknotların merkeze çekilmesini gerektiriyordu.[92]

Buna benzer bir şekilde, banka güvende olması için 1915'te Eskişehir şubesine yatırılan altın rezervinin bir kısmını Mayıs 1919'da transfer edebildi. 296.500 altın düka ve 96.680 lira bu şekilde İstanbul'a getirilerek bankanın mahzenlerine konuldu.[93] Ancak sıra savaş patlamadan önce Bank of England'a yatırılmış olan 400.000 £' a gelince,[94] işler biraz karıştı. Londra komitesi genel müdürlüğe yolladığı bir mektupta, Bank of England'a hitaben yazılmış, kendilerine bu meblağı "koşullar izin verdiğinde kullanabilmek için" çekme yetkisi veren bir mektup yazılmasını istedi. Komite, "tıpkı Londra'da bizdeki paralarınız gibi bu meblağın da altın olarak çekilemeyeceği"ni eklemişti.[95] Genel müdürlüğün bu öneriye cevabı nazik fakat kesindi. Altın bankanındı, eğer komite bunu banka adına çekecek olursa, en baştan kabul edilmiş olan dışında kesinlikle hiçbir amaçla kullanılamazdı. Bank of England'ın ödemeyi altın olarak yapmayı reddetmesine gelince, genel müdürlüğün bunun mümkün olabileceğine inanmakta güçlük çektiği görülüyordu:

> Adımıza Bank of England'a yatırılmış 400.000 sterlinin çekilmesine ilişkin 2 Haziran tarihli, 186 X sayılı mektubunuzu aldığımızı bildirmek isteriz. Bu paranın çekilmesinin şu an için söz konusu olamayacağını, zira bu meblağın tedavüldeki Osmanlı Bankası banknotlarının altın karşılığının bir kısmını teşkil ediyor olması sebebiyle, bu amaca tahsis edilmiş olduğunu bildirmek

---

[90] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 13 Şubat 1919.

[91] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 31 Mayıs and 23 Haziran 1919.

[92] Aralık 1920'de, Selanik şubesi (1.264 lira), Midilli şubesi (748 lira), Pera (88 lira), Kavala (18 lira), Suriçi İstanbul (8 lira), Beyrut, Şam ve Kudüs şubelerinden 50.511 lira ile birlikte genel müdürlüğe banknot cinsinden 52.637 lira gönderdiler. (OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 8 Aralık 1918). Buna benzer sevkiyatlar bir sonraki ay da yapıldı (*A.y.*, 12 Ocak 1921). İstanbul'da bankanın elindeki banknot miktarı 1918'de 670.000 lira iken 1921 başında 730.000 liranın üstüne çıkmış oldu.

[93] OBA, CD-CLCA 004, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Genel müdür Steeg'den Londra komitesine, 15 ve 17 Mayıs 1919.

[94] Bkz. s. 268.

[95] OBA, CD-CLCAP 004, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden ve gelen mektuplar, Barry'den genel müdürlüğe, 2 Haziran 1920.

> isteriz. Bu konuda 13 Ekim 1914 tarih ve 3153 sayılı mektubumuzun son paragrafına ve söz edilen mektubun ekindeki Maliye Nezareti ile yaptığımız anlaşmaya müracaat etmenizi rica ederiz. Bu fırsattan yararlanarak, şunu sormak isteriz: Bu 400.000 sterlini Threadneedle Sokağı'ndan çekme zamanı geldiğinde, biz Bank of England'a nasıl altın yatırdıysak, onlar da size ödemeyi altın olarak yapacaklar mı, yapmayacaklar mı?[96]

Fakat oyunun kuralları böyle değil miydi? Savaş evrensel altın standardını fiilen sona erdirmişti. Düşmana ait paralara el konulması konusunda daha da kötü şeyler olmuştu. Kasım 1917'de Deutsche Bank mahzenlerinde keşfedilen toplam 1.788.500 mark tutarında 356 kasa dolusu 2 marklık gümüş sikke bizzat Osmanlı Bankası'na—tabii muhafaza etmek üzere—verilmemiş miydi? Reichsbank tarafından gönderilen bu gümüşün, mecidiye darbı için kullanılacağı, fakat operasyonu yapmaya veya Almanya'ya geri sevketmeye zaman kalmadığından orada kaldığı daha sonra anlaşılmıştı. Fransız, İngiliz ve İtalyan yüksek komiserleri bu meblağın tamamına el koyup gümüşün ne yapılacağı konusunda karar verilene kadar Osmanlı Bankasına emanet etmişlerdi.[97] Bankanın yüzde 5 faizli 1918 iç istikrazının Mayıs 1919 kuponunu ödemek üzere hazırladığı meblağla ilgili olarak da benzer bir durum ortaya çıkmıştı. İşgal orduları yüksek komiserlerinden gelen 27 Şubat 1919 tarihli mektupta bankaya bu meblağı bloke edip Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin emrine vermesi talimatı verilmişti. Bu hareketin altında yatan mantık basitti. Osmanlı hükümeti savaş sırasında düşman devletlerin vatandaşlarına yapılan dış istikraz faiz ödemelerini durdurmuştu. Artık durum tersine döndüğüne göre, muzaffer İtilaf kuvvetlerinin, dış borçlarının faizlerini ödemeyi reddeden Osmanlı hükümetinin iç borç faizlerini ödemesine müsamaha göstermesine imkân yoktu.[98] Osmanlı Bankası verilen talimata uydu ve durumu Maliye Nezaretine bildirdi. Maliye Nezareti tabii ki bu suiistimali protesto etti. Banka böyle davranmaya zorlanmış olduğu ve şikâyetlerin yüksek komiserlere bildirilmesi gerektiği cevabını verdi. Ama yüksek komiserlerle temasa geçti; tahvil ve kuponların tahvil hamillerinin mülkiyetinde olduğunu ve tahvil hamillerinin daha sonra vadesi gelmiş alacakları ödenmediği için bankadan davacı olabileceklerini hatırlatarak, bankanın üzerinde baskı olduğunun resmen teyidini istedi.[99]

Zaman zaman meydana gelen bu tür tatsızlıklara rağmen durum istikrara

---

[96] OBA, CD-CLCA 014, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Steeg ve Procter'dan Londra komitesine, 24 Haziran 1920.

[97] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Steeg ve Procter'dan Londra komitesine, 24 Mart 1919.

[98] OBA, CA-PV 005, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 5 Mart 1919.

[99] *A.y.*

kavuşur gibiydi. İmparatorluk işgal edilmişti ve banka da küçülmüş bir dünyada oynamak zorunda kalacağı küçülmüş rolü—biraz tevekkülle—zamanla kabullenir oldu. 1914'ten beri—1921'de hisse başına ödediği 10 şilin dışında—hiç kâr payı verememişti. Şubelerinin çoğu hâlâ kapalıydı ve işlemleri genellikle işgal ordularına yapılan hizmetlerle sınırlıydı. Yine de ekonomik faaliyette bazı canlanma belirtileri görülebiliyordu. 1919'dan önce 2.000.000 liranın oldukça altında olan şubeler tarafından verilen avanslar toplamı artmaya başlamıştı. 1920 başında 7.000.000 liraya ulaşan rakam, sonraki üç yıl boyunca az çok aynı seviyede kaldı. Ocak 1922'de çıkarılan ve Temmuz 1921'de evrak-ı nakdiyenin yurtdışına çıkarılmasına koyulmuş yasağı kaldıran bir yasa, bu zayıf trendi teyid eder gibiydi. Yasa metnine göre, yasak "evrak-ı nakdiyenin süratle harice çıkarıldığı rivayeti üzerine" getirilmişti. Ancak, "o zamandanberi ticaretin tevessüü dolayısile mübadeleye esas olacak evrak-ı nakdiye ihracının tahtı memnuiyette tutulması bittabi iktisadiyatımızla muvafık olamayacağından" yasa iptal edilmiş, evrak-ı nakdiyenin yurt dışına çıkarılmasına izin verilmiş, fakat madeni sikkeler üzerindeki yasak aynen sürdürülmüştü.[100]

Ancak yavaş yavaş "normal" koşullara dönüldüğüne ilişkin bu işaretler, Anadolu'nun büyük kısmında bir savaşın sürmekte olduğu gerçeğini gizleyemiyordu. Bu savaşın iki baş kahramanı vardı: Yunanistan ve Anadolu kırsalında genel olarak yabancı işgale, ama özellikle de Batı Anadolu'nun Mayıs 1919'da Yunan ordusu tarafından işgal edilmesine karşı örgütlenmeye başlamış olan direniş hareketi. Her iki kuvvet de savaş sonunda İtilaf devletlerinin hiç beklemediği bir davranış tarzı içine girmişti. Bu, nihai olarak iki ulus arasında sıcak savaşa yol açacaktı.

Osmanlı Bankası açısından her ikisi de daha çok kısa bir süre önce ortaya çıkan yeni düzeni bozan faktörlerdi. Yunan işgal ordusunun İzmir ve civarındaki davranışları basit bir işgalden çok ilhakı çağrıştırıyordu. Banka açısından, böyle bir hareket, sadece zengin bir pazarın muhtemel kaybını beraberinde getireceği için bile olsa, çok tehlikeliydi. Balkanlarda ulus devletlerin gelişip genişlemesinin ardından, başka "milli" bankalar tarafından yerinden edilmişti. Önce Bulgaristan, sonra Yunanistan—Libya'nın İtalya tarafından işgali bir yana—komşu devletlerin topraklarını genişletmesi yüzünden bankanın eski faaliyet alanından—ya sınır dışı edilerek ya da rekabet yoluyla—atılmasına yol açması sürecinin tipik örnekleriydi.[101] Osmanlı Bankası, Yunanistan ciddi biçimde niyetli göründüğü gibi Batı

[100] "Evrak-ı nakdiye ihracının serbest bırakılması hakkında kararname," 15 Kânunusani 1337, n° 504, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 1-4 (İstanbul, 1929), s. 180.

[101] Filibe ve Rusçuk şubeleri 1899'da, Trablusgarb ve Bingazi şubeleri 1913'te, ve Sur, Yafa ve Zahle şubeleri 1917'de kapandı.

Anadolu'yu ilhak ettiği takdirde, Yunan bankalarının baskısıyla bölgeden kaybolup gideceğini rahatlıkla görebiliyordu. Ağustos 1919'da, banka İzmir'de böyle bir mali ilhak sürecinin ilk işaretini görmüştü. Kentteki Yunan askeri yetkilisi, işgal altındaki her yerde Yunan drahmisinin tedavülünü zorunlu kılmaya karar vermişti. Banka hemen İtilaf kuvvetleri yüksek komiserlerine bir protesto mektubu göndermiş, onlar da vazifeşinas bir şekilde durumu Yunanlı meslektaşlarına bildirmişlerdi. Bunun üzerine, İzmir şubesi genel müdürlüğe bir telgraf çekerek kararın "bankacılık işlemlerinin dahil edilmediği belirli özel durumlar hariç tutularak" iptal edildiğini bildirdi. Bu yarım yamalak önlemle tatmin olmayan banka, yüksek komiserlerle bir kez daha temasa geçerek, bu önlemlerin, hafifletilmiş biçimleriyle de olsa, Türkiye ile imzalanan barış anlaşması hükümlerini ihlal ettiğini kaydetti.[102]

Anadolu direniş kuvvetleriyle ilgili durum daha karmaşıktı. İzmir'in Yunan birlikleri tarafından işgalinden sonra örgütlü bir hal almaya başlayan hareket, kısa bir süre içinde İstanbul hükümetine alternatif olma boyutlarına ulaşmıştı. Ancak, Anadolu kırsalında sürekli hareket halinde olan çok çeşitli silahlı grupların dağınık eylemlerinden kaynaklanan büyük bir karışıklık da vardı. İtilaf kuvvetleri ayaklanmaya Osmanlı başkentini daha da sıkı bir kontrol altına alarak tepki gösterdiler. 16 Mart 1920'de İstanbul askeri işgal altına girdi ve İtilaf orduları potansiyel isyancılar olarak görülen birçok Osmanlıyı tutuklamaya girişti. Banka bu gelişmelerin önemini ve Anadolu'da doğuracağı tepkileri sezmişti. İstanbul'un işgalinden bir hafta önce Paris komitesine bir mektup yazan genel müdür Steeg, "Anadolu kırsalında beklenebilecek ciddi sonuçlar" konusunda uyarıda bulunmuştu.[103] Bankanın İstanbul ile Anadolu arasında meydana gelecek bir kopuşmanın getirebileceği tehlikelerin böylesine bilincinde olması normaldi. Anadolu'daki şubeler ağının bir bölümü hâlâ faaliyette olan banka, dönemin, işgal altındaki bölgeler ile Anadolu direnişi arasındaki hattın her iki tarafı hakkında da ileriyi görebilen ender kurumlarından biriydi. Zaten, ulusal hareketin gelecekteki önderi Mustafa Kemal Paşa da işgalden birkaç gün önce İstanbul'daki arkadaşı Rauf Bey'e Osmanlı Bankası kanalıyla 2.000 lira göndererek kenti terk edip kendi kuvvetlerine katılmasını istemişti.[104]

İtilaf devletlerinin Mart 1920'deki müdahalesi Anadolu ile bütün iletişimi koparmıştı.Anadolu'nun bu fiili kopuşu karşısında, bankanın taşra şubelerine kontrolü elinde tutan yerel otoritelerle işbirliği yapma ve onların

[102] OBA, CD-CPCA 014, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Steeg ve Procter'dan Londra komitesine, 16 Ağustos 1920.

[103] A. Autheman, *age*., s. 260.

[104] Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (İstanbul, 1997), c. I, s. 472.

himayesini sağlama talimatı vermekten başka seçeneği kalmamıştı.[105] Şubeler bu şekilde faaliyetlerini bir ölçüde sürdürebildiler ve zaman zaman da çatışmaların patlak vermesi üzerine yer değiştirmek zorunda kaldılar. Mayıs 1920'de ilerleyen Kuvva-yı Milliye Adapazarı'nı tehdit etmeye başlayınca, banka İzmit şubesi veznedarı Lyster'i Adapazarı'ndaki kasa mevcutlarını kurtarmaya çalışması için gönderdi. İngiliz birliklerine verilen tavsiye belgeleri sayesinde Lyster bir İngiliz askerinin yardımıyla kente bir dekovil içinde ulaşmayı başardı, şubenin 43.000 liralık kasa nakdi içinden 35.000 liralık evrak-ı nakdiyeyi İzmit'e getirdi. Daha o zamandan itibaren verilen isimle Kuvva-yı Milliyeciler Lyster ayrıldıktan hemen sonra Adapazarı'na girdiler.[106]

Daha şiddetli olaylar da meydana gelebiliyordu. Eylül 1920'de bankanın iki görevlisi, Ankara'nın kenti işgal eden bir Çerkez grubunu şehirden çıkarmak üzere gönderdiği bir Kürt çetesi tarafından öldürüldü. Nazilli, Temmuz 1920'de Yunan ordusu tarafından alınmasının ardından, milliyetçi çeteler tarafından yakıldı. Bankanın şubesi kül oldu ve memurları kasabanın Hıristiyan ahalisiyle birlikte çeteciler tarafından götürüldü. Nisan 1921'de Rum çeteleri Bilecik'i yağmalayıp Müslüman ahaliyi katlettiği zaman, şube binasını yangından iki gün boyunca amansızca mücadele eden banka memurları kurtardılar. Eskişehir şubesi de, kent, Ağustos 1922'de geri çekilen Yunan birlikleri tarafından yakılıp yıkılırken, yok olmaktan aynı şekilde kurtarıldı.[107]

Banka bütün bu tahribata karşın işlemlerini sürdürmeyi başardı. O kadar ki, Aralık 1920'de genel müdürlük "uğranılan zarar bekleyebileceğimizin çok altında kalmıştır" diye rapor verdi.[108] Anadolu'da Kuvva-yı Milliye, çeteleri denetimi altına aldıkça ve Yunan ordusundan geri aldığı toprakları genişlettikçe durum bir ölçüde istikrara kavuşuyor gibiydi. Bu fiili normalleşme paralelinde, milli kuvvetler bankanın periyodik mali durum raporlarında ilk kez 1920 sonuna doğru resmen boy gösterdiler. 3 Kasım 1920

---

[105] A. Autheman, *age.*, s. 261.

[106] OBA, CD-CLCA 014, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden mektuplar, Steeg ve Procter'dan Londra komitesine, 29 Mart 1899.

[107] A. Autheman, *age.*, s. 261.

[108] A. Autheman, *age.*, s. 262. İnsan kırk yıl kadar sonra Londra komitesi başkanının hissedarlara hitaben yaptığı bir konuşma sırasında söylenenleri hatırlıyor: "Bankanın üzerinde bulunduğu topraklar, dünyanın zor ve tehlikeli bir bölgesidir. Müdürlerimiz protesto edilmiş senetleri ve serseri mermileri gündelik işlerinin bir parçası olarak kabul etmek zorundalar. Burası güçlük rüzgârlarının hep estiği bir bölge. Bir sonraki fırtınanın ne taraftan geleceğini hiç bilemiyoruz. Genellikle rüzgâr bizden yana esmiş olabilir. Fakat nadiren de olsa kepenkleri kapatmak zorunda kaldık" (OBA, LA 23,981/5, Başkanın konuşması için hazırlanmış daktilo notlar, 20 Nisan 1956). İçeriği tabii ki, bankanın Ortadoğu bölgesinde, özellikle de Mısır'da karşılaştığı güçlüklerdi.

tarihli idare heyeti toplantısı tutanaklarında ilk olarak, daha o zaman, banka kasasından temin edilen meblağlarla "Kemalist kuvvetler" diye adlandırılan bir grup için oluşturulmuş bir "özel hesap"tan söz edilmişti. Bu özel hesaba, ilginç bir biçimde, hazine hesapları kategorisinde yer verilmiş, bu meblağlar tıpkı İstanbul hükümetine verilen avanslarda olduğu gibi hazinenin zimmetine kaydedilmişti.[109] Söz konusu meblağlar önemsizdi, fakat bankanın hareketi ciddiye aldığını, hatta zamanın meşru hükümetiyle benzer statüde kabul ettiğini gösteriyordu. Ankara hükümeti ise, banka ile iyi ilişkiler sürdürmeye kararlı görünüyordu, zira savaş eylemini finanse etmek için kâğıt para ihraç etme yoluna başvurmak için yeterli kaynağı—ve değer kaybı endişesinden dolayı, niyeti—olmadığından, Osmanlı Bankası'nın verdiği avanslar sahip olduğu dar bütçe için büyük değer taşımaktaydı.[110] Bankaya geri ödemeler düzenli yapılıyordu ve 1923'e gelindiğinde toplam meblağ 8.336 altın liraya inmiş, bu da Nisan 1924'te ödenmişti.[111] Osmanlı Bankası Temmuz 1921 ile Temmuz 1922 arasında Ankara'nın kuvvetlerine toplam 2.177.000 lira avans vermişti.[112]

Osmanlı Bankası aynı zamanda hem İstanbul hem de Ankara hükümetlerine hizmet etmeyi becererek, hiç riske girmeden, sağlam oynamıştı. İleride kendisine, Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri arasından doğmak üzere olan Türkiye Cumhuriyeti'nde bir gelecek sağlayacak olan bu davranış tarzıydı. Bu politikayı, pragmatizm ve ileri görüşlülüğün garip bir bileşimi belirlemişti. Banka Anadolu'daki şubelerini korumak için yerel otoritelerle *de facto* uzlaşma mecburiyetinden, kısa zamanda, Ankara ile İstanbul arasında hızla değişen güç dengelerini kavrayışını yansıtan bir politikaya sıçramıştı.

Banka açısından, iktidarın İstanbul'dan Ankara'ya simgesel olarak nakli 23 Temmuz'da, 1918 dahili istikrazının faiz ödemelerinin altın karşılığını temsil eden 380.767 altın liralık meblağın Ankara'ya transfer edilmesini kabul ettiği zaman gerçekleşti. İtilaf devletlerinin Şubat 1919'da bu meblağ üzerine koymuş olduğu haciz,[113] Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin Banka tarafından İstanbul hükümetine verilmiş bütün avansları geri ödemesi üzerine kaldırılmıştı.[114] Sabık hükümetin ödenmemiş borçları bu şekilde kapatıldıktan sonra, banka artık tarihinin yeni ve zorlayıcı bir döne-

---

[109] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 3 Kasım 1920.

[110] V. Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşını Ekonomik Sorunları," O. Okyar (çev.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar*. Ankara, 1975, s. 401-406.

[111] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 29 Nisan 1924.

[112] A. Autheman, *age*., s. 266.

[113] Bkz. s. 352.

[114] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 18 Temmuz 1923.

mine başlamaya hazırdı. Baş muhatabı da, vaktiyle, bankanın hizmet etmekle görevli olduğu devletin yıkılmasıyla doğmuş yeni bir rejimdi.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUKTAN YOKSUN BİR İMPARATORLUK BANKASI (1923-1925)

> İçinden geçmekte olduğumuz bu ihtilal zamanında, memleketin en mühim müessesesinin hâlâ Osmanlı ismini taşıyor olması şaşırtıcı değil midir? En çarpıcısı, bu bankanın ismi sadece Osmanlı değildir. Resmi şirket adı hâlâ "Bank-ı Osmanî-i Şahane"dir ve sanırız Galata'daki umum müdürlüğünün cephesine altın harflerle hakkedilmiştir.
>
> *Tevhid-i Efkâr*, 31 Ocak 1925[1]

29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Hemen hemen aynı tarihte banka genel müdürlüğü, Maliye vekil yardımcısı Ferid Recai Bey'den bir mektup aldı. Mektupta Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'e[2] yazdıkları mektubun alındığı bildiriliyor ve hükümetin Osmanlı Bankası'nın imtiyazını uzatmak için ön görüşmelere başlamaya hazır olduğu duyuruluyordu.[3] İmtiyaznamenin süresi 1925'te sona erecekti. Ancak daha önceki uzatmalardan farklı olarak, bu kez bankanın statü ve ayrıcalıklarının devamının onaylanmasının sadece rutin bir işten ibaret olmayacağı açıktı. Son sekiz yılda çok fazla şey değişmişti. Osmanlı devleti çökmüş, yerini siyasi elitleri bakımından belirli bazı yönlerden süreklilik taşımasına karşın, meşruiyetini kaybetmiş bir sistemin ve hükümetin yerine geçme iddiasında olan bir ulus devlet almıştı. 1919-1922 yıllarının milli mücadelesi sırasında karşılıklı olarak bir işbirliği tavrı içinde olmuş olmalarına karşın, sabık rejimin devlet bankasının kariyerini Türkiye Cumhuriyeti idaresinde de sürdürmek için bazı uyum sağlama ayarları yapmasının gerekeceği açıktı.

Sorun, her iki tarafın da çeşitli konuları göz önüne almasını gerektiriyordu. Türk hükümeti açısından sorun, bankanın eski koşullarda faaliyet göstermesine izin verilip verilmeyeceğine karar vermekti. Kurum bir devlet bankası olarak kalacak ve bu statünün getireceği tüm ayrıcalıklara sahip olacak mıydı? Bu sorunun politik ve ideolojik bir boyutu da vardı. Bir Os-

---

[1] OBA, CD-ST 009, *Tevhid-i Efkâr* makalesinin çevirisi, 31 Ocak 1925.

[2] Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey, 24 Nisan 1922'den 31 Aralık 1923'e kadar Maliye vekilliği yaptı. Yerini daha sonra Mustafa Abdülhalik Bey [Renda] alacaktı.

[3] OBA, CD-ST 003, Ferid Recai Bey'den genel müdür Steeg'e, 27 Ekim 1923.

manlı devlet bankasını Türk devlet bankasına dönüştürmek, iki rejim arasındaki devamlılığın açıkça kabulü anlamına geleceğinden, riskli bir siyasi karardı. Ancak asıl ideolojik ikilem, bankanın Osmanlı kimliğinden çok—zaten banka Türkleştirilecek ilk kurum değildi—İngiliz ve özellikle de Fransız sermayesine ait olmasıyla ilgiliydi. Askeri, politik, ekonomik, mali ve hatta kültürel eylemlerinin çoğunu yabancı işgaline karşı verilmiş bir ulusal mücadele üzerinde temellendirmiş bir devlet açısından, yabancı bir kurumun hizmetlerine başvurmak pek cesaret verici bir olay değildi. Bu bakımdan, Cumhuriyet Türkiyesi, Jön Türk milliyetçiliğinin antiemperyalist, hatta yabancı düşmanı duygularının çoğunu miras almıştı; Osmanlı Bankası'na mali ve ekonomik bağımlılığın bir aracı ya da en azından bir simgesi olarak kuşkuyla bakmamazlık edemezdi.

Yine de, kendisine karşı savaşmış oldukları her şeyi çağrıştıran bir kurumla işbirliği yapma—aslında onu içine kabul etme—fikri ulusal hareketin liderleri için ne kadar itici olursa olsun, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak kurum—en azından o sırada—yoktu. Yaklaşık on yıldır aralıksız süren savaşlar sonrasında ülke bitap düşmüş, kaynakları tükenmişti. Hükümet girişmek istediği yeniden inşa işleri için gerekli mali kaynaklardan yoksundu. Yerli bankalara gelince, hiçbiri böyle bir kurumun tam anlamıyla çalışmasını güvence altına alacak araçlara sahip olmadığından, devlet bankası rolünü üstlenmeleri olası değildi. Konu ilk olarak Şubat 1923'te İzmir'de yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nde ele alındı. Ancak göründüğü kadarıyla, delegelerin çoğunun aklındaki devlet bankası, emisyon yapacak gerçek bir merkez bankasından çok, bir milli ticaret bankasıydı.[4] Bu sermaye ve kaynak kıtlığı koşullarında, Avrupa sermayesini arkasına alan Osmanlı Bankası'nın desteğinin sürmesini sağlamak fikri çok cazipti.

Banka açısından da durum aynı ölçüde belirsizdi. İmparatorluğun yıkılmasıyla birlikte, Osmanlı Bankası kendisini çok garip bir konumda bulmuştu. "Devlet"iyle birlikte, meşruiyetinin ve en kârlı operasyonlarından bazılarının başlıca kaynağını kaybetmişti. Üstelik Osmanlı topraklarının Anadolu ile sınırlı bir cumhuriyete indirgenmesi bankanın dayanmış olduğu ticari potansiyeli de önemli ölçüde küçültmüştü. Gerçi, İslam dünyasının en büyük bankası olma umuduyla doğuya—İran, Kafkaslar ve Kuzey Afrika—doğru genişleme çabası gösterilmişti. Ancak bu projeler büyük ölçüde başarısızlığa uğradı[5] ve banka—eğer varsa—geleceğinin bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeği olan, şimdi de Türkiye Cumhuriyeti olarak yeniden tanımlanan yerin kaderine ayrılmaz bir şekilde bağlı

[4] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (Ankara, 1997), s. 246-247.

[5] A. Autheman, *age.*, s. 249-255.

olduğunu kısa sürede anladı. Dolayısıyla, beş parasız yeni bir devlete sunabildiği mali güç sayesinde hükümet karşısında biraz avantajlı durumda olmasına karşın, hayatta kalabilmesinin kendi "doğal" çevresi içinde kalmasını sağlayacak bir anlaşmayı hükümetle yapabilmesine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Yeni formülün devlet bankası statüsünün korunmasını içerip içermeyeceği, bir ölçüde, ikincil bir meseleydi. Asıl önemlisi, bankanın Türkiye'de operasyona devam edebilmesini güvence altına almaktı. Yabancı bir bankacılık faaliyetinin varlığına alenen karşı olan bir devletin hizmetine girme perspektifi oldukça rahatsız ediciydi, ama banka ya bunu kabullenmek, ya da hiç bir şey yapmamak arasında bir tercih yapmak zorunda da kalabilirdi.

Durum en iyi satrançtaki pata terimiyle tarif edilebilir; bu da müzakerelerin başarısı yönünde bir güvenceydi. Ancak ne olacağını kestirmek için henüz çok erkendi. İki taraf da müzakerelerin, bırakın sonucunu, koşullarının ne olacağını bile tam bilmiyordu. Statü, ayrıcalıklar ve rolün yeniden tanımlanmasıyla ilgili görüşmeler muhtemelen biraz zaman alacaktı. O nedenle, bankanın dikkatinin karışık politik ve yasal işlerden önce, doğrudan maddi sonuçları nedeniyle acilen üzerinde düşünülmesi gereken tek bir konuya yoğunlaşmasına şaşmamak gerekir. Tehlikede olan, banka tarafından ihraç edilmiş ve hâlâ tedavülde bulunan banknotların kaderiydi.

Sorun basitti. Tedavüldeki banknotlar bankanın borç hanesindeki başlıca kalemlerden birini teşkil ediyordu. Ancak çözüm o kadar basit değildi. 1914'ten önce konvertibl olan bu banknotlara, 3 Ağustos 1914'te çıkartılan bir yasayla, savaş koşulları nedeniyle zorunlu tedavül getirilmişti.[6] Artık savaş bittiğine göre, Osmanlı Bankası banknotlarının konvertibilitesi sorunu muhtemelen gündeme gelecekti. Çok büyük önem taşıyan iki soru vardı: Ne zaman ve nasıl?

1914 yasası, yasa geçerli olduğu sürece banknotların konvertibilitesinin olmayacağını hükmediyordu. Bu çok belirsiz kavramın, bu konudaki kararı, söz konusu yasayı iptal ederek veya etmeyerek hükümetin vereceğinden başka bir anlamı yoktu. Banka bu konudaki endişelerini dile getirmiş ve Cavid Bey'den yasanın en azından Avrupa'daki savaş sona erene kadar yürürlükte kalacağına ilişkin yazılı bir söz almıştı.[7] Her ne olursa olsun, hem Avrupa hem de Türkiye'de savaş bittiğine göre, yasa her an iptal edilebilirdi. Bankanın tek güvencesi, Osmanlı hükümetinin savaş sırasında ihraç ettiği ve yeni rejim tarafından devralınan kâğıt paralar hâlâ konvertibl değilken, hükümetin Osmanlı Bankası banknotlarının itfasına karar verme-

[6] Bkz. s. 260
[7] Bkz. s. 268.

sinin çok güç olacağıydı. Savaş sırasında ihraç edilen evrak-ı nakdiye, zaten barış yapıldıktan sonra çeşitli aralıklarla—altı ay ile on bir yıl arasında—altın olarak itfa edilecekleri vaadiyle tedavül edilmişti. Hükümetin sözünü tutmasının ve yaklaşık 160.000.000 altın lira tutarındaki bir itfa operasyonunun gereklerini karşılamasının mümkün olmadığını herkes biliyordu. Başlangıçta benzer statülere sahip iki tür kâğıt paranın, biri itfa edilirken diğerindeki zorunlu tedavül uygulamasının devam ettirilmesi, hükümetin sorumluluğunu üstlenmek istemeyeceği bir eşitsizlik yaratırdı.

Yine de, hükümetin banka banknotları için itfa kararı çıkartıp, kendi kâğıt parasının inkonvertibilitesini koruması halinde, banknotların nasıl itfa edileceği sorunu ortaya çıkacaktı. İlk akla gelen cevap altın olmakla birlikte, tek cevap değildi. Hükümet tarafından ihraç edilen—daha doğrusu miras alınan—kâğıt paralar, altın sertifikası olarak ihraç edilmiş olsaydı, banka banknotlarını altın yerine evrak-ı nakdiye ile itfa etme hakkını istemek için, pekâlâ bu yasal argümanı kullanmaya çalışabilirdi. Aralık 1918'de genel müdürlük Paris komitesine konuyla ilgili ayrıntılı bir rapor gönderdi. Burada olası üç itfa seçeneğinden söz ediliyordu. Birincisi, tamamının altın olarak itfası, ikincisi—banknotların yasal karşılığına tekabül eden—üçte birinin altın, kalanının evrak-ı nakdiye olarak itfası, üçüncüsü de itfanın tamamının evrak-ı nakdiye cinsinden yapılmasıydı.[8] Kâğıt liranın değerinin altın liranın yüzde on beşinin altına düştüğü—bir altın liraya yaklaşık 750 kâğıt kuruş[9]—bir zamanda, üçüncü seçeneğin banka için çok cazip olduğu belliydi. Bu, kendilerine altın olarak itfa sözü verilen banknot hamillerine haksızlık olacaktı, ama bu haksızlığın Osmanlı Bankası banknotları hamillerine ve evrak-ı nakdiye hamillerine farklı farklı davranma—ve haksızlık yapma—olasılığını ortadan kaldırması bakımından, en azından eşitlikçi bir haksızlık olduğu ileri sürülebilirdi.

İncelenmesi gereken son bir nokta da, bir itfa operasyonu olması halinde bankaya ibraz edilmeyecek banknotların temsil ettiği değer konusuydu. Mesele Banque de Syrie yöneticisi M. Berard'dan gelen bir telgrafta gündeme getirilmişti. Telgrafta, "Lütfen Türkiye'de kayıp veya imha banknot kârının tahsisi konusunda bir not gönderin"[10] deniyordu; daha açık bir ifadeyle, şu veya bu sebeple—genellikle kayboldukları ya da imha edilmiş oldukları için—itfa için ibraz edilemeyecek banknotların temsil ettiği meblağın kârı kime tahakkuk edecekti? Açıkça sorulan soru bir ikincisini doğuruyordu.

---

[8] OBA, CD-CLCA 013, İdare meclisi, Londra komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, Nias ve Steeg'den Londra komitesine, 26 Aralık 1918.

[9] Bkz. grafik 1.27.

[10] OBA, CD-DIV 004, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Genel müdür yardımcısından Beyrut'taki Banque de Syrie yöneticisi M. Berard'a, 1 Kasım 1923.

İbraz edilmemiş banknot olduğunun saptanması, dolayısıyla "kâra" tahvil edilmesi için, itfa operasyonuna bir zaman sınırlaması konması, bu süre bitimine kadar ibraz edilmeyen banknotların itfa edilemeyeceğinin ilanı gerekliydi. Bankanın ya da herhangi bir başka otoritenin böyle bir sınır koymaya hakkı var mıydı?

Genel müdürlüğün isteği üzerine, bankanın hukuk işleri bölümü konuyla ilgili ayrıntılı bir rapor hazırladı. Raporda öncelikle saptandığına göre, banka tarafından ihraç edilen banknotların en büyük özelliği ne zaman ibraz edilirlerse edilsinler, itfa edilebilir olmalarıydı. Banknotların itfasına bir zaman sınırlaması koymak, sözleşmenin banka tarafından ihlali anlamına gelirdi. Bu banknotların her biri bir ödeme vaadi teşkil etmekteydi ve bankanın tek tek her banknot hamiline karşı mali yükümlülüğü vardı. Bir borç mukavelesinin koşullarının borçlu—bu durumda banka—tarafından değiştirilebilmesi her türlü hukuk ilkesine aykırıydı. Üstelik, banka bu banknotları ihraç etmişti ama, bunu devlet tarafından verilen ve banknotlara madeni paraya eşit tedavül hakkı tanıyan bir imtiyaz sayesinde yapmıştı. Para ihraç etme hakkı—ki banknotlar bunun sadece tek bir veçhesiydi—devletin münhasır bir imtiyazı olduğundan, bankaya banknot ihraç etme hakkı verilmesi, devlete ait olmaya devam eden bir yetkinin bankaya sadece vekâleten emanet edilmesi demekti. Banknotların geri ödenmesine bir sınır koymak bankanın değil, sadece devletin yetkisi dahilindeydi. Bir başka deyişle, bankayı banknot hamillerine karşı yükümlülük altına sokan mukavelenin niteliğinde, ancak çıkartılacak bir yasayla değişiklik yapılabilirdi.

Böyle bir yasanın çıkarılması halinde de, itfa için ibraz edilmeyen banknotların değerinin kime ait olduğu sorusu ortaya çıkacaktı. Banknotlar bankanın kişilere olan borcunu temsil ediyordu ve bir banknotun kaybolması bu borcun ortadan kalkması anlamına gelmiyordu. İtfa için ibraz edilmeyen banknotlar da bir borcu temsil etmekteydi, aradaki tek fark bu borcun belgelenememesiydi. Bu banknotlar, talep edilmemiş de olsa, kamuya karşı bir borcu temsil ediyordu. Bankanın talep edilmeyen borçları kendine mal etmeye hakkı var mıydı? Kuşkusuz yoktu, çünkü banka kamuyu temsil etmek gibi bir hakka sahip değildi. Bunu yapabilecek tek makam, yine devletti.

Hukuk işleri departmanının kararı açıktı. İtfaya zaman sınırı ancak özel bir yasayla getirilebilirdi, böyle bir operasyonun gerçekleşmesi halinde de, talep edilmeyen banknotların temsil ettiği meblağ, kamunun talep edilmemiş alacaklarını temsilen kendiliğinden devlete dönmeliydi. Bankanın borcunu tasfiye etmesinin tek yolu itfa, yani gişelerine ibraz edilen banknotların karşılığını fiilen ödemekti. Bu önemli bir karardı, zira, hemen hemen yirmi beş yıl önceden de olsa, itfa operasyonunun temel koşullarını belirliyordu.

Öyleyse banknotlarının muhtemel itfası konusunda bankanın endişe duyması ve bunu, hükümetle yapacağı müzakerelerin temel meselelerinden biri haline getirmesi anlaşılabilir bir şeydi. Zira banknotların itfası sorunu, bankanın yasal statüsünün korunmasından, değiştirilmesinden veya iptalinden bağımsız olarak, şu ya da bu şekilde muhakkak çözülecekti. Dolayısıyla banka, hükümetle, banknotlarının itfasını bir süre ertelemesine ya da kendisini bunların tamamını altın olarak itfa etmek zorunda bırakmayacak daha iyi bir anlaşma yapmasına imkân verecek başarılı bir pazarlık yapmayı umut edebilirdi.

Bankanın nihai olarak itfa etmek zorunda olduğu banknot miktarı ne kadardı? 1915 yılı itibariyle bankanın emisyonu 3.420.000 lira seviyesindeydi. Ancak—bankanın fiili borcunu temsil eden—tedavül rakamları bu kadar yüksek değildi. Aslında, tedavüldeki toplam banknot miktarı, ilginç bir şekilde, 1915 ortasında 3.100.000 lira iken, Kasım 1918'de 2.750.000'e, Nisan 1922'de 1.400.000'e, Temmuz 1923'te 1.000.000'a ve Kasım 1923'te 920.000'e düşmüştü.[11] Yani, on yıldan az bir süre içinde bankanın toplam borcu üçte ikiden fazla azalmıştı. Bu olguyu, 1928'de—o sırada Columbia Üniversitesinde lisans üstü öğrencisi olan—Hazım Kuyucak, taşıdığı eleştiriyi zar zor gizleyebilen ihtiyatlı bir ifadeyle, şöyle açıklıyordu:

> [1915 ile 1925 yıllarının tedavül rakamları arasındaki farkı oluşturan] bu banknotlar doğal olarak altın cinsinden itfa edilmedi, çünkü kimse bankanın yasal bir yükümlülüğü yokken bunu yapmasını bekleyemezdi. Bunların bankaya yatırıldığını sanmıyorum, çünkü kâğıt liraya kıyasla on ila 90 kuruş arasında prim yapmışlardı ve mantıklı biri 110 ila 190 kuruş ederi olan bir banknotu 100 kuruş banka kredisi almak için bankaya yatırmazdı.
>
> Öyleyse 2.113.525 liralık muazzam miktarda banknot ne olmuştu? Bu sorunun hiç tereddüt etmeden verebileceğim tek cevabı var. Banka altın rezervinin bir kısmını sattı ve her bir altın lira için beş ila sekiz kâğıt lira alarak özel bir fon biriktirdi. Bu fonu kullanarak banknotlarını piyasadan 110 ila 190 kâğıt kuruşa geri aldı. Bir gün banknotları altın olarak itfa etmesi gerekeceğinin farkındaydı, dolayısıyla bu değer kaybından yararlanarak kendi banknotlarını piyasadan topladı.
>
> Banknotların piyasa fiyatını mümkün olduğu kadar düşük seviyede tutulmasını sağlamak için, bu işlemin yavaş yavaş ve dikkatle gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılıyor.[12]

Kuyucak'ın elinde bu söylediklerini kanıtlayacak bir şey yoktu, ama haklı olduğu açıktı. Tedavüldeki banknot miktarında böyle hızlı bir azalma başka nasıl açıklanabilir? Halkın 1916 ortalarında evrak-ı nakdiye değer kaybet-

---

[11] Bkz. grafik 1.1 ve tablo 1.17.

[12] H. A. Kuyucak, *Currency and Banking*, s. 81.

meye başlayana kadar, birtakım ödemelerini banknot olarak yapmış olabileceği düşünülebilir. Ancak, bu dönemde tedavül rakamlarında önemli bir değişiklik meydana gelmemiştir. Aslında banknot miktarındaki ani düşüş Nisan 1922'ye kadar başlamadı. Bu tarihten sonra da, 1947'de, nihai itfanın hemen öncesinde en alt 188.739 lira seviyesine düştü.[13] Bankanın altın rezervi de paralel bir eğilim göstererek Mart 1821'e kadar 2.000.000 lira civarında az çok sabit kaldıktan sonra, Mayıs 1921'de 1.750.000 liraya, Temmuz'da 1.300.000 liraya ve yıl sonunda da 1.140.000 liraya düşmüştür.[14] İhraç edilen banknot miktarının tam üçte birine tekabül eden bu rakam, o zamandan sonra değişmemiştir.[15] Banka altın kaybediyor ve banknot ediniyor, tam da Kuyucak'ın düşündüğü şeyi yapıyor, kendi banknotlarını piyasa fiyatından alıp sonunda altın olarak itfa etmek zorunda kalacağı miktarı azaltmak için depoluyordu.

Bankanın tuttuğu istatistik ve raporlarda bu operasyonlardan söz edilmemekle birlikte, izleri genel müdürlüğün yazışmalarında görülebilmektedir. İşte genel müdür Steeg tarafından Paris komitesine çekilen bir telgraf, Kuyucak'ın ileri sürdüklerinin inkâr edilmez kanıtını oluşturmaktadır:

> Dokuz şiline on bir bin banknot aldık. Düşme eğilimi devam ederse sekiz şilin olacak. Lütfen İskenderiye ve Londra şubelerini bilgilendirin. Steeg.[16]

1923'te sterlinin kurunun yaklaşık 750 kuruş olduğu göz önüne alınırsa,[17] dokuz şilin 335 kuruşa yani banknotların altın cinsinden eşdeğerinin yarısından biraz azına tekabül etmekteydi. Banka bu şekilde, halkın banknotları evrak-ı nakdiye ile altın arasında bir değerden elden çıkarmaya razı olmasından yararlanarak, erken ve gayri resmi bir itfa işlemi yürütmekteydi. Altın standardının savaşın başlarında iflas etmesinin, üç temel paranın bulunduğu bir iç para piyasasının doğmasına yol açtığı daha önce görülmüştü. Tedavül aracı, kâğıt para—1915-1918 yıllarının evrak-ı nakdiyesi—cari işlemlerin yapıldığı yeni lira idi. Bir zamanlar para standardı olan altın, kâğıt paranın konvertibilitesi kaldırıldıktan sonra, fiilen tedavülden kalkmıştı. Üçüncü para türü—Osmanlı Bankası banknotları—kâğıt liranın üstünde altının altında dalgalanan piyasa fiyatıyla, ikisi arasında garip bir ara konumdaydı. Tedavülden çıkmış, piyasa değeri spekülatif değişikliklere

---

[13] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

[14] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 1920-1927.

[15] Bu ya bankanın sadece bulundurmak zorunda olduğu meblağı tutarak altın rezervini tamamen elinden çıkardığı anlamına gelebilirdi, ya da mevcut olabilecek karşılık fazlası altın meblağının heyet raporlarına artık girmediği anlamına.

[16] OBA, CD-CPCA 024, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, Steeg'den Paris komitesine telgraf, 10 Ekim 1924.

[17] V. Eldem, *Harp ve Mütareke*, s. 144.

açık bir yatırım veya yastık altında birikim aracı haline gelmişti.[18] Değeri maden olarak taşıdığı değerden ve devletçe yürürlüğe konmuş tedavül hakkına dayalı itibari paranın tipik özelliklerine sahip evrak-ı nakdiyeden kaynaklanan altının tersine, Osmanlı Bankası banknotlarının değeri çok daha göreli kriterlerden ileri gelmekteydi. Bu banknotların değerini belirleyen temsil ettikleri altından çok, banka tarafından itfa edilmeleri olasılığıydı. En başından beri, eğer bankanın banknotları evrak-ı nakdiye kadar hızlı değer kaybetmemişse, bu esas olarak halkın bankaya hükümetten fazla güvenmesinden ve bu banknotların itfa olasılığının hükümetin kâğıt parasınınkinden çok daha yüksek olmasından ileri gelmekteydi. Banknotlarının değerinin itfa edilme olasılıklarına az çok doğrudan endeksli olduğu koşullarda, bu itfayı mümkün olduğu kadar ertelemek tabii ki bankanın lehineydi. Bu şekilde, banknotları yavaş yavaş nispeten düşük fiyattan piyasadan toplayabilecekti; ta ki geriye kalan kısmını gerçek bedeli üzerinden itfa etmeye mecbur kalıncaya kadar. İtfa çevresindeki belirsizlik ne kadar artarsa, bankanın erken itfa yoluyla elde edeceği nispi kâr o kadar fazla olacaktı. Aslında, sonunda olacak olan da buydu. Banka 1947'deki nihai itfaya kadar, banknotlarının takriben yüzde 94'ünü piyasa fiyatından satın alabilecek, geriye altın olarak itfa edilmek üzere sadece yüzde 6'sı kalacaktı.

Bankanın bu davranışı yasadışı ya da gayri ahlaki miydi? Kuşkusuz, bankanın kendi banknotlarını iskonto etmesi anlamına gelen operasyonlara girişmesinde alışılmadık bir yan vardı. Üstelik, 1914'ten sonra getirilen zorunlu tedavülün altında yatan düşünce—hiç değilse teorik olarak—kâğıt paranın altınla eşit değerde kabul edilmesi gerektiği ve edileceğiydi. Bu bakımdan, bankanın bu operasyonlara ancak savaştan sonra, Jön Türk hükümetinin kâğıt parayı altınla eşit değerde tutmak için uyguladığı baskıcı önlemlerin azaldığı bir dönemde başlamış olduğunu da dikkate almak gerekir. Altın, nominal değerinden farklı piyasa değerine sahip bir meta olarak alınıp satılmaya başladığı andan itibaren, aynı şey niçin Osmanlı Bankası'nın banknotları için geçerli olmasındı? Eğer bu metalaşmış banknotlar sarraflar tarafından serbestçe alınıp satılabiliyorsa, bankanın aynı şeyi yapamaması için geçerli bir neden var mıydı? Tabii herhangi bir birey ya da sarraf ile banka arasında, yukarıda sözü edilen kurumun kendi ödeme vaadlerini iskonto ediyor olması problemi dışında, temel bir fark vardı. Bu fark, bir yandan, bankanın bu banknotların yasal statüsünde olabilecek her türlü potansiyel değişikliğe ilişkin bilgilere birinci elden ulaşma imkânına sahip olmasında, öte yandan da, bu "metanın" mevcut en büyük stokunu

[18] Savaş sırasında evrak-ı nakdiye karşılığında banknot isteyen bürokrat ve subaylar gibi (Bkz. s. 321).

denetimi altında tutmasında yatıyordu. Dolayısıyla, bu bilgiler sonucunda piyasa değerinde meydana gelecek değişiklikleri önceden kestirebilir, hatta ileride yapacağı alımlar için fiyatların düşmesini istediği takdirde piyasaya banknot "yığarak" değişikliklere neden olabilirdi. Maalesef bu satın alma ve muhtemelen satış—işlemlerinin sistematik bir kaydı olmadığı için, bankanın kendi banknotları konusunda "içeriden bilgi sızdırma"ya benzer bir işe girişip girişmediğini kesin olarak söylemek mümkün değil. Yapılabilecek tek şey, bankanın belgelerinde konuyla ilgili kayıtların bulunmamasının muhtemelen tam anlamıyla "temiz" sayılmayan operasyonlar konusunda oldukça ihtiyatlı bir tutum benimsendiğini düşündürdüğünü,[19] öte yandan da bankanın bu tür alımlara girişerek yasaları veya etik kuralları çiğnediğine ilişkin hiçbir resmi suçlama olmadığını kaydetmektir.

Daha yirmi beş yıl tam bir çözüme ulaştırılamayacak olan bu özel sorun bir tarafa bırakılırsa, müzakerelerle ilgili ilk adımlar Kasım 1923'te atıldı ve genel müdürlük hukuk danışmanı avukat Salem'i durumu yoklamak üzere Ankara'ya yolladı. Salem'in ilk raporları cesaret vericiydi. Emisyon konusunda, hükümet bankanın imtiyazını teyid etmeye niyetli görünüyordu. Dolayısıyla tartışmanın bankadan bulundurması talep edilecek yasal karşılık ve daha da önemlisi bu imtiyazın kullanımından hükümete düşecek pay etrafında dönmesi muhtemeldi.[20] Bu son husus, Osmanlı hükümetleri idaresindeki duruma getirilmiş bir yenilikti ve hükümetin, bankanın emisyondan doğan gelirini (senyoraj) paylaşmak istediğini gösteriyordu.

Salem'in raporunu alan genel müdürlük, hemen hükümetin olası taleplerine ilişkin görüşlerini netleştirmeye koyuldu. Genel müdür tarafından alınan notlara göre, bankanın önce, 150.000.000 liralık evrak-ı nakdiyenin mevcudiyeti nedeniyle yakın gelecekte yeni bir banknot emisyonu öngörülemeyeceğini açıklaması gerekliydi. Yine de, evrak-ı nakdiye tedavülden çekildiği takdirde, konu yakın bir gelecekte yeniden ele alınabilirdi. Bu takdirde, banka hükümete, tedavül eden ortalama yıllık yeni banknot miktarı üzerinden yüzde bir komisyon teklif edecekti. Emisyonun ihraç edilen meblağın üçte birinin atıl bir altın stoku şeklinde bloke edilmesini gerektirdiği gerekçesiyle, bu yüzdenin yükseltilmesi kabul edilmeye-

[19] Dolayısıyla, hükümetle ilk temasa geçildiğinde yapılacak argümanlar üzerinde dururken, genel müdür Steeg'in şu sözleri bankanın banknot alımıyla ilgili sorulabilecek sorular konusunda belirli bir huzursuzluk duyduğunu gösterir gibidir: "Eğer banknotları geri satın alma hakkında soru sorulursa cevabımızda [...] bu durumun bizim için zarar anlamına geldiğini, zira banknotları bir primle satın aldığımızı, bunu yapmak zorunda olmadığımızı, ama yaptıysak sebebinin bu banknotlarda bankanın zararına bir spekülasyon yapılmasını engellemek olduğunu belirtmeliyiz" (CD-ST 003, Genel müdür Steeg'in notları, Aralık 1923). Bu argümanın pek de inandırıcı olmadığını söylemek gerekir.

[20] OBA, CD-ST 003, Salem'den Steeg'e özel, 5 Kasım 1923.

cekti. Bu senyorajın halen tedavül eden banknotları da kapsamasına her halükârda karşı çıkılacaktı, zira bu meblağın üçte birinin karşılığı altından, ama kalan üçte ikisinin karşılığı değer kaybına uğramış bir paradan oluşuyordu. Aslında, evrak-ı nakdiyenin değer kaybetmesi nedeniyle uğradığı zararı telafi etmek için, bankanın altın karşılığının dolara çevrilmesini talep etmesi gerekliydi; bundan elde edilecek kâr bilahare hükümetle paylaşılabilirdi.

Genel müdürlüğün vurguladığı ana husus, konvertibilitesi olmayan evrak-ı nakdiyenin tedavülünün yarattığı güçlüklerdi. Bu kâğıt paralar tedavül ettiği sürece, banka yeni bir banknot emisyonuna girişme imkânı bulamayacaktı. Hükümet bu konuda ısrarlı olduğu takdirde, kendilerine bu kâğıt paralar tedavülden çekilmediği ve teorik olarak altınla eşit değerde tedavül hakkına sahip olmaya devam ederse bankanın kendi banknotlarını evrak-ı nakdiye cinsinden itfaya hak iddia edebileceği hatırlatılmalıydı. Ancak bankanın böyle bir niyeti olmadığı, zira kendi itibarına uygun düşecek tek itfa şeklini altın olarak gördüğü de belirtilmeliydi. Notların yazarı, aslında, diyordu, imtiyazının sona ermesi halinde—müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanması halinde 1925'te bu gerçekleşebilirdi—banka banknotlarını altın olarak itfaya mecbur kalacaktır. Dolayısıyla bankanın hedefi, hem imtiyazının uzatılmasını hem de banknotlarının itfasını daha da ertelemek için banknotların zorunlu tedavülünün devamını sağlamak olmalıydı. Bu, en hafif deyimiyle, oldukça çelişkili bir tutumdu. Zira banka hem emisyon imtiyazını kullanmayı evrak-ı nakdiyenin tedavülden kaldırılması koşuluna bağlıyor, hem de banknotlarının altın olarak nihai itfasından kaçınmak için bunların zorunlu tedavülünün devamını istiyordu.[21]

Ayın sonuna doğru, bankanın tutumunu belirleyen ilkeler daha kesin belirlendi. Banka ihraç edilen banknotların üçte birine eşit karşılığı madeni para ya da yabancı para cinsinden bulundurma hakkı talep edecekti. Tedavüldeki banknotlara uygulanan zorunlu tedavül, evrak-ı nakdiye tedavülde kaldığı sürece devam edecekti. Şimdiye kadar ihraç edilmiş banknotların karşılığı olarak tedavüldeki meblağın üçte biri altın, yabancı para, kısa vadeli altın senetleri veya ticari itibarı yüksek uluslararası hisse senetleri cinsinden bulundurulacaktı. Mevcut para rejiminde her türlü değişiklik bankanın onayıyla yapılacaktı. Bu son husus, hükümetin böyle bir dış denetimi açıkça kabul etmekte isteksizlik göstermesine neden olmamak için başka bir şekilde formüle edilebilirdi. 1863 imtiyazının 12. maddesi korunacak,[22] böylelikle hükümetin ileride herhangi bir tür kâğıt para

[21] OBA, CD-ST 003, Genel müdür Stceg'in notları, 11 Aralık 1923.
[22] Bkz. Ek 4.

ihraç etmeyeceğini taahhüt etmesi sağlanacaktı. Böyle bir anlaşma bankanın tedavüldeki banknotların toplam karşılığını oluşturan, İstanbul'daki 300.000 ve Paris'teki 600.000 altın liradan faize dayalı kâr elde etmesine imkân verecekti. Bu takdirde hükümete bu kârdan 10.000 £'i geçmemek üzere pay verilebilirdi.[23]

Belirlenen bu koşullar çok iddialıydı. Neticede istenen 1863 imtiyazının hükümlerinin devamı, hatta bankanın emisyonun karşılığını bulundurma anlamındaki yükünün hafiflemesi, hükümete de elde edilen kârdan bir pay vererek küçük bir maddi kazanç sağlanmasıydı. Hükümetin statükoyu bu şekilde devam ettirmeyi kabul etmesi pek muhtemel değildi. Ankara'dan gelen ilk işaretler hükümetin epeyce farklı bir şey düşündüğünü gösteriyordu. Salem, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey [Renda][24] ile bir görüşme yapmış, kendisine muğlak bir ifadeyle çoğunluk hissesi hükümete ait olacak ve evrak-ı nakdiyenin altına çevrilebilir banknotlar karşılığında tedavülden çekilmesini üstlenecek büyük bir devlet bankası kurma projesi hazırlandığı bilgisi verilmişti. Salem böyle bir projenin gerçekleştirilmesine imkân olmadığını vekile anlattı. "Zaten" diyordu, "vekilin ne yapmak istediği konusunda kesin bir fikri yoktu."[25] Steeg de banka komiseri Adil Bey ile sık sık toplantı yaptı. Adil Bey bankanın yeni bir banknot emisyonu konusunda ısrar ediyor, Steeg ise ısrarla bankanın şu anda bunu yapmasına imkân olmadığını belirterek, "Türk hükümetinin her zaman kendisinin en büyük kredi vasıtası olmuş kurumumuzla bağlarını güçlendirmekte önemli çıkarları olduğunu" vurguluyordu.[26] Bu ilk temaslardan çıkan tek somut sonuç, Osmanlı Bankası temsilcilerinin görüşmeleri başlatmak üzere Şubat ortasına doğru Ankara'ya davet edilmesi oldu. Karar, İsmet Paşa'nın [İnönü] kararlılığı neticesinde alınmıştı.[27]

İronik bir şekilde, tam banka hükümetle bir anlaşmaya doğru adım atmak üzereyken, banka gişesine ibraz ettiği banknotların altın olarak karşılığı ödenmeyen Salvatore Nardea adlı biri tarafından adalet önünde suçlandı.[28] Avukat olan Nardea, İstanbul mahkemesinde dava açmıştı. Dava kuşkusuz önemliydi. Nardea'nın davayı kazanması halinde banka, tedavüldeki banknotları karşılığında 900.000 altın liralık borcunu hemen

---

[23] OBA, CD-ST 003, İmtiyazın yenilenmesi görüşmelerindeki temel pazarlık zeminine ilişkin not, 29 Aralık 1923.

[24] Çankırı mebusu Mustafa Abdülhalik Bey [Renda], 31 Aralık 1923'te Hasan Fehmi Bey'in yerini aldı ve 21 Mayıs 1924'te yerini Receb Bey [Peker]'e bırakana kadar bu makamda kaldı. 22 kasım 1924'ten 4 Mart 1925'e kadar tekrar Maliye Vekilliğine getirildi.

[25] OBA, CD-ST 003, Salem'in raporu, 28 Ocak 1924.

[26] OBA, CD-ST 003, Steeg'den Paris komitesine, 30 Ocak 1924.

[27] OBA, CD-ST 003, Salem'in raporu, 28 Ocak 1924.

[28] OBA, CC 020, Hukuk işleri departmanından genel müdürlüğe, 23 Şubat 1924.

ödemek zorunda kalacaktı. Bu konuda kendisine danışılan avukat Salem, 3 Ağustos 1914 tarihli yasanın hâlâ yürürlükte olduğunu ve eğer banka banknot ödemelerini yapmak zorunda kalırsa, bunu yasal olarak hâlâ altını temsil eden evrak-ı nakdiye cinsinden yapabileceğini belirtti. Ayrıca bankanın, hükümetin ya banknotların zorunlu tedavüle tabi olduğunu teyid ederek ya da banka namına garantör olarak devreye girmeyi kabul ederek duruma müdahalesini talep etmesini tavsiye etti. Ayrıca, banka İstanbul mahkemesinin yetkisiz olduğunu iddia edip davanın banknotların ihraç edildiği Galata'daki mahkemeye naklini isteyerek süreci uzatmaya çalışabilirdi.[29] Davacının iddiası Tevhid-i Meskûkat kanununun (1916), kanun tarihinden önce alınmış borçların mukavele sırasında geçerli olan değer ve kullanılan para üzerinden ödeneceğine hükmeden 7. maddesine dayanıyordu.[30] Ancak mahkeme bu iddiayı, 3 Ağustos 1914 tarihli kanunun hâlâ yürürlükte olduğu, davacının bankadan değil hükümetten talepte bulunmuş olması gerektiği gerekçesiyle reddetti.[31] Ancak banka açısından rahatsız edici olan, bazı gazetelerin—özellikle *Tanin*—açıkça saldırgan bir tavır içine girmiş olması ve yayınlarında Nardea'nın banka hakkındaki iddialarını taraflı ve abartılı bir biçimde aktarmış olmasıydı.[32]

Osmanlı Bankası'na karşı bu düşmanlığın, hükümetle sürdürülmekte olan imtiyazı uzatma müzakereleriyle bağlantısı olduğu belliydi. Şubat ortasında başlamış olan müzakereler pürüzsüz yürüyordu. 10 mart 1924'te hükümet ve banka imtiyazın uzatılmasının koşulları konusunda kapsamlı bir anlaşmaya varmışlardı. Anlaşma hükümetin cari hesabını 1.500.000 (altın) liradan, 7.000.000 (kâğıt) liraya çıkarılmasını öngörüyor,[33] hükümetten hazine işlemleri için alınan komisyonu kaldırıyor ve bankaya Müslüman Türk personelinin oranını artırma yükümlülüğü getiriyordu.[34] Ancak anlaşmanın büyük kısmı parasal meselelerle, özellikle de bankanın emisyon imtiyazı banknotlarının itfasıyla ilgiliydi. Anlaşmaya göre, bankaya tedavüldeki meblağın üçte biri tutarında karşılık bulundurarak altına çevrilebilir banknot ihraç etme hakkı veriliyordu. Bu karşılığın en az yarısı altın olmak zorundaydı, diğer yarısı—hükümetin onayıyla—Türk ve yabancı

---

[29] OBA, CD-ST 003, Salem'den genel müdürlüğe not, Şubat 1924.

[30] "Tevhid-i meskûkât hakkında kanun-ı muvakkat," 5 Cemaziyülahir, 1334, 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916), nº 406, *Düstur. Tertib-i Sani*, c. 8, s. 892-894.

[31] OBA, CD-CD 005, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Steeg ve Reid'den Paris komitesine, 24 Mart 1924

[32] OBA, CD-CD 005, İdare meclisi, Müteferrik yazışmalar, Reid ve Kerestecciyan'dan Paris komitesine, 8 Mart 1924; CD-ST 003, Paris komitesinden genel müdürlüğe özel, 26 Mart 1924.

[33] Maliye vekaletine 5.000.000 ve Ziraat Bankası'na 2.000.000.

[34] Bkz. On Yedinci Bölüm.

esham ve tahvilattan oluşabilirdi. Bu menkul değerlerin miktarı, her altı ayda bir, meydana gelebilecek değer kayıplarına göre yeniden ayarlanacaktı. Banka 3.000.000 liraya kadar ihraç edilecek banknotlar için yüzde 1,5 ve bunun üstündeki her miktar için yüzde 2 prim ödeyecekti. Banknotların karşılığının tamamı altın olarak bulunduruluyorsa, prim ortalama yıllık tedavülün üçte biri üzerinden, banka karşılığın yarısını esham ve tahvilat cinsinden tutma hakkını kullanmışsa, altıda beşi üzerinden hesaplanacaktı. Daha önce ihraç edilmiş ve tedavüldeki meblağı 891.745 lira olan banknotlar, 3 Ağustos 1914 tarihli yasayla getirilen zorunlü tedavülden yararlanmaya devam edecekti. Daha önce banka tarafından tedavülden çekilen banknotlar, yeniden tedavüle sokulmayıp imha edilecekti. Banka, imtiyaz süresinin bitiminden önce veya bitiminde bir itfa operasyonu gerçekleşmesi halinde, ibraz edilmemiş banknotları temsil eden meblağı altın olarak Maliye Vekaletine ödemeyi kabul ediyordu. Son olarak da, hükümet altın standardına döner ve evrak-ı nakdiyeye tekrar konvertibilite getirirse, Osmanlı Bankası banknotlarına uygulanan zorunlu tedavülün kaldırılması kabul edilmişti.[35]

Banka sonuçtan memnundu. Banknot karşılığının tamamını esham ve tahvilat cinsinden bulundurma talebinin tam olarak kabul edilmesini sağlayamamıştı. Maliye vekili Mustafa Abdülhalik Bey bankanın görüşlerine katılmakla birlikte, böyle bir koşulu hükümete veya Meclise kabul ettirme umudunun olmadığını açıkça belirtmişti. Banka halen tedavülde olan banknotlarının karşılığı konusunda da bir esneklik veya değişiklik sağlayamamıştı. Maliye vekili Millet Meclisi'nin altının ülkeden kaçmasına imkân verebilecek her türlü önleme karşı çıkacağını söylemişti. Ancak banka, bütün diğer hususlarda önemli avantajlar elde etmişti. İmtiyaznamesi uzatılmış, emisyon imtiyazı teyid edilmişti. Banknotların inkonvertibilitesi, pek olası olmayan altın standardına geri dönülmesi hali dışında, 1935'teki imtiyaz süresi bitimine kadar güvence altına alınmıştı.[36] 1914 yasasından söz edilmiş olması, Nardea'nın daha önceki banknot karşılığında altın

[35] OBA, CD-ST 004, Banka ile hükümet arasında imzalanan anlaşmanın çevirisi, 10 Mart 1924; *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 6 (Ankara, 1934), s. 634-637, n° 181, kanun n° 645; S. Karakoç, *Türkiye Cümhuriyeti Sicill-i Kavanini*, c. 1 (İstanbul, 1926), s. 868-872. Anlaşmanın tam metni için bkz. Ek 10.

[36] O zamana kadar, İtilaf devletlerinin bu altının kendi yurttaşlarının uğramış olduğu zararı telafi için kullanma kararı alması üzerine—Almanya'ya yatırılmış altın karşılığı olan—birinci seri evrak-ı nakdiyenin bile altın olarak itfası imkansız bir hal almıştı (OBA, CD-CPCP 022, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, gelen mektuplar, Paris komitesinden genel müdürlüğe, 13 Aralık 1923). Ancak bu seriden 1.371.220 lira ve diğer altı seriden 898.880 liranın altın olarak itfa edildiğini kaydetmek gerekir (H. A. Kuyucak, *Para ve Banka*, c. I, s. 358-359).

ödeme temin etme girişimi benzeri başka girişimlere karşı ek bir garanti teşkil ediyordu. Son olarak da, hâlâ tedavül eden banknot miktarının tam olarak belirtilmiş olması, bankanın piyasadan yaptığı alımların yasallığının *de facto* kabulü anlamına geliyordu.[37]

10 Mart 1924 anlaşmasıyla birlikte, hükümet ile banka arasındaki karşılıklı işbirliğini ve desteği daha da ileri taşıyan bir mektup alışverişi yapıldı. Bu mektuplara göre, hükümet bir mali kriz durumunda bankaya yardımcı olmaya, banka mudilerinin aniden mevduatlarını topluca çekmesi gibi bir olayla karşılaştığı takdirde moratoryum ilan etmeye söz veriyordu.[38] Buna karşılık banka, hükümet böyle bir karar verdiği takdirde, yıpranmış ve yırtılmış evrak-ı nakdiyenin rezervdekilerle ikamesi görevini yürütmeyi üstleniyordu.[39]

Her şey mükemmel görünüyordu. Atılacak son adım anlaşmanın Millet Meclisi'nde onaylanmasıydı; bunun da 21 Nisan'da yapılması planlanıyordu. Ancak o gün, iki mebus—Mazhar Müfid Bey ve Akçuraoğlu Yusuf Bey—müzakerenin bir sonraki güne ertelenmesini talep ettiler ve bunu sağladılar. 22 Nisan'da konu bir kez daha gündeme geldiğinde, Hasan Fehmi Bey—eski Maliye Vekili, o sırada maliye komisyonu başkanı—anlaşmanın onaylanamayacağını, zira tedavüldeki banknotlarının karşılığı olarak bulundurması gereken miktarda altının bankanın kasalarında olmadığını söyledi. Anlaşmanın onaylanmasının banka bu hususta ve Avrupa'ya gönderildiği söylenen altınlar konusunda tatminkâr bir açıklama yapıncaya kadar ertelenmesi gerektiğini de ilave etti. Bu iddia kendisine sorulduğunda, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey "bu gerçeği basitçe ve zayıf bir sesle teyid etti." Hasan Fehmi Bey'in önergesi Meclis tarafından alkışlarla kabul edildi.[40]

Genel müdürlük şaşkındı. Hasan Fehmi anlaşmayı Meclise getirilmeden önce onaylayan komisyonun başkanıydı. Üstelik anlaşmayı hep desteklemişti. Ankara şubesi müdürü Boggetti olanlara bir anlam veremiyordu. Bazı mebuslar bunun Fransız hükümetinin Lozan Anlaşmasını onaylamakta ge-

---

[37] OBA, CD-ST 005, Steeg'den Londra ve Paris komitelerine, 10 Mart 1924. Aslında tedavüldeki banknotların kesin meblağı 888.141'e inmişti, fakat Salem bankaya anlaşma metninde bu rakamı düzeltme girişiminde bulunulmamasını tavsiye etti (CD-ST 005, Paris komitesinden Salem'e, 17 Mart 1924 ve Steeg'e, 21 Mart 1924).

[38] OBA, CD-ST 004, Genel müdürlükten Maliye Vekaletine ve Maliye Vekaletinden genel müdürlüğe, 10 Mart 1920.

[39] OBA, CD-ST 004, Maliye vekaletinden genel müdürlüğe ve genel müdürlükten Maliye Vekaletine, 10 Mart 1920.

[40] OBA, CD-ST 008, Ankara şubesi müdürü Boggetti'den Steeg'e telgraf ve mektup, 22 Nisan 1924; Büyük Millet Meclisi'nde Osmanlı Bankası ile yapılacak anlaşmaya ilişkin görüşmeler, 22 Nisan 1924.

cikmesine misilleme olarak yapıldığını ileri sürmüşlerdi. Devamla, zaten, diyordu, "savaş kaybedilmemiştir, çünkü hükümet, istese de istemese de, bu anlaşmayı belki küçük değişiklerle kabul etmek zorundadır."[41] Genel müdürlük hemen Maliye Vekiline Hasan Fehmi Bey tarafından ilcri sürülen iddiaları şiddetle reddeden bir telgraf çekti.[42]

Ertesi gün Steeg Osmanlı Bankası komiseri Adil Bey'le buluştu ve kendisinin de Ankara'ya benzer bir red telgrafı çekmesini istedi. Ancak Adil Bey, bankanın altın rezervinin nizami olduğunu Ankara'ya 16 Nisan'da zaten bildirmiş olduğunu söyleyerek bunu biraz zor kabul etti. Ona göre sorun siyasiydi ve altın rezervinin yetersiz olduğu iddiası, sadece işi kapatıp Meclis'te şiddetli muhalefetle karşılaşan anlaşmanın esası üzerine tartışmaktan kaçınmanın bir yoluydu. Hasan Fehmi'nin hareketi muhalefet içinde önemli bir yer edinme isteğinden kaynaklanmış olabilirdi. Abdülhalik Bey'in iddiaları utangaç bir şekilde kabul etmesine gelince, bunu muhtemelen anlaşmanın tümüyle reddedilebileceği korkusuyla yapmıştı. Bu nedenle, anlaşmayı kurtarmak ve hükümetin bir önerisinin muhalefet tarafından reddedilmesinin utancından kaçınmak için önergeyi kabul etmeyi tercih etmişti. Steeg ise, Lozan Anlaşması meselesinin de olayda önemli rol oynadığı kanısındaydı. Daha önce, bizzat İsmet Paşa bir Fransız heyetine, Fransız hükümeti anlaşmayı onaylamadığı takdirde, bankanın anlaşmasının Millet Meclisi'ndeki kaderiyle ilgilenmeyeceğini bildirmişti.[43]

Basın konuyu hemen gündemine alarak, bankayı vatanperverane davranmamakla suçlama fırsatını zevkle kullandı. *Vakit* gazetesi bankanın rezervleri hakkındaki soruşturmanın kendilerinin daha önceki iddialarını ve Osmanlı Bankası'nın işgal yıllarının karışıklığından yararlanarak tedavüldeki banknotların karşılığı olarak bankada tutulduğu sanılan altını Fransa'ya gönderdiğini kanıtladığını kaydetmekteydi. Ancak makaledeki ayrıntılar, sorunun hiç de o kadar dramatik olmadığını gösteriyordu. Adil Bey ile yapılan bir röpotajdan sonra, gazete, 14 Nisan 1924 itibariyle bankada 888.895 liralık banknot tedavülüne karşılık olarak gerekli 296.038 liralık altın yerine 284.015,55 lira bulunduğu haberini veriyordu. Banka aradaki 12.576,88 liralık farkın Ankara ve İzmir şubelerinde bulunduğunu bildirmişti. Ancak Adil Bey'in tedavülden çekilen banknotların sayımının

---

[41] OBA, CD-ST 008, Ankara şubesi müdürü Boggetti'den Steeg'e telgraf ve mektup, 22 Nisan 1924.

[42] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Mustafa Abdülhalik Bey'e telgraf, 22 Nisan 1924.

[43] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Londra ve Paris komitelerine, 23 Nisan 1924. Fransa'nın Lozan Anlaşmasını onaylamayı geciktirmesi, dönemin en hassas konularından biriydi. Fransa'nın anlaşmayı onaylama konusunda gösterdiği isteksizlik, kapitülasyonlar ve borcun tasfiyesi konularıyla bağlantılıydı. Lozan Anlaşması, sonunda, İngilizlerin önemli baskıları neticesinde Fransız parlamentosu tarafından 6 Ağustos 1924'te onaylandı.

henüz yapılamayacağı, çünkü bunların farklı farklı yerlerde olduğu ve bankanın hepsinin İstanbul'a sevkini istemiş olduğunu söylemesi, sorunun ikinci bir boyutunu ortaya çıkardı.[44] Bunun nedeni tedavülden çekilen banknotların İstanbul'da tutulmayıp bankanın diğer şubelerine, özellikle de Marsilya'ya gönderilmiş olmasıydı. Ankara, bu yeni "gayri nizami" duruma, yetersiz altın rezervinden daha sağlam bir suçlama olması hasebiyle hemen dört elle sarıldı; çünkü kayıp altın muhtemelen şubelerde ortaya çıkacaktı. Bankanın suçlamaları reddine telgrafla verdiği cevapta, Maliye Vekili altın rezervlerinin yetersiz olduğu iddiasında bulunmadığını, sadece bankanın genel merkezinde bulunmuş olması gerekli tedavülden çekilmiş banknotlarla ilgili bir yetersizlik olduğunu söylediğini bildiriyordu.[45] Bankaya yöneltilen suçlamalar artık netlik kazanmaya başladığından, genel müdürlük bankanın altın ve banknot rezervlerinde herhangi bir yetersizlik olmadığı ve "hiçbir zaman altınını veya banknotlarını şu ya da bu kasada bulundurmak gibi bir yükümlülük altına girmiş olmadığı" cevabını verdi.[46]

Bankanın bütün reddetmelerine ve açıklamalarına rağmen, basında, özellikle de *Vakit* gazetesinde bir karşı kampanya açıldı. *Vakit* gazetesi 29 Nisan 1924'te kuruma karşı uzun bir ithamname yayınladı. Banka yurtdışına altın çıkartmakla suçlanıyor, taşra şubelerindeki 12.000 liranın altın rezervindeki açığı kapamak için kâğıt para karşılığında satın alındığı iddia ediliyordu. Ancak makale daha da ileriye giderek, bankanın savaştan beri altın biriktirdiğini ve kendi banknotlarını piyasadan satın alarak hileyle kâr ettiğini ileri sürmekteydi. 1914'ten önceki mevduat altın cinsinden yapıldığına fakat sonra kâğıt para olarak ödendiğine göre, bütün bu altınlara ne olmuştu? Bankanın bu şekilde mudilerinden, yani milletten çaldığı milyonlarca liralık altının hesabını millete vermesi gerekmez miydi? Banknotlara gelince, bankanın bunları ortalama lira başına 200 kuruş üzerinden satın almakta olduğu, böylece 3.000.000 liralık banknottan 20.000.000 lira kâr ettiği herkesçe biliniyordu. Hiçbir emisyon imtiyazı bu şekilde kâr yapılmasına gerekçe olamazdı.[47]

Banka kontrolü dışındaki karmaşık bir politik mücadelenin ortasında kalakalmıştı. Hasan Fehmi Bey'in asıl hedefinin, anlaşmanın alacağı nihai şeklin şerefinin kendisine kalması umuduyla, bankanın imtiyaznamesini

---

[44] OBA, CD-ST 007, *Vakit* gazetesi makalesinin çevirisi, 23 Nisan 1924. *Vakit* tarafından yayınlanan rakamların tutarsız olması ilginçtir. Gerçek rakamlar tedavüldeki banknotlar için 888.095 lira, gerekli altın karşılık için 296.031,33 lira, İstanbul'daki fiili altın rezervi için 284.015,55 lira, dolayısıyla da 12.015,78 liralık fark idi.

[45] OBA, CD-ST 008, Abdülhalik Bey'den Steeg'e telgraf, 26 Nisan 1924.

[46] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Londra ve Paris komitelerine, 28 Nisan 1924.

[47] OBA, CD-ST 007, *Vakit* gazetesi makalesinin çevirisi, 29 Nisan 1924.

Meclis'ten geçirme prestijini Abdülhalik Bey'in elinden almak olduğu artık anlaşılmıştı. Altın ve banknot rezervi meselesinden büyük bir ustalıkla yararlanmıştı. Oturumdan hemen önce Abdülhalik Bey ile konuşmuş ve onun konunun can alıcı önemde olduğuna inanmasını sağlamış, böylelikle vekilin anlaşmayı savunmamasını güvenceye almıştı. Ayrıca Meclisin gün sonunda yorgun ve konuyu erteleyerek uzun bir müzakereden kurtulmaya hazır olmasından da yararlanmıştı.[48] Banka, bu politik sorunun yanı sıra, ulusal bağlılıkları ile savaş ve işgal sırasındaki davranışları konusunda artan bir kuşkunun da kurbanıydı. *Vakit* gibi gazeteler bu duyguyu tam anlamıyla sömürüyordu; altın rezervleri 1918'de 3.000.000 liranın üzerindeyken bugünkü seviyesine düşmüş olmasının "tabii ki bankanın lehine olmadığı" dışında bir şey söyleyemeyen Abdülhalik Bey gibi belirli bazı "dost"larının görüşleri altında bile bu duygunun yattığı hissedilebilmekteydi.[49] Bankaya hükümetin geleceği konusunda güvence vermek amacıyla çekilmiş bir telgrafta, vekil anlaşmanın onaylanmasındaki gecikmenin "hükümetin bankaya karşı iyi duygularını" sorgulayan bir anlam taşımadığını, ve "bu iyi duyguların bankanın [...] Türk tüccarlara sağlamaya devam edeceği yardım ve imkânlarla orantılı olarak artacağını" ilan ederek işin "ulusal" boyutuna atıfta bulunmuştu.[50] Banka bu dostça sözlerin arkasında gizli anlamı çok iyi anlamıştı:

> [Abdülhalik Bey'in] telgrafının bazı pasajları, [özellikle] Türk tüccarlara vermemiz gereken yardımdan söz eden ve yükümlülüklerimizi yerine getirememiz halinde neler olacağına dair tehdit, Ankara Hükümetinin bir vekilinin yabancı bir kuruma hitap ederken kendi kişisel duygularından ve her zamanki nezaketinden bağımsız olarak, hep kullandığı üslubun tipik örnekleridir.[51]

Bu koşullar altında, banka için en iyisi fazla dikkat çekmemek ve hükümetin yeni taleplerini karşılamaya çalışmaktı. Banka suçlamaların çoğu için pek de rahat değildi. Avrupa'ya gönderilen tedavülden çekilmiş banknotlar konusunda, Paris komitesi bile banknotları İstanbul'da tutma yükümlülükleri olmadığını ama banknotların "orada tutulmuş olmasının daha mantıklı olacağını" kabul etmek zorunda kaldı.[52] Altın rezervinin azalması hakkında ise, komite, bankanın yurtdışına altın çıkarmadığını kanıtlamak için genel müdürlüğün iç piyasadaki altın satışlarıyla ilgili

---

[48] OBA, CD-ST 008, Asım Bey tarafından Steeg'e verilen rapor, 1 Mayıs 1924.
[49] *Ae.*
[50] OBA, CD-ST 008, Asım Bey tarafından Steeg'e verilen rapor, 30 Nisan 1924.
[51] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 3 Mayıs 1924.
[52] OBA, CD-ST 008, Paris komitesinden Steeg'e gizli mektup, 5 Mayıs 1924.

eldeki bütün kanıtları ortaya koyması gerektiğini düşünüyordu.[53] Genel müdürlüğün bu konudaki tavrı, belki de bir kısım altının yurtdışına çıkarıldığını bildiği için, çok daha uzlaşmasızdı. Steeg'in buna cevabı, "bu madenin yurtdışına çıkarılmasının yasaklandığı andan itibaren tek bir gram altının bile yurtdışına çıkarılmamış olduğunu" resmen açıkladığı ve bunun aksini kanıtlamanın bankayı suçlayanların sorunu olduğu şeklindeydi.[54] Dolayısıyla banka Maliye Vekaletine, tedavülden çekilen banknotları tetkik ettirmeye ve gerekirse nihai olarak iptal ettirmeye hazır olduğunu bildirdi.[55]

Hükümetin paraya ihtiyacı olması ve kredi için bankaya başvurma niyetinde olduğunu ifade etmesi bankanın işine yaradı. Bu durum bankanın hükümetle olan sorunlarını fazla güçlük çekmeden çözmesine imkân verecekti. Paris komitesi genel müdürlüğe hükümete 1.000.000 liraya kadar borç verme yetkisi verdi ve genel müdürlüğün, bunun kredi için bir önkoşul şeklinde algılanmasına yol açmadan, anlaşma Meclis'te onaylanana kadar geçici bir düzenleme yapılabilmesi için askıda kalmış sorunların çözüme kavuşturulması gerektiğini hükümete açıklamasını önerdi.[56] Bankanın durumunu bir nizama bağlanmasının zeminini oluşturacak belge 8 Temmuz 1924'te Maliye Vekaleti tarafından hazırlandı. Genel müdürlüğe yazılan bu resmi mektupta, Maliye Vekaleti, banka komiserinin raporuna göre Ankara ve İzmir şubelerinde tutulan 12.756,85 lira eklenince, altın rezervinin yeterli olduğunun anlaşıldığı saptanıyordu. Ancak tedavülden çekilmiş banknotlar konusunda, yapılan teftiş, tedavülden çekilen 2.531.905 liranın sadece 42.192 lirasının İstanbul'da olduğunu, kalan kısmın Paris'te (3.339 lira), Londra'da (493.717 lira) ve Marsilya'da (1.992.657 lira) tutulduğunu kanıtlamıştı. Bu durum 1863 imtiyazının açık bir ihlali sayılmakta, dolayısıyla bankanın bütün bu banknotları resmen iptal etmeye başlayarak durumu mümkün olduğu kadar kısa bir süre içinde düzeltmesi istenmekteydi. Ayrıca bankanın 1915 yılından itibaren yavaş yavaş, altın rezervini evrak-ı nakdiye ile ikame etmesinin nedenlerine ilişkin ayrıntılı bir açıklama yapması istenmekteydi.[57]

Steeg vekaletin taleplerine hemen cevap vererek, bankanın, imtiyazda böyle bir koşul bulunmadığı halde, bütün altınını İstanbul'da toplayacağını açıkladı. Banknotlar teftişe açılacak ve bir hükümet temsilcisinin de hazır bulunduğu koşullarda imha edilecekti. Ancak genel müdürlük, "nakil

---

[53] OBA, CD-ST 008, Paris komitesinden Steeg'e, 5 Mayıs 1924.
[54] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 14 Mayıs 1924.
[55] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Abdülhalik Bey'e, 3 Mayıs 1924.
[56] OBA, CD-ST 008, Paris komitesinden Steeg'e, 14 Mayıs ve 1 Temmuz 1924.
[57] OBA, Hukuk işleri dosyaları, Abdülhalik Bey'den Osmanlı Bankası genel müdürlüğüne mektup , 8 Temmuz 1924.

sırasında doğabilecek ve açıklanan rakamların doğru olmadığı kanaatine yol açabilecek kayıplar" olması riskinden kaçınmak için, operasyonun, Londra ve Marsilya'da mahallinde yapılmasını istiyordu. Bankanın altın rezervi, ve bu rezervin 1916'dan sonraki azalması konusunda ise genel müdür biraz daha kaçamaklı konuşuyordu:

> Altın rezervimizde 1915'ten beri meydana gelen azalma konusunda ise, bunun evrak-ı nakdiyeye zorunlu tedavül getiren ve altın olarak verilen avansların kâğıt para cinsinden ödenmesine yol açarak günlük işlemlerde altını kâğıt ile ikame eden kanunun sonucu olduğunu kanıtlamak için uzun ayrıntılara girmek gerekir. Aynı olay hem Türkiye'de hem de Dünya Savaşı sırasında kâğıt paraya zorunlu tedavül getiren ülkelerdeki bütün diğer bankacılık ve ticaret kurumlarında ve kişilerde gözlemlenebilir. Bu açıklamalara, Osmanlı Bankasının bu değerli madenin yurtdışına çıkarılmasını yasaklayan yasanın ilanından sonra, Türkiye'den altın çıkarmadığına dair resmi açıklamayı eklemekle yetineceğim.[58]

Maliye vekaletinin konuyu daha fazla zorlamaması ve anlaşmanın ertelenmesine yol açan "düzensizliklerin" artık dostane çözülebilmesi muhtemeldi. Gerçekten de, bankanın sunduğu banknotların yurtdışında imhasına ilişkin çözüm, Eylül 1924'te uygulandı ve toplam 645.194 liralık banknot İstanbul, Marsilya ve Londra'da bir hükümet görevlisinin huzurunda imha edildi; bunu 11 Ekim 1924'te Marsilya'da 1.888.963 banknotun toptan imhası izledi.[59]

Tam işler bir anlaşma yoluna girmişken, Osmanlı Bankası'na karşı, bu kez savaş öncesine ait borçların altın cinsinden geri ödenmesine ilişkin şahsi taleplerle tekrar dava açıldı. Bankanın iki mudisi— Sabike Hanım ve Mustafa Banuş—savaştan önce altın olarak yatırdıkları paranın, kendilerine aynı cinsten ödenmesini talep ediyorlardı. Davacılar bir kez daha, 1916 Tevhid-i Meskûkat kanununun 7. maddesine dayanmaktaydı. Ancak bu kez, iki dava da İstanbul asliye mahkemesince kabul edilmişti, ve bu davaların birinde bankanın başvurusu Eskişehir temyiz mahkemesince reddedilmişti.[60] Konu çok ciddiydi, zira benzer taleplerin bunu izleyebileceği anlamına geliyordu. Banka hemen Maliye Vekaleti ile temasa geçerek, bu olayın tehlikesini vurguladı. Genel müdür Maliye Vekiline yazdığı bir mektupta, 1916 kanununun 7. maddesinin esas olarak daha önce çeşitli ku-

---

[58] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Maliye Vekiline, 12 Temmuz 1924.

[59] OBA, C-EM. 154, İptal ve ihrak zabıtlarının suretleri, 1891-1948. 6 Eylül 1924'te İstanbul'da 42.607 lira, 20 Eylül'de Marsilya'da 109.590 lira, 25 Eylül'de Londra'da 493.717 lira ve 11 Ekim'de Marsilya'da 1.888.963 lira iptal edildi. Bu şekilde iptal edilen banknotlar 1931'de İstanbul'da (26 Ağustos), Londra'da (4 Ağustos) ve Marsilya'da (31 Temmuz) yakıldı.

[60] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 15 Temmuz 1924.

ruş cinsleri—altın, gümüş ve nikel—arasındaki farklarla ilgili olduğu ve tersine kâğıt paranın altın ile eşitliği konusunda ısrar ettiğini belirtti. Dolayısıyla kâğıt paranın altınla eşit olduğunu dayatma amacını taşıyan bir kanunun tam tersi anlama gelecek şekilde yorumlanması saçmaydı. Üstelik, bütün bankalar ödemeleri kâğıt cinsinden kabul ederken, talepleri altın cinsinden karşılamak zorunda bırakılmıştı. Şimdi borçlarını altın olarak ödemeleri istenecek olursa, artık ellerinde borçlarını karşılamaya yetecek altın rezervi bulunmadığı için iflasla karşı karşıya kalacaklardı. Kâğıt para verip altın almak zorunda kalacaklar, bu da ulusal paranın daha fazla değer kaybetmesine yol açacaktı. Mahkemenin bu kararının geri alınması için müdahale etmek, açık ki elinde muazzam miktarlarda konvertibilitesi olmayan kâğıt para bulunan hükümetin kendi lehineydi.[61] Vekalet mahkemeye her türlü kâğıt paranın inkonvertibilitesini korumanın ve saygı göstermenin önemini hatırlatmaya söz verdi.[62] Maliye vekilinin müdahalesi, Maliye ve Adliye vekaletleri arasında görüş ayrılığına yol açtı,[63] fakat hükümetin kendi kâğıt parasının geçerliğini tehlikeye atacak bir karar çıkması riskine girmeyeceği açıktı.[64] Temmuz 1924'ten sonra bu davadan banka yazışmalarında artık söz edilmemesinden, konunun hükümetin beklenen müdahalesi sayesinde çözüldüğü anlaşılmaktadır.

Ekim 1924'te durum, müzakerelere Nisanda bırakıldıkları yerden tekrar başlanabileceğinin umulmasına izin verecek ölçüde istikrar kazanmıştı. Her şey genel olarak oldukça iyi gidiyordu ve bankanın hükümetle ilişkileri konusunda pek şikâyeti yoktu. Tabii, banka, Ankara'nın yavaş yavaş yeni sis-

---

[61] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Maliye Vekiline, 15 Temmuz 1924.

[62] OBA, CD-ST 008, Paris komitesinden Steeg'e, 15 Temmuz 1924.

[63] "Eskişehir'deki Türk mahkemesinin kısa bir süre önce aldığı, Osmanlı Bankası'nı bir mudi tarafından bir Selanik şubesine yatırılmış bir meblağı altın olarak ödemeye mahkûm eden kararına büyük önem atfedilmektedir. Mudinin ilk ödeme talebinde, banka kendisine ödemeyi ülke kanunlarına göre altınla eşdeğer kabul edilen kâğıt para cinsinden yapmayı teklif etti. Mudi mahkemeye başvurdu ve mahkeme bankanın ödemeyi altın olarak yapmasına hükmetti. Bir mahkeme görevlisi bankayı hükmü uygulamaya davet etti, fakat banka kanuna göre ödemenin evrak-ı nakdiye cinsinden yapılacağı konusunda ısrar etti. Bunun üzerine görevli, banknot emisyonu karşılığı altının bulunduğu kasayı mühürleme konusunda ısrar etti. Banka konuyu Ankara'ya götürdü ve Maliye Vekili, bu altınlara dokunulamayacağını Adliye Vekiline bildirdi. Bunun üzerine Adliye Vekili, bankaya geri ödemenin yatırılmış olan her altın lira için 820 kuruş üzerinden yapılmasını emretti. Anladığım kadarıyla, Meclis toplanana ve Maliye Vekili yeni yasalar getirene kadar başka davalar karara bağlanmayacak" (OBA, LA 23,981/34, *Times* kupürü, 25 Ağustos 1924)

[64] "Osmanlı Bankası'na karşı alınan ve bankayı, Selanik'teki şubelerinden birine yatırılmış bir parayı, altın olarak geri ödemeye mahkûm eden karara fazla önem atfedilmemelidir. Bu, sadece bir taşra mahkemesi tarafından verilmiş bir karardır ve daha Türk hükümeti tarafından ele alınacaktır. Bu karar teyid edilecek olursa, hükümet kâğıt para emisyonunun zorunlu tedavüle tabi olmasının geçerliliğine ilişkin daha önceki açıklamalarını boşa düşürme durumunda kalacaktır" (OBA, LA 23981/34, *Times* kupürü, 26 Ağustos 1924).

temin merkezi haline getirilmiş olmasına tepki duyuyordu ve nakdinin çoğunu bu eski taşra kasabasına transfer etmek zorunda kalacağı hissine kapılıyordu.[65] Fakat bürokrat ve politikacıların keyfi tavırları konusunda çok tecrübesi olan ve en fazla da yeni oluşan bir ulus devletin belirli simgesel jest ve tercihleriyle uzlaşmak gereğinin pekâlâ farkında olan bir banka açısından, bunlar çok ikincil problemlerdi.

Hâlâ Ankara'da lobi yapmakta olan Salem, Maliye Vekilinin tedavülden çekilmiş banknotların imha zabıtlarını alır almaz anlaşmayı Meclis önünde savunmaya hazır olacağını bildirdi. Daha da önemlisi, mebus, *Yeni Gün* ve *Cumhuriyet* gazeteleri baş yazarı ve yüksek iktidar çevrelerine yakın Yunus Nadi Bey, Steeg'e İsmet Paşa'nın da anlaşmadan yana olduğunu ve onaylanmasına destek vermeye hazır olduğunu bildirmişti.[66] Yurtdışında tutulan banknotların Eylül ve Kasım aylarında iptal edildiği göz önüne alındığında, anlaşmanın Millet Meclisi'ne 1925'te ulaşması ve her şey yolunda giderse, bir önceki yıl verilmeyen onayın verilmesi beklenebilirdi.

Banka tarafından Ankara'ya gönderilen temsilci Asım Bey, anlaşma meselesi çevresinde oluşan olumlu havayı teyid etti. Aslında mebusların çoğu Meclis içindeki politik kavgalara o kadar dalmıştı ki, konu gündemden düşmüş gibiydi. Ancak, bu konudaki duyguları sorulduğunda çoğu onayın verilmesinden yana oldukları olduğunu söylemiş, sadece birkaç kişi "[bankanın] krediler konusunda Türk tüccarlarını yeterince desteklemediği klasik nakaratını tekrarlamıştı." Bazı Meclis üyeleri Asım Bey'e neler beklenebileceği hakkında ipuçları vermişlerdi. Devlet müsteşarı Seyfi Bey kısa bir süre önce Hasan Fehmi Bey ile yaptığı bir görüşmeden ve Hasan Fehmi Bey'in Nisan ayındaki ertelemenin gerekçesinin anlaşmanın reddedilmesini engellemek olduğunu, gerçek amacın anlaşma koşullarının biraz değiştirilmesini sağlamak olduğunu söylediğinden söz etti. Asım Bey, Hasan Fehmi'nin ruhunun maliye komisyonu üzerinde dolaştığını söyleyince Seyfi Bey kahkahalara boğuldu. Birkaç gün sonra, Nafıa vekili Muhtar Bey [Çilli] ile bir toplantı yaptı. Muhtar Bey kendisine korkulacak bir şey olmadığını, anlaşmada küçük değişiklikler yapmak dışında bir şey istenemeyeceğini söyledi. Ona göre, "Hasan [Fehmi Bey], bankayı kendi savaş atına çeviren bir zavallıydı," fakat konu çok daha büyük tecrübe ve uzmanlık gerektiriyordu. En cesaret verici tavır içinde olan Yunus Nadi Bey

[65] "Ankara bu hususta, eninde sonunda ortadan kalkacağını umduğumuz özel bir zihniyete sahiptir. Macid Bey [nakit harcketleri müdürü] tek bir banknotun bile Anadolu'dan çıkmamasını istemektedir. Tam tersine, İstanbul fonları sürekli Anadolu'ya doğru aktarmalıdır. Bu da bankanın bütün kasa nakdinin Anadolu'da toplanmasına yol açacak bir yaklaşımdır" (OBA, CD-ST 008, Boggetti'den Steeg'e, 9 Ekim 1924).

[66] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 14 Ekim 1924.

idi. Asım Bey'e konunun peşini bırakmadığını, Maliye vekilini anlaşmayı hiç değişiklik yapmadan savunmaya ikna etmeyi başardığını söylemişti.[67]

Bankanın hükümette meydana gelen bazı değişiklerden umutlanmak için her türlü nedeni vardı. Hasan Fehmi Bey maliye komisyonu başkanlığına yeniden seçilmemişti. Yerini alan Kör Ferid Bey'in bankaya çok büyük yakınlık gösterdiği biliniyordu. Artık muhalefette yer alan Hasan Fehmi'nin etkisi ise muhtemelen, üye çoğunluğu kadar milliyetçi bir tavır içinde olmadıkları bilinen Rauf Bey gibi ileri gelen şahsiyetler tarafından sınırlanırdı. Hükümet tarafında ise —gazetesi *Cumhuriyet* Mustafa Kemal Paşa'nın sözcüsü sayılan—Yunus Nadi Bey'in koşulsuz desteği, müzakerelerin geleceği açısından çok değerli bir güvenceydi.[68]

En büyük problemlerden biri, Abdülhalik Bey'in "ürkekliği" ve "enerjik olmayışı"ydı.[69] Güçlü bir muhalefetle karşılaştığı an, desteği uçup gidebilirdi. Hasan Bey'in imtiyaz süresi hakkında bankaya karşı yürüttüğü lobi faaliyeti o kadar önemli değildi. Ancak görüldüğü kadarıyla İş Bankası ve eski hıdiv Abbas Hilmi Paşa başkanlığında yeni kurulan Türk Ticaret ve Sanayi Bankası çevresinde Osmanlı Bankası'na karşı güçlü bir muhalefet oluşmaktaydı.[70]

22 Kasım'da İsmet Paşa başvekillikten istifa etti. Yerine geçen Fethi Bey [Okyar] İstanbul'u bir ziyareti esnasında Steeg'e anlaşmayı desteklediği konusunda güvence vermişti. Yeni hükümet Meclis'in aşırı milliyetçi üyeleri kadar yabancı düşmanlığı yapmayan kişileri bir araya getirmişti. Rauf Bey, Refet Paşa [Bele] ve eski İttihatçılar önderliğindeki muhalefetle uzlaşma sağlayacak gibiydi. Yeni hükümet Abdülhalik Bey'in Maliye vekilliğini devam ettirirken, Hasan Fehmi Bey'i de Ziraat vekili olarak içine aldı.[71] Boggetti ertesi gün Abdülhalik Bey ile buluştu ve vekil kendisine imtiyaz süresinin—belki on yıl değil de altı yedi yıl için olsa da—uzatılacağı konusunda güvence verdi. Muhalefetin, yeni vekil olarak Meclis'te hükümet tarafından sunulan bir önergeyi desteklemekten başka çaresi olmayan Hasan Fehmi Bey şahsında önemli bir desteği kaybetmiş olduğunu da ekledi.[72] Steeg'e göre, imtiyaz süresini altı veya yedi yıla indirme fikri muhtemelen Hasan Fehmi Bey'den çıkmıştı ve Boggetti'ye anlaşmanın, belirli bazı maddelerde değişiklik yapılmadan bir bütün olarak savunulması

---

[67] OBA, CD-ST 008, Asım Bey'den Steeg'e, 6 Kasım 1924.

[68] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 11 Kasım 1924.

[69] OBA, CD-ST 008, Boggetti'den Steeg'e, 3 Kasım 1924; Steeg'den Paris komitesine, 18 Kasım 1924.

[70] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 17 Kasım 1924.

[71] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 24 Kasım 1924.

[72] OBA, CD-ST 008, Boggetti'den Steeg'e, 23 Kasım 1924.

gerektiği konusunda talimat verildi.[73]

Meclis'te yeni hükümetin programını açıklayan konuşmasında Fethi Bey bankanın imtiyazı meselesinden söz etmemişti. Ancak bu pekâlâ, banka ile işleri yoluna koymadan taahhüt altına girmek istememesinden kaynaklanmış olabilirdi.[74] 11 Aralık'ta Asım Bey konuyu Abdülhalik Bey ile görüştü. Vekil hâlâ imtiyaz süresinin indirilme—bu kez sekiz yıla—olasılığından söz etmekteydi. Bankanın sermayesine ilişkin bazı itirazlar olması ihtimalinden de söz etti. Zira bankanın sermayesini yerli girişimler yerine yurtdışına yatırmayı tercih etmesi üzerinde sık sık duruluyordu. Üstelik iki kabine üyesinin—tabii Hasan Fehmi Bey ve Maarif vekili Saraçoğlu Şükrü Bey—hem bu konuyu hem de imtiyaz süresi konusunu gündeme getireceği anlaşılıyordu.[75] Hemen hemen aynı sıralarda, Boggetti de, önde gelen şahsiyetlerle yaptığı temasların olumlu sonuçları hakkında bilgi veren Yunus Nadi Bey ile buluşmuştu. İsmet Paşa ile görüşmüş, Paşa kendisine Fethi Bey'den anlaşmanın onaylanmasını ısrarla talep ettiğini söylemişti. Fethi Bey'in tamamen onay verilmesinden yana olduğu anlaşılmıştı. Yunus Nadi Bey'e göre, Abdülhalik Bey "çok daha kararlı" görünmekteydi, "artık eskisi gibi çekingen" değildi. Gazi Mustafa Kemal Paşa bile bankanın imtiyaz süresinin uzatılmasını destekler gibiydi.[76]

Meselenin bir sonuca bağlanmak üzere olduğu açıktı. Banka bu sonucun 10 Mart 1924 anlaşması koşullarının teyidi şeklinde olacağı umudundaydı. Zamanın en önde gelen ve en bilgili politik şahsiyetlerinin hepsi bankanın imtiyazının uzatılması lehine konuşmaktaydı. Ankara'nın—muhtemelen en başından beri niyetlendiği gibi—ertelemeyi, meydana gelen gecikmeyi ve son birkaç yıl içinde bankanın faaliyetleri hakkındaki kuşkuları haklı göstermek için bile olsa, bankadan bazı tavizler daha elde etmek için kullanma ihtimali çok yüksekti. Bu güven tazeleyici düşüncelere rağmen, genel müdürlük Meclis içinde ve dışındaki politik süreçlerin belirsizliği nedeniyle endişelenmekten kendini alamıyordu. Kimse kesin olarak çizginin şu veya bu tarafında konumlanmış olmadığı için, dostla düşmanı ayırmak güçtü. Politik yarar, elit tabakanın kendi içindeki rekabet veya alışılmış olandan daha güçlü bir milliyetçilik akımı, dengeleri her an banka aleyhine bozabilirdi. Bankanın beklemek ve olumlu havanın Nisan ayında beklenmedik şekilde kesintiye uğramış olan süreci—belki birkaç değişiklikle—nihayete erdirmeye yetecek kadar sürmesini ummaktan başka seçeneği yoktu.

---

[73] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Boggetti'ye, 25 Kasım 1924.
[74] OBA, CD-ST 008, Boggetti'den Steeg'e, 27 Kasım 1924.
[75] OBA, CD-ST 008, Asım Bey'den Steeg'e, 11 Aralık 1924.
[76] OBA, CD-ST 008, Boggetti'den Steeg'e, 15 Aralık 1924.

ON ALTINCI BÖLÜM

BİR RÜYANIN SONU (1924-1933)

> Banka şunu bilmelidir ki, biz Ankara'dakiler teşviki hak eden ve memleketde mühim bir mevkide bulunmak için lazım gelen bütün vasıflara sahip olan vatandaş ve dostlarımızı zengin etmeye kararlıyız. Eğer banka itibar ve varlığının devamını istiyorsa, bizim gösterdiğimiz kişilere yardımcı olmalıdır.
>
> Kemaleddin Sami Paşa, 26 Nisan 1925[1]

Hükümetin anlaşmanın ve o zamana kadar verilen sözlerin arkasında durmak konusundaki kararlılığı yakında sınavdan geçecekti. 17 Aralık 1924'te, vekiller heyeti konuyu tartışmak üzere toplandı. Toplantı iki saatten fazla süren görüşmelerden sonra tatil edildi ve "daha avantajlı koşullar elde etmek için görüşmelere yeni baştan başlamak" kararı alındı.[2] Genel müdürlük için bir şok olan bu haber Abdülhalik Bey'in kararsızlığı konusundaki en büyük korkularını teyid eder gibiydi. Bir süre sonra Yunus Nadi Bey neler olduğunu açıkladı. Kararın bu şekilde olmasının sorumluluğu imtiyazın süresi, Türk personel oranı,[3] ve hükümetin cari hesabının miktarı hakkında sorular ortaya atan Saracoğlu Şükrü Bey'e aitti. Fethi Bey de Abdülhalik Bey de baskılara boyun eğmiş ve anlaşmada değişiklikler yapılmasını istemeyi kabul etmişlerdi. Yunus Nadi Bey'e göre, hükümet en azından, anlaşmanın yeniden Meclis'e sunulmasını haklı gösterecek kadar değişiklik yapılmasını istiyordu.[4]

Steeg bu tereddütler karşısındaki hayal kırıklığını saklamadı. Yunus Nadi Bey'e, eğer Mart anlaşmasındaki imzaların geçerliliği bu kadar kolay sorgulanabiliyorsa, dedi, yapılacak yeni bir anlaşmanın da ileride ertelenmeyeceğinin veya reddedilmeyeceğinin garantisi nedir? Dolayısıyla komitelerden herhangi bir değişiklik yapma yetkisi istemeyeceğini açıkça belirtti. Ancak komitelere, hükümetin taleplerinden bir kısmını tatmin etmek için, Türk personel oranının biraz artırılabileceği önerisinde bulundu.[5]

---

[1] OBA, CD-ST 009, Kercsteciyan tarafından genel müdür Steeg'e sunulan özel not, 28 Nisan 1925. Tam alıntı için, bkz. s. 398-399.

[2] OBA, CD-ST 008, *Vakit*, *Cumhuriyet*, ve *Vatan* gazeteleri makalelerinin çevirileri, 18, 19 Aralık 1924.

[3] Bkz. On Yedinci Bölüm.

[4] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 22 Aralık 1924.

[5] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 22 Aralık 1924.

Boggetti Yunus Nadi Bey kadar iyimser değildi. Ona göre, ilk imtiyaz süresi önerisi üç yıl olmuş, daha sonra topu topu beş yıla yükseltilmişti. Bankanın sermayesi ve bu sermayenin Türkiye'de yeterince kullanılmadığı da gündeme getirilmişti. Abdülhalik Bey "her zamanki ilgisizlik" haline yeniden dönmüş görünüyordu, bankanın tavrını savunma konusunda ona güvenilemezdi. Boggetti'ye göre hükümet kendini beşyıldan fazla bağlamak istemiyor, o zamana kadar İş Bankası ya da "hıdivin bankasının" Osmanlı Bankası'nın yerine geçebileceğini umut ediyordu. Bu koşullar altında yeni görüşmeler kaçınılmaz olacak, diye düşünüyordu, tabii genel müdürlük 10 Mart 1924 tarihli metni değiştirmeyi reddedip tehlikeyi göze almayı istiyorsa.[6]

Bu arada Steeg'i, hükümetin kararının o kadar da önemli olmadığını anlatmaya çalışan Necmeddin Molla ziyaret etti. Ona göre, bu daha çok, yeni hükümetin eski kabinenin kabul ettiği her şeyi sistemli olarak kabul etmeyeceğini gösterme isteğiydi. Sonunda üzerinde ısrar edilecek olan iki husus, imtiyaz süresinin kısaltılması ve bankanın sermayesinin en azından bir kısmının Türkiye'ye yatırılacağı konusunda söz verilmesi olacaktı.[7]

Komiteler ve genel müdürlük, özellikle de Maliye Vekaletinin müzakerelere hiçbir yeniden başlama girişiminde bulunmamış olması nedeniyle, bir süre sessiz kalmayı kararlaştırdı.[8] Komiteler, bir yıldan az bir süre önce üzerinde anlaşmaya varılmış olan konuları yeniden müzakere etmek zorunda kalma düşüncesinden hiç hoşlanmamıştı. Daha da kötüsü, Memduh Bey tarafından Maliye Vekaleti müsteşarı Seyfeddin Bey'e yazılıp, içeriğinin Steeg'e iletilmesi istenen bir mektupta, "daha önce Osmanlı Bankası ile imzalanan ve vekiller heyeti tarafından reddedilen anlaşmanın, banka işi takip ettiği takdirde yeniden tartışmaya açılabileceği" belirtilmekteydi.[9] Bu Abdülhalik Bey'in sadece hükümetin taleplerini ve müzakerelere yeniden başlama arzusunu bankaya bildirmek istememekle kalmayıp, ilk adımı bankanın atmasını beklediği anlamına mı geliyordu? Steeg Paris komitesine "Bu ülkede her şey mümkün, Abdülhalik Bey pekala talep eden rolünü bize vererek sıkıntılı bir durumdan kendini kurtarmak istiyor olabilir" yorumunu yaptı.[10]

Durum çok hassastı. Vekaletin sessizliği tedirgin ediciydi; bankanın her ne pahasına olursa olsun bir anlaşmaya varmak istediği izlenimini uyandır-

[6] OBA, CD-ST 008, Boggetti'den Steeg'e, 22 Aralık 1924.
[7] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 29 Aralık 1924.
[8] OBA, CD-ST 008, Paris komitesinden Steeg'e telgraf, 26 Aralık 1924.
[9] OBA, CD-ST 008, Memduh Bey'den Seyfeddin Bey'e, 27 Aralık 1924. Memduh Bey'in kim olduğunu belirlemek mümkün olmamıştır.
[10] OBA, CD-ST 008, Steeg'den Paris komitesine, 30 Aralık 1924.

madan ilk adımı atma şansı yoktu. Üstelik, Osmanlı Bankası'na karşı oldukça değişik nitelikte bir tehdit gelişiyor gibiydi. Hükümetin, bu işi Osmanlı Bankası'ndan beklemek yerine, kendi devlet bankasını kurma niyetinde olduğuna dair söylentiler çıkmaya başlamıştı. O zamana kadar bu tür bir perspektif ortaya koyulmamıştı ve Osmanlı Bankası hep bir devlet bankası kurmanın genç Türkiye Cumhuriyeti'nin mali kapasitesini çok aşan bir proje olduğuna güvenmişti. Bazı bürokratların böyle bir projeye ilgi gösterdiği haberi Cavid Bey kanalıyla Steeg'e ulaşmıştı. Ocak 1925'te Cavid Bey bankanın genel müdürüne Ziraat Bankası eski genel müdürü olan ve Meclis'e yeni seçilen Cemal Hüsnü Bey [Taray] ile kısa bir süre önce yaptığı konuşmadan söz etmişti. Cavid Bey bankanın anlaşmasının onaylanması imkânını sorduğu zaman, Cemal Hüsnü Bey Osmanlı Bankası ile müzakereye girişmenin bir aciliyeti olmadığını söylemişti. "Banka ülkeye bir şey kazandırmıyor, zira bütün yaptığı mevduattan topladığı parayı yatırmak. Dolayısıyla onun yerine, Türkiye'ye ihtiyaç duyduğu yardım ve hizmeti getirecek bir kurumu geçirmek daha uygun olacaktır." Ona göre, devlet bankasının kurulması kolay bir işti. Hükümetin bütün yapacağı, tedavüldeki bütün evrak-ı nakdiyeyi orijinal emisyona eşit miktarda, yani yaklaşık 160.000.000 liralık yeni parayla ikame etmekti. O zamandan beri büyük miktarda paranın kaybolduğu veya imha edildiği düşünülecek olursa, yeni emisyon ile yerini alacağı evrak-ı nakdiye arasındaki fark, takriben 15.000.000 lira net kâr bırakacaktı. Bu meblağ ile hükümet, bankanın başlangıç sermayesini oluşturmak üzere 2.000.000 altın lira satın alabilirdi. 2.000.000 altın lira sermaye ile 6.000.000 liralık altına çevrilebilir banknot ihraç edilebilirdi. Bu da devlet bankasının, Osmanlı Bankası'nın hiçbir zaman razı olmayacağı miktarlarda parayı hükümetin emrine vermesine imkân sağlardı. Bu proje eski Lozan Üniversitesi profesörü, şimdi Ziraat Bankası genel müdürü olan Léon Morff tarafından önerilmişti. Cavid Bey projeyi ciddiye almadı; daha önce Morff ile görüşmüş olan Steeg de, onun parasal reform ve döviz kurlarıyla ilgili "muğlak ve önemsiz" fikirlerinden pek etkilenmemişti. Ancak onu asıl endişelendiren, Morff'un Ankara'daki siyasi çevrelerde nüfuz sahibi olabilmesiydi. Kendi bankasını devlet bankası statüsüne yükseltmek isteyen İsviçreli uzmanın, anlaşmanın Aralık ayında vekiller heyetinde reddedilmesindeki payının ne olduğunu bile merak ediyordu. Cemal Hüsnü Bey de Saracoğlu Şükrü Bey de İsviçre üniversitelerini bitirmişlerdi.[11]

Hükümet sonunda genel müdürlüğe Osmanlı Bankası'nın varlığını sürdürmesini ve kendisine "yeni misyonlar" vermek istediğini, fakat anlaşmayı

[11] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 3 Ocak 1925.

Meclis'e sunmadan önce genel müdürle veya vekiliyle bir görüş alışverişinde bulunmak istediğini bildirmek üzere Adil Bey'i göndererek sessizliğini bozdu. Vekilin kendini sağlama aldığı belliydi. Genel müdür vekili Reid ile görüşmeyi kabul ederek, bankaya herhangi bir resmi taahhüt altına girmeden müzakerelere başlama imkânı vermiş oluyordu. Hükümetin taleplerini içeren yazılı bir belge göndermemekle de daha sonraki görüşmelerin önünü tıkayacak resmi bir red cevabıyla karşılaşmamayı güvence altına alıyordu. Genel müdürlüğün tavrı açıktı. Komitelerin onayı olmadan hareket edemez, ne hakkında olacağını bilmeden müzakereye oturamazdı.[12] Eldeki verilere göre, Abdülhalik Bey çok huzursuzdu. Vekil ile doğrudan ilişkiye geçmekten sakınma talimatı verilen Boggetti, niye her zamanki ziyaretlerini yapmadığını soran çeşitli dolaylı mesajlar almıştı. Vekil—Türkiye'nin borçları konusuna nihai bir şekil vermek için Fransız hükümeti adına Ankara'yı ziyaret eden—General Mougin'e hükümetin Düyun-ı Umumiye'yi kaldırıp borç anapara ve faizlerinin ödenmesi işini Osmanlı Bankası'na devretmeyi düşündüğünü bile söylemişti. General, bankanın imtiyazı uzatılmadığı takdirde böyle bir ihtimalin düşünülmesinin güç olduğunu söyleyerek itiraz edince, Abdülhalik Bey "bankanın anlaşması yenilenmese bile [...] Türkiye'nin borçlarının anapara ve faiz taksitlerinin ödenmesi işini bankaya vereceği, zira tam olarak güvendiği tek bankanın o olduğu" cevabını vermişti. Bankanın imtiyaz süresi üzerinde ısrar etmemesi gerektiğini, çünkü beş, altı hatta dokuz yıllık süre verilebileceğini fakat on yılın kabul edilme şansının hiç olmadığını, zira vekiller heyetinin bunu zaten reddetmiş olduğunu eklemişti.[13]

Paris komitesi genel müdürlüğün Ankara'ya hiçbir temsilci göndermemesi gerektiği kanısındaydı.[14] Bunun yerine, genel müdürün, İsmet Paşa'nın İstanbul'da bulunmasından yararlanarak kendisine anlaşmanın kendi hükümetiyle aylar süren müzakereler sonucunda imzalandığını, şimdiki hükümetin dayatmaya çalıştığı değişikliklerin "yeni kabinenin eskisinden daha iyi olduğunu" göstermeyi amaçladığını, ve yeni bir müzakereler turunun komitelere ve genel olarak Avrupa'ya sadece Türk hükümetiyle imzalanan bir anlaşmanın geleceğe ilişkin bir garantisi olmadığını kanıtlayacağını hatırlatması gerektiği kanısındaydı. Ancak böyle bir yol, ancak İsmet Bey'in hâlâ Fethi Bey ve Mustafa Kemal Paşa ile iyi ilişkiler içinde olduğuna emin olunduktan sonra tutulmalıydı.[15] Oysa genel müdür daha uzlaşıcı bir tavır-

[12] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 4 Ocak 1925.
[13] OBA, CD-ST 009, Boggetti'den Steeg'e, 5 Ocak 1925.
[14] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Finaly'ye, 8 Ocak 1925, Paris komitesinin 6 Ocak 1925 tarihli telgrafı aktarılıyor.
[15] OBA, CD-ST 009, Paris komitesinden Steeg'e, 6 Ocak 1925.

dan yanaydı. Horace Finaly'ye[16] yazdığı bir mektupta Steeg tavrını şöyle açıklıyordu:

> Bu ülkede insanın prosedür meselelerinde her türlü tavizi verip bütün enerjisini ve direnişini esasla ilgili meselelere saklaması gerektiği kanısındayım.
>
> Bu bakımdan, şu anki durumumuzun oldukça iyi olduğunu düşünüyorum; hükümetin hâlâ bize ihtiyacı var. Ama birkaç yıl sonra durum böyle olmayabilir; bunun için de imtiyaz süresinin kısaltılmasına direnebileceğimizi düşünüyorum. Onay için mutlaka gerekli olduğu ortaya çıkarsa, belki bir yıllık bir kısaltmayı kabul edebiliriz, fakat daha büyük bir kısaltmadan kaçınmak için her türlü çabayı göstermemiz gerektiğini düşünüyorum. Banka, imtiyazın sona erdirilmesi tehdidinin bizi hem hükümetten hem de iktidardaki politikacıların himayesi altındaki herkesin bitmez tükenmez şantajlarıyla karşı karşıya bıraktığı bu duruma daha çok uzun dayanması mümkün değildir.[17]

Dolayısıyla genel müdürlük bir uzlaşmaya varma ve komitenin arzularının tersine, Maliye vekilinden resmi ve yazılı bir davet talep etmekten kaçınma eğilimindeydi. Reid'in vekilin önerilerini dinlemek ve komitenin ne çizgide hareket edeceğini belirlemesi için bunları Paris'e rapor etmek üzere Ankara'ya gönderilmesinden yanaydı. İsmet Paşa'yı ziyaret etme meselesine gelince, Steeg böyle bir müdahalenin politikaları ve politik desteği eski kabineninkinden uzaklaşıyor gibi görünen yeni hükümeti rahatsız edebileceğini düşünüyordu.[18] Genel müdürün ricasına karşın, komiteler resmi görüşmeler başlatmayı reddetme kararından vazgeçmiyordu. Genel müdürlüğe, Salem'i komitelerden bir görevlendirme mektubuyla gönderme talimatı verdiler.[19] Steeg'in bu emirlere uymaktan başka seçeneği yoktu, yine de Finaly'ye bir mektup yazarak böyle bir hareketin uygun düşmeyeceğine ilişkin duygularını ifade etti:

> Mesele basit: Vekil, bizim lehimize olduğunu düşündüğüm nedenlerle, bir genel müdürlük mensubunu, Ankara'da, Meclis'ten onay alınmasını kolaylaştırmak için anlaşmanın değiştirilmesini gerekli gördüğü noktaları hakkında sözlü olarak bilgilendirmek isteğini dile getirmiştir.
>
> Biz de ona bankaya bir temsilci göndermesi için yazılı bir davet göndermediği takdirde kimsenin ankara'ya gelip kendisiyle bu mesele hakkında konuşamayacağını söylüyoruz.
>
> Vekil bundan şu sonucu çıkaracaktır: Genel müdürlük üyeleri kendisi istediği zaman gelip kendisiyle ancak komiteler yetki verirse görüşebilirler, bugün bu yetki verilmemektedir. Bu basit gerçeği milliyetçilik konusu Türki-

---

[16] Banque de Paris et des Pays-Bas genel müdürü Horace Finaly, bu güçlü Fransız bankasının 42.500 adet Osmanlı Bankası hissesi satın alması üzerine, 1920'de Paris komitesine girdi (A. Autheman, *age.*, s. 257-259).

[17] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Finaly'ye, 8 Ocak 1925.

[18] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 15 Ocak 1925.

[19] OBA, CD-ST 009, Paris komitesinden Steeg'e, 24 Ocak 1925; Baron de Neuflize ve General Lawrence'tan Abdülhalik Bey'e, 23 Ocak 1925.

ye kadar hassas olmayan bir başka ülkeye uygulayın; Ankara ve Paris yerine Paris ve Roma, ya da Paris ve Londra deyin; bizim basınımız ve parlamentomuz buna ne derdi?[20]

Steeg'in korkularının aksine, Salem'in Ankara'ya geleceği vaadi hükümeti tatmin etmişe benziyordu. 30 Ocak 1925'te *Tanine—Tanin*'in Fransızca baskısı—hükümet ile banka arasındaki müzakerelerin yeniden başlamak üzere olduğunu haber verdi. Yirmi kadar mebusun anlaşmanın onaylanmasına karşı çıkma amacıyla bir grup oluşturduğuna ilişkin söylentilerin doğru olmadığı ve bankaya karşı belirli bir düşmanlık olmasına karşın, muhaliflerin bankanın imtiyazını başka bir kuruma devretmek gibi bir niyetleri olmadığı da belirtilmekteydi. Maliye Vekaletindeki üst düzey bürokratların, "eğer imtiyaz uzatılacaksa, bu her halükârda Osmanlı Bankası adına uzatılacaktır, çünkü banka güçlü bir kredi kurumu olmaya devam etmektedir" dediği bildiriliyordu.[21] İbrahim Müştak Bey—gazetenin baş yazarı Hüseyin Cahid Bey'in baş yardımcısı—Steeg'e haberin Maliye vekilinin bilgisi dahilinde yazıldığını bildirmiş olması makalenin üslubunu daha da cesaret verici kılmaktaydı.[22] Tabii haber basında bir polemik başlattı. Ertesi gün *Tevhid-i Efkâr*'da okuyucuları gücü sayesinde "imtiyazını uzatma imkânı bulacak" olan bu "zararlı yabancı işletme"nin taşıdığı tehlikelere karşı uyaran bir makale yayınlandı. Bankaya göre "hem dini hoşgörüsüzlüğü hem de yabancı düşmanı milliyetçiliği savunan" bu gazete, bankaya karşı şiddetli bir saldırıya geçerek okuyucularının milliyetçi ve cumhuriyetçi duygularına hitap ediyor, bankayı açgözlü, yabancı, Osmanlı ve saraylı olmakla suçluyordu.[23] Yunus Nadi Bey suçlamalara hemen Türkçe *Cumhuriyet* ve Fransızca *La Volonté* gazetelerinde cevap verdi. Bankanın "hükümet yanlısı basının son parolası" olarak gördüğü "milli kredi"[24] fikrinin saçmalığını vurgulayan Yunus Nadi Bey, yabancı sermayenin ülkeye gelmesinin ancak bir nimet olabileceğini, modernliğin bu gerekliliğine her türlü muhalefetin, "kamu yaşamının ekonomik çıkarlarının nerede yattığını anlamaktan aciz bir avuç insandan" kaynaklandığını gösterdi. Yunus Nadi'nin aynı zamanda "Osmanlı Bankası'nın kelimenin tam anlamıyla bir devlet bankası olmadığına" ve savaş sonrasındaki sıkıntılı günlerin, paranın istikrarı açısından devletler ile bu tür bankalar arasında işbirliğini gerekli kıldığına da değinmiş olması ilginçtir.[25]

[20] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Finaly'ye, 16 Ocak 1925.
[21] OBA, CD-ST 009, *Tanine* kupürü, 30 Ocak 1925.
[22] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 31 Ocak 1925.
[23] OBA, CD-ST 009, *Tevhid-i Efkâr* makalesi çevirisi, 16 Ocak 1925. Makalede yer alan milliyetçi savlarla ilgili bazı alıntılar için, bkz. s. 433, dipnot 83 ve 84.
[24] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 2 Şubat 1925.
[25] OBA, CD-ST 009, *La Volonté* kupürü, 1 Şubat 1925.

Müzakereler Şubat 1925'te başladı. Abdülhalik Bey ile yapılan bir gizli görüşmenin ardından, Salem hükümetin imtiyazın beş yıl olarak sabitlenmesi, bankanın sermayesinin saptanacak bir bölümünün Türk lirasına çevrilip Türkiye'de yatırıma tahsis edilmesi, hükümetin cari hesabında makul bir artış yapılması ve bankanın lira cinsinden yatırılan mevduatı dövize çevirmeyeceğine dair güvence vermesi konularında ısrar ettiğini rapor etti.[26] 12 Şubat'ta, Başvekil Fethi Bey ile yaptığı bir görüşmenin ardından Salem, müzakerelerin tamamen yeni bir boyutunu ortaya çıkardı. Bu, Cavid Bey'in "açıklamaları"nı ve Yunus Nadi Bey'in son makalesindeki ipuçlarını kısmen açıklamaktaydı. Fethi Bey, Meclis içinde güçlü bir muhalefet olduğundan bahisle, daha önce Abdülhalik Bey tarafından ortaya koyulmuş olan koşullarda ısrar etmişti. Salem bu koşullara itiraz edince, Başvekil nihayet, hükümetin asıl istediğinin altına çevrilebilir banknot ihraç hakkına sahip ve "hükümetle sıkı bağları" olan, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın devlet bankaları gibi, "tam bir Türk Devlet Bankası" kurmak olduğunu açıklamıştı. Dolayısıyla amacı, Osmanlı Bankası'nın anlaşmasının bu projeyi engellememesini sağlayacak bir formül bulmaktı.[27] Salem bunun üzerine, Finaly'den aldığı talimatlar uyarınca Fethi, Abdülhalik ve Hasan Fehmi beylerle bir toplantı yaptı ve yapılan taleplere itiraz etti. Devlet bankası projesi konusunda Osmanlı Bankası'nın üç koşulu vardı. Bunlar, bankanın sadece hükümet kaynaklarına dayanarak açılması, banknotlarına zorunlu tedavül uygulanmaması ve bu bankanın kurulmasının Osmanlı Bankası'na Mart 1924 anlaşmasıyla tanınmış hakları tehlikeye atmaması idi.[28] Bankanın tutumunu desteklemeye hazır görünen Fethi Bey, ayrıca sadece Mustafa Kemal'in katkılarıyla kurulmuş olan İş Bankası'na 500.000 lira kredi verilmesini istedi.[29]

Steeg durumdan iğrenmişti. Yeni koşullar anlaşmada bazı değişiklikler yapılması değil, anlaşmanın açıkça iptali anlamına geliyordu.[30] Öfkesini 14 Şubat'ta kendisini ziyaret eden Ticaret Vekili Ali Cenani Bey'den gizleyemedi:

> Devamla, bu koşullar altında, dedim, hükümetin Osmanlı Bankası'nın ülke için yararlı mı yoksa zararlı mı olduğuna karar vermesi gerekir. Eğer Osmanlı Bankası'nın mevcudiyeti hastalıklı bir durum ise, o zaman mümkün olduğu kadar sona erdirilmesi gerekir. Yok eğer, hükümet bunu yararlı görüyorsa, imtiyazın süresini kısaltmaya çalışmak yerine, düşüncelerini Meclis'in ve ül-

[26] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine, 10 Şubat 1925.

[27] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine Banque de Paris et des Pays-Bas genel müdürlüğü kanalıyla, 12 Şubat 1925.

[28] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine, 15 Şubat 1925.

[29] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine, 15 Şubat 1925.

[30] OBA, CD-ST 010, Steeg'den Salem'e, 16 Şubat 1925.

kenin önünde teyid etmelidir. Başvekil otoritesini ortaya koysun ve gerekirse cumhurbaşkanının da yardımını isteyerek muhalefeti, ulusal çıkarların söz konusu olduğu konusunda ikna etsin. Bu, daha önce güven içinde halledilmiş ve yeniden sorgulanmaması gereken ayrıntılar üzerinde yeniden gereksiz tartışmalara oturmaktan çok daha faydalı olacaktır.[31]

Bu arada Salem hâlâ Ankara'da, komitelerin üzerinde görüşmeye razı olabileceği bazı koşullar elde etmeye çalışıyordu. Devlet bankası fikrinin tamamen olgunlaşmış bir fikir olmadığı, aslında kimsenin bunun nasıl gerçekleşeceğiyle ilgilenmediği kanaatindeydi. Önemli olan Meclisin önüne çıkıp Osmanlı Bankası'nın imtiyazına karşın, ileride bir devlet bankası kurulabilmesi için gerekli zemini hazırlamış olduklarını ilan edebilmeleriydi.[32] 21 Şubat'ta komitelere sunmak üzere, olmazsa olmaz koşulların bir listesini elde etti. Hükümet imtiyazın süresi ve cari hesabın artırılması taleplerinden vazgeçti. Ancak, banka sermayesinin en az 500.000 £'lik bölümünün Türkiye'deki şubelerde bulundurulmasını, bankanın lira olarak yatırılmış mevduatı dövize çevirmemesini, banknot ihraç edecek—Osmanlı Bankası'nın haklarına da saygı gösterecek—bir devlet bankası kurulmasına karşı çıkmamasını, İş Bankası'na 500.000 lira kredi verilmesini, vilayetlere fon aktarılma masraflarını bankanın karşılamasını ve muhasebenin Türkçe tutulmasını talep ediyordu.[33]

Steeg Osmanlı Bankası'ndan ayrı bir devlet bankasının, kendi hak ve imtiyazlarına tecavüz etmeden nasıl kurulabileceğini anlamamıştı. Banka banknot ihraç edecekse, bu zaten Osmanlı Bankası'nın en değerli imtiyazı değil miydi? Yeni bankanın faaliyetlerini, Osmanlı Bankası'nın haklarını koruyabilecek şekilde nasıl sınırlayabilirlerdi? Acı bir alayla, "Belki de bize hükümet fonlarını masrafları ve riski bize ait olmak üzere nakil hakkı vereceklerdir?" diye ekledi. İş Bankası'na kredi verilmesi konusu şaka gibiydi. Hükümet Osmanlı Bankası'ndaki kredisini zaten İş Bankası'na ve İtibar-ı Milli Bankası'na masrafsız işletme sermayesi temin etmek için kullanıyordu. Osmanlı Bankası'ndan bu amaçla zaten 1.500.000 lira çekilmişti.[34] Bir süre önce komitelerin müzakereleri başlatmayı kabul etmemesine karşı koymaya çalışan Steeg, şimdi tam bir hayal kırıklığı içindeydi. "Tek önemi kurucularıyla şu anda iktidarda olan parti arasındaki yakın bağ olan" bir işletmeye kredi verme perspektifi cesaret kırıcıydı. Türkiye'de 500.000 £'lik yatırım yapma fikrine ya da lira cinsinden mevduatı dövize çevirmemeye bir itirazı yoktu, fakat bu koşulların uygulanıp uygulanmadığının takibi, bir hü-

[31] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 16 Şubat 1925.
[32] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine, 20 Şubat 1925.
[33] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine, 21 Şubat 1925.
[34] OBA, CD-ST 010, Steeg'den Salem'e, 22 Şubat 1925.

kümet görevlisinin bankanın operasyonlarına sürekli müdahalesini getirecekti. İkinci bir banknot ihracı yapan banka kurulması hakkında ise, Osmanlı Bankası'nın bu imtiyazı 1915'te fiilen kaybettiği söylenebilirdi, fakat Mart 1924 anlaşması onlara en azından bunu yeniden elde edecekleri umudunu vermişti. Bir devlet bankasının kurulması kolay iş değildi, fakat diyelim Deutsche Bank'ın desteğiyle, yapılamayacak bir şey de değildi. O zaman bankanın diğer imtiyazları ne olacaktı; hükümetin daha şimdiden sözüm ona Osmanlı Bankası'na tahsis edilmiş bazı işlemlerin yapılması için sık sık İtibar-ı Milli Bankası, İş Bankası veya Ziraat Bankası'na başvurduğu zaten biliniyordu. Transferlerin—çoğu hükümet adına yapılıyordu—bedelini üstlenme yükümlülüğü banka için korkunç bir yüktü, özellikle de rakiplerinin bu tür resimlerden muaf tutulduğu hesaba katılırsa. Belli ki bankanın bu yeni anlaşmadan elde edeceği tek avantaj, banknotlarının itfasının ertelenmesiydi, ama verilen tavizlerin getireceği zarar yanında bu bile anlam taşımıyordu. Morali bozulan Steeg, işi kapatmaya dünden razı görünüyordu. Ancak "kendisinin dikkatinden kaçmış olabilecek nedenlerle komitelerin farklı düşüncede olabileceğini" de kabul ediyordu.[35]

3 Mart 1925'te İsmet Paşa bir kez daha Başvekilliğe getirildi ve Maliye vekilliğine Abdülhalik Bey'in yerine Hasan Bey [Saka] geçirildi. Salem kabine değişikliğinin müzakerelerin devamını tehlikeye atacağı endişesi içindeydi. Ancak İsmet Paşa'nın hâlâ, hızla çözüme gidilmesinden yana olduğu ortaya çıktı. Salem'e destek güvencesi verdi ve yeni Maliye vekilinin meseleyi hemen ele almasını isteyeceğini vaadetti. Zaten Abdülhalik Bey ardılına konuyla ilgili bilgi vermişti ve Salem hemen yeniden temaslara başladı.[36] Hayal kırıklığını atlatmış görünen Steeg, Salem'e hükümet tarafından gündeme getirilen konuların her birine ilişkin ayrıntılı bilgiler içeren mektuplar yolladı. Yeni bir emisyon bankası kurulması meselesi konusunda, bu fikri kabul etmiş görünüyordu; hükümet, tamamına erdirme imkânına sahip olmadığı projelere kalkışmakla tanınıyorsa da, "her an bir emisyon bankası kurabilme hakkını, bunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığı koşullarda, teorik olarak hükümete terk etmek"te büyük bir tehlike görmüyordu. Ancak her durumda, hükümetin bu banknotlar üzerine, Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresinin bitiminden önce zorunlu tedavül getirmeyeceği güvence altına alınmalıydı. Aksi takdirde, hükümetin konvertibl banknot ihraç etmesi, bunları hükümete verilecek bir avansla tedavüle sokması, sonra da *raison d'état* gerekçesiyle konvertibilitelerini yıllarca kaldırması pekala mümkündü. Komitelerin bu yeni maddeleri kabul etmek üzere oldu-

[35] OBA, CD-ST 010, Steeg'den Salem'e, 27 Şubat 1925.
[36] OBA, CD-ST 010, Salem'den Paris komitesine, 8 Mart 1925.

ğu belliydi, zira kendileriyle bu müzakereler sırasında hemen hemen hiç temas kurmamış olan Steeg ve Reid'in aniden yeni bir anlaşma imzalamak üzere İstanbul'dan ayrılmaya hazırlanması istenmişti.[37]

Gerçekten de Steeg ve Reid 20 Mart 1925'te yola çıkıp ertesi gün Ankara'ya vardılar.[38] Aynı gün, 10 Mart 1924 anlaşmasına bir ek imzaladılar. Buna göre banka hükümetin bütün koşullarını kabul etmekteydi. Böylelikle banka, imtiyazını ve bir devlet bankası kurulması halinde bütün ayrıcalıklarını on yıl daha sürdürme hakkını elde etmişti. Hükümet her an emisyon hakkına sahip bir banka kurma, cari hesabının yarısının lira yarısının sterlin olarak ödenmesi, bankanın mevduatı dövize çevirmesinin yasaklanması ve sermayesinin 500.000 £'ini Türkiye'ye yatırma yükümlülüğünde olması haklarını elde etmişti. Hükümetin bir yıllık ertelemeden en iyi şekilde yararlandığı açıktı. Bankaya birçok yeni koşul dayatılmıştı. Banka bu tavizleri sadece, ülkeye yatırılacak 500.000 £'in sterlin olarak kalması, cari hesabın sterlin olarak ödenecek bölümünün geri ödemesinin de sterlin cinsinden yapılması, bankanın sadece yılda 15.000.000 liraya kadar fonun transfer masrafını üstleneceği ve posta riskini hükümetin karşılaması gerektiği şeklinde sınırlayabilmişti. Steeg ve Reid beraberlerinde İş Bankası'na hitap eden ve Osmanlı Bankası'nın yüzde 6 faizle 500.000 liralık kredi açmayı kabul ettiğini bildiren bir mektup da getirmişlerdi.[39]

Hükümet savaşı kazanmıştı, fakat hâlâ tam anlamıyla tatmin olmamıştı. 23 Mart 1925 günü akşamüstü, İsmet Paşa, Steeg, Reid ve Salem'i kabul etti. Başvekil anlaşmanın mümkün olduğu kadar kısa bir süre içinde onaylanmasıyla bizzat ilgileneceği teminatını verdi fakat bir miktar muhalefetle karşılaşılacağını tahmin ettiğini de söyledi. Bu işi kolaylaştırmak için bütün istediği bankanın İş Bankası'na verilen kredi miktarını yükseltmesiydi. Bankanın temsilcileri, Maliye Vekilinin talebinin 500.000 £ olduğu ve komitelerin de bunu kabul ettiğini belirttiler. İsmet Paşa Meclis'te karşılaşacağı zorlukları vurgulayarak ısrar etti. Başvekil, "İş Bankası 1.000.000 istiyor, siz 500.000 veriyorsunuz, niye ikisinin ortasında anlaşmayalım?" dedi. Steeg'in itirazları daha da büyük ısrarla ve kendi hatırı için bunun yapılması talebiyle karşılaştı:

> Hükümetin Osmanlı Bankası ile İş Bankası arasındaki ilişkilere karışmaması gerektiğinin farkındayım. Bir anlaşma imzalamış bulunuyoruz ve ben bunu Meclis önünde savunacağım. Ancak şahsen, bu beklenmedik red cevabıyla işimi zorlaştırmak yerine kolaylaştıracağınızı beklemiştim.

---

[37] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Salem'e, 18 Mart 1925.
[38] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Boggetti'ye, 19 Mart 1925.
[39] OBA, CD-ST 009, Steeg ve Reid'den Paris komitesine, 22 Mart 1925.

Böyle bir ısrar karşısında Steeg, komitelere danışmadan 600.000 lirayı kabul etme inisiyatifini kullandı. İsmet Paşa talebinde ısrarlıydı ve heyet sonunda, Londra ve Paris komitelerinin onay vermesi şartıyla 750.000 lira vermeyi kabul etti.[40]

Anlaşma ve eki ticaret komisyonuna iletildi; komisyon 25 Mart 1925'te konuyla ilgili olarak Abdülhalik Bey'i dinledi. Eski imtiyazın, 1875 anlaşmasının "bankanın bütçe komisyonunda idareci veya müdürlerinden biri tarafından tam yetkiyle temsil edileceği" hükmünü taşıyan 7. maddesi gibi artık varlık nedeni kalmamış bazı maddelerinin korunmuş olmasına belli bir muhalefet hissedilebiliyordu.[41] Komisyon iki üyesini—bunlardan biri Saracoğlu Şükrü Bey'di—eski imtiyazname ve anlaşmaları incelemekle görevlendirmişti.[42] 4 Nisan'da, Paris komitesi İş Bankası'na 750.000 lira kredi verilmesini kabul ettiğini genel müdürlüğe bildirdi[43] ve Steeg durumu hemen İsmet Paşa'ya bizzat bildirdi.[44] Artık anlaşmanın nihayet onaylanacağı düşünülüyordu. Ama Meclis acil bütçe meseleleriyle ve doğudaki Kürt isyanına karşı alınan askeri önlemlerin finansmanı konusuyla çok meşgul olduğu için, bu onay muhtemelen 20 Nisan'dan önce gerçekleşmeyebilirdi.[45] 11 Nisan'a gelindiğinde, ticaret komisyonu anlaşma maddelerini gözden geçirme işini hemen hemen tamamlamış gibiydi. Maliye Vekili Hasan Bey'e göre, tek pürüz banka imtiyazının anlaşmaya ve daha genel olarak Anayasa'ya aykırı birkaç maddesiydi. Bunlar da kaldırılınca meclisteki onay sürecinin önünde hiçbir engel kalmayacaktı.[46] 14 Nisan'da, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir toplantısında Hasan Bey banka ile yapılan anlaşmanın onaylanması gerektiğini söyledi. Ona göre, hazinenin hemen hemen boşalmış olduğu ve mebuslara yapılacak ödemeler için gereken 300.000 lirayı Osmanlı bankası sayesinde bulabildiği ve aynı amaçla 250.000 lira daha alacağı düşünüldüğünde, konu daha da büyük aciliyet kazanmaktaydı. Bankayı şiddetle savunan vekil, bir tek kendisine kalsa, imtiyazı on değil, memnuniyetle yirmi beş yıl daha uzatacağını da ekledi.[47]

21 Nisan 1925'te anlaşma ve eki Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunuldu. Ticaret komisyonunun raporunda, anlaşmanın koşullarına resmen karşı çıkılmadan, bazı maddeler şiddetle eleştiriliyordu. Bankanın ilk imti-

---

[40] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 24 Mart 1925.

[41] Bkz. Ek 6.

[42] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 28 Mart 1925.

[43] OBA, CD-ST 009, Paris komitesinden Steeg'e, 4 Nisan 1925.

[44] OBA, CD-ST 009, Steeg'den İsmet Paşa'ya, 6 Nisan 1925. 9 Nisan'da İsmet Paşa Steeg'e bir teşekkür telgrafı yolladı (CD-ST 009, İsmet Paşa'dan Steeg'e, 9 Nisan 1925).

[45] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 9 Nisan, 1925.

[46] OBA, CD-ST 009, Boggetti'den Steeg'e, 11 Nisan 1925.

[47] OBA, CD-ST 009, Boggetti'den Steeg'e, 15 Nisan 1925.

yazındaki bazı maddelerin, özellikle de "Hükümet bu imtiyaz süresi içinde hiçbir tür kâğıt para ihraç etmemeyi ve böyle bir imtiyazı olan hiçbir banka veya işletmenin kurulmasına izin vermemeyi taahhüt eder" şeklindeki 12. maddenin iptal edilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Diğer ciddi itirazlar anlaşmanın bazı maddeleriyle ilgiliydi. Banknot emisyonunun karşılığını altın ve hisse senedi olarak bulundurma hakkının, banknotların tek karşılığını altın olarak belirleyen 1863 anlaşmasının 11. maddesiyle çeliştiği belirtilmişti. Aynı şekilde, bankanın banknot emisyonuna hep bir sınır getirilmiş olduğu halde, 1924 anlaşmasında bankaya bu konuda sınırsız hak tanındığı vurgulanmaktaydı. Ticaret komisyonu, bankanın banknotlarına, sadece savaş sonuna kadar devam etmek kaydıyla sağlanmış olan inkonvertibilitenin sürdürülmesine de karşı çıkıyordu. Bankanın imtiyazlarının korunması ile hükümetin emisyon hakkına sahip bir devlet bankası kurma hedefinin gerçekleştirilmesi arasındaki uyum konusunda da ciddi kuşkular dile getiriliyordu. En çarpıcısı, raporda, banknotların itfasının ertelenmesinin, bankanın hükümetin cari hesabını kamuya olan borcu vasıtasıyla finanse etmesine imkân veren bir hile olduğu iddia edilmekteydi:

> Bugünkü kurlarla, bu banknotların değeri yedi buçuk milyon liraya ulaşmaktadır, oysa Osmanlı Bankası'nın hükümet ve Ziraat Bankası adına devlet teminatıyla açmayı kabul ettiği cari hesabın miktarı sadece yedi milyon liradır. Bankanın, bizzat banknotlarının temsil ettiği meblağı, hükümete ve Ziraat Bankası'na yüzde 7 faiz ve 500.000 lira kesintiyle borç verdiği basit bir hesapla görülebilir. Oysa banknotların temsil ettiği meblağ halktan faizsiz toplanmış bir tür borçtur ve imtiyaznamenin 9. maddesine göre, bankanın hesaplarını kapatmak zorunda kalması halinde, hemen altın olarak itfa edilmesi gerekir. Dolayısıyla [Banka] hükümete ve köylülerimize imkân sağlarmış gibi görünürken, aslında kârlı bir mali operasyon yapmaktadır.[48]

Meclis'teki tartışma akşam 8:30'da başladı ve tam dört saat sürdü. Üç mebus oldukça sert bir üslupla onay aleyhinde konuştu: Sivas mebusu Turgud Bey, İstanbul mebusu ve ticaret komisyonu üyesi Akçuraoğlu Yusuf Bey, en çok da Mersin mebusu ve ticaret komisyonu başkanı Niyazi Bey.[49] Üçü de ticaret komisyonu raporunda dile getirilen itirazlara, yani banknotların itfasını erteleyerek hükümete kredi verme "hilesi"ne, öngörülen banknot emisyonunun sınırsız olmasına, ve tedavüldeki banknotların zorunlu tedavülünün gereksiz yere uzatılmasına değindiler.[50] Ancak Maliye Vekili son sözü aldı ve "sakin ve yumuşak bir sesle bu üç hatibin konuşmalarının sa-

[48] OBA, CD-ST 009, Ticaret komisyonu raporunun çevirisi, 21 Nisan 1925.

[49] OBA, CD-ST 009, Boggetti'den Steeg'e, 22 Nisan 1925.

[50] OBA, CD-ST 004, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 108. oturumunda Osmanlı Bankası'nın imtiyazının uzatılmasıyla ilgili 1/657 sayılı kanun tasarısı görüşmelerinin resmi tutanaklarının çevirisi, 21 Nisan 1924.

londa bıraktığı kötü izlenimi silmeyi başardı." Önerge kabul edildi ve tartışmalarda hazır bulunan Boggetti, "çeşitli mebuslar ve özellikle de İş Bankası genel müdürü Celal Bey [Bayar] tarafından kutlandı."[51] Steeg ve Reid hemen desteklerinin ne kadar belirleyici önem taşıdığı kanıtlanan İsmet Paşa ve Hasan Bey'e en içten teşekkürlerini bildiren bir telgraf çektiler.[52]

Mücadele tamamen bitmemişti. Kanun çıkarılmış,[53] fakat bankanın statüsünü yeni anlaşmayla uyumlu hale getirecek bazı değişiklikler yapılması koşulu getirilmişti. Maliye vekilinin de belirttiği gibi, banka imtiyazının bazı maddelerinin yeni duruma uyarlanması gerekiyordu.[54] Bu değişikliklerin çoğu çağdışı kaldığı belli olan bazı hükümlerin iptali şeklindeydi, dolayısıyla önemli bir soruna yol açmıyordu. Söz konusu olan, genellikle, bankanın Osmanlı hükümeti üzerindeki eski hakimiyetini anımsatan fikraların çıkartılmasıydı. Hasan Bey şunu söylüyordu:

> Bizi karakterize eden [...] öncelikle ve en başta devrimci olmamız ve bu itibarla da, her zaman yıkmaya yatkın olmamızdır. Yeniden inşa etmenin güçlüğünü görüyoruz, ama bu bizi durdurmaya yetmez.[55]

Bankanın savaşı kaybettiği belliydi. Hükümetle imzaladığı anlaşma, bir yıl içinde, fiilen her hususta kendi aleyhine değiştirilmişti. Devlet bankası statüsü, hükümet kendi devlet bankasını kurduğu anda fiili olarak iptal edilecek geçici bir imtiyaz kertesine indirilmişti. Bankanın yabancı niteliğine açık bir düşmanlık gösteren, ama—hiç değilse şimdilik—bankanın elindeki değerli yabancı sermayeye ihtiyacı olduğunu da bilen bir Meclis'in muhalefeti karşısında taviz üstüne taviz vermek zorunda bırakılmıştı.

Banka böylelikle, kendi mali gücüyle hizmet ettiği hükümetin politik gücü arasındaki dengelerin değiştiğini zor yoldan öğrenmiş oldu. Osmanlı hükümetinin umutsuzluk ve çaresizliğinin bankanın özerkliğinin ve gücünün teminatı olduğu dönemler artık kapanmıştı. Banka artık, mali açıdan muhtemelen hiç de daha iyi durumdan olmayan fakat eski Osmanlı hükümetleriyle karşılaştırılamayacak düzeyde bir homojenliğe, ideolojik kararlılığa ve

---

[51] OBA, CD-ST 009, Boggetti'den Steeg'e, 22 Nisan 1925.

[52] OBA, CD-ST 009, Steeg ve Reid'den İsmet Paşa'ya, 22 Nisan 1925 ve Hasan Bey'e, 22 Nisan 1925.

[53] "Osmanlı Bankasının imtiyaz müddetinin temdidi hakkında kanun," 28 Ramazan 1343, 22 Nisan 1341 (22 Nisan 1925), n° 645, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 6, s. 634-638; Karakoç, *Türkiye Cümhuriyeti Sicill-i Kavanini*, c. 1, s. 868-873.

[54] Bunlar şöyleydi: hükümet görevlisi atanmasını bankanın onayına tabi kılan 3. madde; bankanın bütçe komisyonunda temsilinden söz eden 7. madde; hükümetin kâğıt para ihraç etmeme taahhüdü ile ilgili 12. madde; bankanın imparatorluğun tek hazinedarı ve genel veznedarı olma rolüyle ilgili 13. madde; ve bankanın dış borçların idaresindeki ve anapara ve faiz taksitlerinin ödenmesindeki rolüyle ilgili 14. madde (OBA, CD-ST 009, Paris komitesinden Steeg'e, 25 Nisan 1925).

[55] OBA, CD-ST 009, Steeg'den Paris komitesine, 27 Nisan 1925.

halk desteğine—veya en azından propaganda ve ikna araçlarına—sahip bir siyasi iktidarla karşı karşıyaydı. Üstelik Türkiye Cumhuriyeti, uluslararası baskılara Osmanlı devleti kadar açık değildi. Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla sınırları küçülmüş olsa da, yeni rejim çok daha güçsüz ve birliği çok daha az bir batı karşısında çok daha fazla özerkliğe sahipti. Yani Osmanlı Bankası, şimdiye kadar görülmemiş bir kararlı ve özerk davranma kapasitesi sergileyen bu rejim karşısındaki mücadele ve pazarlıklarında hemen hemen tek başına olduğunu anlamıştı. Bir yıldan fazla süren müzakereler bankanın bundan böyle parlamenter rejim gibi bir yeniliği ve bunun beraberinde getirdiği belirsizliği hesaba katarak iş yapmak zorunda kalacağını kanıtlamıştı. Bütün bunlar, içinde bulunduğu toplumsal ve politik ortamın geçirdiği radikal dönüşümlere ayak uydurabilmek için bankanın kendini modernleştirmesi gerektiğini göstermekteydi.

Bu anlamda, Osmanlı Bankası çağın değişen dünyasında, hâlâ I. Dünya Savaşı ile birlikte ortadan kalkmış ilke ve fikirlere sarılan aykırı bir unsurdu. Anlaşma yeni gerçekliğe uyum sağlama yolunda sadece bir ara aşamaydı ve eski Osmanlı Bankası'nın günlerinin sayılı olduğu belliydi. Banka ne düşünürse düşünsün, dünyanın her yerinde tanık olunan genel bir trendin bir parçası olan bu dönüşüm, meşru bir dönüşümdü.

Ancak, tek bir hususta, bankanın "ızdırabı" dönemin toplumsal ve politik dönüşümlerinin "meşru" sınırlarını aşmaktaydı. Bankanın başına her zaman dert olmuş kişisel baskı ve talepler bu yeni rejim altında daha önce rastlanmamış bir boyut ve yoğunluk kazandı. Banka Osmanlı rejiminde bu tür baskılarla sık sık uğraşmak—ve boyun eğmek—zorunda kalmıştı. Fakat politik güç çok sayıda aktör arasına dağılmış olduğu ve bu aktörler arasında bankanın kendisi ve yabancı devletlerin temsilcileri de yer almış olduğu için, bu olaylar sınırlı ve 'baş edilebilir" düzeyde kalmıştı. Ancak Cumhuriyet'in ilanı ve otoriter bir parlamenter rejimin kurulmasıyla birlikte, bu talepleri banka için çok daha tehlikeli kılan yeni bir boyut ortaya çıkmıştı. Zira artık bir işlerinin yapılması ya da avans için bankaya başvuran kişiler, bunu genellikle meşruiyetlerini sistemin içindeki iktidar kulesinden alan ve taleplerini sistemin ideolojik doktrinlerinden, özellikle de milliyetçilikten elde edilebilecek bütün ikna gücüyle destekleyen mebus ve bürokratların himayesi altında yapmaktaydılar. Böyle bir baskı karşısında banka yirmi yıl önce tek tek paşalar ve himayelerindeki kişilerle uğraşırken olduğundan çok daha biçimsiz bir durumda kalmıştı.

İbrahim Bey olayı bu sürecin mükemmel bir örneğiydi. Her şey 4 Nisan 1925'te—anlaşmanın Meclis'te onaylanmasından sadece iki hafta önce—Kemaleddin Sami Paşa'nın Osmanlı Bankası merkez bürosuna, Steeg'i ziya-

rete gelmesiyle başladı. Kemaleddin Sami Paşa[56] Türkiye'nin Berlin büyükelçisiydi, fakat Kürt isyanını bastırmayı hedefleyen askeri harekatın başına geçmek üzere ülkeye geri çağrılmıştı. Ancak cepheye gönderilmemiş, Berlin'deki görevine dönmesi istenmişti. Dönüşte, Osmanlı Bankası genel müdürüne bir mektup iletmek üzere birkaç günlüğüne İstanbul'a uğradı.[57] Mektup Ziraat Vekili Mehmed Sabri Bey tarafından imzalanmış, İbrahim Bey'e 100.000 lira kredi verilmesine ilişkin bir tavsiye mektubuydu. İbrahim Bey de Ertuğrul vilayeti mebusuydu. Bozöyük'te bir bıçkıhane kurmuştu. Yatırım kendisine 500.000 liraya mal olmuştu, ama şimdi mali güçlüklerle karşı karşıyaydı. "[Osmanlı Bankası'nın] ülkenin ekonomik durumunu her vasıtayla düzeltmeye çalışan Cumhuriyet hükümetinin çabalarına ilgisiz kalmayacağını bilen" vekiller, banka genel müdürünün 100.000 lira kredi açarak İbrahim Bey'in imdadına koşmasını istiyorlardı.[58] Steeg, bankanın Eskişehir'deki mudilerinden ve özellikle de "çok nüfuzlu bir mebus" olan İbrahim Bey'i iyi tanıyordu. Kemaleddin Sami Paşa, talebinin hiçbir şekilde kişisel olmadığını ve "teşvik etmiş oldukları ve ülkenin gelişmesi açısından özellikle yararlı gördükleri bu girişimin geleceğiyle yakından ilgilenen" Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın talebi üzerine hareket etmekte olduğunu da eklemişti. Steeg bankanın bütün ilkelerine aykırı olan bu talebe anında itiraz etti. Bu tür talepler, karşılığında hiçbir teminat olmadan büyük meblağların yük teşkil edecek şekilde atıl kılınmasına yol açan yararsız yatırımlara benzemekteydi. Kemaleddin Sami Paşa konuya "yüksek makamlarda" verilen büyük önem konusunda ısrar etti ve Steeg'e Maliye Vekaletinin İbrahim Bey'in operasyon giderlerini muhakkak karşılayacağı konusunda güvence verdi. İki gün sonra bizzat İbrahim Bey ile görüşen Steeg, kredinin Maliye Vekaletinin teminatı olmadan verilemeyeceğini söyledi. Ayrıca, bankanın imtiyazının kaderi konusunda belirsizlik olduğu sürece böyle bir avans vermelerinin imkânsız olduğunu da belirtti. İbrahim Bey Vekaletin teminatı ve anlaşmanın onaylanacağı haberiyle döneceğine söz vererek ayrıldı.[59]

Vekaletin garantisi hiç gelmedi. Ancak 12 Nisan'da İbrahim Bey, banka müdür yardımcısı Keresteciyan'a bir mektup yazarak anlaşmanın onaylan-

[56] 1. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda subay olan Kemaleddin Sami Paşa 16 Mart 1920'de İstanbul'un askeri işgalinden sonra ulusal direniş hareketine katılmıştı. Bir Kurtuluş Savaşı kahramanı olan Paşa, Millet Meclisi'ne 1923'te Sinop Mebusu olarak girdi. 20 Ağustos 1924'te Berlin büyükelçiliğine tayin edildi. 15 Nisan 1934'te ölene kadar bu görevde kaldı (*Cumhuriyetin 75 Yılı*, c. I, s. 149).

[57] OBA, CD-ST 009, Steeg ve Reid'den Paris komitesine, 8 Nisan 1925.

[58] OBA, CD-ST 009, Mehmed Sabri Bey ve Ali Cenani Bey tarafından Osmanlı Bankası genel müdürlüğüne yazılmış bir mektubun çevirisi, 31 Mart 1925.

[59] OBA, CD-ST 009, Steeg ve Reid'den Paris komitesine, 8 Nisan 1925.

ması için bankadan yana sarfetmekte olduğu çabalar konusunda bilgi verdi. Ticaret komisyonu üyeleriyle konuştuğunu, onların da raporlarını ertesi gün tamamlayıp maliye komisyonuna aktarmaya söz verdiklerini iddia ediyordu. Maliye komisyonu üyeleriyle de temas etmiş, ve "konunun bir gün içinde incelenip Çarşamba [15 Nisan] günü bir aciliyet ve bütün diğer konulara göre öncelik önergesiyle Meclis'e sunulması için gerekenleri yapmıştı." Son olarak da Meclis'teki arkadaşlarıyla konuşmuştu ve "Anlaşmanın perşembe veya Cuma günü [16 veya 17 Nisan] onaylanacağını" gururla bildiriyordu.[60]

Tabii bu sözlerden bir şey çıkmadı. Anlaşma İbrahim Bey'in "vaadinden" bir hafta sonra onaylandı. Kredi talebinden de, 26 Nisan Pazar günü bir beyefendi, akşam saat 8:45'te gelip Keresteciyan'ı evinden alarak Mehmed Hayri Bey'in Büyükada'daki konağına götürene kadar hiç söz edilmedi. Orada kendisini Kemaleddin Sami Paşa ve bir mebus beklemekteydi. Bankanın mudilerinden Mehmed Hayri Bey paşanın akrabasıydı, mebus da tabii İbrahim Bey'den başkası değildi. Kemaleddin Sami Paşa, Keresteciyan'a anlaşma konusunu sorduktan sonra sadede geldi:

> Banka'nın, İbrahim Bey'e 100.000 lira kredi açmak için Maliye Vekaletinin teminatını istediğinin öğrenilmesinin Ankara'da ne kadar kötü bir intiba yarattığını bildirmek için sizi çağırttım. Bütün bunlar, kredi istemek üzere Berlin büyükelçisi sıfatıyla ve Gazi hazretleri ve İsmet Paşa tarafından görevlendirildiğim, üstelik de genel müdürünüze Ticaret ve Ziraat vekillerinin imzasını taşıyan bir tezkere verdiğim halde yapıldı. Gazi hazretleri ve Başvekil bankayı imtihan etmek ve tavsiye ettikleri kişileri desteklemeye razı olup olmayacağını görmek istemiş olduklarını söylediler. Ancak banka şartlar koştuğu için, İbrahim Bey'in talebini başka yollarla karşılayacaklarını söylediler. Gerçekten de vekiller heyeti İbrahim Bey'e 200.000 liralık bir kredi verdi, gerekirse bu rakam 300.000 liraya çıkarılacaktır.

Keresteciyan hem kendisinin hem de İbrahim Bey'in Maliye Vekaletinden garanti getirmeyi kabul etmiş olduğunu söyleyince, Kemaleddin Paşa'nın kılı kıpırdamadı:

> Evet, [...] fakat nezaket gereği bu konuda bir tartışma açmak istemedim. Yine de tekrar edeyim, bankanın davranışı idarecilerde çok olumsuz bir intiba bıraktı ve bankanın bize karşı bu tavrının bir miktar güvensizlik doğurduğunu da söyleyebilirim.
>
> Lutfen M, Steeg'e iki vekilin tavsiye mektubunu geri almak için kendisine uğrayacağını söyleyin. Banka şunu bilmelidir ki, biz Ankara'dakiler teşviki hak eden ve memlekette mühim bir mevkide bulunmak için lazım gelen bütün vasıflara sahip olan vatandaş ve dostlarımızı zengin etmeye kararlıyız. Eğer banka itibar ve varlığının devamını istiyorsa, bizim gösterdiğimiz kişilere yardımcı olmalıdır. Biz idareciler olarak mümkün olduğu kadar mütevazı yaşamaya kararlıyız, fakat şimdiye kadar geri planda kalmış olan iyi vatandaşla-

[60] OBA, CD-ST 009, İbrahim Bey'den Keresteciyan'a, 12 Nisan 1925.

rımızın refahını her ne pahasına olursa olsun sağlayacağız. Çünkü bu vatandaşlarımıza başvurduğumuz anda, vatanlarına hem servetleriyle hem de kanlarıyla yardım etmeye hazır olacaklarını biliyoruz. Bankanız şunu bilsin ki, memleketin mevcut idarecileri çelik gibi bir irade ve kararlılık sahibi insanlardır. Nasıl bir isyanı bastırmak için on iki milyon lira harcayabildiysek, bir gün kendimize ait bir bankaya verecek 15-20 milyon lira da bulabiliriz, ve işte o zaman sizin bankanıza güle güle diyeceğiz.

M. Steeg'i Türklerin dostu kabul ediyoruz, ve onun içindir ki bu düşünceleri çok iyi anlamasını istiyoruz. Lutfen kendisine selamlarımı iletin ve size söylediklerimi söyleyin.

Kemaleddin Sami Paşa'nın doğru söyleyip söylemediğini bilmek zordur. Öfkesinin ve tehditlerinin büyük kısmının Mustafa Kemal ve İsmet paşaların ilk başta yardım amacıyla verdikleri bir desteğin abartılı yorumlanmasına dayanmış olması muhtemeldir. Garanti mektubunun hiç gelmemiş ve konudan bir daha hiç söz edilmemiş olması Kemaleddin Sami Paşa'nın daha çok kendi inisiyatifiyle hareket etmiş olduğunu düşündürüyor. Yine de baskı genel müdürün komitelerden istenen krediyi açmak için izin istemesine yol açacak kadar güçlü olmuştu.[61] İbrahim Bey olayını hem ilginç hem de anlamlı kılan şey—neticesinden çok—bankanın yeni ortamda karşı karşıya kalması muhtemel politik mekanizma ve baskıları ortaya koymasıydı. Bu baskı özellikle iki bakımdan güçlüydü. Öncelikle, kökleri bizzat politik sistemin kalbinde—Millet Meclisi'nde, vekaletlerde ve zaman zaman da bizzat cumhurbaşkanlığı köşkünde—olduğu dolayısıyla da yeni rejimin ideolojik temellerinden gelen bir meşruiyete büründüğü için güçlüydü. Bu ideolojik boyut cumhuriyetçilik ve halkın egemenliği gibi kavramların otoriter yorumlarıyla birleştiğinde, sistemle ve onun—bazen kendinden menkul—temsilcileriyle işbirliği yapma konusunda istenen hevesi göstermeyen kişi ve kurumlara karşı, oldukça güçlü bir ikna aracı haline gelebiliyordu. Ancak bütün bu ideolojik söylemin altında yatan ve onu her türlü cumhuriyetçi ilke veya bağlılıktan daha da güçlü kılan, rejimin meşruiyetini geniş bir şekilde üstüne oturttuğu milliyetçilik ideolojisiydi. Banka üzerine yapılan baskının bu ikinci boyutu Kemaleddin Sami Paşa'nın, her türlü vasıtayı kullanarak bir "ulusal burjuvazi" yaratma arzusunu açıkça gösteren ve bu yurtseverlik görevinin yabancı emperyalistlerin ve onların gayrimüslim yerli işbirlikçilerinin yıllarca süren baskı ve eziyetinin intikamı olduğuna ilişkin üstü kapalı göndermeler taşıyan sözlerinde çok belirgindi.[62]

Banka açısından parlamenter politikanın karışıklıklarıyla uğraşmak zaten yeterince güç bir işti. Osmanlı döneminde sahip olduğu özerkliği yitiren ve aynı zamanda devlet bankası olarak belirli imtiyazlara ve statüsüye sahip

[61] OBA, CD-ST 009, Steeg ve Reid'den Paris kömitesine, 8 Nisan 1925.
[62] Bkz. *Tevhid-i Efkâr*'dan alıntı, s. 433, dipnot 83.

olduğunu iddia eden Osmanlı Bankası'ndan sisteme "hizmet" talepleri giderek güç kazanıyordu. Bu konuda İtibar-ı Milli Bankası, Ziraat Bankası ve en fazla da İş Bankası gibi milli bankalar emsal oluşturmaktaydı. Yönetici seçkinlerin hem himaye ettiği hem de sömürdüğü bu bankalar için hükümet tarafından—"devlet bankası" terimi yerine "hükümet bankası"nın tercih edilmesi de bundan ileri geliyordu[63]—dolayısıyla da güçlü kişiler tarafından manipüle edilebilecek "ideal" banka tipini oluşturmaktaydı. Paris ve Londra komitelerinin böyle bir durumu kabul etme ihtimalleri çok düşüktü, fakat bankadan vatandaşlık ve yurtseverlik gereği yapılan dolaylı ve dolaysız katkı talepleri biçimindeki baskı mevcuttu.

Fakat banka için Aşil'in topuğu, yurtseverlik—özellikle de buna atfedilen milliyetçilik boyutuyla birlikte—meselesiydi. Banka ne yaparsa yapsın, yabancı bir kurumdu ve böyle kalacaktı. Hem bu niteliğinden ötürü hem de devletle ve genel olarak kamuoyu ile ilişkileri her gerginleştiğinde ortaya çıkıveren geçmiş hareketleri ve ittifakları nedeniyle bankadan her zaman kuşku duyulacaktı. Bu gergin durumda, bir yanda "ulus üstü" nitelikli ve özerklik peşindeki Osmanlı Bankası, diğer yanda da milliyetçi ve otoriter Cumhuriyet rejimi tarafından temsil edilen iki aşırı ucun birbirine aykırı görünen hedefleri arasında bir uzlaşma bulunmasını beklemek gerçekçi olmazdı.

Bu anlamda, 1925 anlaşması, iki taraf arasında bulunabilecek en hassas fakat aynı zamanda da esnek dengeydi. Bu, hükümet için, kurulması kaçınılmaz fakat hâlâ pek imkân dahilinde olmayan devlet bankası için yolların açılması, aynı zamanda da Osmanlı Bankası ve değerli kaynaklarının devlet bankası kurulana kadar elde tutulmasının pratik bir yöntemiydi. Osmanlı Bankası açısından resim pek parlak değildi. Bu bir yıllık çekişmede asıl yenilgiye uğrayan taraf Fransızların hakimiyetindeki banka olmuştu. Zafere ulaşma hayalleri elinden alınmış, daha önce elde ettiği tüm mevzileri birbiri ardına terk etmek zorunda kalmıştı. 1925 anlaşmasından sonra bankanın elinde kalanların, daha bir yıl önce elde edilmiş kısa ömürlü garantiler kadar geçici olma potansiyeli bulunduğu belliydi. Hükümeti Osmanlı Bankası'nın işini bitirmekten—Kemaleddin Sami Paşa'nın dediği gibi "güle güle demekten"—alıkoyan, devlet bankası projesinin şu anda hayata geçirilmesinin imkânsız olmasıydı. Bu adım atılabildiği ve atıldığı an, bir zamanların güçlü Bank-ı Osmanî-i Şahane'sinin imtiyazlı statüsünden geriye hiçbir şey kalmayacaktı.

O zaman banka ne yapmalıydı? İnatla geçmiş ihtişamın hayaline sarılmak anlamsızdı. Bankanın imtiyazlı devlet bankacılığı kartı yerine ticaret

[63] Bkz. Ek 8 ve 9.

bankacılığı kartını oynayarak kariyerini daha "resmi" olmayan bir çizgide sürdürmesine imkân verecek bir prestij sermayesi vardı. Banka elinde kalan o zavallı emisyon imtiyazını kullanmayı aklına bile getirmedi. Gelecekle ilgili ne gibi beklentileri olabilirdi? Anlaşıldığı kadarıyla, bankanın o büyük düşü, iki belli başlı önceliğe indirgenmişti. Ticari anlamda kabul edilebilecek koşullar altında Türkiye'de kalmanın yollarını bulmak ve en büyük borcunun—tedavülde kalmış banknotların—altın olarak tasfiyesini mümkün olduğu kadar ertelemek. Bu iki hedef de, az çok, bankanın hem hisse sahiplerini hem de Türk hükümetini tatmin edecek bir ortak zemini sürdürebilme becerisine bağlıydı. Bu anlamda, 1925 anlaşması, bankanın politika dışı, salt ticari bir statüye geçmesine zemin hazırlayan bir tür geçici düzenleme olmuştu.

Banka kendisinden istenen biçimsel değişikliklerin çoğunu yerine getirdi. Personelin "Türkleştirilmesi" gibi bazı değişiklikler yavaş yavaş gerçekleşti.[64] Muhasebede ve mudilerle ilişkilerde Türkçe kullanılması gibi bazı değişiklikler ise çok daha hızlı oldu. Bunların en simgesel olanı, bankanın isminin Bank-ı Osmanî-i Şahane'den, 1 Ekim 1925'ten sonra kullanılan Osmanlı Bankası'na çevrilmesiydi.[65] Bu jest, hükümetin talepleriyle bankanın bunlara direnme kapasitesi arasında kurulan dengenin tipik bir ifadesiydi. "Şahane" ibaresinden vaz geçilmesi, bankanın isminin hâlâ çağrıştırdığı eski rejimin hatıralarının politik olarak temizlenmesi anlamını taşıyordu. "Osmanlı" ibaresinin korunması buna aykırı gibi görünse de, bu terimin bankanın alameti farikasının önemli bir unsuru olması, dolayısıyla hükümetin bile kolaylıkla kabul ettiği bir ticari zorunluluk olması bu duruma haklı bir gerekçe teşkil etmekteydi.

İşte banka son "resmi" görevlerini Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın 1931'de kurulmasına kadar süren oldukça uzun bir dönem içinde yerine getirdi. 1925 yılı sonunda çıkarılan, 1915-1918 arasında ihraç edilmiş evrak-ı nakdiyenin—merkez bankasının olmadığı koşullarda—Cumhuriyetin ismini taşıyan yeni kâğıt paralarla ikamesine dair yasalar, operasyonda Osmanlı Bankası'na önemli bir rol yüklemişti.[66] Banka sadece diğer birçok banka ile birlikte bu amaçla kurulan komisyonda yer almakla kalmamış, pa-

---

[64] Bkz. s. 431-437.

[65] OBA, LA 23,963, Osmanlı Bankası. 4 Temmuz 1933 tarihli Hissedarlar Genel Toplantısına sunulan Statü Değişiklikleri, gayri resmi çeviri.

[66] "Mevcut evrakı nakdiyenin yenileriyle istipdaline dair kanun," 30 Kânunuevvel 1341 (30 Aralık 1925), n° 701, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 7 (Ankara, 1944), s. 160-162; "Mevcut evrakı nakdiyenin istibdaline dair olan kanunun sureti tatbiki hakkındaki talimatnamenin meriyete vazına dair kararname," 17 Kânunusani 1926 (17 Ocak 1926), n° 3036, *ae.*, c. 7, s. 188-192.

ra rezervini hükümet adına tutması,[67] komisyon harcamalarını ve özellikle yeni paraların basım masraflarını karşılamak üzere Maliye Vekaletine 500.000 lira kredi açması istenmişti. Bu paralar kendi başına yeni bir emisyon oluşturmayacaktı, zaten tedavülde bulunan 1915-1918 evrak-ı nakdiyesini bire bir ikame etmeleri planlanmıştı. Dolayısıyla, çeşitli dönemlerde tedavülden çekilen ve yakılan 2.270.100 liradan sonra, halen tedavül etmekte olan evrak-ı nakdiye miktarına tam olarak tekabül edecek şekilde toplam 158.748.563 lira ihraç edilmesine karar verildi.[68] Yeni serinin eski evrak-ı nakdiye ile aynı kupürlerde olması planlandı.[69] İkame operasyonu hükümetin eski paralar üzerinde hâlâ görülen Osmanlı idaresi izlerinden kurtulması ve bunların yerine yeni rejimin ideolojik simgelerini yerleştirmesi için de bir fırsattı. Dolayısıyla 50 lira ve daha büyük kupürlerde "Ekselansları Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı"nın portresinin bulunmasına, diğerlerinde de "Cumhuriyeti temsil eden illüstrasyonlar" bulunmasına karar verildi.[70] Paraların basımı için American Banknote Company yerine Thomas de la Rue and Co. Ltd.'in seçilmesi işine Osmanlı Bankası da aktif olarak katıldı.[71] Yeni paralar ilk olarak 5 Aralık 1927'de ihraç edildi.[72] Kanun hükümlerine göre ikame işleminin altı ay içinde gerçekleştirilmesi gerekliydi. Ancak taşrada bu değiştirme işleminin uygulanmasında büyük güçlüklerle karşılaşıldı ve Osmanlı Bankası'dan, şubeler ağını bu amaçla kullanmak için özellikle çaba göstermesi istendi. Banka kendi kasaba ve köylerinde değiştirilmesi muhtemel para miktarını belirlemekle görevli yerel komiteler oluşturulmasını önerdi.[73] Bütün bu çabalara karşın, işlem Haziran 1928'e kadar tamamlanamadı[74] ve operasyon için belirlenen süre 5 Eylül

---

[67] İlk kanunda bu görev münhasıran Osmanlı Bankası'na verilmiş, ikincisinde bütün diğer bankaları kapsar hale getirilmişti.

[68] "Mevcut evrakı nakdiyenin yenileriyle istipdaline dair kanun," 30 Kânunuevvel 1341 (30 Aralık 1925), n° 701, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 7, s. 160-162.

[69] ½, 1, 2½, 5, 10, 25, 50, 100, 500, 1000 liralıklar ve ilaveten 20 liralık kâğıt para. Sonunda sadece 1, 5, 10, 50, 100, 500 ve 1000 liralık kâğıt para ihraç edilecekti.

[70] "Yeniden tabedilecek evrakı nakdiyenin üzerine yazılacak ibarat ve eşkâl hakkında kararnamc," 16 Şubat/Şubat 1926, n° 3322, n° 3284'e zeyl, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 7, s. 659-660. Cumhuriyetin simgesi olarak kullanılan tipik illüstrasyonlar, Millet Meclisi binası, bir çift öküzle toprağı süren bir çiftçi, Ankara ve çeşitli Anadolu kentlerinden manzaralar. Bu konuda, bkz. Tanju Demir, "Cumhuriyet Dönemi Paralarında Siyaset ve İdeoloji (1923-1950)," *75 Yılda Para'nın Serüveni* (İstanbul, 1998), s. 11-28.

[71] OBA, CD-CPCA 029, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, American Banknote Company Avrupa temsilcisi W. A. Courtney tarafından komisyona sunulan evrak-ı nakdiyenin ikamesi konusunda verilen rapor, 12 Nisan 1926; Genel müdür vekilinden Paris komitesine, 24 Nisan 1926; Genel müdürden Paris komitesine, 7 Haziran 1926.

[72] Cüneyt Ölçer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları* (Ankara, 1983), s. 13.

[73] OBA, CD-CGC 004, Genel müdür vekilinden Paris komitesine, 2 Ocak 1928.

[74] Hazirana gelindiğinde sadece 112.174.913 lira değiştirilmişti, 9.888.250 lira hâlâ Osmanlı Bankası'nda, 28.950.000 lira Ziraat Bankası'nda idi (OBA, CA-PV 006, İdare heyeti

1928'e kadar uzatıldı.[75]

Eski evrak-ı nakdiyenin, yeni "Cumhuriyet" parası ile ikamesi, Osmanlı Bankası'nın parasal "devamlılık" konusunda Türk hükümetine hizmetlerini sunduğu tek olay değildi. Hükümet daha önce, tedavüldeki küsurat kâğıt para darlığını gidermek için 5.000.000 liralık bronz sikke ihraç etmişti.[76] 1926 yılı ortasına kadar, yeni sikkeler piyasadaki önemli bir küçük sikke sıkıntısına cevap verdiği için her şey yolunda gitti. Ancak hükümet 1926'nın ilk yarısında memur maaşlarının nispeten önemli bir bölümünü bu bronz sikkelerle ödemiş, bu da bu paranın piyasada aşırı bollaşmasına, dolayısıyla yüzde 3 ila 4 değer kaybetmesine yol açmıştı. Eski darphane müdürü Niyazi Bey'e göre, problem ulusal piyasadaki genel bir aşırı yüklenmeden çok—sikkeler kişi başına ortalama 50 kuruşluk tedavülü temsil etmekteydi—İstanbul'da aşırı yoğunlaşma ve dengesiz dağılım problemiydi. Osmanlı Bankası şubeler ağını kullanarak, sikke fazlasının bir kısmını taşraya transfer etmeyi teklif etti. Bu teklif hükümet tarafından memnuniyetle kabul edildi.[77] Genel müdürlüğün yaptığı bir araştırma sonunda, Denizli, Samsun, Kayseri, Erzurum, Nazilli ve İzmir şubelerinin bu sikkelerin İstanbul'dan taşraya aktarılmasında etkin bir rol oynayabileceği anlaşıldı.[78]

Ancak Cumhuriyetin devlet bankası olma iddiasındaki bir banka için bu operasyonlar ufak işlerdi. "Gerçek" bir devlet bankası kurulması meselesi hâlâ askıdaydı. 1927'nin ortalarına gelindiğinde, hükümetin bu projeyi sonuçlandırma konusunda her zamankinden daha kararlı olduğu açıklık kazanmıştı. Mart'ta proje Maliye Vekili Hasan Bey [Saka] tarafından Çankaya'ya sunuldu. Söylentilere göre Cumhurbaşkanı sadece projeyi onaylamakla kalmamış, mümkün olduğu kadar çabuk, tercihan aynı yıl içinde hayata geçirilmesinde ısrar etmişti. Morff'un 1925'teki planından esinlenen proje,[79] 15 ila 20.000.000 lira sermayeli, sermayesinin büyük bölümü 1915-1918 evrak-ı nakdiyesinin kayıp ve imha olmuş miktarına tekabül edecek ve gelecekte çıkarılacak evrak-ı nakdiye fazlasının temsil edeceği meblağ ile

---

toplantıları tutanakları, 2 Haziran 1928).

[75] "Mevcut evrakı naktiyenin yenilerile istipdaline dair olan kanunun üçüncü maddesinde muayyen müddetin temdidine dair kanun," 23 Mayıs/Mayıs 1928, n° 1317, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 9 (İstanbul, 1931), s. 1005).

[76] 1924 ve 1925'te çıkarılan iki kanun, 5, 10 ve 25 kuruşluk sikkeler olarak sırasıyla 2.000.000 ve 3.000.000 lira darb edilmesi için yetki vermişti ("Ufak evrak-ı nakdiyenin tedavülden rcf'i ve 2,000,000 liralık meskûkât darbı hakkında kanun," 6 Receb 1342, 12 Şubat 1340 (12 Şubat 1924), n° 411, Karakoç, *Türkiye Cümhuriyeti Sicill-i Kavanini*, c. 1, s. 420-421; "Yeniden 3,000,000 liralık madeni ufaklık meskûkât darbı hakkında kanun," 22 Ramazan 1343, 16 Nisan 1341 (16 Nisan 1925), n° 624, *ae.*, c. 1, s. 713-714).

[77] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 7 Temmuz 1928.

[78] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, 11 Ağustos ve 8 Eylül 1928.

[79] Bkz. s. 385.

finanse edilecek bir devlet bankası kurulmasını öngörmekteydi.[80]

Banka yeni bir devlet bankası kurulması için Ankara'da yapılmakta olan planların, Osmanlı Bankası'nın katılımını dışlayacak kadar "milli" olduğunun bilincindeydi. Yine de konuyla yakından ilgilenmeye devam etti ve önde gelen politik şahsiyetlere görüşlerini açıklamak için her fırsattan faydalandı. 17 Ocak 1928 günü, akşamüstü, bankanın yeni genel müdürü Pierre de Sorbier de Pougnadoresse, İsmet Paşa ile uzun bir görüşme yaptı. Görüşmede bu konu gündeme geldi. Görüşme Sorbier de Pougnadoresse'un, İsmet Paşa'ya bankayla ve hükümetle ilişkileriyle ilgili bir şikâyetinin olup olmadığını sormasıyla başlamıştı. İsmet Paşa'nın—"bir an düşünüp her kelimeyi tarttıktan sonra"—verdiği cevap, devlet adamının ihtiyatlı ve diplomatik tavrının tipik bir örneğiydi:

> Hakçası, size bir sitemim yok. Hep Osmanlı Bankası ile hükümetin işbirliği yapması gerektiğini düşünmüşümdür, hâlâ da bu fikirdeyim. Ancak Mayıs 1926'da 10.000.000 liralık hazine tahvili konusunda yardımımıza koşmayı reddettiğiniz zaman bu işbirliği bakımından hayal kırıklığına uğradım. O sırada öne sürdüğünüz gerekçelere karşı çıkmadım, fakat ben bir politikacıyım, bu nedenle de zaman zaman sıkıntılı günler geçiririm. Bunlar, hazine, dolayısıyla hükümetim için sıkıntılı günlerdi. Haklı ya da haksız olarak—meselenin salt mali ve teknik yönlerini tartışmıyacağım—bu meseleyi, bizim için büyük ölçüde politik bir konu olan borçların tasfiyesi meselesine bağladınız. Bütün bunlardan, Osmanlı Bankası'na her koşul altında güvenemeyeceğim, ve bankanın bizimle ilişkilerinde pekala "dış" endişelerin etkisi altında kalabileceği sonucunu çıkarttım. Bu bankanın hakkı olabilir. Fakat ben, bir hükümetin başı olarak, sıkıntılı günlerde beni hüsrana uğratmayacak başka destek kaynakları aramam gerektiği sonucuna varmamazlık edemezdim.

Genel müdür Başvekile desteği ve gösterdiği anlayış için teşekkür ettikten sonra, lafını pek sakınmadan 1925 anlaşmasında öngörülmüş olsa da, bir devlet bankası kurulmasının "özellikle milliyetçi eğilimleri tatmin etme arzusundan esinlendiği, oysa böyle bir projenin pratik gerekliliğinin belki de yeterince ortaya koyulamadığı" izleniminde olduğunu söyledi. İhtiyatlı bir şeklide de, bunun tabii ki sadece bir görüş olduğunu, Osmanlı Bankası'nın hükümetle imzaladığı anlaşmanın şartlarına uymaya kararlı olduğunu ekledi.

Bu hassas konu üzerinde durmaktan dikkatle kaçınan İsmet Paşa, hükümetin en öncelikli konular sıralamasındaki ikinci başlığa geçti. Türk lirasının altın ve İngiliz lirası karşısında istikrara kavuşturulması. Ulusal paranın sürekli değer kaybetmesi,[81] sık sık, kambiyoyu düzen altına sokması beklenen bir devlet bankasının kurulmasıyla bağlantılandırılan önemli bir endi-

[80] OBA, CGC 003, Boggetti'den genel müdür Sorbier de Pougnadoresse'a, 8 Mart 1927.
[81] Bkz. grafik 1.27.

şe kaynağıydı. Paşanın sorusu açık ve kesindi: "Bana stabilizasyonla ilgili herhangi bir teklif getirdiniz mi?" Sorbier de Pougnadoresse'un teklif edeceği bir şey yoktu, fakat hükümet isterse bazı fikirler verebilirdi. Ancak genel müdür, bankanın bu konudaki tavsiyelerinin sadece mali ve teknik konularla sınırlı kalacağını açıklıkla belirtti. Böyle bir sınırlama zorunluydu, zira Türk lirasının değer kaybetmesi, büyük ölçüde, sadece hükümet tarafından bir ölçüde kontrol altına alınabilecek politik eylem ve tercihlerden ileri gelmekteydi. Hükümetin dışalımları bütçeyi, özellikle de ödemeler dengesi bakımından, şiddetle etkiliyordu. Öyleyse askeri ve altyapıyla ilgili harcamalarını mali ve parasal duruma uydurmak hükümetin meselesiydi. Banka, ancak bu konular açıklığa kavuşturulduktan sonra, uzmanlaşmış olduğu bir alana müdahalede bulunabilirdi. Sorbier de Pougnadoresse, bu takdirde, hükümetin kendisini güveniyle şereflendirmesi koşuluyla, Osmanlı Bankası'nın yükümlülüklerinden kaçmayacağını ekledi.

İsmet Paşa'nın devlet adamlığı Sorbier de Pougnadoresse'i çok etkilemişti. Sadece kibar ve anlayışlı değil, aynı zamanda da çok içten ve "[Osmanlı Bankası'nın] [Türkiye'de] hâlâ oynayabileceği rolün tam olarak bilincinde" idi. Genel müdür, bankanın rolü "burada, fazlaca basit bir şekilde avanslar, garantiler vb" diye algılanıyor da olsa, Başvekilin Osmanlı Bankası ile işbirliği yapmayı gerçekten istediği sonucuna varmıştı. Ancak Başvekilin bazı ideolojik yükümlülüklerinin esiri olduğu izlenimini de edinmişti:

> [...] milliyetçilik iki yüzü keskin bir kılıçtır ve milli bankalar bu duyguyu bize karşı aşırı ölçülerde, hatta belki şimdiki bazı liderlerin arzu ettiğinden de fazla, sömürmektedir.[82]

İsmet Paşa'nın paranın istikrar kazanması konusunda bir işbirliğine girme arzusundan cesaret alan Osmanlı Bankası, hükümete, bankanın teknik destek vermesini ve daha sonra Banque de France ve Bank of England'ın da işbirliğinin sağlanmasını içeren daha somut tekliflerde bulundu.[83] Bu açılışın ardından Sorbier de Pougnadoresse yeni Maliye Vekili Saracoğlu Şükrü Bey'i Ankara'da ziyaret etti. Vekil—bir zamanlar bankanın anlaşmasının onaylanmasının en büyük muhaliflerinden biri—bankanın önerilerine çok olumlu yaklaştı, ancak "her şeyin ülkenin özel koşul ve ihtiyaçlarına çok iyi uyarlanması gerektiğini" vurguladı. Sorbier de Pougnadoresse istikrar projelerinin vekilin kafasında çok netleşmemiş olduğu ve ve eski Maliye Vekili Hasan Şükrü Bey başkanlığında bir Yüksek İktisat Şurası kurulması dışın-

[82] OBA, CD-CGC 004, Sorbier de Pougnadoresse'tan Paris komitesine, 22 Ocak 1928.

[83] Londra komitesi başkanı Lawrence Şubat ayı sonunda Türk lirasının stabilizasyonuna karşı çıkmaktan vaz geçti ve genel müdüre Osmanlı Bankası'nın bu konuda hükümetle işbirliği yapmaya hazır olduğunu bildiren bir telgraf çekti (Bertrand Desmazières, *Pierre de Sorbier de Pougnadoresse. Le Colbert de Lyautey* (Rabat, 1998), s. 435).

da, bu konuda somut bir adım atılmamış ve planlanmamış olduğu izlenimini edindi. Her durumda, banka açısından "diktatörlük ve milliyetçilik iddiasındaki bir hükümetin hassasiyetleri konusunda dikkatli davranmak" gerekli olsa da, hükümet bankanın deneyim ve destcğinden yararlanmaya hazır görünüyordu. Dolayısıyla işbirliğinin, "programın Ankara'da serbestçe geliştirilmiş gibi görünmesini sağlayacak şekilde ve bunun—uzmanlara danışıldıktan sonra tam anlamıyla egemen bir hükümet tarafından verilen—gerçekleştirilmesi kararının, sadece [...] hükümetin kendi özgür iradesiyle kabul ettiği ve hiçbir şekilde dayatılmış gibi görünmemesi gereken koşullara bağlı olacağı şekilde" ustalıkla teklif edilmesi gerekliydi.[84]

Ancak hükümet Osmanlı Bankası'nın tekliflerini kabul etme konusunda isteksiz görünüyordu. Bank of the Netherlands genel müdürü Vissering'in, daha sonra da Alman Reichsbank genel müdürü Schacht'ın tavsiyelerine başvurdu. Vissering, raporunda bir devlet bankası kurulmasının paranın istikrarı için gerekli olduğunu ve uluslararası kurların kontrol altında tutulmasına dayalı şu anki istikrar sağlama çabalarından çok daha olumlu sonuçlar vereceğini vurgulamıştı. Ülkedeki para tedavülünün ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz olduğunu ve beklentilerin tersine, 1915-1918 emisyonlarının kayıp veya imha olmuş paralarına tekabül etmek üzere ilaveten çıkarılmış yeni paraların, tasarlanan bankanın sermayesinin tesisi için açıkça yetersiz kaldığının görüldüğünü de kaydetmişti.[85] Vissering raporu hükümetin işine yaramamış, ama Türkiye'deki mali durumun en büyük zaaflarından birini ortaya koymuştu. Hükümet son iki yıldır her yolu kullanarak parasını istikrara kavuşturmaya çalışmış, ülkedeki itibari tedavülü mümkün olduğu kadar kısarak biraz da başarı sağlamıştı. Yaklaşık 15.000.000 nüfus ve 150.000.000 liranın biraz üstünde itibari tedavül ile, kişi başına ortalama itibari para stoku sadece 10 lira civarına inmişti. Bu da ekonominin ihtiyaçları açısından yetersiz kaldığı belli bir miktardı. Kaynak yaratmaktan kaçınan hükümet, dışarıdan yapılan kredi enjeksiyonlarına bağımlı hale gelmiş, bu da ülkenin kalkınmasında aktif rol oynama kapasitesini sınırlamıştı. Liranın suni bir şekilde istikrara kavuşturulması, fiyat endeksleri ile döviz kurları arasında meydana gelen farklılıkta kendisini gösteriyordu. 1914'ten beri fiyatlar yüzde 1.500 artarken, İngiliz sterlininin 1914'te 110 kuruş olan kuru, hâlâ ortalama 900 kuruş seviyesindeydi. Üstelik itibari tedavülün daralması, özellikle taşrada ciddi krizlere yol açmış, İzmir ve Adana'daki tefeci faizi oranları hemen hemen yüzde 30'a, Karadeniz'in bazı bölgelerinde yüzde 50 ila yüzde 80 arasında inanılmaz oranlara ulaşmıştı. Vissering, işte

[84] OBA, CD-CGC 004, Sorbier de Pougnadoresse'tan Paris komitesine, 9 Mart 1928.

[85] OBA, CD-CGC 005, *L'Information* kupürü, "Bruits et nouvelles: la question de la stabilisation turque," 11 Temmuz 1928.

bu nedenle, hükümete tedavüldeki para stokunu artırma imkânı vermek için bir devlet bankası kurulmasını tavsiye etmişti.[86] Osmanlı Bankası bu istikrar çabalarının iş yaşamında önemli bir durgunluğa yol açacağı konusunda da ısrar etti. Dolayısıyla, para stokunu ülkenin gerçek ihtiyacına göre ayarlayabilecek, kâğıt para ihraç etme yetkisine sahip bir devlet bankası kurulması gerekliydi.[87]

Ekim 1928'de, evrak-ı nakdiyenin ikamesinin hükümetin beklentilerinin çok altında bir kâr bırakacağı belli olmuştu. Takriben 2.000.000 liralık itfa edilmemiş para vardı. Devlet bankasının kurulması ciddi olarak tehlikeye düşmüş gibiydi.[88] Osmanlı Bankası hükümete yardım etme ve tavsiyelerde bulunma tekliflerini sürdürdü, fakat başarı umudu pek yoktu.[89] Hükümet alternatif bir destek almak için, Schacht ve Müller'e başvurdu. Fakat onların Ocak 1930'da sunduğu rapor da cesaret verici olmaktan çok uzaktı. Rapor gerçek bir devlet bankası kurulması için gerekli koşulların henüz yeterince olgunlaşmadığını ima etmekteydi. Projeye yabancı tavsiye ve destek sağlamak için bir girişimde daha bulunularak, bu kez İtalya'ya başvuruldu. Eski maliye bakanı ve Lozan'daki İtalyan delegelerinden Kont Volpi bir devlet bankası kurma imkânlarını araştırmak üzere Türkiye'ye davet edildi. Bu araştırma sonunda verilen hüküm, hükümet için daha uygundu, zira böyle bir kurumun kurulması işine mümkün olduğu kadar çabuk başlanması gereğinin altı çiziyordu. 1929 krizi ve liranın hızla değer kaybetmesi karşısında sıkışan hükümet zaten süreci hızlandırmaya karar vermişti. 12 Aralık 1929'da Başvekil İsmet Paşa sermayesi Türk lirası cinsinden olacak ve hisseleri herkese açık bir anonim şirket şeklini alacak olan yeni bankanın temel ilkelerini resmen ilan etti. Bu ilanın hemen ardından Osmanlı Bankası devlet bankasının kuruluşuna katılmak için nihai teklifini yaptı. Ancak çok muğlak olan teklifte sadece iki somut husus vardı: Parada istikrarı sağlayacak bir kredinin ve ayrıntılı bir plan hazırlanması için Charles Rist ile işbirliği yapılmasının gerekli olduğu. Hükümet bu tekliflerden birincisine karşı çıktı fakat ikincisini kabul etti. Charles Rist ülkenin ekonomik kaynaklarını araştırmak üzere Türkiye'ye davet edildi.

Mart 1930'da Maarif Vekili Cemal Hüsnü Bey ve Ziraat Bankası genel müdürü Şükrü Bey [Ataman] bir hükümet projesi hazırladılar. Bütün ban-

---

[86] OBA, CD-CGC 005, *L'Information* kupürü, Albert Despaux, "Le projet de stabilisation de la livre turque," 26 Temmuz 1928. Vissering'in raporunun ayrıntılı bir analizi için, bkz. İ. Tekeli ve S. İlkin, *Merkez Bankası*, s. 261-263.

[87] OBA, CA-PV 006, İdare heyeti toplantıları tutanakları, İstanbul Ticaret Odası ankaetine verilen yanıt, 5 Eylül 1928.

[88] OBA, CD-CGC 005, Mali araştırmalar servisi raporu, 2 Ekim 1928.

[89] B. Desmazières, *age.*, s. 435-436.

kacılık sektörüne istenmeyen fazlaca bir denetim getiren proje, Léon Morff tarafından tekrar gözden geçirilip düzeltilerek nihayet Mayıs ayı sonunda Millet Meclisi'ne sunuldu. Son anda bazı ufak tefek değişiklikler yapma bahanesiyle geri çekilerek Charles Rist'e gösterildi. Rist, hem eksik hem de olgunlaşmamış saydığı bir projeyi bazı değişikliklerle onaylamak zorunda kaldı. Proje 11 Haziran 1930'da onaylandı. Operasyon American-Turkish Investment Corpora-tion'dan alınan 10.000.000 $'lık bir krediyle finanse edildikten sonra, hisseler 1 Ekim 1930'da satışa arz edildi. İlk hissedarlar genel toplantısı 1 Haziran 1931'de yapıldı ve Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası 3 Ekim 1931'de resmen kuruldu. Banka 1 Ocak 1932'de faaliyete geçti.[90]

Osmanlı Bankası bu gelişmelerin büyük ölçüde dışında tutulmuştu. Merkez Bankası'nın kurulması, Osmanlı Bankası'nın geçici olarak sahip olduğu devlet bankası statüsünü sona erdirmişti. 5 Haziran 1933'te, Osmanlı Bankası Türk hükümeti ile yeni bir anlaşma imzaladı. Anlaşma bankanın imtiyazını 1 Mart 1952'ye kadar uzatmaktaydı. Anlaşmaya ek bir belge ile hükümete 1.500.000 £ kredi açılacağı garantisi veriliyordu. Bankanın imtiyazları ile ilgili her zamanki maddelere gelince, bunların hepsi ortadan kalkmıştı. Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olarak sahip olduğu rolle ilgili tek fıkra, 3. maddedeydi. Burada bankanın banknotlarının zorunlu tedavülü ve bankanın bunların karşılığını bulundurma konusundaki yükümlülükleri teyid edilmekteydi. Ama önemli bir değişiklik yapılmıştı. Hükümet 31 Aralık 1941'den başlayarak her an bu istisnai rejime son verme hakkına sahip olduğunu ilan ediyordu.[91]

Osmanlı İmparatorluğu'nun—ve bir süre de Türkiye Cumhuriyeti'nin—devlet bankası olarak yetmiş yıllık mevcudiyetten sonra, Osmanlı Bankası yeniden 1856'da, Türkiye'de iş yapmak isteyen yabancı sermayeli bir özel banka olarak başladığı noktaya dönmüştü. Mutlak açıdan bakılacak olursa bir gerileme olan bu dönüşüm, aslında bankanın kendisini politik ortamda meydana gelen değişikliklere yavaş yavaş uydurduğu bir olgunlaşma süreciydi. Özerkliğini ancak kendisini devlete bağlayan bütün işlevlerini feda etme bedelini ödeyerek koruyabilmişti. Artık kendisini salt ticari konulara hasredebilirdi. İtibarlı geçmişi ve Batı ile ilişkileri bu bakımdan çok değerli bir vasıf olacaktı.

Bankanın yabancı bir kurum olarak özerkliğini koruması için, devlet

---

[90] Merkez Bankası'nın kurulmasının ayrıntılı analizi için, bkz. İ. Tekeli ve S. İlkin, *Merkez Bankası*, s. 267-317.

[91] "Osmanlı Bankasının imtiyaz müddetinin temdidi hakkında kanun," 10 Haziran 1933, n° 2292, *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 14/2 (Ankara, 1933), s. 1501-1510; Karakoç, *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 9 ([İstanbul], 1933), s. 466-473.

bankası statüsünde olma iddialarından vaz geçmesinin dışında çok radikal bir değişiklik daha gerekiyordu. Bölgenin politik, toplumsal ve ideolojik dönüşümlerine yakından bağlı olan bu değişiklik, bankanın, personelinin milliyetleri anlamında, "milliyeti" ile ilgiliydi. Bankanın Türkiye'de yabancı bir banka olarak faaliyete devam edebilmesinin başlıca önkoşullarından biri, ironiktir, personelin Türkleştirilmesi yoluyla simgesel olarak millileştirilmesiydi.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

BANKANIN "MİLLİLEŞTİRİLMESİ" İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE OSMANLI BANKASI PERSONELİ

> Türk milleti, devleti ve hükümeti her vesileyle bütün kadroları yabancılardan ve yerli Hıristiyanlardan oluşan bu bankadan çok zarar görmüştür. [...] Bu kurumun bugüne kadarki tüm gayri nizami hareketlerini, suiistimallerini ve suçlarını ciddi olarak incelemek muhakkak lazımdır. Ve eğer bu banka şimdiden sonra Türkiye Bankası adını alacaksa, bütün kadrolarının Türklerden oluşmasını temin etmeliyiz.
>
> *Tevhid-i Efkâr*'dan, 31 Ocak 1925[1]

"Milliyet" meselesi—kelimenin en geniş anlamıyla—herhalde Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin 1863'te bir devlet bankası olarak kuruluşundan Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra özel bir ticaret bankasına—Osmanlı Bankası—dönüşmesine kadarki tarihinin en büyüleyici yönlerinden biridir. Ancak bankanın "ulusal" kimliğine çeşitli şekillerde yaklaşılabilir. Her bir yaklaşım ortaya farklı bir dizi soru, farklı bir problematik çıkartır.

Bunların birincisi bankanın hem Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet bankası hem da yabancı sermaye denetiminde—esas olarak İngiliz ve Fransız—bir banka olarak sahip olduğu çok çelişik statüyle ilgilidir. Basit bir üçüncü dünyacı bakış bu çelişkili durumu sömürgecilikten kaynaklanan tipik bir durum olarak kolaylıkla bir kenara atar, bankanın "Osmanlı"lığını, bankanın mali, ekonomik, hatta siyasi egemenlik kurmanın bir aracı olarak sahip olduğu "gerçek" rolünü gizleyen basit bir hile derekesine indirir. Ancak, sömürge bankaları modeliyle arasındaki açık benzerliklerin ötesinde, böyle bir aşırı basitleştirme kuşkusuz bankanın ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu ile batı arasında oynanan güç oyunundaki karmaşık rolünün hakkını veremeyecektir. Her ne olursa olsun, başka yerlerde ele alınmış olan bu konu,[2] şu anki tartışmanın ana meselesi

---

[1] OBA, CD-ST 009, *Tevhid-i Efkâr* makalesi çevirisi, 31 Ocak 1925.

[2] E. Eldem, "The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernisation?," Kostas Kostis (çev.), *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Aldershot, 1999), s. 50-60; E. Eldem, *135 Yıllık Bir*

değildir. Şu kadarını söylemek yeter ki, banka kelimenin gerçek anlamıyla Osmanlı olmamasına karşın, Fransız ya da İngiliz de değildi. Hissedarlarına karşı sorumluluğu ve kâra bağlılığı, bırakalım ulusal bağlılıkları, herhangi bir tür politik bağımlılıkla da bağdaşabilecek şeyler değildi. Aslında banka, kendi üslubunca ziyadesiyle Osmanlıydı; tıpkı Serfice[3] mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin ağzından çıktığı rivayet edilen şu nükteli sözlerdeki gibi: "Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım."[4]

Osmanlı Bankası'nın sahip olduğu karmaşık kimlik, bir ticaret ve mevduat bankası olarak oynadığı role de hayret verici çeşitlilikte bir mudi kitlesi vasıtasıyla yansımaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ondokuzuncu yüzyıl sonunda meydana gelen sosyoekonomik gelişmeleri yansıtan Osmanlı Bankası çoğunluğu gayrimüslim—Rum, Ermeni ve Yahudi—Osmanlı tebaasından, her türlü meslekten sayısı epeyce fazla Batı Avrupalı göçmenden ve çoğunluğunu sivil ve askeri bürokrasinin "batılılaşmış" elitinin teşkil ettiği daha mütevazı sayıda Müslüman Osmanlılardan oluşan bir kentli orta ve üst sınıfın ihtiyaçlarını karşılamayı üstleniyordu.[5] Zamanın Osmanlı ekonomik gücünün ve ticari faaliyetinin büyük kısmının mudi kitlesini oluşturan aynı sosyoetnik grupların elinde toplanmış olduğu düşünülürse, banka yine de oldukça Osmanlı bir profil çizmiş gibiydi.

Ancak burada "milliyet" konusunun daha da başka bir yönü üzerinde, banka memurlarının "milliyeti" üzerinde durulacak. Meselenin bu yönü—belki en büyüleyicisi ve kuşkusuz en iyi belgelenmiş olanı—bankanın yaklaşık seksen yıl süreyle 1860'ların başından 1930'lara kadar faaliyet gösterdiği bölgenin tarihsel süreçlerine tam anlamıyla katılmış bir kurum olarak doğru anlaşılması açısından vazgeçilmez bir önem taşır. Tam katılım hem aktif hem pasif olarak anlaşılmalıdır: hem kurumun istihdamla ilgili özerk seçim ve politikaları, hem de hiç de önemsiz olmayan bazı vakalarda politik, toplumsal ve ekonomik konjonktürde meydana gelen değişiklikler nedeniyle politikalarını düzeltmek veya değiştirmek zorunda kalışı. Aslında özellikle 1890'lardan itibaren Osmanlı Bankası'nın yeni ideolojik eğilim ve gerçeklerin sıkıntısını çektiği söylenebilir; örneğin milliyetçilik ve etnik/dini bilinç hâkim eğilimdi ve çoğunlukla yıkıcı bir rol oynamaktaydı. Sanki ka-

---

Hazine. Osmanlı Bankası Arşivlerinde Tarihten İzler (İstanbul, 1998), s. 17-19.

[3] Bugün Yunanistan'daki Servia.

[4] Bu nüktenin gerçekten Yorgo Efendi tarafından yapılıp yapılmadığına dair pek fazla kanıt yoktur. Ancak bu söz kendi başına bir "klasik" haline gelmiştir. Otantikliği konusunda dile getirilen kuşkular için, bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (İstanbul, 1984-1987), c. III, s. 173. Ayrıca bkz. A. E. Yalman, *age.*, c. I, s. 107.

[5] E. Eldem, "İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie," *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies*, c. 11, 1-2 (1997) *İstanbul Past and Present Special Issue*, s. 53-98. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 143-204.

der, onu inatla milli olmayan ya da milliyetler-üstü politikaları nedeniyle cezalandırmak istermiş gibi, banka ironik bir biçimde yavaş yavaş milli ve etnik bilincin yıkıcı mantığı içine çekildi. Evsahibi olan imparatorluğun geçirdiği dramatik dönüşümlere paralel bir süreçte, Osmanlı Bankası çok uluslu ve çok etnisiteli bir insan sermayesinin avantajlarının, artan politik baskılar altında kolaylıkla bir kâbusa dönüşebileceğini çok geçmeden keşfedecekti.

Özünde Osmanlı Bankası kesinlikle "milliyeti olmayan" bir kurumdu.[6] Bir yandan can çekişen ama hâlâ bağımsız bir devlete hizmet veren bir finans kurumu olarak hiçbir "yabancı" devletin politik kontrolu altına girmemek için elinden gelen çabayı gösteriyordu.[7] Bir bakıma Osmanlı devlet adamlarının—özellikle Fuad Paşa'nın—daha önceki İngilizlere ait Osmanlı Bankası'nı, İngiliz ve Fransızların eşit paylara sahip olduğu bir devlet bankasına dönüştürme planı bir tarafın diğerine hâkim olma olasılığını ortadan kaldırmıştı.[8] Öte yandan, hissedarlarına karşı sorumlu ve rasyonel bir kârlılık kriterine sadık bir özel banka olarak politik müdahaleye, ancak doğru işlemesine ve özerkliğine yönelik potansiyel bir tehlike olarak tiksinti ve korkuyla bakabilirdi.

Sonuç olarak istihdamın belirli "ulusal" kriterlere tabi olduğu tek düzey, banka personelinin en üst kademeleriydi. Genel müdür ve yardımcısı her zaman İngiliz ve Fransız vatandaşları arasından seçilirdi. Ancak o zaman bile, önemli olan herhangi bir gerçek ulusal endişe değil, bu kişilerin Paris ve Londra komiteleriyle bağları ve bağlılıklarıydı. Genellikle bu iki milliyetten kişilerin sırayla görevi birbirlerine devretmesine ya da genel müdür bir milliyetten ise yardımcısını diğerinden seçmeye özen gösterilirdi. Her durumda, bankanın komiteleri milliyetten çok yararlıkla ilgileniyorlardı. İşte, 1889'da Sir Edgar Vincent atandığında, İstanbul'daki Fransız büyükelçiliği birbirinin peşi sıra üçüncü İngiliz genel müdürün atanmasından duyduğu rahatsızlık ve endişeyi pek gizleyememişti.[9] Fransiz hükümetinin politik ihtiraslarını yatıştırma ihtiyacının arttığını hissetmesine rağmen, yoluna

---

[6] Bankanın milliyet meselesini—özellikle personelinin tabiyeti konusunda—hemen hemen hiç kaale almaması açısından "milliyeti olmayan" terimi, milletlerüstü veya milletlerötesi gibi terimlerden daha tatmin edicidir.

[7] Bankanın 1880'de Alman finans çevreleriyle uzlaşması vesilesiyle, Paris komitesi sekreteri Théodore Berger, bankanın bütün salt ulusal bağlılıklardan uzak olması gerektiğini ve görevinin "arzu edilebilecek her yeni desteği" bir araya getirmek olduğunu açıkça belirtti (Archives Nationales (AN), 207 AQ, 59 C19, Berger'den Lang'a, 7 Ağustos 1880, akt. A. Autheman, *age.*, s. 88).

[8] A. Autheman, *age.*, s. 23-29.

[9] "Buradaki bir başka önde gelen İngiliz (heyhat!) de savaşılması gereken bir rakip" (AN, 207 AQ, 188 SI 3, Jaroszinzki'den to Mallet'ye, 23 Ağustos 1889, akt. A. Autheman, *age.*, s. 124).

devam etti ve iki yıl sonra bankanın iç örgütlenmesinden sorumlu müdürlük gibi önemli bir makama bir Almanı—Gustav Wülfing'i—atayarak Paris'le adeta alay eder gibi hareket etti.[10] Genel müdürlük makamlarının milliyeti genellikle Londra ve Paris komitelcri arasındaki ve İngiliz ve Fransız hissedarlar arasındaki iç dengeyi yansıtmaktaydı. 1902'den sonra Fransız unsurunun ağır basması—1934'e kadar altı genel müdürden dördü ve bu tarihten 1996'ya kadar hepsi—herhangi bir politik kaygıdan çok, İngiliz hissedarların yavaş yavaş banka sermayesinden çekilmesiyle ilgiliydi.[11]

Şube müdürlerinden getir götür işleri yapanlara ve en alt seviyelerdekilere kadar bütün memurlar konusunda bankanın seçimlerini herhangi bir özel milliyet ve etnisite kaygısı duymaksızın yapmış olduğu anlaşılıyor. Yine de, milliyet ve etnisiteye dayalı açık bir istihdam politikası olmaması, az çok bilinçli tercihlerden, banka dışındaki koşulların dayattığı seçimlere kadar değişen belirli kalıpların ortaya çıkmasını engellememiştir. Her ne olursa olsun, bankanın Avrupa ortamındaki diğer herhangi bir aynı dönem bankasından çok daha geniş bir milliyet ve etnisite yelpazesiyle karşı karşıya olduğuna kuşku yoktur.[12] Bankanın bu çeşitliliğin öneminin ve konuyla ilgisinin bilincinde olduğu, her birey hakkında toplanan temel bilgiler arasına milliyetin de sistematik bir şekilde dahil edilmiş olmasından anlaşılabilir. Bireyin diniyle ilgili ikinci bir kalem, ancak—banka personelinin sayısının görülmeye değer bir artış gösterdiği—1890'larda eklenmiştir.

Banka memurlarının istihdamındaki egemen örüntülerin doğru bir analizinin yapılması için, hâlâ, bankanın ilk yetmiş yıllık faaliyet dönemini kapsayan 6.000'i aşkın kişisel personel dosyasının sistematik bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Yine de, şu anki sınırlı bilgilerimizle bile—biraz da

---

[10] A. Autheman, *age*., s. 125.

[11] 1924'ten itibaren banka fiilen iki faaliyet alanına ayrıldı—Türkiye ve Ortadoğu. Bankanın Türkiye operasyonları Paris komitesinin, diğerleri Londra komitesinin kontrolü altındaydı. Londra—özellikle Ortadoğu'nun 1950'lerdeki "milliyetçi" krizleri sonrasında—faaliyet alanını Afrika'yı da içine alacak şekilde genişletti. Ta ki, 1969'da yatırımın tamamını Grindlay bankasına devredinceye kadar.

[12] Burada "etnisite" kavramı, tam anlamıyla etnik kökenden çok, din ile ilgili bir gerçekliği tarif etmek için biraz çarpıtılarak kullanılmıştır. Teknik açıdan, bir Rum Ortodoks ile bir Hıristiyan Arap, her ikisi de genel bir Rum Ortodoks mezhebine dahil olduğundan aynı dini kategori içine alınması gerekirdi. Farkların—bazı Arnavut ve Arapların hep birlikte aynı Müslüman kategorisi içine sokulması örneğinde olduğu gibi—böyle belirsizleştirilmesini ve etnik grup içi farklılıklar yaratılmasını da—Gregoryen ve Katolik Ermeniler ya da Keldani, Maruni ve Rum Ortodoks Araplar gibi—engellemek için, biraz hatalı olan bu terimi kullanmayı tercih ettik. "Türk" kelimesi konusunda daha da büyük sorunlar vardır. Zira Cumhuriyet kurulmadan, bu terim, dönemin Avrupa terminolojisinde, İmparatorluğun Türkçe konuşan Müslüman tebaasını anlatıyordu. Bu ulus öncesi kimliğin gerçek bir etnik temeli olmamasına ve tanımladığı kişilerin büyük çoğunluğu tarafından sahiplenilmemesine karşın, bu terim de açıklık sağlamak amacıyla ve bir başka gerçek alternatif bulunamadığı için kullanılmıştır.

sezgisel bir şekilde—ileride yapılacak araştırmalarla teyid edilebilecek birkaç hipotez ileri sürülebilir. Birincisi, milliyetlerin ve etnik/dini kökenlerin dağılımı, banka yapısı içinde belirli bir hiyerarşi izlemiş gibidir. Kurumun en üst yöneticilerinin ya İngiliz ya da Fransız olması uç örneğine uygun şekilde, personelin üst kademelerinde—merkez şubenin üst düzey personeli ve şube müdürleri—yabancı ülke vatandaşları oldukça yoğundu. Merdivenin biraz daha aşağı basamaklarındaki ara kademe personel daha çok Osmanlı fakat neredeyse tamamen gayrimüslim—Ermeniler, Rumlar, Museviler ve Hıristiyan Araplar—idi. Bu hiyerarşinin en altında, her türlü hizmetli—getir götür işleri yapanlar, haberciler, bekçiler, kapıcılar—genellikle çok geniş bir Osmanlı tebaası arasından istihdam ediliyordu; burada Müslümanların oranı çarpıcı ölçüde yüksekti.

Bu işbölümü fazlaca katı bir şekilde ele alınacak olursa, durum pekala "beyaz adamın" sömürgelerinden birinin bir karikatürü olarak yorumlanabilir. Aslında ondokuzuncu yüzyıl sonlarındaki vaziyet yarı sömürgeci bir konumdan pek uzak değildi, ama—en üst yönetim makamları dışında—bunun banka yönetiminin bilinçli bir politikası olduğunu düşünmemize neden olacak hiçbir kanıt yoktur. Tersine, kadro yapısının zamanla gösterdiği gelişim bize bankanın, faaliyetinin ilk yıllarında kadrolarını tanımlayan o oldukça basmakalıp şeklini kırmak için bilinçli bir çaba sarf ettiğini gösterir.

Ayrıca, bu basmakalıp "sömürgeci" istihdam modelinin—bütün genellemelerde olduğu gibi—çok daha karmaşık bir gerçekliği ancak eksik bir biçimde yansıttığı kuşkusuzdur. Hem şube müdürleri arasında hem de merkez şubede önemli makamlarda bulunanlar arasında çok sayıda gayrimüslim Osmanlı tebaası vardı. Tersinden bakılacak olursa, bankanın genel ağı içinde daha alt kademede memur olarak istihdam edilmiş çok sayıda yabancı vardı. Bir tek hizmetliler hemen hemen sadece Osmanlı tebasından istihdam edilirdi. Hizmetliler—çoğunlukla şubelere bir rotasyon sistemine bağlı olarak tayin olan diğer personelin tersine—yerli nüfustan istihdam edildiği için de bu doğaldı.

Banka kadrosundaki "sömürgeci" görünüm, daha çok banka idaresinin değil de, yerel koşulların ürünüydü. Yüksek makamlara yabancıların daha kolay ulaşabilmesi, doğrudan, bu kişilerin yerli adaylara kıyasla sahip oldukları "doğal" avantajlara bağlıydı. Dil—banka neredeyse tamamen Fransızca iş görüyordu—çeşitli yerli cemaatlerin aleyhine işleyen başlıca ayrımcılık nedenlerinden biriydi; muhasebe ve bankacılık teknikleri konusunda bilgi ve eğitim, dengeyi yabancılar lehine daha da fazla bozuyordu. Özellikle bankanın yaşamının ilk yıllarında, Osmanlı ülkesinde "batılı" eğitim, henüz yüzyılın son çeyreğindeki ölçüde gelişmemişti. Dolayısıyla mantıken, başlangıçta, bankanın kurumun idari eliti ile daha fazla kültürel yakınlık i-

çinde olan kişileri istihdam etmeye "doğal" bir yatkınlık göstermesi için önemli bir sebep olmadığı varsayılabilir.

Bu muhafazakâr ve Avrupa-merkezci yaklaşımın altında yatan başlıca neden, muhtemelen yukarıda sözü edilen düşüncelerden çok, bankanın işleyişi bakımından gerekli personel sayısının oldukça az olmasıydı. 1872'de bankanın İmparatorluk çapında toplam 175 memura sahip on dört şubesi vardı ve bu memurların neredeyse yarısı İstanbul'daki merkez ofiste çalışıyordu.[13] Yani banka, faaliyetinin çoğu devlet borçlarının anapara ve faiz taksitlerinin ödenmesi ve devletle yapılan hazine işlemleriyle sınırlı olduğu için, henüz gerçek bir ticari ağ oluşturmamıştı. Ancak 1889'da Sir Edgar Vincent genel müdürlüğe atandıktan sonradır ki, Osmanlı Bankası gerçek bir ticari profil, dolayısıyla bu yeni yönelime denk bir şube ağı ve kadro edinmeye başladı. Bunu hızlı bir genişleme dönemi izledi; şube sayısı 1893'te 38'e, 1905'te 49'a ve 1906'da 58'e fırladı.[14]

Genişleme yönündeki bu eğilimin bankanın personel yapısı üzerinde iki yönlü bir etkisi oldu. Bir yandan, çalışanların sayısında ani bir sıçrama meydana geldi. Öte yandan, banka personelinin temel profilinde bazı nitelik değişiklikleri yapılması gerekti. Giderek genişleyen bir mevduat sahibi mudiler kitlesiyle ve iş dünyasından müşterilerle ilişkilere daha büyük önem verilmeye başladı. Her iki durumda da, yerli adayların daha fazla istihdam edilmesi kaçınılmaz oldu. Personel sayısını artırma ihtiyacı, istihdamın çok daha büyük bir potansiyel işgücü havuzundan yapılmasını gerekli kıldı. Daha da önemlisi, banka ile yerli mudi kitlesi arasındaki ortak ticari düzlemin genişlemesi, Osmanlı personelin "yerli" karakter ve bilgilerini giderek banka açısından değerli bir avantaj haline getirdi.

Maalesef, banka kadrosunun yüzyıl başında geçirdiği bu dönüşümü sergileyecek belge sayısı çok az. Yine de, şube müdürleri seçilirken piyasanın daha fazla hesaba katılması konusuna değinilmesi,[15] istihdam prosedürüne ve personel dosyalarını hatasız tutulmasına daha fazla dikkat edilmesi,[16]

---

[13] A. Autheman, *age*., s. 55.

[14] A. Autheman, *age*., s. 123-125, 274-275.

[15] Sir Edgar Vincent'ın başlattığı reorganizasyon, yerel piyasanın özelliklerine göre şube müdürü atanmasını da içeriyordu. Selanik piyasasında Avusturya nüfuzunun artması Avusturyalı bir şube müdürünün atanması, Suriye'deki Fransız çıkarlarının büyümesi Beyrut şubesinin başına bir Fransız getirilmesi şeklinde yansıyacaktı (A. Autheman, *age*., s. 124). Şubelerin daha alt seviyelerdeki personeli hakkında düşülmüş böyle notlar bulunmamıştır ama yerli personel istihdamı, kuşkusuz, aynı şekilde bankanın imajını ve halkla temas ettiği düzlemleri yerel talep ve ihtiyaçlara uyarlama mantığı çerçevesi içine girmekteydi.

[16] Personel dosyalarının, bu yıllardan itibaren banka kadrosunun her bir memuru hakkında, adayların incelenmesini ve her bir memur hakkında muntazaman yapılan teftişi de kapsayan çok ayrıntılı bilgiler içermeye başlamış olması tesadüf değildir. Personel dosyalarının genel gelişimi ve formatı hakkında, bkz. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 261-293.

banka faaliyetlerindeki bu yeni yönelimin gereklerine daha büyük özen gösterildiğini yansıtmaktadır. Arşivlerden bu kadar erken bir tarih için çıkarılan tek niceliksel değerlendirme—ihtiyatlı tahminler sınırları çerçevesinde—kurumun yeni personel profili konusunda yeterli açıklığı taşımaktadır. *Agences d'Orient*'in 1906 tarihli iki ciltlik fotoğraf albümü, banka kadrosunun ondokuzuncu yüzyılın son yıllarında meydana gelen ticari genişleme ertesindeki yeni konfigürasyonunu yansıtır.[17]

Bu belgeler biraz eksik olsa da,[18] personel arşivlerindeki bunlara tekabül eden kişi dosyalarına da hızla bir göz atılırsa,[19] kadronun genel konfigürasyonunun nasıl bir noktaya ulaşmış olduğu hakkında oldukça doğru bir fikir edinilmiş olur.[20] İlk olarak, personel sayısındaki müthiş artış bankanın 1880'lerden beri gösterdiği hızlı gelişmeyi anlatır. 1875'te 200'ün altında olan sayı, yaklaşık 600'e—eğer albümlerde görülmeyen bazı şubelerle merkez şube de ilave edilecek olursa, aslında 800'ün üstüne—çıkmıştır. Ancak yeni banka kadrosunun en çarpıcı yönleri, sayılarının dört katı artmış olmasından daha da fazla, belli başlı milliyetlerin ve "etnik" grupların bu kadro içindeki nispi ağırlıklarıyla ilgilidir.

Bu açıdan, en ilgi çekici gelişme hiç kuşkusuz, sözde "egemen" Fransız-İngiliz unsurunun nispeten marjinalleşmesi ve banka çalışanlarının hemen hemen yüzde 60'ını oluşturan yerli nüfus içinden gelenlerin—Osmanlı tebaası—sayısındaki artıştır. Bunun gerçekten personelin giderek "Osmanlılaşmakta" mı olduğunu gösterdiği tartışmaya açıktır; özellikle de daha önceki yıllarla ilgili benzer veriler olmadığı için. Her durumda, bu, "yerli" unsurun önemli oranda temsil edilmiş olduğunu açıklıkla gösterir. İlginç olan bir başka nokta da, en güçlü yabancı unsurun İngiliz ya da Fransız memurlardan değil, büyük oranda İtalyan ve Yunan vatandaşlarından oluşan (yüzde 20'nin üstünde), çok daha "Şarklı" ya da "Akdenizli" bir yabancı unsur olduğunun görülmesidir. Diğer milliyetlerin temsili çok daha dağınık bir nitelik taşımaktaydı ve hatırı sayılır bir Avusturyalı girdisi dışında, genellikle az sayıda Batı Avrupalı—Alman, Hollandalı, Belçikalı, İspanyol, vb—ve Doğu Avrupalı—Rus, Romen, Polonyalı, vb—çalışanların oluşturduğu az sayıdaki ve gelişigüzel bir araya gelmiş bir gruptu.

Osmanlı tebaası kategorisi içinde, çalışanların "etnik" kökene göre dağılımı, Osmanlı vatandaşlığı[21] dahilindeki her "resmi" kategorinin banka kad-

---

[17] OBA, PH 001 ve 002, Şark şubeleri. Personel fotoğraf albümleri, 1906.

[18] Burada bulunmayan bazı küçük şubelerin yanı sıra, albümlerdeki temel eksiklik tek başına 150 veya 200 memur istihdam eden Galata'daki merkez şubedir.

[19] Personel dosyalarının listesi için, bkz. E. Eldem, *Inventaire*, s. 203-414.

[20] Bkz. tablo 3.1.

[21] Etnik/dini grupları tanımlamanın güçlüğü konusunda, bkz. yukarıdaki dipnot 11. "Le-

rosunda temsil edildiğini gösterir. Ancak bu temsil, özellikle de bu kategorilerden her birinin İmparatorluk nüfusu içindeki gerçek oranlarıyla karşılaştırıldığında, göründüğü kadar eşit değildi. Genel olarak gayrimüslim grupların her biri bankada belirgin bir şekilde aşırı temsil edilmekteyken, Müslüman unsur da tersine gerçek demografik ağırlığının ancak dörtte biri oranında temsil ediliyordu.[22] Bankanın gayrimüslim memurlarının arasında bile, bazı gruplar diğerlerinden daha fazla temsil edilmekteydi. Bu durum özellikle, aşırı temsil oranları, "gerçek" demografik ağırlıklarının iki, hatta bazen üç katını bulan Ermeni, Musevi ve Hıristiyan Arap unsurlar için geçerliydi. Oysa Rumların aşırı temsil oranı nüfustaki ağırlıklarının 1,5 katıydı. Bilinçli—ve aslında da çok pragmatik—bir etnik ayrımcılık duygusu Hıristiyan Arapların durumuna bakıldığında çok daha açık bir hal alıyordu. Zira bu memurlar çok belirgin bir biçimde İmparatorluğun Arap vilayetlerindeki şubelerde yoğunlaşmışlardı. Şam, Beyrut, Trablus ve Hayfa gibi yerlerde şubenin bütün personeli içindeki oranlarının yüzde 50'nin, Osmanlı personeli içindeki oranlarının ise yüzde 80'in altına düştüğü çok enderdi.

Kadronun "etnik" konfigürasyonunda doğal olarak varolan çarpıklıklar bununla da bitmiyordu. Daha da önemlisi—daha önce de belirtildiği gibi—çalışanların arasında Osmanlıların daha fazla oluşu, bankanın idari hiyerarşisinin orta ve alt kademelerinde yoğunlaşmalarıyla dengeleniyordu. Bu, ezici çoğunluğu şubelerdeki en bayağı işlerde görevlendirilen Müslüman Osmanlılar için daha da geçerliydi. Maalesef yine 1906 verileri bu olayın, yüzlerce dosyada sistematik bir kariyer ve maaş taraması yapmak gibi yorucu bir işe girişmeden "nesnel" bir bir kanıtına pek imkân vermemektedir. Ancak fotoğraflar, çok daha sezgisel ve "öznel"bir okumaya olanak verir. Birincisi, Müslüman Osmanlı isimlerinin—ve daha az sayıda gayrimüslim Osmanlı isminin—bir şubeye ayrılmış albümde bankanın mütevazı odacılarına, sadık bekçilerine ve hürmetkâr kapıcılarına ayrılmasının bekleneceği yerde, yani sonunda yoğunlaşma eğiliminde olduğunu gösterir. Ancak bu toplumsal yerleştirmenin ötesinde, fotoğrafların kendi dilleri vardır, araştırmacıyı—çoğu zaman siyaseten hiç de doğru olmayan şekillerde—serpuştan dinini veya üniformadan statüsünü çıkarsamaya, ama aynı zamanda da ten renginden etnik kökenini, giysilerden yoksulluğunu, bakışlardan ezikliğini

---

vantenler" kategorisi bunların en kötü tanımlanmış olanıdır. Genellikle, Katoliklik ile kendinden menkul—ve ortaçağa uzanan Latin kökenden ve sonraki dönemlerde Venedik bağlarına veya onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllar yabancı "himayesi"ne kadar değişen—bir Avrupa soylu olma iddiasının garip bir bileşimine dayanır.

[22] Nüfusla ilgili rakamlar için K. Karpat, *age.*, s. 168-169'daki 1905-1906 nüfus sayımı sonuçlarına bakınız; C. Behar, *age.*, s. 55-58, 74). Osmanlı Bankası mudileri arasında belirli etnik grupların aşırı veya az temsili konusunda bir tartışma için, bkz. E. Eldem, "İstanbul 1903-1918," s. 59-61.

veya anlamsızca iki yana sarkmış kollardan utandığını tahmin etmeye zorlar.[23]

Neyse ki, bankanın hiyerarşisini incelerken bu kadar kaygan kriterlere dayanmak zorunda kalınmaz. Daha sonraki bir dönem için verilmiş—tarihsiz fakat güvenle 1919-1920'ye atfedilebilecek—ikinci bir grup benzer veri kıyaslanabilir bir personel grubu için çok daha ayrıntılı bilgiler verir. Bu belgelerde—banka personeli listelerinde—fotoğraf olmamasını, hemen hemen her memur için görevi ve daha da önemlisi aylık maaşıyla ilgili bilgilerin dahil edilmiş olması telafi etmektedir.[24] 1920 listelerindeki genel oranların 1906'dakiyle aynı olması çarpıcıdır.[25] Avusturyalı ve Yunanlılardaki küçük azalmayı—Dünya Savaşı sonrasında anlaşılabilir bir durum—Osmanlıların oranındaki önemli artış karşılamaktadır. Bu da banka kadrosunun giderek "Osmanlılaştığı" duygusunu doğrular. Etnik ve dini grupların Osmanlılar içindeki dağılımına gelince, oldukça benzer bir durumla karşılaşılır. Rum ve Levanten unsurlar lehine küçük bir artış ve Musevi, Ermeni ve en çok da Hıristiyan Arapların temsilinde bunu dengeleyen bir azalma görülür.

Hâkim eğilimlerdeki süreklilik, bankanın "doğal" personel profiline yüzyıl başında ulaşmış olduğu ve bunu—savaş sırasında meydana gelen büyük karışıklıklara rağmen—1920'lerin başına kadar koruduğu izlenimini büyük ölçüde doğrular. Bu istikrar, bir yandan da burada yapılmaya çalışı-

---

[23] 6.000 kadar tek tek fotoğrafın bulunduğu Osmanlı bankası arşivleri, kuşkusuz kostüm, moda, tavır ve vücut dili konularında yapılacak sistematik bir inceleme için Türkiye'deki en zengin veritabanını oluşturmaktadır. Burada etnik/dini kökenden toplumsal ve ekonomik statüye kadar çok çeşitli "nesnel" değişken söz konusudur. Fotoğrafik ve toplumsal temsiller arasındaki ilişkinin büyüleyici yönlerini ortaya koyacak böyle bir araştırmayı yapacak zaman bulmak hayallerimizden biridir. Bu çalışmanın sınırlı kapsamı içinde, 1906 albümlerinin ulusal, etnik, dini ve kültürel kimliklerle ilgili büyüleyici işaretlerle dolu olduğunu söylemek yeterlidir. Personel ile hizmetlilerin temsilleri dışındaki aşikar uyumsuzluk dışında, daha ince benzerlikler ve nüanslar da bulunabilir. Gayrimüslim personelin çoğunun entegrasyon düzeyi, kendini tipik Batı giysileri kullanılması ve kaçınılmaz redingottan bıyık şekline veya ellerin tutuluş biçimine—arkada kavuşturulmuş, rahatça cepte, fotoğrafçının dekoru üzerine zerafetle konmuş veya Napolyonvari bir pozla küstahça ceketin içine sokulmuş—kadar Batı modasına uyma şeklinde kendini gösterir. Ancak daha ender rastlanan durumlarda, bazı Musevi, Rum veya Ermeni personel tarafından giyilen fes gibi "geleneksel" unsurların varlığını sürdürdüğü de izlenebilir. Resimler için, bkz. s. 215.

[24] OBA, PL 001 ve 002, Osmanlı bankası. Genel müdürlük personeli, I ve II; PL 003, Osmanlı Bankası. Şube personeli, II. Örneklem tam olarak uymamaktadır zira genel müdürlük vardır ama şubeler listesinin birinci cildi kayıptır. Ancak genellikle, bu farkların birbirini götürerceği varsayılabilir. Toplam 650 kişilik rakam, on beş yıl öncesinin rakamlarına kıyasla oldukça düşük görünebilir, fakat şubelerin bir cildinin olmadığı ve özellikle de I. Dünya Savaşından hemen sonra aktif şube sayısında önemli azalma görüldüğü unutulmamalıdır. 650 örnekten 604'ünün maaşları belirtilmiştir.

[25] Bkz. tablo 3.1.

lan niteliksel analizin daha önceki yirmi yıl için de—genel anlamda—geçerli olacağının varsayılmasına izin verir. Maaş faktörünün işin içine katılmasına dayanan bu niteliksel analiz, her grubun bankanın yapısı içindeki "gücünün" ağırlığı konusunda bir ölçüde doğru bir değerlendirme yapabilmenin tek yoludur. Bu analiz sonunda ortaya çıkan resim, daha yüksek—dolayısıyla daha iyi maaşlı—mevkilere ulaşabilme imkânı konusunda farklı milliyet grupları arasında—en yüksek maaşları alan İngiliz ve Fransız personelden ortalamanın altında maaş alan Osmanlı tebaasına kadar uzanan—açık bir hiyerarşi olduğunu göstermektedir.[26] Ancak Osmanlı tebaasının maaşlarında gözlenen muazzam farklar, alınan ortalamaları anlamsız kılar. Musevi ve Levantenlerin ortalama maaşları en üst kademelerle karşılaştırılabilecek düzeye ulaşırken, Hıristiyan Araplar ve özellikle de Müslümanlar—genellikle Türkler olarak düşünülür—en bayağı işleri yapanların seviyesine indirilmiş görünmektedir. Müslümanların maaşı bankanın ortalama personel maaşının hemen hemen üçte biri kadardır.

Eşitsizlik mi? Kuşkusuz, ama bu eşitsizlik, belirli grupların düşük maaş alması, adaletsiz bir eşitsizlik değildi. Zira, burada sorun aynı işi yaptıkları halde Müslümanlara daha az ücret ödenmesi değil, bu kişilerin banka personelinin alt kademelerinde takılıp kalmalarıydı.[27] Durum kuşkusuz anormaldi, aslında resmin diğer aşırı ucunu temsil eden İngiliz personelin durumu kadar anormaldi. "Türklerin" ve İngilizlerin ortak yanı, bankanın hiyerarşik terazisinin iki ucundaki belirli maaş grupları içinde diğerlerini neredeyse tamamen dışlayacak kadar toplaşmış olmalarıydı. Bu duruma daha ılımlı bir örnek Hıristiyan Araplardı; bu grup 15 lira üst sınırının ötesinde görünmez. Diğer milliyetler ve etnik gruplar ise, tersine, farklı maaş grupları arasında çok daha homojen bir dağılım sergilemekteydi—tabii her grupların eriştiği homojenlik düzeyleri derece dereceydi. O zaman sorun nereden kaynaklanıyordu? İngilizler kibirleri nedeniyle—Fransızların hiç tereddüt etmeden yaptığı gibi—daha alt seviyede işler ve mevkiler aramıyorlar mıydı? Arap ve Türkleri daha iyi işlere ulaşma imkânından yoksun bırakan "gerikalmışlık"ları mıydı? Banka, Arapların, özellikle de Türklerin belki de kolaylıkla hak kazanabilecekleri mevkilere gelmesini engelleyerek bir tür ırkçılık suçu mu işliyordu?

Bunlar tek cevaplı sorular değildir. Ama durumun kolaylıkla bir sömürgecilik karikatürüne indirgenemeyeceği açıktır. "Türklerin"—bu analizin a-

[26] Bkz. tablo 3.2 ve 3.3.

[27] Makam ve maaş arasındaki karşılıklı ilişki, bildiğimiz kadarıyla hemen hemen mükemmeldi. Aynı işi yapan iki memura farklı ücretler verildiğine rastlanmamıştır. Ancak maaşlar arasında, şubeden şubeye ve bölgeden bölgeye önemli farklar vardı. Bu etkenlerin doğru dürüst ölçülebilmesi için çok daha ayrıntılı bir analiz yapılması gerekmektedir.

sal nesnelerinden biri—durumuna bakılacak olursa, bankaya en "yabancı" unsuru teşkil ettikleri inkâr edilemez. İster okul eğitimi, ister mesleki eğitim, dil, hatta zihniyet açısından olsun, kültürel bakımdan uzaklık anlamında "yabancı"ydılar. Bankanın idaresinde daha yüksek mevkilere gelmek için gerekli vasıflara sahip Osmanlı tebaası açısından böyle bir kariyer alternatifinin, İmparatorluğun gayrimüslim tebaası için olduğu kadar cazip olup olmadığı kuşkuludur. Genç ve hırslı Müslüman Osmanlılar için bürokrasi veya orduda—gayrimüslimler için bu tamamen yasaklanmış değilse bile, genellikle pek uzak bir ihtimaldi—kariyer yapma fikri, pek de tatmin edici bir meslek sayılmayan banka kâtibi ya da memuru olmaktan çok daha heyecan vericiydi. Kuşkusuz, daha iyi bir iş bulma fırsatları çok az olan Müslüman nüfusun alt kesimleri için bankada çalışmanın avantajları, yükselen orta sınıflara kıyasla çok daha fazlaydı. Zira orta sınıfların eğitim ve kültür profilleri banka idaresinin daha üst kademelerinin vasıflarına denk düşmekteydi.

Ayrıca, banka Müslüman Osmanlılara, sadece Türkçe konuşabilen insanların istihdamının getireceği açık avantajlar için bile olsa, ihtiyaç duyuyordu. Osmanlı Bankası'nın Müslüman Osmanlıların iş başvurularını geri çevirmesi, aslında bu başvuruların gayrimüslim kökenli yerli adayların başvurularına kıyasla çok daha ender olmasından daha küçük bir olasılıktır. Öyleyse banka genelde, batı yönelimli "kozmopolit" istihdam profilinde bir tür statükoya ulaşmış gibi görünmektedir. Bu profil bankanın hem devletin mali aracısı, hem de ve daha bile fazla ondokuzuncu yüzyıl sonu yirminci yüzyıl başı Osmanlı dünyasının sömürge benzeri ortamında faaliyet gösteren özel bir ticaret bankası olarak sahip olduğu rolleri fazlasıyla yansıtmaktaydı. Böyle bir statükonun varlığını doğrulayan bir diğer unsur da, Müslümanların az temsil edildiğinden kendi içinde bir sorun olarak hiç söz edilmemiş olmasıdır. Rolünün ve bağlılıklarının yerel olarak nasıl algılandığı konusunda her zaman çok hassas olan banka, belirli grupları kadrosuna almama konusunda bir eleştiri yöneltilmiş olsa, bunu mutlaka bir şekilde yansıtır ve muhtemelen bir tepki gösterirdi. Savaştan önce—hatta sonra—böyle bir konu hiç gündeme getirilmedi. Buradan da ancak kurumun milliyeti olmayan karakterinin bütün taraflarca—banka, hükümet ve kamuoyu—fazla sorgulanmadan olduğu gibi kabul edildiği sonucu çıkarılabilir.

Bu "kozmopolit" durumun dinamiklerini anlamak için Halid Ziya Bey'in [Uşaklıgil] anılarına bakmak yeter. Ailesi Uşak ve İzmir'de ticaretle uğraşan genç bir aydın olan Halid Ziya Bey, 1886'da bankanın İzmir şubesinde çalışmaya başladı. Bu şekillenme yıllarıyla ilgili nostaljik anlatılarında, bankadaki çalışma ortamının heterojen niteliğinden sık sık söz eder. Kendisiyle ilk olarak şubenin önemli personelinden bir Ermeni görüşmüş, sonra Alman şube müdürü ve İngiliz yardımcısı iş görüşmesi yapmış, ve Halid

Ziya Bey sonunda şubenin Türkçe muhaberat ve muhasebe birimlerinde çalışmaya başlamış, burada Yunan vatandaşlığına geçmiş bir Rum Ortodoks kökenli iş arkadaşıyla dostluk kurmuştur. Bankada—bir yandan da öğretmenlik yapıp yerel bir gazete çıkartarak—sekiz yıl çalıştıktan sonra, bizzat valinin, vilayetin dışişleri müdürlüğüne getirilmesi teklifi üzerine, görevinden istifa eder. 1930'larda anılarını yazar ve dönüp o yıllara bakarken, Halid Ziya Bey herkesin Türklüğüne gösterdiği içten muhabbet ve saygıyı hatırlamadan edemez. Bir yandan da o sıralarda, çok az vatandaşının "bu tür kurumlarda" çalıştığını belirtir ve (aslında 1930'lardan geriye bakıp) Türk gençlerinin kendi ülkelerinin bankalarının kadrolarını oluşturacağı günlerin hayalini kurar.[28]

Halid Ziya bey'in nostaljisi milli ve etnik kimliklerin, henüz daha sonraki yıllarda tanık olunacak şiddetle etrafı kasıp kavurarak ortaya çıkmadığı bir dünyaya değgindi. Bu, etnik veya milli kimliği, en fazla doğru kullanıldığında potansiyel ticari ve idari bir avantaj olarak gören bankanın da inandığı bir dünya idi. Bu kozmopolit yanılsamanın çok kısa bir süre içinde sona ereceğini ve kendisinin de bu çoğulculuğun cisimleşmiş ve kurumlaşmış bir hali olarak baş hedef ve kurbanlardan biri haline geleceğini bilmiyordu.

İlk darbe aniden geldi. Doğrudan bankanın üzerine geldiği ve bankayı tam kalbinden vurduğu için de daha da şiddetli hissedildi. 26 Ağustos 1896'da Galata'daki genel müdürlük silahlı bir grup Ermeni milliyetçisi tarafından işgal edildi. Bu saldırının ardından Ermeni personelin bir kısmı daha güvenli bölgelere nakledildiler. Bir kısmı da bankaya karşı görevlerinden azad edildiler ve kendilerine masrafları kurum tarafından karşılanmak üzere ülkeyi terk etme imkânı tanındı.[29] Ermeni hizmetliler ise işten çıkarıldı, bir kısmı Yunanistan'a, bir kısmı da Bulgaristan'a gitti. Banka onların yerine başkalarını, bu arada da bankanın iç güvenliği için Hırvat ve Arnavutları işe almayı planladı. Saldırıda ölen Rum odacı Nikoli'nin dul eşine iki yıl süreyle 5 lira maaş bağlandı.[30]

Yaşanan tecrübe çok sarsıcı olmuş, fakat hızla halledilmişti. Padişah II. Abdülhamid'in baskı rejiminde bu tür olayların tekrarlanma fırsatı pek azdı. Sonraki yıllarda banka terörist faaliyetlerle yine karşı karşıya kaldı. 18 Ağustos 1897'de bankanın Galata'daki merkezinde üstünde silah ve dinamit bulunan bir Ermeni yakalandı.[31] Nisan 1903'te ise, Selanik şubesi Bul-

[28] Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (İstanbul, 1936), c. V. Halid Ziya Bey'in bankadaki yıllarına ait hatıralarından alıntılar için, bkz. E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 276-285.

[29] Bkz. s. 238.

[30] OBA, CD-CR 001, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 14-19 Eylül 1896.

[31] OBA, CD-CPCA 002, İdare meclisi. Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau'dan Paris komitesine telgraf, 18 Ağustos 1897 ve n° 410, Wülfing ve Auboy-

gar teröristler tarafından bombalandı ve yakıldı.[32] Ancak bu olaylarının hiçbiri banka personeli üzerine geri tepmedi. Sadece 1897'de, Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş patlayınca, banka, bunun personeli üzerinde geri tepebileceğinden çekinerek, hükümetten önce harekete geçti ve Hariciye Nezaretinden Rum personelinin ülkeyi terk mecburiyetinden muaf tutulmasını istedi. Nezaretin cevabı rahatlatıcıydı. Müsteşar Nuri Bey hükümetin bu tür bir önlem almayı zaten öngörmediğini bildirdi.[33]

İlk uyarının şiddetine ve Abdülhamid rejiminin "zoraki" barışçılığına rağmen, Osmanlı Bankası bu krizleri istihdam politikalarını değiştirmek zorunda kalmadan aşmayı başarmıştı. Ermeni memurları korumak için alınan önlemler bile, büyük ölçüde kurumun kendi içinde çözülen küçük bir operasyon ile sınırlı kalmıştı. Uzun vadede bu önlemleri yenileme gereği doğmadı ve Ermeni personel İstanbul'da ve vilayet şubelerinde olağan şekilde çalışmaya devam etti.

1908 Jön Türk devrimi ve Abdülhamid rejiminin sonu, bu sahte sükûneti de sona erdirdi. Bir ölçüye kadar kontrol altında tutulmuş, her türden politik, milliyetçi ve etnik gerginlikler, devrimi izleyen özgürlük atmosferinde zincirlerinden boşandı. Ancak bu kargaşanın, banka ve örgütüne yönelik somut bir tehlike düzeyine ulaşması biraz zaman aldı. 1909'da Adana bölgesinde Ermeni cemaatine karşı gerçekleştirilen şiddet hareketlerinde bile bankaya ve Ermeni memurlarına dokunulmadı.

Aslında banka 1911'e kadar statükosuna yönelik belirleyici tehlikelerle karşı karşıya kalmadı. Bunlardan ilki, altında yatan milliyetçi eğilimlerin politik boyutu nedeniyle çok büyük önem taşımaktaydı. Hükümet ile 14 Şubat 1911'de imzalanan yeni anlaşma, 1875 anlaşması hükümlerine uygun olarak bankanın idare heyetine üç Osmanlı idarecinin tayinini öngörüyordu.[34] Bu, banka yönetiminin üzerinde titrediği özerkliğe indirilmiş ciddi bir darbeydi. Ayrıca, zamanın değiştiğinin ve yeni hükümetin bankanın milliyeti ve egemenliği konusunu politik bir mesele haline getirmeye hazır olduğunun anlamlı bir işaretiydi. Ancak banka ile hükümet arasındaki müzakere sürecine dahil edildikten sonra, konunun etkileri yıkıcı olmadı. Tersine bankaya, onu milliyetçi olmamakla ve yabancı güçlerle işbirliği yapmakla suçlamaya hazır bir hükümete, "milli" duygularını ve bağlılıklarını

---

neau'dan Paris komitesine, 19 Ağustos 1897.

[32] OBA, CD-CPCA 006, İdare meclisi. Paris komitesiyle yazışmalar, giden mektuplar, Auboyneau'dan Paris komitesine telgraflar, 30 Nisan 1903, ve Auboyneau'dan Paris komitesine mektup, 1 Mayıs 1903.

[33] OBA, CD-PV 005, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 28 Nisan 1897.

[34] "Le cinquantenairc de la Banque Impériale Ottomane," *La Gazette Financière de Constantinople*, IV (1913), nº 175, s. 170.

kanıtlama fırsatı verdi. Bu nedenle, genel müdür Révoil üç yeni idareciye hoş geldiniz derken, vatansever tavrını "bu kararın koşullar nedeniyle daha önce uygulamaya geçirilememiş olmasından üzüntü duyduğunu" belirtme noktasına kadar zorlayabiliyordu.[35]

Bu "koşulların" neler olduğunu herkes biliyordu ve banka bu yeniliğin özerkliğine zarar getirmemesini sağlayacaktı. "Yerli idareciler" yepyeni—ve tamamen güçsüz—bir idare heyetine dahil edildi, idare meclisi de, Londra ve Paris komitelerinin doğrudan denetimi altında, bankanın yerel idaresinin tek efendisi olarak kaldı. Yine de Osmanlı/Türk ulusal taleplerinin bankaya karşı kazandığı simgesel zaferi bir kenara atmamak gerekti; bu hükümetin bankaya karşı tavrındaki radikal değişikliklerin habercisiydi.

Teknik olarak bankanın bordrosuna üç idarecinin daha eklenmesi, bankanın genel örgütlenmesinde ciddi bir değişiklik yaratmasına karşın, kendi başına o kadar dramatik bir olay değildi. Ancak çok daha ciddi olan, banka personelinin İtalya ile 1911-1912'de yapılan savaş sırasında geçirdiği ilk gerçek ulusal dönüşümdü. Kasım 1911'de, banka, "İtalya'nın donanmasıyla Ege'de boy gösterme planlarının, bu hareketlerden etkilenecek yerlerde İtalyan tebaaya karşı Osmanlı milli duygularının galeyana gelmesine yol açabileceği endişesiyle," Batı Anadolu ve Ege'deki bazı İtalyan şube müdürlerini görevden almaya karar verdi.'[36] Mayıs 1912'de, hükümetin İtalyan tabiyetindeki herkesi ülkeden sınır dışı etme kararının ardından, banka kendi İtalyan memurlarının da sınır dışı edilmesini kabul etmek zorunda kaldı. Sorumluluklarının bilincinde olan banka bu kararın getirdiği harcamaların çoğunu üstlenerek kendilerine tam maaş ödemeye devam etmeyi kabul etti.[37] Bazı memurlar, tabiyetlerini değiştirmek gibi daha radikal önlemlere bile başvurdular. Osmanlı Bankası hakkında yazdığı kitapla ün kazanan Pierre-Adrien Biliotti,[38] kısmen bizzat bankanın da müdahalesi sayesinde Fransız vatandaşlığına kabul edildi.[39]

Sonunda savaş sona erince kriz çözüldü, fakat işin rengi belli olmuştu. Bu, büyük I. Dünya Savaşı yangınının yaratacağı, pek de uzak olmayan o felaketin sadece ilk adımlarıydı. Daha Osmanlı İmparatorluğu savaşa bile girmeden, banka Avrupa'daki seferberliğin dolaysız sonuçlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Bu kez, "yanlış" tabiyette olma sorunu gündeme gelmeden

---

[35] OBA, CA-PV 001, İdare heyeti toplantı tutanakları, 17 Haziran 1912.

[36] OBA, CD-CR 015, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 13-18 Kasım 1911.

[37] OBA, CD-CR 016, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 20-25 Mayıs 1912.

[38] A. Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1909).

[39] OBA, PP 223, Pierre-Adrien Biliotti dosyası, 29 Haziran 1912 tarihli kararname, Haziran 1912 tarihli not, ve Fransa Adalet Bakanlığı müsteşar yardımcısından Müdür Révoil'a mektup, 27 Temmuz 1912.

çok önce, banka birçok Avrupalı memurunun seferberliğe katılmasıyla büyük bir kriz yaşadı. Ağustos 1914'te, ülkelerinin çağrılarına cevap vermek zorunda olan tüm memurlarına üç ay izin vermeyi kabul etti. Evrensel misyonuna sadık kalmaya devam eden banka, bu hakkı, ister Fransız olsun, ister Alman ya da Avusturyalı, fark gözetmeksizin tüm memurlarına tanıdı. Yerli kadroya gelince, Avrupalı memurların birçoğunun ayrılmasıyla, onlara duyulan acil ihtiyaç nedeniyle, banka kendilerine Hıristiyan tebaaya tanınan askerden muaf olma hakkından yararlanmaları için takriben 43 lira tutarında avans vermeyi kabul etti.[40]

Daha da kötüsü olacaktı. İmparatorluğun savaşa girmesinin ardından, Fransız-İngiliz Osmanlı Bankası kendini birdenbire düşman topraklarında, her an düşman malı olarak el konulma tehlikesiyle karşı karşıya buldu. Ancak el koyma diye bir şey olmadı ve hükümet "yönetimin düşman devletler tebaasından üyelerinin, hükümetin isteğine uyup savaş süresince ülkeyi terk etmelerini gerekli gördüğünü" genel müdürlüğe bildirmekle yetindi. Bu genel müdür ve yardımcısının—İngiliz ve Fransız tabiyetinden—ayrılmak ve banka yönetimini Osmanlı tebaasına emanet etmek zorunda olduğu anlamına geliyordu. Ocak 1915'te Arthur Nias ve Louis Steeg ülkeden ayrıldılar; yerlerini bankanın en üst düzeylerdeki Osmanlı personeli Cartali, Keresteciyan ve Hanemoğlu aldı.[41] Böylelikle banka, ironik bir biçimde, biri Rum Ortodoks, biri Ermeni, biri de Katolik üç Osmanlı müdürden oluşan bir heyetin idaresine bırakıldı.

Hükümet sözünde durdu; ne bankaya el koydu, ne de imtiyazıyla oynadı. Yine de, Paris ve Londra'daki komiteleriyle ilişkisi kesilen, bir vekiller heyetine emanet edilen ve hükümetin para talepleriyle sürekli sıkıştırdığı banka, eski halinin sadece bir gölgesi durumuna gelmişti. Sıkıntıları da bitmiş değildi. Savaşın gerekleri nedeniyle sürekli insan kaybediyordu. Avrupalılar ordularına katılmak üzere ülkeden ayrılmışlardı, ama hâlâ bankanın bordrosundaydılar.[42] Taşrada kalanların bir kısmı Nisan ayında Beyrut ile Şam arasında götürülüp getirildiler,[43] Mayıs ayında ise bankanın Halep şubesinin on dört memuru Urfa'ya sürüldü.[44] Nihayet Temmuzda, ikametgâhlarının bulunduğu yerde kalmaları için dördüncü ordu komutanı Cemal Paşa'nın emir vermesi sağlandı.[45] Yine de, bankanın iki İngiliz memuru, Oscar ve Alexander Warrington, Ankara'da tutuklanarak Londra'da tutuklanan Os-

[40] OBA, CD-CR 018, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları, 3-8 Ağustos 1914.
[41] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantı tutanakları, 13 Ocak 1915.
[42] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 13 Mart 1915.
[43] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 12 Nisan 1915.
[44] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 29 Mayıs 1915.
[45] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Temmuz 1915.

manlı tebaası Raşid Sami Bey'e karşılık rehin alındı.[46]

Banka düşman devletler tabiyetinden kişilere yönelik bu tehditlerle hemen hemen aynı sırada, Ermeni memurlarının tehciri meselesiyle karşı karşıya kaldı. İlk haberler Haziran ayında Giresun'dan geldi: Ermeni personelden üçü "iç bölgelere gitme daveti" almışlardı.[47] Temmuz ve Ağustosta başka şubelerden de benzer telgraflar gelmeye başladı: Erzurum,[48] Samsun,[49] Mersin,[50] Antep, Kayseri[51] ve İskenderun.[52] Bu olayların baskısıyla, Cartali Maliye ve Dahiliye Nazırı Talat Bey'e bir mektup yazarak "çeşitli şubelerde müdür ve personel olarak görev yapan Ermenilerin ayrılmasıyla" bankanın hizmetlerinin aksayacağı endişesini dile getirdi, hatta, memurlarının çoğu Ermenilerden oluşan bazı şubelerin kapanmak zorunda kalacağını belirtti. Nazırın emirleri iptal etmeyi reddetmesi üzerine, Cartali, en azından bir kısmının yerlerini başkaları alana kadar, bir süre yerlerinde kalmasına izin verilmesini istedi. Bu öneri de reddedildi; Talat Bey sadece tehcir emrinden etkilenecek olanlara on beş gün ek süre vermeyi kabul etti.[53] Konya,[54] Bilecik, Eskişehir[55] ve Akşehir'den[56] memurların tahcir edildiği haberleri yağmaya devam ediyordu. Bu arada Mersin şubesi rahatlamış bir telgrafla, Ermeniler hakkında alınan kararın kaldırıldığını bildirdi.[57] Banka idare heyetinin toplantı tutanaklarına göre, üç aydan az bir süre içinde toplam 27 Ermeni banka memurunun tehcir emirleriyle karşı karşıya kaldığı anlaşılıyor.

Talat Bey'in bu konudaki uzlaşmaz tavrına karşın banka işin peşini bırakmadı. Eylül 1915'te Georges Cartali Maliye nazır vekiline bir kez daha başvurarak Ermeni memurlarının bir kısmının ayrılmasının bankanın faaliyetlerinde yarattığı aksaklıklarla ilgili şikâyetlerini tekrarladı. Ancak bu kez başarılı oldu. Nazır, hem bankaya, Ermeni personelin tehcire tabi vilayetlerdeki şubelerden[58] başka şubelere transferi için iki ay süre tanımayı, hem de İstanbul dahil bütün diğer şubelerdeki Ermeni memurların görevlerinde

[46] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 30 Ağustos 1915.
[47] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 1 Temmuz 1915.
[48] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 15 Temmuz 1915.
[49] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 17 Temmuz 1915.
[50] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 9 Ağustos 1915.
[51] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 14 Ağustos 1915.
[52] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 16 Ağustos 1915.
[53] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantı tutanakları, 18 Ağustos 1915.
[54] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 19 Ağustos 1915.
[55] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 21 Ağustos 1915.
[56] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Ağustos 1915.
[57] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 19 Ağustos 1915.
[58] Adana, Bitlis, Kayseri, Diyarbekir, Erzurum, Giresun, Mersin, Mamuret-ül-Aziz, Tarsus, Trabzon, Samsun, Sivas ve Van.

kalmasını kabul etti.[59] Maliye Nezaretinden Talat Bey ile varılan sözlü anlaşmanın yazılı olarak teyidi istendi. Bu teyid, tanınan süre iki aydan bir aya indirilerek de olsa verildi.[60] Anlaşmanın maddeleri hemen yürürlüğe koyuldu ve banka Eylül ayı ortasında, tehcire konu vilayetlerde çalışan Ermeni memurlardan on dördünü transfer ve yerlerine başkalarını geçirme işine başladı.[61] Aynı yılın Kasım ayında Cartali, daha önce tehcir edilmiş olan üç Ermeninin daha transferini sağladı.[62]

Daha Ermeni sorunu yeni çözülmüştü ki, banka kadrosunun bir başka önemli unsuruna karşı alınan yeni bir dizi engelleyici önlemle karşı karşıya kaldı. İlk işaret Eylül ayında, yerel otoritelerin İtalyan tabiyetindeki memurların işten çıkarılması talebini genel müdürlüğe bildiren Adana şubesinden geldi. Ancak Dahiliye nazırına yapılan bir ziyaret, bu kararın banka personelini ilgilendirmediğini, sadece devlet ve hükümet kurumlarında çalışan İtalyan vatandaşlarını ilgilendirdiğini ortaya çıkardı.[63] Ancak bu sadece geçici bir rahatlamaydı, zira Kasım ayında benzer haberler Bursa, İnebolu ve Edirne[64] dahil çeşitli şubelerden gelmeye başladı. Cartali, bir kez daha bu önlemlerden muaf tutulmak için Talat Bey'e yalvardı. Fransız ve İngiliz tabiyetinden olanların ayrılmasından, Ermeni memurlarının bir kısmının yerlerinin değiştirilmesinden sonra bir grup memurun daha—19 şubeden toplam 34 İtalyan—gitmesinin banka ağının tamamiyle karışmasına yol açacağını belirtti. Sonuç yine olumluydu: "Ekselansları bu talebi kabul lütfunda bulunmuş ve ilgili vilayet ve sancaklara bilahare telgraf çekmeye söz vermiştir"[65]

Bu kara bulutlar nisbeten kolay dağıtılmıştı ama bankanın çekecekleri daha bitmemişti. 1916 sonuna doğru, banka, uzuvları çok kötü bir şekilde kesilip alınmış kadrosunun verimini daha da büyük bir tehlikeyi atması muhtemel yeni bir krizle karşı karşıya kaldı. Bu kez, tehlike bütün personeli ilgilendiriyordu. Bütün cephelerde ezici yenilgilere karşı durmak için asker ihtiyacı içinde olan Osmanlı devleti hepsinin askerlikten muafiyetini kaldırmak üzereydi. Bu talep karşısında, tekrar Maliye Nezaretinin aracılığına başvurarak, harb dairesine ileteceği, faaliyetini sürdürebilmesi için vazgeçilmez olan 294 memurunun askerlikten muaf tutulması talebinin desteklenmesini istedi. Bunların 62'si İstanbul'da çalışıyordu, diğer 232'si de vi-

[59] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 6 Eylül 1915.
[60] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 8 Eylül 1915.
[61] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 15 Eylül 1915.
[62] OBA, CD-PV 020, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 23 Kasım 1915.
[63] OBA, CD-PV 019, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 16 Eylül 1915.
[64] OBA, CD-PV 020, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 25 Kasım 1915; CA-PV 002, İdare heyeti toplantı tutanakları, 1 Aralık 1915.
[65] OBA, CA-PV 002, İdare heyeti toplantı tutanakları, 1 Aralık 1915.

layetlerdeki şubeler için gerekliydi. Ancak 13 Kasım 1916'da Maliye Nezareti, harb dairesinin korkunç bir mesajını bankaya iletmek zorunda kaldı. Daire, 22'si İstanbul ve 79'u vilayetler için olmak üzere toplam 101 memurun muaf tutulmasını, yani muafiyet taleplerinin sadece üçte birini kabul etmişti. Ayrıca bu 101 kişinin dikkatle askerlik hizmetine uygun olmayanlar arasından seçilmesi konusunda ısrar ediyor, askerlik yapabilecek durumda olanların yerine iki ay içinde başkalarının geçirilmesinin gerekli olduğu uyarısında bulunuyordu. Banka kararın ağırlığı karşısında dehşete düştü. İstanbul'da 22 kişiyle çalışmayı düşünebiliyordu, fakat vilayetler için 79 kişi açıkça yetersizdi. 34 kişi şube müdürlüklerine getirilecekti, bu da geride kalan 55 şubeye 45 adam demekti. Dolayısıyla vilayetler için 156 muafiyet talep eden bir karşı teklif sunulmasına karar verildi. Bu, bankanın ayakta durabilmesi için gerekli görülen asgari rakamdı.[66]

Maliye Nezareti bu teklifi ordu başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya sunmadan 125'e indirdi. Fakat boşuna, Enver Paşa taviz vermeyi reddediyordu. Bu ısrar karşısında bankanın boyun eğmekten başka çaresi kalmamıştı. Geçici olarak askerlikten muaf tutulacak 79 taşra memurunun listesini, bu durumun muhtemelen genel müdürlüğü bazı şubeleri kapatmak zorunda bırakacağı uyarısıyla birlikte gönderdi.[67]

Sırada bankanın, ülkeleri savaşa katıldıktan sonra hükümetin sınır dışı etme kararlarının hedefi olmuş Yunanlı memurları vardı. İngiliz, Fransız ve İtalyan vatandaşlarının sınır dışı edilmesi sırasında yaşananlara benzer olaylar bankanın şubelerinin başına yine dert oldu. Yine yerel otoritelerle merkezi otorite arasında büyük bir iletişim eksikliği görülüyordu. Ağustos 1917'de çeşitli şubeler,—yerel yetkililerin—Yunan tabiyetindeki memurları hakkında sınır dışı etme emri verdiğini bildirdiler.[68] Ancak başvurulduğunda Dahiliye Nezareti, talimatlarının yanlış anlaşıldığını, aslında emirlerin "Yunan vatandaşlarına bir öneri ve sağlanan bir kolaylık olup, hiçbir zorunluluk içermediğini" iddia ediyor ve bu konuda banka yönetimine güvence veriyordu. Cemal Paşa'nın bu meseledeki potansiyel rolünün bilincinde olan banka, İstanbul ziyaretlerinden birinde Hanemoğlu'nu onunla buluşmaya yolladı ve kendisinden, Yunan tabiyetindekilere karşı çıkarılan tüm emirlerin iptal edileceğine ilişkin şahsi güvence aldı.[69]

Merkezi otoritelerin karşı hareketiyle sağlanan bu rahatlamanın da geçici olduğu ortaya çıktı. Ocak 1918'de Adana, Tarsus ve Ceyhan'dan yine sınır dışı edilme emirleri gelmeye başladı. Yönetim de hemen Cemal Paşa'dan

[66] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantı tutanakları, 15 Kasım 1916.
[67] OBA, CA-PV 003, İdare heyeti toplantı tutanakları, 22 Kasım 1916.
[68] Ankara, Bursa, Kayseri, Tekirdağ, Adana, İskenderun, Beyrut, Kudüs, Mersin, Halep.
[69] OBA, CA-PV 004, İdare heyeti toplantı tutanakları, 22 Ağustos 1917.

durumun düzeltilmesi talebinde bulundu. Sonunda paşanın müdahalesiyle yanlış anlamalar düzeltildi ve Şubat sonuna kadar tüm pürüzler giderildi.[70]

Zaten savaş bitmek üzereydi. 30 Ekim 1918'de Mondros'ta ateşkes imzalandı ve 13 Kasım'da 55 savaş gemisinden oluşan bir filo Boğaz'a girdi. Bankanın sahiplerine geri verilmesinin zamanı gelmişti. Aralık'ta Arthur Nias ve Louis Steeg sürgünden dönerek, vekaleten görev yapan müdürlere zor günlerde gösterdikleri sadakat ve azim için teşekkürlerini ifade edip yönetimi devraldılar. Cartali, genel müdüre cevaben yaptığı konuşmada, özellikle personelin dört yıllık savaş sırasında karşılaştığı sıkıntı ve baskıları vurguladı.[71]

Banka için her şey normale dönmüştü. İşten çıkartılan veya başka yerlere nakledilen personel artık görevlerinin başına dönebilirdi.[72] Banka şimdi de, ironik bir şekilde, savaşta sıkıntısını çektiği politikaların tersiyle karşı karşıyaydı. İmparatorluğun İtilaf devletleri kuvvetleri tarafından işgalinin ardından, birdenbire kendilerini duvarın öte yanında buluveren bir bölüm personelini kaybetmek üzereydi. Avusturyalı, Alman ve Macar personel sınırdışı edilecekti. Sürgüne gönderilen kadrosunun geri dönmesine sevinen, fakat işleri milliyeti olmayan bir çerçeveden algılama politikasına hâlâ sımsıkı sarılan banka, hiç tereddütsüz ülkenin yeni efendilerinden bu adamları görevleri başında tutma hakkı talep etti.[73]

Her şey bankanın kozmopolit ve heterojen kadrosuyla savaş öncesi durumuna geri döndüğünü düşündürmekteydi. 1920 dolaylarında çıkarılan personel listeleri 1906'daki kadro profilinin aynını gösteriyordu. Yeni politik konfigürasyon sadece küçük değişikliklere yol açmıştı.[74] Genel olarak

---

[70] OBA, CD-PV 022, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 24 ve 28 Ocak 1918; CA-PV 005, İdare heyeti toplantı tutanakları, 30 Ocak, 6 ve 27 Şubat 1918.

[71] "Personele gelince, genel müdürün de belirttiği gibi çok kritik koşullar altında yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir. Genel Müdürlüğe vekalet eden yönetim, tabii aynı zamanda hissedarların çıkarlarını mümkün olduğunca yönetebilme kaygısıyla da olsa, onlara yardım etmeyi, onları kurtarmayı tüm içtenliğiyle istemiştir. Sonuçta, bir yandan onlara yardım ederken bir yandan da bütün taleplerini karşılamayı başaramamıştır." (OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 25 Şubat 1918).

[72] Bunun tipik bir örneği, Edirne şube müdürü Yunan tabiyetli Demetrius A. Triandafilides'in durumudur. Hükümet Ağustos 1918'de bankanın kendisini işten çıkarmasını istemiş, Triandafilides aynı yılın Aralık ayında şubesine dönmüştür. Bu münferit olayın en çarpıcı tarafı, bankanın kendisini istemeye istemeye işten çıkarmak zorunda kaldığı bildirildiğinde Triandafilides'in bu önleme şiddetle itiraz etmiş olması ve her zaman hem bankaya hem de Osmanlı hükümetine sadakat ve bağlılıkla hizmet etmiş olduğunu savunmasıdır. Bir başka çağın adamı olduğu belli olan Triandafilides, herhangi bir soyut vatandaşlık kavramına bağlılıktan çok kurumuna ve kendisini konuk eden ülkeye sadakat duygusunun tipik örneğiydi (OBA, PP 008, Demetrius A. Triandafilides'in personel dosyası).

[73] OBA, CD-PV 023, İdare meclisi toplantıları tutanakları, 5 Aralık 1918.

[74] Osmanlı personelin oranı bir ölçüde artmıştı—savaş sırasında bankanın ayakta kalması onlara çok bağlıydı— çoğu savaştan önce Avusturya vatandaşı olan Yugoslavlar gibi

bakıldığında, banka gelecekte "geleneksel" çizgisinde gelişme zemininiin yeniden oluştuğunu güven içinde varsayabilirdi.

Bu yanılsama ancak birkaç yıl sürdü. Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu ulusal direniş hareketinin başarıya ulaşmasının ardından, bölgenin politik konfigürasyonu bir kez daha değişmek üzereydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, can çekişen Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai olarak yok edilmesi ve batı devletlerinin işgalinin sona erdirilmesi bankanın içinde faaliyet gösterdiği politik ortamı kesin bir biçimde değiştirmişti. Banka tamamen hazırlıksız yakalanmamıştı. Milli mücadele sırasında ihtiyatlı ve akıllıca davranarak Ankara hükümetine çok değerli bir mali destek sağlamıştı. Dolayısıyla, yeni rejim altında faaliyetlerini sürdürme hakkını meşru bir şekilde talep edebilirdi.

Ancak banka, yeni rejimin gözünde basit bir politik bağlılığın bir rejimden diğerine pürüzsüz geçişi sağlamak için yeterli olmayacağını muhtemelen tahmin etmemişti. Türkiye Cumhuriyeti dini ve milli iddiaların karmaşık bir bileşimi temeli üzerinde kurulmuştu. Bu itibarla da, bu rejimde meşruiyet kriterleri açık bir şekilde ulusal ve bir dereceye kadar da dini kimlik kavramlarının egemen olduğu bir duruma doğru kaymıştı. Bankanın yaşamında ilk kez, meşruiyeti, hep kendini ayrı tutmaya çalıştığı standartlara göre sınanmak üzereydi.

İlk işaretler kasım 1923'te, Cumhuriyet'in ilanını izleyen günlerde geldi. Yeni hükümetle görüşmeleri başlatmak üzere gönderilen avukat J. Salem, Ankara'nın bankanın imtiyazını uzatmak için ileri sürdüğü koşulları bildirdi. Salt teknik ve idari koşullarla birlikte, bankanın "ulusal kimliği"nin önemli bir konu olarak ortaya çıkması sürpriz değildi. Hükümet Türk idarecilerin hükümet tarafından seçilmesini ve özellikle bankanın kadrosunu Türkleştirmek için etkin adımlar atmasını istiyordu. Bu son sürecin taşıdığı zorlukların bilincinde olan hükümet, bankanın bazı adayları eğitim için yurtdışına göndermesini önermekteydi.[75] Bankanın tepkisi yumuşak oldu. Türk idareciler konusunda, rollerini Osmanlı dönemindeki sınırlar içinde

---

yeni ulusal kimlikler ortaya çıkmaya başlamıştı; Yunan tabiyetindekilerin oranı biraz azalmıştı. Kısa bir süre için—listenin hazırlanmasından hemen sonraki yıllarda—önemli sayıda Rus göçmeni de banka kadrosuna katıldı. Sabık amiral Doubassof'un Cambridge'de eğitim görmüş olan kızı Tatiana Doubassof, bankadaki kariyerleri genellikle Batı Avrupa'ya gitmek üzere ayrılana kadar İstanbul'da kaldıkları kısa süreden ibaret olan bu yeni memurların tipik bir örneğiydi (OBA, PP 916, Tatiana Doubassof'un personel dosyası; E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 268). Savaş sonrası yıllardaki önemli bir gelişme de bankada çalışmaya başlayan kadınların sayısının giderek artmasıydı (bkz. Laurence Ammour ve Lorans Tanatar Baruh, "Çalışan Kadından Bir Kesit: (1919-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli," *Tarih ve Toplum*, 31 (1999), 183, s. 15-22).

[75] OBA, CD-ST 003, Paris komitesinden genel müdür Steeg'e, 5 Kasım 1923.

tutmak şartıyla, hükümetin arzusunu kolaylıkla kabul edebileceğini biliyordu. Personelin "ulusal" profili konusunda da, "Türkiye'deki politik durum göz önüne alındığında bunu kabul etmemenin imkânsız olduğunu" itiraf etti. Yine de bu yapay değişikliğin, bankanın oturmuş düzeninin işleyişini aksatmasından çekiniyordu. Her ne olursa olsun, gençleri bankacılık teknikleri konusunda eğitim görmek için bir-iki yıllığına yurtdışına göndermeden böyle bir dönüşümü gerçekleştirmeyi düşünmek bile mümkün değildi.[76]

Bu meseleden tehlikeye girmeden kaçınmanın yolu yoktu. Kamuoyu milliyetçi duygularla seferber olmuştu. Steeg'in kaydettiği gibi, "[...] Türk ve Müslüman olmayan her şeye karşı gerçek bir düşmanlık ve kötü niyet taşkınlığına tanık olmaktayız."[77] Salem'e bunları kabul etme, fakat bu "ulusal" kriterlere uygun, gerekli eğitimi almış adaylar bulmanın zorunluklarını da açıklama talimatı verildi. Ayrıca, bankanın kendi inisiyatifiyle, bu konuda zaten ilerleme kaydetmiş olduğunu da göstermeliydi: 920 personelden 265'i Türktü. Bu rakam yakın geçmişte sadece yüzde 60'tı.[78]

1924 yılının Ocak ayı sonuna gelindiğinde, başvekil İsmet Paşa'nın doğrudan müdahalesi sayesinde hükümet ile banka arasında resmi görüşmelerin başlatılması için yetki verildi.[79] İstanbul'daki banka genel müdürlüğünde, gündeme gelecek tartışmalara yönelik hazırlıklar yapılmaktaydı. Genel müdürlük personelinin İstanbul dışındaki tüm şubelerinde milliyet ve dini grupların dağılımını gösteren bir listesini—bu türde ilk liste—çıkarttırmıştı.[80] Genel durum 1920 civarlarındakine biraz benziyordu. Türk tabiyetindekiler—Osmanlı tebasının yerini almışlardı—hâlâ personelin üçte ikisini oluşturuyordu. Ancak bu kategori içindeki dağılım değişmişti. Eskiden Osmanlıların sadece beşte birini temsil eden Müslümanlar, artık Türk vatandaşlarının üçte ikisini oluşturmaktaydı. Müslümanların istihdamındaki bir artıştan çok, büyük sayıda gayrimüslimin ülkeden ayrılmasıyla ilişkili olduğu belli olan bu olay, yine de bankanın bir Türkleşme sürecinin başlamış olduğu iddialarını doğruluyordu. Asıl sorun farklı gruplar arasındaki mevki eşitsizliğiydi. Aslında Müslüman Türklerin yarıdan fazlası hizmetli statüsündeydi ve bu kategoriyi diğer bütün ulusal ve dini grupları dışarıda bırakma kertesinde tıklım tıklım doldurmuşlardı.

---

[76] OBA, CD-ST 003, Salem'in Ankara'daki temaslarından sonra gündeme getirdiği meseleler hakkında tutulmuş elyazısı notlar, [11 Aralık 1923]; Müzakereler için temel esaslar, 29 Aralık 1923.

[77] OBA, CD-ST 003, Genel müdür Steeg'den Paris komitesine, 2 Ocak 1924.

[78] OBA, CD-ST 003, Maliye Vekili ile görüşmelerde benimsenecek tavrın analizi, tarihsiz, 29 Aralık 1923 dolayları.

[79] OBA, CD-ST 003, E. R. Salem'den genel müdür Steeg'e, 28 Ocak 1924.

[80] Bkz. tablo 3.4. OBA, CD-ST 003, Genel müdür yardımcısı Reid'den genel müdür Steeg'e, 14 Şubat 1924.

Beklendiği gibi, milliyet konusu 10 Mart 1924'te hükümet ile banka arasında imzalanan anlaşmaya girdi. 11. madde bankanın şunları yapmasını öngörmekteydi:

> Osmanlı Bankası Türk müslüman memurlarının adedini işbu mukavelenin teatisi tarinden itibaren üç sene zarfında tedricen Türkiye dahilinde bulunan merkez ve şubelerindeki memurini mevcudesinin lâakal yüzde otuzuna ve beşinci sene hitamında lâakal nısfına iblâğ edecektir. Bu memurine verilecek maaşat, müdürü umumi ve muavininin maaşları dahil olmadığı halde, üç sene nihayetinde umum maaşat yekûnunun lâakal yüzde on beşine ve beşinci sene hitamında yüzde yirmi beşine ve yedinci sene hitamında yüzde otuzuna baliğ olacaktır. Meslekte ihtisas kesbeylemek üzere banka tarafından her sene memaliki ecnebiyeye sitaj yapmak üzere Türk müslümanlardan memur namzetleri izam edilecek ve bunların adedi daimî surette ondan dun olmıyacaktır.'[81]

Hükümet, açıkça, sadece "Müslüman Türklerin" istihdamını artırmaya değil, onları sistematik olarak bankanın hizmet personeli kademesinde işe alınmaktan koruyarak, banka idaresindeki statü ve konumlarını da iyileştirmeye çalışıyordu. Banka, dönemin sıkışıklıklarını da göz önüne alarak, mümkün olan en iyi anlaşmayı yaptığı kanısındaydı. Personel olarak işe alınabilecek vasıflı aday bulmakta güçlük çekeceğinden korkarak, maaşlara belirli oranlar dayatılmasına karşı koymaya çalışmıştı. Ama baskılara boyun eğmek zorunda kalmıştı ve kendisini yine de diğer imtiyaz sahibi şirketlere kıyasla şanslı sayıyordu. Bu şirketlerin Türkleştirilmesi çoğu durumda, Müslüman ve Türk olmayan unsurları işten çıkararak gerçekleştirilmişti ki, böyle bir şey banka için felaket olurdu.[82]

Ancak kavga daha bitmemişti. Milliyetçi ideologlar ve kamuoyunun bir kesimi hâlâ bankaya ve sözde yurtsever olmayan karakterine şiddetle muhalifti. Bankanın ismi bile, yeni rejimin silme iddiasında olduğu geçmişin çeşitli hatıralarını taşıyordu. Banka sadece yabancı emperyalistlerle ve onların yerli gayrimüslim—dolayısıyla da gayri milli—işbirlikçileriyle dolu bir beşinci kol olarak görülmekle kalmıyordu;[83] aynı zamanda "Şahane" ve "Osmanlı" olarak, milli mücadele verilmiş eski rejime çifte gönderme yapı-

---

[81] *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 6 (Ankara, 1934), "Osmanlı Bankası imtiyaz müddetinin temdidi hakkında kanun," n° 645, 22 Nisan 1925, s. 637.

[82] OBA, CD-ST 006, Genel müdür Steeg'den Londra ve Paris komitelerine, 10 Mart 1924.

[83] "Türk milleti, devleti ve hükümeti her vesileyle bütün kadroları yabancılardan ve yerli Hıristiyanlardan oluşan bu bankadan çok zarar görmüştür. [...] Bu kurumun bugüne kadarki tüm gayri nizami hareketlerini, suiistimallerini ve suçlarını ciddi olarak incelemek muhakkak lazımdır. Ve eğer bu banka şimdiden sonra Türkiye Bankası adını alacaksa, bütün kadrolarının Türklerden oluşmasını temin etmeliyiz" (OBA, CD-ST 009, *Tevhid-i Efkâr* makalesi çevirisi, 31 Ocak 1925).

yordu.[84] Bu itibarla da, bu kurumun defterini dürmek, giderek, güçlü devrim, milliyetçilik ve sömürgecilik karşıtlığı çağrışımları kazanmaya başlamıştı.[85] Daha ılımlı bir bakış açısına sahip olan hükümet, bankanın adındaki "Osmanlı" ibaresini, alameti farikası olduğu için korumak istemesini anlıyordu. Fakat, "Şahane" ibaresinin kaldırılması konusunda ısrar ederek, uzun vadede "Osmanlı"yı pekala "Türk"e çevirebileceğini veya en azından bir alt başlık olarak "Türkiye Cumhuriyeti'nin imtiyaznamesiyle" ibaresini ekleyebileceğini söylüyordu. Karşısındakileri hoşnut etme konusunda biraz fazla hevesli davranan genel müdürlük bu önerileri neredeyse kabul etmişti; daha sonra böyle bir seçeneği aklından bile geçirdiği için Paris komitesi tarafından azarlandı.[86]

21 Nisan 1924'te Büyük Millet Meclisi'nde yapılan görüşmeler tam bir felaketle sonuçlandı. Birtakım delegeler—aralarında önde gelen milliyetçi ideolog Akçuraoğlu Yusuf Bey de vardı—bankaya ismi ve bulunduğu varsayılan bağlılıkları nedeniyle saldırdı. Tartışmaların sonunda, bankanın iptal edilmiş banknot stokları beyanında bulunan küçük bir yanlış, muhaliflere hükümetin teklifini geri çevirmek için meşru bir gerekçe verdi. Yeni rejim, imtiyaz süresinin bitmesine sadece bir yıl kalan bankayı resmen tanımayı

---

[84] "Bu ihtilal zamanında, memleketin en mühim müessesesinin hâlâ Osmanlı ismini taşıyor olması şaşırtıcı değil midir? En çarpıcısı, bu bankanın ismi sadece Osmanlı değildir. Resmi şirket adı hâlâ Bank-ı Osmani-i Şahane'dir ve sarıniz Galata'daki umum müdürlüğünün cephesine altın harflerle hakkedilmiştir. Bu son iki sene içinde gerçekleştirdiğimiz değişiklikleri düşündüğümüzde, bu isim bir alay ve hayret verici bir tahrikdir. Gerçekten de, saltanatı yıkıp, hakimiyet-i milliyeye dayalı bir hükümet kurduğumuzdan beri, sabık idareyle ilgili tüm izleri silip attık. Bugün saltanat, padişah ve imparatorluk kelimeleri ders kitaplarımızdan bile çıkmış durumdadır. Resmi mektuplarda ve gazetelerde de bu kelimelere rastlamak imkânsızdır. İmparatorluk topraklarının yerini milli topraklar, vs. almıştır. Cumhuriyet hükümetinin kurulması bu değişiklikleri gerekli kılmıştır. Ancak, bunu tarihi anıtlara ve saltanatla hiçbir ilgisi olmayan kurumlara da uygulayarak aşırıya kaçtık. [...] İşte, biz, değişimle uyumlu hale getirmek için kurumlarımızda, anıtlarımızda, dilimizde böyle değişiklikler yaparken, Galata'daki bir yabancı banka ve bu bankanın bütün şubeleri şatafatlı Bank-ı Osmani-i Şahane ismini taşımaya devam ediyor. Banka şirket ismi olan bu unvanı değiştiremez miydi? Örneğin aynı durumda kalan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, bir karar alarak Osmanlı ibaresini isminden kaldırdı. Bundan da anlaşıldığı gibi, Osmanlı Bankası da ihtilalimizin idarecilerini tatmin etmek için, isminde bir değişiklik yapabilirdi. Bankanın bu çok önemsiz küçük değişikliği yapma gereğini hissetmemiş olması ve gözlerimizin önünde Bank-ı Osmani-i Şahane ismini sermeye devam etmesi, daha önce de söylediğimiz gibi, paranın kudretinin ve sermaye ile paranın hakimiyetinin çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir. Ve bu güç o kadar büyüktür ki, karşısında en büyük ihtilaller ve en güçlü efkar-ı umumiye çaresiz kalmaktadır" (OBA, CD-ST 009, *Tevhid-i Efkâr* makalesi çevirisi, 31 Ocak 1925).

[85] Bankaya karşı açılan kampanyaya, bazı kimselerin "sabık rejimin çok sayıda taraftarının dayandığı dini fanatizmin yerine, yeni rejimin gelişmesi açısından daha avantajlı bir başka tür heyecanı geçirme" arzusuyla destek verdiğinin, banka bilincindeydi (OBA, CD-ST 003, Genel müdür Steeg'den Paris komitesine, 10 Mayıs 1924).

[86] OBA, CD-ST 006, Genel müdür Steeg'den Londra ve Paris komitelerine, 10 Mart 1924.

reddetmişti.[87]

Durum umutsuz değilse bile, dehşet vericiydi. Millet Meclisi'ndeki görüşmelerin sonucu, basında kuruma karşı açılan kampanyaları daha da kızıştırdı.[88] Ülkede kalan tek yabancı bankanın mali desteğini kaybetmek istemeyen hükümet, gelecek konusunda banka kadar endişeliydi. Ama o da durumdan, milliyetçi duygular adına yeni tavizler elde etmek için yararlandı. Ekim 1924 sonunda, Maliye vekilinden gelen bir mektupta bankanın hemen hemen bütün muhasebesinin Türkçe tutulması dileği ifade ediliyor ve "bu önerinin genel müdürlüğünüz tarafından memnuniyetle kabul edileceğinden kuşku duyulmadığı" bekleniyordu.[89] Ankara'dan anlaşmanın Meclis'te tekrar savunulabileceği, ancak personel oranları ve bazı mebusların çok düşük bulduğu maaşlar konusunda kuvvetli bir muhalefet beklenmesi gerektiğine dair haberler sızıyordu. Banka hükümet ile şoven bir muhalefet tehdidi arasında sıkışmış, tipik bir "iyi polis/kötü polis" açmazına düşmüştü. Bu baskıları yatıştırmak için son bir girişimde bulunan banka, ek tavizleri verdi. Bir yıl içinde hem muhasebesinde hem de iç yazışmalarda Türkçe kullanmayı kabul etti,[90] "ulusal kotalar"la ilgili teklifini üç yıl sonunda yüzde 40 (personel sayıları)-yüzde 20 (maaşlar); beş yıl sonunda yüzde 60 ve yüzde 25 ve yedi yıl sonunda yüzde 60 ve yüzde 45 olacak şekilde yükseltti.[91] Bankanın tek koşulu, Türkçe kullanılması gibi ek tavizlere nihai anlaşma metni içinde yer verilmemesiydi.[92]

Bir yıl önce reddedilmiş olan anlaşmanın nihayet 22 Nisan 1925'te Büyük Millet Meclisi'nde onaylanmasıyla pazarlık süreci meyvalarını verdi.[93] Yapılan değişiklikler ise 21 Mart 1925 tarihli bir ek anlaşmada yer aldı.[94]

---

[87] Bkz. s. 371-372.

[88] OBA, CD-ST 003, Paris komitesinden genel müdürlüğe, 13 Haziran 1924.

[89] OBA, CD-ST 008, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik [Renda]'dan genel müdürlüğe, 30 Ekim 1340/1924.

[90] Türkçe bir ilan Türkiye'deki bütün şubelere dağıtılmıştı: "Müessesemizle vâki olacak bilcümle muâmelât hakkında bankamızca verilecek evrakın Türkçe olarak tahrir edilmesi muhterem müşterilerimiz tarafından daima taleb edilebileceği cihetle sehven nisyân vukûu takdirinde İdare-i Merkeziye Müdüriyet-i Sâniyesine ihbar keyfiyet buyurulması mercûdur. İstanbul, 8 Teşrin-i Sâni 1340 [8 Kasım 1924] Osmanlı Bankası Müdüriyet-i Umûmiyesi". (OBA, CD-ST 008, Bütün şubelere asılacak ilan örneği, 8 Kasım 1924).

[91] OBA, CD-ST 008, Genel müdür Steeg ve genel müdür yardımcısı Reid'den Paris komitesine, 6 Kasım 1924; Paris komitesinden genel müdürlüğe telgraf, "Écrou 2ème," 14 Kasım 1924; Paris komitesinden genel müdürlüğe telgraf, "Écrou," 14 Kasım 1924; Genel müdür Steeg'den Paris komitesine telgraf, "Encre," 15 Kasım 1924.

[92] OBA, CD-ST 008, Genel müdür Steeg ve genel müdür yardımcısı Reid'den Paris komitesine, 17 Kasım 1924.

[93] *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 6, s. 634-638, n° 181, Kanun n° 645; Karakoç, *Türkiye Cümhuriyeti Sicill-i Kavanini*, c. 1 (İstanbul, 1926), s. 868-873.

[94] *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 6, "21 Mart 1341 tarihli itilâfnamc," s. 638. Bkz. Ek 9.

Hükümetin bankanın ismini değiştirip daha "milli" bir alameti farika benimsemesini sağlamak için yaptığı son bir zorlama, pazarlık sürecinde Londra ve Paris komitelerinin kesin reddiyle karşılaşan unsur oldu.[95]

Kendisini milliyetçi hükümetin taleplerine uyduran eski Bank-ı Osmanî-i Şahane, milliyeti olmayan bir devlet bankası statüsünden, "milli ve politik açılardan yanlışsız" bir finans kurumu statüsüne sıkıntılı ama başarılı bir geçiş yapma işinin üstesinden gelmişti. Bunu yaparken yeni kimliğine ilişkin olarak vermek zorunda olduğu başlıca kanıtlardan biri kadrosunu "millileştirmek"ti. İronik bir şekilde, bankanın ulusal bir kimliği olmadığını kabul için getirilen önkoşul buydu. Yani Türk hükümeti, bankayı millileştirmemiş ama, bu uluslararası kuruma, personel profilini radikal bir dönüşümden geçirmesiyle simgesel bir millileştirme dayatmıştı.

Bu operasyonun bankaya maliyeti yüksek oldu. Bankayı kaygılandıran belirli bir milletten veya belirli bir görüşten personeli işe almak değildi. Sorun hedef kitle içinden nitelikli unsurlar bulmanın zorluğundan kaynaklanıyordu. Ayrıca banka bulabildiği az sayıda Müslüman Türk memurları tutma konusunda güçlük çektiğinden sık sık yakınıyordu. Yeni şekillenen devlet, yeni Cumhuriyet'in hükümet kurumları ve yeni kurulan Türk bankaları, bankanın titizlikle eğitim programlarına tabi tutarak şekillendirdiği en iyi unsurları kapmak için yarışıyorlardı.[96] Bütün bu zorluklara karşın banka sözleşmesindeki yükümlülükleri çok küçük farklarla yerine getirmeyi başardı. Eylül 1927'de Müslüman Türk personelin oranı yüzde 29,75'e ve maaşları yüzde 23,46'ya ulaşmıştı.[97] Bir yıl sonra aynı oranlar, sırasıyla yüzde 41,60'a ve yüzde 28,14'e yükseldi.[98] Eylül 1930'da da yüzde 58,20'ye ve yüzde 40,10'a.[99] 1933'te imtiyazın uzatılması için imzalanan

[95] OBA, CD-ST 009, Genel müdür Steeg ve genel müdür yardımcısı Reid'den Londra ve Paris komitelerine, 27 Nisan 1925; Genel müdür Steeg ve genel müdür yardımcısı Reid'den Paris komitesine, 12 Mayıs 1925; Paris komitesinden genel müdürlüğe telgraf, "Gaufre," 19 Mayıs 1925.

[96] "Ancak, eğer yüzde oranları istediğimiz düzeye ulaşamamışsa, bu durum kurumumuzun gerekeni yapmamış olmasından kaynaklanmamaktadır. Bunun nedeni, bir yandan vasıflı aday konusunda yaşadığımız sıkıntı, diğer yandan da —kısa bir süre önce Ekselansları Maliye Vekilinin de dikkatini çektiğim—kamu idarelerinin ve diğer Türk bankalarının kendi kadrolarını oluşturmak için ihtiyaç duydukları unsurları bizden almasıdır" (OBA, CGC 004, Genel müdürlük tarafından Osmanlı Bankası komiserine yazılan mektubun sureti, n° 3317, 15/16 Ağustos 1928). Beş yıl içinde banka 195 Müslüman Türk memurunu kaybetmişti. Bunların 83'ü başka Türk bankalarına ve devlet ve hükümet idarelerine girmek üzere istifa etmişti (OBA, CA-PV 007, İdare heyeti toplantı tutanakları, 6 Ağustos 1930).

[97] OBA, CGC 004, Maliye Vekaletinin İstanbul borsası ve Osmanlı Bankası komiseri Mehmed Kemaleddin Bey'den genel müdürlüğe mektup, n° 20/254, 7 Ağustos1928.

[98] OBA, CGC 004, Genel müdürlükten Osmanlı Bankası komiserine mektup, n° 3317, 15/16 Ağustos1928.

[99] OBA, CA-PV 007, İdare heyeti toplantı tutanakları, 4 Eylül 1930.

anlaşmada ulaşılmış oranları teyid etmekten başka yapacak şey kalmamıştı—yüzde 60 ve yüzde 40.[100] Halid Ziya Bey'in rüyası gerçekleşmişti.[101]

Türk personelin oranı konusunun son olarak 1952'de, hükümetle imzalanan imtiyaz süresini uzatma anlaşmasına ek bir mektupta söz konusu edilmiş olması ilginçtir. Oranlar hem sayılar hem de maaşlar için yüzde 80'e yükselmişti.[102] Bu durum gayrimüslim azınlıkların büyük çoğunluğunun ülkeyi terk etmesinden sonra Türk nüfusta hemen hemen tamamen gerçekleştirilmiş olan homojenleşmeyi yansıtıyordu. Ancak, bu kez hükümetin siyaseten doğru davranarak metindeki "Müslüman" sıfatını kaldırdığını kaydedebiliriz. Ama, Türk kelimesinin nasıl tanımlandığını artık herkes tam olarak biliyordu.

[100] Karakoç, *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 9, "I —Osmanlı Bankasının imtiyaz müddetinin temdidine dair 5 Haziran 1933 tarihli mukavelename II —Hazinçye döviz kredisi küşadına dair ayni tarihli müzeyyel mukavelename ve III —Sömerbanka açılacak krediye ait mektup ve bunları musaddık kanun," n° 2292, 10 Haziran 1933, s. 469.

[101] "[...] kaydetmek lâzımdır ki o zaman bu neviden müesseselerde Türk gençlerine tesadüf edilmezdi, bugün vaziyet ber'akisdir. Bunu cumhuriyet idaresinin en büyük lütuflarından biri olarak telakkî etmek lâzımdır. Türk gençliğine necat ve selâmet yollarını gösterecek olan en güzel, en müfîd mekteb bu iş dershaneleridir. Bugün oraları bir kovan gibi Türk gençliğinin faaliyetile doluyor. [...] kendi kendime va'd ederdim: —'Erkek çocuklarım olursa ben de onları bankadan geçireceğim.' Tali' bana bu va'dimi tutmak imkânını verdi, bundan daha fazlasını verdi. Çocuklarım İstanbulda banka hayatına giren Türk gençlerinin ilk saffında iken bu safların arkasına vatan çocuklarının küme küme dizilerek azim bir ordu, iş, yani necat ve hayat ordusu teşkil ettiklerini görmek saadetine erişmiş oldum." (E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 280).

[102] *Düstur. Üçüncü Tertip*, c. 34 (Ankara, 1953), "Osmanlı Bankasıyle yapılan Mukavelenin onanması hakkında Kanun," n° 6113, 3 Temmuz 1953, ek 1, s. 1449.

SONSÖZ

> Hal böyle iken vaktile başabaş tedavül eden bu iki para arasında bugün altın tutarı itibarile Osmanlı Bankası banknotları lehine 30 misli fark tanımak, vaktile hazineden ziyade banka senedine itibar gösterenleri maalesef haklı çıkarmıştır.
>
> Refii Şükrü Suvla, 3 Nisan 1947[1]

Banka ile hükümet arasında 5 Haziran 1933'te imzalanan anlaşma ve 10 Haziran 1933'te çıkarılan yasayla Osmanlı Bankası banknotlarının itfasına başlanması için muhtemel tarih 31 Aralık 1941 olarak belirlenmişti.[2] Saptanan nihai tarihe üç yıllık bir süre kalmışken, Osmanlı Bankası bu borcunun tasfiyesini beş yıl daha ertelemeyi başardı. 1938'de hükümet, banka tarafından 1933 anlaşmasının ekinde İngiliz sterlini olarak verilen geçici kredinin vadesinin beş yıl uzatılmasını istedi. Banka süre uzatımını kabul ederken, banknotlarına uygulanmakta olan zorunlu tedavül rejimine son veren hükmün, hükümete verilen geçici kredinin son taksidinin geri ödenmesinden yedi ay sonra yürürlüğe girmesinin ihtimal dahilinde olduğuna hükümetin dikkatini çekti. Kredinin vadesinin 31 Mayıs 1946'ya kadar uzaltılmakta olduğu göz önünde tutulduğunda, mantıken, banknotların itfasına başlanması için belirlenen nihai tarihin de 31 Aralık 1946'ya ertelenmesi gerekliydi. Hükümet bunu kabul etti ve 1933 anlaşmasının uygulanmasını düzenleyen yasada buna uygun bir değişiklik yapıldı.[3]

Kuşkusuz, bu erteleme bankayı çok memnun etmişti. Ama ne olursa olsun, artık banknotları itfa etmek zorunda olma düşüncesi, on, on beş yıl önceki kadar büyük bir kâbus değildi. Piyasadan banknot satın almasının 1924 anlaşmasıyla resmen tanınmış olmasından cesaret alan banka,[4] borçlarının bu gayri resmi tasfiyesini 1924'ten sonra da sürdürmüştü. Böylelikle banka 1924 ile 1938—itfa süresinin uzatıldığı tarih—arasında, yaklaşık 680.000 liralık banknot satın alabilmişti. Bu da yılda ortalama 50.000 liralık banknot anlamına geliyordu.[5] Bankanın borçları da buna paralel olarak, 900.000 lira civarından sadece 200.000 lira düzeyine inmişti. Hükümet altın olarak itfa emrini daha dokuz yıl sonra verebileceğine göre,

---

[1] OBA, Banknot itfa dosyası, *La République* kupürü, 19 Nisan 1947; *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1947.

[2] Bkz. s. 408.

[3] "Osmanlı Bankasının imtiyaz müddetinin temdidi hakkındaki kanuna ek kanun," 21 Mart 1938, n° 3341, *Düstur. Üçüncü Tertib*, c. 19 (Ankara, 1938), s. 406-409.

[4] Bkz. s. 367-368.

[5] OBA, C-EM 155, Banknot numaralama defteri, 1863-1948.

banka o zamana kadar tedavüldeki banknot miktarını sembolik bir düzeye indirmeyi umabilirdi. Aslında bankanın mevcut piyasayı az çok tüketmiş olduğu kısa bir süre sonra ortaya çıktı. 1938-1947 arasında yaptığı banknot alımları 15.000 liranın altına düştü; yani yıllık ortalama zar zor 1.500 liranın üstündeydi. Banknotların satın alındığı yerlerin gösterdiği büyük çeşitlilik bankanın bu iş için ne kadar çok çaba harcadığını gösteriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik'ten Beyrut'a, Kıbrıs'tan Basra'ya fiilen bütün eski vilayetlerinden banknot satın alınmıştı; tabii Londra ve Paris'te tutulan önemli stoklardan hiç söz etmiyoruz.[6]

Nihayet 27 Şubat 1947'de bakanlar kurulu banknotların altın olarak itfasını zorunlu kılma yetkisini kullanmaya karar verdi. Kararname 14 Mart 1947'de yayınlandı. İtfa 1 Nisan 1947'de başlayacak ve tam bir yıl sürecek, bu tarihten sonra da banknot itfa işlemi yapılmayacaktı.[7] Ay sonunda Osmanlı Bankası çeşitli yerel gazetelerde banknot hamillerini ellerindeki banknotları bankanın Galata şubesine ibraz etmeye davet eden ilanlar yayınlattı. İbraz edilmeyen banknotların karşılığı altın, itfa süresi sonunda hazineye teslim edilecekti.[8]

Bu operasyon başladığında tedavülde 188.739 liralık banknot bulunuyordu. Banka çeşitli altın sikkeler arasındaki fiyat farklarından akıllıca yararlanarak, operasyonun bedelini düşürmenin bir başka yolunu daha bulmuştu. Yasa altın paranın türünü değil, sadece ağırlık ve standardını belirlediğinden, banka, en ucuz çözümü, yani ödemeleri 31 liralık cari kur üzerinden Cumhuriyet altını olarak yapmayı seçmiş, altın İngiliz liralarını ve Sultan Reşad'ın tuğrasının bulunduğu altın Osmanlı liralarını satarak önemli kârlar elde etmişti. 34.690 altın İngiliz lirası, sarrafların fiyat düşürme çabalarına karşı koymak için küçük partiler halinde ortalama 45,25 liradan satılmıştı. Reşad altınlarına gelince, banka 3.549 Reşad lirasını, cari 34 liralık kur yerine, tanesi 39 liradan satmayı başarmıştı. Bu fark takı olarak kullanıldığı için talebi yüksek olan ½-liralık sikkeler satmış olmasından kaynaklanmıştı. Operasyon başladıktan bir buçuk ay sonra, banka 62.370 liralık banknotun karşılığını ödemişti ve elinde hâlâ 31.742 Cumhuriyet altını vardı. Kitlesel itfa taleplerinde bulunmasıyla ilgili tüm korkular uçup gitmişti. İlk iki hafta sırasında bir-iki gün dışında banka üzerindeki ödeme baskısı mantıklı sınırlar içinde kalmıştı.[9] 1933 yasasına göre, operasyon

---

[6] Bkz. tablo 1.18.

[7] "Osmanlı Bankası banknotlarının ödenmesine başlanması hakkında Bakanlar Kurulu Kararı," 27 Şubat 1947, n° 3/5841, *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 28 (İstanbul, 1948), s. 513.

[8] F. Eldem, *13 Yıllık Bir Hazine*, s. 110.

[9] OBA, C-EMCER 001, 15 Mayıs 1947.

banknotların ihraç mahalli olan İstanbul ile sınırlanmıştı. Yabancı ülkelerden gelecek talepler zamanla bankanın şubeleri vasıtasıyla iletilebilirdi fakat banka Türk hükümetinin bu banknotlar karşılığında elde edilen altının ülke dışına çıkmasına asla izin vermeyeceği, altının ülke içinde bloke edileceği kanısındaydı.[10] Her durumda, Türk hükümetinin operasyon sonunda üzerinde hak iddia edebileceği altın miktarını kaçınılmaz olarak azaltacak yönde çaba göstermeyeceği belliydi. Dolayısıyla banka yabancı gazetelere banknotların altın karşılığını ülke dışına çıkartma iznini almanın sadece banknot hamillerinin sorumluluğu altında olduğunu belirten bir ilan vermekle yetindi.[11]

Operasyonun sonunda, 31 Mart 1948'de banka toplam 130.279 lira tutarında karşılık ödemişti. Tediye edilmeyen banknotların değerine tekabül eden 58.460 lira hazineye, toplam 386.684,60 gram saf altın ağırlığında çeşitli kupürlerde Cumhuriyet altını olarak ödendi.[12]

Bankanın standartlarına göre oldukça küçük olan operasyonun simgesel değeri çok yüksekti. 84 yıllık bir borcun nihai olarak tasfiyesi, banka açısından, artık politik bağlılıkları ve özellikle de statüsü bakımından bir parçası olmadığı geçmişle arasındaki tüm bağları kopartmanın bir yoluydu. Böylece, 1947-1948 itfası 1933 anlaşmasının kâğıda dökmüş olduğu anlaşmayı somut bir sonuca bağladı. Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olma misyonu, savaş sonrası Türkiyesi'nin yeni politik konfigürasyonu içinde artık taşıyamayacağını anladığı bu misyon, sona ermişti. Eski borçlarından kurtulmuş, sözde günahlarından arınmış, hırsları yumuşamış, politik rolü nötralize edilmiş ve kadrosu Türkleştirilerek "millileştirilmiş" olan banka, artık yaşamının bağlı olduğu topraklarda yeni bir kariyere yönelebilirdi.

Bu operasyonun taşıdığı sembolizm bununla da bitmiyordu. 1947-1948 itfa operasyonu bankanın sahip olduğu belirli bir kimliğin yanı sıra, Cumhuriyet Türkiyesi ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki son resmi bağlardan birini de geçmişe gömmüştü. Refii Şükrü Suvla, operasyonun, "vaktile hazineden ziyade banka senedine itibar gösterenleri" haklı çıkardığını oldukça doğru bir şekilde iddia ediyor, fakat mevcut hükümetin birbirinin aynı olmasa da eşit olduğu varsayılan paraların hamilleri arasında kaçınılmaz şekilde eşitsizlik yaratan bir operasyonu kabul etmiş olması

[10] OBA, CD-CPCP 090, İdare meclisi, Paris komitesiyle yazışmalar, gelen mektuplar, Paris şubesinden Marsilya şubesine, 21 Nisan 1947.

[11] OBA, EM-CER 001, Garelli'den paris komitesine, 21 Mayıs 1947; Paris komitesinden Garelli'ye, 9 Haziran 1947.

[12] OBA, C-EM 153, Banknot iptal ve ihrak tutanakları, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası alındı makbuzu, 13 Nisan 1948.

karşısında da hayretini gizlemiyordu.[13] Banknotlarını altın olarak itfa etmenin Osmanlı Bankası için sahneden çekilmenin zarif—ve pek de pahalı olmayan—bir yolu olduğuna hiç kuşku yoktu. Ancak insan bu zarafetin, kendi kâğıt liralarının en küçük bir itfa ve uzun vadede istikrar umudu olmadan tedavüle devam ettiği koşullarda, Osmanlı banknotlarının Cumhuriyet altını olarak itfa edilmesinin hükümet açısından taşıdığı ironiyi gizlemeye yetip yetmediğini merak etmekten de kendini alıkoyamıyor.

[13] OBA, Banknot itfa dosyası, *La République* kupürü, 19 Nisan 1947; *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1947.

EKLER

1. Osmanlı Bankası Hisselerinin Arzı ve Dağılımı, 20 Şubat 1856.[1]

Bilanço

	Başvuru	Tahsisat
Laurence & Co'nun genel listesinde	£ 30.238	£ 6.080
Hutchinson'un genel listesinde	25.842	4,885
Ofis listesi	4.580	1.230
Başvuruları bugüne kadar alınmamış mudiler	3.800	705
Toplam	£ 64.460	£ 12.900
Laurence & Co'nun borsa listesinde	7.010	1.705
Hutchinson'un borsa listesinde	8.120	2.630
Toplam	79.590	17.235
Bankerlere		2.000
Müdürlere ve hukuk danışmanlarına		5.000
Toplam		24.235
Küsurat bakiyesi		765
Toplam	£ 79.590	£ 25.000

[1] OBA, LA 23,979, Özel Komite Tutanak Defteri, Tahsisat Komitesi Toplantısı, 20 Şubat 1856.

2. Osmanlı Bankası'nın İngiltere Kraliçesi Victoria'dan Aldığı Kuruluş Fermanı, 24 Mayıs 1856.[2]

VICTORIA BY THE GRACE OF GOD
of the United Kingdom of Great Britain and Ireland Queen Defender of the Faith TO ALL TO WHOM these Presents shall come Greeting WHEREAS it hath been represented to us that the persons hereinafter named and others have united together to establish a Bank in London for the purposes of carrying on a Banking Business in the Turkish Dominions for which purpose they have agreed to subscribe a Capital of Five hundred thousand pounds in twenty five thousand Shares of Twenty pounds each and with power to raise a further sum of money not exceeding One million five hundred thousand pounds in addition as after mentioned and that it is their opinion that such a Bank founded on sound principles would be attended with advantage both to the public and to the parties interested And that the said persons were willing to accept our Royal Charter in such form and with such provisions and regulations as might be thought most conducive to the proper and safe administration of the Bank and to the welfare of the Shareholders and of the Public And the said Persons have humbly besought us to grant to them and to the other Subscribers of such Capital our Royal Charter of Incorporation and which we are minded to do under the conditions and subject to the restrictions and regulations hereinafter contained or referred to NOW KNOW YE that as well upon the prayer of the said persons as also of our Special Grace certain knowledge and mere motion WE have granted constituted ordained and appointed And by these presents for us our Heirs and Successors do grant constitute ordain and appoint that Austen Henry Layard Esquire Member of Parliament Henry Austin Bruce Esquire Member of Parliament George Thomas Clark of Frimhurst in the County of Surrey Esquire James John Cummins of Abchurch Lane in the City of London Merchant George Grenfell Glyn of Lombard Street in the City of London Banker Arthur Hankey of Fenchurch Street in the City of London Banker and Henry Kingscote of Spring Gardens in the County of Middlesex Esquire and all such other persons bodies politic or corporate as now are or shall hereafter become Proprietors of any share or shares of the Joint Stock hereinafter mentioned shall be and be called one Body Politic and Corporate in Deed and in Law by the name and style of "The Ottoman Bank" and by that name shall and may sue and be sued plead and be impleaded in all Courts whether of Law or Equity and shall have perpetual succession with a Common Seal which may be by them changed and varied at their pleasure AND WE DO further declare that this our Royal Charter and the Common Seal of the Company shall be kept at the place of business of the Court of Directors And that such Seal shall not be affixed to any instrument except in the presence of two Directors testified by their signatures thereto or in pursuance of a Minute of the Court of Directors and in the presence of the Chief Manager or some Officer to be from time to time for that purpose appointed by the Court of Directors testified in like manner by the signature of such Manager or Officer AND WE DO further declare that it shall be lawful for the said Company notwithstanding the Statute of Mortmain from time to time and at all times hereafter by the same name to purchase take and hold to them and their Successors in London or Westminster such houses offices buildings lands or other hereditaments as shall

[2] OBA, Royal charter of incorporation of the Ottoman Bank, 24 Mayıs 1856.

or may from time to time be actually and bona fide necessary and proper for the purpose of managing conducting and carrying on the business of the said Company but not for any other purpose (except as after specified) nor so as to be in any manner made instrumental for the purposes of trade or speculation and to sell grant demise exchange convey and dispose of the same or any of them respectively PROVIDED ALWAYS that the whole of such houses offices buildings and hereditaments so held by the said Company in our United Kingdom shall not exceed the yearly value of Two thousand pounds at the time of acquiring the same except with the sanction of the Commissioners of our Treasury AND WE DO declare that this our Royal Charter is granted on the express Condition that the said Company when and as often as they shall purchase or acquire any lands or hereditaments other than for the purposes aforesaid or of the amount or yearly value hereinbefore specified and that the said Company when and as often as they shall purchase or acquire any lands or hereditaments as aforesaid shall within three calendar months from the purchasing or acquiring the same give notice in writing thereof to the Commissioners of our Treasury and furnish to the said Commissioners an account or description thereof and of the yearly rent or value thereof and of the prices paid for the same and every such other accounts relating to the same as the said Commissioners of our Treasury may from time to time require And further WE DO hereby declare that it shall be lawful for the said Company to invest lay out or employ any part of their Capital or funds in conducting and carrying on the affairs concerns and business of the said Company but not in any trading or mercantile speculation or business whatsoever not usually considered as falling within the ordinary and legitimate purposes and operations of a Banking Establishment But nevertheless it shall be lawful for the said Company to accept any lands houses or other real or personal estate in satisfaction liquidation or payment of any debt absolutely and bona fide due and owing to the said Company and also to take any Mortgage or other Security on real or personal property as aforesaid as a Security for any monies due to the said Company or for which parties may have rendered themselves liable to the said Company and to hold such lands houses and other property for such reasonable time only after the said Company shall have acquired an absolute interest therein as shall be necessary for selling and disposing of and converting the same into money And also that it shall be lawful for the said Company to sell or otherwise convert into money any goods wares or merchandise which shall or may be taken by them in satisfaction liquidation or payment of any debt or in consequence of advances on Bills of Lading or other securities rendering such Goods Wares or Merchandise liable for the satisfaction of a debt to the said Company and to sell and convey any lands houses and other real property whatsoever or any goods wares or merchandise which they may acquire in manner aforesaid AND WE DO declare that the said Company is and shall be established for the purpose of carrying on under the management of a Court of Directors in London and Business of Banking in Constantinople with Branch Banks in any other parts of the Turkish Dominions except in Egypt Subject nevertheless to such restrictions and provisions as are hereinafter contained or referred to for the period of Twenty one years commencing from the day of the date of this our Royal Charter and that the expiration of which period this our Royal Charter is to cease except as after provided AND WE DO declare the said Company established for the purposes aforesaid Subject nevertheless to the conditions restrictions regulations and provisions hereinafter contained and to be contained in the

Deed of Settlement hereinafter directed to be executed or to be contained in any Supplemental Deed or Bye Laws as after mentioned But we do will and declare that it shall not be lawful to and for the said Company to commence or carry on the said Business of Banking until it shall be made to appear to the satisfaction of the said Commissioners of our Treasury that the whole of the said Capital of Five hundred thousand pounds has been subscribed for by Deed under hand and seal and that one half at the least of such sum of Five hundred thousand pounds has been actually paid up such satisfaction to be evidenced by a Certificate under the hands of any two of the Commissioners of our Treasury And further WE DO will and declare that unless it shall be made to appear to the satisfaction of the Commissioners of our Treasury to be certified as aforesaid that the whole of the said Capital shall have been subscribed under the hand and seal within the space of one year to commence and to be computed from the day of the date of this our Royal Charter and unless the whole of the said sum of Five hundred thousand pounds shall have been actually paid up within the space of two years to be reckoned from the day of the Certificate to be granted as aforesaid of the payment of one half of the said Capital of Five hundred thousand pounds then it shall be lawful for us our heirs and successors at any time thereafter by any writing under our Great Seal to declare that this our Royal Charter shall be absolutely void AND WE DO hereby declare that the said persons who have subscribed for at least one half of the said Capital shall within twelve calendar months from the date of this our Royal Charter to the satisfaction of the Commissioners of our Treasury to be certified as aforesaid enter into a Deed of Settlement whereby provision shall be made for the carrying on the business of the said Company by a Court of Directors to be elected by the Shareholders of the Company as in the said Deed shall be provided and by a Court of Directors (till such election) to be previously named in the said Deed and whereby provisions shall be made for the payment by the Shareholders of all monies to become due in respect of the Instalments on the Shares taken by the Shareholders in the said Company AND WE direct that each of the said Shareholders who shall execute the said Deed as last aforesaid shall hold at least five Shares in the said Capital And further that in the said Deed shall be contained in addition to all such further provisions as shall be by such Commissioners as aforesaid considered necessary and usual in like cases for the management of the affairs of the same Company provisions for effectuating the following objects that is to say - First - For holding ordinary general Meetings of the Company once at least in every year at an appointed time and place - Second - For holding Extraordinary General Meetings of the Company upon the requisition of ten Shareholders or more holding at the least five hundred shares in the Company - Third - For the management of the affairs of the Company and the election and qualification of the Directors - Fourth - For the retirement of at least one fourth of the Directors of the said Company yearly but so as such retiring Directors may be immediately eligible for reelection - Fifth - For preventing the Company from purchasing any shares or making advances of money or securities for money to any person on the security of the share or shares in the Company - Sixth - For the publication as shall be directed in the said Deed of the Assets and Liabilities of the Company and of the land held by the said Company - Seventh - For the verification of such statements and for the furnishing of such further information as the said Commissioners of our Treasury may require respecting the state and proceedings of the Banking Establishments of the said Company - Eighth - For the yearly audit of the

Accounts of the said Company by two or more Auditors not being Directors at the time - Ninth - For the yearly communication of the Auditors Report and of a balance sheet and profit and loss account to every Shareholder - Tenth - For winding up the affairs of the Company when by such Balance Sheet it shall appear that one fourth of the subscribed Capital be lost - Eleventh - For the appointment of Managers or Agents or other Officers to perform the duties of Managers or Agents - Twelfth - For making provision in the event of the dissolution of the said Company either under the provisions of the said Deed or under the provisions herein contained for the conversion into money of the property of the said Company and for the collection of the debts thereof with all convenient speed and for the appropriation of all monies which shall be so received and all other the assets of the Company and if necessary all monies then remaining unpaid by the proprietors of shares in the said Company on account of their shares in payment of all the debts and liabilities of the Company in due course of Law and dividing the surplus (if any) amongst the Shareholders - AND WE do hereby further declare that the several regulations contained in this our royal Charter and to be contained in the said Deed or to be contained in any Bye laws to be made in pursuance thereof or in any Supplemental Deed to be made in pursuance of such first mentioned Deed shall be taken to be existing regulations of the said Company except so far as the same may be repugnant to the laws of our realm AND WE do hereby further direct that no Bye Law or Supplemental Deed that may be made shall have any force or effect until the same shall have been approved by the Lords Commissioners of our Treasury and notice of such approval shall have been given under their hands or the hands of any two of them PROVIDED ALSO that the said Company shall not discount or in any manner advance money upon Bills of Exchange Promissory Notes or other negotiable paper in or upon which the name of any Director or Officer of the said Company shall appear as Drawer or Acceptor either on his individual or separate account or jointly with any Partner or Partners or otherwise than as a Director or Officer of the said Company to an amount exceeding one third of the amount of the sum for the time being under discount or advanced by the said Company nor shall any Director be allowed to obtain credit on his own personal guarantee PROVIDED ALSO that the prohibition contained in the last mentioned Clause shall not apply to cases where the Bank shall hold in security for the sum advanced Bills of Lading for produce or specie so as that the sum advanced shall never be more than two thirds of the declared value of the Invoice AND further we declare that it shall be lawful for the Directors of the said Company with the consent previously obtained of the Commissioners for the time being of our Treasury from time to time to extend their said Capital to any sum not exceeding in the whole with the said sum of Five hundred thousand pounds the sum of Two Million pounds by the creation and sale of new shares in the manner to be specified in the said Deed herein directed to be executed but we declare that no such increase of Capital shall be made without the consent of a General Meeting of the Shareholders to be specially called for that purpose AND further we direct that at least half the amount of any increased Capital shall from time to time be actually paid up and certified to have been paid up by the Commissioners of our Treasury before any extension of the dealing of the said Company in respect of such new Capital shall be commenced and until half such new Capital shall be so paid up and shall be so certified in writing by the said Commissioners the dealings and affairs of the said Company shall be carried on in all respects as if

such extension of Capital had not taken place AND WE DO hereby direct that the remainder of the shares constituting any such increased Capital shall be wholly paid up within two years from the time at which such shares shall be issued and that payment of such instalments shall be made to appear to the satisfaction of the said Commissioners of our Treasury to be certified in writing AND WE DO hereby further direct that the Court of Directors of the said Company shall if and whenever they shall be required so to do by one of our principal Secretaries of State or the Commissioners of our Treasury produce and submit to him or them or all of them or to such persons or officers as may be appointed for that purpose by any party entitled to call for such accounts for his or their inspection and examination the several accounts and statements which by the said Deed shall be directed to be made and furnished PROVIDED ALWAYS that on any suspense of the payments of the Company for the space of thirty days or for any number of days at intervals which shall amount to thirty days within any one year or if it shall be reported unto us by the Commissioners of our Treasury that the said Company have not well and truly maintained abided by performed and observed all and every the rules orders provisions and directions herein contained and set forth or to be contained and set forth in the said Deed so to be executed as aforesaid then and in any of such cases it shall be lawful for us our heirs and successors if we or they shall be so minded by writing under the Great Seal at our or their direction and without any further or other proceeding absolutely to revoke and make void this our Royal Charter and every matter and thing herein contained PROVIDED nevertheless that the power or revocation so hereby reserved shall not have or be construed to have the effect of preventing or barring any proceeding by scire facias or otherwise according to Law to annul or repeal the said Charter AND WE DO hereby further will and declare that notwithstanding anything hereinbefore contained on the determination of twenty one years from the date of this our Royal Charter the same powers and privileges hereinbefore conferred on the said Company shall cease unless we our heirs or successors shall be writing under the Great Seal declare to the contrary and shall authorise the said Company to continue incorporated under the aforesaid provisions for a further term or terms of ten years or for such periods and under such provisions and conditions as we our heirs or successors shall think fit AND WE DO hereby further ordain that when all the assets of the said Company including such Calls as herein mentioned shall have been got in and converted into money as aforesaid and the debts due by the Company shall have been paid so far as such assets shall extend and the surplus (if any) dividend among the proprietors shall be lawful for us our heirs or successors upon the representation of the Commissioners of our Treasury that it is expedient so to do by writing under the Great Seal absolutely to revoke and make void this our Charter and every matter and thing herein contained and the said Company shall be absolutely dissolved AND WE DO further will and declare that on the winding up of the affairs of the said Company all and every of the proprietors for the time being of any interest or share in the Capital thereof shall be liable to contribute to the payment of the debts and liabilities of the Company to the extent of twice the amount of their subscribed shares that is for the amount subscribed or so much thereof as shall not have previously been paid up and for an additional amount equal to the amount so subscribed And that a Covenant to this effect shall be contained in the Deed of Settlement of the Company and that in every Deed of Transfer of any share or shares shall be contained a Covenant by the Assignee thereof to be bound

by and perform the covenants contained in the Deed of Settlement in the same manner as if such Assignee had been a party thereto AND WE DO hereby direct and declare that any act matter or thing which we have hereinbefore directed to be done certified declared or assented to by the Commissioners of our Treasury may be done by any two or more of them AND WE DO for us our heirs and succcssors grant and declare that this Our Charter or Enrolment thereof shall be in and by all things valid and effectual in the Law according to the true intent and meaning of the same and shall be recognised as valid and effectual by all Our Courts and Judges in the United Kingdom of Great Britain and Ireland and by all other Officers persons and bodies politic or corporate whom it doth or shall or may concern and that the same shall be taken construed and adjudged in the most favourable and beneficial sense for the best advantage of the said Company as well in our several Courts of Record in the United Kingdom of Great Britain and Ireland or elsewhere notwithstanding any nonrecital misrecital uncertainty or imperfection in this our Charter IN WITNESS whereof we have caused these our Letters to be made Patent WITNESS ourself at our Palace at Westminster the twenty fourth day of May in the nineteenth year of our Reign.

BY HER MAJESTY'S COMMAND
EDMUNDS

3. Osmanlı Bankası'nın İngiltere Kraliçesi Victoria'dan aldığı sermaye artırım fermanı, 25 Kasım 1862.[3]

VICTORIA BY THE GRACE OF GOD
of the United Kingdom of Great Britain and Ireland Queen Defender of the Faith TO ALL TO WHOM these Presents shall come Greeting WHEREAS by Our Royal Charter party bearing date the twenty fourth day of May in the nineteenth year of Our Reign a Company was incorporated by the name and style of The Ottoman Bank for the purpose of carrying on under the management of a Court of Directors in London the business of Banking in Constantinople with Branch Banks in any other part of the Turkish Dominions (except in Egypt) for the period of Twenty one years from the date of Our said Royal Charter subject to the conditions and provisions in the said Charter contained and to be contained in a Deed of Settlement therein directed to be executed and it was by Our said Charter declared that it should not be lawful for the said Company to commence to carry on the said business of Banking until it should be made to appear to the satisfaction of the Commissioners of Our Treasury that the whole of the share Capital of Five Hundred Thousand pounds which it had been represented to Us that it had been agreed to subscribe had been subscribed for by Deed under hand and seal and that one half of such sum of Five hundred thousand pounds had been actually paid up such satisfaction to be evidenced by a Certificate under the hands of two of the Commissioners of Our Treasury and it was by Our said Charter required that the whole of the said Capital should be subscribed under hand and seal within twelve months from the date of Our said Charter and that the whole of the said sum of Five hundred thousand pounds should be actually paid up within two years from the date of the Certificate to be granted as aforesaid of the payment of one half of the said Capital of Five hundred thousand pounds and it was by Our said Charter declared that the persons who had subscribed for at least one half of the said Capital should within twelve months from the date of the said Charter enter into a Deed of Settlement whereby provision should be made for the carrying on the business of the said Company by a Court of Directors and whereby provision should be made for the payment by the Shareholders of all monies to become one in respect of the instalments on the shares taken by the Shareholders in the said Company and it was by Our said Charter declared that it should be lawful for the Directors of the said Company with the consent previously obtained of the Commissioners for the time being of Our Treasury from time to time to extend their said Capital to any sum not exceeding in the whole with the said sum of Five hundred thousand pounds the sum of Two million pounds by the creation and sale of new shares in the manner to be specified in the Deed therein directed to be executed but it was declared that no such increase of Capital should be made without the consent of a General Meeting of the Shareholders to be specially called for that purpose and further it was by Our said Charter directed that at least half the amount of any increased Capital should from time to time be actually paid up and certified to have been paid up by the Commissioners of Our Treasury before any extension of the dealing of the said Company in respect of such new Capital should be commenced and until half such new Capital should be so paid up

[3] OBA, Supplemental Royal charter of incorporation of the Ottoman Bank, 25 Kasım 1862.

and should be so certified in writing by the said Commissioners the dealings and affairs of the said Company should be carried on in all respects as if such extension of Capital had not taken place and it was by our said Charter directed that the remainder of the share constituting any such increased Capital should be wholly paid within two years from the time at which such shares should be issued and that payment of such instalments should be made to appear to the satisfaction of the said Commissioners of Our Treasury to be certified in writing AND WHEREAS it has been represented to us that the whole of the said Share Capital of Five hundred thousand pounds was duly paid up as required by Our said Charter and that the Company has for some time past carried on the business of Banking according to the directions of and under the powers of the said Charter AND WHEREAS it has been represented to Us that the said Company are desirous to extend their present Capital of Five hundred thousand pounds to the sum of One Million pounds and that by an instrument in writing dated the twenty third of May One thousand eight hundred and sixty two under the hands of Sir William Dunbar Baronet Member of Parliament and Edward Hugessen Knatchbull-Hugessen Esquire Member of Parliament two of the Lords Commissioners of Our Treasury the said Commissioners did in pursuance of the provisions to that effect of the hereinbefore stated Charter of Incorporation of the Ottoman Bank and under the authority of the Act of twelfth and thirteenth Victoria Chapter 89 to reduce the number of signatures required to instruments issued by the Lords of the Treasury signify to the said Directors the assent of the said Board to the addition of a sum not exceeding Five hundred thousand pounds to the Capital of the Ottoman Bank by the issue of new shares of Twenty pounds each on condition that at least one half of the amount of such increased Capital should be actually paid up before any extension of the dealings of the Company in respect of such new Capital unless otherwise directed by the said Board should be paid up within Two years from the time at which the new shares should be issued AND WHEREAS it has been represented to Us that it would be greatly for the benefit of the said Company if they were authorised to raise the proposed additional Capital of Five hundred thousand pounds by the issue from time to time of new shares in the said Undertaking without being subject to the restrictions which are imposed by the Charter as to the issue of the whole number of shares before the business is extended or as to the payment up in the first instance of half the nominal amount of each share or as to the payment within a limited time of the remainder of such nominal amount and so that the persons to whom such new shares shall be allotted shall covenant to pay up the whole nominal amount of such shares not within any specified time but whenever required by the Directors to do so AND WHEREAS the said Company have humbly besought us to grant to them our Royal Supplemental Charter whereby they may be enabled to raise the additional Capital of five hundred thousand pounds and any further Capital which they may be hereafter authorised to raise without any such restrictions as are imposed by so much of Our said Charter of the Twenty fourth of May in the nineteenth year of Our Reign as is hereinafter declared null and void NOW KNOW YE that as well upon the prayer of the said Company as also of Our special grace certain knowledge and mere motion WE HAVE granted constituted ordained and appointed and by these presents DO grant constitute ordain and appoint that as regards as well the said additional Capital or sum of Five hundred thousand pounds as any further Capital hereafter to be raised so much of our hereinbefore recited Charter of the twenty fourth of May in

the nineteenth year of Our Reign as directs that at least half the amount of any increased Capital shall from time to time be actually paid up and certified to have been paid up by Our said Commissioners before any extension of the dealing of the said Company in respect of such new Capital shall be commenced and that until half such new Capital shall be so paid up and shall be so certified in writing by Our said Commissioners the dealings and affairs of the said Company shall be carried on in all respects as if such extension of Capital had not taken place and as directs that the remainder of the shares constituting any such increased Capital as therein mentioned shall be wholly paid up within two years from the time at which such shares shall be issued and that payments of such instalments shall be made to appear to the satisfaction of Our said Commissioners to be certified in writing shall be and the same is hereby declared null and void and that the said Company shall be at liberty to raise the additional Capital or sum of Five hundred thousand pounds and to employ the same for the purpose of their said Undertaking by the issue from time to time of shares in the said Undertaking in such manner as to the Company may seem expedient so that the persons to whom such shares shall be allotted shall covenant to pay up the whole nominal amount of such shares whenever required by the Directors to do so and that the dealings of the Company may be extended in reference to such additional Capital without waiting till half of it or any other particular proportion of it shall have been paid up or certified to have been paid up as in Our said Royal Charter of the nineteenth year of Our Reign mentioned And that Our said last mentioned Charter shall as regards the said additional Capital or sum of Five hundred thousand pounds now proposed to be raised and as regards everything hereafter to be done under it be construed and taken as if so much thereof as is hereby declared null and void had never been inserted therein and in all other respects we do hereby ratify and confirm Our said Charter and We do for Us Our heirs and successors grant and declare that this Our Supplemental Charter or enrolment thereof shall be in and by all things valid and effectual in the Law according to the true intent and meaning of the same and shall be recognised as valid and effectual by all our Courts and Judges in the United Kingdom of Great Britain and Ireland and by all other Officers persons and bodies politic or corporate whom it doth or shall or may concern and that the same shall be taken construed and adjudged in the most favourable and beneficial sense for the best advantage of the said Company as well in Our several Courts of Record in the United Kingdom of Great Britain and Ireland or elsewhere notwithstanding any nonrecital misrecital uncertainty or imperfection in this Our Charter IN WITNESS whereof we have caused these Our Letters to be made patent WITNESS Ourself at Our Palace at Westminster this twenty fifth day of November in the Twenty sixth year of Our Reign.

BY HER MAJESTY'S COMMAND

EDMUNDS

4. Osmanlı Bankası İmtiyaznamesi, 1863[4]

Mukaddime

Taraf-ı Saltanat-ı Seniyye'den Zat-ı Vâlâ-yı Hazret-i Sadaret-penahî ve Hariciye Nâzırı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Reisi übbehetlu devletlu Paşalar hazerâtı ile Maliye Nâzırı devletlu Paşa ve Divan-ı Muhasebat Reisi atufetlu Efendi hazeratı ve diğer tarafdan

Londra'da noter püblik Mösyö Vilyam Veb Ven [William Webb Wenn] ile Paris'de noter Mösyö Laten [Lentaigne] huzurlarında usulüne tevfikan tanzim kılınmış ve Divan-ı Hümayun'da mahfuz bulunmuş olan iki kıta ruhsatname mucebince Mösyö Çon İstevart [John Stewart] ile Mösyö Edvar Gilbertson'un [Edward Gilbertson] müvekkilleri ve Banka'nın Londra'daki müessisleri olan ve gerek kendi namlarına ve gerek merkezi Londra'da bulunan Bank Otoman namına akd-i mukavele eden Mösyö Vilyam Kley Baronet [William Clay] ve Mösyö Baskov Depre Grenfel [Pascoe du Pré Grefell] ve Mösyö Laklan Makintoş Reyt [Lachlan Mackintosh Rate] ile yalnız kendi namına akd-i mukavele eden Mösyö Rişard Direk [Richard Drake] ve kezalik Paris'de noter Mösyö Piyan dö Sen Jil [Péan de Saint-Gilles] huzurunda usulüne tevfikan tanzim kılınmış ve Divan-ı Hümayun'da mahfuz bulunmuş olan bir kıta ruhsatname mucebince Mösyö Fredrik Greninger [Frédéric Grieninger] ve Mösyö Vensan Pufarini [Vincent Buffarini] ve Mösyö Rodolf Hotenger'in [Rodolphe Hottinguer] müvekkilleri ve Banka'nın Paris'deki müessisleri olan ve gerek kendi namlarına ve gerek merkezi Paris'de bulunan Kredi Mobilyer Şirket-i Umumiyesi [Société Générale de Crédit Mobilier] namı ve müdürü sıfatı ile hareket eyleyen ve şirket-i Mezkûrenin idaresi meclisinin reisi olan Mösyö İsak Perer [Isaac Péreire] ile şirket-i mezkûrenin müdürü bulunan Mösyö Kazmir Salvator [Casimir Salvador]

ve gerek kendi namına ve gerek merkezi Madrid'de bulunan İspanya Kredi Mobilyer Şirket-i Umumiyesi [Société Générale de Crédit Mobilier Espagnol] namı ve müdiri sıfatı ile hareket eden Mösyö Emil Perer [Émile Péreire]

ve ashab-ı emlâkden olup kendi namına hareket eden Mösyö Öjen Perer [Eugène Péreire]

ve merkezi Paris'de bulunan Hotenger Banka Kumpanyası [Maison de Banque Hottinguer] namına ve bu kumpanyanın şirket imzasını vaz' eylemeğe salahiyeti olan şeriklerden biri olmak üzere akd-i mukavele eden sarraf Mösyö Filip Hotenger [Philippe Hottinguer]

ve Fuld ve Şürekâsı [Fould et Cie] isim ve şöhretiyle maruf olan Paris'de müesses bulunan banka namına ve bu bankanın şirket imzasını vaz'a mezun olan şeriklerinden biri olmak sıfatıyla hareket eden sarraf Mösyö Ernest Adolf Fuld [Ernest-Adolphe Fould]

ve merkezi Paris'de bulunan Male Karındaşlarla Şürekâsı Bankası [Maison de Banque Mallet Frères et Cie] namına ve bu bankanın şirket imzasını vaz' etmeğe salahiyeti olup şirket-i mezkûre namına akd-i mukavele eden Şarl Male [Charles Mallet]

ve Pilye Vil Kumpanyası [Pillet-Will et Cie] isim ve şöhretiyle maruf olarak Pa-

[4] OBA, LA, Şubat 1307/1892.

ris'de müesses olarak sarraf kumpanyası namına ve bu kumpanyanın şirket imzasını vaz'a mezun şürekâsından biri olmak sıfatıyla hareket eden Mösyö Pile Vil [Pillet-Will]

ve Paris'de kendi namına hareket eden sarraf Mösyö Floranten Aşil Baron Seyler [Florentin-Achille baron Seillière]

ve Paris'de müesses olan Ştern ve Şürekâsı Bankası [Maison de Banque Stern et Cie] namına ve bu bankanın imzasını vaz'a mezun olup bu sıfatıyla hareket eden sarraf Mösyö Antuan Jakob Ştern [Antoine-Jacob Stern]

ve ashab-ı emlâkden olup kendi namına hareket eden Mösyö Rafael Döferari Duk dö Galyera [Raphaël de Ferrari, duc de Galliera]

ve Paris İskonto Bankası [Comptoir d'Escompte de Paris] müdiri olup kendi namına akd-i mukavele eden Mösyö Hipolit Gilyom Bista [Hippolyte-Guillaume Biesta]

ve Müsar Odeu ve Şürekâsı [Mussard, Audéoud et Cie] isim ve şöhretiyle maruf olarak Paris'de müesses olan sarraf kumpanyası namına ve bunun şirket imzasını vaz'a mezun olanlardan biri olmak sıfatıyla hareket eden sarraf Mösyö Jan Şarl Müsar [Jean-Charles Mussard]

ve kendi namlarına dahi başkaca akd-i mukavele eden mumaileyhima Mösyö Greninger [Grieninger] Vensan Bufarini [Vincent Buffarini]

beynlerinde hicretin bin iki yüz yetmiş dokuz senesi mah-ı Şabanının on altıncı gününde yani bin sekiz yüz altmış üç sene-i iseviyyesi Şubatının dördüncü gününde Osmanlı Bankası imtiyazına dair atiyü'z-zikr mevadd vechile akd olunan mukavelenamedir.

Birinci Madde:

Devlet-i Aliyye Memalik-i Şahane'de bir devlet bankası ihdas etmek imtiyazını müessisin-i mumaileyhima ita eder. İşbu banka Osmanlı Bankası ismiyle tevsim olunacakdır.

İkinci Madde:

İşbu Banka'nın muamelatında gerek imtiyazı kaidesi ve gerek kavanin-i umumiye-i Devlet-i Aliyye muhafaza kılınmış olmak için mezkûr Banka Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin zir-i himayet-i âliyesinde ve Devlet-i Aliyye'nin nezareti altında bulunacakdır.

Üçüncü Madde:

Devlet-i Aliyye Banka üzerine hukuk-ı teftişiyesini tarafından müntehab bir nâzır marifetiyle icra edecekdir. İşbu nâzır emr-i idareye müdahale etmeksizin Banka'nın muamelat-ı vakıasına kesb-i ittıla' ve nizamnamesinin tamamen icrasına nezaret eyleyecekdir. Bundan başka bilhassa Hazine-i Celile ile Banka beyninde vukubulacak muamelat-ı maliyenin teftişine memur bir muhasebeci dahi tayin buyuracakdır.

Dördüncü Madde:

İşbu Banka'nın şimdilik iki milyon yedi yüz bin İngiliz lirası yani altmış yedi milyon beş yüz bin frank sermayesi olacak ve bu sermayenin tedariki için beheri beş yüz franklık olmak ve nısfı olan iki yüz elli frank ki cem'an otuz üç milyon yedi yüz elli bin frankı Banka icra-yı muamelata bed' eyledikde tediye kılınmak üzere yüz otuz beş bin hisse küşad kılınacakdır ve muaccelesinin nısfı olan iki yüz elli frankı

tesviye kılınan hisse senedatı hamili her kim ise ana raci olacakdır. İşbu sermaye yeni hisse ihdas ve küşadı vasıtasiyle artırılabilecekdir.

Beşinci Madde:

Müddet-i imtiyaziye Banka'nın küşadı için yirmi birinci maddede tayin olunan altı mah müddetin inkızasından itibaren otuz sene olacakdır. Müddet-i imtiyaziye hitamından bir sene evvel Devlet-i Aliyye'nin Banka'yı fesh etmek niyetinde bulunduğunu ilan etmeğe salahiyeti olacak ve müddet-i mezkürenin inkızasında muaccele ve faiz olarak Banka'ya medyun bulunacağı mebaliği bi-tamamiha tediye etmesi lazım gelecekdir ve Banka dahi kendi tarafından kâffe-i düyununun tesviyesiyle nakden tedavülde bulunan kâffe-i tahvilatını sikke-i halise olarak bi't-tediye tedavülden kaldırmağı taahhüd eder.

Altıncı Madde:

Banka'nın merkezi Dersaadet olacak ve Devlet-i Aliyye'nin ruhsatiyle tensib olunacak mikdar şube ve memuru bulunacakdır.

Yedinci Madde:

Banka Dersaadet'de iki ya üç âzâdan mürekkeb bir müdürlük ile kezalik üç âzâdan mürekkeb bir meclis tarafından idare kılınacak ve işbu idare ve meclis âzâsı Londra ve Paris'deki müessisler tarafından müntehab bir komite canibinden tayin olunacakdır. İşbu komite Banka'nın muamelatı üzerine nizamnameye tatbiken icrayı delalet ve teftiş ve nezaret etmeğe mezun ve muktedir olacakdır. Beş sene müddet hitamında hissedaran cemiyet-i umumiyesinin Devlet-i Aliyye ile evvelce bi'l-müzakere Banka'nın suret-i idare-i meşruhasını nizamnameye tatbiken tadil ve tecdide salahiyeti olacakdır.

Sekizinci Madde:

Tahvilat ve senedat ve varant ve konişmento ve emanet suretiyle Banka'nın zir-i teftiş ve nezaretine konulacak eşya mukabilinde akçe ikraz ve tüccar tahvilatını iskonta etmeğe ve emanet kabul eylemeğe ve poliçe alıp satmağa ahar nas hesabı için emtia ve eşya bey ü şirasını deruhde etmeğe velhasıl Banka'ya müteallik idare ve kumpanyalara aid kâffe-i muamelatı icra eylemeğe Banka'nın hak ve salahiyeti olacakdır.

Dokuzuncu Madde:

Banka'ya irae olundukda bedeli hamiline tediye ve ita kılınmak şartiyle işbu Banka tahvilat çıkarmak imtiyaz-ı inhisarisini haiz olacak ve tahvilat-ı mezkûrenin tesviye-i bedelatı çıkarıldığı mahallin gayride mutalebe olunamayacakdır. Mamafih Banka idaresi münasib gördüğü halde şubelerinin çıkardıkları tahvilatın bedelatı Dersaadet'de ve Dersaadet'de çıkarılan tahvilatın bedelatı idare-i mezkürenin ruhsatiyle tayin edeceği şerâit mucebince Banka şubelerinde tesviye ve ita olunabilecekdir. Banka tahvilatının çıkarıldığı dairelerde ve şubeler yapılacak mahallerde tedavül-i nizamisi olacak ve sair yerlerde Saltanat-ı Seniyye ile bu bâbda bi'l-müzakere karar verildikden sonra mal sandıkları tarafından kabul kılınabilecekdir.

Onuncu Madde:

Banka tahvilatı Türkce olacak ve Devlet-i Aliyye'nin muvafakatı munzam ol-

madıkca iki yüz kuruşlukdan aşağı tahvilat tedavüle çıkarılamayacakdır. İşbu tahvilat canib-i Devlet-i Aliyye'den memur nâzır tarafından temhir ve teftiş komitesinin hassaten tayin edeceği bir müdür tarafından ve Banka yahud şubesinin baş hidmetkâr veyahud muhasebecisi canibinden imza kılınacakdır.

On Birinci Madde:

İşbu Banka küşad olunduğu tarihden itibaren iki sene müddet daima sandığında nakden tedavülde bulunan tahvilatının nısfına ve bu müddetin hitamından sonra laakall sülüsüne muadil bir meblağ bulunduracakdır.

On İkinci Madde:

Devlet-i Aliyye işbu müddet-i imtiyaziye zarfında hiçbir gûne evrak-ı nakdiyeyi çıkarmamaklığı ve başka bir banka veyahud evrak-ı nakdiye çıkarmağa imtiyazı olacak bir idare veyahud kumpanyanın teşekkül ve teessüsüne müsaade etmemekliği taahhüd eder.

On Üçüncü Madde:

İşbu Banka Devlet-i Aliyye'nin Hazine sarraflığı muamelatını icra etmeğe yani bir tarafdan Dersaadet'de Hazine-i Celile'ye vârid olan kâffe-i varidat-ı Devlet'in ahzü kabzına ve diğer tarafdan Maliye Nezaret-i Celilesi canibinden üzerine keşide olacak havalatı tediyeye memur olacakdır. Banka imtiyaz ferman-ı âlisini istihsal eylediği gibi İzmir ve Trabzon ve Beyrut ve Selanik şehirlerinde şubeler tesis edebileceğinden Maliye Nezareti tarafından işbu eyaletler üzerine havale olunacak varidatın zikr olunan şehirlerde dahi ahzına memur olabilecekdir. İleride o misillu şubeler tesis edeceği sair mahallerde dahi Devlet-i Aliyye hidmet-i mezkûrenin ifasını Banka'nın uhdesine havale edebilecekdir. Banka yalnız Maliye Nezareti tarafından verilmesi meşrut olan sergileri iskonto edecekdir. İşbu sergiler doksan günü geçmez muayyen vadeli ve senevi nihayet yüzde altı faizli olacakdır. İşbu Banka varidat-ı Devlet'den vâki olacak makbuzatından mezkûr sergileri vadeleri hitamında tediye edecek ve bu mikdarın adem-i kifayeti halinde on altıncı bend-i âtî ahkâmınca Devlet-i Aliyye'ye açılmış olan beş yüz bin lira isterling kreditodan cebr-i noksan eyleyecekdir. Maliye Nezareti Banka tarafından iskonta olunmak üzere tedavüle vaz' eyleyeceği muayyen vadeli sergilerinin mikdarını beher mah tayin edecek ve fakat evvel emirde Banka ile bi-l-müzakere karar verilmedikce işbu sergileri tedavüle çıkarmayacakdır Banka salif-üz-zikr beş yüz bin lira isterling kredito ile varidat-ı Devlet'den kendisinin tutacağı mebaliğ yekûnundan ziyade çıkarılacak sergilerin tediyesine hiçbir halde müteahhid add olunamayacakdır.

On Dördüncü Madde:

Düyun-ı dahiliye re'sü'l-mal ve faizlerinin tediye ve tesviyesi ve düyun-ı hariciyenin faiziyle re'sü'l-malına mahsuben verilecek mebaliğin irsali hususlarına hasseten işbu Banka memur olacak ve bu iki maddenin her birinden yüzde bir komisyon alacakdır. Ve on üçüncü bendde tasrih olunmuş olan muamelat-ı sairenin müstelzim olacağı mesarife mukabil dahi Devlet-i Aliyye senevi yirmi bin lira isterling Banka'ya tediye edecekdir. Beş sene müddet mürurunda işbu yüzde bir komisyon ile meblağ-ı muayyen-i mezkûr tadil olunabilecekdir.

On Beşinci Madde:
Dahil ve haricde Banka Devlet-i Aliyye'nin resmî ve muayyen umur-ı sarrafiyesi memuru bulunacakdır ve meskûkât-ı mağşûşenin tedavülden kaldırılması hususunun kâffe-i icraatına mezkûr Banka memur olacakdır. Devlet-i Aliyye bu bâbda iktiza eden tedabirin ittihazına banka ile bi'l-müzakere karar verecekdir.

On Altıncı Madde:
İşbu Banka varidata mahsuben senevi yüzde altı faizle Devlet-i Aliyye için miktarı on iki buçuk milyon Frankı yani beş yüz bin lirayı tecavüz etmez bir kredito küşad edecek ve mezkûr Banka şu mikdarın tezyidini münasib gördüğü halde bunun şerâit-i lazimesi müzakere-i mahsusa ile tayin olunacakdır. Mezkûr Banka kâffe-i teslimatının temini zımnında tesviye-i bedeli için şube ve memurları olacak mahallerden alınacak varidat-ı muayyene üzerine muhassas altmış veya doksan gün vadeli Hazine bonoları ahz edecekdir. İşbu bend beş sene müddet mürurundan sonra tadil olunabilecekdir.

On Yedinci Madde:
Devlet-i Aliyye Banka muamelatının icrasına uygun bir bina inşa etmesi için lazım olan arsayı meccanen ita buyuracak ve müddet-i imtiyaziyenin inkızasından sonra mezkûr binanın mesarif-i inşaiyyesini Banka'ya tediye ederek mezkûr arsa ve binayı geri tasarrufuna alacakdır ve Banka'nın şubeler yapacağı mahallerde lazım olan arsaların iştirasını mümkün mertebe teshil buyuracağı misillu Banka'nın başlıca merkeziyle şubelerinin husul-ı emniyeti için lâbüd olan himaye-i askeriyeyi dirîğ etmeyecekdir.

On Sekizinci Madde:
Banka şubeleriyle hisse ve tahvilat ve havalat ve bankpost bil yani havale mektubu ve çek yani sandık pusulası ve tahvilleri her dürlü rüsumat ve vergiden kâmilcn muaf olacakdır ve mezkûr banka evrak-ı sahihe üzerine yapılmış olmadıkca Memalik-i Mahrusa'da tedavül edecek hiçbir poliçe ve evrak-ı saireyi kabul etmeyecekdir.

On Dokuzuncu Madde:
Mezkûr Banka Dersaadet'de bulunan Türkce ve Fransızca gazetelerin biri veyahud birkaçı vasıtasiyle bir mah muamelatının defterini tab ü neşr edecekdir. Temettüat-ı vakıasının hissedaran cemiyet-i umumiyesi tarafından ilan olunabilmesi için mezkûr Banka'nın on iki mahda bir kere muhasebatının muvazene defterleri tanzim ve teftiş olunarak işbu defterler ber vech-i muharrer gazeteler vasıtasiyle ilan kılınacakdır.

Yirminci Madde:
İşbu imtiyaz için ita buyurulacak ferman-ı âlî mukabilinde Devlet-i Aliyye hesabına olarak Fransa ve İngiltere bankalarına tevdi kılınmak üzere Banka veyahud Devlet-i Aliyye tahvilatı olarak yirmi bin lira isterling kefalet akcesinin nısfını Saltanat-ı Seniyyenin Paris sefirine ve nısf-ı diğerini dahi Londra sefirine ita ve teslim etmekliği müessisler taahhüd ederler. Banka Dersaadet'de icra-yı muamelata başladığı anda meblağ-ı mezbur müessisin-i mumaileyhime redd ü iade kılınacakdır.

Yirmi Birinci Madde:
İmtiyaz ferman-ı âlîsinin tarih-i tesliminden ve nizamnamesinin tasdikinden nihayet altı ay mürurunda Banka Dersaadet'de icra-yı muamelata başlayacak ve başlayamadığı halde mezkûr kefalet akcesi taraf-ı Saltanat-ı Seniyye'den müsadere kılınacakdır ve bu mukavele ke-enne lemm yekûn hükmünde tutulacakdır.

Yirmi İkinci Madde:
İşbu Banka imtiyazının bazı şerâitinin tevili hakkında Devlet-i Aliyye ile Banka beyninde ihtilaf zuhuru halinde işbu ihtilaf Devlet-i Aliyye ve müessisler tarafından mütesaviyen tayin olunmuş hakemlere arz olunacak ve bu hakemler beyinlerinde inkısam-ârâ takdirinde kat'iyyen ve na-mütegayyiren hükmetmek üzere diğer bir hakem tayin ve intihab edeceklerdir. Banka idaresiyle saire meyanında zuhur edecek deavi Memalik-i Mahrusa'da bulunan ticaret mahkemelerinde ruyet olunacak ve eyaletlerde ol vechile hükmedilen davalarını Dersaadet'de gerek mahkeme-i ticaret ve gerek Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye nakl ü istinaf etmeğe daima Banka idaresinin hak ve salahiyeti olacakdır.

Hatime
İşbu mukavelename Meclis-i Hass-ı Vükela-yı Devlet-i Aliyye'de bi'l-müzakere karargir olarak taraf-ı eşref-i Hazret-i Cihandari'ye arz ile ol vechile icrası hususuna irade-i seniyye-i Cenab-ı Mülukâne müteallik ve şerefsudur buyurulmuş olmağla mucebince üç nüsha olarak bi't-tahrir tarafeynden imza ve temhir olunarak bir kıtası Divan-ı Hümayun kaleminde hıfz ile diğer iki kıtası mumaileyhim müessisler canibine ita olundu.

Reis-i Meclis-i Vâlâ
Mehmed Fuad

Nâzır-ı Umur-u Hariciye
Esseyid Mehmed Emin Âlî

Sadrıazam
Yusuf Kâmil

Reis-i Divan-ı Muhasebat
Esseyid Ahmed Vefik

Nâzır-ı Umur-ı Maliye
Mustafa Fazıl

İşbu suret Divan-ı Hümayun kaleminde mukayyed aslına mutabık olduğunu tasdiken temhir kılındı.

Fî 29 Zilhicce sene 279 [17 Haziran 1863]
3 Haziran sene 279 [15 Haziran 1863]

Divan-ı Hümayun

Hazine-i Celile'de bulunan nüsha-i musaddakasına mutabıkdır.
Fî Şubat sene 307 [Şubat 1892]

5. Osmanlı Bankası Statüsü, 1863[5]

Birinci Fasıl
Şirketin İsmi ve Maksadı

Madde 1- Bank-ı Osmanî-i Şahane ismi ile bir Anonim Şirket kurulmuş olup, maksadı Osmanlı Hükümetinin 16 Şaban 1279 veya 4 Şubat 1863 tarihli İmtiyaznamesinden taayyün eden imtiyazını işletmek ve aşağıdaki maddede zikredilen muameleleri yapmaktır.

Madde 2- Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin yapacağı muameleler şunlardır:

1. Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin İmtiyaznamesinden taayyün eden münhasır imtiyaz mucibince ibrazı halinde hamiline itfası kabil ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ihraç mahallerinde tedavül hakkına sahip banknotları, bunların tedavülünün iptidaen iki sene kasa nakdinin iki mislini, bilahare de üç mislini aşmaması kaydıyla, ihraç etmek.

2. Alelûmum ticarî senetler, emre muharrer senetler, kambiyo poliçeleri ve ticarî muamelelerden münbais ve Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ödenebilir emre muharrer ve muayyen vadeli her türlü senetler iskonto etmek.

İskonto için Bank-ı Osmanî-i Şahane'ye ibraz edilen senet ve taahhütnamelerin üzerinde la-akal üç imza bulunmalı ve vadeleri doksan günü mütecaviz olmamalıdır.

Evvelki paragrafta şart koşulan üç imzadan birinin yerine rehin yoluyla, konişmento, banka hisseleri, devlet tahvilleri, varant, emtia ve idare meclisi tarafından onaylanacak diğer menkul kıymetler geçirilebilir. Keşidecinin veya cirantalardan birinin veya muhataplardan birinin ödemeyi iptal etmesi halinde, senedi iskonto ettiren kişi bunu hemen geri ödemek veya müflis imzanın yerini alacak menkul kıymet takdim etmekle mükellef dir.

3. İstanbul'da ve şubesi veya acentası bulunan yerlerde İmparatorluğun her cinsten ve her isim altındaki iradını İmtiyaznameye uygun olarak toplamak.

4. Osmanlı hükümeti tarafından İmparatorluk topraklarında ve yurtdışında gösterilecek kaynakları kullanarak, iç ve dış Osmanlı borçlarının, hazine tahvillerinin kuponlarının ve idareden gelen her türlü ödeme emrinin ödemelerini yapmak, iç ve dış borçların faizlerinin ve amortisman fonlarının ödenmesi için fon naklini üstlenmek, beşliklerin tedavülden çekilmesi ile ilgili bütün muameleleri üstlenmek, ve hükümet hazinedarı görevini tamamen veya kısmen deruhte etmek.

5. Kendi hesabına yahut başkası hesabına istikraz ihaleleri açmak, bunların cirosunu üstlenmek ve hükümete İmtiyazname uyarınca çeşitli irattan tahsil edilmek üzere kredi küşad etmek.

6. Nukut ve kıymetli madenler ticareti yapmak ve bu maddeler mukabilinde avans vermek.

7. Bankanın murakabesi ve nezareti altında ve avansın verileceği günkü cari fiyatlarının azami üçte ikisi değerinde ve bu avansların müddetinin doksan günü aşmaması kaydıyla esham ve tahvilât, kıymetler, varant, konişmento, mevdu emtia mukabilinde avanslar vermek.

8. Kendi hesabına yahut başkası hesabına olarak münasip bir komisyon karşılığında, alelûmum kambiyo muamelâtı yapmak, başkası hesabına olarak irat, faiz ve hisse-i temettüler tahsilini ve Devlet tahvilâtı ile sınaî kıymetler ve emtia

---

[5] OBA, LA 23,963, İmtiyazname ve statü, [1863]. Statünün Türkçe metninin yokluğunda, 1933 statü tadilatının Türkçe metnine dayanılmıştır.

alım ve satımını deruhte etmek.

9. Kendisine tevdi edilecek alelumum nakitleri komite tarafından tesbit edilecek fiyat ve faizlerle hesab-ı carilere kabul etmek.

Ve genel olarak Osmanlı Hükümeti hesabına ve alelûmum herkes hesabına bir bankacılık müessesesinin muameleleri dahiline girecek bütün işleri yapmak.

İkinci Fasıl
Şirketin müddeti ve ikametgâhı

Madde 3- Şirketin müddeti 30 senedir.

Madde 4- Şirketin merkez ve ikametgâhı İstanbul'da olup istediği kadar şube tesis edebilir.

Üçüncü Fasıl
Şirketin sermayesi.

Madde 5- Şirketin sermayesi 67.500.000 frank yani her İngiliz lirası 25 frank itibariyle 2.700.000 İngiliz lirası olup bu sermaye beheri 500 franklık yahut 20 sterlinlik 135.000 hisse senedi ile temsil edilmektedir.

Sermaye yeni hisse senetleri ihdas ve ihracı suretile artırılabilir.

Madde 6- İhraç edilen 135.000 adet hisse senedi İmtiyaznamede mezkûr imtiyaz sahipleri tarafından taahhüt edilmiştir.

O günden bugüne bu taahhütlerle şirket kurulmuş bulunmaktadır.

Beherine 250 frank veya 10 İngiliz lirası ön ödeme yapılacak olan bu hisseler, hamiline ait olacaktır.

Madde 7- Kat'î hisse senetleri hamiline aittir. Bu hisse senetleri koçanlı bir defterden kesilir, üzerine numara konur, komite âzâsından iki zat tarafından imzalanır; hisse senetleri devri sadece teslim ve tesellümle icra olunacak ve şirketin mührü ile mühürlenecektir.

Madde 8- Şirket aktifinin mülkiyeti ve temettülerin taksimi hususunda her hisse senedi, ihraç edilmiş olan hisse senetlerinin adediyle mütenasip bir hisseye hak verir.

Madde 9- Hissedarlar ancak hisse senetlerinin bedeli raddesine kadar mes'ul olur.

Madde 10- Hisse senedine ait olan haklar ve borçlar mezkûr senet kimin yedine geçerse ona intikal eder.

Hisse senetleri taksim edilmez. Şirket her hisse senedi için yalnız bir sahip tanır.

Bir hisse senedine malik olmak şirketin statüsüne ve Heyet-i Umumiye kararlarına muvafakatı bilahakkın istilzam eder.

Madde 11- Bir hissedarın vârisleri yahut dayinleri şirkete ait malların ve kıymetlerin mühürlenmesini yahut taksimini veya müzayedeye konmasını hiçbir bahane ile talep edemezler ve şirketin idaresine hiçbir veçhileyle müdahale eyleyemezler; mezkûr vâris yahut dayinler haklarını istimal için şirketin envanterlerine ve Umumî Heyetin kararlarına müracaat ve iltiba etmeye mecburdurlar.

Madde 12- Hisse senetleri mukabili meblağ İstanbul'da Osmanlı Bankasına, Paris'te Crédit Mobilier'e, Londra'da banker Glyn, Mills &Co.'ya şu zamanlarda ve şekilde ödenecektir:

Hisse senetleri beheri için meblağın yarısı, yani 250 frank yahut 10 İngiliz lirası işbu statünün teyidi akabinde yahut Bank-ı Osmanî-i Şahane'nin faaliyete geçmesi akabinde tediye edilecektir. Bu ilk tediyeye mukabil taahhüt sahiplerine Türkçe,

Fransızca ve İngilizce olarak hazırlanmış hamiline yazılı iştirak sertifikaları verilecektir. Mütebaki 250 frankın yahut 10 İngiliz lirasının tediyesi şirketin ihtiyacına göre komitece ittihaz edilecek kararlara tevfikan peyderpey ve keyfiyet İstanbul'da, Paris'te ve Londra'da ikişer gazetede la-akal on beş gün evvel ilan ettirildikten sonra talep edilecektir.

Madde 13- Tediyesi teehhür eden her meblağ için işbu meblağın vacibü't-tediye olduğu günden itibaren, senevi yüzde altı nisbetinde faiz, bi-hakkın ve mahkemeye müracaata ihtiyaç olmaksızın alınır.

Madde 14- Tediyat vadesinde yapılmadığı takdirde tediyesi teehhür eden hisse senetlerinin numaraları ve tediyatın adem-i icrası keyfiyeti 12. maddenin son paragrafında mezkûr gazetelere ilân ettirilir. Bu ilânın neşrinden yirmi gün sonra şirket işbu hisse senetlerini, tediyeyi icra hususunda teehhürü vâki olan şahıs hesabına ve zarar ve ziyanı o şahsa ait olmak üzere imparatorlukta ve ecnebi memleketlerde kâin borsalarda sattırmak hakkını haiz olur. Bu satış diğer bir ihtarname tebliğine ve bir gûna kanunî merasim icrasına ihtiyaç olmaksızın yapılır. Bu suretle satılan hisse bilhakkin iptal edilmiş addolunur ve mezkûr hisse senetlerini iştira edenlere aynı numaraları havi yeni hisse senetleri verilir.

Hisse bedeline mahsuben tediyesi icap eden mebaliğin ödendiğine dair alelusul icap eden meşhuratı havi olmayan hisse senetleri satılıp alınmaz.

İşbu maddenin salahiyet verdiği tedbirler şirketin aynı zamanda alclusul kanun yoluna başvurmasını engellemez.

Madde 15- Satılan hisse senetleri esmânından, masarif tenzil edildikten sonra kalan meblağ tediyede teehhürü vâki olan hissedarın borcuna kanun muvacehesinde mahsup edilir. Bu meblağ borcu kapatmaya kifayet etmezse farkı mezkûr hissedardan istifa edilir ve fazlası kalırsa ona ait olur.

DÖRDÜNCÜ FASIL
Şirketin suret-i idaresi

Madde 16- Banka İstanbul'da, bir umum müdür, bir yahut iki müdür yardımcısı ve üç kişilik bir İdare Meclisi tarafından idare edilir. Gerek Müdür gerekse İdare Meclisi âzâları, 10'u Fransız yahut Fransa'da mukim ve 10'u İngiliz yahut İngiltere'de mukim olmak üzere 20 yahut 25 âzâdan mürekkeb bulunan ve bankanın bütün muameleleri için yol göstermek ve mezkûr muameleleri murakabe ve nezaret altında bulundurmak hususunda tam ve kâmil salâhiyeti haiz bir komite tarafından tayin edilir.

Komite üyeleri hissedarlar umumi heyeti tarafından tayin edilir.

Komite her sene kendisini beşte bir nispetinde tecdid eder.

Çekilecek âzâlar kur'a usulüyle tayin edilir; ve yeniden intihap olunabilirler.

Madde 17- Âzâlık münhal olduğu takdirde komite muvakkaten diğer bir âzâ intihab eder.

Hissedarlar Umumi Heyeti ilk içtimaında kat'i intihabı icra eyler.

Başka bir âzâ yerine bu şekilde tayin edilen komite âzâsı memuriyetine sadece eski âzânın memuriyet müddeti nihayetine kadar devam eder.

Madde 18- İdare Meclisi ve komite âzâlarından herbiri tayin edildiği tarihten itibaren bir hafta zarfında şirketin kasasına yüz hisse senedi tevdi etmeye mecburdur. Bu hisse senetleri âzânın memuriyeti devam ettiği müddetçe satılamaz. .

Madde 19- İdare Meclisi ve komite âzâları vâki olan davet üzerine hazır bulundukları her içtima için hakk-ı huzur olurlar. Bundan maada, aşağıdaki 26ncı

maddede mevzuu bahs olan alt komite âzâlarına bir ücret tahsis olunabilir. Bu hakkı huzurun ve ücretin miktarı ilk Hissedarlar Umumî Heyeti tarafından tayin edilir.

Madde 20- 16. maddeye istisna olmak üzere, ilk komite, ilk beş sene için şu âzâlardan mürekkep olacaktır—

M. Émile Pereire, Isaac Pereire, Charles Mallet, Hottinguer, Casimir Salvador, Adolphe Fould, Pillet-Will, Stern, Dük de Galliéra ve Alfred André.

Mr. Henry Austin Bruce, Sir William Clay, Pascoe du Pré Grenfell, L. M. Rate, William Rd. Drake, James Alexander, John Anderson, George Thomas Clark, J. B. Larking ve muhterem T. C. Bruce.

Mezkûr zatlar 16. maddede tayin edilen rakamı tamamlamak üzere komiteye yeni âzâlar ilave salahiyetini haizdir.

Madde 21- Mezkûr komite âzâlarının salahiyetinin devam edeceği beş sene müddet içinde, bir âzânın vefatı yahut istifası neticesinde âzâlık münhal olduğu takdirde Fransız ve İngiliz âzâlar arasındaki nisbet 16ncı maddede tayin edilmiş olduğu veçhile aynen muhafaza edilmek için münhal hangi grupta vuku bulmuşsa o grup tarafından doldurulur.

Madde 22- Komite senede dört defa, sırayla Londra'da ve Paris'te içtima eder; içtimada hazır bulunmayan âzâlar komite müzakeratında kendilerini temsil etmek üzere vekil tayin edebilirler. Komite haricinden tayin edilen vekillerin komite tarafından ekseriyetle kabulü lâzımdır. Vekâlet azamî bir sene müddetle verilebilir. Fakat daima tecdidi caizdir.

Bir komite âzâsı veya vekil, içtimada hazır bulunmayan âzâların mütalaası malûm oluncaya kadar bir meselenin talikini talep ederse o meselenin taliki mecburidir. Fakat bu talik talep edildiği günden itibaren hiçbir takdirde iki aydan fazla imtidat edemez. Hazır bulunmayan âzâya mütalaalarını istiğfar için gönderilen muhaberata muayyen müddeti zarfında vâsıl olan mütalaa şifahen verilmiş bir rey gibi telakki edilir ve aynı tesiri haiz olur.

Kararlar hazır bulunan yahut vekilleri tarafından temsil edilen âzâların mutlak ekseriyetiyle ittihaz edilir.

Reylerde tesavi hasıl olursa reisin bulunduğu tarafın reyi müreccah addolunur.

Müzakere ve kararların muteber olması için âzâlardan la-akal beşinin hazır bulunması lâzımdır ve bu takdirde kararların en az dört âzânın reyi iltihak etmek suretiyle, ittihaz edilmesi icap eder. Bu ekseriyet hasıl olmazsa karar talik edilir ve hazır bulunmayan âzâların, reylerini yukarıda tayin edilen müddet zarfında, tahriren bildirmeleri için mesele kendilerine iş'ar edilir. Tahriren bildirilen rey şifahen verilmiş gibi ad ve telakki olunur.

Müzakere ve kararlar hakkında zabıtnameler tanzim edilerek bir defterе dercolunur ve bu zabıtnameler komite reisiyle komite âzâlarından bir zat tarafından imzalanır.

İçtimada hazır bulunan yahut temsil edilen âzânın isimleri o içtimaa ait zabıtnamenin başında yazılır.

Bu müzakere ve kararların yahut bunların bazı fıkralarının mahkemelere ve sair mahallelere ibraz olunacak suretleri reis yahut reis vazifesini ifa eden âzâ tarafından tasdik olunur.

Madde 23- Şirketin işlerini idare hususunda komite en vasi salâhiyetleri haizdir, ezcümle:

A. İmtiyaznamede tayin edilmiş hudutlar içinde her banknot ihdası, ihracı yahut tedavülden kaldırılması için mezuniyet ita eder.

B. İstikrazlara talip kaydedilmek üzere mezuniyet ita eder.

C. Şubelerin ihdasına ve ilgasına müsaade eder.

D. İskonto, ikraz ve rehin muamelelerinin umumî şartlarını tayin eder.

E. İstanbul'daki İdare Meclisini teşkil eden müdür ve İdare Meclisi âzâları ile şirketin başlıca memurlarını tayin ve azil ve vazifelerini, salâhiyetlerini, maaşlarını ve icap ederse kefaletleri miktarını tespit eder.

F. Her sene hissedarlar Umumî Heyetine arz edilecek hesapları kat'eder.

G. Hissedarlara tevzi edilecek temettü hissesini muavakkaten tayin eder.

H. Kabil-i istimal nakitlerin suret-i istimalini tanzim eder.

J. Lüzum gördüğü takdirde şirket merkezini yahut şubeleri tesis etmek üzere gayrimenkuller alım ve satımına ve iptidaî tesisat masrafı icrasına müsaade verir.

K. Şirketi gerek müddei gerek müddeialeyh sıfatile bilcümle mahkemeler huzurunda temsil eder.

L. Şirketin dahilî nizamnamelerini tanzim eder.

Senet ciroları ve senet bedellerinin kabzedildiğini mübeyyin şerhler, şirkete tediyesi lâzım gelen mebaliğe mukabil verilen makbuzlar, şirkete ait Devlet esham ve tahvilâtının devir ve ferağı muameleleri, Fransa ve İngiltere bankaları üzerine verilen havaleler, alım satım senetleri, hacizlerin, haciz bedellerinin tediyesi mukabilinde yahut bilâ tediye fekkine ait evrak, sulhnameler, mukaveleler ve umumî surette şirket tarafından taahhüdü mutazammın olan bütün senetler, muvakkat ve kat'î hisse senetleri, nama muharrer tevdiat ilmuhaberleri, komite âzâlarından iki zat tarafından imzalanır.

Bankanın banknotlarında Hükümet tarafından tayin edilmiş nâzırın mührü bulunur ve bir idareci veya komite âzâlarından bu hususa terhis edilmiş olan bir zat, veya ihraç muamelesini yapan yerin başveznedarı veya murakıbı tarafından imzalanır.

Madde 24- İstanbul'daki İdare Meclisi âzâlarını tayin ve memuriyetlerinin müddetini tesbit eder ve şirketin cari muamelâtını idare için İdare Meclisi âzâlarına muktazi salâhiyetleri ita eder.

Komite salâhiyetlerini 26ncı maddede mevzuu bahsolan alt komiteye ita edebilir, ayni salâhiyetlerin hepsini yahut bir kısmını kendi âzâsından bir yahut birkaç zata ve hatta şirkete dahil olmayan eşhas-ı saliseye hususî vekâletname ile muayyen maddeler için yahut mahdut bir müddet için ita edebilir.

Madde 25- Komite ve idare meclisi âzâları, uhdelerine mevdu muamelelerin idare ve icrasından dolayı şahsen hiçbir taahhüt altına girmeyip yalnız vazifelerinin ifasından mes'uldürler.

Beşinci Fasıl
Alt komite

Madde 26- Dördü Fransız grubundan ve dördü İngiliz grubundan olmak üzere komite âzâlarından sekiz zattan mürekkeb ve komite tarafından mansup bir alt komite hissedarlar umumî heyetince başka bir karar ittihaz edilinceye kadar, komite kararlarını icraya memurdur.

Madde 27- Alt komite, komitenin nezareti altında olarak şirketin işlerini idareye memurdur.

Komite kararlarının icrası hususunda başkalarına karşı şirketi alt komite temsil eder.

Muhabere evrakı alt komitenin reisi yahut iki âzâsı tarafından veya iki âzâ bulunmadığı takdirde başkan veya başkan yardımcılarından biri tarafından veya ko-

mitece bu hususta tayin edilmiş olan âzâlar tarafından imza edilir.

Alt komite keyfiyeti komiteye arz etmek şartile başlıca memurların hepsine işten el çektirebilir.

Madde 28- 26. maddeye istisna olmak üzere, alt komite ilk beş sene müddetle şu şekilde teşkil olunacaktır:

M. J. Pereire.
C. Salvador.
H. Hottinguer.
Ch. Mallet.
H. A. Bruce.
Sir William Clay, Baronet
P. D. Grenfell.
L. M. Rate.

Alt komite reisini kendi tayin eder. Reylerde tesavi hasıl olursa reisin bulunduğu tarafın reyi müreccah olur.

Bu suretle teşekkül etmiş olan alt komite müdürlük ile İstanbul'daki İdare Meclisinin vazifelerini tayin eden nizamnameyi kaleme almaya memurdur. Bu nizamname ile alt komitenin salâhiyetlerinin cümlesi yahut bir kısmı Umum Müdüre ita edilebilir.

Alt komite, âzâsından iki zatın talebi üzerine içtimaa davet edilir ve lüzum gördükçe komiteyi derhal içtimaa davet edebilir.

Komitenin Londra'da mukim olan âzâları bankanın bu şehirdeki merkezine ait muamelâtı alt komitenin nezareti altında olarak icraya ve murakabeye memurdur. Bu maksatla alt komitenin tebligatını ahzetmek ve alt komiteye icap eden malûmatı vermek üzere mezkûr âzâ içlerinden bir yahut iki zatı tayin ederler.

ALTINCI FASIL
Hissedarlar Umumî Heyeti

Madde 29- Usulen teşekkül eden hissedarlar umumî heyeti, hissedarların hepsini temsil eder.

Umumî heyet en az 30 hisseye malik olan hissedarlardan yahut bunların vekillerinden mürekkebdir.

Umumî heyetin içtimaına iştirak etmek hakkını haiz olmak için, hissedarlar malik oldukları hisse senetlerini içtima için muayyen olan tarihten en az 20 gün evvel şirketin merkezine, Paris'te Société Générale de Crédit Mobilier'in kasasına, yahut bankanın Londra'daki yahut da ecnebi memleketlerdeki muhtelif şubelerine tevdi etmeye mecburdurlar.

Hisse senetlerinin tevdiine mukabil hissedarlara kendi namlarına muharrer bir makbuz verilir. Bu makbuz hissedarların umumî heyet içtimaına girmeleri için duhuliye varakası makamına kaim olur. Malik oldukları hisse senetlerini tevdi eden hissedarların cetveli komite tarafından tanzim edilir. Bu cetvelde hissedarlardan herbirinin ismi hizasında malik olduğu hisse senetlerinin adedi gösterilir.

Madde 30- Umumî heyet, senede bir defa komite tarafından tayin edilen vakit ve mahalde içtima eder.

Bundan maada, komitece her ne zaman lüzum görülürse umumî heyet fevkalâde suretle içtima eder.

İçtima mahallini komite tayin eder.

Madde 31- Umumî heyet, 12nci maddede zikredilen gazetelerde içtima

gününden la-akal yirmi gün evvel, neşredilen bir ilân ile içtimaa davet olunur.

Madde 32- Umumî heyette asaleten yahut vekâleten hazır bulunan âzânın adedi kırka baliğ olur ve ihraç edilmiş olan hisse senetlerinin yirmide biri bu âzâ yedinde mevcut bulunursa mezkûr heyet usulen teşekkül etmiş olur.

Madde 33- Bu iki şart ilk davet üzerine istikmal olunmazsa, en az on beş gün sonra, hissedarlar ikinci defa olarak içtimaa davet edilir.

Bu halde hisse senetlerinin tevdii tarihi ile içtima günü arasındaki müddet on beş güne tenzil edilir.

İkinci içtimada asaleten hazır olan ve vekilleri tarafından temsil edilen âzâların adedi ile hisse senetlerinin miktarı ne kadar olursa olsun bu âzâların müzakerat ve mukarreratı birinci içtimaın ruznamesine dahil olan maddelere münhasır olmak şartile mer'i ve muteber olur.

Madde 34- Hissedarlar umumî heyetine komite reis yahut ikinci reislerinden biri veya bunlar bulunmadığı takdirde komitenin bu hususta kendi âzâları meyanından tayin edeceği bir zat riyaset eder.

Hazır bulunan hissedarlardan en çok hisseye malik olan iki zat veya bunların imtinası halinde cedveldeki tertibe göre o iki zattan sonra gelen hissedarlar taraflarından muvafakat vâki oluncaya kadar sırasile reyleri tadat ve tetkik vazifesini ifaya davet edilirler.

Kâtibi riyaset divanı tayin eder.

Madde 35- Kararlar hazır bulunan âzânın reylerinin ekseriyetile ittihaz edilir.

Her hissedar malik olduğu her 30 hisse senedi için bir reye sahip olur, fakat kimse kendi namına 5'ten ve hem kendi namına hem de vekil sıfatile 10'dan ziyade reye malik olamaz.

Madde 36- Ruznameyi komite tanzim eder. Ruznameye ancak komite tarafından vâki olan teklifler dercedilir.

Ruznamede mukayyet olan maddelerden başka hiçbir mesele müzakere edilemez.

Madde 37- Umumî heyet, şirketin işlerinin vaziyeti hakkında komite tarafından tanzim edilen raporu dinler.

Hesapları müzakere, tasdik yahut reddeder.

Temettü hissesini tayin eyler.

Komitede âzâlık münhal olduğu takdirde mezkûr âzâları tayin eder.

Şirket sermayesinin tezyidi, şirket müddetinin temdidi, statüde yapılacak tadilât ve icap ederse şirketin muayyen müddetinin inkızasından evvel feshi hakkında komite tarafından dermeyan edilecek teklifler hakkında karar verir.

Velhasıl, şirketin menafiine müteallik bütün mesail hakkında kat'î surette karar verir ve derpiş edilmemiş olan hususatı tezekkür ederek komiteye bu hususat için icap eden salâhiyetleri ita eyler.

Madde 38- Hissedarlar umumî heyetince statüye terfikan ittihaz edilen kararlara—hazır bulunmayan ve muhalif reyde olanlar da dahil olmak üzere—bütün hissedarlar itibaa mecburdur.

Madde 39- Müzakereler ve kararlar hakkında zabıtnameler tanzim edilir. Bu zabıtnameler bir defter-i mahsusa derc ve riyaset divanını teşkil eden âzânın ekseriyeti tarafından imza olunur.

Umumî heyet içtimaında hazır bulunan âzâların adedile malik oldukları hisse senetlerinin miktarlarını mübeyyin bir huzur varakası zabıtnamenin müsveddesine raptedilir. Bu varaka dahi aynı suretle imza edilir.

Madde 40- Umumî heyet kararlarını başkalarına karşı ispat için mezkûr kararların komite reisi yahut reislik vazifesini ifa eden komite âzâsı tarafından musaddak suretleri veya müstahreç fıkraları ibraz olunur.

YEDİNCİ FASIL
Envanterler ve senevi hesaplar

Madde 41- Şirketin her hesap senesi nihayetinde, şirketin aktif ve pasifini mübeyyin umumî bir envanter alt komite tarafından tanzim ve komitece rüyet ve katolunur.

Hesaplar hissedarlar umumî heyetine arz edilir. Bu heyet komitenin raporunu dinledikten sonra hesapları tasdik yahut reddeder ve temettü hissesini tayin eyler.

SEKİZİNCİ FASIL
Temettülerin taksimi

Madde 42- Bütün masraflar çıktıktan sonra kalan safi hasılat şirketin temettüünü teşkil eder.

Her sene bu temettüden:

1- Temettü hissesine mahsuben hissedarlara tevzi edilmek üzere, ihraç edilmiş olan hisse senetleri sermayesinin yüzde beşi,

2- İhtiyat akçesine tahsis edilmek üzere temettüün yüzde onu ifraz edilir.

Temettüün mütebaki kısmının onda dokuzu temettü hissesi olarak hisse senetlerine, onda biri de ikiye taksim edilerek yarısı müessislere ve diğer yarısı komite ve idare meclisi âzâlarına tevzi edilir.

Senevî hasılâtın taksiminde ve ihtiyat akçesinde müessislere isabet eden hisse, hususî mukavelelerinde muayyen nispetler dairesinde, şekli komitece tayin edilen hususî senetlerle temsil edilir.

Tevzii umumî heyetçe takarrur eden temettü hisseleri komite tarafından tayin edilen zamanlarda tediye edilir.

Fakat komite tahakkuk eden temettüün hisse senetleri sermayesinin yüzde beşine kadar olan kısmını yukarıda tesbit edilen muayyen nispetlerin tenzilinden sonra, 31 kânunuevvel tarihinde tevzi etmeye mezundur.

Madde 43- Vacibü't-tediye olduğu tarihten itibaren beş sene zarfında talep edilmeyen temettü hisseleri şirket lehine mürur-ı zamana uğrar.

DOKUZUNCU FASIL
İhtiyat Akçesi

Madde 44- İhtiyat akçesi temettüden 42nci madde mucibince her sene ifraz edilen mebaliğin terakkümünden tahassül eder.

İhtiyat akçesi tesviye edilmiş olan sermayenin dörtte birine baliğ olursa mezkûr madde mucibince ifrazı muktazi meblâğ tenzil edilir yahut işbu meblâğın ifrazı tatil olunur.

Bir senenin hasılatı hisse senetlerinin tesviye edilmiş olan bedeli üzerinden yüzde beş nisbetinde temettü hissesi itasına kifayet etmezse aradaki fark ihtiyat akçesinden alınabilir.

İhtiyat akçesini teşkil eden mebaliğin tarz-ı istimalini komite tayin eder.

ONUNCU FASIL
Statü tadilâtı

Madde 45- Statüde icrasına lüzum görülecek tadilâtı hissedarlar umumî heyeti, komitenin teklifi üzerine ve Osmanlı Hükûmetinin tasdikine iktiran ettirilmek şartile icra edebilir.

Ezcümle şirketin:

1- Sermayesinin tezyidine

2- Muamelelerinin tevsiine

3- Diğer şirket yahut müesseselerle tevhidine

4- Müddetinin temdidine

5- İşbu statüde şirketin tarz-ı idaresine ait ahkâmın tadiline müsaade edebilir.

Bu muhtelif ahvalde davetnamelere içtima mevzuunun muhtasaran dercedilmesi lâzımdır.

Kararların muteber olması için hazır bulunan yahut temsil edilen âzâlar reylerinin üçte iki ekseriyetile ittihaz edilmesi şarttır.

Hazır bulunan yahut temsil edilen âzâların adedi en az 50 olmalı ve bu âzâ şirket sermayesinin dörtte birini temsil etmelidir.

Bu suretle verilecek karar üzerine komite, kabul edilen tadilâtın Osmanlı Hükûmetince tasdik buyurulması için müşarünileyh hükûmet nezdinde teşebbüsatta bulunmaya, icrasına lüzum gösterilebilecek olan tadilâtı kabul etmeye ve bunları tasdik ve teyid edecek mukavele ve muhabereleri tanzim ve icra eylemeye mezundur.

ON BIRINCI FASIL
Şirketin feshi ve tasfiyesi

Madde 46- Kaydedilmiş olan sermayenin nısfı derecesinde ziyan hasıl olursa, hissedarlar umumî heyeti şirketin feshine karar verebilir.

Bu takdirde dahi, hissedarlar umumî heyetinin statüde tadilât icrası için tarz-ı daveti ve müzakeresi hakkında 45inci madde ile vazedilen ahkâm tatbik olunur.

Madde 47- Şirketin müddeti bitince, yahut müddetinin inkızasından evvel feshi halinde, hissedarlar umumî heyeti komitenin teklifi üzerine tasfiye tarzını tayin ederek bir yahut birkaç tasfiye memuru nasbeder.

Yukarıda beyan edildiği veçhile tasfiye tarzını tayin ve tasfiye memurlarını nasbetmek üzere hissedarlar umumî heyeti müstacelen içtimaa davet olunur.

Tasfiye memurları, hissedarlar umumî heyetince bu babda ittihaz edilecek karar mucebince mefsuh şirketin haklarını, hisse senetlerini ve taahhüdatını diğer bir şirkete devredebilirler.

Hissedarlar umumî heyeti, şirket mevcut iken haiz olduğu salâhiyet ve iktidarları tasfiye esnasında dahi haiz olmakta devam eder. Ezcümle, mezkûr heyet tasfiye hesaplarını tasvip etmek ve bu hesaplardan dolayı tasfiye memurlarının zimmetini ibra eylemek hakkını haizdir.

Tasfiye memurlarının tayini üzerine komite âzâsından salâhiyetleri hitam bulur.

ON IKINCI FASIL
Davalar

Madde 48- Şirketin müşterek ve umumî menfaatine ait olarak komite aleyhine yahut komite âzâsından biri aleyhine açılacak davalar, ancak hissedarların heyet-i

mecmuası namına ve hissedarlar umumî heyeti içtimaında bu babda ittihaz edilecek karar mucebince ikame edilebilir.

On Üçüncü Fasıl
Muvakkat ahkâm

Madde 49. Bu statü ile ruhsat kararnamesini, ihtiyaç hasıl oldukça, icap eden yerlerde neşir ve ilân ettirmek üzere iktiza eden mezuniyet mezkûr evrakın birer suretini hamil olan kimseye verilmiştir.

6. Osmanlı Hükümeti ile Osmanlı Bankası Arasında İmzalanan Anlaşma, 1875[6]

Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bi'l-vekâlet devletlu Sadık Paşa hazretlerinin istizana taliken bin sekiz yüz yetmiş dört sene-i iseviyyesi şehr-i Mayısının on sekizinci günü Bank-ı Osmanî'nin Paris komitesi reisi Mösyö Şarl Male [Charles Mallet] ve idare meclisi âzâsından Kont Adriyen dö Jermini [Comte Adrien de Germiny] ile Paris'de akd ü tanzim etmiş oldukları mukavelenamenin ahkâmına binaen ve mukavelename-i mezkûrun mevadd-ı esasiyesi gerek canib-i Saltanat-ı Seniyye'den ve gerek Bank-ı mezkûr hissedaranının fî 12 ve 31 Ağustos sene 1874 tarihlerinde akd olunan cemiyyet-i umumiyesi canibinden kabul ve tasdik olunmuş olmasına nazaran işbu bin iki yüz doksan [iki] sene-i hicriyyesi mah-ı Muharremin on birinci yani bin iki yüz doksan senesi Şubat-ı Rumînin beşinci günü bir tarafdan Saltanat-ı Seniyye nam ü hesab-ı âlîsine hareket buyuran Sadrıazam ve asakir-i şahane Seraskeri fehametlu devletlu Hüseyin Avni Paşa hazretleriyle Maliye Nâzırı devletlu Yusuf Paşa hazretleri ve diğer tarafdan Bank-ı Osmanî nam ü hesabına hareket eyleyen Bank-ı mezkûr baş direktörü Mösyö Foster ve direktörü Mösyö Emil Devo [Émile Deveaux] beyninde zikr olunan Bank-ı Osmanî imtiyaznamesinin ber vech-i âti tadiline karar verilmişdir.

Üçüncü Madde:

Hükümet-i Seniyye evvel-be-evvel mezkûr Banka'nın idare meclisi ve komiteleriyle bi'l-ittifak bir nâzır intihab ve tayin buyuracak ve anın vasıtasiyle Banka üzerine icrâ-yı nezaret eyleyecekdir.

Nâzır-ı müşarünileyhin Banka'nın suret-i idaresi hakkında ahz-ı muamelat etmeğe ve imtiyaz ferman-ı âlîsiyle nizamname-i esasisiyle ve bugünkü tarihle müerreh olarak Saltanat-ı Seniyye ile Bank-ı Osmanî beyninde tanzim olunan nizamname-i mahsus ahkâmının temannî-i icrasına dikkat ve itina etmeğe hak ve salahiyeti olacakdır.

Müşarünileyh gerek cemiyyet-i umumiyelerde ve gerek dersaadet idare meclisi içtimalarında bi-hakkın hazır bulunacak ve imtiyaz ferman-ı âlîsiyle nizamname-i esasî ve ânifü'l-beyan nizamname-i mahsus ahkâmını muhill ve münakız addeylediği kararlara muhalefet eyleyecekdir. Bu halde muhalefet-i vakıanın hakka adem-i mukareneti kanunen ve nizamen verilmiş bir hüküm ile sübut-pezir olmadıkca karar-ı mezkûr mevki-i icraya konulamayacakdır.

Nâzır-ı müşarünileyh tedavüle çıkarılacak banka kaimelerini muayene ve teftiş edecek ve bu hususa müteallik olan imtiyaz ferman-ı âlîsiyle nizamname ahkâmına riayet olunmasına dikkat ve itina eyleyecekdir.

Nâzır-ı müşarünileyh mezkûr banka kaimelerinin üzerine ya imzasını veyahud mührünü vaz' eyleyecek ve Banka'nın Hazine-i Celile ile cereyan eden muamelat ve münasebatınca icrâ-yı nizamına memur olacakdır. Müşarünileyh Banka'nın umur-ı idaresine müdahale edemeyecekdir.

Hazine-i Celile ile Bank-ı Osmanî beyninde cereyan eden muamelat-ı maliyenin teftiş ve nezaretine memur olmak üzere taraf-ı Saltanat-ı Seniyye'den mahsusan bir muhasebeci tayin buyurulacakdır.

---

[6] OBA, LA, 11 Muharrem 1292 (17 Şubat 1875).

Dördüncü Madde:

Bank'ın sermayesi on milyon İngiliz lirasına iblağ olunmuşdur. Binaenaleyh beheri yirmişer İngiliz lirası kıymetinde olmak üzere müceddeden iki yüz doksan yedi bin beş yüz aded hisse ihdas edilip hıses-i cedide-i mezkûrenin herbirinin bedeline mahsuben on aded isterling lirası ifa olunacak ve bu suretle bedelinden yalnız on isterling lirası tediye kılınmış işbu yeni hisseler hıses-i atike misillu hamiline aid olacakdır.

Beşinci Madde:

Bank-ı Osmanî'nin müddet-i imtiyaziyesi ve müsaadatı yirmi sene daha temdid olunmuşdur.

Altıncı Madde:

Bank'ın merkez-i idaresi ve ikametgâhı kemakân Dersaadet'de olacakdır.

Bank-ı Osmanî Memalik-i Mahrusa-i Şahane'de vâki bi'l-cümle vilayat merkezlerinde şubeler tesisi için hükümet-i seniyye ile ittifak eyleyecek ve bu babda iktiza eden mahaller taraf-ı hükümet-i seniyyeden meccanen Banka'ya ita ve tahsis buyuracakdır. Kezalik Bank-ı Osmanî evvel emirde hükümet-i seniyye ile bi'l-ittifak kendi ihtiyacatının veyahud Hazine-i Celile menafiinin icabatına göre Memalik-i Şahane'nin diğer şehirlerinde dahi acentahane ve mağazalarla muhaberc merkezleri tesis edebilecek ve yine kendi ihtiyacatının ve Hazine-i Celile'nin menafiinin icabatına göre Paris'de ve Londra'da ve Viyana'da ve Avrupa'nın diğer mevaki-i mühimmesinde şube ve acentahane ve mağazalar ile muhabere merkezleri tesis edebilecekdir.

Yedinci Madde:

Bank-ı Osmanî'nin Dersaadet'ce olan umur ve mesalihinin idaresi hususu Avrupa'daki komiteleri tarafından mensub dört direktör ile Dersaadet'de mukim bankiyer ve tüccar ve sermayedarlardan müntehab üç âzâ ki cem'an yedi âzâdan mürekkeb bir idare meclisine muhavvel olacak ve zikr olunan üç âzâ mezkûr komiteler tarafından hükümet-i seniyye ile bi'l-ittifak intihab ve tayin kılınacakdır. Merkum direktörlerden biri baş direktör unvanını haiz olarak idare meclisine riyaset edecekdir.

Avrupa'daki komiteler dahi Bank'ın muamelatınca irae-i tarik etmek ve teftiş ve nezaret eylemek hususlarında iktidar ve mezuniyet-i kâmileyi haiz olacaklardır.

Dersaadet'de bulunan idare meclisinin hukuk ve vezaifi ol babda tanzim olunacak bir nizamname-i dahilî ahkâmına tevfikan Avrupa komiteleri tarafından tahdid ve tayin olunacakdır.

Bank'ın meclis-i idaresi direktör veya âzâlarından biri Bank tarafından bi-l-vekâlet büdce komisyonunda bi-hakkın hazır bulunacakdır.

On Üçüncü Madde:

Bank-ı Osmanî ve bugünkü tarihle müerreh olan nizamname-i mahsus ahkâmına tevfikan Devlet-i Aliyye'nin hazinedarı makamında olan umumen mesarifatın tediye ve tesviyesine memur olacakdır. Her sene Mart-ı Rumî ibtidası 'yani alafranga on üçü' tarihinde la-akall bir mah evvel sene-i atiye muvazene-i umumiye defterinin bir suret-i mufassalası Bank-ı Osmanî'ye tebliğ olunacakdır.

Hükümet-i seniyye gerek Dersaadet'de ve gerek vilayatda her ne nam ve suretle olur ise olsun ahz ü tahsil kılınan kâffe-i varidatı diğer hiçbir bankanın müdahalesi

olamamak üzere salifü'l-beyan nizamname-i mahsus ahkâmınca Bank-ı Osmanî sandığına ita ve teslim buyuracakdır.

Hükümet-i seniyye Memalik-i Şahane mecmu-ı varidatının salifü'l-beyan nizamname-i mahsus mucebince Bank-ı Osmanî sandığına teslim olunması zımnında iktiza eden bi'l-cümle tedâbirin ittihazını taahhüd buyurur.

Muvazene-i umumiye defterinde gösterilen varidat ile tahsisat-ı muhammenenin hududu dahilinde olarak gerek derun-ı Memalik-i Şahane'de ve gerek diyar-ı ecnebiyede her ne nam ve suretle olur ise olsun vuku bulacak mesârif-i umumiyenin ifasına diğer hiçbir bankanın müdahalesi olamamak üzere salifü'l-beyan nizamname mantukunca Bank-ı Osmanî memur olacakdır. Fakat müstakrizat-ı mütenevvie muhassasatından dolayı gayrilerin hukuk-ı muktesebesine bu yüzden kat'a halel gelemeyip şu kadar ki anlara ifa olunacak mebaliğin yine Bank-ı Osmanî vasıtasiyle tediyesi meşrut ve mukarrer bulunmuşdur. Ve sureti Bank-ı Osmanî'ye verilecek olan büdce nizamname-i esasiyesinde muayyen ve musarrah olan ahval-i mübreme ve fevkaladeden gayri hiçbir hal ve zamanda büdcenin tahsisat-ı muhammene-i mündericesi tecavüz olunmayacakdır.

Bank-ı Osmanî düyun-ı umumiyenin tediye-i tekasitiyçün iktiza eden mebaliği tahsilat-ı vakıadan bi'l-ifraz tekasit-i mezkûrenin temin-i icrasına dikkat ve itina eyleyecekdir.

On Dördüncü Madde:

Varidat-ı müteehhireye tekabül etmek üzere hükümet-i seniyye tarafından ihdas ve ihrac buyurabilecek hazine tahvilatıyla muamelat-ı hazineye müteallik evrak-ı sairenin hükümet-i seniyye hesabına olarak gerek derun-ı Memalik-i Şahane'de ve gerek memalik-i ecnebiyede bey ü füruhtuna diğer hiçbir bankanın müdahalesi olamamak üzere Bank-ı Osmanî memur olacakdır.

Ber vech-i meşruh ihdas ve ihrac olunabilecek olan hazine tahvilatıyla muamelatı hazineye müteallik evrak-ı sairenin mikdarı büdce ile birlikde her sene neşr ü ilan olunacak olan Maliye nizamnamesinde tayin edilecekdir.

Tahvilat ve evrak-ı saire-i mezkûrenin tedavüle ihracı hususu Maliye Nâzırına aid olacakdır.

Madde-i sabıkada beyan olunduğu veçhile şayed büdcede gösterilen mesârifatın haricinde olarak bazı ihtiyacat-ı mübreme ve fevkalade zuhur eder veyahud hasılatın adem-i kifayetinden veya yanlış hesab olunmasından naşi bir açık görünecek olur ise o halde büdceye bazı tahsisat-ı fevkaladenin ilave ve idhaliyle def-i zaruret veyahud ikmal-i noksan edilecekdir.

İşbu tahsisat-ı fevkaladenin büdceye idhaline Bank-ı Osmanî tarafından muhalefet edilemeyecek ise de tahsisat-ı mezkûre büdce komisyonu canibinden tasdik olunmak ve birtakım varidat-ı cedide ve mahsusa karşılığıyla kapadılmak iktiza edecekdir.

Bank-ı Osmanî tarafından ita olunacak avanslar on altıncı maddede tayin kılınan mikdar-ı nihaiyi asla tecavüz etmemek için marrü'l-beyan tahsisat-ı fevkaladeye mukabil Bank-ı Osmanî marifetiyle hükümet-i seniyyenin hisabına olarak ol babda tanzim ve ilan olunacak bir nizamname-i mahsus mucebince başkaca birtakım hazine tahvilatı veyahud muamelat-ı hazineye müteallik varak-ı saire ihrac veya bunun için kezalik bir nizamname-i mahsus mucebince bir istikraz-ı umumî akd olunacakdır.

Bank-ı Osmanî hükümet-i seniyye hesabına olarak gerek doğrudan doğruya ve

gerek muhbirleri marifetiyle nakden ve seneden ahz edeceği bi'l-cümle mebaliğ ve icra edeceği kâffe-i tediyat veyahud nakl-i nukud muamelatı üzerine yüzde yarım komisyon ahz eyleyecekdir. Mezkûr komisyonun mikdarı işbu mukavelenamenin tarih-i imzasından itibaren altı sene müddet inkızasında ittifak-ı tarafeyn ile tadil olunabilecekdir.

Bank-ı Osmanî'nin en evvel tesis etmiş olduğu veyahud tesis edeceği on şubenin herbiri için tazminat olmak üzere kendisine maktuen senevî beş bin lira tahsis buyurulmuşdur. Ve işbu şubelerden sonra tesis olunabilecek şubelerin hiçbiri için Bank-ı Osmanî'ye bir gûne tazminat ifa edilmeyecekdir.

Şayed anifü'z-zikr yüzde yarım komisyon bir sene zarfında gerek makbuzat ve gerek medfuat olarak elli milyon lirayı mütecaviz bir meblağ üzerine istifa olunacak olur ise o halde ilk on şube için ber vech-i muharrer mahsus olan tazminat o sene için münkati olacak ve artık hükümet-i seniyye bu babda hiçbir akçe ita buyurmayacakdır.

Kezalik Bank-ı Osmanî'nin ve Devlet-i Aliyye hesabına olarak bey ü fürûht edeceği hazine tahvilatıyla muamelatına müteferri' evrak-ı sairenin mecmuu üzerine kendisine yüzde bir komisyon tayin ve tahsis buyurulmuşdur.

Şurası meşrutdur ki balada muharrer yüzde yarım komisyon zikrolunan hazine tahvilatıyla muamelat-ı hazineye müteallik evrak-ı saireden hasıl olan mebaliğe aid ve şamil olmayacakdır.

On Beşinci Madde:

İstikrazat-ı umumiyenin akdi için hükümet-i seniyyenin diğer şirket ve bankalara müracaat etmek hakkı-ı âlîsine kat'a halel gelmemek üzere Bank-ı Osmanî hükümet-i seniyyenin dahilen ve haricen cari olan bi'l-cümle muamelat-ı maliyesinin icrasına memur olacakdır. Şu kadar ki gerek iskonto tarikiyle ve gerek maktu suretiyle bey ü fürûhtu veyahud tedavüle ihracı lazım gelen hazine tahvilatıyla muamelat-ı hazineye müteallik evrak-ı saire hakkında diğer şirket ve bankalar tarafından arz olunacak şerâite müsavi şartlar der meyan ve teklif etmek üzere Bank-ı Osmanî'nin hakk-ı rüchanı olacakdır.

Şurası mukarrerdir ki tahvilat ve evrak-ı mezkûrenin hükümet-i seniyye hesabına olarak bey ü fürûhtu muamelatı on dördüncü maddede beyan olunduğu vechile münhasıran Bank-ı Osmanî vasıtasıyla icra edilecekdir.

Bank kaimelerinin gerek payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye'de ve gerek vilayatda teshil-i tedavülü zımnında hükümet-i seniyye beşlik ve misli meskûkât-ı mağşuşeyi üç seneye kadar kâmilen def ve imha ile meskûkât-ı mütedavileyi nesek-i vahide irca eylemeği taahhüd buyurur.

On Altıncı Madde:

Hazine-i Celile tahsisatına mahsuben Bank-ı Osmanî Fransa ve İngiltere bankaları iskonto fiatının hadd-ı vasatı fevkinde yüzde sekiz hesabıyla faiz yürüdülmek üzere hükümet-i seniyyeye hesab-ı cari suretiyle iki milyon yedi yüz bin İngiliz lirasına kadar akçe ikraz edecekdir.

İşbu ikrazatın re'sü'l-mal ve faizinin temin-i tediyesi için hükümet-i seniyye Bank-ı Osmanî'ye yedi milyon lira isterling mikdar-ı itibarîlik yüzde beş faizli esham-ı umumiye ita buyuracakdır.

Şerâit-i mesrude hilafına hareket olunduğu 've likidasyon' yani kat'-ı muamelat edildiği takdirde Bank-ı Osmanî matlubat-ı vakıasını kapatmak için bir mah evvel

hükümet-i seniyyeye kat'iyyen ihbar-ı keyfiyyet eyledikden sonra nezdinde merhun bulunan konsolideleri fûruht edebilecekdir. Meğer ki şu müddet zarfında hükümet-i seniyye Banka'ya karşı olan taahhüdatını nakden ifa ve tesviye etmeği tercih buyurmuş ola. Bank-ı Osmanî tarafından vuku bulacak ikrazat ile faizleri hakkında işbu maddede tayin olunan mikdarlar bu mukavelenamenin imzası tarihinden itibaren altı sene müddet hitamında betekrar ruyet ve tadil olunabilecekdir.

Bank-ı Osmanî nizamname-i esasîsini tadilat-ı meşruhaya tevfik ve tatbik etmek üzere lazım gelen bilcümle tashihatı icraya şimdiden mezundur.

Fî 4 Şubat sene 1863 tarihli imtiyaznamenin ahkâm-ı mündericesinden işbu sened-i munzam ile sarahaten fesh veya tadil olunmayanları kemakân tamamiyle meriü'l-icra olacakdır.

İşbu mukavelename iki nüsha-i asliye olarak Dersaadet'de balada gösterilen yevm ve mah ve senede tanzim olunmuşdur.

Hussein Avni	(imza)	Esseyyid Yusuf Ziya	(mühür)
H. Foster	(imza)	É. Deveaux	(imza)

7. İstanbul'daki Genel Müdürlük Teşkilatı, 20 Mart 1896[7]

1. İdare merkezi İstanbul'dur. İdare 4 kişiden oluşur:
   Bir Genel Müdür.
   Bir Genel Müdür Yardımcısı.
   2 Müdür.
2. Genel Müdür yürütmenin başıdır. Bankanın bütün işleri konusunda yetki sahibidir ve Komitelere karşı sorumludur. Özellikle de Bankayı Hükümet nezdinde temsil etmekle sorumludur.
3. Genel Müdür Yardımcısı Genel Müdüre yardım eder ve yokluğunda onun yerini alır. Genel Müdür Yardımcısı ayrıca özel olarak da şubelerden sorumludur.
4. İki Müdürden birinin özel sorumluluk alanı Banka hesapları, hukuk işleri ve Bankanın genel işleridir.
5. Diğer Müdür Yerel Müdür unvanına sahiptir ve Merkez Şubenin bütün işlerinin idaresinden sorumludur.
6. Genel Müdürlük mensupları Londra ve Paris komiteleri tarafından yetkili kılınmadıkça, başka hiçbir şirketin idaresinde yer alamazlar.
   Sahip olacakları müstesna yetkiler karşılığında, bütün zaman ve hizmetlerini Bankaya vereceklerdir.
7. Genel Müdürlüğün muhaberatı (Hükümet, Komiteler ve Şubeler ile) ya Genel Müdür tarafından ya da Genel Müdür Yardımcısı ve Genel Müdürlük tarafından tayin edilecek bir görevli tarafından imzalanacaktır.
   İstanbul Bürosunun işleriyle ilgili her türlü muhaberat Yerel Müdür ve Genel Müdürlük tarafından tayin edilecek bir Görevli tarafından imzalanacaktır.
8. Dört Müdür, her gün Genel Müdürün başkanlığında Komite olarak toplanacaktır. Her Müdür Komiteye sorumluluğu altındaki departmanda neler olduğu hakkında rapor verecektir. Komite raporları dinledikten sonra gerekli gördüğü şekilde hareket edecektir.
9. İdare Meclisi, o hafta olanları gözden geçirmek için her hafta belirli bir günde toplanacaktır. Bu toplantının tutanakları aynı gün Londra ve Paris komitelerine gönderilecektir. Tutanaklara Merkez Şubenin mali pozisyonunu gösteren bir not da eklenecektir.
   Ayrıca, her ayın sonunda Genel Müdürlük komitelere Merkez Şubenin aylık bilançosunu gönderecektir.
10. Hükümet ile yapılan işlemler, karara bağlanmadan önce Londra ve Paris Komitelerinin onayına sunulacaktır. Ancak acil ihtiyaç hallerinde, Genel Müdür komitelere danışmadan önce kendi sorumluluğu altında 20.000 Osmanlı lirasını geçmemek üzere avans verebilir.
11. Bankanın kendi hesabına veya başkaları hesabına Genel Müdürlükten gelen ve Londra ve Paris'te yürürlüğe koyulması gereken borsa talimatları, Londra ve Paris'teki Şubelere gönderilecek ve yürürlüğe koyulmasından tamamen onlar sorumlu olacaktır.

Şubeler

12. Genel Müdürlük herhangi bir Şube açmadan veya kapamadan Komitelere danışacaktır. Şubelere tayin edilecek, işten çıkarılacak veya değiştirilecek bütün Müdür ve Müdür Yardımcıları anında Komitelere bildirilecektir.
13. Şubeler Genel Müdürlüğe en az haftada bir aktif ve pasifleriyle ilgili not

[7] OBA, LA 24,002/10, İstanbul'daki Genel Müdürlük Teşkilatı, 20 Mart 1896.

gönderecektir.
Genel Müdürlük bu notları Komitelere ileteceği bir özete dahil edecektir.
Her ay sonunda Şubeler Genel Müdürlüğe ayrıntılı hesap dökümlerini göndereceklerdir.
Bu hesapların bir özeti Genel Müdürlük tarafından Komitelere gönderilecektir.

14. Genel Müdürlük Şubelerin Londra, Paris, Viyana ve Berlin piyasalarında kote edilen ve rahatlıkla güvenilebilir uluslararası menkul değerlerden başka herhangi bir menkul değer karşılığında avans vermesini yasaklar.
Fakat İskenderiye ve Kahire Şubeleri, İskenderiye, Londra ve Paris piyasalarında kote edilen Mısır menkul değerleri karşılığında avans vermeye yetkilidir. Bu avansların miktarı teminat olarak verilen menkul değerin meblağının dörtte üçünü geçmemelidir.
15. Genel Müdürlük Şubelerin Borsa talimatlarını yürürlüğe koymasına ancak, nakit karşılığında olması ve satın almaları için talimat verilen esham ve tahvilatın tutarının ¾'ünün kendilerine ödenmesi halinde izin verecektir. Satış talimatlarını ise satılacak esham ve tahvilat ancak önce kendilerine tevdi edildiği takdirde yerine getirebilirler.
16. Borsa işemleriyle ilgili talimatlar Paris ve Londra'da yürürlüğe koyulacak; Paris ve Londra Şubelerine gönderilerek işlemler onlar tarafından yerine getirilecektir.
17. Şubelerin kolaylıkla satılabilen veya teminat olarak tevdi edilebilen mallar dışında emtia karşılığında avans vermesine izin verilmeyecektir.

8. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Osmanlı Bankası Arasında İmzalanan Anlaşma, 1924[8]

Bir taraftan Türkiye Hükûmet-i Cümhuriyesi namına hareket eden Çankırı Mebusu ve Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Beyefendi Hazretleri,
Diğer taraftan Osmanlı Bankası namına hareket eden salâhiyet-i tammeyi haiz murahhasları mezkûr bankanın İstanbul Müdir-i Umumisi Müsyü Lüi İsteg ve Paris şubesi müdiri Müsyü Belo ve Londra şubesi müdür muavini Müsyü Pires beyinlerinde ber vech-i âti mukavele akdolunmuştur:

Madde l- Osmanlı Bankasının müddet-i imtiyaziyesi şerait-i atiye ile 1 mart 1351/1935 tarihine kadar temdit edilmiştir.

Madde 2- 14 şubat 1326/1911 tarihli mukavelenamenin birinci maddesi mucibince Osmanlı Bankası tarafından küşadı meşrut olan hesab-ı cari miktarı (5 000 000) (beş milyon) lira olarak tesbit edilmiştir. Mezkûr hesab-ı cari işbu mukavelenamenin teatisi tarihinden itibaren Maliye Vekâletine küşad edilecektir.

Osmanlı Bankası Maliye Vekâletinin kefaletile Ziraat Bankasına dahi aynı şeraitle 2 000 000 (iki milyon) liralık bir hesabı cari küşadını taahhüt eder. Gerek Maliye Vekâletine ve gerek Ziraat Bankasına ait mezkûr hesab-ı caride yürüdülecek faiz miktarları itilâfat-ı mahsusa ile tayin edilecek ve mezkûr itilâfat her üç senede bir tekrar tetkik edilecektir. Şurası mukarrerdir ki itilâfat-ı müstakbelede işbu faizlerin miktarı her halde yüzde beşten az ve yüzde yediden fazla olmayacaktır.

Madde 3- Osmanlı Bankası işbu mukavelenin tarihi akdinden itibaren her zaman hin-i ibrazında aynen altınla tediyesi mecburî olmak şartile bankınot ihracı hakkındaki imtiyazını istimal ettiği takdirde imtiyaz mukavelenamesinin on birinci maddesi mucibince karşılık olarak sülüs nisbetinde kasalarında bulundurmakla mükellef olduğu altının nısfı mutlaka aynen altın olacak ve nısfı diğeri yani meydan-ı tedavülde bulunan bankınot miktarının süduüsü Maliye Vekilinin muvafakatile Türk veya ecnebi devlet esham ve tahvilâtı olabilecektir. Şurası mukarrerdir ki mezkûr eshamın son altı aylık piyasa fiatı üzerinden vasatî kıymeti aynen altınla başa baş olacaktır. Ancak eshamın kıymetine altı aydan evvel yüzde on raddesinde bir noksan arız olduğu takdirde işbu noksan altı ayın inkızasına intizar edilmeksizin ikmal olunacaktır.

Madde 4- Üçüncü madde mucibince işbu mukavelenamenin teatisi tarihinden sonra ihraç edilecek olan bankınotlar üzerinden Osmanlı bankası Maliye Vekâletine senevî üç milyon liraya kadar yüzde bir buçuk ve üç milyon liradan fazlası için yüzde iki prim tediye edecektir.

Berveçhi muharrer tedavüle çıkarılacak bankınotlar için banka nezdinde bulundurulması lâzım gelen sülüs miktarı karşılık tamamen aynen altın olduğu takdirde işbu prim mütedavil bankınotların miktarı vasati-i senevisinin sülüsanı üzerinden ve mezkûr sülüsün nısfı üçüncü maddede musarrah olduğu veçhile esham ve tahvilât olduğu takdirde mezkûr prim beş süduüs üzerinden tediye edilecektir.

Madde 5- İşbu mukavelename ile muayyen imtiyaz müddetinin hitamında gerek evvelce ihraç edilmiş ve gerek üçüncü madde mucibince bilâhare ihraç olunacak olan bankınot bedellerinin aynen altınla tediyesi için vukubulacak davete icabet etmeyen hamillere ait olup kanunen iptal edilmiş addolunacak olan bankınotların be-

[8] *Düstur, Üçüncü Tertip*, c. 6, s. 634-637, no: 181, kanun no: 645.

deli Osmanlı bankası tarafından Maliye Vekâletine tesviye edilecektir.

Şayet Osmanlı Bankası imtiyaz müddetinin hitamından evvel işbu bankınotları tedavülden kaldırmak isterse bu takdirde dahi aynı veçhile hareket edecektir.

Madde 6- Osmanlı Bankasının işbu mukavelenamenin hin-i teatisinde mevki-i tedavülde bulunan ve mecmuu 891.475 liraya baliğ olan bankınotlar bu mukavele ile muayyen imtiyaz müddetinin hitamına kadar 21 Temmuz 1330 tarihli kanun ahkâmına tevfikan, tedavül-i mecburiye tâbi olmakta devam edecektir. Marü'z-zikir tedavülde bulunan 791.475 liralık bankınotlardan başka evvelce bankaca toplanmış bankınotlar tekrar mevki-i tedavüle çıkarılmamak için iptal edilecektir.

Hükûmetçe ihraç edilmiş olan evrak-ı nakdiye bankanın imtiyaz müddetinin hitamından evvel hükûmet tarafından mevki-i tedavülden refedilerek mikyası meskûkât tekrar aynen altın esasına irca edildiği takdirde Osmanlı bankası bankınotlarının dahi mecburiyet-i tedavülü refolunacaktır.

Mikyası meskûkâtın ber vech-i bâlâ altın esasına ircaı halinde Maliye Vekâletile Ziraat Bankası hesab-ı carilerinin ikinci madde ile muayyen miktarları bi'l-itilâf tarafeynce yeniden tesbit edilecektir.

Madde 7- 4 Şubat 1326/1911 tarihli mukavelenamenin altıncı ve yedinci maddeleri mucibince hazine muamelâtı ve şubeler için itası meşrut senevî 60.000 lira kumüsyon ve ikramiye mülgadır.

Madde 8- Harb esnasında seddedilmiş olan Osmanlı Bankası şubeleri azamî 1 Eylûl 1342/1926 tarihine kadar ya evvelce bulundukları mahallerde veyahut Maliye Vekilinin tensib edeceği vilâyet merkezlerinde küşad edilecektir.

Osmanlı Bankası şubesi bulunmayan mahallerde bankaca bir muhabire lüzum hasıl olduğu tardirde bu vazife mahallî Ziraat Bankası şubesine tevdi edilecektir.

Madde 9- Osmanlı Bankası Müdür-i Umumisinin atiyen vukubulacak ilk tebeddülünden itibaren Müdür-i Umumilerin hin-i tayinlerinde ve kable't-tayin Maliye Vekilinin reyi istimzaç edilecektir.

Madde 10- İstanbul Osmanlı Bankası meclisinde bulunmakta olan üç Türk âzâ 1 Mayıs sene [1340-1924] den itibaren Maliye Vekili tarafından inha edilecek altı âzâdan mürekkep bir liste üzerinden bankaca intihab olunacaktır. Mezkûr âzâların müddet-i memuriyetleri üç sene olarak tesbit edilmiştir. Müddeti hitam bulan âzânın tekrar intihabı caizdir.

Madde 11- Osmanlı Bankası Türk Müslüman memurlarının adedini işbu mukavelenin teatisi tarinden itibaren üç sene zarfında tedricen Türkiye dahilinde bulunan merkez ve şubelerindeki memurini mevcudesinin la-akal yüzde otuzuna ve beşinci sene hitamında la-akal nısfına iblâğ edecektir. Bu memurine verilecek maaşat, müdür-i umumi ve muavininin maaşları dahil olmadığı halde, üç sene nihayetinde umum maaşat yekûnunun la-akal yüzde on beşine ve beşinci sene hitamında yüzde yirmi beşine ve yedinci sene hitamında yüzde otuzuna baliğ olacaktır. Meslekte ihtisas kesbeylemek üzere banka tarafından her sene memalik-i ecnebiyeye sitaj yapmak üzere Türk Müslümanlardan memur namzetleri izam edilecek ve bunların adedi daimî surette ondan dun olmıyacaktır.

Madde 12- İmtiyaznamenin ve mukavelâtı sabıkanın işbu mukavelename ile tadil edilmeyen ahkâmı tamamen mer'i ve muteber kalacaktır.

İşbu mukavelename iki nüsha olarak Ankara'da imza ve teati olunmuştur.

10 Mart 1340 [1924]

9. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Osmanlı Bankası Arasında İmzalanan Anlaşma, 1925[9]

10 Mart 1340 tarihli mukavelenameye zeyildir:

Madde 1- 10 Mart 1340 tarihli mukavelenamenin birinci maddesinde muharrer müddet-i imtiyaziye zarfında Hükûmetçe banknot ihracına mezun olmak üzere bir Türk Hükûmet bankası tesis edilecek olur ise Bank-ı Osmanînin bu babda bir gûna itiraz serdine hakkı olmıyacaktır. Maamafih Hükûmet işbu bankanın tesis edildiğini dört mah evvel husulü malûmat zımnında Osmanlı Bankasına ihbar edecektir.

Şu kadar ki Hükûmet bankasının tesisi halinde 10 Mart 1340 tarihli mukavele ve imtiyazname ile mukavelât-ı sabıkanın ahkâm-ı sairesi baki ve binaenaleyh Bank-ı Osmanînin mukavelât ve imtiyazat-ı mezkûreye istinaden haiz olduğu bi'l-cümle hukuk, bilhassa 10 Mart 1340 tarihli mukavelenamenin üçüncü maddesi mucibince banknot ihracı hakkındaki salâhiyeti kemakân muteber kalacaktır.

Madde 2- Gerek Hükûmet gerek şirketler ve eşhas tarafından Bank-ı Osmanî'ye vukubulacak faizli ve faizsiz Türk parası mevduatını, kendi nam ve hesabına ecnebi akçesine tahvil etmeyeceğini banka taahhüd eyler.

Madde 3- Bank-ı Osmanî, sermayesinden beş yüz bin İngiliz lirasını Türkiye'deki muamelâtına tahsis ve İngiliz lirası olarak tedvir ve istimal etmeği taahhüd eder.

Madde 4- 10 Mart 1340 tarihli mukavelenamenin ikinci maddesi mucibince Bankı Osmanî, Hükûmet namına küşad edeceği beş milyon liralık hesab-ı carinin nısfına muadil miktarını yevm-i ikrazındaki piyasa rayici üzerinden İngiliz lirası olarak ita edecektir. Hükûmet meblâğ-ı mezkûru bankaya aynen İngiliz lirası olmak üzere iade eyleyecektir.

Madde 5- 10 Mart 1340 tarihli mukavelenamenin "11" inci maddesinde zikrolunan Türk Müslüman memurlarının adedi mukavelenamenin tarihi teatisinden itibaren beş sene hitamında la-akal yüzde altmış raddesine ve memurini mumaileyhimin maaşat-ı yekûnu da –Müdür-i Umumî ve muavin maaşları dahil olmadığı halde- maaşatı umumiyenin yüzde kırkı nisbetine iblâğ edileceğini Bank-ı Osmanî taahhüd eyler.

Madde 6- Banka Hükûmet ile Türkiye'de bulunan eşhasa ait hesabat ve muamelâtına müteallik defâtir ve evrakı azamî bir sene müddet zarfında Türkçe olarak tutacaktır. Arzu ettiği takdirde ayrıca Fransızca tutabilir.

İşbu mukavelenamei müzeyyele iki nüsha olarak Ankara'da imza ve teati edilmiştir.

---

[9] *Düstur. Üçüncü Tertip,* c. 6, s. 638, no: 181, kanun no: 645.

10. Osmanlı Bankası Statüsünde Yapılan Değişiklikler, 1933[10]

MADDE 1

1863 senesinde (Bankı Osmanii Şahane) ismile teşekkül etmiş olup 1 birinciteşrin 1925 tarihinden beri (Osmanlı Bankası) ünvanile icrayı faaliyet eden Anonim Şirketin maksadı:

1- Mezkûr Bankanın, Türkiye Cümhuriyeti Hükûmeti ile 5/6/1933 tarihinde aktettiği mukavele ile taayyün etmiş ve atiyen aktedilebilecek bilcümle mukaveleler ile taayyün edecek olan imtiyazını işletmek,

2- Aşağıdaki 2 nci maddede zikredilen muameleleri yapmaktır.

MADDE 2

Osmanlı Bankasının yapacağı muameleler şunlardır:

1- Türkiye Hükûmeti, mülhak bütçe ile idare edilen Türk idareleri ve umumî surette Türkiye'de mukim bilcümle hakikî ve hükmî şahıslar ile her türlü malî mahiyeti haiz yahut bankacılığa ait muamelât icrası ve alelhusus müşarileyh Hükûmetin kefaleti ile yahut kefaleti olmaksızın hesabı cari şeklinde yahut alelumum diğer şekillerde avanslar itası yahut krediler küşadı.

2- Türkiye haricinde alelumum hükûmetler, idareler, bankalar ve umumî surette bütün hakikî ve hükmî şahıslar ile birinci fıkrada gösterilen bilcümle muamelâtın icrası

3- Alelûmum istikrazlar hakkında kendi hesabına yahut başkası hesabına teklifatta bulunmak, alelûmum Devlet tahvilâtı, hazine bonoları, hisse senetleri ve tahvilât alıp satmak, alelûmum kuponların ve itfa edilmiş esham ve tahvilâtın tediycsini deruhte etmek.

4- Kendisine tevdi edilecek alelûmum nakitleri, meskûkâtı, kıymetli madenleri, esham ve tahvilâtı, vesaikı ve menkul kıymetleri kabul etmek, alelûmum tevdiat hesapları, hesabı cariler ve çek hesapları açmak.

5- Alelûmum poliçalar, kambiyolar, kredi mektupları, çekler ve her türlü havaleler isdar etmek, almak ve satmak.

6- Alelûmum ticarî senetler, emre muharrer senetler, kambiyoler ve ticarî muamelelerden münbais emre muharrer ve muayyen vadeli her türlü senetler iskonto etmek.

7- Esham ve tahvilât, kıymetler, varant, konişmento, mevdu emtaa, her türlü rehinler ve ipotek mukabilinde veya karşılıksız avanslar vermek ve krediler küşat etmek.

8- Kendi hesabına yahut başkası hesabına olarak alelûmum kambiyo muamelâtı yapmak, başkası hesabına olarak irat, faiz ve hissei temettüler tahsilini ve Devlet tahvilâtı ile sınaî kıymetler ve emtaa alım ve satımını deruhte etmek.

9- Nukut ve kıymetli madenler ticareti yapmak ve bu maddeler mukabilinde avans vermek.

10- Osmanlı Bankasına karşı aktedilmiş olan borçların edasını ve her türlü taahhütlerin icrasını temin maksadile verilecek alelûmum kefaletleri, ipotekleri ye sair teminatı kabul etmek ve umumî surette olarak bir Banka müessesesinin

---

[10] *T.C. Resmi Gazete*, 10 Mart 1934, sayı: 2649, s. 3519-3524.

muamelâtı meyanına dahil olabilecek her türkü ticarî, sınaî, malî ve menkulâta ve gayri menkulâta ait muameleleri gerek kendi hesabına gerek ahar hesabına ve gerek yalnız, gerek diğerlerile her ne şekilde olursa olsun iştirak ve ortaklık suretile yapmak.

MADDE 3

Şirketin iptidaen 4 ağustos 1863 tarihinden başlamak üzere elli sene olarak tayin edilmiş olan müddeti 27 haziran 1906 tarihinde toplanan hissedarlar Heyeti Umumiyesince ittihaz edilen kararla 4 ağustos 1925 tarihine kadar ve mezkûr Heyeti Umumiyece komiteye verilmiş olan salâhiyete binaen komitenin 29 mayıs-3 haziran 1925 tarihlerinde ittihaz ettiği kararla 1 mart 1935 tarihine kadar ve 4 temmuz 1933 tarihinde toplanan hissedarlar Heyeti Umumiyesince ittihaz edilen kararla dahi 1 mart 1952 tarihine kadar temdit edilmiştir.

MADDE 15

Banka İstanbulda, dördü Müdür ve üçü İdare Meclisi âzâsı olmak üzere yedi âzâdan mürekkep bir İdare Meclisi tarafından idare edilir

Gerek Müdürler gerek İdare Meclisi âzâları Londra yahut Pariste içtima edip onu Fransız yahut Fransada mukim ve onu İngiliz yahut İngilterede mukim olmak üzere yirmi âzâdan mürekkep bulunan bir komite tarafından tayin edilir.

İstanbuldaki İdare Meclisinde bulunan üç âzâ banka komitesince Hükûmet tarafından verilecek bir listedeki altı isim arasından intihap olunur. Bu üç âzânın memuriyetlerinin müddeti üç sene olup mezkûr müddet tecdit edilebilir.

Müdürlerin biri "Osmanlı Bankası Türkiye Umum Müdürü" ünvanını alır ve İdare Meclisine riyaset eder.

Komite, bankanın bütün muameleleri için yol göstermek ve mezkûr muameleleri mürakabe ve nezaret altında bulundurmak hususunda tam ve kâmil selâhiyeti haizdir.

İstanbuldaki İdare Meclisinin vazife ve salâhiyetleri dahilî bir nizamname ile komite tarafından tayin edilir.

MADDE 16

Komite âzâları hissedarlar umumî heyeti tarafından tayin olunur, memuriyetlerinin müddeti beş senedir.

Komite âzâlarından, intihap edildikleri tarihten yahut tekrar intihap edildikleri son tarihten itibaren, yekdiğerini müteakip beş senedenberi icrayı vazife etmekte olanların, her sene, hissedarlar umumî heyeti içtima ettiği zaman vazifelerinden çıkması icap eder. Vazifeden çıkan âzâlar tekrar intihap edilebilirler.

Âzâlık münhal olduğu takdirde Fransız ve İngiliz âzâlar arasındaki nisbet 15 inci maddede tayin edilmiş olduğu veçhile aynen muhafaza edilmek için münhal hangi grupta vuku bulmuşsa o grup tarafından icra edilecek teklif üzerine komite muvakkaten diğer bir âzâ intihap eder.

Hissedarlar Umumî Heyeti ilk içtimaında kat'î intihabı icra eyler.

MADDE 18

İdare Meclisi ve komite âzâları vaki olan davet üzerine hazır bulundukları her

içtima için hakkı huzur olurlar. Bundan maada, aşağıdaki 24 üncü maddede mevzuu bahs olan sukomite âzâlarına bir ücret tahsis olunur. Bu hakkı huzurun ve ücretin miktarı Hissedarlar Umumî Heyeti tarafından tayin edilir.

MADDE 21

Şirketin işlerini idare hususunda komite en vasi salâhiyetleri haizdir, ezcümle:

A- Türkiye Hükûmetile şirket namına mukaveleler akdetmeğe ve bu mukavelelerî icra eylemeğe memurdur,

B- İstıkrazlara talip kaydedilmek üzere mezuniyet ita eder,

C- Şubelerin ihdasına ve ilgasına müsaade eder,

D- İskonto, ikraz ve rehin muamelelerinin umumî şartlarını tayin eder,

E- İstanbuldaki İdare Meclisini teşkil eden müdür ve İdare Meclisi âzâlarile şirketin başlıca memurlarını tayin ve azil ve vazifelerini, salâhiyetlerini, maaşlarını ve icap ederse kefaletleri miktarını tespit eder;

F- Şirketin cari muamelâtını idare için İdare Meclisi âzâlarına muktazi salâhiyetleri ita eder,

G- Her sene hissedarlar Umumî Heyetine arzedilecek hesapları kat'eder,

H- Hissedarlara tevzi edilecek temettü hissesini muavakkaten tayin eder,

J- Kabili istimal nakitlerin sureti istimalini tanzim eder,

K- Gayri menkuller alım ve satımına ve iptidaî tesisat masrafı icrasına müsaade verir,

L- Alelûmum kefaletleri ve teminatları kabul eder ve şirkete karşı aktedilmiş olan borçların edasını ve her türlü taahhütlerin icrasını temin maksadile verilen ipotekleri Osmanlı Bankası namına kayıt ve tescil ettirir,

M- Şirketi gerek müddei gerek müddeaaleyh sıfatile bilcümle mahkemeler huzurunda temsil eder,

N- Şirketin dahilî nizamnamelerini tanzim eder.

Senet ciroları ve senet bedellerinin kabzedildiğini mübeyyin şerhler, şirkete tediyesi lâzım gelen mebaliğe mukabil verilen makbuzlar, şirkete ait Devlet rantları ile Devlet tahvilâtının devir ve ferağı muameleleri, Fransa ve İngiltere bankaları üzerine verilen havaleler, alım satım senetleri, hacizlerin, haciz bedellerinin tediyesi mukabilinde yahut bilâ tediye fekkine ait evrak, sulhnameler, mukaveleler ve umumî surette şirket tarafından taahhüdü mutazammın olan bütün senetler, muvakkat ve kat'î hisse senetleri, nama muharrer tevdiat ilmühaberleri, komite âzâlarından iki zat tarafından yahut komite âzâlarından bir zat ile bu hususa komitece terhis edilmiş olan bir zat veya aynı şeriat dairesinde terhis edilen iki zat tarafından imzalanır.

MADDE 25

Sukomite, komitenin nezareti altında olarak şirketin işlerini idareye memurdur.

Komite kararlarının icrası hususunda başkalarına karşı şirketi sukomite temsil eder.

Muhabere evrakı sukomitenin reisi yahut iki âzâsı tarafından veya iki âzâ bulunmadığı takdirde bir âzâ ile komitece bu hususta tayin edilmiş olan bir zat tarafından veya ayni şerait dairesinde tayin edilmiş olan iki zat tarafından imza edilir. Sukomite keyfiyeti komiteye arzetmek şartile başlıca memurların hepsine işten el çektirebilir.

MADDE 26

Sukomite reisini kendi tayin eder. Reylerde tesavi hasıl olursa reisin bulunduğu tarafın reyi müreccah olur.

Bu surctle teşekkül etmiş olan sukomite müdürlük ile İstanbuldaki İdare Meclisinin vazifelerini tayin eden nizamnameyi kaleme almağa memurdur. Bu nizamname ile sukomitenin selâhiyetlerinin cümlesi yahut bir kısmı Osmanlı Bankasının Türkiye Umum Müdürüne ita edilebilir.

Sukomite, âzâsından iki zatın talebi üzerine içtimaa davet edilir ve lüzum gördükçe komiteyi derhal içtimaa davet edebilir.

Komitenin Paris ve Londrada mukim olan âzâları bankanın bu şehirlerin her birinde merkezlerine ait muamelâtı sukomitenin nezareti altında olarak icraya ve murakabeye memurdur. Bu maksatla sukomitenin tebligatını ahzetmek ve sukomiteye icap eden malûmatı vermek üzere mezkûr âzâ içlerinden bir yahut iki zatı tayin ederler.

MADDE 46

Şirketin müşterek ve umumî menfaatine ait olarak komite aleyhine yahut komite âzâsından biri aleyhine açılacak davalar, ancak hissedarların heyeti mecmuası namına ve hissedarlar umumî heyeti içtimaında bu babpta ittihaz edilecek karar mucibince ikame edilebilir.

Hissedarlar ile şirket, yahut komite veya idare meclisi yahut bunların âzâlarından biri veya bir kaçı arasında ve komite yahut idare meclisi âzâları beyninde zuhur eden her dava Türk Mahkemelcrince rüyet ve fasıl edilecektir.

TABLOLAR

Tablolar için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

OBA, C-EM 155, Banknot hareket defteri, 1863-1948: tablolar 1.1, 1.7, 1.8, 1.10, 1.17, 1.18, 1.19

OBA, C-EM 146, Numaralandırma yevmiye defteri, 17 Ağustos 1876 - 19 Aralık 1878: tablolar 1.2, 1.3, 1.4

OBA, C-EM 147, Kaimeler, 29 Eylül 1877 - 31 Aralık 1880: tablo 1.5

OBA, C-EM 148, Havaleler (Kaimeler), 15 Ağustos 1876 - 6 Eylül 1878: tablo 1.5

OBA, C-EM 149, Yevmiye defteri (Kaimeler), 6 Eylül 1878 - 17 Ekim 1879: tablo 1.5

OBA, C-EM 150, Yevmiye defteri (Kaimeler), 17 Ekim 1879 - 27 Ekim 1883: tablo 1.5

OBA, CA-PV 005, İdare Heyeti toplantıları tutanakları, 3 Haziran ve 7 Ağustos 1918: tablo 2.8

OBA, CD-CR 001-018, İdare Meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896-1914: tablo 2.7

OBA, CD-ST 003, Genel müdür yardımcısı Reid'den Genel müdür Steeg'e, 14 Şubat 1924: tablo 3.4

OBA, DG-R 001, Genel müdürlüğün 1906 yılı raporu: tablolar 1.11, 1.12, 1.13, 1.14, 2.4, 2.5, 2.6

OBA, LA 23,974 (1), Osmanlı Bankası. Raporlar ve bilançolar, 1863-1950, tablolar 1.1, 1.7, 1.8, 1.10, 1.17, 1.18, 2.1, 2.2a, 2.2b, 2.3

OBA, PH 001 ve 002, Doğu Şubeleri. Personel fotoğraf albümleri, 1906: tablo 3.1

OBA, PL 001 ve 002, Bank-ı Osmanî-i Şahane. Merkez Şube personeli, I ve II: tablolar 3.1, 3.2, 3.3

OBA, PL 003, Bank-ı Osmanî-i Şahane. Şubelerin personeli, II: tablolar 3.1, 3.2, 3.3

OBA, S 003, *Banque Impériale Ottomane. Circulaires de la Direction Générale aux Agences d'Orient, 1889-1894*, s. 108-110, Sirküler n° 111, 16 Kasım 1894: tablo 1.9

A. Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri* (İstanbul, 1996): tablo 1.16

A. Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1909): tablolar 1.1, 1.6, 1.7, 1.8

V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (Ankara, 1994): tablolar 1.6, 1.15

H. A. Kuyucak, *Para ve Banka* (İstanbul, 1939): tablo 1.16

C. Ölçer, *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madenî Paraları*. [İstanbul], t.y.: tablo 1.6

——, *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madenî Paraları* (İstanbul, 1979): tablo 1.6

——, *Sultan Murad V ve Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Madeni Paraları* (İstanbul, 1987): tablo 1.6

——, *Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Vahdeddin Dönemi Osmanlı Madeni Paraları* [İstanbul], t.y.: tablo 1.6

G. Young, Corps de droit ottoman (Oxford, 1906): tablo 1.6

2.4, 2.5, 2.6, 3.3 ve 3.4 numaralı tablolarda, oklar satır sonundaki toplamlara göre hesaplanan oranları (→), sütun dibindeki toplamlara göre hesaplanan oranlardan (↓) ayırmak için kullanılmıştır.

1. Parasal Konularla İlgili Tablolar

1.1 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1863-1875

	Toplam İstanbul ihracı (lira)	*Toplam İzmir ihracı (lira)*	*Toplam ihraç (lira)*	*Toplam tedavül (lira)*	*Tedavülün ihraca oranı (%)*
1863	29,992		29,992	8,726	29.09
1864	29,992	10,000	39,992	7,436	18.59
1865	29,992	26,000	55,992	25,230	45.06
1866	29,992	46,000	75,992	39,885	52.49
1867	29,992	51,686	81,678	42,494	52.03
1868	50,002	57,686	107,688	96,551	89.66
1869	239,985	65,686	305,671	246,440	80.62
1870	239,907	65,686	305,593	68,531	22.43
1870	239,907	65,686	305,593	68,531	22.43
1871	239,903	65,686	305,589	134,000	43.85
1872	239,896	65,686	305,582	247,600	81.03
1873	239,890	65,686	305,576	222,800	72.91
1874	339,540	65,686	405,226	324,500	80.08
1875	438,498	65,686	504,184	109,000	21.62

1.2. Osmanlı Bankası Tarafından Numaralandırılan Kaimelerin Seri Numaraları ve Tarihleri, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878

	İlk numaralanan	*Son numaralanan*	*İlk seri*	*Son seri*	*Toplam değer (kuruş)*
100 kuruş	17 Ağ. 1876	15 Nis. 1878	0/00,001	76/62,000	766,200,000
50 kuruş	4 Eyl. 1876	26 Te. 1878	0/00,001	82/17,000	410,850,000
20 kuruş	22 Ağ. 1876	19 Ar. 1878	0/00,001	92/12,000	184,240,000
10 kuruş	24 Ağ. 1876	19 Ar. 1878	0/00,001	79/52,000	79,520,000
5 kuruş	19 Eyl. 1876	26 Te. 1878	0/00,001	110/62,380	55,311,900
1 kuruş	30 Oca. 1877	19 Ar. 1878	0/00,001	280/27,100	28,026,100
Toplam					1,524,148,000

1.3 Osmanlı Bankası Tarafından Numaralandırılmış Toplam Kaime Emisyonu, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878

Geçici Kaimeler	*100 Kr*	*50 Kr*	*20 Kr*	*10 Kr*	*5 Kr*	*1 Kr*	*Adet*	*Değer*
16 Ağu. 1876-30 Haz. 1877	5,225,000	4,948,000	6,152,500	5,765,000	6,868,000	12,630,000	41,588,500	997,570,000
1 Tem. 1878-31 Ara. 1877	1,540,000	1,508,000	217,000	451,000	859,000	2,430,000	7,005,000	244,975,000
Değişim İçin						1,889,100	1,889,100	1,889,100
1 Oca.-30 Haz. 1878	897,000	1,760,000	1,762,500	295,000	3,113,000	9,450,900	17,278,400	240,915,900
30 Haz.-31 Ara. 1878		1,000	1,080,000	1,441,000	222,380	1,626,100	4,370,480	38,798,000
Toplam	7,662,000	8,217,000	9,212,000	7,952,000	11,062,380	28,026,100	72,131,480	1,524,148,000
Filigranlı Kaimeler								
1 Tem.-31 Ara. 1877	656,000						656,000	65,600,000
1 Oca.-30 Haz. 1878	1,012,000						1,012,000	101,200,000
1 Tem.-31 Ara. 1878	1,352,500	339,000					1,691,500	152,200,000
Toplam	3,020,500	339,000					3,359,500	319,000,000
Genel Toplam	10,682,500	8,556,000	9,212,000	7,952,000	11,062,380	28,026,100	75,490,980	1,843,148,000

1.4. İkinci Kaime Emisyonu Üzerindeki Hak Sahipleri, 4 Ocak-27 Temmuz 1877

Hak Sahipleri	*Kuruş*	*Kuruş*
Hazine	450,000,000	
Bakır paranın tedavülden kaldırılması	10,000,000	
Dalgalı borçlar	240,000,000	
Dört avans		145,722,683
Osmanlı Bankası		57,215,022
Banque de Constantinople		6,723,850
Crédit Général Ottoman		15,558,297
Société Générale Ottomane		1,504,239
Société Ottomane de Change et de Valeurs		1,505,884
Köçek Agop Efendi		4,943,308
Zafiropoulo Zarifi		840,256
Lorando Frères		1,505,778
Helbig & Co.		1,252,812
Pierre Camora		841,157
Bergier & Co.		2,386,714
Toplam	700,000,000	

1.5. Kaimelerin Tedavülden Kaldırılma Biçimleri ve Tarihleri, 1877-1883

Tedavülden Kaldırılma Biçimi	*İlk Kaldırılma*	*Son Kaldırılma*	*Toplam değer (kuruş)*
Tekrar yerine koymak üzere	9 Ağ. 1877	27 Ek. 1883	182,733,699
Komisyon tarafından	4 Nis. 1878	11 Haz. 1881	79,974,646
Osmanlı Bankası'nın alımları	4 Ocak 1879	13 Mart 1879	35,253,687
Halk tarafından, Padişaha iane olarak karşılığı alınmadan yaktırılan kaimeler	7 Ocak 1879	11 Ara. 1880	148,580,780
Komisyon alımları	17 Ocak 1879	3 May. 1879	82,729,905
Fırıncılardan alım	17 Mart 1879	26 Tem. 1879	63,190,528
Maliye nezaretinin çektiği	14 May. 1879	19 Kas. 1883	1,022,342,527
Toplam			1,614,805,772

1.6. Osmanlı Devletinin Darp Faaliyeti, 1810-1922
(tedavülden kaldırılanlar parantez içinde gösterilmiştir)

	Altın (lira)	*Mecidiye (lira)*	*Altılık (lira)*	*Beşlik (lira)*	*Bakır (lira)*
1810-1832				1,150,000	
1833-1838			1,380,000	2,450,000	
1839-1843			(-10,000)	(-1,200,000)	
1844-1850	12,000,000	2,491,000			17,500
1851-1860	2,482,000	1,339,000			808,000
1861-1875	14,971,000	3,206,000			112,000
1876-1884	1,630,000	1,860,000	(-378,000)	(-1,500,000)	60,000
1885-1900	3,697,000		(-415,000)	(-400,000)	50,000
1901-1908	10,692,000				200,000
1909-1913	15,802,000				955,000
1914-1918	16,995,000	3,719,000			194,000
1919-1922	291,000	570			65,000
Toplam	78,560,000	12,615,570	577,000	500,000	2,461,500

1.7. Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilmesi ve Tedavülü, 1875-1880
(İzmir'de ihraç edilen 200 kuruşluk banknotlar hariç)

	İhraç (lira)	*Çekilen (lira)*	*Kümülatif Toplam İhraç (lira)*	*Toplam Tedavül (lira)*	*Tedavülün İhraca Oranı (%)*
1875	100,000	1,042	438,498	109,000	21.62
1876		586	437,912	24,500	5.59
1877		122	437,790	18,100	4.13
1878			437,790	17,700	4.04
1879		35	437,755	70,000	15.99
1880	8,000	196,475	249,280	136,000	54.56

1.8. Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilmesi ve Tedavülü, 1880-1895

	İhraç (lira)	Çekiliş (lira)	Kümülatif Toplam İhraç (lira)	Toplam Tedavül (lira)	Tedavülün İhraca Oranı (%)
1880	8,000	196,475	249,280	136,000	54.56
1881	150,000	39,936	359,344	264,000	73.47
1882		183	359,161	190,000	52.90
1883	112,000	167,192	303,969	260,000	85.53
1884	95,000	82	398,887	344,000	86.24
1885	155,000	10	553,877	384,000	69.33
1886		7	553,870	387,000	69.87
1887		12	553,858	483,000	87.21
1888		785	553,073	497,000	89.86
1889		399	552,674	541,000	97.89
1890	260,000	6	812,668	732,000	90.07
1891	425,000	175,000	1,062,668	751,000	70.67
1892	15,000	5	1,077,663	957,000	88.80
1893	100,000		1,177,663	952,000	80.84
1894	375,000	125,006	1,427,657	923,000	64.65
1895	225,000	225,000	1,427,657	688,000	48.19

1.9. Banknotların Osmanlı Bankası Tarafından Şubelerine İşletme Sermayesi Olarak Dağıtımı, 1894

Şubeler	Miktar (lira)	Şubeler	Miktar (lira)
Antalya	2,000	Mersin	3,000
Adana	2,000	Uşak	2,000
Halep	2,000	Pera	4,000
Edirne	3,000	Selanik	30,000
Ankara	2,000	Samsun	2,000
Bağdat	10,000	İzmir	55,000
Beyrut	7,000	İstanbul	6,000
Bursa	13,000	Trabzon	2,000
Şam	3,000		
Konya	2,000	Toplam	150,000

1.10. Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilmesi ve Tedavüldeki Miktarı, 1895-1924

	İhraç (lira)	*Çekiliş (lira)*	*Kümülatif Toplam İhraç (lira)*	*Toplam Tedavül (lira)*	*Tedavülün ihraca oranı (%)*
1895	225,000	225,000	1,427,657	688,000	48.19
1896	125,000	97,320	1,455,337	652,000	44.80
1897		2	1,455,335	748,300	51.42
1898			1,455,335	896,000	61.57
1899	240,000	240,000	1,455,335	908,000	62.39
1900	260,000	260,000	1,455,335	991,000	68.09
1901	250,000	250,000	1,455,335	1,013,000	69.61
1902	100,000	100,000	1,455,335	1,293,100	88.85
1903	70,000	70,000	1,455,335	1,259,000	86.51
1904	50,000	50,000	1,455,335	1,333,570	91.63
1905	225,000	180,335	1,500,000	1,399,754	93.32
1906	100,000	100,000	1,500,000	1,361,086	90.74
1907	125,000	125,000	1,500,000	1,248,475	83.23
1908		50,000	1,450,000	940,845	64.89
1909	800,000	900,000	1,350,000	924,060	68.45
1910	1,050,000	400,000	2,000,000	1,005,400	50.27
1911			2,000,000	1,037,300	51.86
1912			2,000,000	1,188,620	59.41
1913		350,000	1,650,000	1,221,220	74.01
1914	1,917,000		3,567,000	3,005,325	84.25
1915		147,000	3,420,000	3,060,000	89.47
1916			3,420,000	2,995,000	87.57
1917			3,420,000	2,967,700	86.77
1918			3,420,000	2,749,576	80.40
1919			3,420,000	2,749,525	80.39
1920			3,420,000	2,688,384	78.61
1921			3,420,000	2,687,002	78.57
1922			3,420,000	1,297,945	37.95
1923			3,420,000	910,822	26.63

1.11 Osmanlı Bankası'nın Kasa Nakdinin Dağılımı, 1906 (lira)

Toplam Kasa Nakdi	1,561,183
Altın	1,352,089
Lira	1,180,967
Altın İngiliz Lirası	86,245
Napolyon	84,815
Yab. Banknotlar	62
Gümüş ve Külçe Altın	209,094

Toplam Kasa Nakdi	1,561,183
Merkez Şubede	1,083,943
Şubelerde	474,130
Darphane-i Amirede	3,110

1.12 Merkez Şube Gişelerindeki Nakit Hareketleri (giriş/çıkış), 1906 (lira)

Altın	32,336,000
Banknot	14,993,000
Gümüş	9,850,000
Toplam	57,179,000

1.13 Altın ve Gümüş Sikke Muamelelerindeki Hareketler, 1906 (lira)

Mecidiye	7,835,000
Altın İngiliz Lirası	5,345,000
Napolyon	739,000
Yabancı Banknotlar	180,000
Mark, Kron, Ruble, vb..	484,000
Toplam	14,583,000

1.14 Altın ve Gümüş Sikkelerin Mübadelesinden Doğan Acyo Geliri, 1906 (lira)

Ayarı Düşürülmüş Gümüş Sikke	6,490
Altın İngiliz Lirası	1,716
Napolyon	1,716
5 ve 2½ liralık altın sikkelerin darbı ve satışı	643
Çeşitli	88
Toplam	9,472

1.15 Evrak-ı Nakdiye Aylık İhraç Hacmi, 1915-1918 (000 lira)

	1915		1916		1917		1918	
	ihraç	kümülatif	ihraç	Kümülatif	ihraç	kümülatif	ihraç	kümülatif
Ocak			2,800	10,700	4,300	50,100	6,200	130,300
Şub.			1,300	12,000	3,900	54,000	400	130,700
Mart			2,000	14,000		54,000	7,400	138,100
Nis.			3,700	17,700	5,900	59,900		138,100
May.			3,800	21,500	6,700	66,600		138,100
Haz.			1,900	23,400	6,200	72,800		138,100
Tem.	1,500	1,500	1,700	25,100	6,400	79,200		138,100
Ağu.	1,300	2,800	1,000	26,100	8,800	88,000	6,000	144,100
Eyl.	1,500	4,300	4,000	30,100		88,000	6,900	151,000
Ekim	700	5,000	2,300	32,400	14,000	102,000	10,000	161,000
Kas.	800	5,800	7,600	40,000	10,700	112,700		161,000
Ara.	2,100	7,900	5,800	45,800	11,400	124,100		161,000

1.16 Evrak-ı Nakdiye İhraçlarının Başlıca Özellikleri, 1915-1918

Seri	Kanun Tarihi	İhraç Edilen Miktar (lira)	İlk İhraç Tarihi	Kupürler
I	12 Nis. 1915	6,519,139	10 Tem. 1915	5, 1 l.
IIa	31 Ek. 1915	5,212,400	Ara., 1915	5, 1, ½ l.
IIb	16 Şub. 1916		Mar. 1916	¼ l.
IIc	29 Oc. 1917		Ara. 1917	1,000, 25, 10 l. (?)
III	4 Oc. 1916	8,387,600	8 Haz. 1916	1, ½, ¼ l.; 20, 5 krş.
IVa	19 Ağu. 1916	74,399,600	Eyl. 1916	50, 20, 5 krş.
IVb	4 Oc. 1917		Mar. 1917 Nis. 1917 Kas. 1917	50,000, 10, 5, 1, ½ l. 100, 25 500
IVc	12 Mar. 1918			
V	17 Şub. 1917	31,999,999.6	10 Nis. 1917	100, 25, 10, 2½, 1, ½ l.; 20, 5 krş.
VI	12 Mar. 1918	32,000,000		1,000, 100, 25, 5 l.
VII	28 Mar. 1918	2,499,925		1,000, 500, 100, 50, 10, 5, 2½ l.
Top.		163,018,663.6		
—	5 Haz. 1916	3,000,000	12 Eki. 1916	2½, 1 krş.
—	21 Şub. 1917	100,000		Posta pulu (10, 5 pa.)
Top.		164,118,663.6		

1.17 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhracı, Tedavülden Çekilişi ve Tedavülü, 1923-1948

	İhraç (lira)	*Çekiliş (lira)*	*Kümülatif Toplam İhraç (lira)*	*Tedavüldeki Toplam (lira)*	*Tedavülün İhraca Oranı (%)*
1923			3,420,000	910,822	26.63
1924		2,534,877	885,123	858,000	96.93
1925			885,123	762,121	86.10
1926			885,123	706,275	79.79
1927			885,123	644,190	72.78
1928			885,123	553,466	62.53
1929			885,123	492,402	55.63
1930			885,123	420,323	47.49
1931			885,123	326,074	36.84
1932			885,123	292,984	33.10
1933			885,123	271,433	30.67
1934			885,123	250,943	28.35
1935			885,123	235,165	26.57
1936			885,123	214,182	24.20
1937			885,123	203,462	22.99
1938			885,123	195,669	22.11
1939		691,858	193,265	192,837	99.78
1940			193,265	192,606	99.66
1941			193,265	192,301	99.50
1942			193,265	191,135	98.90
1943			193,265	189,773	98.19
1944			193,265	189,618	98.11
1945			193,265	189,594	98.10
1946			193,265	188,739	97.66
1947		4,526	188,739	107,141	56.77
1948		130,279	58,460	58,460	100.00

1.18 Osmanlı Bankası Banknotlarının Satın Alınma ve İtfa Yerleri, 1924-1948

Şubeler	Miktar (lira)	Şubeler	Miktar (lira)
Londra	73,054	Atina	10,015
Paris	30,070	Selanik	2,173
Marsilya	230	Kavala	560
İstanbul	625,375	Hayfa	31,286
İzmir	3,805	Beyrut	18,871
Adana	660	Yafa	4,323
Ankara	319	Kudüs	2,434
Samsun	150	Halep	1,352
Kastamonu	13	Bağdat	4,181
Bursa	11	Musul	861
Uşak	5	Basra	113
Akşehir	2	İskenderiye	14,940
Aydın	1	Kahire	1,333
Lefkoşe	526	Toplam	826,663

1.19 Osmanlı Bankası Tarafından Asla İtfa Edilmeyen Banknot Çeşitleri, 1948

	Sayısı	Değeri (lira)
200-kuruşluk banknotlar (1863)	2	4
5-liralık banknotlar (1868-1914)	5,363.5	26,817
2-liralık banknotlar (1869)	99	198
1-liralık banknotlar (1880-1892)	158	158
50-liralık banknotlar (1909-1910)	30	1,500
100-liralık banknotlar (1909-1914)	34	3,400
1-liralık banknotlar (1914, İstanbul)	117	117
1-liralık banknotlar (1914, Londra)	26,266	26,266
Toplam	32,069.5	58,460

2. Bankanın Genel İstatistikleriyle İlgili Tablolar

2.1 Bilanço Toplamı, 1863-1950 (£)

1863	3,039,372	*1893*	16,895,296	*1923*	22,018,728
1864	4,454,329	*1894*	19,603,917	*1924*	22,409,236
1865	4,029,499	*1895*	18,759,131	*1925*	21,738,505
1866	4,349,073	*1896*	13,231,732	*1926*	23,334,201
1867	4,683,724	*1897*	13,496,869	*1927*	21,864,209
1868	5,476,342	*1898*	15,660,549	*1928*	24,801,829
1869	8,432,359	*1899*	15,998,080	*1929*	23,794,465
1870	6,893,243	*1900*	15,744,773	*1930*	21,942,459
1871	6,861,143	*1901*	15,885,528	*1931*	23,009,350
1872	6,079,184	*1902*	17,198,035	*1932*	20,961,864
1873	7,578,531	*1903*	19,754,548	*1933*	20,890,535
1874	16,512,523	*1904*	19,976,384	*1934*	21,539,827
1875	9,649,122	*1905*	19,793,031	*1935*	22,035,721
1876	7,194,060	*1906*	22,397,344	*1936*	22,818,118
1877	7,757,920	*1907*	21,023,669	*1937*	25,739,242
1878	9,049,644	*1908*	19,553,384	*1938*	25,765,427
1879	10,209,551	*1909*	23,054,650	*1939*	28,094,547
1880	11,403,071	*1910*	24,721,654	*1940*	28,749,583
1881	12,586,802	*1911*	25,493,307	*1941*	36,584,755
1882	14,240,782	*1912*	21,542,055	*1942*	42,360,012
1883	13,328,661	*1913*	24,143,684	*1943*	60,027,055
1884	13,816,951	*1914*		*1944*	64,863,762
1885	15,101,409	*1915*		*1945*	67,659,669
1886	10,422,642	*1916*		*1946*	64,156,900
1887	11,669,634	*1917*		*1947*	61,640,341
1888	11,468,146	*1918*	25,761,801	*1948*	63,025,685
1889	12,406,262	*1919*	30,850,489	*1949*	66,689,423
1890	13,962,599	*1920*	26,806,249	*1950*	77,610,761
1891	14,460,208	*1921*	26,646,281		
1892	15,431,138	*1922*	21,353,971		

2.2a. Bilanço – Pasif, 1863-1950 (£)

	Ödenmiş Sermaye ve Rezervler	Banknotlar	Borç Senetleri	Cari Hesaplar	Vadeli Mevduat
1863	1,350,000	7,932	622,491	712,167	161,099
1864	1,368,568	6,760	885,849	1,542,335	408,150
1865	1,724,935	22,936	1,063,926	944,304	113,155
1866	2,052,585	36,259	614,583	1,099,476	331,663
1867	2,077,295	38,630	568,902	1,607,938	124,156
1868	2,103,742	87,773	795,264	2,040,218	145,270
1869	2,169,154	224,036	1,083,250	4,405,028	228,647
1870	2,211,118	62,300	484,009	3,733,146	163,497
1871	2,246,641	121,910	567,361	3,400,244	195,267
1872	2,294,556	225,082	968,035	1,988,965	262,096
1873	2,346,349	202,570	1,659,535	2,798,118	312,483
1874	5,367,699	295,077	980,183	8,755,156	247,869
1875	5,000,000	99,176	755,304	2,950,054	223,498
1876	5,000,000	22,319	134,193	1,294,091	107,519
1877	5,000,000	16,490	63,561	1,625,284	114,016
1878	5,000,000	16,146	218,035	2,270,915	199,341
1879	6,671,002	63,742	217,508	1,074,613	229,174
1880	8,671,002	123,468	258,918	1,752,809	254,482
1881	8,107,278	239,913	373,502	2,663,563	296,760
1882	7,406,937	172,336	1,675,439	3,674,128	410,428
1883	7,496,220	236,590	1,252,480	3,253,401	495,706
1884	7,810,958	312,821	868,177	3,734,987	620,086
1885	7,857,184	348,647	959,423	4,949,427	639,434
1886	5,318,846	351,694	973,237	2,750,472	775,901
1887	5,318,846	438,776	1,193,775	3,772,597	682,818
1888	5,318,846	452,056	634,168	4,003,137	792,314
1889	5,318,846	492,029	1,188,984	4,245,486	896,642
1890	5,318,846	665,017	1,526,396	5,011,560	1,019,992
1891	5,359,497	682,610	1,505,514	5,397,652	1,099,953
1892	5,399,140	870,050	1,893,633	5,268,569	1,582,126
1893	5,439,436	865,718	2,032,172	6,764,483	1,369,235
1894	5,480,255	838,797	2,821,665	8,556,469	1,427,196
1895	5,526,039	625,785	1,374,934	9,813,960	1,072,912
1896	5,558,835	566,688	968,056	5,218,065	614,127
1897	5,588,612	691,630	1,221,125	5,044,663	649,374
1898	5,616,140	810,833	1,495,676	6,739,269	693,115
1899	5,644,298	832,320	1,925,062	6,505,907	780,172
1900	5,672,594	846,176	1,632,118	6,323,622	959,778
1901	5,700,440	880,470	1,265,168	6,521,161	1,152,205
1902	5,733,785	1106,890	1,396,612	7,289,539	1,275,889
1903	5,770,788	1,117,527	2,063,563	9,337,954	1,070,539
1904	5,807,705	1,177,794	2,851,139	8,601,537	1,116,714
1905	5,847,451	1,142,003	1,863,456	9,184,280	1,270,664
1906	5,893,871	1,181,760	2,904,610	10,518,809	1,353,029

2.2a devam

	Ödenmiş Sermaye ve Rezervler	Banknotlar	Borç Senetleri	Cari Hesaplar	Vadeli Mevduat
1907	5,946,200	1,090,763	1,704,231	10,382,329	1,359,376
1908	5,998,192	840,040	1,101,203	9,855,341	1,226,550
1909	6,049,700	844,682	1,244,272	13,224,405	1,198,598
1910	6,250,000	916,868	1,548,673	14,417,174	1,094,116
1911	6,250,000	1,021,850	2,534,370	14,157,461	1,035,104
1912	6,250,000	1,116,754	1,703,248	10,935,642	1,152,887
1913	6,250,000	1,069,240	1,765,757	13,452,122	1,222,097
1914					
1915					
1916					
1917					
1918	6,250,000	2,485,179	496,284	16,326,159	204,177
1919	6,250,000	2,443,054	2,175,281	19,511,008	264,738
1920	6,250,000	2,442,675	1,013,062	16,342,684	246,366
1921	6,250,000	1,398,092	612,680	17,345,397	771,557
1922	6,250,000	977,682	744,389	12,843,692	343,513
1923	6,250,000	821,146	706,420	13,264,932	847,858
1924	6,250,000	780,266	1,051,773	12,712,140	1,288,104
1925	6,250,000	696,613	1,288,789	11,450,442	2,042,619
1926	6,250,000	641,419	939,289	13,618,345	1,632,494
1927	6,250,000	588,200	1,217,686	11,606,365	1,927,711
1928	6,250,000	503,150	298,251	12,627,726	3,064,672
1929	6,250,000	447,638	250,491	11,840,567	2,600,177
1930	6,250,000	376,657	254,415	11,334,979	1,985,151
1931	6,250,000	417,754	235,788	13,089,367	1,593,486
1932	6,250,000	383,867	265,665	11,226,164	1,718,663
1933	6,250,000	362,302	250,136	11,655,548	1,483,303
1934	6,250,000	374,390	265,263	12,395,128	1,512,747
1935	6,250,000	351,417	252,955	12,849,731	1,639,176
1936	6,250,000	320,061	250,181	14,089,811	1,387,342
1937	6,250,000	299,685	267,791	16,325,411	1,569,421
1938	6,250,000	307,812	222,597	16,403,003	1,308,533
1939	6,250,000	342,368	272,050	18,723,068	1,304,977
1940	6,250,000	340,001	157,295	20,448,963	786,190
1941	6,250,000	339,462	277,664	28,774,257	523,676
1942	6,250,000	338,697	457,755	34,303,411	615,588
1943	6,250,000	335,000	478,737	51,427,654	1,063,057
1944	6,250,000	337,301	439,509	55,808,713	1,879,077
1945	6,250,000	337,258	523,871	60,363,661	
1946	6,250,000	334,524	633,265	56,486,743	
1947	6,250,000	291,543	736,210	53,643,756	
1948	6,250,000		710,921	55,115,922	
1949	6,250,000		827,961	58,378,314	
1950	6,250,000		1,105,229	68,973,902	

2.2b. Bilanço – Aktif, 1863-1950 (£)

	Likidite	*Yatırımlar*	*Cari Hesaplar*	*Avanslar*	*Hükümet Avansları*
1863	1.875.717		513.506	235.698	407.018
1864	2.497.683		1.178.463	525.407	246.302
1865	2.490.870		566.499	496.156	453.759
1866	2.761.813		991.494	386.438	198.114
1867	2.816.569		960.926	693.592	195.519
1868	3.174.461		1.462.348	524.876	292.229
1869	3.263.887		2.417.524	525.290	2.202.909
1870	3.321.038		1.122.764	884.443	1.534.179
1871	2.881.661		817.911	914.247	2.206.146
1872	3.394.815		1.402.052	813.859	425.453
1873	4.053.457		1.488.486	284.468	1.702.863
1874	5.368.752		4.907.267	1.889.675	4.299.432
1875	2.471.309		2.247.423	922.928	3.946.335
1876	1.077.863	260.029	604.885	39.422	4.595.724
1877	850.445	219.680	673.391	401.081	4.922.105
1878	1.593.217	743.859	1.119.810	42.019	4.428.957
1879	1.931.673	700.457	1.124.641	26.736	6.361.687
1880	2.174.285	623.317	1.496.366	264.405	6.538.292
1881	2.417.963	3.573.508	2.347.589	427.126	3.381.156
1882	3.136.099	3.860.010	2.215.585	510.278	4.033.575
1883	1.853.970	2.613.606	3.021.061	621.121	4.632.399
1884	2.000.730	2.566.252	2.752.077	583.504	5.346.549
1885	3.134.361	2.350.135	2.538.048	378.531	6.117.906
1886	2.617.966	3.559.821	2.515.415	253.845	742.728
1887	3.840.034	3.613.245	2.229.749	237.599	889.325
1888	3.712.731	2.391.611	2.556.702	908.241	816.184
1889	3.959.696	4.009.827	2.182.687	954.135	693.181
1890	3.166.840	4.149.491	4.505.268	526.033	698.321
1891	3.185.142	4.433.602	4.661.252	943.813	757.204
1892	3.088.481	5.030.148	3.112.988	2.859.881	813.761
1893	3.400.059	4.943.442	3.476.802	3.593.849	838.253
1894	3.531.333	5.002.855	4.679.364	4.920.796	1.191.015
1895	2.726.165	4.665.236	4.068.684	5.422.072	996.002
1896	2.458.472	4.761.481	1.912.397	2.590.704	945.466
1897	3.203.342	3.637.004	1.994.700	2.498.182	915.691
1898	4.501.512	3.472.450	2.827.407	2.946.958	940.816
1899	3.967.868	3.119.544	3.035.027	3.648.040	1.130.404
1900	3.666.417	3.078.979	3.333.720	3.244.079	1.276.337
1901	4.451.747	3.220.861	3.118.923	2.810.398	1.002.990
1902	5.495.595	3.438.267	3.070.343	2.861.144	911.220
1903	5.693.909	4.710.823	3.841.410	3.657.814	1.013.204
1904	5.747.435	4.349.723	2.834.423	4.743.062	1.088.505
1905	6.797.198	4.344.763	2.788.347	3.921.367	1.016.238
1906	7.521.640	4.369.944	3.413.132	4.972.422	999.663

2.2b devam

	Likidite	Yatırımlar	Cari Hesaplar	Avanslar	Hükümet Avansları
1907	8,108,272	3,165,327	2,937,416	4,175,317	999,663
1908	8,448,157	3,195,079	2,489,979	2,714,325	946,111
1909	11,795,295	3,693,458	4,179,935	2,843,443	
1910	9,506,178	4,826,576	5,895,153	3,957,297	
1911	10,231,413	3,913,543	6,270,438	3,889,017	
1912	9,294,134	3,316,569	3,867,622	3,041,257	1,389,503
1913	10,557,724	2,881,978	5,512,738	3,149,411	1,394,813
1914					
1915					
1916					
1917					
1918	9,957,901	6,746,502	7,237,500	1,490,164	
1919	18,528,909	3,692,896	5,602,725	2,621,687	
1920	13,888,188	2,138,535	6,423,887	3,209,338	
1921	17,988,948	2,612,297	3,356,695	2,211,815	
1922	12,713,037	4,309,091	1,968,360	1,864,168	
1923	12,998,956	3,345,628	3,019,924	2,157,749	
1924	12,475,964	2,580,443	4,143,160	2,728,293	
1925	8,151,973	4,174,582	6,176,733	2,773,878	
1926	8,492,468	3,480,774	7,962,386	2,840,643	
1927	7,281,263	2,915,195	7,792,871	3,249,630	
1928	8,064,703	3,207,412	7,452,510	3,622,218	
1929	8,876,466	1,406,711	7,696,202	2,995,794	
1930	8,347,290	1,394,940	8,138,810	1,779,661	
1931	12,566,277	1,664,963	4,929,875	1,864,644	
1932	11,064,421	2,109,609	4,315,253	1,817,858	
1933	10,985,796	1,471,544	5,111,136	1,897,917	
1934	10,679,165	1,973,086	5,304,790	2,316,721	
1935	9,419,239	2,887,728	6,266,797	2,256,221	
1936	11,161,035	2,419,895	5,830,008	2,398,528	
1937	10,614,702	3,205,066	7,717,349	2,700,155	
1938	11,522,245	2,339,176	7,293,834	2,863,669	
1939	14,368,274	2,387,242	7,024,590	2,664,801	
1940	15,995,428	1,917,975	7,248,077	2,366,550	
1941	20,941,851	2,255,944	9,518,205	3,163,147	
1942	26,172,307	2,825,808	9,302,911	3,518,362	
1943	43,366,038	3,250,906	8,792,642	4,142,876	
1944	46,891,934	4,322,962	8,147,907	5,067,158	
1945	35,193,061	13,633,178	18,414,008		
1946	30,460,662	17,153,743	15,865,756		
1947	19,616,529	19,086,702	22,103,807		
1948	25,399,175	16,139,359	20,418,885		
1949	25,506,584	16,052,688	23,789,335		
1950	32,350,987	13,389,711	30,285,961		

2.3 Net Kâr (£) ve Temettü (her £ 20 hisse), 1863-1950

	Net Kâr	Tem.
1863	185,680	23
1864	242,620	30
1865	159,423	20
1866	212,804	18
1867	262,522	22
1868	296,898	25
1869	314,287	26
1870	229,769	20
1871	326,579	27
1872	336,028	28
1873	256,246	20
1874	1,215,825	112 ¾
1875	620,676	10
1876	264,848	
1877	302,630	
1878	406,636	
1879	608,306	10
1880	238,880	10
1881	813,393	30
1882	892,826	30
1883	587,386	20
1884	462,260	16
1885	340,202	12
1886	244,836	10
1887	260,330	10
1888	254,802	10
1889	246,650	10
1890	406,512	14
1891	396,432	14
1892	402,958	14
1893	408,194	14
1894	457,840	16
1895	327,954	12
1896	297,772	10
1897	275,278	10
1898	281,580	10
1899	282,962	10
1900	278,460	10
1901	333,445	12
1902	370,035	13
1903	369,163	13
1904	397,460	14
1905	464,200	16
1906	523,287	18
1907	519,927	18
1908	515,072	18
1909	483,800	18
1910	475,210	18
1911	472,219	18
1912	361,223	14
1913	362,066	14
1914		
1915		
1916		
1917		
1918		
1919	206,404	
1920	305,056	
1921	268,553	10
1922	176,140	
1923	131,511	
1924	198,580	
1925	83,088	
1926	242,613	5
1927	246,590	5
1928	239,004	5
1929	229,069	5
1930	110,952	3
1931	77,582	3
1932	74,484	3
1933	76,820	3
1934	77,383	3
1935	75,242	3
1936	78,365	3
1937	79,349	3
1938	76,741	3
1939	132,618	3.50
1940	64,265	
1941	98,751	
1942	127,142	
1943	127,938	
1944	134,533	5
1945	134,277	5
1946	186,562	6
1947	257,641	6
1948	157,505	6
1949	175,307	8
1950	320,474	8

2.4 Başlıca Borç ve Alacakların Şubelere Göre Dağılımı, 1906 (lira ve %)

	Cari Hesaplar	*Vadeli Mevduat*	*Kasa Nakdi*	*Borçlu Hesaplar*
Londra	670,876 ↓(7.6 %)		111,841 ↓(4.5 %)	226,238 ↓(6.0 %)
Paris	974,147 ↓(11.0 %)			250,853 ↓(6.7 %)
Merkez Şube	4,127,878 ↓(46.7 %)	830,948 ↓(55.8 %)	1,561,183 ↓(61.4 %)	531,596 ↓(14.2 %)
Pera ve İstanbul	161,856 ↓(1.8 %)	136,181 ↓(9.1 %)	11,565 ↓(0.4 %)	151,942 ↓(4.0 %)
"Türkiye" ve Kıbrıs	1,065,491 ↓(12.0 %)	463,508 ↓(31.2 %)	677,661 ↓(26.7 %)	559,303 ↓(14.9 %)
Mısır	1,112,865 ↓(12.6 %)	57,695 ↓(3.9 %)	179,209 ↓(7.0 %)	1,359,700 ↓(36.2 %)
Aile Cüzdanları ("Türkiye")	537,379 ↓(6.2 %)			
Aile Cüzdanları (Mısır)	188,680 ↓(2.1 %)			
Şubeler Arası Hesaplar				673,923 ↓(17.9 %)
Toplam	8,839,172 (100.0 %)	1,488,332 (100.0 %)	2,541,458 (100.0 %)	3,753,555 (100.0 %)

2.5 Avansların Türlerine ve Şubelere Göre Dağılımı, 1906 (lira ve %)

	Merkez Şube	*Pera ve İstanbul*	*"Türkiye" ve Kıbrıs*	*Mısır*	*Toplam*
Tahvil ve Hisse Senedi Avansları	→(34.2 %) 664,585 ↓(68.1 %)	→(6.4 %) 123,593 ↓(18.2 %)	→(12.5 %) 241,633 ↓(22.2 %)	→(46.9 %) 910,646 ↓(33.4 %)	1,940,457 ↓(35.5 %)
Gayrimenkul Avansları	→(2.5 %) 4,998 ↓(0.5 %)		→(13.8 %) 27,317 ↓(2.5 %)	→(83.8 %) 167,039 ↓(6.1 %)	199,354 ↓(3.6 %)
Emtia Avansları		→(4.5 %) 93,065 ↓(13.7 %)	→(30.9 %) 646,497 ↓(59.4 %)	→(64.6 %) 1,349,420 ↓(49.5 %)	2,088,982 ↓(38.2 %)
Ticari Senet Avansları	→(3.5 %) 33,801 ↓(3.5 %)	→(47.8 %) 462,247 ↓(68.1 %)	→(17.8 %) 172,507 ↓(15.9 %)	→(30.9 %) 299,530 ↓(11.0 %)	968,085 ↓(17.7 %)
Çeşitli Krediler	→(100.0 %) 272,785 ↓(27.9 %)				272,785 ↓(5.0 %)
Toplam	→(17.9 %) 976,169	→(12.4 %) 678,905	→(19.9 %) 1,087,954	→(49.8 %) 2,726,635	5,469,663

2.6 Kâr ve Zararın Türlerine ve Şubelere Göre Dağılımı, 1906 (lira ve %)

	Londra ve Paris	*Merkez Şube*	*"Türkiye" ve Kıbrıs*	*Mısır*	*Toplam*
Faiz	→(23.1 %) 255,706 ↓(85.1 %)	→(35.1 %) 388,675 ↓(59.5 %)	→(22.7 %) 250,943 ↓(65.6 %)	→(19.1 %) 210,960 ↓(91.4 %)	1,106,284 ↓(70.6 %)
Komisyon	→(13.2 %) 25,427 ↓(8.5 %)	→(59.6 %) 114,556 ↓(17.5 %)	→(22.1 %) 42,551 ↓(11.2 %)	→(5.1 %) 9,790 ↓(4.2 %)	192,324 ↓(12.3 %)
Kambiyo	→(2.6 %) 2,786 ↓(0.9 %)	→(20.8 %) 21,876 ↓(3.4 %)	→(67.1 %) 70,384 ↓(18.4 %)	→(9.5 %) 9,924 ↓(4.3 %)	104,970 ↓(6.7 %)
Acyo		→(39.3 %) 9,472 ↓(1.5 %)	→(60.7 %) 14,639 ↓(3.8 %)	→(0.0 %) 10 ↓(0.0 %)	24,121 ↓(1.5 %)
Diğer	→(12.0 %) 16,711 ↓(5.6 %)	→(85.2 %) 118,313 ↓(18.1 %)	→(2.7 %) 3,695 ↓(1.0 %)	→(0.1 %) 151 ↓(0.1 %)	138,870 ↓(8.9 %)
Toplam Gayri Safi Kâr	→(19.2 %) 300,630	→(41.7 %) 652,892	→(24.4 %) 382,212	→(14.7 %) 230,835	1,566,569
Maaşlar	→(23.1 %) 22,377 ↓(50.9 %)	→(35.1 %) 65,769 ↓(53.0 %)	→(22.7 %) 80,073 ↓(65.6 %)	→(19.1 %) 37,854 ↓(91.4 %)	206,073 ↓(70.6 %)
Çeşitli Masraflar	→(13.2 %) 12,903 ↓(29.3 %)	→(59.6 %) 45,540 ↓(36.7 %)	→(22.1 %) 26,926 ↓(11.2 %)	→(5.1 %) 8,502 ↓(4.2 %)	93,871 ↓(12.3 %)
Kira	→(31.2 %) 3,440 ↓(7.8 %)		→(43.6 %) 4,803 ↓(18.4 %)	→(25.2 %) 2,782 ↓(4.3 %)	11,025 ↓(6.7 %)
Gayrimenkul ve Mobilya		→(52.3 %) 5,626 ↓(4.5 %)	→(35.9 %) 3,857 ↓(3.8 %)	→(11.8 %) 1,274 ↓(0.0 %)	10,757 ↓(1.5 %)
Çeşitli	→(14.9 %) 1,663 ↓(3.8 %)	→(64.4 %) 7,187 ↓(5.8 %)	→(10.2 %) 1,137 ↓(1.0 %)	→(10.5 %) 1,167 ↓(0.1 %)	11,154 ↓(8.9 %)
Tahsili Mümkün Olmayan Borç	→(55.9 %) 3,585 ↓(8.2 %)		→(44.1 %) 2,827 ↓(1.0 %)		6,412 ↓(8.9 %)
Ödenen Faiz	→(5.0 %) 15,493 ↓(8.2 %)	→(22.8 %) 71,114 ↓(8.2 %)	→(37.4 %) 116,621 ↓(8.2 %)	→(34.8 %) 108,335 ↓(8.2 %)	311,563 ↓(8.2 %)
Çeşitli Tenzilat	→(69.0 %) 60,103 ↓(8.2 %)		→(22.8 %) 19,905 ↓(8.2 %)	→(8.2 %) 7,091 ↓(8.2 %)	87,099 ↓(8.2 %)
Toplam Zarar ve Masraflar	→(16.2 %) 119,564	→(26.5 %) 195,236	→(34.7 %) 256,149	→(22.6 %) 167,005	737,954
Net Kâr	→(21.9 %) 181,066	→(55.2 %) 457,656	→(15.2 %) 126,063	→(7.7 %) 63,830	828,615

2.7 Şubelerin Kâr ve Zararları, 1895-1914 (lira, zararlar koyu renkte gösterilmiştir)

	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Antalya	1.064	1.222	222	366	862	1.382	1.779	2.114	1.354	1.351	1.277	1.275	1.009	1.722	1.540	1.686	2.181	2.603	3.646	2.415
Adana	851	811	618	843	3.181	3.517	2.409	3.125	4.156	2.465	3.197	4.603	4.754	6.473	4.767	7.781	6.712	7.861	4.113	8.861
Aydın	849	101	-108	36	289	418	1.176	826	1.194	1.497	1.137	1.956	2.119	1.367	1.540	1.591	2.406	2.728	1.241	242
Halep	4.245	-902	-299	1.437	2.252	3.501	5.007	5.223	4.502	7.814	8.966	9.537	7.178	6.315	7.233	6.235	8.159	9.138	9.404	11.415
İskenderiye	51.854	42.684	42.751	39.552	45.861	37.585	25.083	30.172	38.407	77.270	63.708	46.146	46.177	32.904	9.969	15.177	17.785	3.158	8.382	
Ankara	-633	254	159	56	338	104	1.416	1.428	437	1.182	1.778	2.495	2.215	3.585	2.986	3.342	3.761	3.565	2.253	2.721
Bağdat	6.682	4.737	-8.977	-1.124	911	6.856	3.162	1.524	5.712	4.147	2.371	8.104	12.900	3.961	4.287	3.751	10.699	7.699	7.504	3.007
Beyrut	15.127	487	5.776	5.549	8.099	8.773	3.497	7.127	9.170	5.389	9.255	11.012	15.075	15.665	14.416	14.512	14.470	14.815	15.101	11.548
Bursa	4.834	1.853	1.504	1.731	2.806	871	3.316	3.504	4.889	4.837	5.402	4.087	5.290	6.880	5.180	4.690	2.380	2.536	2.626	2.270
Kahire	20.091	13.939	5.764	5.393	9.235	7.143	8.927	8.641	15.760	21.858	32.308	23.352	25.033	7.198	1.332	-634	5.996	0	2.659	
Şam	4.107	517	678	1.650	1.285	2.673	2.960	2.902	3.666	4.824	5.510	7.759	10.468	7.464	6.372	6.548	9.187	8.312	6.021	5.607
Edirne	-2.015	-528	111	547	1.102	765	1.179	546	2.223	3.631	1.564	2.352	2.444	3.126	1.367	1.040	2.417	3.199	2.751	271
İzmir	20.439	8.373	9.400	4.451	11.332	14.006	13.495	13.367	15.793	15.767	12.559	12.167	2.343	7.532	2.410	10.178	14.461	17.270	7.700	13.747
Konya	1.446	1.503	1.573	1.633	1.207	1.855	2.246	1.678	2.437	4.911	4.183	4.225	4.713	3.191	2.040	2.588	3.238	4.648	3.735	1.754
Larnaka	1.037	1.413	560	1.089	2.061	2.014	1.816	1.125	2.581	3.427	3.279	4.056	5.213	4.358	2.579	1.838	245	420	2.807	
Limasol	2.727	1.196	817	262																
Mersin	2.866	1.252	520	756	0	666	2.021	2.201	2.412	3.545	6.011	8.057	3.674	5.639	3.837	2.254	4.008	841	3.618	3.377
Nazilli	-16	-35	-414	-414							92	1.389	1.369	875	1.436	1.051	-1.500	851	544	-192
Lefkoşa	2.344	2.861	559	-106																
Pera	10.032	-620	-211	87	357	569	607	1.096	1.614	2.475	2.446	2.836	2.225	1.562	1.590	2.465	1.985	745	1.161	1.919
Filibe	7.670	1.142	-86	-710	-1.538															
Port-Said	-13.712	-62	-720	-553	-194	938	71	45	429	1.279	408	1.421	1.167	1.064	-136	-206	63	448	1.024	
Rusçuk	10.021	2.677	2.658	1.883	-1.933															
Selanik	11.099	10.969	9.504	9.465	9.484	8.771	8.783	7.687	6.046	6.238	8.818	10.180	6.002	5.118	660	1.064	3.535	3.948	5.450	-759
Samsun	2.512	-2.346	169	455	1.786	1.182	3.013	4.633	4.361	5.367	4.906	5.013	5.008	4.167	3.694	3.779	5.806	5.988	4.545	5.636
Sofya	2.940	348	271	-395	-403															
İstanbul	8.500	13	3.485	7.717	6.915	11.182	15.706	17.115	21.150	22.161	20.205	18.525	18.739	13.200	10.780	20.230	26.070	944	16.171	11.077
Trabzon	815	-81	404	1.418	1.227	2.446	2.810	4.045	4.189	5.726	3.637	3.971	5.092	5.018	5.711	2.864	4.736	4.967	3.565	4.284
Uşak	1.456	688	391	653	992	1.057	1.069	1.297	1.496	1.395	1.963	1.911	1.106	921	754	1.098	581	1.088	2.023	2.515
Midilli				-237	528	557	1.172	1.116	619	1.318	1.287	2.179	2.248	1.451	546	2.080	4.177	4.435	1.107	-768

	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Kastamonu					13	428	1,277	1,208	415	1,201	1,862	1,618	1,487	1,596	-249	-116	55	1,473	1,204	765
Sivas					922	-1,104	-981	-431	-160	-343	316	571	338	923	-35	101	-1,038	-601	86	771
Afyonkarahisar						-29	933	976	1,250	1,865	1,411	2,845	2,968	1,722	951	1,718	1,852	1,318	-2,394	843
Manastır									-1,046	-1,049	-543	912	522	696	601	668	917	645	-32	
Üsküp									-1,479	-863	175	2,660	2,595	1,181	251	1,331	429	82	965	
Basra										41	820	4,015	6,300	3,808	5,026	5,158	9,414	7,131	3,360	
Dedeağaç										-539	220	586	742	1,545	1,153	-167	574	139	-95	-1,235
Eskişehir										-192	1,646	2,862	2,092	2,016	1,335	1,169	1,315	1,585	916	1,010
Kavala										-412	-351	312	2,146	2,211	2,089	3,468	4,665	6,840	7,565	6,036
Bandırma											-181	1,744	2,357	2,432	2,434	2,765	3,160	3,352	2,242	1,245
Kuşis											-1,374	260	-52	952	717	249	403	1,032	948	
Trabluspam											69							-365	2,327	1,885
Antep												273	1,682	925	1,005	1,673	2,137	3,581	3,080	1,734
Erzurum												-1,079	245	1,158	628	1,016	1,993	3,028	2,542	1,624
Hayfa												225	1,569	2,270	3,092	5,180	6,140	6,964	-4,079	385
Yafa												359	1,727	3,469	2,941	3,353	5,356	2,399	3,502	2,867
Kütahya												650	1,448	1,679	1,011	771	1,024	752	49	164
Trabluspgarp												-229	1,830	1,973	1,146	1,469	0	-169	60	
İskeçé												-304	686	1,372	1,183	1,730	2,887	2,977	5,540	470
Adapazarı													316	1,400	1,937	1,941	2,312	971	1,048	554
Akşehir													400	411	70	406	908	348	621	279
Bilecik													1,409	1,350	1,250	1,408	978	1,035	1,210	889
Giresun													1,608	2,486	3,564	3,702	3,917	6,205	6,796	5,087
Musul													-717	-61	208	798	941	957	1,552	1,052
Silifke													-109							
Gumulcine															-311	667	1,249	1,210	1,667	154
Balıkesir																-154	2,102	2,477	1,385	1,432
Drama																-431	896	1,182	1,541	900
Kayseri																40	800	1,020	1,248	970
İnebolu																-150	1,176	542	809	85
Ordu																-279	949	1,272	2,474	1,690

	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Tekfurdağı																-560	1,090	1,325	1,003	-219
Serez																-433	108	93	1,092	48
Bingazi																	-342	-99		
Ceyhan																	-140	285	773	
Yanya																	-1,051	-1,034	-1,553	-2,214
Rodos																	-987	-616	-600	-982
Bitlis																		-1,758	-613	-410
Diyarbekir																		-391	125	373
Bolvadin																		485	310	611
Hama																		1,380	683	1,277
Humus																		4,205	1,448	1,216
Mamuretü'l-Aziz																		-515	401	265
Sandıklı																		-262	355	304
İskodra																		-588	-291	-630
Söke																		-200	-1,260	471
Tarsus																		4,013	5,403	4,093
Van																		-551	20	245
Bolu																			-575	-538
Cidde																			1,607	3,504
Hudeyde																			1,639	3,509
Urfa																			-1,226	91
Çanakkale																				470
İskenderun																				-1,128
Zahle																				-739
TOPLAM	179,212	94,566	77,079	83,490	107,107	116,250	113,949	124,290	153,577	209,583	210,337	216,888	227,150	188,270	128,887	155,493	209,717	176,461	176,099	130,984
Merkez Şube				264,437	254,713	268,925	252,054	372,444		318,500	347,441	457,655	440,580	310,316		247,979	216,979			
'Türkiye' Şubeleri	120,979	38,005	29,284	39,098	52,205	72,460	79,868	85,432	98,981	109,176	113,913	145,969	154,773	147,104	117,722	141,156	185,873	172,855	164,034	130,984
Mısır Şubeleri	58,233	56,561	47,795	44,392	54,902	43,790	34,081	38,858	54,596	100,407	96,424	70,919	72,377	41,166	11,165	14,337	23,844	3,606	12,065	

2.8 1918 Dahili İstikraz Tahvillerinin Arzı (lira)

İstanbul (Aracı Kurumlar)	
Crédit National Ottoman	2,466,440
Maliye Nezareti	1,873,520
Osmanlı Bankası	869,080
Deutsche Bank	552,500
Wiener Bank Verein	540,300
Deutsche Orient Bank	227,800
Banque de Salonique	226,000
Banque Hongroise de Commerce	195,920
Banque Commerciale Ottomane	130,680
İktisad-ı Umumî	112,180
Banque d'Athènes	55,000
Banque Nationale de Turquie	54,340
Banque Russe	50,000
Caisse de Dépôts et Consignations	25,680
Union Bank	16,960
Ziraat Bankası	540
İstanbul toplamı	7,396,940
Harbiye Nezareti (ordu adına)	56,500
Emval-i Eytam İdaresi	300,000
Yabancı İştirakler	
Avusturya	264,140
Almanya	193,760
Macaristan	43,500
Çeşitli	60,560
GENEL TOPLAM	17,977,600

Bölge	
İzmir	4,575,500
Edirne	538,600
Konya	511,440
Ankara	379,900
Kütahya	331,040
Eskişehir	306,980
Adana	290,120
Karahisari Sahib	288,380
İzmit	270,520
Sivas	269,540
Halep	242,280
Bursa	220,360
Şarkî Karahisar	198,880
Balıkesir	192,000
Bolu	180,200
Şam	168,000
Beyrut	117,200
Mamuretü'l Aziz	96,800
Niğde	93,920
Canik	68,640
Teke	53,280
Diyarbekir	50,880
Maraş	44,980
Menteşe	38,140
Kale-i Sultaniye	36,680
Kayseri	35.300
Urfa	22,880
Batum	22,000
Trabzon	18,440
Bölgeler toplamı	9,662,880

3. Osmanlı Bankası Personeliyle İlgili Tablolar

3.1 Osmanlı Bankası Personelinin Milliyet ve "Etnik" veya Dini Kökene Göre Dağılımı, 1906 ve 1920 civarı

	1906		1920	
	Sayı	%	Sayı	%
İngiliz	19	2.97	18	2.77
Fransız	56	8.75	65	10.00
Avusturyalı	21	3.28	8	1.23
İtalyan	74	11.56	72	11.08
Yunanlı	60	9.38	45	6.92
Diğer Batı Avrupa	7	1.09	10	1.54
Diğer Doğu Avrupa	3	0.47	15	2.31
Osmanlı	340	53.13	417	64.15
Toplam	594	100.00	650	100.00
Ermeni	68	20.00	79	18.94
Hıristiyan Arap	77	22.65	74	17.75
Rum	90	26.47	140	33.57
Yahudi	28	8.24	29	6.95
Levanten	12	3.53	15	6.58
Müslüman	65	19.12	80	19.18
Toplam Osmanlı	340	100.00	417	100.00

3.2 Osmanlı Bankası Personelinin Milli ve "Etnik" Kategorilere Göre Ortalama ve Nisbi Ücretleri, 1920 civarı

	Maaş (lira)	Grup maaşı/ Ortalama maaş
İngiliz	24.20	1.82
Fransız	20.60	1.55
Avusturyalı	13.90	1.05
İtalyan	15.20	1.14
Yunanlı	17.10	1.29
Osmanlı	10.60	0.80
Hıristiyan Arap	9.10	0.68
Ermeni	12.80	0.96
Rum	10.90	0.82
Yahudi	20.20	1.52
Levanten	18.50	1.39
Müslüman	5.20	0.39
Ortalama (bütün uyruklar)	13.30	1.00

3.3 Osmanlı Bankası Personelinin Milliyet, 'Etnik' Köken ve Ücret Aralıklarına Göre Dağılımı, 1920 Civarı

	2-5 TL			5-10 TL			10-15 TL			15-20 TL			20-30 TL			30 TL +		
	N	% ↓	% →	N	% ↓	% →	N	% ↓	% →	N	% ↓	% →	N	% ↓	% →	N	% ↓	% →
İngiliz	1	*0.8*	*6.3*	1	*0.5*	*6.3*	5	*4.5*	*31.3*	1	*1.5*	*6.3*	4	*7.5*	*25.0*	4	*11.1*	*25.0*
Fransız	2	*1.5*	*3.8*	17	*8.2*	*32.1*	11	*10.0*	*20.8*	8	*12.1*	*15.1*	6	*11.3*	*11.3*	9	*25.0*	*17.0*
Avusturyalı				2	*1.0*	*33.3*	2	*1.8*	*33.3*	1	*1.5*	*16.7*	1	*1.9*	*16.7*			
İtalyan	6	*4.6*	*8.8*	22	*10.6*	*32.4*	13	*11.8*	*19.1*	18	*27.3*	*26.5*	5	*9.4*	*7.4*	4	*11.1*	*5.9*
Yunanlı	4	*3.1*	*8.9*	8	*3.9*	*17.8*	12	*10.9*	*26.7*	8	*12.1*	*17.8*	8	*15.1*	*17.8*	5	*13.9*	*11.1*
Diğer Batı Avrupa							6	*5.4*	*60.0*	1	*1.5*	*10.0*	2	*3.8*	*20.0*	1	*2.8*	*10.0*
Orta ve Doğu Avrupa				9	*4.3*	*64.3*	2	*1.8*	*14.3*				1	*1.9*	*7.1*	2	*5.6*	*14.3*
Osmanlı	117	*90.0*	*30.0*	148	*71.5*	*37.9*	59	*53.6*	*15.1*	29	*43.9*	*7.4*	26	*49.1*	*6.7*	11	*30.6*	*2.8*
Ermeni	12	*10.3*	*15.4*	36	*24.3*	*46.2*	10	*16.9*	*12.8*	10	*34.5*	*12.8*	6	*23.1*	*7.7*	4	*36.4*	*5.1*
Hırıst. Arap	25	*21.4*	*33.8*	33	*22.3*	*44.6*	9	*15.3*	*12.2*	1	*3.4*	*1.4*	3	*11.5*	*4.1*	3	*27.3*	*4.1*
Rum	17	*14.5*	*13.3*	55	*37.2*	*43.0*	34	*57.6*	*26.6*	14	*48.3*	*10.9*	8	*30.8*	*6.3*			
Yahudi	4	*3.4*	*17.4*	7	*4.7*	*30.4*	2	*3.4*	*8.7*	1	*3.4*	*4.3*	6	*23.1*	*26.1*	3	*27.3*	*13.0*
Levantenler				4	*2.7*	*36.4*	1	*1.7*	*9.1*	3	*10.3*	*27.3*	2	*7.7*	*18.2*	1	*9.1*	*9.1*
Müslüman	59	*50.4*	*77.6*	13	*8.8*	*17.1*	3	*5.1*	*3.9*				1	*3.8*	*1.3*			

3.4 Osmanlı Bankası Personelinin Milliyet, Din ve Memuriyet Derecelerine Göre Dağılımı, 31 Ocak 1924

	Çalışanlar			Alt Kademeler			Toplam	
	N	% ↓	% →	N	% ↓	% →	N	% ↓
İngiliz	6	2.2	100.0				6	1.7
Fransız	33	12.3	84.6	6	6.7	15.4	39	10.9
İtalyan	61	22.8	98.4	1	1.1	1.6	62	17.3
Diğer Batı Avrupa	10	3.7	100.0				10	2.8
Orta ve Doğu Avrupa	12	4.5	92.3	1	1.1	7.7	13	3.6
Türk	146	54.5	64.0	82	91.1	36.0	228	63.7
Toplam	268	100.0		90	100.0		358	100.0
Katolik Ermeni	6	4.1	100.0				6	2.6
Gregoryen Ermeni	7	4.8	87.5	1	1.2	12.5	8	3.5
Ortodoks	12	8.2	85.7	2	2.5	14.3	14	6.2
Katolik	23	15.7	95.8	1	1.2	4.2	24	10.5
Yahudi	23	15.7	95.8	1	1.2	4.2	24	10.5
Müslüman	75	51.5	49.3	77	93.9	50.7	152	66.7
Toplam Türk	146	100.0		82	100.0		228	100.0

GRAFİKLER VE ŞEKİLLER

Grafikler ve şekiller için aşağıdaki kaynaklar kullanılmıştır:

OBA, C-EM 068, Şubeler tarafından ihraç edilen 200 kuruşluk banknotların numaralama defteri, 12 Nisan 1864-13 Aralık 1869: graf. 1.3

OBA, C-EM 155, Banknot hareket defteri, 1863-1948: graf. 1.1, 1.16, 1.19

OBA, C-EM 146, Numaralama yevmiye defteri, 17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878: graf. 1.5, 1.8

OBA, C-EM 147, Kaimeler, 29 Eylül 1877-31 Aralık 1880: graf. 1.8

OBA, C-EM 148, Havaleler (Kaimeler), 15 Ağustos 1876-6 Eylül 1878: graf. 1.8

OBA, C-EM 149, Yevmiye defteri (Kaimeler), 6 Eylül 1878-17 Ekim 1879: graf. 1.8

OBA, C-EM 150, Yevmiye defteri (Kaimeler), 17 Ekim 1879-27 Ekim 1883: graf. 1.8

OBA, CA-PV 001-006, İdare Heyeti toplantıları tutanakları, 1912-1927: graf. 1.19, 1.20, 1.21, 1.25, 1.26, 2.10, 2.12, 2.13

OBA, CC IV 001, Kasa mevcudu hareket defteri, 1864-1889: graf. 1.4, 1.9

OBA, CC IV 002, Kasa mevcudu hareket defteri, 1892-1922: graf. 1.14, 1.15

OBA, CD-CR 001-018, İdare Meclisi toplantıları haftalık raporları, 1896-1914: graf. 1.16, 1.17, 1.18, 1.19, 1.20, 1.21, 1.22, 1.28, 1.29, 1.30, 2.10, 2.11, 2.12, 2.15

OBA, LA 23,974 (1), Osmanlı Bankası. Raporlar ve bilançolar, 1863-1950, graf. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 2.8, 2.9

OBA, LA 23,998, 1895 krizi, 1895-1896: graf. 1.14, 1.15

OBA, SE 001-009, Yabancıların veraset dosyaları: graf. 3.1, 3.2

OBA, SO 001-101, Osmanlı ve Türk Uyruklarının veraset dosyaları: graf. 3.1, 3.2

OBA, Esham ve Tahvilat fişleri kataloğu: graf. 3.1, 3.2, 3.3a, 3.3b, 3.4a, 3.4b, 3.5, 3.7a, 3.7b, 3.8a, 3.8b, 3.9, 3.10 and figures 3.6a, 3.6b

A. Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri* (İstanbul, 1996): graf. 1.2, 1.6, 1.7

A. Autheman, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1996): graf. 2.14

C. Behar (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. The Population of the Ottoman Empire and Turkey* (Ankara, 1996): graf. 3.1, 3.2

A. Biliotti, *La Banque Impériale Ottomane* (Paris, 1909): graf. 1.12, 1.13

V. Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara, 1994): graf. 1.23, 1.24

K. H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demografic and Social Characteristics* (Madison, 1985): graf. 3.1, 3.2

H. A. Kuyucak, *Para ve Banka* (İstanbul, 1939): graf. 1.11, 1.24, 1.27

P. Vilar, *A History of Gold and Money 1450-1920* (Londra, 1976), s. 351-352: graf. 1.10

1.1 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1863-1948

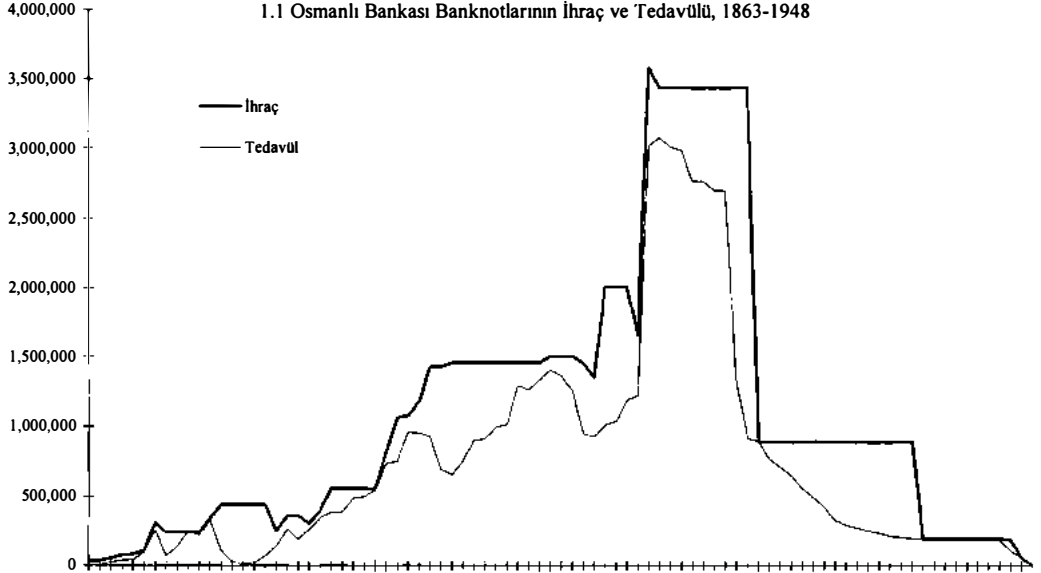

1.2 Kaimenin Değer Kaybı (1856-1862) (altın kuruş/kaime lira)

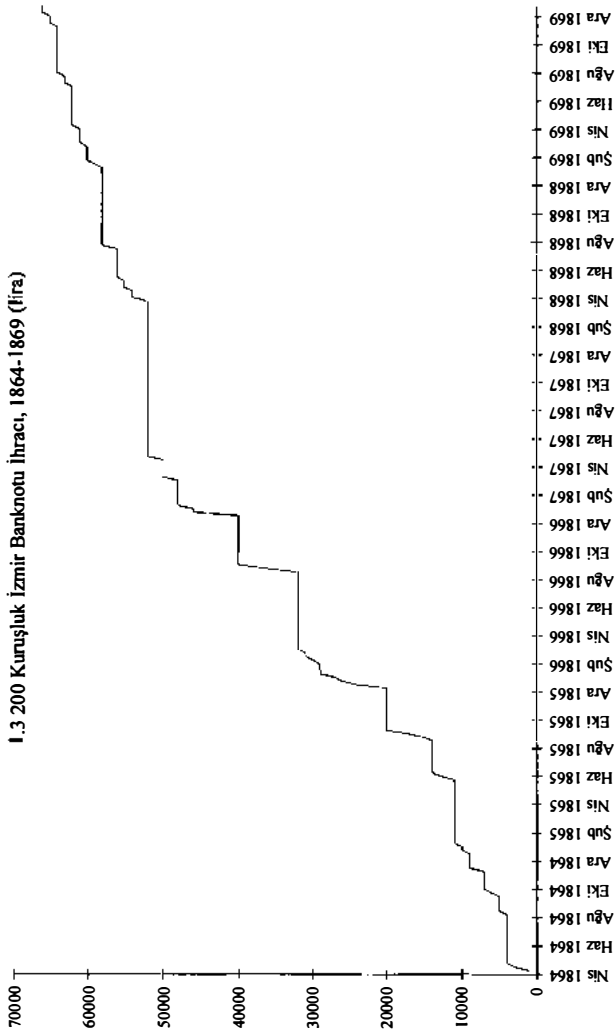
1.3 200 Kuruşluk İzmir Banknotu İhracı, 1864-1869 (fiira)
70000
60000
50000
40000
30000
20000
10000
0
Nis 1864
Haz 1864
Ağu 1864
Eki 1864
Ara 1864
Şub 1865
Nis 1865
Haz 1865
Ağu 1865
Eki 1865
Ara 1865
Şub 1866
Nis 1866
Haz 1866
Ağu 1866
Eki 1866
Ara 1866
Şub 1867
Nis 1867
Haz 1867
Ağu 1867
Eki 1867
Ara 1867
Şub 1868
Nis 1868
Haz 1868
Ağu 1868
Eki 1868
Ara 1868
Şub 1869
Nis 1869
Haz 1869
Ağu 1869
Eki 1869
Ara 1869

I.4 1870 Krizinde Osmanlı Bankası'nın Nakit Rezervi, Mayıs-Ekim, 1870 (lira)

1.5 Osmanlı Bankası Numaralama Defterlerine Göre Kaime İhracı,
17 Ağustos 1876-19 Aralık 1878 (kuruş)

1.6 Kaimenin Değer Kaybı, 1876-1880 (altın kuruş/kaime lira)

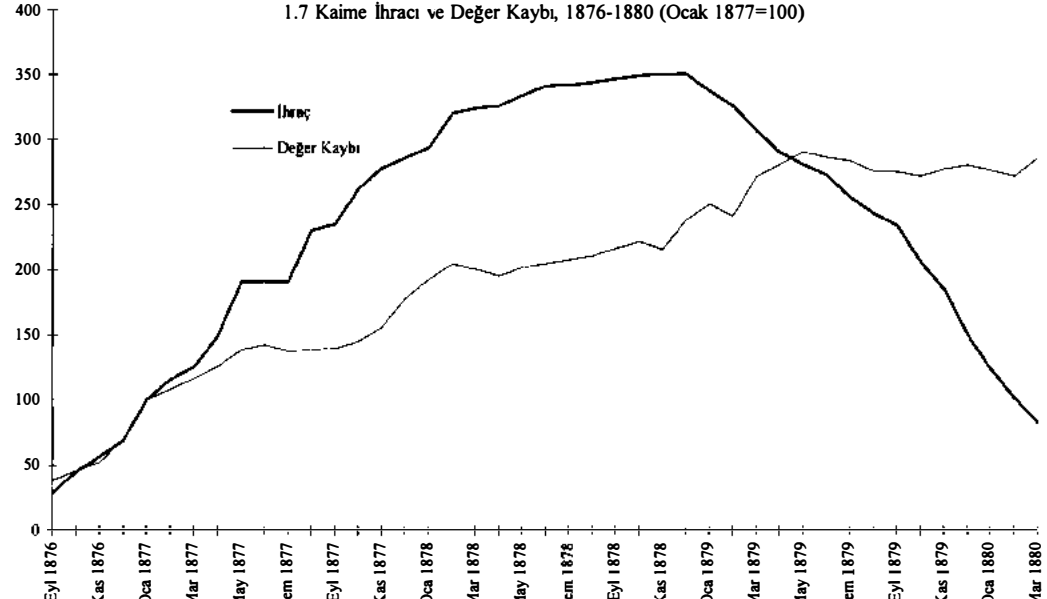
1.7 Kaime İhracı ve Değer Kaybı, 1876-1880 (Ocak 1877=100)
İhraç
Değer Kaybı
400
350
300
250
200
150
100
50
0
Eyl 1876
Kas 1876
Oca 1877
Mar 1877
May 1877
Tem 1877
Eyl 1877
Kas 1877
Oca 1878
Mar 1878
May 1878
Tem 1878
Eyl 1878
Kas 1878
Oca 1879
Mar 1879
May 1879
Tem 1879
Eyl 1879
Kas 1879
Oca 1880
Mar 1880

1.8 Kaime İhracı, İptali ve Yakılması, 1876-1883 (kuruş)

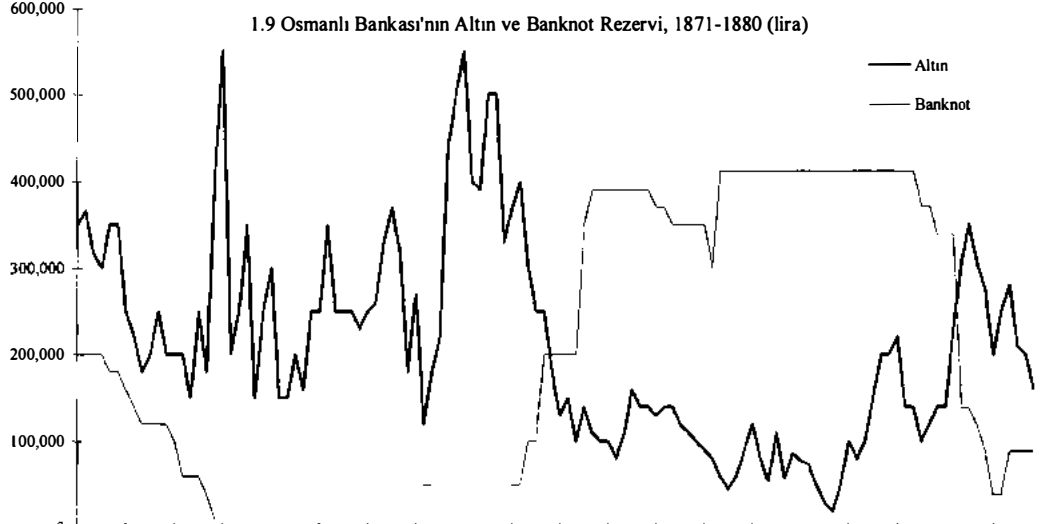
1.9 Osmanlı Bankası'nın Altın ve Banknot Rezervi, 1871-1880 (lira)
Altın
Banknot
600,000
500,000
400,000
300,000
200,000
100,000
0
Oca 1871
Tem 1871
Oca 1872
Tem 1872
Oca 1873
Tem 1873
Oca 1874
Tem 1874
Oca 1875
Tem 1875
Oca 1876
Tem 1876
Oca 1877
Tem 1877
Oca 1878
Tem 1878
Oca 1879
Tem 1879
Oca 1880
Tem 1880

1.10 Dünyada Altın ve Gümüş Üretimi, 1851-1910 (1851=100)

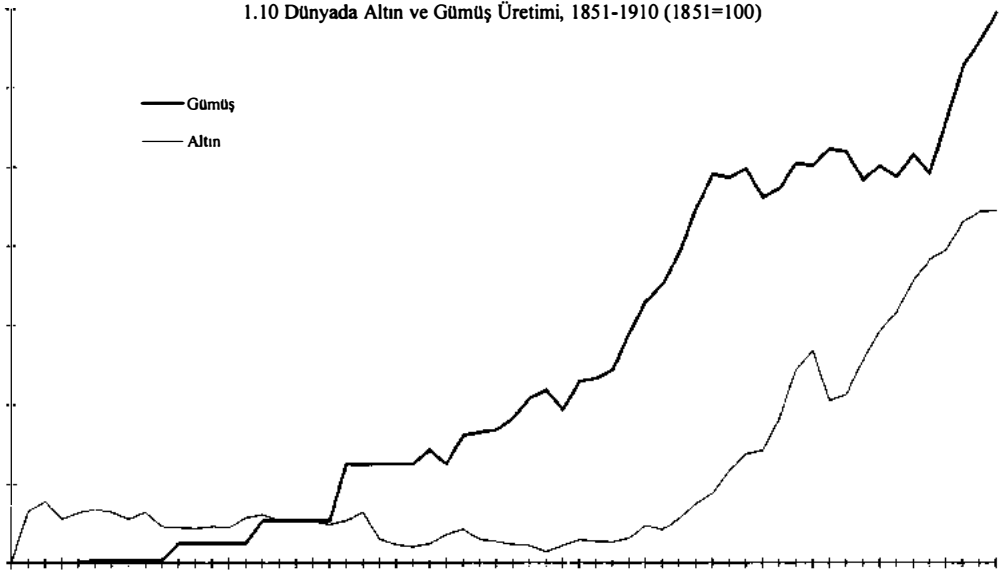

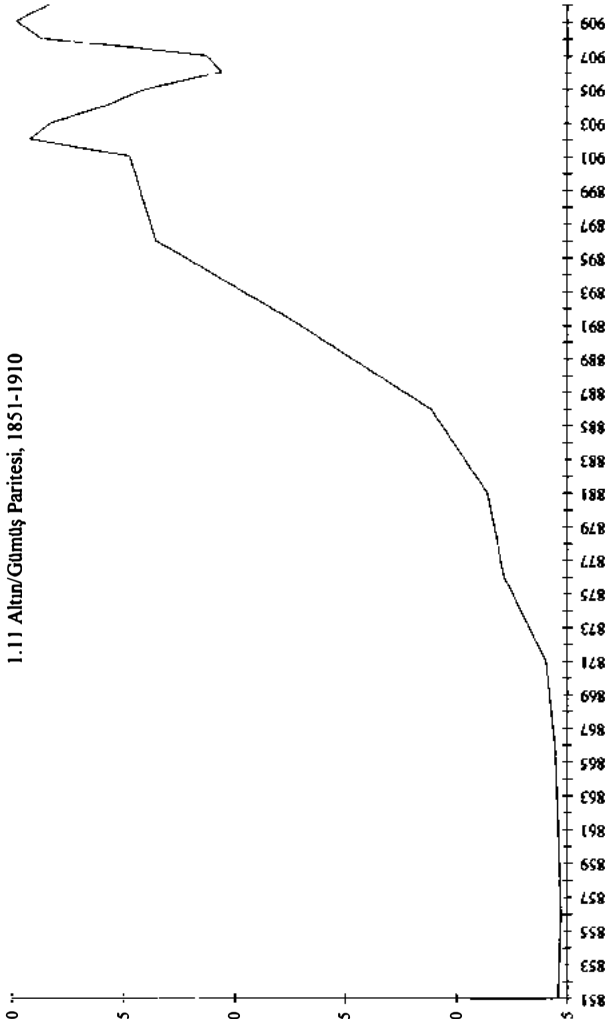
1.11 Altın/Gümüş Paritesi, 1851-1910
40
35
30
25
20
15
1851
1853
1855
1857
1859
1861
1863
1865
1867
1869
1871
1873
1875
1877
1879
1881
1883
1885
1887
1889
1891
1893
1895
1897
1899
1901
1903
1905
1907
1909

1.12 Altın Liranın Gümüş Mecidiye Cinsinden En Yüksek ve En Düşük Kurları, 1876-1907 (kr/lira)

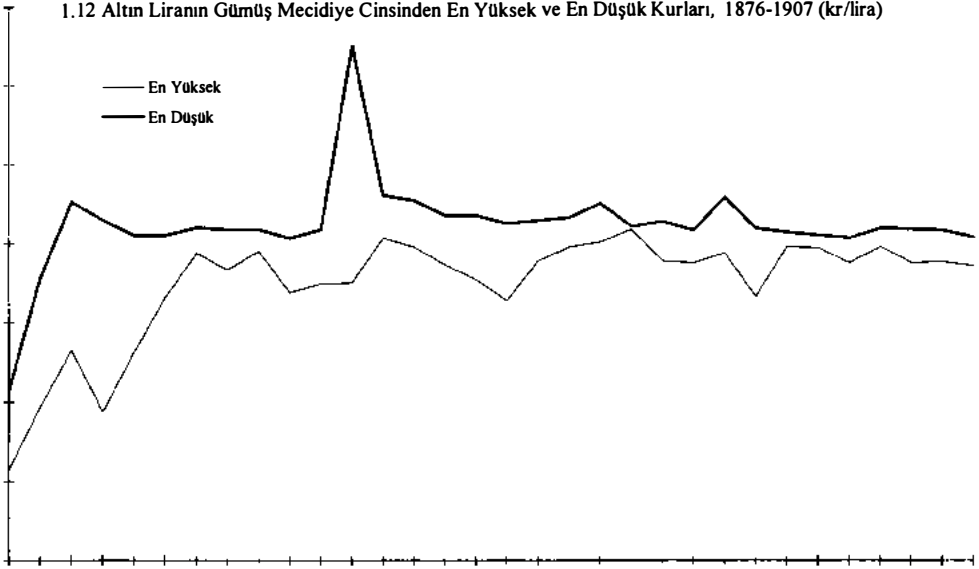

1.13 Osmanlı Bankası'nda Altın ve Gümüş Hareketleri, 1906-1908 (lira)

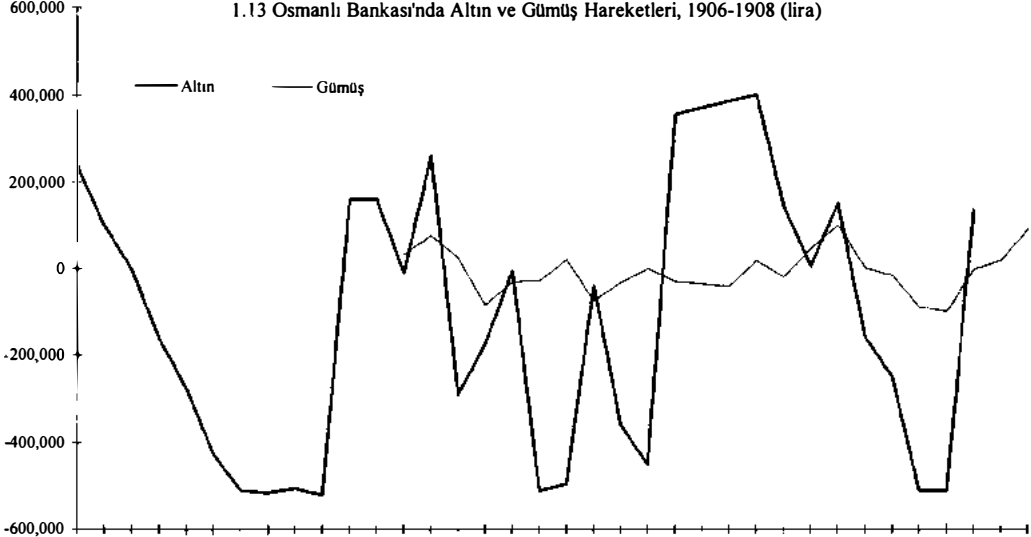

I.14 Osmanlı Bankası'nın 1895 Krizi Öncesindeki Nakit ve Banknot Rezervi, Temmuz-Kasım 1895

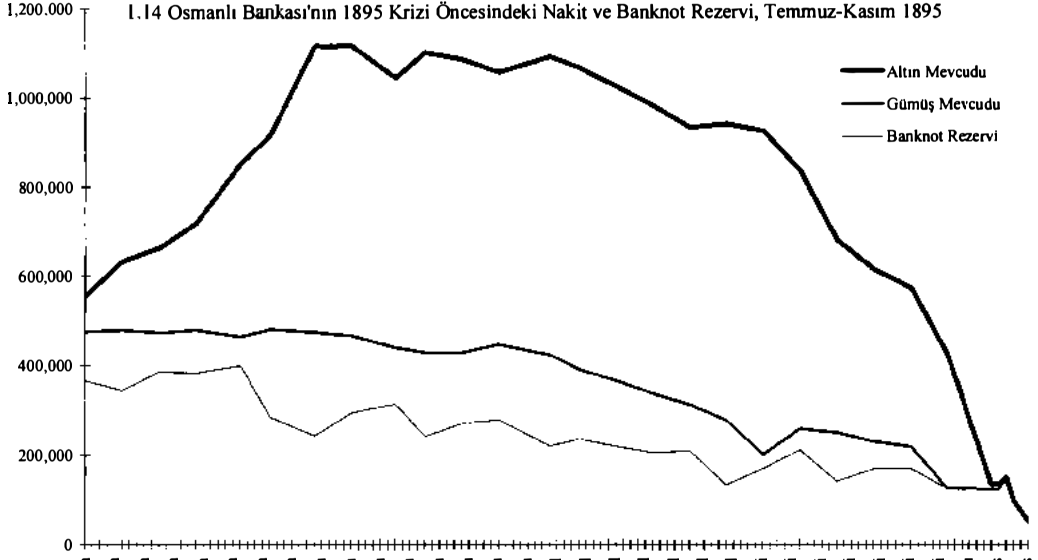

1.15 Osmanlı Bankası'nın 1895 Krizi Sırasındaki Altın ve Nakit Rezervi, Ekim-Aralık 1895 (lira)

1.16 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1896-1908 (lira)

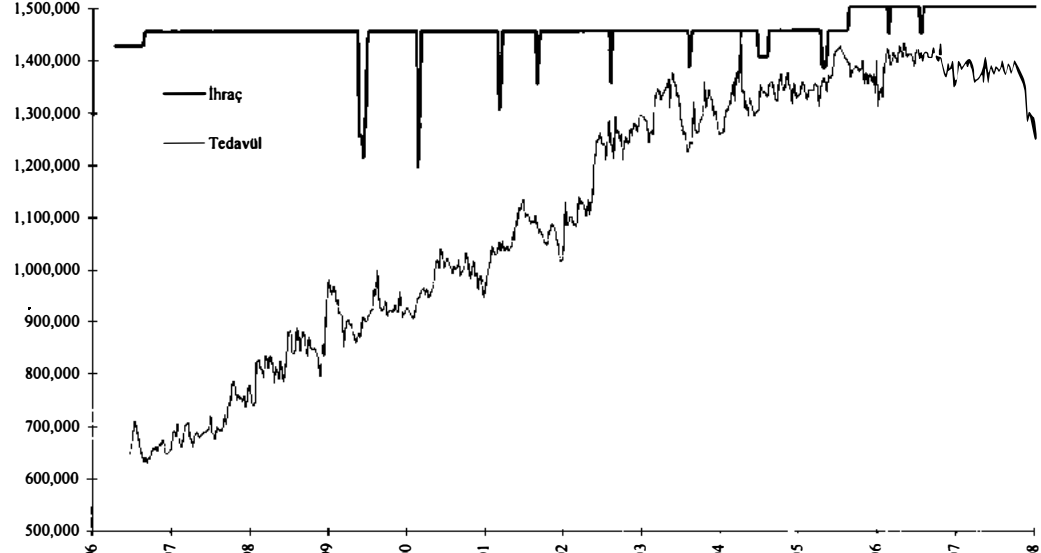

1.17 Osmanlı Bankası'nın Altın Mevcudu ve Banknot Karşılığı, 1896-1908 (lira)

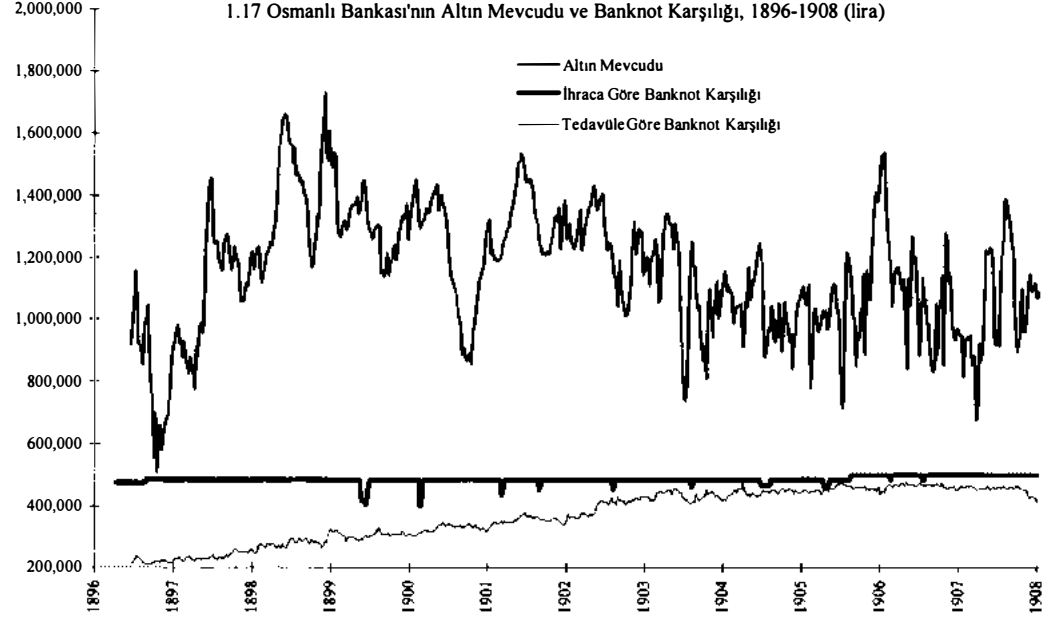

1.18 Kasa Mevcudunun Banknot İhraç ve Tedavülüne Oranı, 1896-1908 (%)

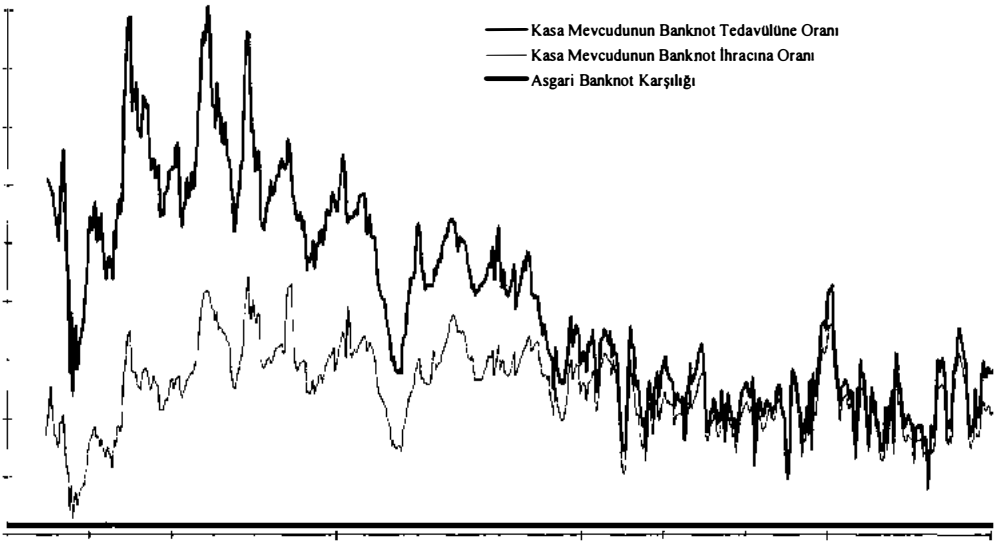

1.19 Osmanlı Bankası Banknotlarının İhraç ve Tedavülü, 1908-1916 (lira)

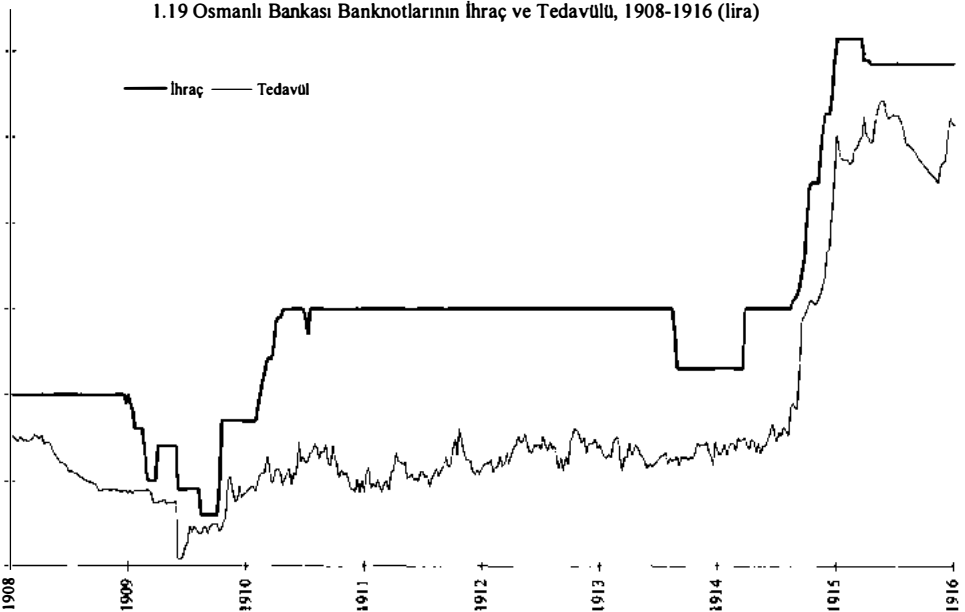

1.20 Osmanlı Bankası'nın Altın Mevcudu ve Banknot Karşılığı, 1908-1916 (lira)

1.21 Kasa Mevcudunun Banknot İhraç ve Tedavülüne Oranı, 1908-1916 (%)

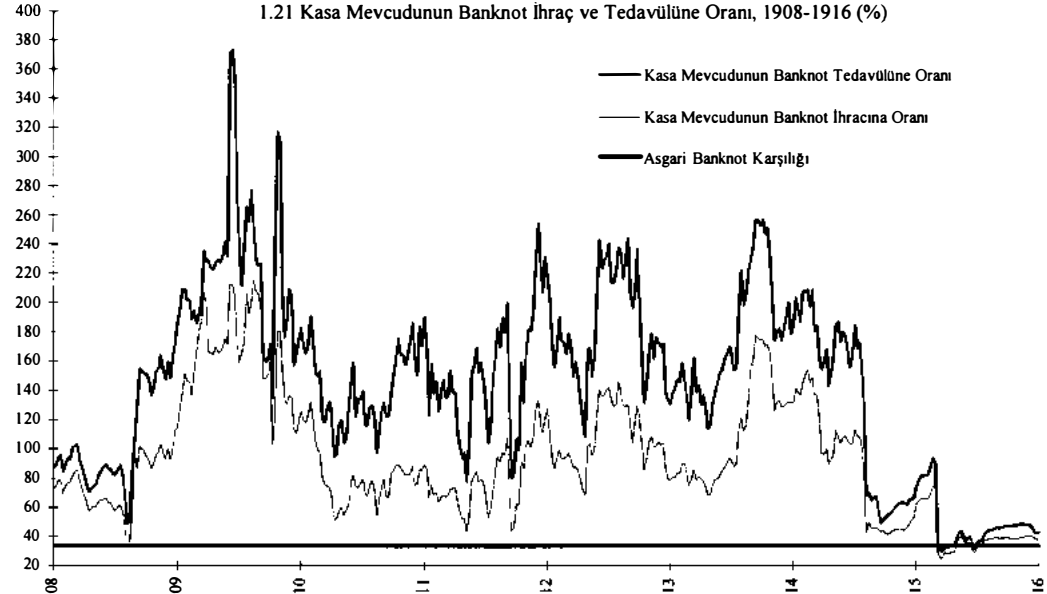

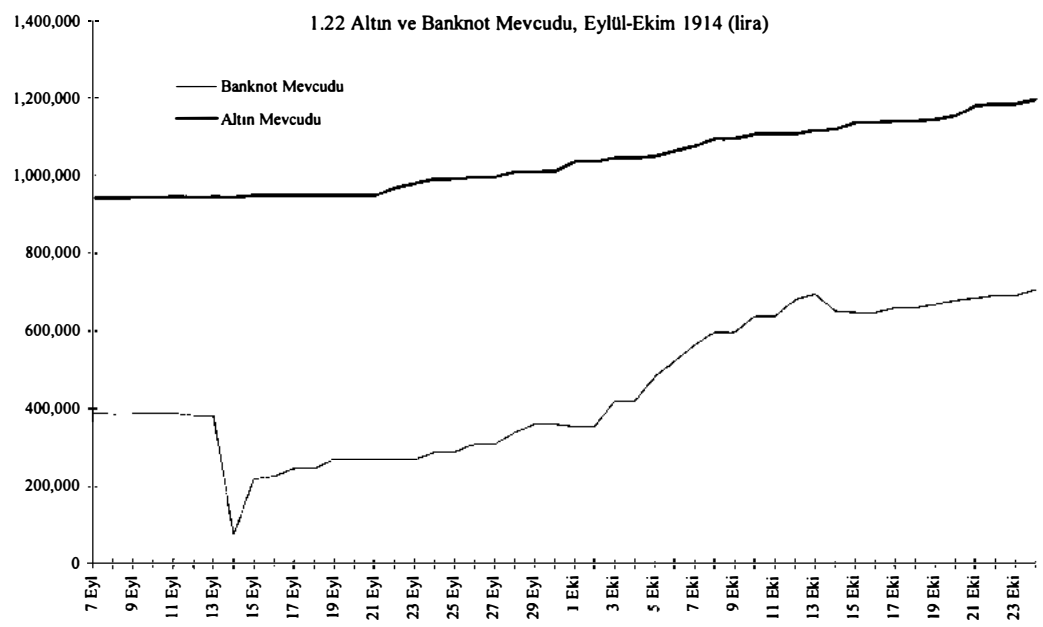
1.22 Altın ve Banknot Mevcudu, Eylül-Ekim 1914 (lira)
Banknot Mevcudu
Altın Mevcudu
1,400,000
1,200,000
1,000,000
800,000
600,000
400,000
200,000
0
7 Eyl
9 Eyl
11 Eyl
13 Eyl
15 Eyl
17 Eyl
19 Eyl
21 Eyl
23 Eyl
25 Eyl
27 Eyl
29 Eyl
1 Eki
3 Eki
5 Eki
7 Eki
9 Eki
11 Eki
13 Eki
15 Eki
17 Eki
19 Eki
21 Eki
23 Eki

1.23 Evrak-ı Nakdiye İhracı, 1915-1918 (lira)

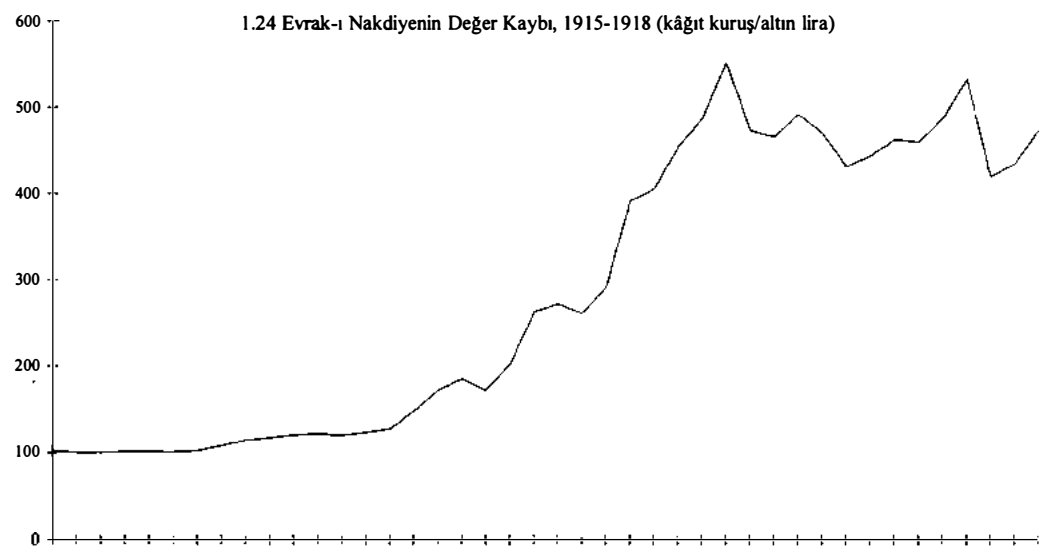
1.24 Evrak-ı Nakdiyenin Değer Kaybı, 1915-1918 (kâğıt kuruş/altın lira)
600
500
400
300
200
100
0
Tem 1915
Eyl 1915
Kas 1915
Oca 1916
Mar 1916
May 1916
Tem 1916
Eyl 1916
Kas 1916
Oca 1917
Mar 1917
May 1917
Tem 1917
Eyl 1917
Kas 1917
Oca 1918
Mar 1918
May 1918
Tem 1918
Eyl 1918
Kas 1918

1.25 Osmanlı Bankası'nın Evrak-ı Nakdiye Mevcudu, 1915-1918 (lira)

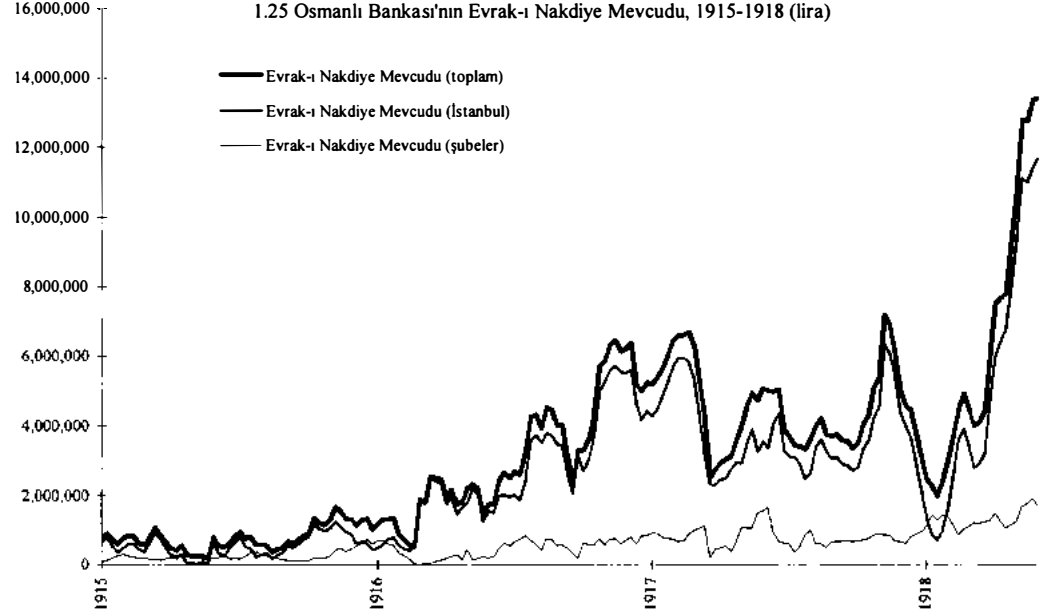

1.26 Osmanlı Bankası'nın Altın Rezervi, 1914-1918 (lira)

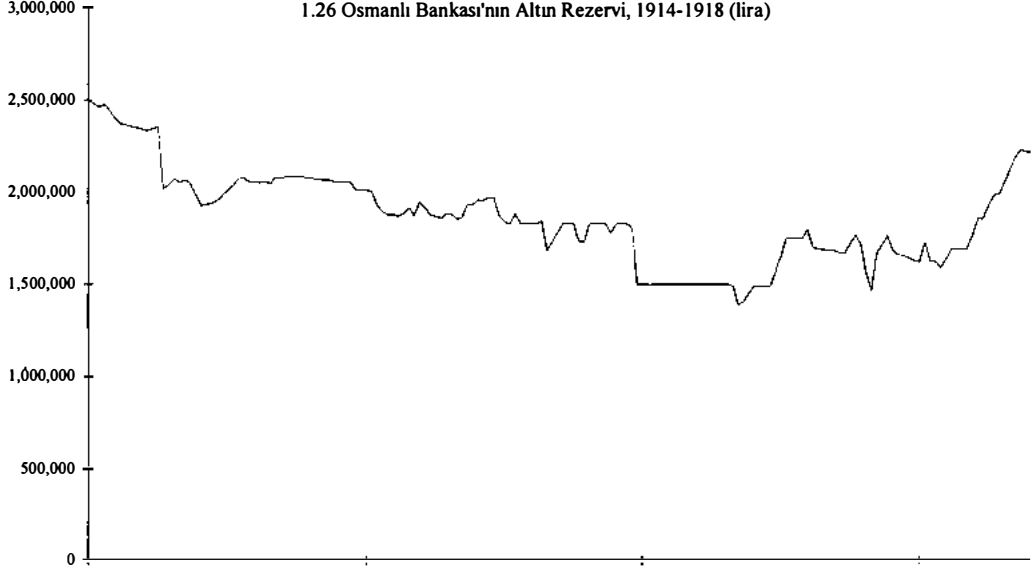

1.27 Altın Liranın Kâğıt Kuruş Cinsinden Kuru, 1915-1938 (kr)

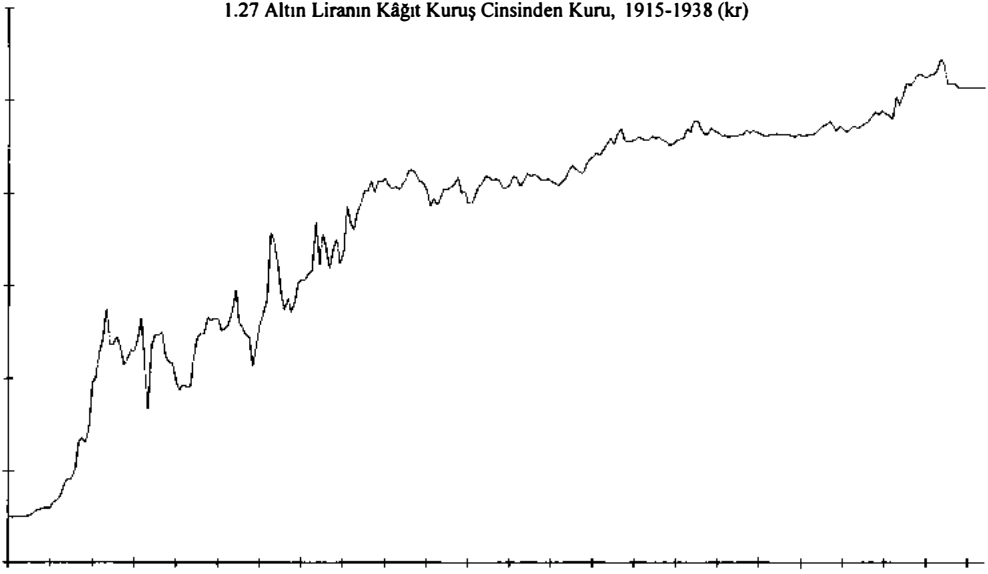

1.28 Londra Üzerine Kambiyo Kurları, 1896-1914 (kr/£)

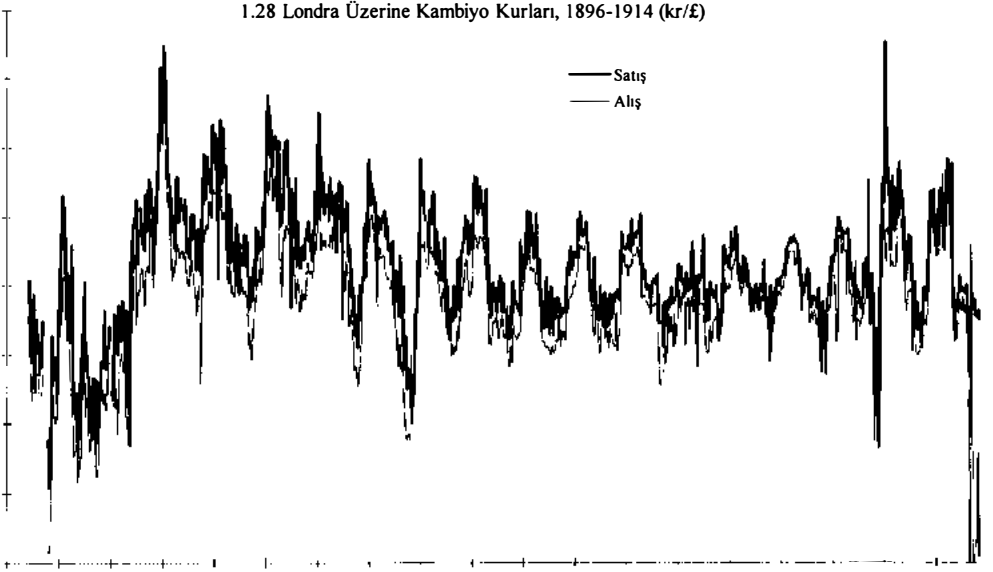

1.29 Paris Üzerine Kambiyo Kurları, 1896-1914 (kr/f)

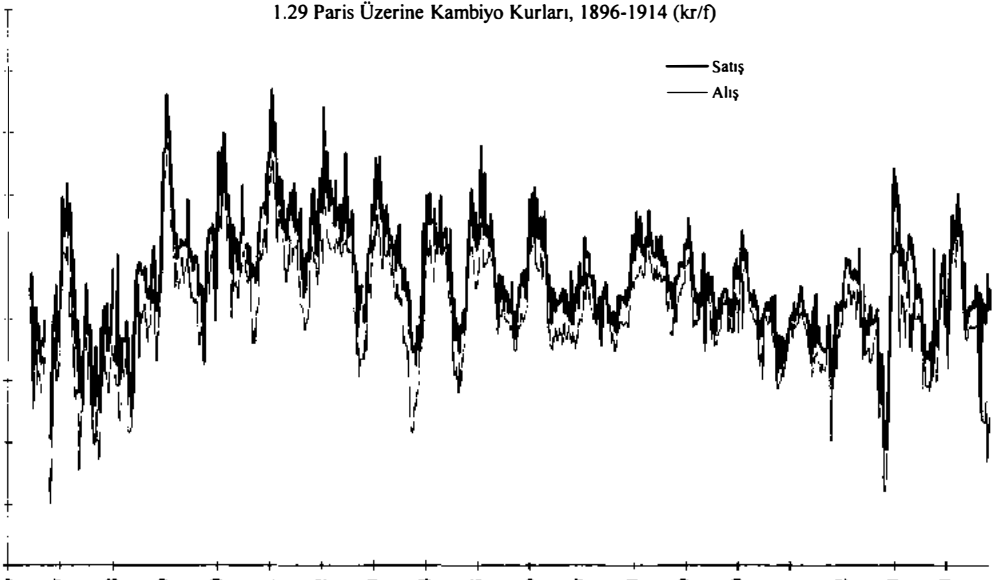

1.30 Osmanlı Bankası'nın Kambiyo İşlemleri Hacmi, 1896-1914 (lira)

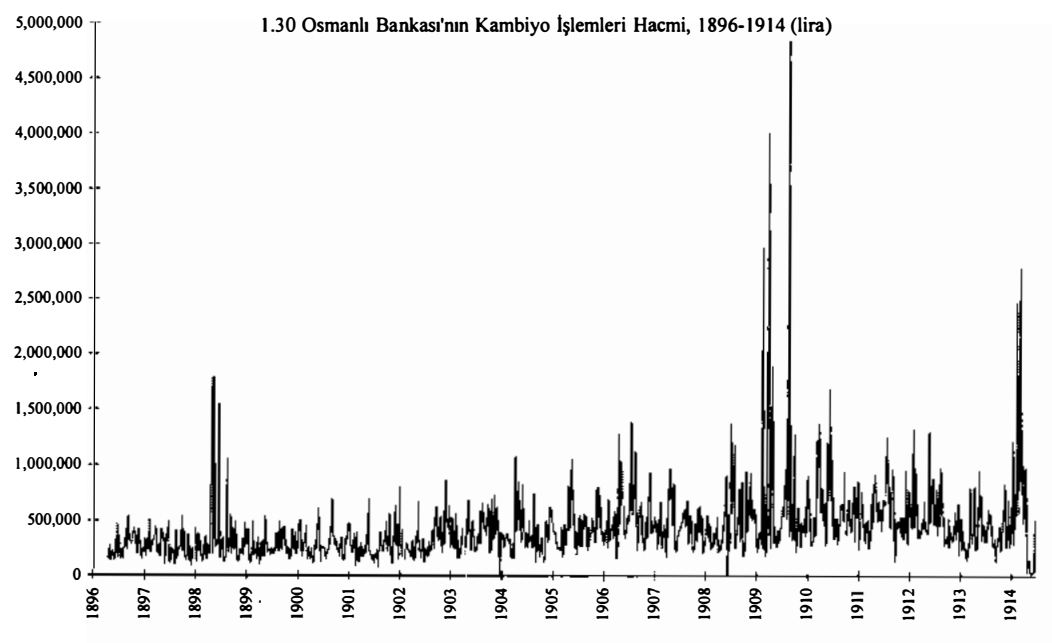

2.1 Toplam Bilanço, 1856-1950 (£)

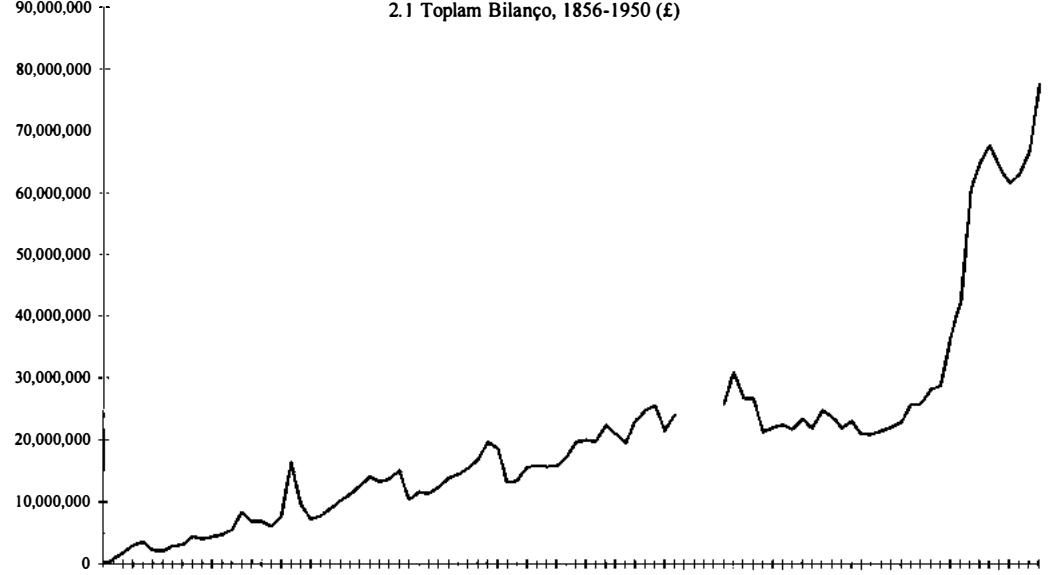

2.2 Kârın Ödenmiş Sermayeye Oranı, 1856-1950 (%)

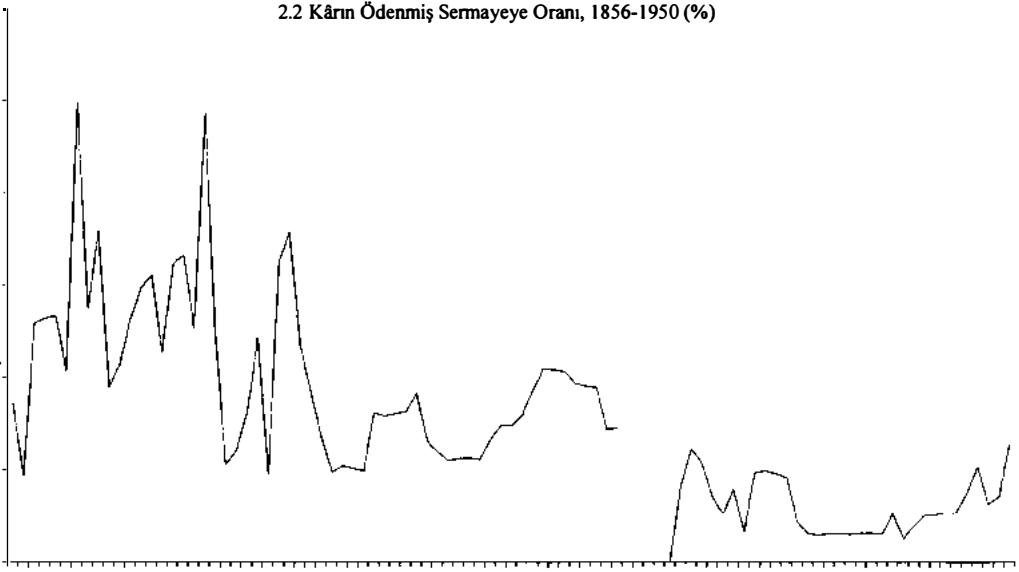

2.3 Kâr ve Kâr Paylarının Bilanço ve Ödenmiş Sermayeye Oranı, 1856-1950 (%)

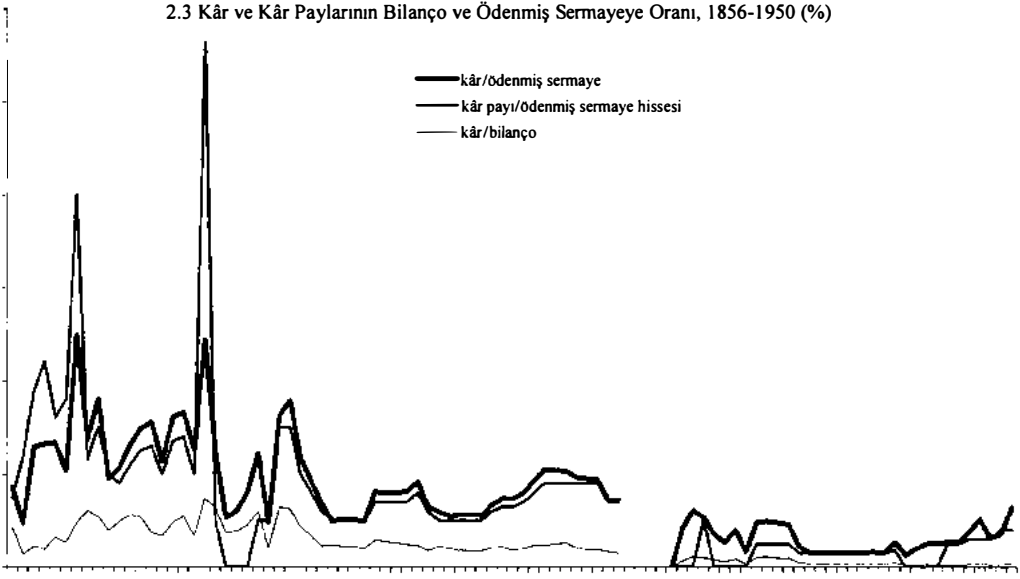

2.4 Banknot ve Müteferrik Borçların Toplam Borçlara Oranı, 1856-1950 (%)

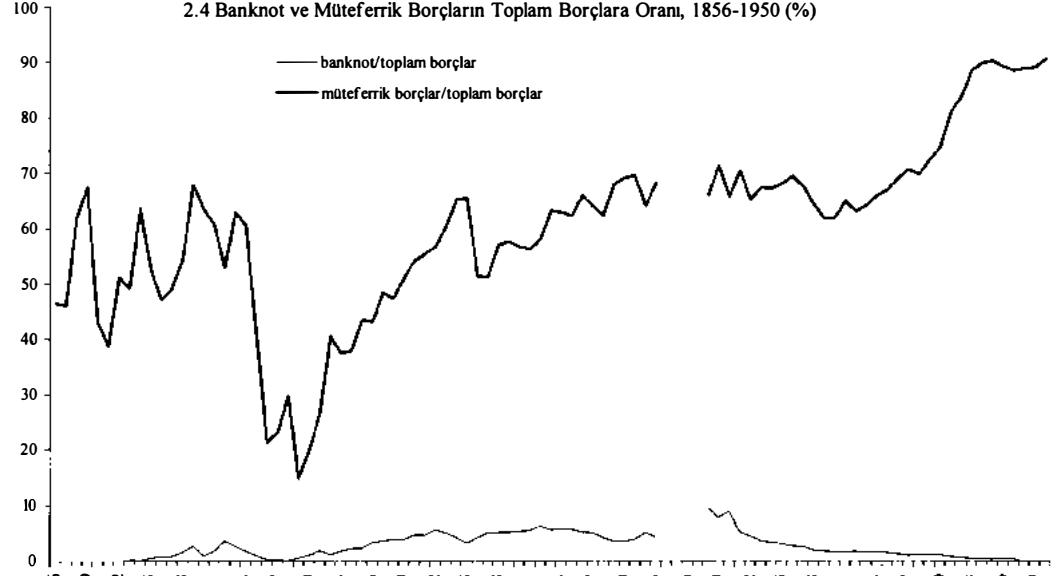

2.5 Başlıca Borçların Toplam Borçlara Oranı, 1856-1950 (%)

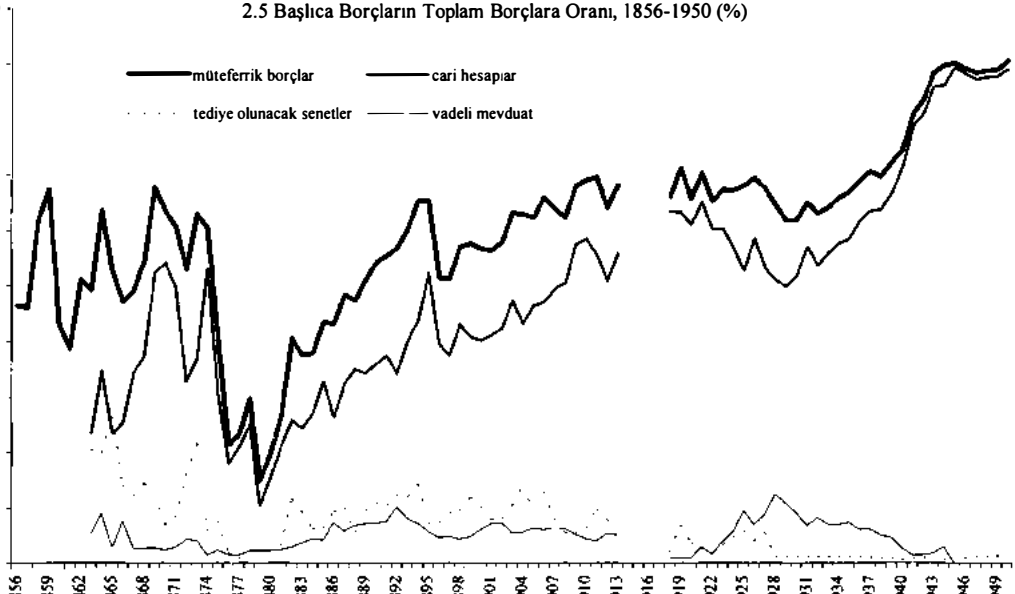

2.6 Likiditenin Toplam Alacaklara Oranı, 1863-1950 (%)

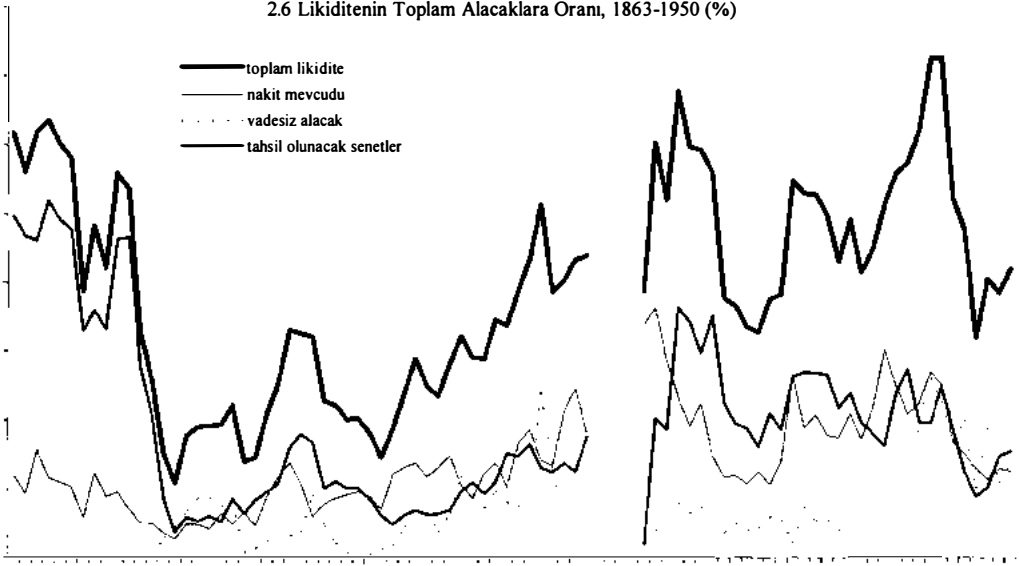

2.7 Likidite ve Avansların Toplam Alacaklara Oranı, 1863-1950 (%)

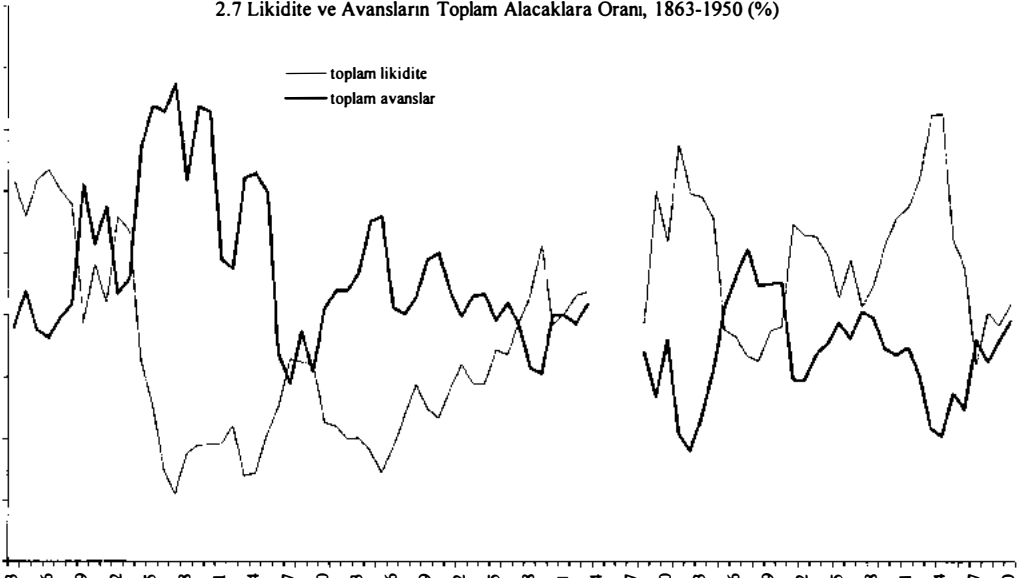

2.8 Başlıca Avans Türlerinin Toplam Alacaklara Oranı, 1863-1950 (%)

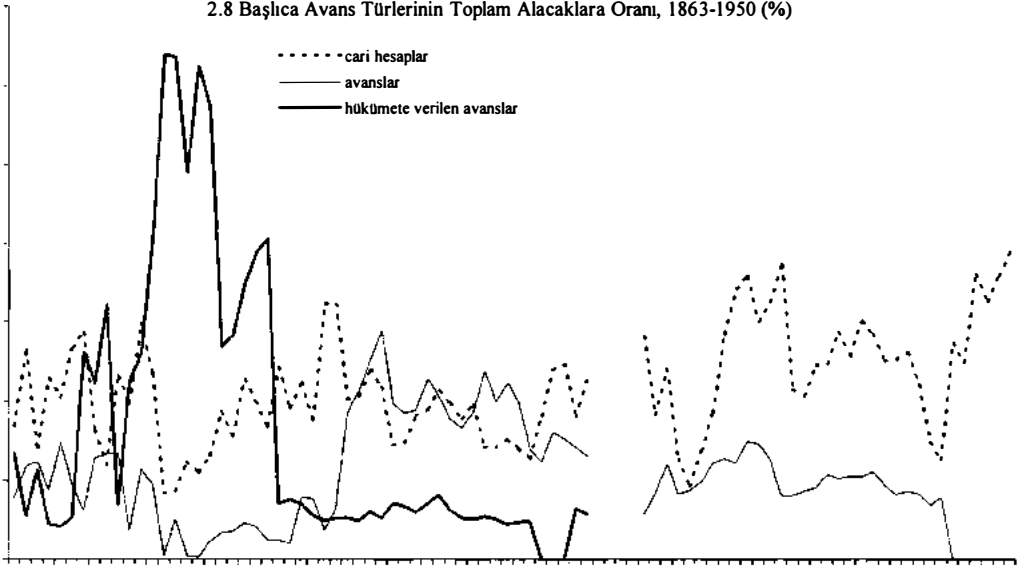

2.9 Hükümet Avanslarının Toplam Avanslara Oranı, 1863-1914 (%)

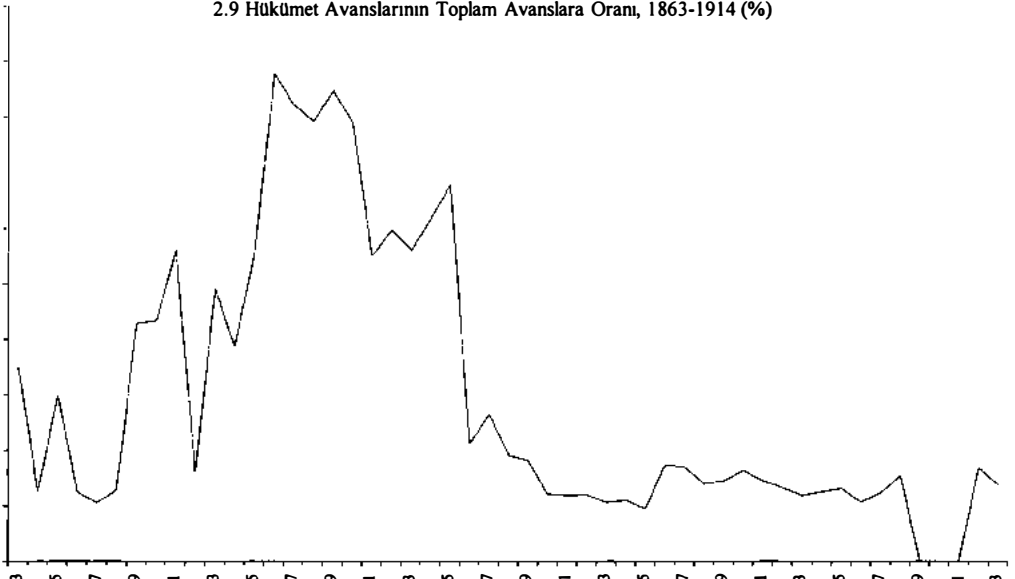

2.10 Osmanlı Bankası İstanbul Şubesinin Avansları, 1899-1923 (lira)

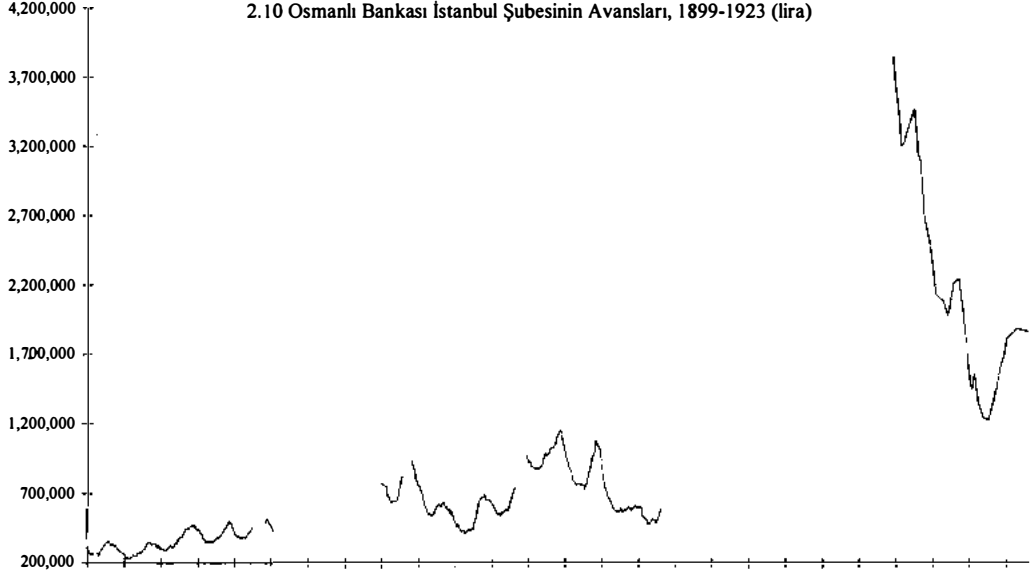

2.11 Osmanlı Bankası İskenderiye Şubesinin Avansları, 1899-1905 (lira)

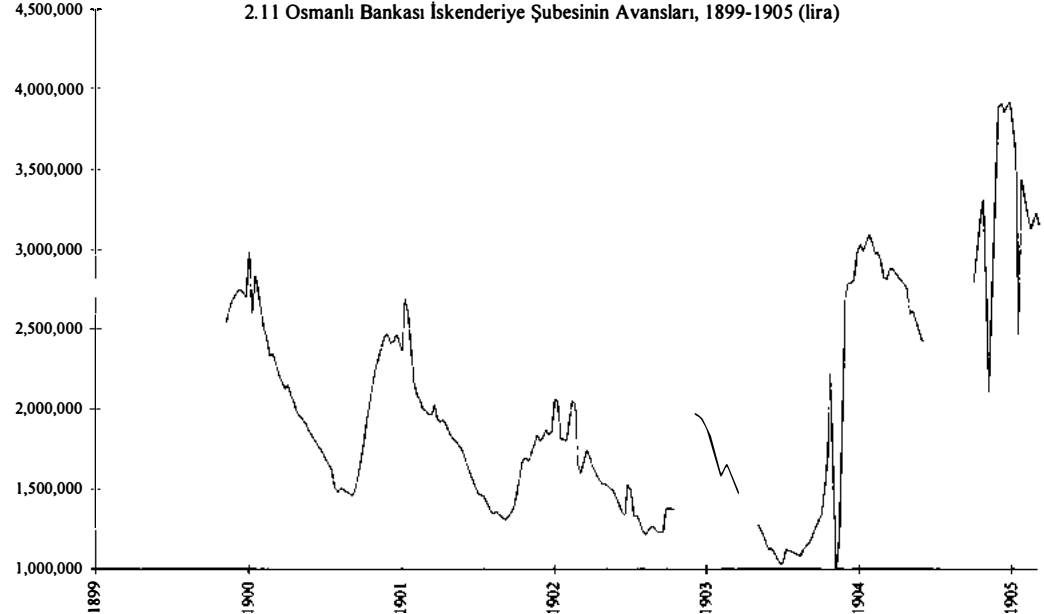

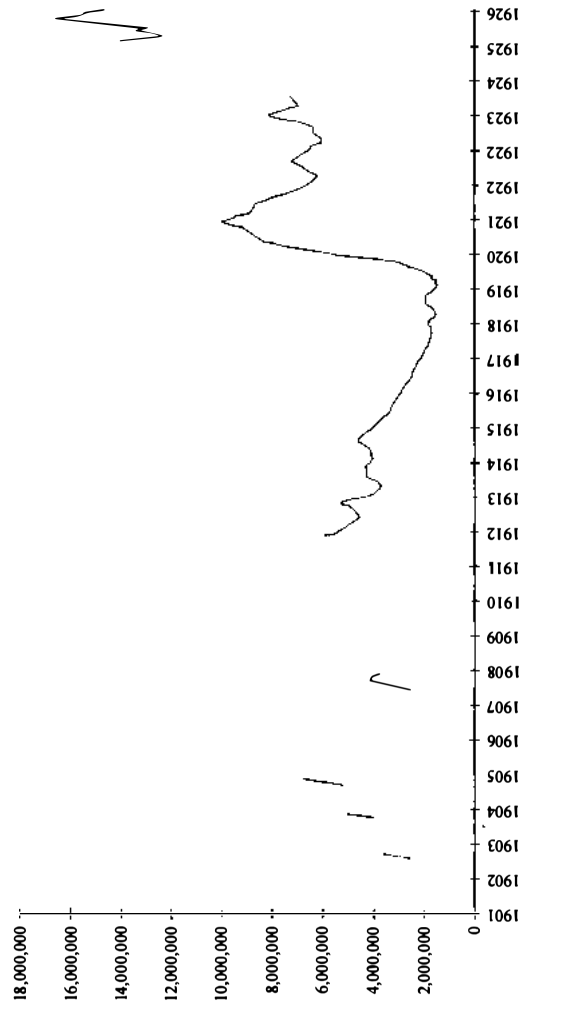
18,000,000
16,000,000
14,000,000
12,000,000
10,000,000
8,000,000
6,000,000
4,000,000
2,000,000
0
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1922
1923
1924
1925
1926

2.13 Hükümet Cari Hesabı, 1912-1924 (lira)

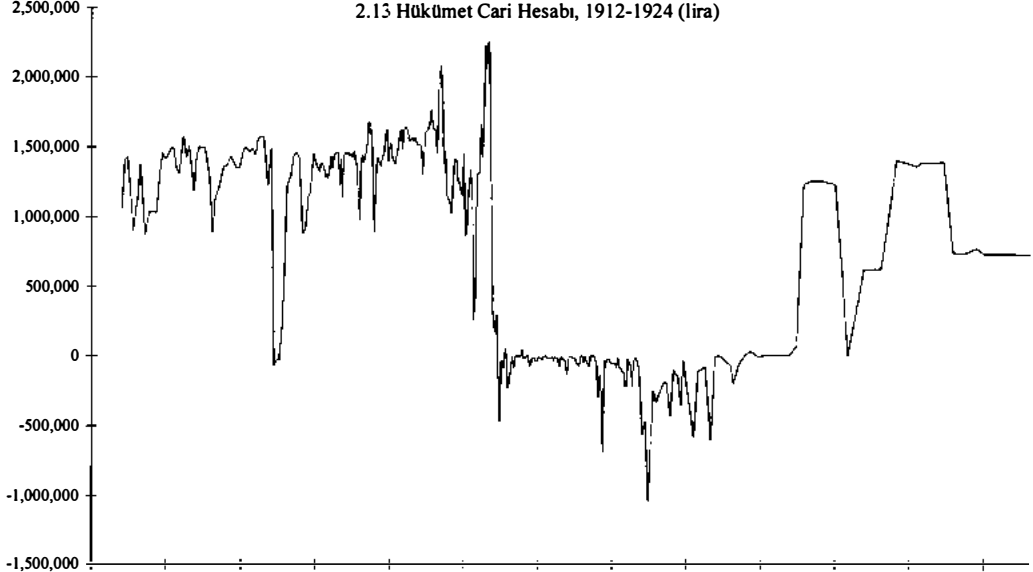

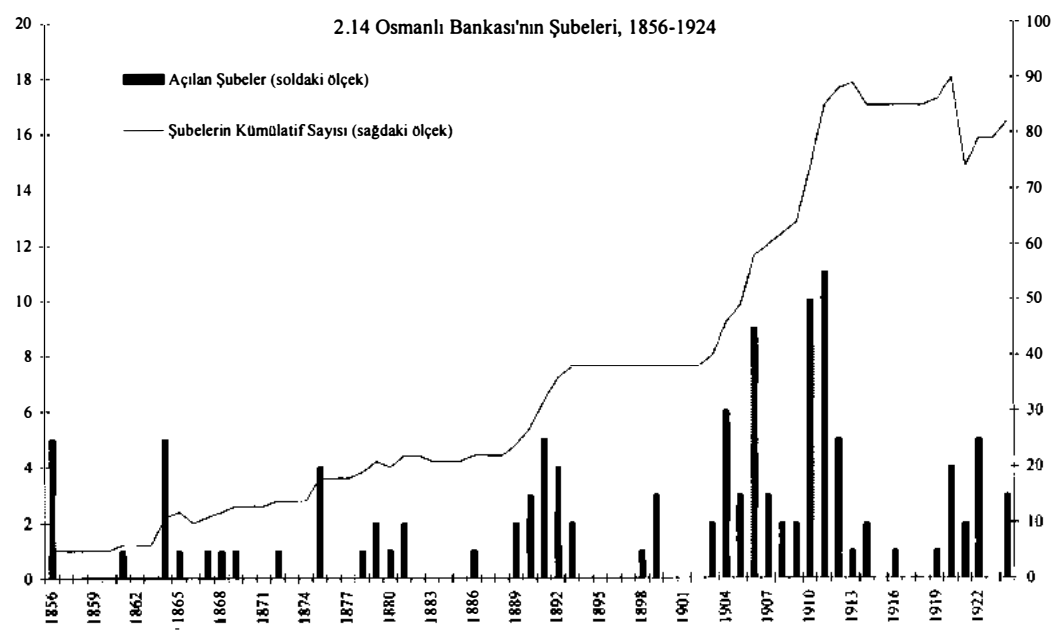
2.14 Osmanlı Bankası'nın Şubeleri, 1856-1924
Açılan Şubeler (soldaki ölçek)
Şubelerin Kümülatif Sayısı (sağdaki ölçek)
0
2
4
6
8
10
12
14
16
18
20
0
10
20
30
40
50
60
70
80
90
100
1856
1859
1862
1865
1868
1871
1874
1877
1880
1883
1886
1889
1892
1895
1898
1901
1904
1907
1910
1913
1916
1919
1922

2.15 Merkez Şubenin, "Türkiye" ve Mısır Şubelerinin Kârları, 1895-1914 (lira)

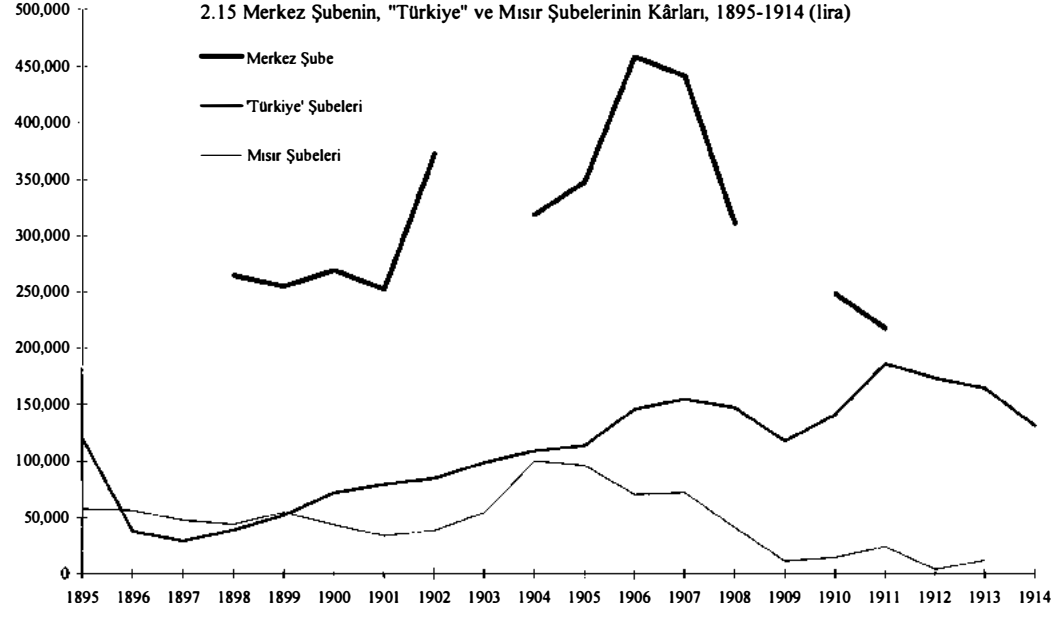

3.1 Banka Müşterileri Arasındaki Başlıca 'Etnik' ve Ulusal Grupların Oranlarının İmparatorluk ve İstanbul Geneliyle Karşılaştırılması (%)

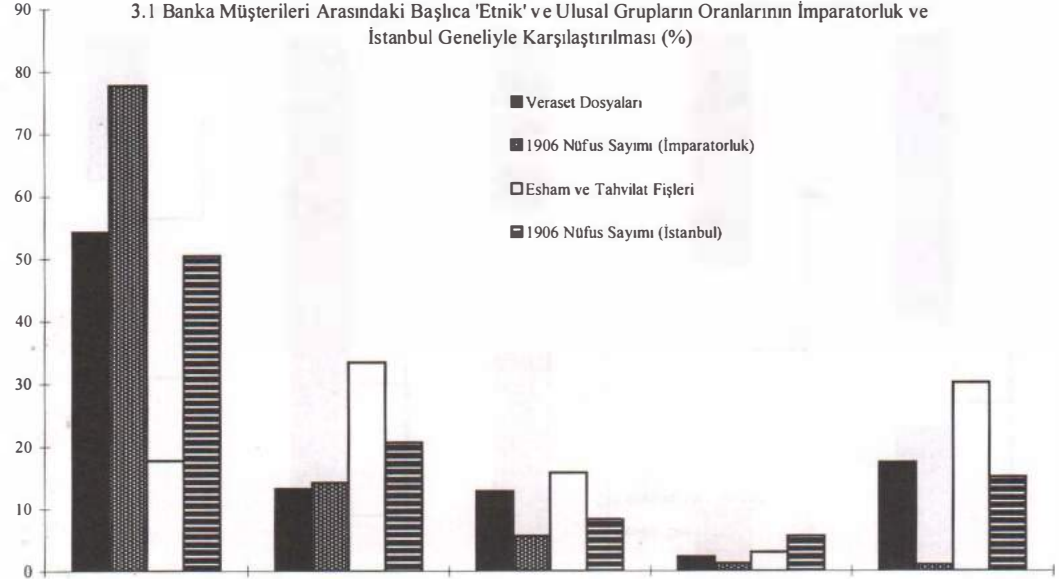

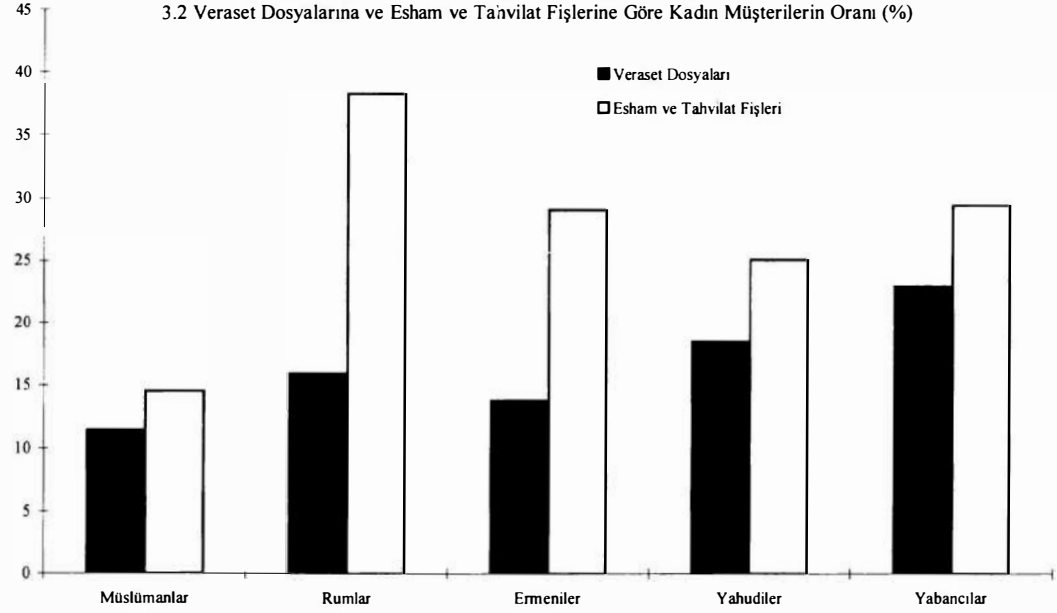
3.2 Veraset Dosyalarına ve Esham ve Tahvilat Fişlerine Göre Kadın Müşterilerin Oranı (%)
Veraset Dosyaları
Esham ve Tahvilat Fişleri
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
Müslümanlar
Rumlar
Ermeniler
Yahudiler
Yabancılar

3.3a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategorilerin Başlıca İş Türleri Arasındaki Dağılımı, 1903-1918 (%)

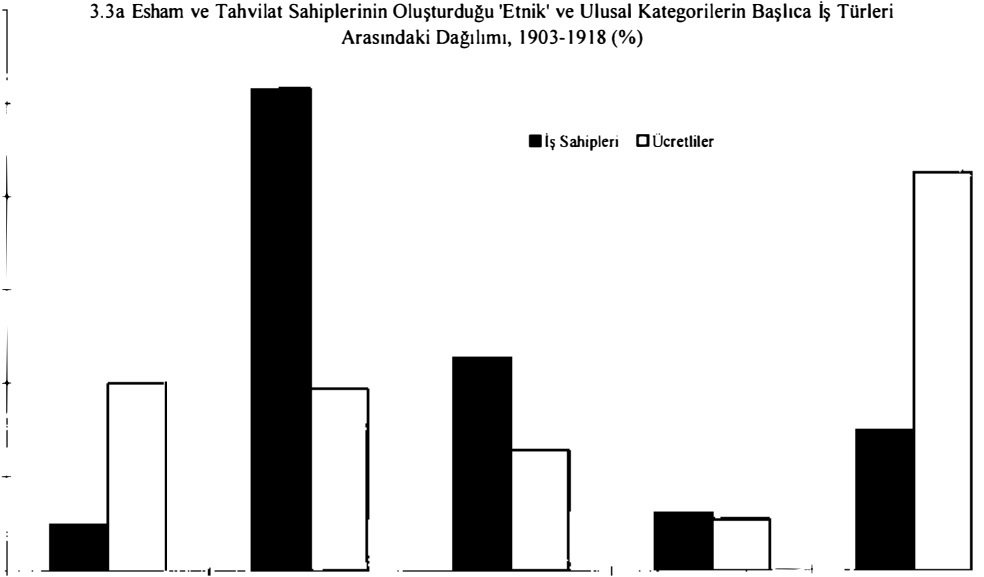

3.3b Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategoriler İçinde Başlıca İş Türlerinin Dağılımı, 1903-1918 (%)

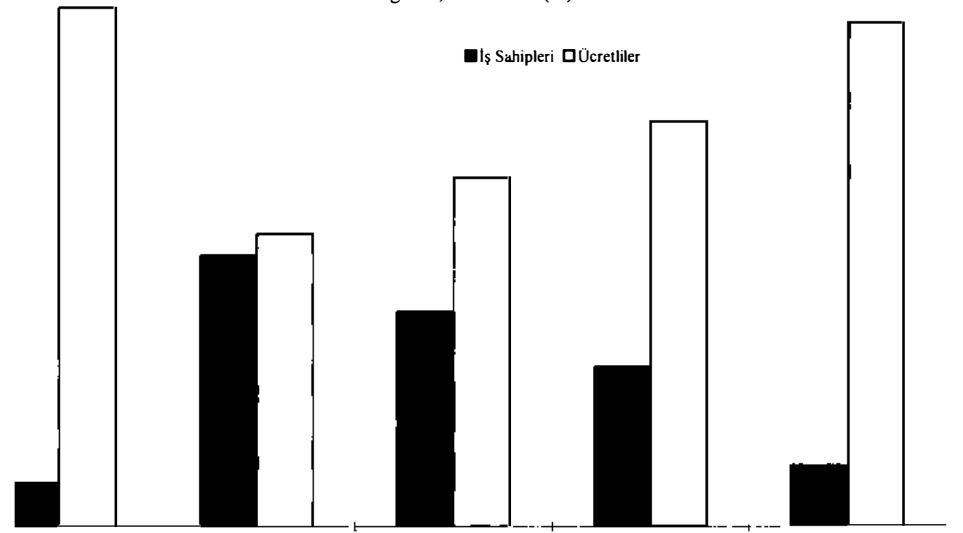

3.4a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategorilerin Başlıca İş Sektörleri Arasındaki Dağılımı, 1903-1918 (%)

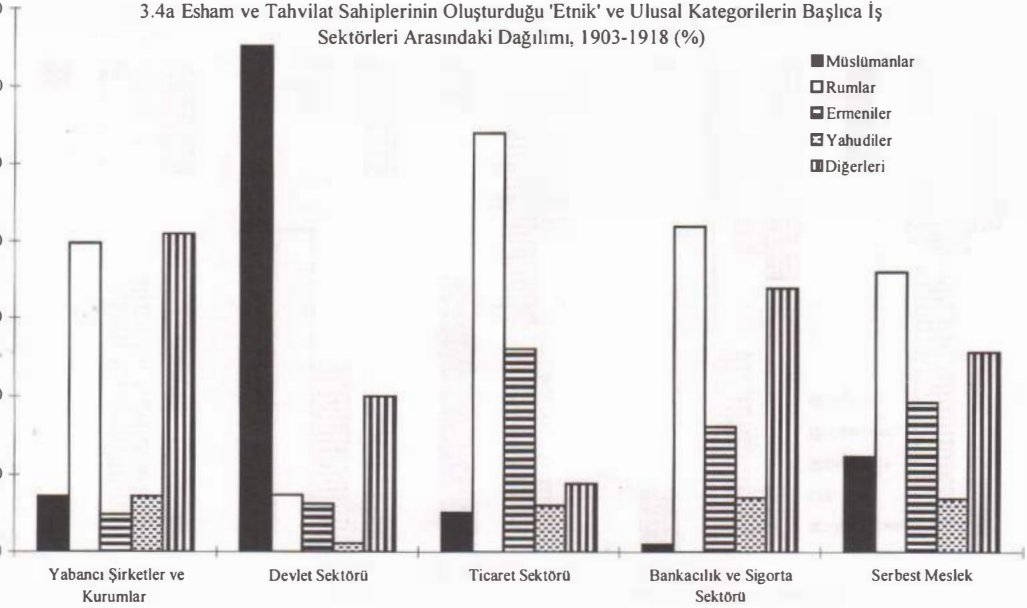

3.4b Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategoriler İçinde Başlıca İş Sektörlerinin Dağılımı, 1903-1918 (%)

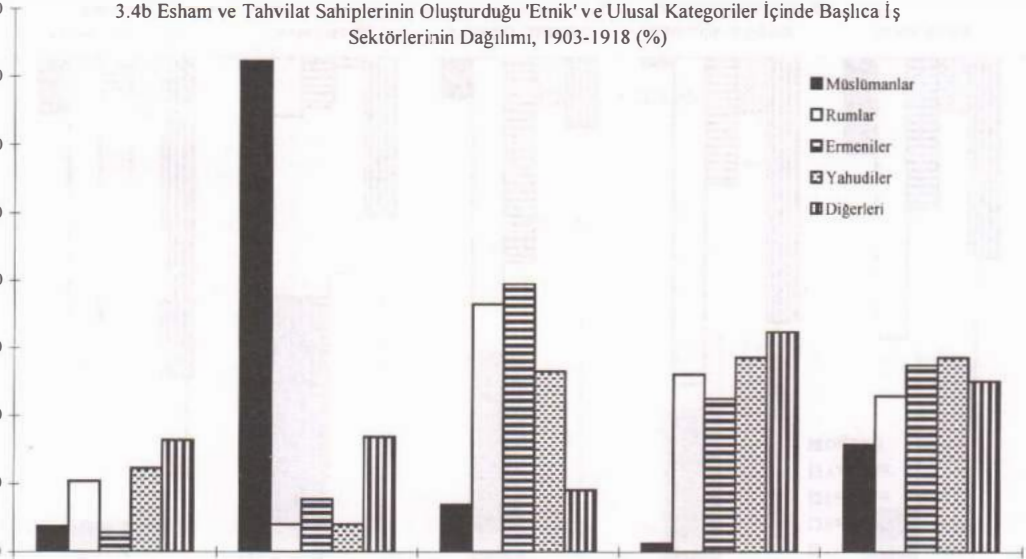

3.5 Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategorilerin Başlıca Serbest Meslek Türleri Arasındaki Dağılımı, 1903-1918 (%)

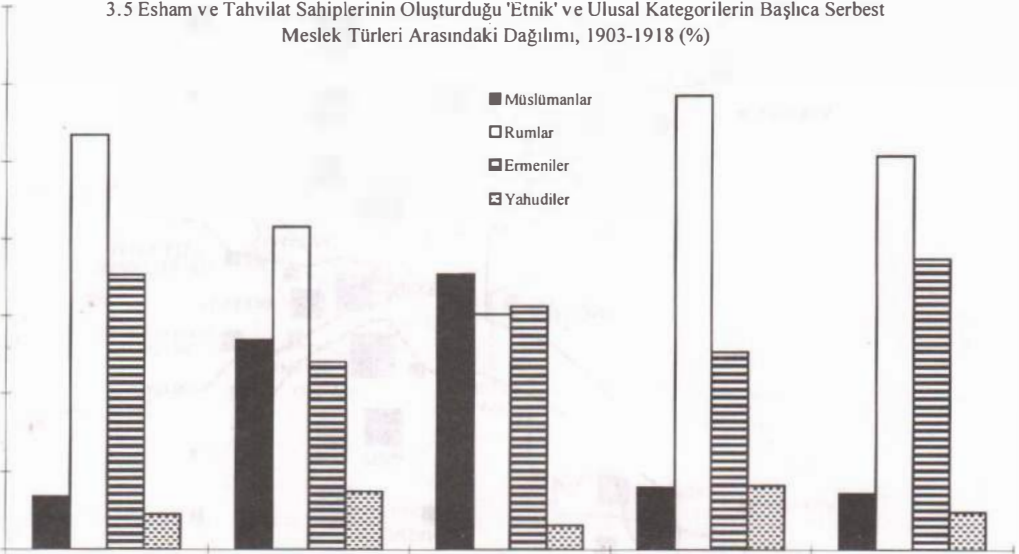

3.6a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin İşyeri Adreslerine Göre Mekânda Dağılımı, 1903-1918

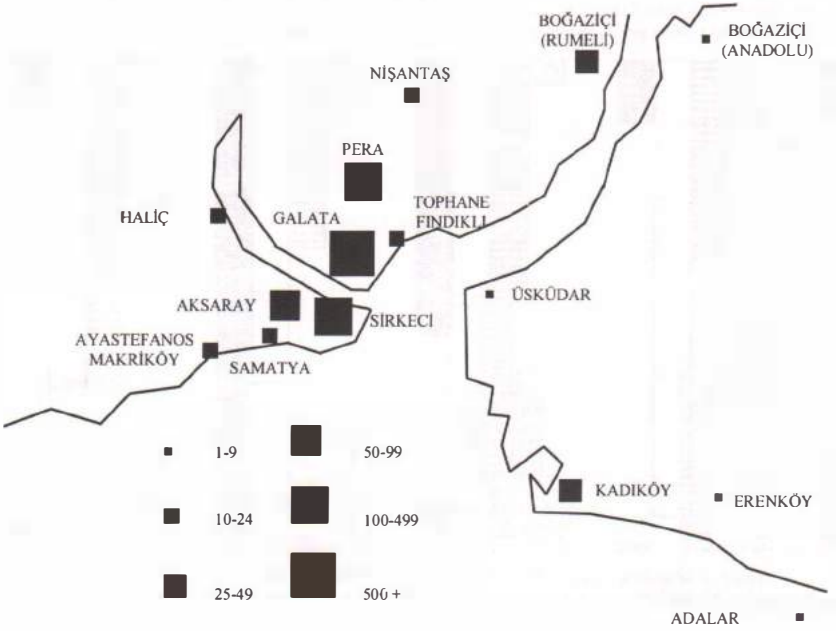

3.6b Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Konut Adreslerine Göre Mekânda Dağılımı, 1903-1918

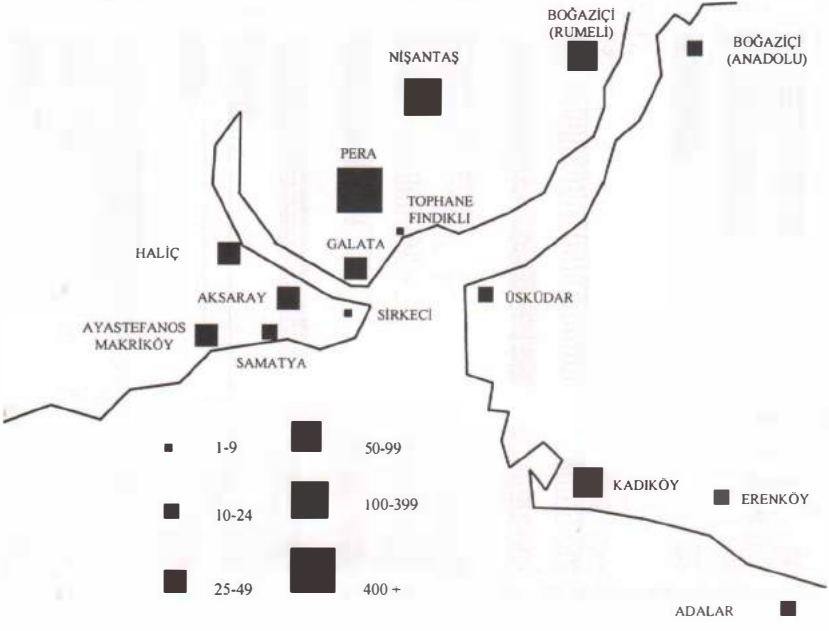

3.7a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategorilerin İşyeri Adreslerine Göre Dağılımı, 1903-1918 (%)

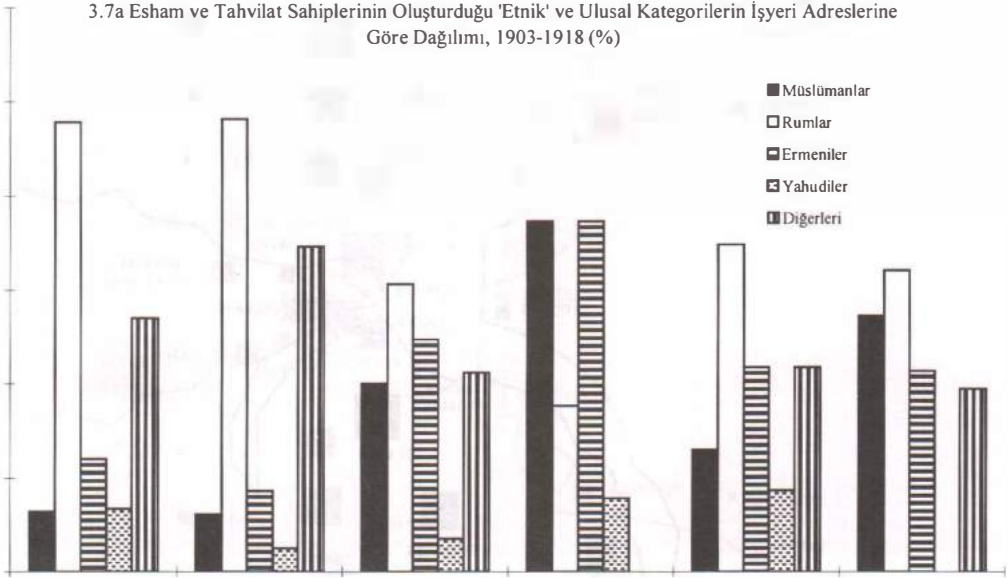

3.7b İşyeri Adreslerinin Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu Başlıca 'Etnik' ve Ulusal Kategorilere Göre Dağılımı, 1903-1918 (%)

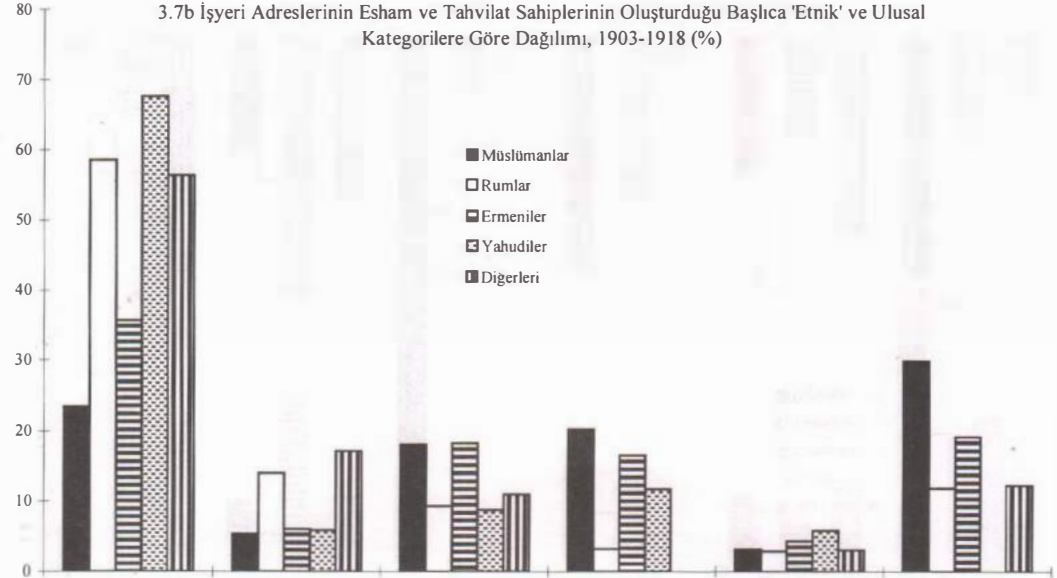

3.8a Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' ve Ulusal Kategorilerin Konut Adreslerine Göre Dağılımı, 1903-1918 (%)

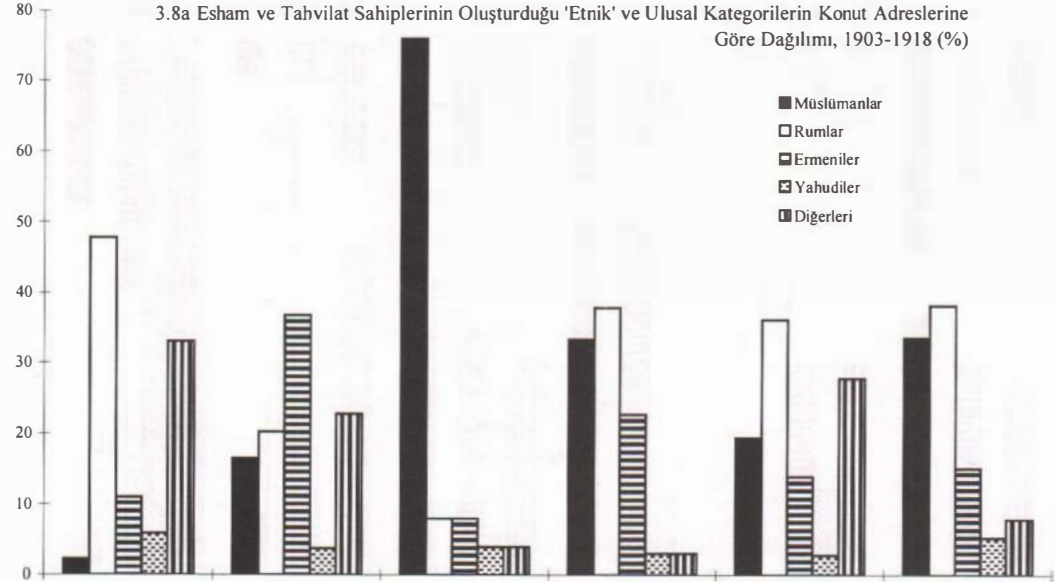

3.8b Konut Adreslerinin Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu Başlıca 'Etnik' ve Ulusal Kategoriler İçinde Dağılımı, 1903-1918 (%)

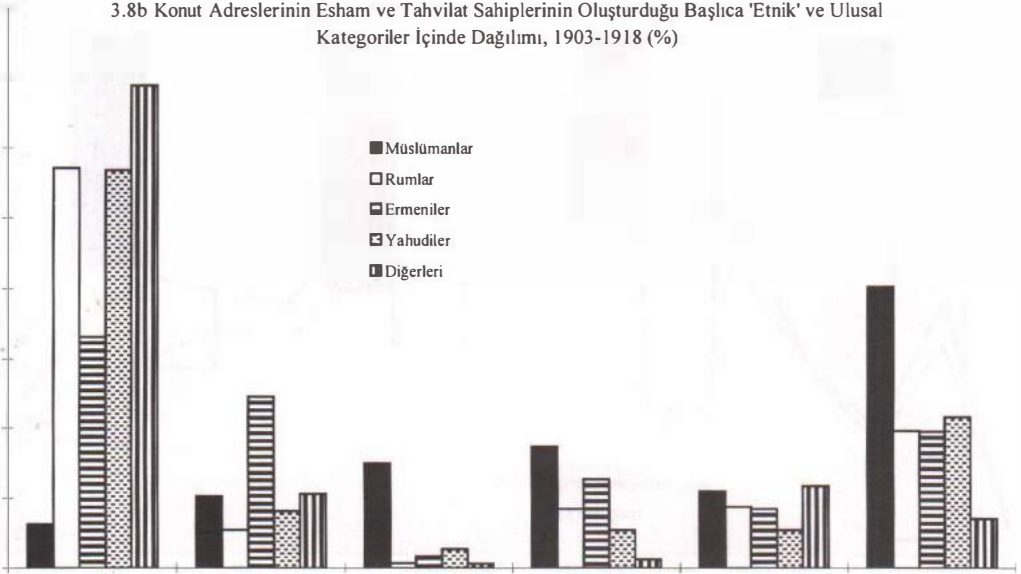

3.9 Esham ve Tahvilat Sahiplerinin Oluşturduğu 'Etnik' Kategorilere Göre 'Etnik' ya da Latin Harfli İmza Kullanımı (%)

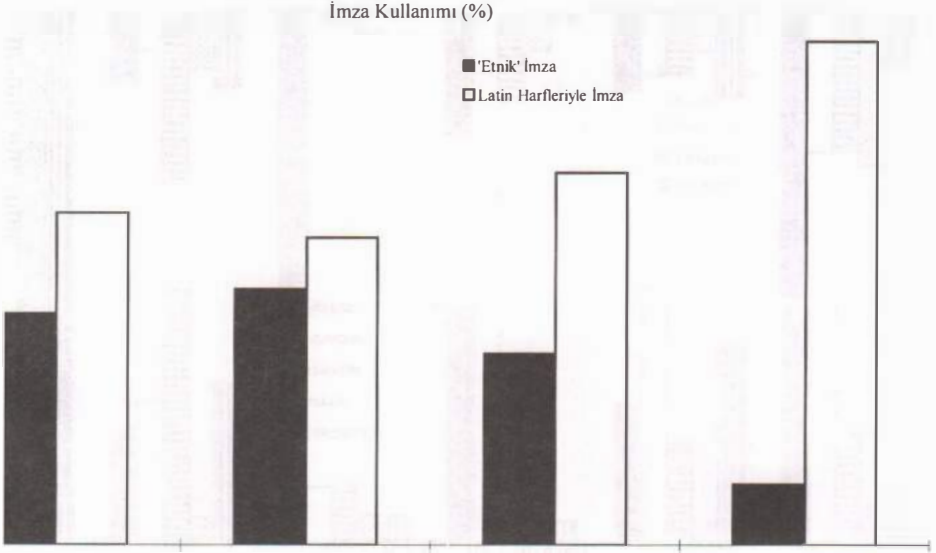

3.10 Açılan Esham ve Tahvilat Emanet Hesabı Sayısı, 1903-1918

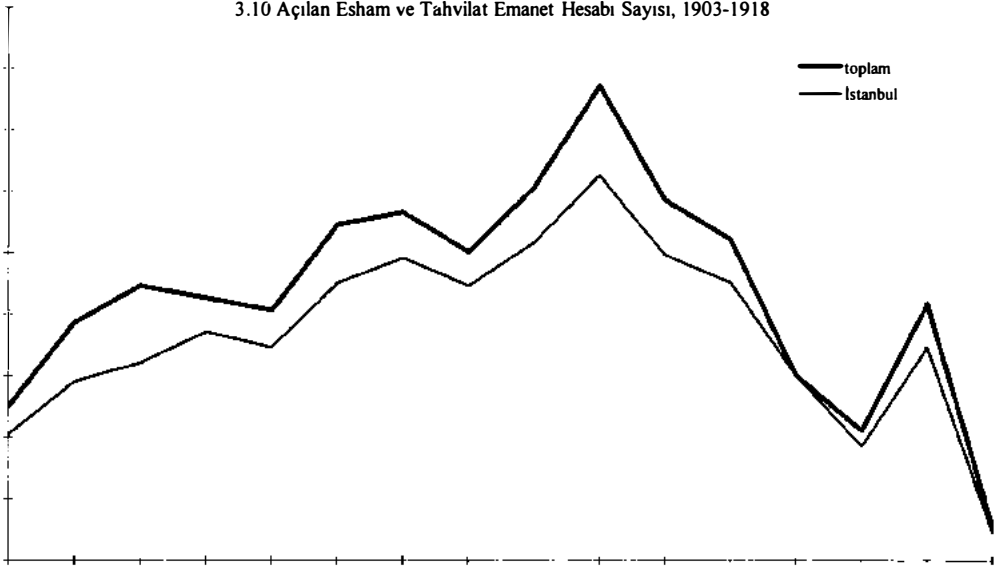

KAYNAKÇA

Yayımlanmamış Kaynaklar

1. Banque de France Arşivleri (Paris)

Banque de Constantinople ve Bank-ı Osmanî-i Şahane ile ilgili raporlar ve gazete kupürleri.

2. Osmanlı Bankası Arşivleri (İstanbul)

İngiltere Kraliçesi tarafından verilen Osmanlı Bankası kuruluş fermanı, 24 Mayıs 1856
İngiltere Kraliçesi tarafından verilen Osmanlı Bankası sermaye artırımı fermanı, 25 Kasım 1862
Seri CA-PV, İdare heyeti toplantı tutanakları.
Seri C-BC, Kasa makbuzları.
Seri C-C IV, Nakit defterleri.
Seri CD-CDIV, İdare meclisi, muhtelif yazışmalar.
Seri CD-CGC, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ile görüşmeler.
Seri CD-CLCA, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden evrak.
Seri CD-CLCAP, İdare meclisi, Londra komitesi ile yazışmalar, giden ve gelen evrak.
Seri CD-CPCA, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, giden evrak.
Seri CD-CPCP, İdare meclisi, Paris komitesi ile yazışmalar, gelen evrak.
Seri CD-CPLCA, İdare meclisi, Paris ve Londra komiteleri ile yazışmalar, giden evrak.
Seri CD-CR, İdare meclisi toplantıları haftalık raporları.
Seri CD-PV, İdare meclisi toplantı tutanakları.
Seri CD-ST, Bankanın statüsüyle ilgili yazışmalar ve belgeler.
Seri C-EM, Banknot ihracı, iptali ve imhası ile ilgili defterler.
Seri C-EMCER, Banknot itfa dosyaları.
Seri CGR, Hükümete verilen avans kontratları.
Seri IMH, Banka binaları ve gayrimenkulünün fotoğrafları ve resimleri.
Scri OFT, Esham ve tahvilat emanet fişleri kataloğu.
Seri PH, Personel fotoğrafları.
Seri PL, Personel listeleri.
Seri PP, Personel dosyaları.
Seri S, Banka sirkülerleri ve nizamnameleri.
Seri SE, Yabancılar için tereke dosyaları.
Seri SO, Osmanlı ve Türk vatandaşları için tereke dosyaları.
Seri XX, Çeşitli belgeler.

3. Osmanlı Bankası Arşivleri (Londra)

LA 23,963, Bankanın imtiyaz ve statüleri hakkında belgeler.
LA 23,964, *Extracts from a Private Diary and Correspondence. 1855-1856.* Londra, 1856.
LA 23,974, Raporlar ve bilançolar.
LA 23,979, Seçilmiş komite tutanak defteri.
LA 23,981, Tanıtım yazıları, gazete kupürleri, banka hakkında raporlar.
LA 23,982, Tanıtım yazıları, raporlar, gazete kupürlerini havi defter.
LA 23,983, Bankanın kuruluşu ve idaresine dair belgeler.
LA 23,989, İdare heyeti başkanı dikkatine komite görüşlerine dair gözlemler.
LA 23,998, 1895 mali krizi ve bankaya üzerindeki etkileri hakkında belgeler.
LA 23,999, Ermeni ihtilalcilerin bankaya saldırısı hakkında belgeler.
LA 24,002, İstanbul genel müdürlüğünün organizasyon ve kuralları hakkında belgeler.
LA 24,004, Banknotlara dair belgeler.

Yayımlanmış Kaynaklar

1921-1924 senelerine mahsus Millî Darbhane Raporu. İstanbul, 1925.

Aïni Zadé Hassan Tahsin, La Bourse. İstanbul, 1933.

Akyıldız, A., Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri. İstanbul, 1996.

——— *Mümin ve Müsrif bir Padişah Kızı. Refia Sultan.* İstanbul, 1998.

Ammour, L. and Tanatar Baruh, L., "Çalışan Kadından Bir Kesit: (1919-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli," *Tarih ve Toplum*, 31 (1999), 183, s. 15-22.

Annuaire oriental. Commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient, 34e année. İstanbul, 1914.

Aral, N. Z., *Dünya Paraları ve Bizim Paramız.* Ankara, 1941.

Authcman, A., *La Banque Impériale Ottomane.* Paris, 1996.

Aydın, V. H., "Osmanlı Devleti'nde Yarım Kalmış Bir Devlet Bankası Kurma Girişimi: Türkistan Bankası," *Toplumsal Tarih*, 62 (Şubat, 1999), s. 53-58.

Aykut, N., *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları.* İstanbul, 1979.

Banque Impériale Ottomane. Circulaires de la Direction Générale aux Agences d'Orient, 1889-1894. İstanbul, t.y.

Behar, C. (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. The Population of the Ottoman Empire and Turkey.* Ankara, 1996.

Biliotti, A., *La Banque Impériale Ottomane.* Paris, 1909.

Blaisdell, D. C., *European Financial Control in the Ottoman Empire.* New York, 1929.

Carrière, Ch., "Réflexions sur le problème des monnaies et des métaux précieux en Méditerranée orientale, au XVIIIe siècle," *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens [XVIe - XIXe siècles]. Actes des journées d'études. Bendor 25-26 avril 1975.* Nice, 1976.

Cavalli, H., *Tableaux comparatifs des mesures, poids et monnaies modernes et anciens.* Paris, 1874.

Çizakça, M. "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38 (1995), s. 313-354.

Clay, C., "The Imperial Ottoman Bank in the Later Nineteenth Century: A Multinational 'National' Bank," G. Jones (ed.), *Banks as Multinationals.* Londra, 1990, s. 142-159.

——"The Bank Notes of the Imperial Ottoman Bank, 1863-1867," *New Perspectives on Turkey*, 9 (1993), s. 101-118.

——"The Origins of Modern Banking in the Levant: The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), s. 589-614.

Cavid, M., *İlm-i İktisad* (İstanbul, 1315/1899).

Cezar, Y., *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih).* [İstanbul], 1986.

Danişmend, İ. H., *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c. 4. İstanbul, 1955.

Davison, R., "The First Ottoman Experiment with Paper Money," O. Okyar and H. İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920).* Ankara, 1980, s. 243-251.

Demir, T., "Cumhuriyet Dönemi Paralarında Siyaset ve İdeoloji (1923-1950)," *75 Yılda Para'nın Serüveni.* İstanbul, 1998, s. 11-28.

Deringil, S., The Well-Protected Domains. Idcology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909. Londra ve New York, 1998.

Desmazières, B., *Pierre de Sorbier de Pougnadoresse. Le Colbert de Lyautey.* Rabat, 1998.

Doursther, H., *Dictionnaire universel des poids et mesures anciens et modernes.* Brüksel, 1840.

Dumont, P. and Georgeon F., "Un bourgeois d'İstanbul au début du XXe siècle," *Turcica*, XVII (1985), s. 126-187.

Düstur, c. 1. [İstanbul], t.y.
Düstur, c. 2. [İstanbul], 1289/1872.
Düstur, c. 4. İstanbul, t.y.
Düstur. Tertib-i Sani, c. 6. İstanbul, 1334/1918.
Düstur. Tertib-i Sani, c. 7. İstanbul, 1336/1920.
Düstur. Tertib-i Sani, c. 8. İstanbul, 1928.
Düstur. Tertib-i Sani, c. 9. İstanbul, 1928.
Düstur. Tertib-i Sani, c. 10. İstanbul, 1928.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 1-4. İstanbul, 1929.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 6. Ankara, 1934.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 7. Ankara, 1944.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 9. Ankara, 1931.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 14/2. Ankara, 1933.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 19. Ankara, 1938.
Düstur. Üçüncü Tertip, c. 34. Ankara, 1953.
Düstur. Zeyl, c. 1. [İstanbul], t.y.
Eldem, E., *Banque Impériale Ottomane. Inventaire commenté des archives*. İstanbul, 1994.
——*135 Yıllık Bir Hazine. Osmanlı Bankası Arşivlerinde Tarihten İzler*. İstanbul, 1998.
——*Banknotes of the Imperial Ottoman Bank (1863-1914). Based on the Ottoman Bank Archives and the Tahsin İsbiroğlu Collection*. İstanbul, 1999.
——*French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden-Boston-Köln, 1999.
——"Osmanlı Bankası Arşivi ve Tasnif Çalışmaları Hakkında bir Sunuş," *Toplum ve Ekonomi*, 3 (1992), s. 5-12.
——"Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul," Zeynep Rona (ed.) *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*. İstanbul, 1993, s. 12-26.
——"Notice sur quelques documents relatifs aux communautés iraniennes de l'Empire ottoman conservés dans les archives de la Banque Impériale Ottomane," Thierry Zarcone and Fariba Zarinebaf-Shahr (ed.), *Les Iraniens d'Istanbul*. Paris, 1993, s. 258-260.
——"Banque et crédit dans l'Empire ottoman (XVIe-XIXe siècles) : bref aperçu historique," Thobie, J. and Kançal, S. (ed.), *Système bancaire turc et réseaux financiers internationaux*. Paris, 1995, s. 3-10.
——"Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış," Hamdi Can Tuncer (ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e. Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*. İstanbul, 1998, s. 14-32.
——"Culture et signature : quelques remarques sur les signatures de clients de la Banque Impériale Ottomane au début du XXe siècle," *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée. Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, 75-76 (1995/1-2), s. 181-195.
——"İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of *A* Bourgeoisie," *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies*, c. 11, 1-2 (1997) *Istanbul Past and Present Special Issue*, s. 53-98.
——"Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Sembolik Bir Devir Teslim Merasimi: Osmanlı Bankası Banknotlarının İtfası (1947-1948)," Mustafa Sönmez (ed.), *75 Yılda Para'nın Serüveni*. İstanbul, 1998, s. 29-34.
——"The Imperial Ottoman Bank: Actor or Instrument of Ottoman Modernization?," Kostas Kostis (ed.), *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Aldershot, 1999, s. 50-60.
Eldem, V., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları hakkında bir Tetkik*. Ankara, 1994.
——*Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara, 1994.
——"Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşını Ekonomik Sorunları," O. Okyar (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar*. Ankara, 1975, s. 373-408.
Erol, M., *Osmanlı İmparatorluğunda Kâğıt Para (Kaime)*. Ankara, 1970.
Ertuğrul, S., *Geçmiş Zaman Olur ki...* İstanbul, 1953.
Exertzoglou, H., *Greek Banking in Constantinople, 1850-1881*, yayımlanmamış doktora tezi,

London University, King's College, 1986
Extracts from a Private Diary and Correspondence. 1855-1856. Londra, 1856.
Ferid, H., *Nakid ve İtibar-ı Mali.* İstanbul, 1330/1914-1334/1918.
Friedman, M., *Money Mischief. Episodes in Monetary History.* New York - San Diego - Londra, 1992.
[Fuad Paşa], *Empire ottoman. Rapport de Son Altesse le Grand-Vézir Fuad Pacha à S. M. I. le sultan Abd-ul Aziz.* [İstanbul], 1862.
Galbraith, J. K., *Money. Whence It Came, Where It Went.* Boston, 1975.
Genç, M., "A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire During the Second Half of the Eighteenth Century," *Les villes balkaniques et sud-est européennes et la révolution industrielle de l'Europe occidentale.* Sofya, 1976, s. 243-280.
—— "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii," *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 2 (Eylül 1991), s. 99-124.
Gerber, H., "The Monetary System of the Ottoman Empire," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXV (1982), s. 308-324.
——"Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries," *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), s. 144-145.
Gilbart, J. W., *The History and Principles of Banking. The Laws of the Currency*, etc. Londra, 1866.
G[iraud], E., "Constantinople. La Rue," *Revue Commerciale du Levant. Bulletin de la Chambre de Commerce Française de Constantinople (Eylül, 1895)*, s. 100-102.
Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi.* Ankara, 1994.
İlyasoğlu, E., *Cemal Reşit Rey. Müzikten İbaret bir Dünyada Gezintiler.* İstanbul, 1997.
İnalcık, H., "When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Markets," İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy.* Cambridge, 1987, s. 374-383.
——"Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-311
H. İnalcık and D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire.* Cambridge, 1995.
Işıksal, C., "Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankası'nın Kurulması," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 10 (Temmuz, 1968), s. 72-79.
Issawi, Ch., *The Economic History of Turkey 1800-1914.* Chicago ve Londra, 1980.
İstanbul Şehri Rehberi. İstanbul, 1934.
Kansu, A., *1908 Devrimi.* İstanbul, 1995.
Karakoç, S., *Türkiye Cümhuriyeti Sicill-i Kavanini*, c. 1. İstanbul, 1926.
——*Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 9. [İstanbul], 1933.
——*Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 16. [İstanbul], 1936.
——*Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, c. 28. İstanbul, 1948.
Karpat, K. H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics.* Madison, 1985.
Kasaba, R., Keyder, Ç. ve Tabak, F., "Eastern Mediterranean Port Cities and their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and Nation-States," *Review*, 10, 1 (1986), s. 121-135.
Kastoryano, R., "Passage par Galata : Mobilité sociale des Juifs d'İstanbul," E. Eldem (ed.), Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut *National des Langues et Civilisations Orientales ; Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I : Recherches sur la ville ottomane : Le cas du quartier de Galata. II : La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque.* İstanbul-Paris, 1991.
Kazgan, H., *Galata Bankerleri.* İstanbul, [1991].
Kıray, E., *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar.* İstanbul, 1995.
Kolcrkılıç, E., *Osmanlı İmparatorluğunda Para.* Ankara, 1958.

Kuneralp, S., "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891," *Belleten*, XXXIV, 135 (Temmuz, 1970), s. 421-435.
Kuyucak, H. A., *Para ve Banka*, c. I. İstanbul, 1939; c. II. İstanbul, 1948.
——*Currency and Banking in Turkey*, Lisansüstü tezi, Columbia University. New York, 1928.
——*Banking in Turkey*, basılmamış cilt. t.y.
——*İngilizce-Fransızca-Türkçe Ticaret Tabirleri*. İstanbul, 1933.
"Le cinquantenaire de la Banque Impériale Ottomane," *La Gazette Financière de Constantinople*, IV (1913), n° 175, s. 170.
Lehrer, T., "Lobachevsky," *Songs & More Songs by Tom Lehrer*. Los Angeles, 1997.
Mar, A. del, *History of Monetary Systems*. Londra, 1895.
[Mendes, A.,] *The Bank of Turkey*. Londra, 1861.
Morawitz, C., *Les finances de la Turquie*. Paris, 1902.
Morineau, M., "Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles," *Commerce de gros, commerce de détail dans les pays méditerranéens [XVIe - XIXe siècles]. Actes des journées d'études. Bendor 25-26 avril 1975*. Nice, 1976, s. 144-184.
Neave, D. L., *Twenty-Six Years on the Bosphorus*. Londra, 1933.
Neumann, C. K., "Devletin Adı Yok — Bir Amblemin Okunması," *Cogito. Osmanlılar Özel Sayısı*, 19 (Yaz 1999), s. 269-283.
Ohsson, M. d,' *Tableau général de l'Empire othoman*. Paris, 1788-1824.
Ölçer, C., *Sultan Abdülmecid Devri Osmanlı Madenî Paraları*. [İstanbul], t.y.
——*Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madenî Paraları*. İstanbul, 1979.
——*Sultan Murad V ve Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Madeni Paraları*. İstanbul, 1987.
——*Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Vahdeddin Dönemi Osmanlı Madeni Paraları*. [İstanbul], t.y.
——*Cumhuriyet Dönemi Türk Kâğıt Paraları. Ankara*, 1983.
Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul, 1987.
Osmanoğlu, A., *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*. İstanbul, 1984.
Öztuna, Y., *Devletler ve Hânedanlar*. c. 2, Türkiye (1074-1990). Ankara, 1989.
Pamuk, Ş., "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914," H. İnalcık and D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge, 1995, s. 947-980.
——*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul, 1999.
——*The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*. Cambridge, 1987.
——*Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*. İstanbul, 1994.
Quataert, D., *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution. Cambridge*, 1993.
Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies*, 11 (1980), s. 369-376.
Rambert, L., *Notes et impressions de Turquie. L'Empire ottoman sous Abdul-Hamid*. Cenevre-Paris, [1926].
Rist, Ch., *Histoire des doctrines relatives au crédit et à la monnaie depuis John Law jusqu'à nos jours*. Paris, 1938.
Sakaoğlu, N., "Osmanlı Bankası Olayı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994, c. 6, s. 166-168.
Şakir, Z., *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*. İstanbul, 1943.
Salman, Y., "Osmanlı Bankası Binası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994, c. 6, s. 166.
Salzmann, A., "An Ancien Régime Revisited: Privatization and Political Economy in the 18th Century Ottoman Empire," *Politics and Society*, 21/4 (1993), s. 393-423.
Schaendlinger, A. C., *Osmanische Numismatik von den Anfängen des Osmanischen Reiches bis zu seiner Auflösung 1922*. Braunschweig, 1973.

Seropyan, V., "Düzyan Ailesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994, c. 3, s. 113-114.

Steensgaard, N., "The Seventeenth-Century Crisis," Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith (ed.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*. Londra, 1985, s. 26-56.

Sudî, S., *Usul-ı Meskûkât-ı Osmaniyye ve Ecnebiyye*. İstanbul, 1982.

Tchihatcheff, P. de, *Le Bosphore et Constantinople avec perspectives des pays limitrophes*. Paris, 1866.

Tekeli, İ. and İlkin, S., *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*. Ankara, 1997.

Thobie. J., *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman*, 1895-1919. Paris, 1977.

——"Les choix financiers de l'«Ottomane» en Méditerranée orientale de 1856 à 1939," *Banque et investissements en Méditerranée à l'époque contemporaine*. Marsilya, 1985, s. 57-84.

——"Banque impériale ottomane et Banque impériale de Perse jusqu'en 1914: Stratégies comparées de deux banques centrales dans un contexte semi-colonial, " *Relations internationales*, 56 (1988), s. 427-456.

——"Les banques étrangères à la fin de l'Empire ottoman," Thobie, J. ve Kançal, S. (ed.), *Système bancaire turc et réseaux financiers internationaux*. Paris, 1995, s. 11-26.

Thomson, W., *Dictionary of Banking. A Concise Encyclopædia of Banking Law and Practice*. Londra, t.y.

Toprak, Z., Türkiye'de *"Millî İktisat."* Ankara, 1982.

——*Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950). İttihat-Terakki ve Devletçilik*. İstanbul, 1995.

——"Bankacılık," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994, c. 2, s. 46-49.

——"Osmanlı Bankası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul, 1994, c. 6, s. 165-166.

Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III. İstanbul, 1987.

Uşaklıgil, H. Z., *Kırk Yıl*, c. I-V. İstanbul, 1936.

Uzunçarşılı, İ. H., "II. Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar," *Belleten*, 10 (1946), 40, s. 705-748.

Vclay, A. du, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*. Paris, 1903.

Verne, J., *De la terre à la lune. Trajet direct en 97 heures*. Paris, [1865].

——*Arzdan Kamere Seyahat. Seyahat-ı Harikulade*, (çev. Mazhar). İstanbul, 1309/1893.

Vilar, P., A *History of Gold and Money 1450-1920*. Londra, 1976.

Walker, F. A., *International Bimetallism*. New York, 1896.

Wallerstein, I. and Kasaba, R., "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839," J.-L. Bacqué-Grammont and P. Dumont (ed.), *Économies et Sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*. Paris, 1983, s. 335-354.

Wallerstein, I., Decdeli, H. and Kasaba, R., "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy," İslamoğlu-İnan (ed.), *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge, 1987, s. 88-100

Yalman, A. F., *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. İstanbul, 1997.

Yıldıran, N., "Dış Borçlanmada 33 Yıllık Birliktelik ve Doğu-Batı Ekseninde Bir İkiz Bina: Tütün Rejisi ve Bank-ı Osmanî-i Şahane," Z. Rona (ed.) *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*. İstanbul, 1993, s. 41-53.

Young, G. *Corps de droit ottoman*. Oxford, 1906.

DİZİN

Abbas Hilmi Paşa (Hıdiv) 380
ABD 238, 254, 305
Abdullahyan, Mikail 278
Abdullahyan, Zenob 277
Abdülaziz 105, 139, 253, 281
Abdülhalik Bey [Renda] (Maliye Vekili) 369, 371 - 373, 375, 380, 381, 383, 384, 386, 389, 391, 393
Abdülhamid II. 186, 196, 231, 236 - 249, 253 - 255, 278 - 281, 312, 423
Abdülmecid 32, 59, 60, 66, 86, 89, 91, 92, 100, 103, 107, 110, 277, 312; ve ailesi 68
Abdülvahid Çelebi 284
Abraham Paşa 280
acyo 97, 99
Adana 148, 406, 423, 429
Adapazarı 288, 355
Aden 210
Adil Bey (Osmanlı Bankası komiseri) 369, 386
Agences d'Orient 417
Ahmed Celaleddin Paşa (serhafiye) 281
Ahmed Emin Bey [Yalman] 340
Ahmed Fethi Paşa (damat; Tophane müşiri) 46
Ahmed İzzet Paşa (Sadrazam) 348
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 276, 279, 293
Ahmed Vefik Efendi (Divan-ı Vâlâ üyesi) 62, 65
Ahmet Şevki Bey (Yaver-i şehriyari) 278
Akçuraoğlu Yusuf Bey (İstanbul mebusu) 372, 394, 434
Âkil Bey (Saray kâtibi) 232, 234
Aksaray 296
Akşehir 426
Ali Cenani Bey (Ticaret Vekili) 389
Ali Cevad Bey (Osmanlı Bankası yöneticisi) 347
Âli Paşa (Sadrazam) 39, 46, 48, 65
Allatini Köşkü 247
Alléon (bankerler) Antoine 112; Jacques 21, 41
Alman 304, 332, 335, 340, 418, 425, 430; darphanesi 341; hazine tahvilleri 306, 316, 342
Almanya 268, 312, 313, 325, 326, 339, 341, 343, 345, 348, 352
altılık 93, 103, 108, 143, 147, 152
altın 8, 89, 90, 92, 104, 108, 110, 116, 120, 140, 146, 168, 171, 174, 195, 307, 308, 310 - 312 - 314, 318, 320, 325, 329, 334 - 336, 339, 362, 364, 365, 366, 368, 372, 374, 377, 378, 401, 440; Cumhuriyet 440; Reşad 440; rezervi 168, 177, 178, 187, 191, 192, 239, 264, 268, 308, 311, 323, 325, 327, 328, 332, 336, 349, 351, 367, 373 – 376; sikke 107, 116, 120, 121, 151 - 153, 173, 196, 197, 313, 314, 328, 440; standardı 195, 198, 352, 365, 371. Ayrıca bkz. çift metalli, tek metalli, topal altın, sikke, madeni para, yabancı paralar.
Amasya 288
American Banknote Company 402
American-Turkish Investment Corporation 408
Amsterdam 77
Andros Adası 181
Anglo-Palestine Company 259
Ankara 285, 310, 312, 314, 355, 369, 373, 374, 378, 381, 385, 386, 390, 392, 404 - 406, 434
Antep 426
Armstrong 264, 265
arşivler 1, 3, 4, 6 – 8, 271, 290, 293, 417
Asım Bey (Osmanlı Bankası temsilcisi) 379, 381
Atina 181
Auboyneau 192, 232, 234, 238; Frank 172, 235; Gaston 165, 187
avanslar 56, 58, 59, 67, 72, 110, 114, 126, 131, 164, 171, 172, 241 - 243, 269, 272 - 275, 281, 301, 311, 333, 334, 356
Avusturya 147, 148, 304, 312, 313, 343

Ayasofya 106, 189
Ayşe Sultan 248
Azaryan, Bedros (İstanbul Ticaret Odası başkanı) 293
Bâbıâli 20, 23, 25, 26, 45, 53, 61, 63, 64, 66, 71, 74, 91, 95, 99, 130, 135, 146, 189, 197, 236. Ayrıca bkz. hükümet Osmanlı.
Bağdat 147, 205, 210, 286, 305, 308, 312, 313, 341
Balkan Savaşı 249, 259
Baltazzi (bankerler) 24, 41, 61, 62, 65, 73, 78; Emmanuel 21; Theodore 21, 36
Banca d'Italia 191
Bandırma 286
Bank of Athens 288
Bank of Constantinople. Bkz. Banque Orientale
Bank of Egypt 29, 37, 40, 55
Bank of England 26, 177, 187, 188, 192, 268, 351, 352, 405
Bank of Netherlands 406
Bank of Smyrna 20
Bank of Turkey/Banque de Turquie 63, 65, 67, 69, 76 - 78, 80, 81, 83, 85. Ayrıca bkz. Banque Nationale de Turquie, Türkiye Milli Bankası
bankacılık 12, 13, 18, 20, 29, 33, 42, 95, 126, 162, 262, 266; Avrupa 60, 73, 361
bankerler 20, 22, 32, 34, 44, 66, 75 - 77, 134, 190, 259; İstanbul 94; Rum 62, 67; yerli 24, 58, 68, 72, 73, 175
banknot 19, 67, 89, 90, 97, 108, 110, 111, 113, 119, 121, 139, 141, 361, 371; ideolojik simgeler 402; ihracı 3, 7, 8, 60, 67, 71, 92, 95, 102, 104, 112, 113, 120, 121, 123, 127, 138, 185, 187, 252, 253, 255, 261 - 263, 269, 316, 325, 332, 334, 342, 346, 363, 365, 371, 390, 401, 402, 407, 441; İlk banknot ihracı 21; İzmir versiyonu 117, 118; ikame 92, 159, 160, 182, 184, 187, 193, 208, 251, 255, 307, 402; imha 1, 7, 8, 136, 143, 161, 253, 263, 362, 371, 376, 377, 385; iptali 1, 7, 8, 379; itfası 1, 92, 100, 104, 112, 115 - 117, 120, 152, 166, 178, 179, 190, 191, 254, 256, 258, 260, 306, 312, 342, 345, 362 - 364, 366, 371, 394, 439; kaybolan 362, 385; köşesi 1, 7; numaralandırma 1, 7, 118, 119, 132; rezervi 159, 183, 375; tasarımı 112, 138, 183, 189, 193, 251, 253 - 255, 262; tedavülü 1, 71, 113, 116, 130, 155, 159, 175; tedavülü taşrada 117, 128, 157; zorunlu tedavülü 178, 260, 261, 264, 267, 269, 312, 327, 361, 362, 368, 370, 377, 378, 394, 439; ayrıca bkz. kâğıt para.
Banque de Constantinople 73, 94, 101
Banque de Francc 26, 61, 79, 192, 251, 405
Banque de Salonique 266, 288, 324
Banque de Syrie 362
Banque de Turquie. Bkz. Bank of Turkey
Banque Générale de Suisse 66, 67, 70, 81
Banque Générale Ottomane 40
Banque Nationale de Crédit 332
Banque Nationale de Turquie (Türkiye Milli Bankası) 23, 41, 98
Banque Orientale (Şark Bankası) 33, 42, 61, 62
Banque Ottomane (Osmanlı Bankası; yerel bankerlerin kurduğu) 24, 36, 77
Baring frères (bankerler) 40
Basra 205, 210, 440
Bebek 282
Bechet, Dethomas et Cie (bankerler) 25
Behice Sultan 278
Berard (Banque de Syrie yöneticisi) 362
Berger, Théodore (Osmanlı bankası yöneticisi) 166, 168
Berlin 339, 340
Berliner Tageblatt 348
beşibirlik 197, 198
beşlik 93, 102, 103, 108 - 110, 143, 147, 255
Beyazıt Meydanı 136
Beylerbeyi 282

Beyrut 58, 148, 177, 181, 259, 286, 313, 314, 418, 426, 440. Ayrıca bkz. şubeler
Bilecik 355, 426
Biliotti, Pierre-Adrien I, 110, 117, 120, 140, 143, 150, 198, 212, 425
Bingazi 205
Binoust, General (Fransız hükümeti temsilcisi) 349
Bircham, Dalrymple ve Drake (hukuk firması) 36, 42
Bitlis 286
Bleichröder Bank 307
Boggetti (Ankara şubesi müdürü) 372, 380, 384, 386, 395
Boğaziçi 296
borçlar 17, 57, 74, 127, 129, 132, 141, 241, 307, 349; dış 25, 74, 125, 129, 135, 145, 155. Ayrıca bkz. Düyun-ı Umumiye.
borsa 122; Avrupa 276; komisyoncuları 42, 44; simsarı 166; ayrıca bkz. piyasa, Galata.
Bosna-Hersek 129 - 131, 239
Bozöyük 397
bozuk para 149 - 151, 198 - 201, 310, 314, 315, 317, 403
Bradbury, Wilkinson&Co. (banknot matbaası) 110, 160, 185, 186, 188 - 190, 193, 251
British Bank of the Levant (Şark İngiliz Bankası) 28, 29
Bruce, Henry Austin (Osmanlı Bankası idare heyeti başkanı) 42, 81, 84
Bruce, Th. C. (Londra komitesi başkanı) 128
Bulgaristan 238, 239, 313, 353
Bulgaristan Ulusal Bankası 259
Bulwer, Lord Henry Lytton (İngiliz büyükelçi) 74
burjuvazi 276, 294, 299
Bursa 427
bürokratlar 277, 279, 280, 298
Büyükada 175
Büyükdere 231
Caisse générale des chemins de fer 75, 77
Calthorpe, Amiral (Mondros'ta İngiltere temsilcisi) 348
Cameron (Osmanlı Bankası hisse sahibi) 87, 88
Campbell, Robert (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 40, 42
Cartali, Georges (genel müdür) 288, 304, 315, 316, 324, 325, 329, 347, 425 - 427, 429
Cavid Bey (Maliye nazırı) 256, 261, 264 - 268, 304, 326, 333, 337, 340, 342, 344, 361, 385
Celal Bey [Bayar] (İş Bankası genel müdürü) 395
Cem (karikatürcü) 331
Cemal Hüsnü Bey [Taray] (Ziraat Bankası genel müdürü) 385, 407
Cemal Paşa (Bahriye nazırı) 324, 328, 336 - 339, 426, 429
Cemaleddin Efendi (Şehzade) 281
Cemil Bey (Sultan Mehmed Reşad'ın özel doktoru) 281
Cevdet Paşa (tarihçi) 68
Ceyhan 429
Christian, Benjamin Daniels (muhasebeci) 52
Chublis (kasa yapımcısı) 51
Cidde 209, 211, 212, 286, 288
Clarendon, Lord (Britanya dışişleri bakanı) 33, 46, 48, 50, 52
Clark, George Thomas (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 42
Clay, William (Osmanlı Bankası idare heyeti başkanı) 81, 84, 86
Couturier (banker) 49
Cramer, F. de (İzmir şubesi kasiyeri) 117
Crédit Lyonnais 158, 169, 172, 181
Crédit Mobilier 40, 78, 82
Cumhuriyet (gazete) 379, 380, 388, 431, 436. Ayrıca bkz. Yunus Nadi Bey.
Cumhuriyet Halk Partisi 393
Cummins, James John (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 39, 42, 49, 52
Çay 288
çift metalli para standardı 21, 92, 144, 145, 151, 198, 318

Çin 33
Daily News (gazete) 76
Darphane-i Âmire 99, 105, 108, 129, 145, 151, 195, 197, 198, 200, 208, 312, 316, 317, 341
Dartülfünun 106
Dean, George W. C. (Osmanlı Bankası hissedarı) 79
Dedeağaç 288
demiryolları 37, 40, 63, 148; İzmir-Aydın 63
Dent, Palmer and Co. (bankerler) 26, 68, 79
Dersaadet Bankası (Banque de Constantinople) 21, 22, 23, 25, 36, 41, 93
Deutsche Bank 243, 247, 248, 307, 312, 313, 315, 324, 325, 339, 340, 352, 391
Deutsche Orient Bank 315, 324
Deutsche Palestina Bank 259
Deveaux&Co. (bankerler) 25, 81, 106, 130
Dingwall (Osmanlı Bankası hissedarı) 87
Disraeli 27
Diyarbekir 286
Doğu Hint bankası 33
Dolmabahçe 232
Donon and Co. (bankerler) 59
Doubassof, Tatiana (banka memuru) 430
Doyen (Banque de France müdür vekili) 79
Drake, William Richard (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 36, 39, 42, 45, 47, 50
Drama 288
Dupuis, Isidore (Osmanlı Bankası yöneticisi) 203, 204, 304
Dünya Savaşı (I.) I, 121, 154, 193, 268, 285, 289, 299, 396, 425; (II.) 213
Düyun-ı Umumiye 143, 155, 203, 204, 272, 273, 284, 295, 304, 305, 307, 309, 310, 314, 333, 341, 342, 346, 352, 386
Düz, Boğos ve Mihran (Ermeni bankerler) 24, 59
Ebussuud Efendi 18
Ede, Charles ve oğlu (Osmanlı Bankası müdürü) 45 - 47, 48, 50 - 52, 78
Edhem Paşa (hükümet baş nazırı) 113
Edirne 286, 307, 308, 427
Ellice, Russel (Bank de Turquie hissedarı) 80
Emin Mehmed Paşa (Kıbrıslı) 39, 46
emisyon 1, 8, 60, 68, 75, 82, 88, 89, 92, 102, 110, 112 - 115, 115 – 121, 126 - 128, 136 - 138, 140, 152, 155 - 158, 159, 161, 174, 175, 183, 184, 187, 188, 191, 193, 251, 254, 255, 263 - 267, 269, 303, 306, 317, 325, 333, 364, 367, 369, 385; Cumhuriyet ilk kâğıt para 3; imtiyazı 81, 90, 107, 113, 118, 131, 303, 304, 330, 368, 374, 401; İstanbul 118, 120; İzmir 121; toplam 127, 133, 135, 141
Emlak-ı Eytam İdaresi 347
Enver Paşa (Harbiye Nazırı) 428
Erenköy 296
Ermeni 24, 57, 71, 169, 170, 292, 294; Ermeni milliyetçiliği 165, 168, 169, 182, 231, 235; ayrıca bkz. personel
Erzurum 286, 308, 313, 426
esham 98, 99, 170, 274 - 276, 371
esham-ı cedide 101
esham-ı mümtaze 75
Eskişehir 327, 328, 336, 377, 397, 426
etnik/etnisite 414, 417, 418, 420, 422
evrak-ı nakdiye 3, 106, 116, 304 - 307, 309, 311 - 314, 316 - 318, 322, 325 - 327, 329, 333 - 335, 337, 339, 344, 349 - 351, 353, 362, 364 - 370, 372, 376, 385, 401 - 403, 407; ayrıca bkz. kaime, kâğıt para.
Falconnet, Francis de Palezieux (Osmanlı Bankası genel müdürü) 99, 100, 112
Ferid Bey (Kör; devlet nazırı) 329, 347, 380
Ferid Paşa (Avlonyalı) 276
Ferid Recai Bey (Maliye vekil yardımcısı) 359
Fethi Bey [Okyar] (başvekil) 380, 381, 383, 386, 389

Filistin 285, 337
Finaly, Horace (Banque de Paris başkanı) 387
finans. çevreleri 11, 57, 125; batı 27, 75, 126, 155, 332; uluslararası 27, 126; kapitalizm 53; kurumları 134; merkezleri Avrupa 20; piyasası 16, 20, 102, 162; piyasası Osmanlı 12, 13, 21, 78
Fisher, C. (İzmir şubesi kasiyeri) 117
Foster, Morgan H. (Osmanli Bankası genel müdürü) 79, 130, 131, 162
Fould, Ernest Adolphe (banker) 40
Fransa 14, 18, 19, 23, 26, 76, 77, 79, 107, 144, 145, 192
Fransız 83, 87, 100, 233; Devrimi 23; finansörler 86
Fransız Ticaret Odası (İstanbul) 149
Fuad Paşa (Sadrazam) 36, 46, 48, 52, 82, 83, 106, 109, 413
Fuad Paşa (Müşir) 282
Galata 20, 55, 286, 296, 297, 359, 370, 423; Bankerleri 20, 21, 41, 73, 74, 78, 97, 100; borsası 62, 96, 164, 165, 196; piyasası 76
Galatasaray 233
Galip Paşa (Maliye Nazırı) 133
Garo, Armen (Ermeni milliyetçi) 234, 236, 237
gayrimüslim 16 - 18, 43, 276, 290, 292 - 298, 412, 415, 418, 421, 436
General Bank of Constantinople 20
Geyve 288
Giesecke&Devrient (matbaa) 311
Gilbertson, Edward (Osmanlı Bankası genel müdür yardımcısı) 110 - 112, 119
Gilsen, Charles (Banque générale Suisse temsilcisi) 67
Giraud, Ernest (*Revue Commerciale du Levant* editörü) 149
Giresun 286, 426
Girit 181, 239
Gladstone, William (İngiltere başbakanı) 27, 66, 67, 69, 71, 80, 86
Glavani (banker) 24
Globe (gazete) 62, 64
Glyn (bankerler) 34, 37, 39, 41, 42, 46; George Carr 33; George Grenfell 38
Glyn, Mills and Co. (bankerler) 33, 35, 38, 42, 44
Grandjean (Tömbeki Şirketi genel müdürü) 211, 212
Green, Charles Thomas (müdür) 52
Gresham Yasası 109
gümüş 92, 110, 120, 143 - 146, 146, 147, 152, 168, 334; para 141, 145, 147, 151, 198, 316; piyasası 341; rezervleri 144; sikke 92, 92, 107, 109, 116, 143, 149, 150, 153, 199, 202, 207, 310, 352
Güney Afrika 164
Halacıyan Efendi (Nafıa Nazırı) 266
Halep 148, 286, 313, 341, 350
Haliç 295
Halid Ziya Bey [Uşaklıgil] 422, 436
Hamid Bey (Osmanlı Bankası yöneticisi) 315
Hanemoğlu (Osmanlı Bankası müfettişi ve yöneticisi) 259, 304, 347, 425, 429
Hankey, Arthur (banker) 41, 42, 44
Hanson, Charles (İngiliz tüccar) 45, 71
harem ağaları 284
Hasan Bey [Saka] (Maliye Vekili) 391, 393, 395, 403
Hasan Fehmi Bey (Maliye Vekili) 359, 372 - 374, 379
Hasan Ferid Bey (Darphane Müdürü) 311 - 316, 340
Hasköy 233
Haşim Efendi (Maarif Nazırı) 282
Hayfa 418
Hersek 129
Hırisdulidis (Filistin şubeleri müdürü) 338
Hicaz 26, 147, 148, 205, 209, 212
Hindistan 210
hisse senetleri 19, 43, 44, 71, 175; yabancı 164
hissedarlar 61, 64, 79 - 81, 84, 86, 97, 122, 414
Hobart, Lord 26, 79, 107
Hollanda 14, 19
Hottinguer et Cie (bankerler) 40

Hudeyde 209, 211, 212, 286
hükümet: Alman 342; Ankara 356, 430; Fransız 26, 77, 240, 268, 373. 386; İngiliz 26, 51, 240, 268; Osmanlı 11, 24, 26, 30, 31, 36, 38, 46, 48, 49, 51, 59, 62, 65, 66, 73 - 76, 78, 81 - 85, 87, 100 - 102, 109, 112, 113, 126, 127, 130, 131, 147, 159, 169, 172, 174, 181, 186, 190, 191, 193, 196, 201, 205 - 208, 211, 212, 232, 237, 241, 243, 256, 261, 262, 266, 268, 269, 301 - 303, 307 - 311, 314, 316, 319, 320, 322, 323, 325, 327, 330, 334, 341 - 343, 354, 362, 367, 368, 371, 376, 378, 383, 388, 392 (ayrıca bkz. Bâbıâli); Türk 37, 45, 86, 88, 107, 359, 369, 386, 435, 441
Hüseyin Cahid Bey (gazeteci) 333, 388
Hüseyin Nâzım Paşa 235
Irak 286, 308, 313, 323, 337
Islahat Fermanı 29, 43, 91
İbrahim Bey (Ertuğrul vilayeti mebusu) 396
İbrahim Müştak Bey (*Tanin* editörü) 388
İbrahim Tevfik Efendi (Şehzade) 246, 247
iflas 57, 69, 78, 129, 130, 137, 273
iltizam 16, 17, 19
İnebolu 427
İngiliz 83, 233; basını 62, 75, 106
İngiltere 14, 19, 26, 37, 76, 79, 85, 99, 148, 200; Avam Kamarası 27, 106; Kraliçesi 30, 42, 83
İskenderiye 37, 55, 167, 169, 177, 180 - 183, 190, 195, 239
İskenderun 181, 202, 313, 426
İsmail Hakkı Bey (başsavcı) 279
İsmet Paşa (Başvekil) 369, 373, 379 - 381, 386, 387, 392, 393, 395, 397 - 399, 404, 405, 407, 431
İspanya 18
İstanbul 20, 22, 29, 31, 35, 36, 39, 43, 44, 47, 52, 57, 58, 61, 67, 72, 77, 83, 94, 96, 105, 107, 111, 115, 117, 119, 125, 138, 149, 151, 153, 157, 169, 174, 178, 182, 183, 190, 201, 211, 239, 241, 263, 267, 282, 285, 286, 293, 308, 348, 349, 351, 374, 375, 397, 403, 428, 441; Antlaşması 25; mekân farklılaşması 295
İstanbul Bankerleri Ortaklığı 63
istikrar 91, 92, 94, 99, 101, 406
istikrarsızlık 13, 98, 103, 106, 108, 137, 249, 266, 336
İstikraz Marşı 345
istikrazlar 21, 25, 27, 28, 59, 61, 63, 64, 68, 72, 73, 75 - 79, 81, 82, 92, 97, 99, 100, 101, 106, 109, 110, 125, 127, 172, 195, 269, 272, 317, 344 - 346, 349; (1854) 25; (1855) 27; (1858) 68, 69, 72, 74, 102; (1862) 88; (1873) 126; (1874) 126; (1918) 356
İsviçre 340
İş Bankası 380, 384, 389 - 393, 395, 400
İşkodra 286
İtalya 289, 407; ile savaş 424
İtibar-ı Millî Bankası 332, 333, 346, 347, 390, 391, 400, 433
İtilaf devletleri 332, 353, 354, 356, 430
İttihat ve Terakki firkası 309, 333
İzmir 26, 58, 58, 117, 117, 119, 121, 138, 148, 181, 267, 286, 347, 353, 354, 360, 406
İzzet Bey (Başmabeyinci) 241
Joshua Hutchinson and Son (simsarlar) 42, 44
Journal de Constantinople 75, 102
Jön Türk Devrimi 237, 239, 253, 279, 331; hükümeti 240, 256
Jön Türkler 240, 244, 245, 248, 254, 360, 366, 423
Kabataş 282
Kadıköy 296, 297
kâğıt para 3, 11, 19, 69, 71, 89 - 92, 94, 100, 102, 108, 116, 134, 140, 303, 305 - 311, 314, 315, 318, 320, 322, 334, 339, 340, 350, 365, 368, 378; güvensizlik 116; tecrübeleri 137, 141, 143. Ayrıca bkz. evrak-ı nakdiye, kaime.
Kahire 167, 181, 275, 286

kaime 21, 57, 69, 70, 92, 97 - 99, 103 - 105, 107, 109, 131, 133, 135, 136, 171, 305; filigranlı 135; ihracı 75, 102, 131 - 134, 143; ilk 92; numaralanması 73; tedavül 100, 101, 136, 146; tedavülden çekme 74, 80, 88, 94, 99, 101, 106; terimi 92; yeni 99, 102; bkz. evrak-ı nakdiye, kâğıt para.
Kalas 48, 58
kalpazanlık 103, 111, 112, 145, 184, 185, 188, 191, 201, 262, 304, 315. 335; ayrıca bkz. sahte.
kambiyo 23, 56, 57, 93, 97, 98, 154, 265
Kâmil Paşa (Sadrazam) 244, 282
Kamondo, İzak (banker) 24, 36, 73
Kâni Paşa (Maliye nazırı) 109
Kapalıçarşı 295
kapitalist dünya ekonomisi 14, 20; dünya sistemi 276; düzeni dünya yeni 11, 293, 298; dünya sistemi 146, 290
kapitalistler Fransız 84; İngiliz 67; yerli 62
kapitülasyon 15, 263
kâr 56 - 58, 68, 72, 85, 98, 118, 122, 125, 153, 157, 259, 272, 274, 286, 289, 289
Karadağ 131
kasa nakdi 7, 167, 187, 192, 252, 254, 327; rezervi 122, 125, 137
Kasımpaşa Mevlevihanesi 284
Kastamonu 287, 289
Kayseri 426
Kâzım Bey (nakit hareketleri müdürü) 264, 315
Kemaleddin Sami Paşa 383; 396
Keresteciyan, B. (Osmanlı Bankası müdürü) 304, 347, 397, 425
Kevorkyan (Kudüs şubesi murakıbı) 338, 339
Kıbrıs 238, 440
Kırım Savaşı 25, 30, 37, 41, 43, 98
Kilikya 285
Kingscote, Henry (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 33 - 35, 38, 39, 42, 52
Klapka, General (Banque Générale Suisse temsilcisi) 67, 69
Kohen, Dudu (mudi) 293
komiteler 257, 390; Londra 128, 210, 241; Paris 112, 113, 119, 165, 166, 171, 174, 192, 234, 236, 238, 241, 257, 365, 375, 384, 386, 434; Paris ve Londra 6, 7, 164, 170, 206, 209, 240, 245, 258, 269, 281, 393, 400, 413, 414, 425
Konya 286, 327, 336, 426
Kostopulo, Dr. Sipraki 235
kölelik 284
kriz: mali 79, 80, 82, 96, 98, 104, 122, 125, 129, 141, 143, 162, 165, 168, 172 - 175, 177 - 180, 309; (1861) 116; (1895) 182, 183, 192, 208
Kudüs 25, 313
Kurtuluş Savaşı 353
Kuvva-yı Milliye 354, 355
Kuyucak, Hazım 364, 365
La Fuente (Osmanlı Bankası müdürü) 172
La Presse 75
La Volonté 388
Laffitte (bankerler) 75
Länder Bankası 172
Lander, William (Osmanlı Bankası Londra şubesi müdürü) 111, 112, 119, 122, 172
Lang, Sir Hamilton (Osmanlı Bankası genel müdürü) 188
Laurence, Son and Pearce (simsarlar) 42, 44
Layard, Sir Austen Henry (Osmanlı Bankası idare heyeti başkanı) 27, 32, 39, 42, 45, 46, 50, 52, 60 - 62, 81, 98, 106
Le Constitutionnel 75
Leipzig 311, 315
Leon, Jacques de (işadamı) 282
Levant Herald 163
Levantenler 71, 175; bkz. personel
L'Illustration 236
Libya 286, 353
Liverpool 98
Loir (Osmanlı Bankası Beyrut şubesi müdürü) 177

Londra 11, 20, 21, 23, 25, 27, 30, 31, 34, 35, 37, 38, 46, 49, 58, 60, 64, 66, 71, 77, 78, 81, 83, 86, 94, 95, 100, 101, 111, 118, 119, 122, 167, 169, 172, 174, 177, 210, 240 - 242, 262, 263, 265, 267, 268, 285, 376, 377, 440; bankaları 165; borsası 71, 77, 165
Lozan Anlaşması 372, 373
Lübnan 285
Lüküs Hayat 297
Lyster (İzmit şubesi veznedarı) 355
madeni para 3, 92, 103, 105, 158, 195, 208, 261, 307, 315, 316, 318, 320; darlığı 101; para rezervi 188; sistemi 143; stoku 110; ayrıca bkz. altılık, beşlik, beşibirlik, bozuk para, mecidiye, metelik, sikke, yabancı para
madenler Comstock 144; Tokat 21
mağşuş para 60, 64, 74, 90, 94, 101, 110, 128, 129, 146, 316; sikke 94, 103, 108, 109, 143, 147, 151, 154, 158, 205, 262, 319, 326; ayrıca bkz. tağşiş.
Mahmud Celaleddin Paşa (Nafıa Nazırı) 279
Mahmud II 46, 90, 91, 108, 111, 143
Mahmud Nedim Paşa (Sadrazam) 129, 130
Mahmud Paşa (maliye komisyonu başkanı) 125, 199
Mahsuse denizcilik şirketi 211
Makedonya 243
Maksimov (Rus elçiliği dragomanı) 232, 233, 238
mali reform 91, 98, 99, 107, 151, 244, 249
malikâne 16, 98
Mallet, Charles (Osmanlı Bankası yöneticisi) 171, 172
Manastır 286, 289
Manchester 285
Marino (simsar) 165
Maritimes gemicilik şirketi 233
Marsilya 22, 62, 78, 94, 210, 267, 374, 376
Mazhar Bey (Osmanlı Bankası hükümet nazırı) 206
Mazhar Müfid Bey (mebus) 372
mecidiye 92, 102, 106, 120, 141, 145 - 148, 150, 152, 153, 198, 201, 203 - 207, 209, 210, 211, 213, 310, 316, 318, 340, 342
Meclis-i Âli-i Tanzimat 30, 32, 47, 104, 197
Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye 30
Medine 310
Mehmed Emin Âli Paşa (Sadrazam) 30, 38
Mehmed Fuad Paşa (Keçecizade) 30, 36, 82, 105
Mehmed Hayri Bey (müşteri) 398
Mehmed Kâmil Bey vakası 283
Mehmed Kâni Paşa (gümrük emini) 70, 71
Mehmed Paşa (Meclis-i Âli reisi) 36
Mehmed Reşad V. 254, 281
Mehmed Sabri Bey (Ziraat Vekili) 397
Mehmed Said Paşa (Mısır valisi) 37
Mehmed Selim Efendi (Şehzade) 246
Melhame, Necib Bey 282
Melhame, Selim Paşa 280
Memduh Bey 384
Mendes, A. (Banque de Turquie hissedarı) 80
Mendes, Dona Gracia (banker) 16
Merkez Bankası 401, 408; kurulması 360
Mersin 148, 286, 426
Meskûkât-ı Şahane Komisyonu 128
Messageries Maritimes 233, 267
Mestniyaz Kadınefendi 246
metelik 93, 132, 133, 143, 316
Mısır 26, 83, 167, 170, 238, 254, 274, 286
Midilli 242, 243, 286
Mille (Sleigh ve Pasquali'nin aracısı) 30 - 32, 36, 39
milliyetçilik 298, 332, 380, 381, 387, 388, 396, 399, 400, 404 - 406, 413, 423, 433
Mirés, J. banker) 75 - 81, 102
Moda 233, 297
modernleşme 14, 277, 279, 290, 293, 296

Mondros Mütarekesi 348, 429
moratoryum 129, 155, 169 - 171, 174, 177, 260, 262, 265, 372
Morff, Léon (Ziraat Bankası genel müdürü) 385, 403, 408
Mougin, general 386
Moustier, Marki de (Fransız büyükelçisi) 82
mudiler 2, 161, 167, 173, 271, 273 - 276, 290 - 293, 312, 349, 374, 377, 412, 416
Muhammed Said 343
Muharrem kararnamesi 155
Muhtar Bey [Çilli] Nafıa vekili 379
Murad V. 139, 281
Mussurus Efendi, Pavlaki 34, 70, 71
Mussurus Paşa, Kostaki 34, 46, 48, 49, 70
Mustafa Kemal Paşa 354, 380, 381, 386, 389, 397 - 399, 403, 430
Mustafa Reşid Paşa (Sadrazam) 25, 26, 34, 61
Musul 205, 286, 341
Müller (Schacht'ın ortağı) 407
mültezimler 11
Münire Sultan 69
Müslümanlar 43, 276, 290 - 295, 295 - 298, 415, 420, 431
en-Nahavi, Abdo 343
Nahmias Devora (ebe) 293
Nail Bey (Maliye nazırı) 266
Naile Sultan 277, 278
Naime Sultan 246
nakit rezervi 130, 166, 167, 169, 171, 174, 179, 182, 187, 240257, 263, 264
Napolyon III 122
Nardea, Salvatore (davacı avukat) 369, 371
Nassi, Don Joseph (banker) 16
National Bank of Egypt 191
Nazif Paşa (Maliye Nazırı) 172, 199, 280
Nazilli 355
Necati Bey (İttihat Terakki Şubesinin başkanı) 309
Necmeddin Molla 384
Nevada 144
Nias, Arthur (Osmanlı Bankası genel müdürü) 257, 265, 266, 269, 302, 304, 425, 429
Nikoli (Osmanlı Bankası'nda odacı) 423
Nişantaşı 296
Niyazi Bey (Mersin mebusu ve ticaret komisyonu başkanı) 394, 403
Nuri Bey (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 346, 347, 423
d'Ohsson, Mouradgea 11
Oppenheim (banker) 40
Ordu 286
Ortaköy 282
Osmanlı Bankası; borcun tasfiyesi 439, 441; devlet bankası olarak 2, 5, 12, 30, 60, 66, 69, 72, 81, 88, 89, 117, 125, 130, 151, 169, 195, 237, 268, 290, 301, 330, 331, 333, 346, 360, 361, 385, 388, 390, 392, 395, 400, 403, 408, 413, 441; emisyon bankası olarak 1, 2, 4, 5, 12, 105, 113, 159, 187, 252, 408; Galata'daki genel müdürlük binası 8; imtiyazları 60, 67, 71, 83, 90, 166, 173, 174, 359, 363, 367, 370, 376, 380, 381, 384, 384, 386 - 388, 390, 391, 393, 394, 397, 400, 425; imtiyazname 7, 40, 64, 65, 71, 83, 86, 88 - 90, 107 - 110, 112, 115, 159, 194, 244, 252, 302, 371; iskonto bankası 66; ismi 12, 401, 433; kambiyo bankası 102; kimliği 360, 412; kuruluş 7, 12, 55, 83; kuruluş belgesi 30, 33, 40, 42, 43, 52, 55; kuruluş ferman 34 - 36, 38, 41, 44, 49 - 51, 53, 107, 112, 127; mali aracı olarak 8, 83, 127; milli banka 59, 60, 62, 64, 331; millileştirilmesi 331, 422, 435, 441; "milliyeti" 409, 411, 412, 414, 415, 417; milliyeti olmayan 413, 435; modernitenin simge ve aracısı 275, 278, 283; sermayesi 58; statü 5, 7, 359, 361, 401; ticaret bankası olarak 2, 59, 271
Osmanlı İttihad ve Terakkî Bankası 331
Osmanlı-Rus Savaşı 261
31 Mart/12 Nisan 1909 vakası 246

Palmerston, Lord (İngilterc başbakanı) 37
Pangiris Bey (Osmanlı Bankası yöneticisi) 234
para: birliği 153, 319, 320, 323, 326; düzeni 92; piyasası 17, 94, 131, 143; politikası 306; reformu 88, 95, 97, 98, 102, 128, 143, 319, 338 / (1844) 21, 93, 108, 128, 197 / (1862) 107 / (1880) 153; sistemi 108, 129, 146, 148, 148, 154, 202, 208, 261, 305, 315, 318, 321; 120, 152; ve sermaye piyasası 18
parasal tarih 1 - 3, 6, 8
Paris 21, 23, 25, 27, 41, 43, 46, 49, 66, 75, 78, 79, 83, 95, 104, 127, 164, 169, 172 - 174, 177, 240 - 242, 268, 269, 285, 376, 440
Parvus Efendi 303
Pasquali, Peter (Osmanlı Bankası projesini başlatan) 28, 29, 31, 32, 34, 37, 39, 44, 46, 52, 95
Paxton, Sir Joseph 63, 65
Penson (Osmanlı Bankası hissedarı) 79
Pera 233, 280, 296
Pereire 12, 40, 49, 61, 62, 65, 75, 82
personel (Osmanlı Bankası) 56, 411-437; Arap 421; Arnavutlar 423; Avusturyalı 418, 419, 425, 430; Belçikalı 418; Ermeni 412, 415, 418, 420, 422, 423, 425; Fransız 417, 420, 425, 428; Hıristiyan Araplar 415, 418, 420; Hırvat 423; Hollandalı 418; İngiliz 417, 420, 426, 428; İspanyol 418; İtalyan 417, 424, 427; kadın 430; Katolik 425; Levanten 418, 420; Macar 430; Musevi 415, 418, 420; Müslüman 412, 418, 419, 421; Müslüman Türk 370, 436; Türk oranı 383, 436; Osmanlı 419, 424, 425, 432; Polonyalı 418; Rumlar 412, 415, 418, 420, 422, 423, 425; Rus 418; Türk 420, 421, 432; Türkleştirilmesi 401, 431; Yunanlı 417, 419, 428
piyasa 13, 17, 68, 78, 79, 100, 103, 114, 125, 131, 132, 140, 143, 151, 153, 154, 165, 167, 181, 195, 198, 199, 210, 260
Ploeuc Marki de 26, 77, 82, 107
poliçeler 19, 21, 22, 22, 22, 23, 72, 78, 78, 94, 100, 101, 103, 110
Pougnadoresse, Pierre de Sorbier de (genel müdür) 404, 405
Powell, Alfred Lornax (Kalas şubesi müdürü) 55
Prinsep, William Haldimand (Osmanlı Bankası idare heyeti sekreteri) 51
Prusya 144
Psathy (simsar) 165
Puzantyan (Yafa şubesi müdür yardımcısı) 338
Rambert, Louis (Osmanlı Bankası yöneticisi) 175, 235, 238, 253, 280
Rasih Bey Dino 282
Rasim Bey (Jön Türk) 248
Rate, Lachlan Mackintosh (Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi) 87
Rauf Bey [Orbay] 348, 354, 380
Redcliffe, Lord Stratford de (İngiliz büyükelçisi) 32, 35, 45, 46, 48, 50, 53, 95
Reed, Irving and Company 20
Reeves (Osmanlı Bankası İskenderiye şubesi müdürü) 180, 184, 185, 188, 191, 232
Refet Paşa [Bele] 380
Refia Sultan 69
reform 68, 84, 99, 102
Reichsbank 307, 352, 406
Reid (Osmanlı Bankası genel müdür yardımcısı) 386, 387, 392, 395
Reşad Bey / Ahmed Reşad Paşa (Maliye Nazırı) 212, 241, 243
Révoil, Paul (Osmanlı Bankası genel müdürü) 257, 424
Rıza Bey (Drama mebusu) 331
Rıza Paşa (Harbiye Nazırı) 280
Rist, Charles (ekonomist) 407, 408
Robarts, Lubbock, and Co. 80
Robert Wonkhaus and Co. 329
Rodocanachi, Emanuel Michael (banker) 66, 69, 71, 78, 80, 86
Rodos 259, 286
Romanya 313, 389

Rothschild 12, 19, 27, 40, 46, 49, 62, 63, 65, 75
Royston ve Brown 51
Rumlar 24, 71, 175, 292, 294
Rus-Osmanlı krizi 25
Rusya 313
Rüsumat İdaresi 205
Rüsum-ı Sitte İdaresi 155
Sabike Hanım (Osmanlı Bankasına davacı) 377
Sadık Paşa 127
sahte banknot 1, 180 - 183, 251; kaime 98; mecidiye 202; para 129, 132, 202; sikke 197, 198, 203
Said Paşa (Sadrazam) 242, 245
Sakız 148
Salaheddin Efendi (Şehzade) 281
Salem, J. (Osmanlı Bankası avukatı) 367, 369, 370, 379, 387 - 392, 431, 431
Samatya 233
Samsun 426
Sanayi Devrimi 15
Sarayburnu 189
sarraflar 17, 18, 20, 57, 71, 75, 94, 133, 137, 150, 153, 170, 198, 279, 304, 306, 315, 338, 366
Saunder, T.H. (matbaacı) 110
Schact (Reichsbank genel müdürü) 406, 407
Selanik 148, 190, 191, 247, 285, 286, 313, 440
Selanik Bankası 259
senyoraj 367, 368
Serez 288
Serfiraz Hanımefendi 68
sergiler 20, 58, 74, 98
sermaye 11, 12, 14, 21, 58, 102, 384; Fransız 82, 107, 349, 360; İngiliz 82, 95, 349; piyasası 19; yabancı 272, 295, 388, 411
Seyfeddin Bey (Maliye Vekaleti müsteşarı) 384
Seyfeddin Efendi (Şehzade) 281
Seyfi Bey (müsteşar) 379
Seymour, Digby (Osmanlı Bankası hissedarı) 79
Sırbistan 131, 312
sikke 91, 93, 94, 101, 104 - 106, 109, 110, 151, 158, 192, 195, 201, 213, 259, 261, 263, 340, 341, 403; ayrıca bkz. altılık, altın, beşlik, beşibirlik, gümüş, madeni para, mecidiye, metelik, yabancı para
Sirkeci 296
Sivas 287, 289
Sleigh, Stephen (Osmanlı Bankası projesini başlatan) 28 - 31, 33 - 36, 38, 39, 41, 44, 46, 48 - 51, 53, 95
Smythe, Frederick W. (Osmanlı Bankası kâtibi) 52, 113
spekülasyon 57, 72, 73, 94, 94, 99, 125, 158, 162 - 166, 175, 274, 277, 280, 337, 344
Steeg, Louis (genel müdür) 269, 302 - 304, 354, 373, 376, 379, 384, 385, 387 - 393, 395 - 397, 399, 425, 429, 431
Stringer, Edgar Pinchback (Osmanlı Bankası hissedarı) 85
Sufli 288
Summer Palace 163
Suriye 26, 181, 191, 203, 285, 312, 313, 323, 324, 336, 337, 341, 344, 350
Suvla, Refii Şükrü (gazeteci, ekonomist) 439, 441
Süleyman I. (Kanuni) 16
Süreyya Paşa 276
Şam 259, 286, 308, 310, 313, 343, 344, 418, 426
Eş-Şark 343
Şayeste Kadınefendi 277
Şişli 297
şubeler 43, 55, 58, 83, 104, 111, 115, 127, 156, 157, 160, 162, 171, 174, 177, 179, 180, 180, 197, 199, 201, 204, 212, 253, 257 - 259, 264, 275, 275, 285 - 287, 289, 305, 315, 316, 353, 376, 390, 402, 403, 415, 416, 418, 423, 427; Ankara 309, 374, Antep 350; Bağdat 199, 329, Beyrut 55, 59, 259, 410, 416, Cidde 410, Denizli 324, Edirne 246, 429, Eskişehir 315, 391, 395, Gaziantep 440, Halep 202, İskenderiye 275,

İstanbul 52, 67, 350; İzmir 55, 118, 156, 179, 267, 323, 351, 354, 373, 422; İzmit 355; Kahire 180; Kalas 52, 55; Kastamonu 202; Konya 283, 335; Londra 166, 264, 268; Mersin 426; Paris 166; Pera 275, 349; Port-Sait 181; Samsun 191; Selanik 191, 236, 237, 378, 423; Sivas 202, 204; Şam 179, 190, 260; Şark 58; Tekfurdağı 258; Trablus 350; Trabzon 179, 196, 256, 260; Yafa 267; Yenicami 275, 349
Şura-yı Devlet 60, 128
Şükrü bey [Ataman] (Ziraat Bankası genel müdürü) 407
Şükrü Bey [Saracoğlu] 381, 383, 385, 393, 405
tağşiş 16, 19, 23, 92, 92, 108; ayrıca bkz. mağşuş
Tahsin Bey (Maliye müsteşarı) 315
tahviller 80, 88 - 90, 99, 106, 129, 147, 170, 173, 274 - 276, 342, 346, 371; Osmanlı 60, 77, 109, 126, 137
Talat Bey / Paşa (Maliye nazırı) 268, 269, 301 - 303, 311, 312, 315, 324 - 326, 426
Tanin 331, 345, 370; *Tanine* 388
Tanzimat 2, 39, 43, 91, 138, 277
Tarabya 163, 231
Tarsus 287, 429
Tasvir-i Efkâr 303
Tchihatcheff, P. de 106, 107
tedavül 7, 21, 93, 99, 114, 115, 120 - 122, 128, 147, 148, 150, 157, 158, 160, 161, 178 - 180, 182, 183, 187, 190, 191, 193, 196, 201, 252, 254 - 258, 260, 261, 265, 304, 308, 334, 361, 362, 364, 365, 371 - 373, 406; çekilmesi 3, 23, 102, 105, 110, 120, 135, 139, 140, 152, 154, 156, 159, 174, 184, 186, 376; emisyona oranı 121, 126; ilk 251; İstanbul 160; itibari 125; toplam 140; ayrıca bkz. banknot, kâğıt para.
tefecilik 18, 60, 287
tek metalli standart 144, 318, 319, 322
Tekfurdağı 259, 286
Tevfik Bey (Selanikli işadamı) 333
Tevhid-i Efkâr 359, 388, 411
Tevhid-i Meskûkat Kanunu 318, 319, 322, 323, 370, 377
Thomas de la Rue and Co. Ltd. (banknot matbaası) 402
Thomson, Bonar and Co. (bankerler) 59, 67
Ticaret Odası 256
Ticaret ve Denizcilik Kulübü 125
Times, The 40, 46, 62, 64, 68, 70, 72
topal altın standardı 144 - 146, 198, 202
Tophane 232
Tömbeki Şirketi (Société du Tombac) 208, 209, 211
Trablus 205, 418; Savaşı 249
Trabzon 93, 258, 260, 348
Triandafilides, Demetrius A. (Edirne şube müdürü) 429
Tristram, Udedale Barrington (baş veznedar) 183
Trouvé-Chauvel (finansiyer) 23, 24, 41, 42, 44, 46, 47, 49
Tubini (simsar) 165
Tubini ve Corpi (banker) 73
tuğra krizi 253, 254
Turgud Bey (Sivas mebusu) 394
Türk lirası 404, 405
Türk Ticaret ve Sanayi Bankası 380, 384
Türkçe 401, 434
Türkistan Bankası 65, 69, 71
Türkiye Büyük Millet Meclisi 372, 373, 375, 379 - 381, 393 - 396, 398, 408, 434; 'nde Osmanlı Bankası'na muhalefet 380, 389
Türkiye Cumhuriyeti 359, 360, 396, 408, 430, 434; devlet bankası kurulması 390, 404, 406
Türkiye İktisat Kongresi 360
Türkiye Milli Bankası (Banque Nationale de Turquie) 64, 76, 82
Tütün Rejisi 152, 203, 204, 231, 238, 295, 309, 310, 314, 322
Union Financière 73, 74, 101
Urfa 426
Uşak 286

Üsküdar 296
Üsküp 289
Vahideddin Efendi / Vahideddin VI. 196, 281
vakf-ı nukud 19
vakıflar 18
Vakit 373
Van 286
Vasıf Paşa 282
Veled Çelebi 283
Verne, Jules 55
Victoria (Kraliçe) 52
Vincent, Sir Edgar (Osmanlı Bankası genel müdürü) 162 - 164, 166 - 173, 175, 177, 178, 182, 234, 272, 285, 413, 416
Vissering (Bank of the Netherlands genel müdürü) 406
Viyana 23, 41, 43; borsası 126; protokolu 43
Vlachopoulos&Co. 180
Volpi, kont (İtalya maliye bakanı) 407
Voyvoda Caddesi 177, 232
Waddington (osmanlı Bankası hissedarı) 79
Walker, Francis 144
Warrington, Oscar ve Alexander (Osmanlı Bankası memurları) 426
Waterlow&Sons, Ltd (banknot matbaası) 251, 262
Weikersheim, Joseph Brandeis 41, 42, 48, 52, 55
Wiener Bankverein 315, 324
Wilkin (İngiliz kapitalist) 49, 63 - 65, 67, 71, 80
Wülfing, Gustave Osmanlı Bankası müdürü) 167, 168, 206, 234, 414
yabancı: altın 96, 173; banknotlar 258, 350; gümüş sikke 311; yabancı para 115, 205, 210, 349; Avusturya kreutzerleri 97; Avusturya taleri 148, 148, 205 - 209, 211; Fransız frankı 154; gümüş Fransız sikkeleri 97; İngiliz altın dükası 195, 198; İngiliz altın lirası 97; İngiliz lirası 95, 154; İngiliz ve Fransız altınları 158; İngiliz ve Fransız madeni paraları 106; İtalyan Lireti 259; Maria Theresa taleri 147, 149, 205; Napolyon altını 97, 195; ruble 147; rupi 147
yabancılar 276, 297
Yafa 286, 313
Yahudiler 292, 295 - 297, 412; bkz. Musevi, personel.
Yanya 286, 288
yastık altı 57, 116, 158, 195, 196, 209, 306, 313, 334, 336
Yemen 147 - 149, 205, 206, 209, 213, 313
Yeni Gün 379
Yorgo Boşo Efendi 412
Yunanistan 285, 353, 389
Yunus Nadi Bey 379 - 381, 383, 384, 388
Yusuf İzzeddin Efendi (Şehzade) 281
Yusuf Kâmil Paşa (Sadrazam) 83
Yüksek İktisat Şurası 405
Zarifi (banker) 24, 59, 73
Zekiye Sultan 246
Zellich Fils (banknot matbaası) 262, 263, 304
Zipcy ,Jules (Osmanlı Bankası Ankara şubesi müdürü) 309
Ziraat Bankası 385, 391, 394, 400, 402, 407
Ziya Paşa (Maliye Nazırı) 244, 248
Zohrab, Edward (konsolos; Osmanlı Bankası projesi başlatanların ortağı) 29, 31, 33 - 36, 38, 39, 42, 44, 46, 48 - 53, 95

Osmanlı Bankası, yüz elli yıla yaklaşan alışılmadık uzunluktaki ömrüyle modern çağın en büyüleyici bankalarından biridir. Hem yabancı hem Osmanlı olan, bir devlet bankasının imtiyaz ve yükümlülüklerine sahipken özel bankacılığın gereklerini de yerine getirmeye çalışan bu bankanın karmaşık tarihi, gerek İmparatorluğun son elli yılı, gerekse Cumhuriyetin kuruluş döneminin tarihiyle iç içe geçmiştir. Bu kitap, bankanın mali rol ve işlevlerini temel alarak, dönemin siyasi, toplumsal ve ekonomik bağlamıyla karmaşık ve muğlak ilişkisini de göz ardı etmeden, 1856'daki kuruluşundan Cumhuriyetin ilk on yılında uğradığı dönüşümlere kadar Osmanlı Bankası tarihinin izlerini sürüyor.

ISBN 975-333-111-8
9 799753 331110